SŁOWNIK ETYMOLOGICZNY JĘZYKA POLSKIEGO

Wiesław Boryś

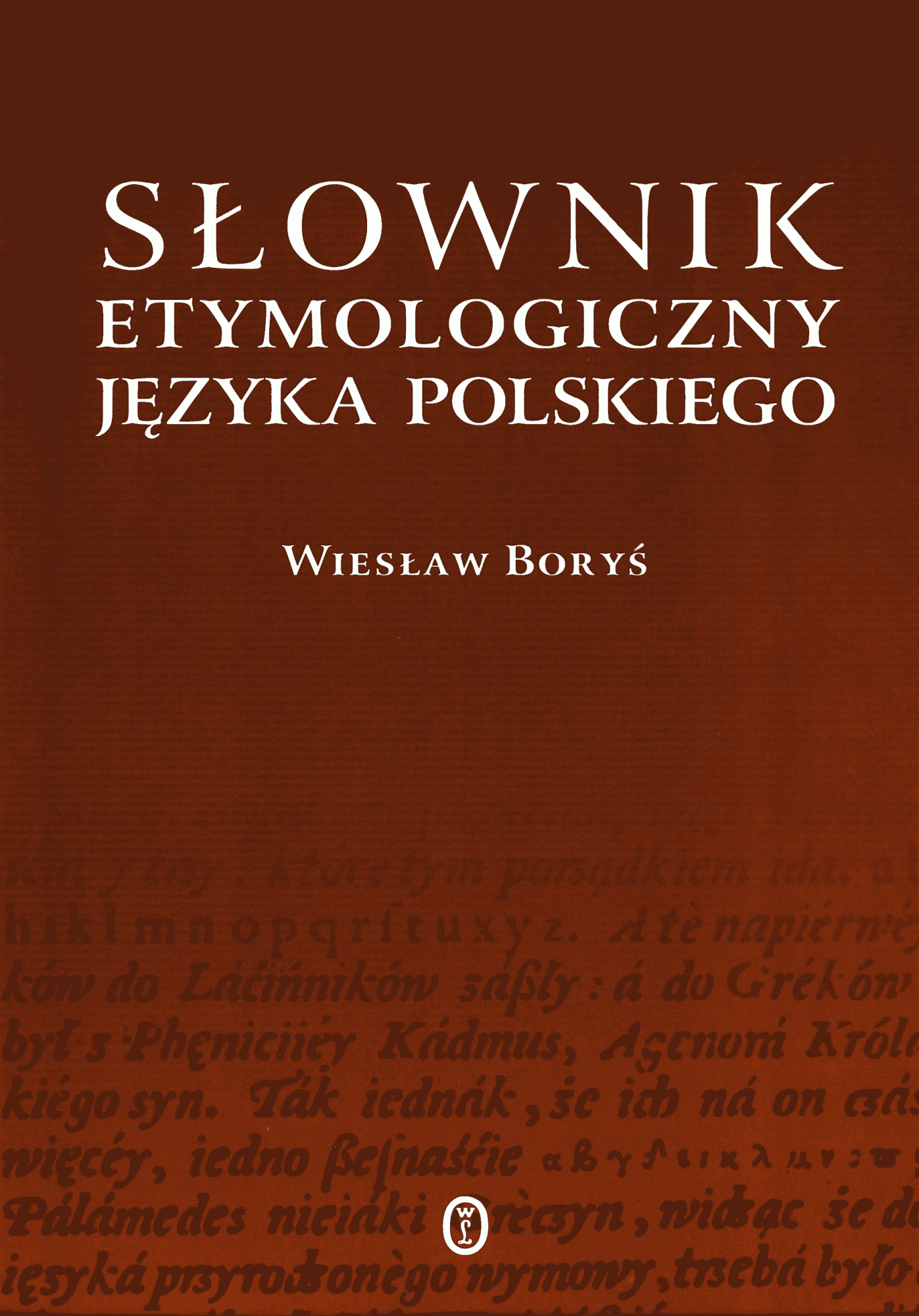

SŁOWNIK
ETYMOLOGICZNY JĘZYKA POLSKIEGO

Romie, mojej żonie

SŁOWNIK ETYMOLOGICZNY JĘZYKA POLSKIEGO

WIESŁAW BORYŚ

WYDAWNICTWO LITERACKIE

Wstęp

Etymologia jest działem językoznawstwa badającym pochodzenie wyrazów; jednocześnie wyraz ten oznacza objaśnienie pochodzenia konkretnego wyrazu i jego znaczenia. Pochodzenie międzynarodowego naukowego terminu *etymologia* jest jasne, jest to zapożyczenie z gr. *etymología* 'etymologia', będącego złożeniem gr. *étymos* 'prawdziwy', używanego też jako rzeczownik w znaczeniu 'etymologia wyrazu, etymologiczne znaczenie', oraz tworzącego nazwy różnych dyscyplin naukowych *-logia* (od gr. *lógos* 'słowo, wypowiedź').

Zadaniem badań etymologicznych jest odtworzenie pierwotnej motywacji wyrazu (wskazanie jego bezpośredniej podstawy derywacyjnej), wykrycie i objaśnienie jego struktury, wskazanie morfemów słowotwórczych oraz odtworzenie jego przypuszczalnego pierwotnego znaczenia i wyjaśnienie dalszego rozwoju semantycznego. Studia etymologiczne zmierzają więc do wykrycia i objaśnienia procesów językowych, które zachodziły przed setkami albo i tysiącami lat, przy czym badacz często dysponuje tylko dochowanymi szczątkami poszczególnych rodzin wyrazowych, nieraz rozproszonymi po różnych, oddalonych geograficznie pokrewnych językach. Wszystko to sprawia, że ustalenie pochodzenia wyrazu bardzo często nie jest sprawą prostą, nie daje jednoznacznych rezultatów, stąd nierzadko mamy kilka prawdopodobnych wersji objaśnień etymologicznych jednego wyrazu (a zwykle także wiele objaśnień mało prawdopodobnych, nieprawdopodobnych czy wręcz mylnych, dopuszczających dowolne lub błędne zestawienia wyrazów pozornie tylko bliskich, ignorujących wypracowane przez naukę reguły odpowiedniości głosowej między pokrewnymi językami, nieprzekonująco objaśniających strukturę wyrazu lub wydzielających nie istniejące formanty słowotwórcze, dopuszczających niezwykłe, nie mające paraleli kierunki ewolucji semantycznej) i stąd obecność w objaśnieniach elementów subiektywnych lub brak ostatecznego objaśnienia genezy poszczególnych wyrazów. Zresztą nierzadko także wyrazy powstałe przed kilkudziesięciu laty (a nawet powstające w czasach współczesnych) mogą mieć niejasne pochodzenie i mogą sprawiać badaczowi wiele problemów.

Słowniki etymologiczne zwykle są podsumowaniem pewnego etapu rozwoju badań etymologicznych leksyki danego języka, chociaż bywają też słowniki, których autorzy częściowo lub programowo ignorują dokonania etymologiczne innych badaczy. Tak też ma się rzecz ze słownikami etymologicznymi języka polskiego.

Przez wiele dziesięcioleci jedynym pełnym polskim słownikiem etymologicznym było dzieło Aleksandra Brücknera, wydane po raz pierwszy w r. 1927 i potem wielokrotnie

wznawiane. Znakomity w swoim czasie słownik dziś jest już w znacznym stopniu przestarzały, reprezentuje bowiem stan wiedzy etymologicznej z początków ubiegłego stulecia, opiera się nierzadko na dziewiętnastowiecznych pracach etymologicznych, zwłaszcza na słowniku etymologicznym języków słowiańskich Franza Miklosicha. Etymologia polska i słowiańska w ciągu XX wieku znacznie się rozwinęła pod względem metodologicznym i materiałowym, powstało wiele słowników etymologicznych poszczególnych języków słowiańskich (obecnie tylko język słowacki i macedoński nie mają takich oddzielnych słowników), zaczęto wydawać słowniki odtwarzające prasłowiańską warstwę leksyki słowiańskiej, opublikowano setki szczegółowych studiów, rozpraw i artykułów etymologiczno-leksykalnych. Ogromnie wzbogacona została baza materiałowa dla polskich i słowiańskich badań etymologicznych, powstało bardzo wiele słowników współczesnych, historycznych i dialektycznych poszczególnych języków słowiańskich. Nie bez znaczenia jest także rozwój etymologii indoeuropejskiej.

Osiągnięcia dwudziestowiecznych polskich, słowiańskich i indoeuropejskich badań etymologicznych znalazły odbicie w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Franciszka Sławskiego, wydawanym zeszytami w latach 1952–1982. To świetne i oryginalne dzieło, powszechnie uznawane za najlepszy słownik etymologiczny jednego języka słowiańskiego, reprezentujące (zwłaszcza od tomu II) najwyższy poziom naukowy, niestety nie zostało ukończone, doprowadzone zostało tylko do końca litery *Ł* (do hasła *łżywy*).

Nie ukończony jest także kolejny (wydany w 2000 r.) *Słownik etymologiczny języka polskiego* Andrzeja Bańkowskiego, obejmujący w dwóch tomach wyrazy na litery *A–P*. Słownikowi temu, zawierającemu sporo oryginalnych pomysłów etymologicznych i gruntownie wykorzystującemu także materiały onomastyczne, swoiste piętno nadał wszakże wybujały indywidualizm autora, wyrażający się zbyt częstym ignorowaniem objaśnień stanowiących trwały dorobek nauki, zastępowanych tu pomysłami nie wytrzymującymi krytyki lingwistycznej (czy nawet niekiedy ściśle filologicznej)[1].

Za pierwszy po słowniku A. Brücknera pełny polski słownik etymologiczny mógłby uchodzić *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego* Krystyny Długosz-Kurczabowej (2003 r.), obejmuje bowiem artykuły słownikowe od hasła *abc* do hasła *żyletka*. Jednakże między tymi hasłami (a także w indeksie) nie odnajdziemy tak wielu zasługujących na objaśnienie etymologiczne wyrazów należących do podstawowego zasobu leksykalnego współczesnego języka polskiego, że w najlepszym razie można mówić, iż słownik ten zawiera wybrane hasła od *A* do *Ż*. Zamierzony przez autorkę słownik o charakterze popularnonaukowym wbrew tytułowi jest nie tyle słownikiem etymologicznym (gdyż w rzeczywistości etymologia zajmuje w nim miejsce nie najważniejsze, a nowych objaśnień etymologicznych bodaj nie ma wcale), ile opracowaniem historii wybranych rodzin wyrazowych, bogato ilustrowanym przykładami użycia wyrazów i utworzonych od nich derywatów. Przy czym często uwzględniane są wyrazy pochodzenia obcego kosztem godnych uwagi wyrazów rodzimych[2].

---

[1] Zob. recenzję tego słownika opracowaną przez M. Wojtyłę-Świerzowską, „Język Polski", R LXXXII, Kraków 2002, s. 354–359.

[2] Por. ocenę tego słownika przez W. Mańczaka, „Język Polski", R LXXXIV, Kraków 2004, s. 40–42.

W tej sytuacji polskiej leksykografii etymologicznej celowe wydało się opracowanie nowego słownika etymologicznego języka polskiego, wykorzystującego kilkudziesięcioletni (po Brücknerze) dorobek polskich i słowiańskich badań etymologicznych (mnóstwo rozproszonych przyczynków o poszczególnych wyrazach lub rodzinach wyrazowych, prace poświęcone różnym działom słownictwa) oraz znaczny dorobek polskiej leksykologii historycznej i polskiej leksykografii. Jest to z założenia słownik mający spełniać najważniejsze wymogi stawiane naukowym słownikom etymologicznym, przeznaczony jest jednak także dla zainteresowanych nieprofesjonalnie użytkowników języka polskiego, co narzuciło konieczność ograniczenia specjalistycznej terminologii językoznawczej i używania w miarę możliwości tylko polskich terminów. Z powodu ograniczonej objętości słownika, wyrazami hasłowymi są często tylko wyrazy podstawowe, natomiast wyrazy pochodne (np. czasowniki przedrostkowe, przejrzyste derywaty rzeczownikowe), które użytkownicy języka polskiego bez trudu łączą z innym wyrazem (tj. z wyrazem podstawowym), są tylko wymieniane pod wyrazami podstawowymi. Z tego też powodu zrezygnowałem z podawania odniesień do literatury naukowej, niekoniecznie potrzebnych niefachowym użytkownikom słownika; korzystający ze słownika językoznawca w razie takiej potrzeby z pewnością potrafi dotrzeć do odpowiedniej literatury etymologicznej, posiłkując się zwłaszcza innymi polskimi i słowiańskimi słownikami etymologicznymi.

Celem jednotomowego *Słownika etymologicznego języka polskiego* jest przedstawienie pochodzenia słownictwa należącego do podstawowego zasobu leksykalnego współczesnego literackiego języka polskiego, oczywiście tej jego części, która wymaga analizy etymologicznej, czyli jest dla użytkownika języka polskiego nieprzejrzysta. Słownik zawiera około 4600 artykułów słownikowych, objaśniono w nim jednak pochodzenie znacznie większej liczby wyrazów, w większości bowiem artykułów pomieszczono również wybrane wyrazy pochodne. Do słownika weszły przede wszystkim wyrazy rodzime oraz wybrane zapożyczenia z innych języków, głównie zapożyczenia wczesne, średniowieczne, które nieraz dla użytkownika języka polskiego nie mają znamion wyrazu obcego pochodzenia. Zamieszczone są także wybrane zapożyczenia późniejsze, zwłaszcza z innych języków słowiańskich, które mogłyby uchodzić za wyrazy rodzime. Powodem umieszczenia w słowniku nowszych zapożyczeń bywa też homonimia z wyrazem innego pochodzenia, zwłaszcza z wyrazem rodzimym. Inne, liczne w dzisiejszej polszczyźnie zapożyczenia może czytelnik znaleźć w każdym z dostępnych polskich słowników wyrazów obcych.

Wyrazami hasłowymi uczyniono tylko etymologicznie nieprzejrzyste wyrazy pospolite (apelatywa), należące do słownictwa ogólnego, w tym także wybrane wyrazy ze słownictwa potocznego, niektóre wyrazy dziś przestarzałe (tylko jeśli są one ważne z punktu widzenia etymologii). Pominięto zasadniczo różnego rodzaju terminy i wyrazy specjalistyczne, większość słownictwa potocznego, wiele wyrazów rzadszych, o niewielkiej frekwencji, z założenia wyrazy przestarzałe i uznawane za dawne. Oczywiście mogą się zdarzać opuszczenia wyrazów spowodowane przeoczeniem autora. Przytaczane w poszczególnych artykułach wyrazy i formy historyczne (staropolskie, średniopolskie, określane dziś jako dawne) pomagają tylko w lepszym przedstawieniu zarysu historii współczesnego wyrazu, przeobrażeń jego formy, ewolucji jego semantyki, nieraz ułatwia-

ją lub umożliwiają jego etymologizację. Również cytowane wybrane słownictwo dialektyczne, zaczerpnięte z różnych źródeł gwarowych i z różnych części polskiego obszaru językowego, w tym słownictwo kaszubskie[3], ma charakter pomocniczy, dokumentuje obecność wyrazu w języku ludowym i przez to potwierdza rodzimość danego wyrazu (lub jego zadomowienie w żywym języku), a także wzbogaca wiadomości o jego historii, formach i semantyce. Także rzadziej przytaczane nazwy własne (osobowe, miejscowe itd.) służą wsparciu dokumentacji objaśnianego wyrazu pospolitego.

Informacja o danym wyrazie obejmuje przytoczenie jego postaci fonetycznych (jeśli w przeszłości ulegały one zmianie), informację o podstawowych znaczeniach współczesnych i, w razie potrzeby, historycznych oraz dialektycznych (przy wyrazach, których semantyka nie ulegała zmianom w ciągu dziejów polszczyzny, często nie podaję znaczenia jako oczywistego dla polskiego czytelnika), chronologię wyrazu (wiek pierwszego poświadczenia, wyjątkowo rok) i ewentualnie chronologię postaci fonetycznych (jeśli postać wyrazu ulegała przekształceniom), chronologię znaczeń (jeśli jest to możliwe do ustalenia). Stan badań polskiej leksykografii historycznej powoduje, że informacje o chronologii nie zawsze są pewne, łatwiej bowiem jest ustalić czas pojawienia się wyrazów we wczesnych (staropolskich, szesnastowiecznych) źródłach, natomiast w odniesieniu do czasów późniejszych często jesteśmy zdani na mniej pod tym względem pewne słowniki (zwłaszcza słownik Lindego i *Słownik warszawski*). Szczegółowe uwagi o zmianach fonetycznych, morfologicznych, semantycznych wyrazu polskiego, o genezie znaczenia polskiego są podawane po objaśnieniu etymologicznym.

Nowoczesna etymologia wymaga, by wyraz był objaśniony na gruncie języka, w którym powstał. Należy więc ustalić, czy etymologizowany wyraz powstał na gruncie polskim, czy też jest odziedziczony z epoki prasłowiańskiej (gdzie mógł być dziedzictwem z wcześniejszych epok indoeuropejskiego rozwoju językowego albo też prasłowiańską innowacją, tj. utworzono go na gruncie prasłowiańskim, lub być zapożyczeniem z innych języków), czy może nie jest wyrazem rodzimym, lecz został zapożyczony. W ustaleniu tego pomagają ewentualne odpowiedniki słowiańskie. Określam zasięg wyrazu na obszarze słowiańskim jako ogólnosłowiański (ogsł.), jeśli występuje we wszystkich trzech grupach języków słowiańskich[4], północnosłowiański (płnsł.), jeśli jest znany językom za-

---

[3] Podawane są tylko wyrazy istniejące w ludowych gwarach kaszubskich, w półfonetycznej pisowni stosowanej w *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* B. Sychty i *Słowniku etymologicznym kaszubszczyzny* W. Borysia i H. Popowskiej-Taborskiej. Nie uwzględnia się wyrazów właściwych tylko kaszubszczyźnie pisanej, literackiej (i niektórym nowszym słownikom kaszubskim), będących bardzo często sztucznie tworzonymi neologizmami.

[4] Takie wyrazy mogą być znane wszystkim współczesnym literackim językom słowiańskim, ale mogą też być w pewnych językach dialektyzmami (tj. wyrazami występującymi wyłącznie w słownictwie gwarowym, ludowym, czasem wyrazami ograniczonymi nawet do niewielkiego tylko terenu) bądź należeć do słownictwa historycznego, poświadczonego jedynie w przeszłości, w zabytkach językowych. Część wyrazów oznaczonych jako ogólnosłowiańskie została całkowicie utracona przez pojedyncze języki słowiańskie, czego w słowniku nie zaznaczam, gdyż dla historii leksyki polskiej nie ma to znaczenia. Wypadki szczególne, np. ograniczenie zasięgu wyrazu w jednej z grup języków słowiańskich (kiedy mamy uzasadnione powody, by sądzić, że w innej części danej grupy językowej wyraz nie istniał), są w słowniku zwięźle zaznaczone.

chodniosłowiańskim i wschodniosłowiańskim, bądź zachodniosłowiański (zachsł.), jeśli jest ograniczony do zachodniosłowiańskiej grupy językowej; wyrazy poświadczone na obszarze zachodniosłowiańskim i południowosłowiańskim (czyli nie znane językom wschodniosłowiańskim) oznaczam jako zachsł. i płdsł. (ewentualnie z podaniem mniejszego zasięgu w południowosłowiańskim, jeśli tam wyraz ograniczony jest np. do języka słoweńskiego lub jego gwar). W słowniku przytacza się wybrane odpowiedniki wyrazów polskich, zwykle po jednym z danej grupy językowej (najczęściej są to wyrazy czeskie, rosyjskie i staro-cerkiewno-słowiańskie bądź chorwackie i serbskie[5], chyba że w danym języku wyrazu nie ma[6] lub z jakichś powodów, np. fonetycznych czy semantycznych, lepiej przytoczyć wyraz z innego języka danej grupy); jeśli znaczenia tych wyrazów są zgodne ze znaczeniem wyrazu polskiego, to ich znaczeń nie podaję. Wyrazy wyłącznie polskie, powstałe na gruncie polskim, objaśniam bez odwołań do materiału innosłowiańskiego, czasem jednak pożyteczne wydało się przytoczenie paralelnych derywatów na innych obszarach słowiańskich.

Spora grupa wyrazów polskich rozpatrywanych w słowniku to leksemy odziedziczone z okresu słowiańskiej wspólnoty językowej, z epoki prasłowiańskiej. Podaję więc rekonstrukcję postaci prasłowiańskiej wyrazu i odtworzenie prawdopodobnego jej znaczenia (zgodnie z zasadami rekonstrukcji postaci i semantyki stosowanymi w *Słowniku prasłowiańskim*). Podaję też zwięzłą informację o genezie wyrazu prasłowiańskiego: objaśnienie powstania na gruncie prasłowiańskim (z podaniem wyrazu podstawowego), ewentualną informację o odziedziczeniu wyrazu z epoki wspólnoty praindoeuropejskiej, z podaniem dokładnych odpowiedników w wybranych językach indoeuropejskich i/lub wybranych pokrewnych wyrazów z języków indoeuropejskich. W miarę możliwości bywa podana bardzo skrótowo etymologia indoeuropejska (często sprowadzająca się do wskazania podstawowego praindoeuropejskiego pierwiastka), zwłaszcza jeśli udaje się pokazać pierwotne, etymologiczne znaczenie wyrazu. W przypadku wyrazów polskich, mających dokładne pod względem formy odpowiedniki słowiańskie (nieraz jednak odrębne semantycznie), utworzonych według modeli słowotwórczych funkcjonujących w epoce prasłowiańskiej i produktywnych nadal po jej rozpadzie, na gruncie poszczególnych języków słowiańskich, odtwarzam prapostać słowiańską (oznaczaną słow.), która przypuszczalnie została utworzona dopiero w okresie poprasłowiańskim, paralelnie na różnych terenach słowiańskich, chociaż nie można wykluczyć i prasłowiańskiej genezy pewnych takich wyrazów.

W artykułach słownikowych podaję wersję etymologiczną, która moim zdaniem najlepiej tłumaczy genezę danego wyrazu pod względem strukturalnym (budowy słowotwórczej) i pod względem semantycznym, tj. etymologię uznawaną przeze mnie za najbardziej prawdopodobną. Ze względu na typ słownika z reguły pomijam inne (moim

---

[5] Jeśli w języku chorwackim i serbskim występują różne postacie fonetyczne tego samego wyrazu, dla oszczędności miejsca przytaczam tylko postać chorwacką (ijekawską).

[6] Przytaczane są tylko wyrazy, które w danym języku są wyrazami rodzimymi, z założenia pomijam zatem liczne w niektórych językach słowiańskich zapożyczenia międzysłowiańskie, np. wyrazy rosyjskie przejęte z cerkiewnosłowiańskiego (czyli pochodzenia południowosłowiańskiego), bułgarskie zapożyczenia z rosyjskiego, chorwackie i słoweńskie pożyczki z czeskiego.

zdaniem mniej prawdopodobne lub wręcz błędne) wersje etymologiczne. Jednak w przypadku niejasnej genezy jakiegoś wyrazu i wielości istniejących w literaturze wersji etymologicznych tylko prawdopodobnych, przytaczam lub wspominam także odrębne objaśnienia. Jeśli jakiś wyraz nie ma dotychczas objaśnienia etymologicznego, które byłoby w pełni uzasadnione, a sam nie byłem w stanie przedstawić takiego objaśnienia, wolałem umieścić określenie „pochodzenie niejasne", niż zajmować się krytyką istniejących (często licznych) etymologii.

W objaśnieniach etymologicznych wyrazów przejętych z innych języków staram się ustalić bezpośrednie źródło zapożyczenia do języka polskiego, z ewentualnym podaniem źródła wyrazu w języku-dawcy, w razie potrzeby skrótowo podaję także dalsze informacje o wędrówce wyrazu.

Serdecznie dziękuję recenzentom słownika Profesor Marii Wojtyle-Świerzowskiej i Profesorowi Leszkowi Bednarczukowi za gruntowne recenzje, cenne uwagi merytoryczne i wsparcie przy pisaniu pracy. Dziękuję także wszystkim, którzy podtrzymywali mnie na duchu w trudnym okresie pracy nad słownikiem, zachęcali do kontynuacji tej pracy i nieraz służyli mi radą oraz pomocą w szczegółowych kwestiach, szczególnie Doktorowi Władysławowi Sędzikowi i pozostałym współpracownikom z Pracowni Języka Prasłowiańskiego Instytutu Slawistyki PAN, a także Doktorowi Zbigniewowi Babikowi.

Słowa wdzięczności należą się Wydawnictwu Literackiemu, z którego inicjatywy powstał ten słownik i które doprowadziło do jego publikacji, w szczególności Redaktor Naczelnej Małgorzacie Nyczowej oraz wykazującej wiele cierpliwości i wyrozumiałości w przeciągającej się współpracy ze mną Redaktor Barbarze Górskiej, a także Redaktorowi Waldemarowi Popkowi i wnikliwym Korektorkom Wydawnictwa, dzięki którym uniknąłem wielu niedopatrzeń i błędów, a słownik w licznych miejscach został udoskonalony. Dziękuję również Pani Joannie Duskiej za adiustację tekstu oraz Panu Wojciechowi Adamskiemu, który wraz z Panią Joanną Łobaczewską-Adamską podjął się opracowania indeksu wyrazów polskich objaśnionych w *Słowniku*.

Szczególnie serdeczne słowa podziękowania kieruję do mej Żony Romany, z wyrozumieniem traktującej moje kilkuletnie skupienie się na pracy nad słownikiem i nie szczędzącej mi zachęty pomocnej w doprowadzeniu zamiaru do końca.

Podstawowa literatura etymologiczna

a. słowniki etymologiczne języka polskiego i kaszubszczyzny

A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, I–II, Warszawa 2000 [dzieło jeszcze nie ukończone].

W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, I–IV, Warszawa 1994–2002 [dzieło jeszcze nie ukończone].

A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1927.

K. Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, I–V, Kraków 1952–1982 [dzieło nie ukończone].

b. słowniki etymologiczne innych języków słowiańskich

Bъlgarski etimologičen rečnik, I–VI, Sofija 1971–2002 [dzieło jeszcze nie ukończone].

F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–III, Ljubljana 1977–1995 [dzieło jeszcze nieukończone].

L. Ja. Černych, *Istoriko-ètimologičeskij slovar' sovremennogo russkogo jazyka*, I–II, Moskva 1994.

Ètymalahičny sloŭnik belaruskaj movy, I–VIII, Minsk 1978–1993 [dzieło jeszcze nie ukończone].

Etymologický slovník jazyka staroslověnského, Praha 1989 nn. [dzieło jeszcze nie ukończone].

Etymolohyčnyj slovnyk ukraïns'koï movy, I–IV, Kyïv 1982–2003 [dzieło jeszcze nie ukończone].

Etimološki rečnik srpskog jezika, t. 1, Beograd 2003 [dzieło jeszcze nie ukończone].

A. Gluhak, *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb 1993.

V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957.

V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. opravené a doplněné vydáni, Praha 1968.

K. Polański, *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, 1–6, Wrocław 1962–Warszawa 1994.

J. Rejzek, *Český etymologický slovník*, Voznice 2001.

P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.

M. Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, druga, pregledana in dopolnjena izdaja, Ljubljana 2003.

H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, 1–24, Bautzen 1978–1989.

M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1950–1958 (rosyjski przekład: M. Fasmer, *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, perevod s nemeckogo i dopolnenija O. N. Trubačeva, I–IV, Moskva 1964–1973).

c. słowniki etymologiczne ogólnosłowiańskie i prasłowiańskie

E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg 1908–1913 [dzieło nie ukończone].

Ėtimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond, pod redakciej O. N. Trubačeva, 1–31, Moskva 1974–2005 [dzieło jeszcze nie ukończone].

F. Kopečný, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, I–II, Praha 1973–1980.

F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien 1886.

Słownik prasłowiański, pod redakcją F. Sławskiego, I–VIII, Wrocław 1974–2001 [dzieło jeszcze nie ukończone].

d. słowniki etymologiczne innych języków indoeuropejskich i praindoeuropejskie

C. Battisti, G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, I–V, Firenze 1968.

O. Bloch, W. von Wartburg, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris 1960.

A. Cioranescu, *Diccionario etimologico rumano*, Tenerife 1966.

A. Demiraj, *Albanische Etymologien (Untersuchungen zum albanischen Erbwortschatz)*, Amsterdam–Atlanta 1997.

E. Ernout, A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, 3. éd., Paris 1951.

Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, erarbeitet unter der Leitung von W. Pfeifer, München 1993.

E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Heidelberg 1955–1965.

H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I–III, Heidelberg 1960–1972.

K. Karulis, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I–II, Rīga 1992.

F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 23., erweiterte Auflage, bearbeitet von E. Seebold, Berlin–New York 1995.

Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen, (bearbeitet) unter Leitung von H. Rix, Wiesbaden 1998.

M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. A Concise Etymological Sanskrit Dictionary*, I–IV, Heidelberg 1953–1980.

V. Mažiulis, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, I–IV, Vilnius 1988–1997.

W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Auflage, Heidelberg 1935.

J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I–II, Bern 1959–1969.

V. N. Toporov, *Prusskij jazyk. Slovar'*, Moskva 1975–1990 [dzieło nie ukończone].

The Oxford Dictionary of English Etymology, edited by C. T. Onions with the assistance of G. W. S. Friedrichsen and R. W. Burchfield, Oxford 1966.

R. Trautmann, *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*, Göttingen 1923.

A. Walde, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Auflage von J. B. Hofmann, I–II, Heidelberg 1938–1954.

A. Walde, J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, I–III, Berlin–Leipzig 1927–1932.

Wykaz skrótów

1. Skróty nazw języków i dialektów

alb. — albański
ang. — angielski
arab. — arabski
arum. — arumuński
awest. — awestyjski
azerb. — azerbejdżański
bałk. — bałkański
bałt. — bałtycki
bałtosł. — bałtosłowiański
baw. — bawarski
bg. — bułgarski
br. — białoruski
bret. — bretoński
celt. — celtycki
ch. — chorwacki
ch./s. — chorwacki i serbski
ciesz. — cieszyński
cs. — cerkiewnosłowiański
cs.-s. — cerkiewnosłowiańsko-serbski
cs.-rus. — cerkiewnosłowiańsko-ruski
cymr. — cymryjski
cz. — czeski
czak. — czakawski
czuw. — czuwaski
dł. — dolnołużycki
dniem. — dolnoniemiecki
duń. — duński
est. — estoński
fiń. — fiński
franc. — francuski
fryz. — fryzyjski
gal. — galijski
germ. — germański
gł. — górnołużycki
goc. — gocki
gr. — grecki (starogrecki)
gruz. — gruziński
hebr. — hebrajski
het. — hetycki
hiszp. — hiszpański
hol. — holenderski
ind. — indyjski
ie. — indoeuropejski
ilir. — iliryjski
irań. — irański
irl. — irlandzki
isl. — islandzki
jakuc. — jakucki
kajk. — kajkawski
kasz. — kaszubski
kasz.-słowiń. — kaszubsko-słowiński
katal. — kataloński
kazach. — kazachski
kipcz. — kipczacki
kirg. — kirgiski
koc. — kociewski
kornw. — kornwalijski
krajn. — krajniacki
kuj. — kujawski
kuman. — kumaniecki
kurd. — kurdyjski
las. — laski
lit. — litewski
łac. — łaciński
łemk. — łemkowski
łot. — łotewski
łuż. — łużycki
mac. — macedoński
mazow. — mazowiecki
mazur. — mazurski
młp. — małopolski
mong. — mongolski

moraw. — morawski
niem. — niemiecki
ngr. — nowogrecki
nłac. — nowołaciński
nogaj. — nogajski
nord. — nordyjski
norw. — norweski
npers. — nowoperski
ogsł. — ogólnosłowiański
orm. — ormiański
oset. — osetyński
osk. — oskijski
p. — polski
pbałt. — prabałtycki
pers. — perski
pgerm. — pragermański
pie. — praindoeuropejski
pirań. — prairański
płb. — połabski
płdsł. — południowosłowiański
płnsł. — północnosłowiański
podh. — podhalański
podl. — podlaski
pom. — pomorski
port. — portugalski
pp. — prapolski
prowans. — prowansalski
przedsłow. — przedsłowiański
psł. — prasłowiański
ptur. — praturecki
r. — rosyjski
rom. — romański
rum. — rumuński
rus. — ruski
s. — serbski
sas. — saski
scs. — staro-cerkiewno-słowiański
słc. — słowacki
słow. — słowiański
słowiń. — słowiński
słwń. — słoweński
stang. — staroangielski
stbaw. — starobawarski
stbg. — starobułgarski
stbr. — starobiałoruski
stbret. — starobretoński
stch. — starochorwacki
stcz. — staroczeski
stczuw. — staroczuwaski
stdł. — staro-dolno-łużycki
stfranc. — starofrancuski
stfryz. — starofryzyjski
stgł. — staro-górno-łużycki
stind. — staroindyjski
stirań. — staroirański
stirl. — staroirlandzki
stiryj. — staroiryjski
stisl. — staroislandzki
stkornw. — starokornwalijski
stkuman. — starokumaniecki
stlit. — starolitewski
stłac. — starołaciński
stłot. — starołotewski
stłuż. — starołużycki
stnord. — staronordycki
stoguz. — starooguzyjski
stpers. — staroperski
stp. — staropolski
stpr. — staropruski
str. — starorosyjski
strus. — staroruski
sts. — staroserbski
sts./ch. — staro-serbsko-chorwacki
stsas. — starosaski
stsłc. — starosłowacki
stszwedz. — staroszwedzki
sttur. — staroturecki
stujgur. — staroujgurski
stukr. — staroukraiński
stuzb. — starouzbecki
stwł. — starowłoski
stwniem. — staro-wysoko-niemiecki
szkoc. — szkocki
szwedz. — szwedzki
śl. — śląski
śrang. — średnioangielski
śrbg. — średniobułgarski
śrdniem. — średnio-dolno-niemiecki
śrgr. — średniogrecki
śrhol. — średnioholenderski
śrirl. — średnioirlandzki
śrłac. — średniołaciński
śrniem. — środkowoniemiecki
śrpers. — średnioperski
śrtur. — średnioturecki
śrwniem. — średnio-wysoko-niemiecki
tatar. — tatarski
toch. — tocharski (dialekty A i B)
tur. — turecki (osmański)
turkm. — turkmeński

ujgur. — ujgurski
ukr. — ukraiński
umbr. — umbryjski
uzb. — uzbecki
wal. — walijski
warm. — warmiński
wed. — wedyjski
wenet. — wenetyjski
węg. — węgierski
wlkp. — wielkopolski
wł. — włoski
wniem. — wysokoniemiecki
wschsł. — wschodniosłowiański
zachsł. — zachodniosłowiański

2. Inne skróty

abstr. — abstrakcyjny
anat. — anatomiczny
arch. — archaiczny
bezokol. — bezokolicznik
bier. — biernik
bot. — botaniczny
cel. — celownik
czas. — czasownik
daw. — dawny
dial. — dialektyczny
dok. — dokonany
dop. — dopełniacz
dziec. — dziecięcy
dźwkn. — dźwiękonaśladowczy
ekspr. — ekspresywny
frazeol. — frazeologizm
hist. — historyczny
inchoat. — inchoatywny
interi. — interiekcja
jednokr. — jednokrotny
kauzat. — kauzatywny
książk. — książkowy
l. — liczba
liczeb. — liczebnik
liter. — literacki
lud. — ludowy
łow. — łowiecki
m — rodzaj męski
med. — medyczny
mian. — mianownik
miejsc. — miejscownik
mn, l. mn — liczba mnoga
myśl. — myśliwski
n — rodzaj nijaki
narz. — narzędnik
neol. — neologizm
niedok. — niedokonany
nieodm. — nieodmienny
np. — na przykład
obelż. — obelżywy
odczas. — odczasownikowy
odprzym. — odprzymiotnikowy
odsł. — odsłowny
odrzecz. — odrzeczownikowy
onomat. — onomatopeiczny
os. — osoba
part. — partykuła
pdw — liczba podwójna
pejor. — pejoratywny
pieszczotl. — pieszczotliwy
pj, l. pj — liczba pojedyncza
płd. — południowy
płn. — północny
poet. — poetycki
pogardl. — pogardliwie
poł. — połowa
por. — porównaj
posp. — pospolity
pot. — potoczny
praw. — prawniczy
prowinc. — prowincjonalny
przedr. — przedrostek
przen. — przenośnie
przest. — przestarzały
przyim. — przyimek
przym. — przymiotnik
przyr. — przyrostek
przysł. — przysłówek
reg. — regionalny
roln. — rolniczy
rozkaźn. — rozkaźnik
rubasz. — rubaszny
ryb. — rybacki
rzecz. — rzeczownik
sp. — spójnik
sport. — sportowy
st. — stopień
techn. — techniczny
teraźn. — teraźniejszy

ts. — to samo
w. — wiek
wielokr. — wielokrotny (iteratywny)
woł. — wołacz
wsch. — wschodni
wulg. — wulgarny
wykrz. — wykrzyknik
zach. — zachodni
zbior. — zbiorowy
zdr. — zdrobnienie
zgr. — zgrubienie
zob. — zobacz
zool. — zoologiczny
ż — rodzaj żeński
żarg. — żargonowy
żart. — żartobliwy

3. Symbole

* — oznacza wyrazy i formy rekonstruowane
† — oznacza niezachowane wyrazy, odtwarzane na podstawie derywatów
: — oznacza oboczności wyrazów
/ — oddziela oboczne postaci wyrazów i form
‘ ’ — obejmuje znaczenie wyrazów
> — rozwinęło się w
< — pochodzi z
→ — od tego utworzone (derywowane)
← — utworzone (derywowane) od
⇒ — symbolizuje morfologicznie motywowaną wymianę (alternację) głosek między wyrazem podstawowym a wyrazem pochodnym (np. **e ⇒ *o*)
[ ] — obejmuje rekonstruowane wcześniejsze postaci wyrazu w prehistorii danego języka

A

a sp. przeciwstawny, rzadko sp. łączny 'i', part. nawiązująca i wzmacniająca, też łącząca powtórzone wyrazy (dla celów ekspresji). Ogsł.: cz. *a* 'i', rzadziej 'a', r. *a* 'a, i', scs. *a* 'a', rzadziej 'i', 'jakkolwiek, chociaż'. Psł. **a* part. wzmacniająca i nawiązująca, z czego rozwinął się sp. przeciwstawny 'a' i sp. łączny 'i'; odpowiada lit. *õ* 'i; a', stind. *át* 'potem; i; to; tak', awest. *āaṭ* 'potem; i; a, ale'. Kontynuuje pie. ablativus zaimka **e-* / **o-* 'ten'.

a! *aa!* wykrz. wyrażający różne żywe stany uczuciowe (np. zdziwienie, zaskoczenie, niezadowolenie, dezaprobatę). Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *a! aá! aáá!*, r. *a!*, ch./s. *ȁ!* Psł. **a!* wykrz. wyrażający różne żywe stany uczuciowe, odpowiednie wykrzykniki też w innych językach ie., np. lit. *à! ā! õ!* w tym samym znaczeniu, goc. *ō!* na wyrażenie niechęci, zdziwienia, łac. *ā! āh!* na wyrażenie bólu, żalu, przykrości, zdziwienia, niezadowolenia, oburzenia, stind. *ā!* przy nagłym przypomnieniu sobie czegoś. Rekonstruuje się pie. wykrz. **ā!*, ale wyrazy tego typu, oparte na spontanicznie wydawanych dźwiękach, mogą powstawać w każdym języku i w każdym czasie.

abecadło 'alfabet' od XVIII w. (w XVI w. *abiecadło*), od nazw pierwszych liter alfabetu *a, be, ce, de*. Wyraz wyparł wcześniejszą (XV–XVIII w.) postać *obiecadło*, w XV w. też *obiecado* 'elementarz' (częściowo odbiegającą od przyjętych nazw liter), zapożyczoną ze śrwniem. *abecede*, przyswojonego przez dodanie częstego w nazwach narzędzi przyr. *-(a)dło*.

aby od XIV w. sp. 'by, żeby', part. ograniczająca 'byle', stp. sp. 'gdyby; choćby', part. 'niech, oby', w gwarach zwykle part. 'choć, choćby, byle, tylko, przynajmniej, chybaby'. Ogsł. jako part. i sp.: cz. *aby*, r. dial. *abý*, scs. *aby* 'gdyby'. Psł. **aby* part. ograniczająca 'byleby, byleby tylko' (wtórnie sp. warunkowy, celowy, dopełnieniowy), złożenie z **a* (zob. *a*) i **by* (zob. *by*; por. także *ażeby* pod *aż, żeby*).

ach! wykrz. od XIV w. Ogsł.: cz. *ach!*, r. *ach!*, ch./s. *ȁh!* Psł. **achъ!* wykrzyknik wyrażający żywy odruch uczucia. Podobne wykrzykniki znane są też innym językom ie., np. niem. *ach!*, ang. *ah!*, franc. *ah!*, łac. *āh!*; jako wyrazy o charakterze dźwiękonaśladowczym mogły powstawać niezależnie w różnych językach.

acz sp. od XIV w., kasz. *ač*? 'co?' (też *až* 'ts.'). Ogsł.: cz. *ač* 'aczkolwiek, chociaż', stcz. też *ače* 'jeżeli', r. dial. *áče* / *ač* 'co jeszcze!, a jakże!', słwń. *àče* 'jeżeli', sts. *ače* 'i'. Psł. **ače* part. 'a oto, patrz' (wtórnie sp.), złożenie z part.-sp. **a* (zob. *a*) i wzmacniającej part. enklitycznej **če* (w użyciu samodzielnym w bg. *če* 'i; a, ale; że', mac. dial. *čą* 'że, iż; bo, ponieważ', poza tym jako drugi człon niektórych słow. przysłówków i spójników, zob. *lecz*), pochodzącej z pie. part. **kʷe* 'i' (por. łac. *que* 'i', gr. *te* 'i', stind. *ca* 'i').

aczkolwiek sp. od XVI w. 'choć, mimo że', w stp. od XV w. *aczkolwie* i *aczkoli*. Zachsł.: cz. przest. *ačkolivek* (dziś *ačkoliv* i *ačkoli*), słc. przest. *ačkolvek*. Wyraz powstał przez nawarstwienie się na sp. *acz* kolejnych partykuł **koli* i **-vě(kъ)*, por. kasz. *alikolvek* przysł. 'trochę, nieco'. Rozwój postaci *acz*

→ *aczkoli* → **aczkoliwie(k)* > *aczkolwiek*, co do zaniku *-i-* por. *alibo* > *albo* (zob.).

albo sp. rozłączny 'lub' od XIV w., w stp. 'bo', w gwarach 'ale', w stp. od XIV w. także starsza forma *alibo* 'albo, lub'. Ogsł.: stdł. *albo*, r. dial. *álíbo / álbo*, słwń. dial. *aliboj*. Psł. **alibo* part. wzmacniająca, nawiązująca, pytajna (wtórnie sp. przeciwstawny, rozłączny), złożenie z part. **ali* (por. stp. XV–XVIII w. *ali* sp. 'ale, ale oto; a tu, a już, a zaraz; a oto, więc; aż, póki nie', w XVI w. także 'albo, czyli', również part. 'oto', 'aż', r. przest. i dial. *áli* 'czy, czyż, czy to?; albo; ale', scs. *ali* 'ale; jeśli; czy'; por. *aliści*) i part. wzmacniającej **bo* (zob. *bo*). W polskim rozwój fonetyczny *alibo* > *albo* z zanikiem *-i-* (por. też np. dł. *albo* 'albo, lub', br. *albó* 'albo'). *Albo* wyparło z języka liter. postać *abo* (od XIV w.) 'albo, lub; i, a' (< **abo* part. i sp. 'albo; czy, czyż', złożenie ze sp. **a* i part. wzmacniającej **bo*). Częsta w gwarach postać *abo* 'albo, lub, czyli, czy' pochodzi z *albo* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *lb* > *b*) bądź ze stp. *abo*.

albowiem sp. od XVI w. (powszechne od XVIII w.) 'bowiem', przekształcenie wcześniejszej (od XV w.) postaci *abowiem* (też *abojem / aboim*) 'albowiem, bowiem', złożonej ze spójnika *a* (zob.) i *bowiem* (zob.). Rozwój *abowiem* > *albowiem* w związku z wypieraniem sp. *abo* przez *albo* (zob.).

ale od XIV w. sp. przeciwstawny 'lecz', part. i wykrz. wyrażające zwykle zdumienie, podziw, zaskoczenie, stp. też part. 'przynajmniej', kasz. *ale* 'lecz, ale', part. wzmacniająca (wyrażająca zdumienie, podziw, zaskoczenie). Ogsł. jako part. i sp.: cz. *ale*, r. dial. *ále / alé*, ch./s. *àle* (jako wykrz. wyrażający zdziwienie, zaskoczenie, też zachętę 'nuże!', w gwarach czak. sp. 'ale, lecz'). Psł. **ale* part. wzmacniająca i nawiązująca (wtórnie sp. przeciwstawny), złożenie z part.-sp. **a* (zob. *a*) i part. wzmacniającej **le* (por. stp. XV–XVI w. *le* sp. 'ale, jednak, tylko; ale tylko', stp. od XIV w. part. wzmacniająca, dziś tylko kasz. *le* sp. 'lecz', part. o charakterze ekspresywnym, używana zwłaszcza jako wzmocnienie trybu rozkazującego, też przysł. 'tylko, jedynie', stcz. *le* 'ale, a, i, przecież'; zob. *byle*, *lecz*).

ani od XIV w. sp. dysjunktywny, part. 'nawet nie, również nie', w gwarach także sp. porównawczy 'jak'. Ogsł.: cz. *ani*, br. *aní*, słwń. dial. *àni*. Psł. **ani* part. wzmacniająco-uwydatniająca zaprzeczenie, wtórnie sp. 'ani', złożenie z part.-sp. **a* (zob. *a*) i part. przeczącej **ni* (zob. *ni*). — Od tego *aniż(e)* 'ani nawet, ani też, i nie, ani nie', z part. *że* (zob.), a od tej postaci z kolei *aniżeli* (stp. *aniżlí*), rozszerzone kolejną part. *li* (zob.).

anioł woł., miejsc. *aniele*, stp. od XIV w. *ańjoł* (co zachowane w niektórych gwarach jako *anjół*, *anniół*), forma *anioł* pojawia się w XVI w., powszechna jest od w. XVIII; zdr. *aniołek*. Zapożyczone wraz z innymi terminami chrześcijańskimi ze stcz. *anjel* (dziś cz. *anděl*) 'anioł', przejętego z łac. *angelus* 'ts.', co z kolei z gr. *ángelos* 'ts.' (pierwotnie 'posłaniec'). Do języków wschsł. i płdsł. (np. r. *ángel*, scs. *ągnǵelъ / anъgelъ*, ch./s. *ȁnđel / ȁnđeo*) zapożyczono bezpośrednio wyraz gr. — Od tego *anielski*, *rozanielony*.

ano od XV w. part. 'tak, no tak', 'a więc, zatem, otóż', 'ha!, cóż', w XVI w. 'otóż, więc', dial. także part. potwierdzająca 'tak', stp. od XV w. i dial. sp. 'i, i oto, a to, a więc, a właśnie; a tymczasem, ale, a jednak, wszakże; że właśnie; bo właśnie'. Ogsł. jako part. i sp.: cz. *ano*, też *an*, r. pot. *an*, dial. *áno / anó*, ch./s. daw. *an*, dial. *ȁno / ȁno*. Psł. **ano* part. 'a oto, oto, no tak, a więc, otóż' (wtórnie sp.), ze ściągnięcia pierwotnego **a ono* (por. np. ch./s. dial. sp. *a ono* 'a więc, a zatem'), złożonego z wykrz. *a* (zob. *a!*) i **ono* (forma mian.-bier. pj rodzaju nijakiego zaimka **onъ*, zob. *on*).

aż od XIV w. sp., też part. wzmacniająca, ograniczająca, stp. także *aże / jaż / haże* 'że, tak że; a już; aż; póki nie, aż do', w gwarach często 'gdy', na Śląsku 'aby' (ale kasz. *aż* 'co?' należy raczej do *acz*, zob.). Ogsł.: cz. *až* (stcz. też *aże*), r. *až* (strus. też *aže*), słwń. daw. i dial. *ȁr* (z rozwojem *ž* > *r*) 'bo, ponieważ'. Psł. **aže* part. 'a oto, i oto' (wtórnie sp.), z połączenia part.-sp. **a* (zob. *a*) i part. **že* (zob. *że*). Zanik *-e* także w innych wyrazach zawierających part. *-że* (np. *iż*, *cóż*, *któż*). — Od tego *ażeby* 'aby' (kasz. *ażebë* 'aby, oby'), z dodaniem *by* (zob.).

B

ba! od XV w. wykrz. wyrażający zdziwienie, podziw, rozczarowanie, zwątpienie, stp. też 'no, nuże'. Ogsł.: cz., r., ch./s. *ba*. Psł. **ba* wykrz. na wyrażenie zdziwienia, powątpiewania, przypuszczenia, dezaprobaty, obrzydzenia, potwierdzenia, pochodzi z pie. part. wzmacniającej, zapewniającej: lit. *bà* 'oczywiście, przecież', awest. *ba* 'zaprawdę, że'.

baba od XV w. 'dojrzała kobieta', stp. 'babka', 'staruszka', 'kobieta w ogóle', 'położna'. Ogsł.: cz. *bába*, r. *bába*, scs. *baba* 'mamka', cs. też 'babka; położna'. Psł. **baba* 'matka ojca lub matki, babka' (> 'stara kobieta, staruszka', 'położna', 'znachorka, czarownica'), dokładnie odpowiada lit. *bóba* 'starsza, zamężna kobieta', łot. *bāba* 'stara kobieta; czarownica'. Wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylab (por. *mama*, *tata*). W polskim w pierwotnym znaczeniu 'matka ojca lub matki' wypierane przez zdr. *babka* (od XIV w.) i nowsze pieszczotl. *babcia*, *babunia*, *babusia*. *Babka* 'rodzaj pieczywa' jest z pochodzenia znaczeniem przen. — Od tego też *babina*, *babsko*, *babula*, *babi*, *babski*, *babiniec*, *babieć*, tu też nie całkiem jasny pod względem budowy *babsztyl*.

babrać od XVIII w. 'brudzić, paprać; rozgarniać coś, grzebać w czymś; robić coś źle, niedbale, brudno'; z przedr. *ubabrać (się)*, *wybabrać*, *zababrać*. Płnsł.: cz. *babrat* 'robić coś źle, niedbale, babrać, paćkać', ukr. *bábraty* 'paćkać się, guzdrać się'. Psł. dial. **babrati* 'brudzić, paćkać' pochodzenia dźwkn. Por. *paprać*.

baczyć od XIV w. 'zwracać uwagę na coś, na kogoś, pilnować, strzec', stp. też 'badać', 'przypominać sobie', 'konkludować', 'wiedzieć'. Odpowiada cz. dial. *báćit* 'obserwować, spostrzegać', słc. dial. *baćic* 'ts.', ukr. *báćyty* 'widzieć, przypuszczać, sądzić', br. *báčyc'* 'widzieć'. Wtórna postać bezprzedrostkowa od p. *obaczyć* (zob. *zobaczyć*), powstała w rezultacie fałszywego podziału słowotwórczego: *ob-aczyć* > *o-baczyć*. Podstawą jest czas. **ačiti* (zapewne 'zobaczyć, widzieć'), utworzony od *oko* (zob.) ze wzdłużeniem rdzennej samogłoski *o* → *a*. — Od tego *baczny*, *baczność*. Por. *przebaczyć*, *wybaczyć*.

bać się *boję się* od XIV w. 'odczuwać strach, lękać się', w stp. i w gwarach też starsza postać *bojać się*; w temacie bezokol. ściągnięcie *-oja-* > *-a-*. Ogsł.: cz. *bát se*, r. *bojáťsja*, scs. *bojati sę*. Psł. **bojati sę* 'doznawać uczucia strachu, lękać się', pokrewne ze stind. *bháyate* 'boi się', lit. *bíjóti(s)* 'lękać się, bać się', od pie. **bʰōi̯-* / **bʰəi̯-* / **bʰī-* 'bać się'. Por. *obawiać się*.

badać od XIV w. 'dokładnie, gruntownie poznawać coś za pomocą analizy naukowej', 'starać się poznać, przyglądając się, słuchając uważnie, dotykając czegoś'. Odpowiedniki: dł. *badaś* 'dokładnie, gruntownie poznawać', słc. *bádať* 'ts.', *badať* 'spostrzegać; poznawać'. Zachsł. innowacja semantyczna, etymologicznie tożsama z psł. **badati* 'kłuć, nakłuwać, wbijać' (por. p. daw. *obadać* 'bodąc, naokoło kłuć', *zbadać* 'spychać, zbijać', dziś dial. kasz. *bàdac* / *badac* 'bóść', słc. *bádať* 'kłuć, nakłuwać, bóść', cs.-rus. *badati* 'kłuć', ch./s. *bádati* 'kłuć, bóść'), czas. wielokr. od psł. **bosti* (zob. *bóść*), ze wzdłużeniem rdzennego *o* → *a*. Wtórne znaczenie 'dokładnie coś poznawać' powstało zapewne z 'sprawdzać, poznawać coś, bodąc np. kijem przed sobą' < 'bóść, kłuć'. — Od tego *badanie*, *badacz*, *badawczy*.

badyl m 'łodyga bez liści', daw. XVII w. *badel* (z rozwojem *yl* > *el*) 'chwast', myśl. *badyl* 'noga łosia lub jelenia', dial. *badyle* mn 'chwasty', 'rogi jelenia'. Por. słc. dial. *badil* m 'łodyga, źdźbło kukurydzy', br. *badýl'*, *-yljá* 'łodyga bezlistna, badyl', ch./s. *bādilj* 'roślina ostrożeń, Cirsium arvense'. Psł. **badylь* 'kłująca bezlistna łodyga, kłująca roślina', nazwa wykonawcy czynności (pierwotnie 'to, co kłuje') od psł. **badati* 'kłuć, nakłuwać, wbijać' (zob. *badać*).

bagno od XV w. 'teren podmokły, trzęsawisko, grzęzawisko', też 'roślina Ledum palustre, rosnąca na bagnach', dial. też 'podmokła łąka; torfowisko; błoto; stawek, jeziorko'; w gwarach również *bagân* m, *baganek* 'roślina bagno', kasz.-słowiń. *bagem* 'ts.'. Płnsł.: cz. *bahno* 'bagno', r. dial. *bagnó* 'ts.; błoto; roślina bagno' (w tych znaczeniach też *bagón* / *bagán* / *bágan*). Psł. **bagno* (/ **bagnъ*) 'błotnisty, grząski teren; błoto', prapokrewne z hol. *bagger* 'muł, błoto', od pie. **bʰŏgʰ-* lub **bʰăgʰ-* 'muł, błoto, bagno'. — Od tego *bagienny, bagnisty, zabagnić, zabagniony.*

bajać od XV w. 'opowiadać baśnie; ględzić, pleść'. Ogsł.: stcz. *báti, baju*, cz. dial. *bajať* 'opowiadać bajki, bajać', r. *bajať* 'mówić, gadać, opowiadać', słwń. *bajati* 'paplać; opowiadać; przepowiadać; wypowiadać zaklęcia, czarować'. Psł. **bajati* 'mówić, opowiadać; opowiadać bajki, baśnie', odpowiada stang. *bōian* 'chełpić się', łac. *fāri* 'mówić, przepowiadać, wróżyć', gr. *phēmí* 'mówię', od pie. **bʰā-* 'mówić'. — Od tego *bajda* (→ *bajdura* → *bajdurzyć*). Por. też *bajka, baśń.*

bajka od XVI w. 'baśń; bzdura, kłamstwo, plotka'. Ogsł.: cz. *bajka*, r. *bajka* (dial. też 'mowa, mówienie, gadanie'), ch./s. *bȁjka*. Psł. **bajьka* 'mówienie; baśń, opowiadanie o treści fantastycznej; zmyślona opowieść, opowiadanie, fabuła', nazwa czynności od psł. **bajati* (zob. *bajać*), z przyr. **-ьka*.

bajoro od XVIII w. 'pogardliwie o podmokłym, grząskim terenie, błotnistej kałuży', daw. (XVII w., u W. Potockiego) *bajor* 'bajoro', dial. *bajor* 'staw, bajoro', *bajoro* 'staw', *bejoro* 'kałuża', *bajura* 'ts.', *bajory* 'zarośla, zwłaszcza na błotach'; zdr. *bajorko*. Najwcześniejsze poświadczenie u W. Potockiego sugeruje zapożyczenie z ukraińskiego, por. ukr. *bajúra* 'wielka kałuża; wybój na drodze', dial. też 'głęboki dół, jama', dial. *bajur* 'wielka kałuża', *bajóro* 'kałuża' (ta forma w gwarach łemkowskich!), w tych znaczeniach także dial. *baljúra* : *banjúra* i *banjur* (dwie ostatnie formy również w znaczeniach 'głębokie wymyte miejsce na brzegu rzeki; głęboki dół, głębina w rzece'); z ukr. zapożyczone też p. daw. (XVII w., u W. Potockiego) *banior* 'głębina', w gwarach *banior* (*bonior*) 'ts., wir wodny', *baniory* mn 'głębokie miejsca w wodzie'. Podstawową formą było chyba ukr. *banjúra* (w pozostałych zapewne rozwój fonetyczny *ń* > *l* > *j*), rzecz. pejoratywny z przyr. *-ura* od psł. **bańa* 'łaźnia; kopuła; pękate naczynie' (zob. *bania*), którego kontynuanty poświadczone są również w znaczeniu 'zagłębienie, dół': p. dial. (w okolicach Żywca) *bania* 'głębokie miejsce w rzece', ukr. dial. łemk. *bánja* 'ts.', słc. dial. *baňa* 'dół z wodą' (por. także węg. *bánya* 'dół, w którym się miesi glinę do wyrobu cegły; zryte legowisko świń', zapożyczone ze słow.).

bałagan od XX w. 'nieporządek, nieład, chaos', w XIX w. 'buda jarmarczna'. Nowe zapożyczenie z r. *balagán* 'nieporządek, nieład', 'szopa; buda jarmarczna; widowisko jarmarczne'. — Od tego *bałaganić, bałaganiarz* (→ *bałaganiarski, bałaganiarstwo*).

bałamucić od XVI w. 'zawracać komuś głowę; kokietować; wprowadzać w błąd; niepokoić; marnować czas, guzdrać się' (w gwarach często *bałamącić* / *bałamęcić*; postać *bałamucić* ma wtórne zapewne *-mu-* < *-mą-* w rezultacie utraty artykulacji nosowej samogłoski w sąsiedztwie spółgłoski nosowej), daw. i dial. 'mówić od rzeczy, paplać; gmatwać, plątać, wichrzyć', w XVI w. 'zwodzić, oszukiwać, mamić, tumanić'. Ogsł. (ale tylko szczątkowo zachowane w płdsł.): cz. *balamutit* 'zwodzić, wprowadzać w błąd, łudzić; zawracać głowę', dial. 'bredzić we śnie, w gorączce', 'szerzyć plotki', 'wariować, szaleć', r. pot. *balamútiť* 'powodować zamieszanie, wzbudzać niepokój; mącić, burzyć (wodę)', przest. i dial. 'gadać, paplać; intrygować; peszyć; oburzać, gorszyć', ch. dial. *balamùtiti* 'oszukiwać, zwodzić', *balamòtati* 'pleść, paplać', *balamùdət* 'paplaniem zasłaniać prawdę, zwodzić, oszukiwać'. Psł. **balamǫtiti* 'mącić, wzburzać, wikłać; zwodzić, łudzić', złożenie z pierwszym członem **bala-* (por. np. p. dial. *bałakać* 'gawędzić, bajać, paplać', *bałękać* 'mówić niepłynnie', daw. *bałuszyć* 'robić wrzawę, hałasować', r. dial. *balíť* 'pleść, paplać', cz. dial. *baláňat* 'paplać'; ostateczną podstawą jest pie. **bʰa-* 'mówić', zob. *ba-*

jać), członem drugim jest psł. czas. **mǫtiti* 'powodować zamęt, mącić' (zob. *mącić*). — Od tego rzecz. *bałamut* 'kobieciarz, uwodziciel; człowiek niepoważny, szerzący zamęt', dial. *bałamut / bałamąt / bałamunt / bałamuta* 'ten, kto przeszkadza; próżniak, leń, zrzęda; koń nie chcący ciągnąć', daw. w XVI w. *bałamut / bałamunt / bałamant* 'błazen, oszust, krętacz, człowiek szerzący zamęt', też przym. *bałamutny*.

bałwan od XIV w. 'posąg bożka pogańskiego', 'figura ze śniegu podobna do postaci ludzkiej', 'głupiec, dureń', 'ogromna, spieniona fala morska', stp. XV–XVI w. 'bryła soli kamiennej', daw. 'wielka bryła, blok', 'duży, niezgrabny człowiek'. Ogsł.: cz. *balvan* 'głaz, wielki kamień, wielka bryła', stcz. 'bryła soli', ch./s. *bȁlvan / bȃlvan* 'kloc, bierwiono, kłoda; posąg bożka; wielka bryła', por. r. *bolván* 'drewniana forma do prostowania kapeluszy; wypchane zwierzę; dureń, głupiec', dial. 'kloc, kłoda'. Psł. **balъvanъ* (/ **bolъvanъ*) 'posąg bożka; kloc, pień, słup; bryła', zapożyczenie orientalne, por. kirg. *palvan, balvan* 'siłacz, bohater', tur. wsch. *palvan* 'ts.' (przejęte z irańskiego: pers. *pāhlivān, pāhlāvān* 'bojownik, bohater' > 'słup, posąg na jego cześć' > 'kloc, bryła').

bania od XV w. 'pękate naczynie', 'coś wypukłego, pękatego, kulistego, np. bąbel, pęcherz; kopuła', daw. XVII w. 'gałka erekcyjna na wieży kościelnej', daw. 'alembik do pędzenia wódki', stp. XV w. też 'tykwa, Lagenaria vulgaris', dziś 'dynia, Cucurbita pepo', w XVI w. 'warzelnia lub kopalnia soli' (dziś dial. 'kopalnia'), w gwarach również np. 'gniazdo os lub szerszeni', 'głowa (zwłaszcza łysa)', kasz. *bańa / bańá* 'dynia; kopuła', przen. 'duża głowa (szczególnie łysa); krowa z utraconym rogiem'; zdr. *bańka*. Ogsł.: cz. *bánė / báň ż* 'kopuła; pękate naczynie; coś wypukłego, pękatego', r. *bánja* 'łaźnia, kąpiel', dial. 'sklepienie, kopuła; bańka mydlana; pękate naczynie; dynia', scs. *banja* 'łaźnia, kąpiel'. Psł. **bańa* 'łaźnia; kopuła; naczynie kopulaste, pękate', zdr. **banьka*, zapożyczenie z łac. lud. **bānea, *bānja, balnia* (< łac. klasyczne *balnea / bal(i)neum* 'łaźnia, kąpiel' < gr. *balaneīoṇ* 'ts.'). Na gruncie słow. powstało specjalne znaczenie 'kopuła' (co związane było z charakterystycznym kopulastym kształtem dawnych łaźni rzymskich), stąd dalsze znaczenia 'coś kopulastego, kulistego, pękatego', 'pękate naczynie'.

baran od XIV w. 'samiec owcy'; zdr. *baranek*. Płnsł., szczątkowo poświadczone też u Słowian płd.: dł. *baran*, r. *barán*, ch. dial. *bȁran*. Psł. **baranъ* (/ **boranъ, *beranъ*) 'samiec owcy', zapożyczenie z nieznanego źródła, por. alb. *bēr* 'owca', wł. dial. *bera, bar* 'baran'.

barć ż od XIII w. 'dziupla wydrążona w żywym drzewie w lesie, w której gnieździ się rój pszczół', daw. też 'otwór w ulu'. Płnsł.: cz. *brť ż* 'barć', r. *borť ż* 'pień żywego drzewa z dziuplą dla pszczół', dial. 'dziupla w drzewie; barć'. Psł. **bŕtь ż* 'barć', od pie. **b^{h}er-* 'wydrążać, rozszczepiać, wiercić', z przyr. **-tь*. Wyraz z pierwotnym znaczeniem 'wydrążenie' > 'to, co wydrążone, wydrążona dziupla' w wyspecjalizowanym znaczeniu zastosowany w bartnictwie, ważnym dziale dawnej gospodarki Słowian. — Od tego *bartny, bartnik, bartnictwo*.

bardzo od XVI w. przysł. 'wielce, w wysokim stopniu, znacznie', w stp. XIV–XVII w. *barzo* 'ts.', XV–XVII w. *barzo* 'szybko, prędko', XIV–XV w. 'całkowicie', XV w. 'dobrze', 'dużo, wiele', dial. *bardzo, bardz, bardze, barzo, barz, bar* 'bardzo; wkrótce; dobrze, właściwie'. Ogsł.: cz. *brzo* 'wnet, wkrótce', 'wcześnie', 'niemal, prawie', stcz. 'szybko, prędko', r. *bórzo* 'szybko', scs. *brъzo* 'szybko'. Psł. **bŕzo* 'szybko, prędko, żwawo', przysł. od psł. przym. **bŕzъ* 'żwawy, szybki, prędki', poświadczonego w stp. w XV w. *barzy* 'szybki, prędki', w XVI w. 'popędliwy, gwałtowny' (w XVII w. już tylko w utartych zwrotach), por. cz. *brzý* 'szybki, prędki', r. *bórzyj / borzoj* 'szybki, rączy', ch./s. *bȓz* 'szybki, skory, żwawy, bystry'. Psł. **bŕzъ* (dial. **bŕzdъ*) ma odpowiednik w lit. *burzdùs / burzgùs* 'ruchliwy, żwawy' (motywowanym przez czas. lit. *burzdėti / bruzdėti* i *brūsti* 'poruszać się żywo, żwawo'); pierwotne znaczenie przym. 'poruszający się szybko, żwawo'. W polskim *bardzo* innowacja fonetyczna (*rdz* < *r-z* jako re-

zultat rozpodobnienia grupy spółgłoskowej, podobnie jak w *dzwon* < psł. **zvonъ*) i innowacyjne znaczenie (rozwój semantyczny 'prędko, szybko' > 'dużo, wiele' > 'wielce, w wysokim stopniu').

bark od XV w. 'zespół kości łączących kończynę górną z tułowiem', *barki* mn 'ramiona', dawniej od XVI w. też 'dolna część ręki od łokcia do dłoni', 'lotka ptaka', stp. od XV w. 'orczyk', dial. 'połączenie nosów płóz; orczyk; nosidła na wodę'. Formalnie odpowiada cz. *brk* 'dutka pióra; gęsie pióro do pisania; spławik', r. dial. *bork* 'trzon pióra', ch./s. *bȑk* 'wąs', dial. 'wąski, ostry koniec, szpic'. Psł. **bŕkъ* 'coś ostrego, spiczastego', w związku z pie. **bʰer-* 'być ostrym'. Znaczenie anatomiczne jest innowacją polską (ukr. *bárky* mn 'barki, ramiona' z p. *barki*). — Od tego *barczysty* (dial. też *barczyty*); *bary* od XIX w. 'silnie rozrośnięte ramiona, barki', późne augm. derywowane wstecznie od *barki* (por. podobnie utworzone *flacha* od *flaszka*, *laga* od *laska*).

barłóg od XIV w. 'nędzne, nieporządne posłanie, legowisko', 'legowisko psa lub dzikiego zwierza', dial. też 'zmierzwiona drobna słoma; ściółka pod bydło', stp. XV w. także *barłogo* 'legowisko zwierząt'. Ogsł.: cz. *brloh* 'legowisko zwierza, nora, jaskinia; nędzne mieszkanie', ukr. *berlíh* 'legowisko niedźwiedzia, świń; ściółka dla świń; błotnista kałuża', ch./s. *bȑlog* 'legowisko świń, zwykle kałuża; legowisko zwierząt, nora; brudne miejsce; brudna pościel; śmiecie, śmietnik, śmietnisko; ściółka'. Psł. **bŕ̨logъ* 'legowisko dzikich zwierząt, nora; ściółka, mierzwa', utworzone od psł. **bŕ̨liti* 'rozsypywać śmieci, śmiecić' (por. p. dial. *bardlić* 'śmiecić, brudzić', gł. *borlić* 'mierzwić, rozrzucać, rozsypywać', ch./s. *bȑljati* 'brudzić, zanieczyszczać; grzebać, gmerać w czymś'), z rzadkim przyr. **-ogъ* (co do budowy por. *pieróg*). — Od tego *barłożyć*.

barszcz od XVIII w. 'zupa z buraków ćwikłowych', wcześniej w starszych znaczeniach: od XV w. 'roślina Heracleum sphondylium', od XVI w. też 'zakwaszona zupa przyrządzana z tej rośliny', 'zupa przyrządzana z zakwaszonej mąki, żur'. Płnsł. i słwń.: cz. *bršť* 'roślina Heracleum; napój z posiekanych buraków', r. *boršč* 'Heracleum; zupa z buraków ćwikłowych, barszcz czerwony; kiszone buraki ćwikłowe', dial. też 'kapuśniak; zielenina, nać, np. buraków', słwń. *bršč* 'Heracleum sphondylium'. Psł. **bŕ̨šćь* [< **bŕ̨st-jь*] m 'roślina Heracleum sphondylium' (> 'zakwaszona zupa z tej rośliny'), pokrewne stind. *bhr̥ṣṭí-* ż 'ostry koniec, szpic, kant', stwniem. *burst*, *borst* 'szczecina', z pie. **bʰr̥sti-* 'coś ostrego, spiczastego'; roślinę nazwano ze względu na ostre, postrzępione liście. Współczesne polskie znaczenie kulinarne wtórne, związane z zarzuceniem potrawy z Heracleum i zastąpieniem jej przez odpowiednią potrawę z buraków ćwikłowych.

barwa od XV w. 'kolor'. Por. dł. *barwa*, gł. *barba*, cz. *barva* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *varwe* 'farba, kolor' (> niem. *Farbe* 'farba; kolor, barwa'). — Od tego *barwić*, *barwny*, *barwnik*. — Nowszym zapożyczeniem z niem. *Farbe* jest *farba*.

baśń ż od XV w. 'opowiadanie o treści fantastycznej, bajka', dial. też 'kłamstwo, nieprawda, wymysł; plotka'. Ogsł.: cz. *báseň* 'wiersz, poemat', stcz. *básň* / *basň* / *báseň* 'bajka, baśń', r. *basn'* ż 'bajka, wymysł, łgarstwo; gadanina', scs. *basnь* 'baśń, mit, bajka'. Psł. **basnь* ż 'gadanie' > 'opowieść fantastyczna, nieprawdopodobna', nazwa czynności od pie. pierwiastka **bʰā-* 'mówić' (na którym oparte jest *bajać*, zob.), z przyr. **-snь* (co do budowy por. *pieśń*).

bat od XVIII w. 'bicz', *baty* mn 'cięgi, razy, chłosta', dial. 'pędy roślin pnących'. Ogsł.: cz. dial. *bat* 'kij', r. dial. *bat* 'dębowy kij, pałka, maczuga; tłuczek, stępor', ch./s. *bȁt* 'młot; pałka, maczuga; buzdygan; tłuczek, stępor; konar'. Psł. **batъ* 'narzędzie do uderzania (bicz, kij, maczuga, młot)', rzecz. odczas. od psł. **batati* / **batiti* 'uderzać, stukać' (np. cz. dial. *batiti* 'bić, uderzać', r. dial. *batíť* 'stukać', słwń. *bátati* 'bić, uderzać, chłostać'; czas. w polskim niepoświadczony), od pie. **bʰāt-* / **bʰət-* 'bić, uderzać' (ale jest też możliwe, że są to czasowniki pochodzenia dźwkn. powstałe na gruncie słow.).

batog od XVIII w. 'mocny bat', *batogi* mn 'cięgi, razy', daw. od XVII w. też *batuk* / *pa-*

tóg / patog / patok 'bat, kij, laska', dial. *wierzbowe batogi* 'witki', kasz. *batóg, -oga / batug, -ëga / batig* 'batog, bicz'. Ogsł.: stcz. *batoh* 'bicz, rzemień bicza', r. arch. i dial. *batóg* (dial. też np. *badág / ba(j)dík / badók / padók*) 'pałka, kij; bijak cepów; długi bicz do poganiania bydła', daw. *batogí* mn 'kije, którymi wymierzano karę chłosty', ch./s. *bȁtog* 'gruby kij, pałka'. Zazwyczaj sprowadzane do psł. postaci **batogъ* 'bicz, kij', z przyr. **-ogъ* od psł. **batъ* 'narzędzie do uderzania' lub od czas. **batati* 'uderzać, stukać', jednak zmienność formy w językach słow. sugeruje raczej zapożyczenie z nieznanego źródła. — Od tego *batożyć*.

bawełna od XV w. 'drzewo, krzew Gossypium; włókno okrywające nasiona tej rośliny; nici, przędza z tego włókna; tkanina z tej przędzy'. Por. cz. i słc. *bavlna*; z polskiego przejęte ukr. *bávóvna* (daw. *bavolna* i *bavelna*), br. *bavóŭna*. Zapożyczenie z niem. *Baumwolle* (śrwniem. *boumwolle*, dial. *bawele / bauwele*) 'bawełna' (złożenie z *Baum* 'drzewo' i *Wolle* 'wełna', gdyż mylnie sądzono, że importowane włókno bawełny rośnie na drzewie), skojarzone z p. *wełna*, cz. *vlna* 'wełna'. Niezależnym zapożyczeniem z tego samego źródła było stp. XV w. *baumwol* 'bawełna'.

bawić *bawię* od XVI w. (ale formy przedrostkowe od XIV w.) 'dostarczać rozrywki, uprzyjemniać czas, zabawiać; sprawiać przyjemność, uciechę; przebywać gdzieś, gościć' od XVII w., daw. od XVI w. (i dziś w gwarach) 'zatrzymywać', w XVII w. 'podtrzymywać, powodować bycie, trwanie', w stp. XIV–XV w. formy przedrostkowe, np. *odbawić* 'odjąć, pozbawić', *wybawić* 'uwolnić, wyzwolić'; zob. też *wybawić, zbawić*. Ogsł.: cz. *bavit* 'zajmować czymś, rozweselać, cieszyć', przest. i dial. 'zatrzymywać, zabierać czas', r. *báviť, bávlju* 'przedłużać, zwiększać, dodawać', dial. 'zwlekać, odwlekać, ociągać się', scs. tylko z przedr., np. *izbaviti, -bavljǫ* 'wybawić, uwolnić', bg. *bávja* 'zwlekać, opóźniać, zatrzymywać; zabawiać małe dziecko'. Psł. **baviti* 'powodować bycie, trwanie, zatrzymywać; zajmować czymś, rozweselać, cieszyć; zatrzymywać się, być, przebywać, pozostawać', czas. kauzat. od psł. **byti* 'istnieć, żyć, przebywać' (zob. *być*) z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że coś istnieje, jest, trwa, zatrzymywać', z którego powstało 'zajmować czymś' i 'zajmować czymś przyjemnym, zabawiać, rozweselać'. Co do budowy por. np. psł. **plaviti* 'powodować, że coś, ktoś pływa' (zob. *pławić*) od psł. **plyti* 'płynąć' (zob. *pływać*); por. także bliski stind. czas. kauzat. *bhāvayáti* 'doprowadza do istnienia; stwarza; ożywia; ochrania i pielęgnuje'.

bawół *bawołu* od XIV w. 'duże zwierzę przeżuwające: Bubalus bubalus, Syncerus caffar', stp. *bawoł / bujwoł*. Por. cz. *buvol*, stcz. *byvol*, r. *bujvol*, ch./s. *bívo, -vola*. Wczesne słow. zapożyczenie z łac. lud. **būvalus* (łac. *būbalus*) 'bawół' (to z kolei pochodzi z gr. *búbalos* 'antylopa afrykańska', później 'bawół'), na gruncie słow. kojarzone z przym. **bujь* (por. np. strus. *bui* 'silny; dziki'), p. *bujny* i z rzecz. **volъ*, p. *wół*.

bazgrać od XVIII w. 'pisać, rysować niestarannie, nieudolnie', dial. też *pazgrać* 'ts.'; z przedr. *nabazgrać, zabazgrać*. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone cz. dial. *bazgrat / bažgrat* 'ts.'). Może (zgodnie z sugestią V. Machka) ekspresywne przekształcenie wcześniejszego p. *skrabać* 'drapać, bazgrać' (zob. *skrobać*), wtórnie **zgrabać* (z udźwięcznieniem nagłosowej grupy spółgłoskowej *skr-> zgr-*) i z dalszą przestawką spółgłosek *zgr- b- > b-zgr*. — Od tego *bazgrała, bazgroły* (dial. też *pazgroły*), dial. *bazgrolić* 'pisać niestarannie, niewyraźnie'.

bazia od XIX w. 'kwiatostan roślin z rodziny kotkowatych (np. wierzby)', *bazie* mn 'gałązka z tym kwiatostanem, kotka', dial. *baźka* też 'szyszka; kolba kukurydzy'. Por. słc. dial. *baźicka* 'gałąź z baziami, kwiatostan np. wierzby', ukr. dial. *báz'ka* 'bazia'. Przenośne użycie nazwy owcy, owieczki, jagnięcia z języka dziecięcego: p. dial. *baźa / baśa / baśka* 'owieczka', cz. dial. *baźicka* 'ts.', ukr. *bázja* 'owca, jagnię', *bás'ka / báz'ka* 'owieczka, jagniątko', od dźwkn. zawołania na owce znanego na obszarze płnsł.: p. dial. *baś-baś! / baź-baź! / basiu-basiu! / baziu-baziu!*, r. dial. *bas'! / baz'-baz'! / básja-básja!* Co do rozwoju znaczenia 'owieczka, jagnię' > 'bazia, kotka na drzewie' por. p. dial. *bag-*

nię 'jagnię' / *bagnięta, bagniątka* mn 'bazie', br. *bahná* 'jagnię, baranek' / 'bazia wierzby'.

bażant od XV w. 'ptak łowny Phasianus', daw. i dial. też *bażan* (*bazan*). Por. gł. *bažan*, cz. i słc. *bažant* (z polskiego zapożyczone ukr. dial. *bažánt*, br. dial. *bažán* / *bazán*, r. dial. *bažánt*). Zapożyczenie ze śrwniem. *fasant* (*vasant*) 'bażant', co z łac. *phāsiānus* 'ts.' (przejętego z kolei z gr., gdzie nazwa ptaka jest urzeczownikowionym przym. utworzonym od toponimu na Kaukazie).

bąbel *bąbla* od XVI w. 'pęcherzyk w cieczy, na cieczy; pęcherzyk na skórze', dawne XVI–XVIII w. *bębel*, por. też daw. od XVI w. *bąbol* 'pęcherzyk na wodzie'. Ogsł.: cz. *boubel* 'pęcherz; guz na ciele', ch./s. *bȕbalj* 'pęcherz na wodzie', por. r. *búblik* 'obwarzanek'. Psł. **bǫbъlь* 'pęcherzyk na wodzie, na skórze', od psł. pierwiastka **bǫb-* 'obrzmiewać, pęcznieć'.

bądź I forma rozkaźnika 2. osoby pj od *być*, jako archaizm forma 3. osoby pj w modlitwie *bądź wola twoja*. Ogsł.: cz. *buď*, r. *buď*, scs. *bǫdi*. Psł. **bǫdi* forma rozkaźnika 2. i 3. osoby pj 'bądź, niech będzie', od psł. **bǫdǫ* (zob. *będę*). Por. *bądź* II.

bądź II od XV w. sp. 'albo'. Ogsł.: cz. *buď* sp. rozłączny 'albo, lub', r. dial. *búdí* sp. porównawczy 'tak jakby', ch./s. *bȕd(i)* sp. 'jeśli, jeżeli', 'albo; gdyż, bo, bowiem', też part. uogólniająca. Psł. **bǫdi* sp. rozłączny 'albo, lub' i part. uogólniająca, użycie formy rozkaźnika **bǫdi* (zob. *bądź* I) w funkcji sp. i part., funkcja rozłączna rozwinęła się ze znaczenia życzącego formy czasownikowej.

bąk od XV w. (ale już w XII w. jako nazwa osobowa) 'ptak Botaurus stellaris', stp. też 'puchacz, Bubo maximus', od XVI w. 'giez; trzmiel; truteń', 'dudy (instrument muzyczny)', nowsze 'zabawka dziecinna, fryga', wulg. 'flatus' (*puścić bąka*), dial. także 'giez; truteń; chrabąszcz', 'urządzenie zastępujące miech kowalski', kasz. *bǫk* 'jakikolwiek owad; flatus; zabawka wirowa; zły duch'; zdr. *bączek*. Zachsł.: dł. daw. *buk* 'gatunek owada', cz. dial. *buk* / *bunk* 'giez', słc. *búk* 'ptak Ardea'. Psł. dial. **bǫkъ* 'to, co wydaje niski, przeciągły głos', rzecz. odczas. (nazwa wykonawcy czynności) od psł. **bǫkati* (zob. *bąkać*).

bąkać od XVII w. 'mówić niewyraźnie, cicho; napomykać o czymś, przebąkiwać', 'wydawać głos podobny do głosu bąka (o ptakach)', w XVI w. *bękać* 'ryczeć (o bydle)', daw. też 'brzęczeć (o owadach); o głosie ptaka bąka', 'grać na dudach', kasz. *bąkac* 'powoli jeść'; jednokr. *bąknąć*; por. też daw. od XVI w. *bęczeć*, dial. *bączeć* / *bączyć* / *bęczyć* 'brzęczeć (o owadach); brzmieć (o głosie niektórych instrumentów muzycznych)', kasz.-słowiń. *bǫčëc* / *bączëc* 'brzęczeć, szumieć; ryczeć'. Ogsł.: cz. *bukat* 'o głosie niektórych ptaków (bąka, sowy, gołębia)', dial. *bunćet* 'burczeć', r. dial. *búnčať* 'brzęczeć; burczeć', słwń. *bókati* 'beczeć'. Psł. **bǫkati* 'wydawać niski, przeciągły głos (np. o brzęczącym owadzie, ryczącym bydle, o ptaku bąku)', czas. dźwiękonaśladowczy od interi. *bu!*, z wtórną samogłoską nosową w stosunku do synonimicznych psł. **bukati* i **bučati* (zob. *buczeć*).

beczeć od XVIII w. 'wydawać głos (o owcy, kozie)', pot. 'płakać głośno'; wielokr. *bekać*; jednokr. *beknąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *bećet* 'beczeć, meczeć; płakać', ch./s. *bèčati* 'beczeć, ryczeć; wrzeszczeć'. Psł. **bečati* 'beczeć, meczeć (o zwierzętach, zwłaszcza o owcach)', od interi. pochodzenia dźwkn. oznaczającej głos niektórych zwierząt, np. p. *be!*, *bee!*, cz. *bé!*, *béé!*, bg. *béе!* na oznaczenie głosu owcy.

beczka od XIV w. 'duże naczynie z drewnianych klepek'. Ogsł.: cz. *bećka*, r. *bóčka*, słwń. *bečkȁ*. Psł. **bъčьka* 'beczka', zdr. z przyr. **-ьka* od psł. **bъči*, **bъčьve* 'duże naczynie z drewnianych klepek, beczka' (por. słc. dial. *bečva* 'kadź', cs. *bъčьva* 'beczka'). Wyraz podstawowy **bъči* (w polskim nie zachowany) jest zapożyczeniem z germ.: stbawar. **butša* / **butše*, dziś niem. dial. bawar. *Butschen*, *Bütschen* ż 'małe naczynie z uchem i przykrywką' dawniej 'rodzaj beczki do przewozu soli'. — Od tego zdr. *beczułka*.

bednarz od XV w. 'rzemieślnik wyrabiający naczynia z klepek'. Cz. *bednář*, słc. dial. *bednar*, ukr. dial. *bódnar*, słwń. *bednár* 'ts.',

por. też gł. *betnać* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *bütenœre* 'rzemieślnik wyrabiający beczki' (pochodne od śrwniem. *büte(n)*, niem. *Bütte*, *Butte* 'kadź, faska, beczka').

bełkotać od XVI w. 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale'. Zachsł.: cz. *blkotat* 'bulgotać; szemrać', dial. 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale; migać, migotać', słc. *blkotať* 'palić się płomieniem, płonąć', dial. 'bulgotać', por. też ukr. *bełkotáty* 'bełkotać'. Psł. **bl̥kotati* 'bulgotać, o głuchych, gardłowych dźwiękach; mówić niewyraźnie, niezrozumiale; huczeć, buzować, o palącym się gwałtownie ogniu', intensywny czas. od psł. **bl̥kati* 'o odgłosie płonącego ognia, poruszonej, mąconej, wrzącej wody; bełkotać, paplać, gadać' (p. XVIII w. *bełkać* 'mącić płyn przez nagłe poruszenie', stp. XV w. *bełknienie* 'plusk wody', cz. *blkat* 'buchać w górę, o płomieniu; migotliwie płonąć', dial. 'bełkotać, bulgotać, szemrać', r. dial. *bólkat'* 'paplać, gadać'), czas. pochodzenia dźwkn. Intensywny czas. *bełkotać* mógł też powstać na gruncie polskim, skoro w przeszłości istniało tu podstawowe *bełkać*. — Od tego *bełkot*, *bełkotliwy*.

bełtać od XIX w. 'mącić ciecz', wyraz późno przejęty z gwar, gdzie *bełtać* / *bołtać* / *bełdać* / *bołdać* 'mącić, mieszać jakiś płyn, burzyć wodę', też 'mleć', 'mówić dużo, byle jak i o byle czym'; z przedr. *rozbełtać*, *zabełtać*. Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. *boltát'* 'mącić (ciecz); machać (np. rękami, nogami); gadać, paplać', ukr. *bóvtáty* 'mącić (ciecz)', dial. 'gadać, paplać', br. *bóŭtac'* 'mącić ciecz, pluskać, uderzać po wodzie'. Psł. dial. **bl̥tati* 'mącić, mieszać ciecz; pluskać, uderzać po wodzie', czas. pochodzenia dźwkn. Zasięg w gwarach nie wskazuje na zapożyczenie, choć formy z *-oł-* (*bołtać*, *bołdać*) mogą być przejęte z terenu wschsł. — Od tego *bełt*.

berło od XV w. 'ozdobna laska będąca symbolem najwyższej władzy', stp. XV w. *berła* / *perła* / *piorło* 'berło'. Zapożyczenie ze stcz. *berla* 'pałka, laska; pastorał, berło; kula do chodzenia' (dziś cz. *berla* 'ts.', *berle* 'pastorał; berło; kula'), co ze stwniem. *ferala* 'laska, kij', ostatecznym źródłem jest łac. *ferula* 'pręt, rózga'. Nie jest jasne, dlaczego w polskim ustalił się rodzaj nijaki wyrazu, może przez analogię do *jabłko* jako innego symbolu władzy królewskiej.

bez I, *beze* przyimek od XIV w., stp. w XV w. też 'wbrew; prócz, oprócz; przed'; przed w. XVI w znaczeniu 'bez' częściej był używany przyim. *przez* (zob.); w gwarach częste zmieszanie funkcji *bez* i *przez* (np. *szedł bez most przez czapki*), kasz. *bez* (wyjątkowo *boz*) 'bez', *bez* z liczeb. 'około, w przybliżeniu', słowiń. *beš* 'bez'. Ogsł.: cz. *bez*, r. *bez*, scs. *bez(ъ)*. Psł. **bez(ъ)* 'bez', dokładnie odpowiada łot. *bez* 'bez', lit. *bė* 'ts.', por. stind. *bahíḥ* 'zewnątrz'. W polskim nieregularny rozwój fonetyczny (spodziewalibyśmy się postaci **bioz*), zachowanie *-e-* w pozycji, gdzie winien zajść przegłos *e* ⇒ *o*, jak i w innych przyimkach (por. *przed*, *przez*), związane jest z proklityczną, niesamodzielną pozycją przyimków w zdaniu, trudniej wytłumaczyć brak palatalności *b-* (dopuszczano wpływ fonetyki czeskiej bądź ukraińskiej). Postać *biez-* występuje jednak w nazwach własnych, np. stp. nazwa osobowa i nazwa miejscowa (od XIV w.) *Biezdziad*, nazwy miejscowe *Biezdziedza*, *Biezdziadka*.

bez II *bzu* 'krzew Sambucus' od XV w. (ale już w XIII w. poświadczony przym. *bzowy*), w gwarach też *bes*, *bezu* / *besu* 'czarny bez, Sambucus nigra', słowiń. *bes*, *-su* 'ts.'; od XVIII w. nazwę przeniesiono na sprowadzony inny krzew ozdobny, lilak (Syringa); por. też dial. *best*, *bezdu* / *bestu* 'Sambucus nigra; Syringa', *beśt* i *beśtek* 'Sambucus', *besk*, *bezgu* / *besku* 'Sambucus; Syringa'. Ogsł.: cz. *bez* 'Sambucus; Syringa', r. dial. *boz* 'Sambucus', bg. *bъz* 'ts.'; por. też ukr. dial. *best* 'Syringa', ch. dial. czak. (od XVI w.) *bâzd* 'Sambucus nigra' oraz stcz. *bezh* 'Sambucus nigra', słwń. *bezèg* (dial. *bèzg*) 'Sambucus'. Psł. **bъzъ* (oboczne postaci **bъzdъ* i **bъzgъ* poświadczone są w gwarach polskich; też **buzъ*) 'krzew Sambucus', niezbyt jasne: zestawia się z nazwami buka, dębu, wiązu w innych językach ie., np. łac. *fagus* 'buk', gr. *phēgós* / *phāgós* 'dąb', stwniem. *buohha* 'buk' (zob. *bukwa*, *buk*), kurd. *būz* 'wiąz'; podstawą słow. nazw krzewu miałoby być pie. **bʰŭǵ-* / **bʰăŭǵ-*, które wiąże się z pie. **bʰāgós* 'buk'.

bezczelny od XVIII w. 'zuchwały, bezwstydny'. Od wyrażenia przyimkowego *bez czoła* w przen. znaczeniu 'bez wstydu', z przyr. *-ny*. Por. *czelny*.

bezcześcić od XVIII w. 'znieważać, profanować'; z przedr. *zbezcześcić*. Od daw. (XVI–XIX w.) rzecz. *bezcześć* 'nikczemność', utworzonego od wyrażenia przyimkowego *bez czci* (zob. *cześć*).

bezecny 'nikczemny, podły, haniebny, niecny', w XVI w. 'czci pozbawiony'. Por. cz. *bezectný* 'niecny, haniebny, nikczemny, podły'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *bez czci* (zob. *cześć*), z nawiązaniem do przym. *cny* (zob.). — Od tego *bezecnik*, *bezecnica*, *bezeceństwo*.

bezpieczny od XV w. 'taki, któremu nic nie grozi', 'chroniący przed niebezpieczeństwem', w XVI w. 'beztroski, spokojny; śmiały, odważny; poufały, zażyły; pewny, pewny siebie', daw. też *przezpieczny* 'bezpieczny, beztroski'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *bez pieczy* (*przez pieczy*) 'bez opieki' (zob. *piecza*), pierwotne znaczenie 'nie mający opieki, nie wymagający opieki' > 'pewny, któremu nic nie grozi'. — Od tego *niebezpieczny*; *bezpieczeństwo*, *niebezpieczeństwo*.

bęben *bębna* od XIV w. 'perkusyjny instrument muzyczny; coś o kształcie walca', przen. 'o małym dziecku'; zdr. *bębenek*. Ogsł.: cz. *buben*, r. *búben*, słwń. *bȍben*. Psł. **bǫbъnъ* 'perkusyjny instrument muzyczny, bęben' (> 'przedmiot zbliżony kształtem'), rzecz. odczas. (zapewne skonkretyzowana pierwotna nazwa czynności) od psł. **bǫbъnati* 'głucho brzmieć, dudnić' > 'bić w bęben, bębnić' (por. np. p. daw. *bębnać* 'bić w bęben; przygrywać, grać', słwń. *bȍbnati* 'bębnić', cs. *bǫbnanije* 'bicie w bęben'); czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *bębnić*.

będę *będziesz*, *będzie* od XIV w. czas przyszły do czas. *być*, pełniący też funkcję słowa posiłkowego do tworzenia czasu przyszłego od czasowników niedokonanych. Ogsł.: cz. *budu*, *budeś*, *bude*, r. *búdu*, *búdeś'*, *búdet*, scs. *bǫdǫ*, *bǫdeśi*, *bǫdetь*. Psł. **bǫdǫ*, **bǫdešь*, **bǫdetь* czas przyszły do **byti* 'być', z pierwotnego **bū-n-de/o-*, będącego formą czasu teraźn. z przyr. **-de-* / **-do-* i infiksem nosowym *-n-* od pie. pierwiastka czasownikowego **bʰū-* 'stawać się, być', na którym oparte jest psł. **byti* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się' (zob. *być*); tak samo zbudowana jest np. pierwotna forma czasu teraźn. *siądę* (< psł. **sędǫ*, z przyr. **-de/do-* i infiksem nosowym), zob. *siąść*. — Od tego imiesłów *będąc*, *będący*. Zob. też *bądź* I i II.

biadać od XVI w. 'głośno wypowiadać żale, skarżyć się, użalać się, lamentować'. Od wykrz. *biada!* (zob. *bieda*). — Od tego ekspresywny, intensywny czas. *biadolić* (z przyr. *-ol-*).

biały od XV w. 'mający barwę właściwą śniegowi, mleku'; st. wyższy *bielszy*. Ogsł.: cz. *bílý*, r. *bélyj*, scs. *bělъ*. Psł. **bělъ* 'biały, jasny', pokrewne ze stnord. *bāl* 'ogień, stos', stind. *bhāla-* 'blask', por. lit. *bālas* 'biały', łot. *bāls* / *bàls* 'blady'; od pie. **bʰel-* (bałtosł. **bʰelə-*) 'błyszczący, biały'. Pierwotne znaczenie 'błyszczący, lśniący'. — Od tego *biel*, *bielić*, *bieleć*, *bielidło*, *bielinek*, *bielik*, *bieluń*, *białość*, *białko*, *białawy*, *białaczka*. Zob. też *bielmo*, *bielizna*.

bicz od XIV w. 'narzędzie do chłostania, bat'; zdr. *biczyk*. Ogsł.: cz. *bič* 'bat', r. *bič* 'bicz', scs. *bičь* 'ts.'. Psł. **bičь* 'narzędzie do bicia', nazwa narzędzia od psł. **biti* (zob. *bić*) z przyr. **-čь*. — Od tego *biczysko*, *biczować*, *biczownik*.

bić *biję* od XV w. 'zadawać razy, ciosy'; wielokr. *bijać*. Ogsł.: cz. *bit*, r. *bit'*, *bju*, scs. *biti*, *bъjǫ* / *bijǫ*. Psł. **biti*, **bъjǫ* 'uderzać, zadawać razy', wielokr. **bijati*, pokrewne stiryj. *ben(a)id* 'uderza', *bīthe* 'bity', awest. *byente* 'biją, zwalczają', od pie. **bʰei(ə)-* / **bʰī-* 'uderzać, bić'. — Od tego *bity*, *bitka*, *bitny*. Por. też *bitwa*, *bój*, *nabój*, *podbój*, *rozbój*, *zabój*.

biec od XV w., dziś czas teraźn. *biegnę* (przeniesiony z czas. jednokr. *biegnąć*), słabo poświadczone daw. *biegę* (u Lindego z XVIII w.), dziś dial. kasz. *bec*, *begǫ*, *bežeś* 'biec'; wielokr. *biegać*; jednokr. *biegnąć*. Por. r. dial. *bégti* / *bečí*, *begú* / *bjagú* 'biec; uciekać; płynąć; jechać', ch./s. *pò-bjeći*, *-bjegnēm* 'uciec'. Psł. **bĕgti*, **bĕgǫ* 'biec', dokładne odpowiedniki: lit. *bẽgti*, *bẽgu* 'biec; płynąć; ciec', łot. *bẽgt*, *bẽgu* 'uciekać'; od pie. pier-

wiastka *$b^h eg^u$- 'uciekać, umykać'; por. *bieżeć*. — Od tego *bieg, biegacz, biegły* od czas. przedrostkowych *przebieg, rozbieg, wybieg, zabieg, zbieg*. Zob. *biegun*.

bieda od XVII w. (ale jako wykrz. od XV w.) 'niedostatek, ubóstwo', 'nieszczęście, kłopoty, tarapaty', wcześniej XIV–XVIII w. *biada* 'ubóstwo, nieszczęście'. Regularna postać *biada* obecnie tylko w *biada!* 'wykrz. wyrażający grożące niebezpieczeństwo, nieszczęście, karę', w stp. XV w. w tym znaczeniu obie postaci *biada / bieda*. Postać *bieda* uogólniona z miejsc. *w biedzie* i oddziaływaniem wyrazów pokrewnych *biedny, biedzić się*. Ogsł.: cz. *bída* 'bieda; brak, niedostatek; kłopot, zmartwienie, tarapaty; zubożenie, ubóstwo, nędza', r. *bedá* 'bieda, nieszczęście, niedola; plaga, klęska', scs. *bèda* 'nędza, bieda, cierpienie, niedola; konieczność; niebezpieczeństwo'. Psł. **bèda* 'nieszczęście, niedola, cierpienie; ubóstwo, nędza; przymus, konieczność', rzecz. odczas. od psł. **bèditi* 'zmuszać, skłaniać, zwyciężać' (zob. *biedzić się*), z rozwojem znaczeniowym 'przymus, konieczność' > 'stan godny pożałowania, nieszczęście, niedola, cierpienie' > 'ubóstwo, nędza'. — Od tego *biedak* (→ *biedactwo*), *biedny, biedota, biedować*.

biedronka od XIX w. 'owad Coccinella septempunctata', w XVII w. *biedrunka*, dial. *biedrona / biedronka / biedrunka / biedruszka / biedrawka / biedrzanka / biedrzonka / biedrzynka / biedrzeniec / biedrzonek / wiedrunka* (*jedronka*); por. stp. XV w. *wiodrunka* 'kantaryda, Lytta vesicatoria' (też 'roślina Ornithogalum umbellatum'). Por. cz. *bedruňka / bedrunka* (też *berunka, beruška*) 'biedronka', ukr. dial. *bédrik* (*bézdrik*) oraz *babarúnka / babrún(a) / babrúňka / babrúnka / babrúnycja* 'ts.'. Charakterystyczny wygląd biedronki (regularne kropki, plamki na barwnym tle chitynowej pokrywy) sugeruje związek z p. dial. *biedrona* (*biedruna*) 'nazwa krowy łaciatej', *biedroň* 'nazwa dawana wołom łaciatym lub w cętki (różnej maści)', *biedrun* 'wół z łatami, cętkami na skórze', *bierawa* 'nazwa krowy łaciatej, mającej plamy w okolicy bioder, grzbietu czy brzucha', *biedrawy* 'nazwa wołu z łatami w okolicy bioder', *biedrula* 'krowa łaciata', *biedrzysty* 'łaciaty', ukr. dial. *koza bédra, bedráta* 'z białą pręgą w poprzek (o krowie)'. Podstawę stanowił przym. **bedrъ* 'mający plamy na biodrach' > 'plamisty, cętkowany, pstrokaty, łaciaty', od psł. **bedro* 'biodro'. Nazwa owada ulegała różnorakim przekształceniom przez skojarzenie z różnymi rodzinami wyrazowymi.

biedzić się od XV w. 'wysilać się, chcąc coś zrobić, męczyć się', dial. 'cierpieć biedę, dręczyć się, męczyć się', stp. 'pasować się, mocować się, walczyć'; z przedr. *nabiedzić się*, por. też dial. *pobiedzać* 'zmuszać (zwłaszcza do jedzenia), natarczywie prosić, namawiać'. Ogsł.: gł. *bedźić* 'walczyć, pasować się', *bedźić so* 'wysilać się; dręczyć się, męczyć się', r. dial. *bedíť* 'wyrządzać szkodę, szkodzić, płatać figle, swawolić, niszczyć, marnować', scs. *bèditi, bèždǫ* 'zmuszać, skłaniać; przekonywać, namawiać'. Psł. **bèditi, *bèďǫ* 'zmuszać, skłaniać, zwyciężać; męczyć, dręczyć; powodować biedę, szkodę', **bèditi sę* 'pasować się, mocować się; męczyć się, dręczyć się, cierpieć biedę', pokrewne z goc. *baidjan* 'zmuszać', stisl. *beda* 'zmuszać, popędzać, żądać', gr. *peíthō* 'namawiam, przekonuję', łac. *fidō, fidere* 'wierzyć, zawierzać, ufać'. Budowa i semantyka psł. **bèditi* wskazuje na pierwotny (na gruncie słow. niemotywowany) czas. kauzat. od pie. **b^hei̯d^h*- 'namawiać kogoś, zmuszać, przymuszać'.

biegun od XV w. (ale nazwa osobowa *Biegun* w XIV w.) 'wygięta półokrągła płoza u kołyski, drewnianego konia itp.' (w tym znaczeniu też w gwarach, także kasz. *bègun*), 'oś, na której obracają się drzwi' (częste w gwarach), przest. 'szybki koń, rumak', stp. od XV w. 'goniec; włóczęga; odstępca', w XVI w. też 'zbieg; biegacz', w gwarach także np. 'płozy sań', 'górny kamień żaren'. Ogsł.: cz. *běhoun* 'biegacz; posłaniec, goniec; koń wyścigowy', 'obracające się części urządzeń; górny kamień młyński', r. *begún* 'biegacz', 'kamień młyński', *beguný* mn 'urządzenie do tarcia różnych przedmiotów', ch./s. daw. *bjègūn* 'uciekinier'. Psł. **běgunъ* 'ten, kto biega, biegnie; to, co biega, poruszające się, obracające się części urządzeń', nazwa wykonawcy czyn-

ności i narzędzia z przyr. *-unъ od psł. *bĕgati, *bèžati (zob. *biec, bieżeć*). *Biegun* jako termin geograficzny jest kalką gr. *pólos* 'biegun, oś'. — Od *biegun* 'biegacz' nazwa dolegliwości *biegunka* 'rozwolnienie' od XVI w.

bielizna od XV w. 'odzież spodnia', 'wyroby z tkaniny, zwykle białej, używane do potrzeb domowych', dawniej 'biel, białość, coś białego, białe rzeczy, białe odzienie, biały strój', w stp. XIV–XV w. też 'futerko z wiewiórki', w XVI w. 'biel drzewa', kasz. *bʲelëzna* 'bielizna', słowiń. 'biel drzewa'. Ogsł.: cz. *bělizna* 'biały kożuch; białko oka', r. *belizná* 'biel', dial. *belízna* 'jasna plama, jasna smuga', ch./s. dial. *bjèlizna* 'białko oka; biała gleba'. Może już psł. *bělizna 'biel, białość; to, co jest białe', rzecz. abstr. (wtórnie konkretyzowany) od psł. przym. *bělъ 'biały' (zob. *biały*), z przyr. *-izna. — Od tego *bieliźniany, bieliżniarka, bieliżniarstwo.*

bielmo od XV w. 'plama na rogówce oka'. Ogsł.: cz. *bělmo*, r. *belmó*, ch. dial. czak. *belmò*. Psł. *bělьmo 'bielmo', od psł. przym. *bělъ (zob. *biały*), z przyr. *-ьmo (co do budowy por. *pismo*).

bierzmować, *bierzmowanie*, stp. XV w. *birzwnowanie / birzwowanie* 'bierzmowanie', w XVI w. *bierzwnować* 'bierzmować'. Por. gł. *bermować*, cz. *biřmovat*, słc. *birmovať*, słwń. *birm(ov)ati*, ch./s. *bermati*. Zapożyczenie ze stcz. *biřmovati* 'bierzmować', a to ze śrwniem. *fermen* 'ts.' < łac. *firmare* 'utwierdzać, umacniać'. Etymologiczne znaczenie wyrazu religijnego 'umacniać w wierze'.

bies od r. 1500 'zły duch, szatan, czart', stp. XVI–XVIII w. też *bis* (także w gwarach), kasz. *bës* 'zły duch'. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *běs*, r. *bes*, słwń. *bẽs*. Psł. *běsъ [< *běd-sъ < *bʰoi̯d-so-], dokładny odpowiednik w lit. *baĩsas* 'straszydło, strach, zjawisko budzące strach', por. też lit. *baisùs* 'straszny, okropny'. Podstawę stanowił czas. zachowany w bałt.: lit. *baidýti* 'przestraszać, przerażać', por. też łac. *foedus* [< *bʰoi̯dʰos] 'wstrętny, obrzydliwy, szkaradny'. Pierwotne znaczenie 'ten, co przeraża, budzi strach'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci *bias (zachowanej chyba w śląskiej nazwie miejscowej *Biasowice*); forma *bies* (*bis*), prawdopodobnie pod wpływem ruskim, szerzyła się zapewne za pośrednictwem polszczyzny kresowej. — Od tego *biesić, zbiesić się.*

biesiada 'spotkanie towarzyskie, wystawne przyjęcie, uczta, bankiet' od XV w., w XVI w. też 'uciecha, żart, krotochwila', 'rozmowa, pogawędka, dysputa', kasz. *bʲesada / vesada* 'wesele, uczta weselna'. Ogsł.: cz. *beseda* 'rozmowa; spotkanie towarzyskie, zabawa; klub towarzyski', r. *besèda* 'rozmowa, pogawędka', scs. *besěda* 'słowo; rozmowa; mowa, mówienie, kazanie'. Psł. *besěda 'pogawędka, rozmowa; spotkanie towarzyskie, uczta', bez pewnej dalszej etymologii: narzucający się związek z psł. *sěděti 'siedzieć' (zob. *siedzieć*) niepewny także z tego powodu, że nie tłumaczy cząstki *be- (zestawiano ją z lit. part. *be-*, która jednak w słow. nie jest poświadczona). — Od tego *biesiadny, biesiadnik, biesiadować.*

bieżeć od XIV w. 'biec, iść szybko', 'płynąć', stp. też 'być w ruchu; krążyć, być w obiegu; (prędko) iść, jechać; napadać, robić najazd; rozprzestrzeniać się, rozchodzić się; postępować', dial. *bieżeć*, wtórnie *bieżyć* 'iść; płynąć', kasz. *bʲežec* 'spieszyć się; płynąć; żeglować'. Ogsł.: cz. *běžet* 'biec, spieszyć, szybko się poruszać; iść; rozprzestrzeniać się; upływać (o czasie); rozwijać się, trwać (o czynności, stanie)', r. *beżáť, begú, beží*ś' 'biec, szybko się poruszać, być w ruchu; przemijać, upływać; ciec, płynąć; uciekać; unikać', scs. *běžati, běžǫ* 'biec; uciekać'. Psł. *běžati [< *bēg-ē-], *běžǫ (i *běgǫ?) 'szybko się poruszać, iść, jechać; uciekać', dokładny odpowiednik: lit. (z przedr.) *pa-bėgėti* 'pobiec chwilę, krótko', por. też gr. *phébomai* 'uciekam', od pie. pierwiastka *bʰegʷ- 'uciekać, umykać'; zob. *biec*. — Od tego *bieżący, bieżnia, bieżnik.*

biodro od XV w., w gwarach często *biedro*, stp. XV w. i dial. też *biodra* ż (w gwarach również *biedra* ż), kasz. *bʲodro* też 'rączki taczek'. Ogsł.: słc. *bedro*, mn *bedrà* 'biodra, lędźwie', r. *bedró* 'udo, górna część uda, biodro', ch./s. *bèdro / bȅdra* ż 'górna część uda; udo'. Psł. *bedro n (/ *bedra ż) 'okolica kości biodrowej', bez pewnej dalszej etymologii (sugerowany nieraz związek z łac. *femur* 'udo, biodro' jest wątpliwy). — Od tego *biodrowy, biodrówka, biodrzasty.* Por. też *biedronka.*

biskup od XV w. (ale pochodna nazwa miejscowa *Biskupicy* w r. 1136), stp. w XV w. wyjątkowo też *biskop, piskup*. Zapożyczone ze stcz. *biskup* 'ts.' w czasie kształtowania polskiej terminologii chrześcijańskiej, co z łac. lud. *episcopus* 'biskup' < gr. *epískopos* 'biskup' (< 'przełożony gminy chrześcijańskiej', pierwotnie 'nadzorca'). Do języków słow. wyraz został zapożyczony zapewne za pośrednictwem niem. (por. stwniem. *biscof*, śrwniem. *bischof*, stsas. *biskop* / *biscop*, dziś niem. *Bischof*) 'biskup'), co tłumaczy *b-*.

bitwa od XV w. 'zbrojne starcie', pot. 'bójka, bijatyka'. Płnsł.: cz. *bitva*, r. *bítva*. Psł. **bitva* 'starcie zbrojne, walka, bój', nazwa czynności od psł. **biti* (zob. *bić*), z przyr. **-tva*.

blacha od XVI w., stp. XV–XVI w. *blach* 'blacha, pancerz' i *plach* / *plech* 'ts.'; zdr. *blaszka*. Por. gł. *blach*, cz. *plech*, bg. *blech* / *bljach* 'blacha', *bljácha* 'metalowa płytka na końcu osi'; z p. we wschsł., np. ukr. *bljácha* 'blacha', stukr. też 'zbroja'. Zapożyczenie ze śrwniem. *blëch* (dziś niem. *Blech* n) 'blacha'. Forma *blacha* zapewne wtórnie utworzona od *blachy* mn 'pancerz, zbroja', z rodzajem żeńskim pod wpływem synonimu *zbroja*. — Od tego *blaszany, blacharz, blacharstwo*.

blady od XV w. 'nie mający rumieńców, mizerny; mało intensywny (zwłaszcza o barwie)', przen. 'nikły, słaby (o świetle), mało wyrazisty', daw. też 'słaby, chory, niedołężny; nieudolny', w gwarach także na oznaczenie kolorów 'różowy', 'płowy', 'niebieski'; st. wyższy *bledszy*. Ogsł.: cz. *bledý* 'blady', przen. 'niewyraźny, niejasny; lichy, zły', r. daw. *blédyj*, dial. *bledój* 'blady', scs. *blědъ* 'blady'. Psł. **blědъ* 'mający barwę zbliżoną do białej, blady', dokładnie odpowiada stang. *blāt* [< pgerm. **blaita-*] 'blady', pokrewne z lit. *blaĩvas* [< **blaid-vas*] 'blady, bezbarwny; niebieski' (z nawarstwionym dalszym przyr. *-vas*). — Od tego *bladość, blednąć* (*zblednąć*), *wybladły*.

blask od XIV w. 'jaskrawe, mocne światło'. Ogsł.: cz. *blesk* 'piorun, błyskawica; błysk', r. *blesk* 'jaskrawe, mocne światło, błysk, błyśnięcie', ch./s. *blljesak* 'błysk, błyśnięcie, błyskawica'. Psł. **blěskъ* 'oślepiające światło, błysk, błyskawica', rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **blьšćati* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić' (por. p. dial. *psceć* < **blszczeć* 'błyszczeć', stp. *plszczenie* < *blszczenie* 'błyszczenie', stcz. *blščieti* 'błyszczeć', ukr. *blyščáty* 'ts.', scs. *blьštati sę* 'błyskać, błyszczeć, lśnić'), dokładnie odpowiadającego lit. *bliskėti* 'błyszczeć, lśnić', od pie. pierwiastka **bʰliǵ-* 'świecić', z czas. przyr. **-ske-*. Psł. **blěskъ* wykazuje archaiczną alternację samogłoski rdzennej **ь* ⇒ **ě* (z wcześniejszej alternacji **ĭ* ⇒ **oi̯*).

bliski od XV w. 'nieodległy w przestrzeni, w czasie', 'złączony uczuciami, poglądami', stp. też 'krewny, powinowaty; bliźni'; st. wyższy *bliższy* (też 'dokładny, bardziej szczegółowy, sprecyzowany'). Ogsł.: cz. *blízký*, r. *blízkij* (*blízok*), bg. *blízъk*. Psł. **blizъkъ* 'znajdujący się w niewielkiej odległości, bliski', z przyr. **-kъ* nawarstwionym na pierwotny przym. **blizъ* 'bliski' (por. cz. daw. *blizý* 'bliski', strus. *blizъ* 'ts.', r. dial. *blízij* 'krótkowzroczny', ch./s. *bliz* 'bliski'; skostniałe formy przym. zachowane jako przysłówki i przyimki, np. stp. *bliz* 'niedaleko, obok; około, prawie', *blizu* 'niedaleko, obok; niezadługo; około, prawie', kasz. *blëzë* 'blisko, obok', p. dial. *blizo* 'blisko', kasz. *blëzo* 'blisko; około; przy', *blëze* 'blisko', *z blëza* 'z małej odległości'), od pie. pierwiastka **bʰlīǵ-* / **bʰlei̯ǵ-* 'bić, uderzać, rzucać, ciskać' (zob. *blizna*). Pierwotne znaczenie archaicznego przym. **blizъ* 'zbity, ściśnięty, stłoczony, przyległy' > 'znajdujący się tuż obok, blisko'. Zob. *przybliżyć, ubliżyć*.

blizna od XIV w. 'ślad po zagojonej ranie', stp. od XV w. też *bluzna* 'blizna; znamię, piętno'. Ogsł.: dł. *bluzna* 'ślad po ranie; siniec', r. dial. *blizná* / *bljuzná* 'skaza w tkaninie; ślad po ranie', ch./s. *blìzna* 'skaza w tkaninie', dial. 'ślad po ranie'. Psł. **bliznа* / **bluzna* 'ślad po ranie, znamię', od pie. pierwiastka **bʰlīǵ-* / **bʰlei̯ǵ-* 'bić, uderzać, rzucać, ciskać' (por. *ubliżyć* 'obrazić, uchybić', zob.), pierwotnie nazwa czynności 'uderzenie', wtórnie nazwa rezultatu czynności 'ślad po uderzeniu, po ranie' z przyr. **-na*, pokrewne z lit. *blyžė* 'skaza w tkaninie', łot. *bliẽzt, bliẽžu* 'bić, uderzać', wielokr. *blàizît* 'uderzać; gnieść, naciskać', łac. *flīgō flīgere* 'uderzać'. Wariant **bluzna* jest za-

pewne oparty na paralelnym pie. pierwiastku **bʰlēu̯-* 'bić, uderzać'. — Od tego *zabliźnić się*.

bliźni od XIV w. 'jednakowy, bliski, pokrewny', dziś w funkcji rzecz. 'każdy człowiek w stosunku do drugiego (według etyki chrześcijańskiej)', w stp. od XIV w. też *bliżny*, w XVI w. także *bliżny / bliżni* 'krewny, powinowaty; bliźni', kasz. *blëzni* 'bliźni', słowiń. *bliźńi* też 'sąsiad; ubogi starzec'. Ogsł.: cz. *bliźní* 'bliźni', dial. 'bliski', r. *blíźnij* 'bliski, niedaleki; krewny, pokrewny; bliźni', scs. *bliźьnii* 'bliski, pobliski'; por. też np. stdł. *blizny* 'bliski, sąsiedni; blisko spokrewniony', słwń. *blízen* 'bliski'. Psł. **blizьnъ / *blizьńь* 'bliski, blisko się znajdujący' > 'pokrewny, krewny', przym. ze strukturalnym przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na psł. przym. **blizъ* 'bliski' (zob. *bliski*), postać **blizьńь* z dodanym dalszym przyr. **-jь*. Zob. *bliźnię*.

bliźnię *bliźnięcia* od XV w. 'bliźniak', zwykle *bliźnięta* mn 'dzieci zrodzone w czasie jednego porodu', stp. *bliźnięta* też 'owoc kasztana', kasz. *blizńą / blëzńą* 'bliźniak', *blizńąta* mn 'bliźnięta'. Ogsł.: stcz. *blizne, -ete* 'jedno z bliźniąt', cz. dial. *bliźńata* mn 'bliźnięta', ukr. *blyznjá, -njáty* 'jedno z bliźniąt', *blyznjáta* 'bliźnięta' (dial. też 'podwójny garnek, dwojaczek; dwa zrośnięte owoce'), ch./s. *blȉzne, blȉzneta* 'jedno z bliźniąt'. Psł. **blizьnę, *blizьnęte* 'jedno z bliźniąt', mn **blizьnęta* 'dzieci zrodzone w czasie jednego porodu', od psł. przym. **blizьnъ* 'bliski; spokrewniony, pokrewny' (zob. *bliźni*), z przyr. **-ę, *-ęte* tworzącym nazwy młodych istot. — Od tego *bliźniak* → *bliźniaczy*. Por. też stp. XV–XVII w. *bliźniec* 'bliźniak'.

bluszcz od XV w. 'roślina Hedera helix', stp. też 'kurdybanek, Glechoma hederacea', *błotny bluszcz* 'słodkogórz, Solanum dulcamara', dial. *bluszcz* 'fasola', także 'narośl na dębach i bukach'. Ogsł.: stcz. *bľušč* 'bluszcz', ukr. dial. *bljušč* (/ *pljušč*) 'ts.', 'Solanum dulcamara', słwń. *bljúšč* 'bluszcz', 'Tamus communis; przestęp biały, Bryonia alba'. Psł. **bľuščь* 'krzew Hedera helix', nazwa trującej rośliny, której jagody powodują wymioty, w związku z psł. **bľьvati, *bľujǫ* 'wymiotować' (zob. *bluzgać*); postaci z nagłosowym *p-*, jeśli nie powstały w rezultacie upodobnienia pod względem dźwięczności *bl- šč* > *pl' -šč*, mogą wskazywać na oboczną prapostać **pluščь*, związaną z psł. **plьvati, *plujǫ* 'pluć' (zob. *pluć*). Bezpośrednią podstawę nazwy rośliny musiała stanowić jakaś forma zawierająca przyr. **-st-* bądź **-sk-*, tj. **bľu-st-* lub **bľu-sk-* (por. ch./s. dial. *bljūst* 'Bryonia alba; Tamus communis; chmiel, Humulus lupulus' i *bljúzak, -zga* 'Bryonia alba'), być może tą podstawą słowotwórczą był czas. **bľuskati* czy **bľuščati* (por. stp. XVI–XVIII w. *bluszczeć* 'bluzgać, tryskać (o krwi)', ch./s. dial. *bljúšteti / bljúštiti* 'wydzielać się, ciec silnie (o ślinie)', *bljȕštiti* 'rzucić, wypowiedzieć coś niestosownego'; był to wariant z przyr. **-sk-* psł. **bľuzgati* 'tryskać, chlustać', zob. *bluzgać*). Jeśli psł. **bluščь* było derywatem odczasownikowym, to można w nim widzieć nazwę wykonawcy czynności z przyr. **-jь* z pierwotnym znaczeniem 'to, co powoduje chlustanie, gwałtowne wymioty'.

bluzgać od XVI w. 'tryskać, rozpryskiwać się', przen. 'złorzeczyć, kląć, przeklinać', daw. XVI–XVIII w. 'pleść głupstwa, paplać, bajać'; jednokr. dok. *bluzgnąć / bluznąć*; daw. XVI–XVIII w. też *bluszczeć* 'bluzgać, tryskać (o krwi)'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. dial. *bljúzgat'* 'bredzić, paplać', ch./s. *bljȕzgati* 'chlustać, tryskać, chlupotać; brnąć po błocie; lać (o deszczu); pleść głupstwa, paplać'. Psł. **bľuzgati* 'tryskać, chlustać', ekspresywny czas. z przyr. *-zg-* od psł. **bľьvati, *bľujǫ* 'wymiotować' (por. w tym znaczeniu stp. od XVI w. *blwać, bluję*, wyjątkowy bezokol. *bluć* około r. 1500, cz. *blíti, bliji*, stcz. *blvati, bluju*, r. *blevát', bljujú*, scs. *blьvati, bljujǫ*), należącego do pie. pierwiastka **bʰleu̯-* 'nadymać się, wzbierać, przelewać się, opływać, płynąć', dokładny odpowiednik w lit. *bliauzgóti* 'pleść głupstwa, bajać'.

bluźnić od XV w. 'uwłaczać, urągać temu, co jest godne szacunku, poważane, uznawane za święte', w XVI w. 'lżyć, obrażać, spotwarzać', dial. 'przeklinać', 'mówić głupstwa, opowiadać sprośności', 'marnować czas, żyć nieporządnie'. Płnsł.: cz. *blouznit* 'bredzić (np. w gorączce), mówić od rzeczy; marzyć',

dial. 'paplać; łajać kogoś', br. *bljúznic'* 'mówić głupstwa', *bljúznicca* 'śnić się, roić się'. Psł. dial. **bl'uzniti* 'mówić od rzeczy, bredzić', niewątpliwie w związku etymologicznym z psł. **bl'ьvati*, **bl'ujǫ* 'wymiotować' i **bl'uzgati* 'tryskać, chlustać' > 'mówić od rzeczy, bredzić, paplać' (zob. *bluzgać*). Bezpośrednią podstawę derywacyjną mógł stanowić słabo poświadczony rzecz. **bl'uznь* czy **bluz(g)nь* (por. p. dial. *bluźń* 'zły, nieprzyzwoity postępek', stp. XV w. *bluźny* 'obelżywy, bluźnierczy'), z przyr. **-nь* (czy **-znь*) od **bl'uzgati* bądź bezpośrednio od tematu czasu teraźn. **bl'uje-* czasownika **bl'ьvati*. — Od tego *bluźnierca*, *bluźnierczy*, *bluźnierstwo*.

błagać 'prosić usilnie, pokornie', stp. XV w. 'łagodzić', w XVI–XVII w. 'przejednywać, łagodzić, uśmierzać, koić'. Zapożyczenie ze stcz. *blahati* 'wielbić'. Postacią rodzimą było rzadkie stp. *błogać* 'łagodzić' (od *błogi*, zob.).

błahy od XVI w. 'nie mający istotnego znaczenia, wartości, niegodny uwagi', daw. 'mizerny, nikły, lichy, nikczemny'. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. *blahyj* 'zły, stary, lichy, nędzny, słaby', br. *blahí* 'lichy, marny, zły, niezdarny' (stąd lit. *blôgas* 'słaby, zły'); wyrazy te (jak i r. *blagój* 'zły, uparty, krnąbrny; narwany, zwariowany') to cerkiewizmy (z płdsł. *-la-* zamiast wschsł. *-olo-*), przejęte za pośrednictwem strus. *blagъ* ze scs. *blagъ* 'dobry, miły, przyjemny, łaskawy, przyjazny' (< psł. **bolgъ* 'dobry, szczęśliwy', zob. *błogi*). Pejoratywne znaczenie 'lichy, marny, zły' powstało na terenie ruskim w rezultacie tabuistycznej zamiany pierwotnego 'dobry' przez przeciwstawne 'zły'. Ostatecznie tego samego pochodzenia co rodzime *błogi*. — Od tego *błahość*, *błahostka*.

błazen *błazna* od XVI w. 'człowiek zachowujący się niepoważnie, głupiec; trefniś, żartowniś; klown', w XVI w. 'szaleniec, obłąkany', stp. XV–XVI w. *błazno* 'trefniś; głupi', dial. *błâzny* mn 'głupstwa, brednie; drwiny, kpiny, żarty, błazeństwa', słowiń. *błâzen*, *-zna* 'głupiec'. Ogsł.: cz. *blázen*, *-zna* 'wariat, człowiek chory umysłowo; głupiec, dureń, bałwan', arch. 'błazen, trefniś', dial. *błazny* mn 'żarty', r. dial. *blázen* 'głupiec, psotnik; malec', scs. *blaznъ* 'kuszenie, pokusa; błąd, pomyłka, grzech', słwń. *blázen*, *-zna* 'wariat', 'występek, bluźnierstwo'. Urzeczownikowiony psł. przym. **blaznъ* 'głupi, szalony, obłąkany; zwodniczy, mamiący, łudzący, błędny' (por. gł. *błazny* 'głupi, obłąkany, szalony', r. dial. *bláznyj* 'narwany, postrzelony, głupi', ch./s. *blázan* 'naiwny, głupi; zły, złośliwy'), od pie. **b^{h}lag-* 'bić' (por. np. łac. *flagrum* 'bicz, bat'), z przyr. **-nъ*, pierwotne znaczenie może 'bity, uderzony' (co do powstania znaczenia 'głupi, szalony, obłąkany' por. np. p. *kopnięty*, *stuknięty* 'niespełna rozumu, głupi'. — Od tego *błazeński*, *błazenada*, *błaźnić się*, *błaznować*.

błąd od XV w. 'pomyłka', 'postępek, działanie przynoszące komuś złe skutki', przest. 'mylne, fałszywe mniemanie o czymś'. Ogsł.: cz. *blud* 'błędne mniemanie, błąd, omyłka; herezja', *bloud* 'narwaniec, dureń, głupstwo', r. dial. *blud* 'błąkanie się, błądzenie', scs. *blǫdъ* 'rozpusta, rozwiązłość; cudzołóstwo'. Psł. **blǫdъ* 'niewłaściwe postępowanie', 'mylne mniemanie, odstępstwo od normy, od właściwej drogi', rzecz. odczas. od psł. **blęsti*, **blędǫ* 'być w błędzie, mylić się' (zob. *błądzić*), z właściwą takim archaicznym rzecz. alternacją samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*.

błądzić od XIV w. (stp. XIV–XVI w. *błędzić*) 'chodzić, szukając określonego celu, właściwej drogi, chodzić bez celu', 'postępować niewłaściwie, mylić się'; z przedr. *pobłądzić*, *zabłądzić*, *zbłądzić*. Ogsł.: cz. *bloudit* 'mylić drogę, błąkać się; popełniać błąd', r. *bluditi* 'błąkać się, wałęsać się, mylić drogę', scs. *blǫditi* 'błąkać się, mylić drogę; popełniać błąd; żyć wszetecznie, rozpustnie'. Psł. **blǫditi* 'postępować niewłaściwie', 'być w błędzie, popełniać błąd; odstępować od właściwej drogi, mylić drogę', czas. wielokr. i kauzat. od psł. **blęsti*, **blędǫ* 'paplać, bredzić, majaczyć; być w błędzie, mylić się' (p. dial. na Śląsku Cieszyńskim *błęść* 'bredzić, majaczyć w gorączce', stcz. *blésti* 'paplać, pleść', scs. *blęsti*, *blędǫ* 'ts.'), z właściwą takim czasownikom alternacją samogłoski rdzennej **ę* ⇒ **ǫ*; czas. **blęsti* pokrewny z lit. *blę̃stis* / *blĩsti* 'stawać się mętnym, ciemnym, niejasnym', łot. *blenst* /

blenzt 'słabo widzieć, ledwo dostrzegać', 'mówić nie do rzeczy, bredzić', stwniem. *blint* (niem. *blind*) 'ślepy, ciemny, przyćmiony, mętny' (w nawiązaniu do pie. **b^{h}lend^h-* 'niewyraźnie świecić, być niejasnym, mętnym; źle widzieć, mylić się').

błąkać się od XV w. (w XVI w. też *błękać się*) 'chodzić bez celu', daw. (XVIII w.) także niezwrotne *błąkać kogo* 'wprowadzać w błąd, powodować błądzenie'; *przybłąkać się* 'przyplątać się', *zabłąkać się* 'zabłądzić'. Płnsł.: cz. dial. *blúkať (se)*, ukr. *blukáty* (dial. *blukátysja*). Psł. dial. **blǫkati (sę)* 'wałęsać się, włóczyć się, błądzić', czas. utworzony od psł. **blǫditi* (zob. *błądzić*) za pomocą przyr. **-kati* (por. co do budowy *brukać*). — Od tego *błąkanina*. Zob. też *obłąkany*.

błękitny od XV w. 'intensywnie niebieski, lazurowy'. Zapożyczenie ze stcz. *blankytný* 'jasnoniebieski', przym. od stcz. rzecz. *blankyt* 'barwa jasnoniebieska', zapożyczonego ze stwniem. **blankhīt* 'jasność' (rzecz. abstr. od stwniem. przym. *blank* 'jasny, błyszczący'). Późne p. *błękit* 'niebieska barwa; niebieski barwnik' (od XIX w.) jest wtórnym derywatem od *błękitny*.

błogi od XVI w. 'przyjemny, miły, rozkoszny', w stp. XV w. przysł. *błogo* 'dobrze' i rzecz. *błogo* 'dobro, szczęście'. Ogsł.: cz. *blahý* 'szczęśliwy, błogi, przyjemny, dobry, przychylny, życzliwy', scs. *blagъ* 'dobry, miły, przyjemny, łaskawy, przyjazny', por. strus. *ne bologomъ* 'nie ku dobremu, nie na dobre'. Psł. **bolgъ* 'dobry, miły' (> 'szczęśliwy', 'łaskawy, litościwy'), przym. oparty na pie. pierwiastku **b^{h}elǵ-* 'błyszczeć, lśnić'; pierwotne znaczenie 'błyszczący, jasny' > 'dobry' (podobny rozwój semantyczny np. w p. *świetny* 'lśniący, błyszczący, jasny' > 'bardzo dobry, doskonały'). Por. *błagać*, *błahy*, *błogosławić*. — Od tego *błogość*.

błogosławić od XIV w. 'udzielać błogosławieństwa', 'wyrażać wdzięczność, zadowolenie, pochwalać'; stp. *błogosławić / bogosławić* 'wielbić; życzyć szczęścia, obdarzać szczęściem; poświęcać, nadawać moc uszczęśliwiania'. Ogsł. termin religijny, do polskiego zapożyczony ze stcz. *blahoslaviti* 'błogosławić', gdzie ze scs. *blagosloviti* 'ts.', złożenie ze scs. *blago* 'dobro' (zob. *błogi*) i czas. *slovíti* 'mówić' (por. p. *wysłowić się*, zob. *słowo*), kalka z gr. *eulogeīn* 'wysławiać, chwalić, błogosławić' (dosłownie 'dobrze mówić'), por. też łac. kościelne *benedicere* 'ts.'. Człon drugi *-sławić* pod wpływem czas. *sławić* (zob.). Dawna postać *bogosławić* (z pierwszym członem *bogo-*) powstała zapewne na drodze fonetycznej, przez zanik pierwszego *ł* (dysymilacja na odległość *ł - ł* > *ø - ł*), skojarzenie z *Bóg* jest wtórne.

błona 'cienka tkanka w żywych organizmach', stp. XV w. 'łożysko, w którym znajduje się płód; plaster', XVI w. 'bielmo', 'otrzewna; jelita', 'szyba w oknie', zdr. *błonka*. Ogsł.: cz. *blána* 'błona; warstwa drzewa bezpośrednio pod korą', stcz. 'skóra', r. *bolonà* 'narośl na drzewie; guz na ciele; powłoka, osłona, błona; warstwa drzewa pod korą', słwń. *blána* 'skórka; błona; pergamin'. Psł. **bolna* 'biaława cienka tkanka w organizmach żywych, otoczka, osłonka; biaława warstwa drzewa znajdująca się tuż pod korą', prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **bolnъ* 'białawy, jasny', równego lit. *bálnas* 'jasny, biały, białawy' (przym. oparty na tym samym pierwiastku co *błoto*, zob.).

błonie od XIV w. 'duża przestrzeń, równina, pokryte trawą duże pastwisko, łąka', przest. (od XV w.) i dial. też *błoń* ż 'ts.'. Ogsł.: stcz. *blání* n / *blana* 'murawa, pastwisko', r. daw. *bolón'e* n (też *bolón'* ż) 'otwarta przestrzeń podmiejska, pastwisko podmiejskie; przedmieście; łąka nadrzeczna (zatapiana w czasie powodzi); nizina', ch./s. nazwa miejscowa *Blanje*, bg. dial. *blaná* 'darń; kawał ziemi, bryła'. Psł. **bolnьje* 'podmokły, błotnisty teren pokryty trawą, nadrzeczna, nizinna łąka (okresowo zalewana wodą)' (> 'otwarta przestrzeń, równina porośnięta trawą'), rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od synonimicznych rzecz. **bolna* / **bolnъ*. Podstawę tych wyrazów stanowił zapewne niezachowany psł. przym. *†bolnъ* 'białawy, jasny', równy lit. *bálnas* 'jasny, biały, białawy' (zob. *błona*). Pierwotne znaczenie 'teren biały, białawy, jasny', z rozwojem znaczenia jak np. w stp. i dial. *biel* 'błoto, bagno, teren podmokły' : 'coś białego, np. biaława warstwa drewna pod korą', lit. *balà* 'błoto, bagno,

torfowisko' / *bālas* 'biały' (co do przyczyn takiego nazywania terenu błotnistego, bagiennego zob. *błoto*).

błoto od XIV w. 'rozmokła ziemia', 'teren grząski, bagno, mokradło, bajoro', stp. do XVI w. też 'nieczystości, gnój'; zdr. *błotko*. Ogsł.: cz. *bláto* 'błoto', stcz. też 'brud, kał', r. *bolóto* 'bagno, trzęsawisko, moczary', scs. *blato* 'bagno'. Psł. **bolto* 'bagno, moczar; rozmokła ziemia, błoto', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego psł. przym. **boltъ* 'błotnisty' (por. ukr. dial. *bolotýj* 'błotnisty'), tożsamego z lit. *báltas* 'biały', łot. *balts* 'ts.' (rekonstruuje się bałtosł. przym. **baltas* 'biały', motywowany na gruncie bałt.: lit. *bálti* 'stawać się białym, bieleć' : lit. *bālas* 'biały', łot. *bāls* / *bàls* 'blady', należące ostatecznie do pie. **bʰel(ə)-* 'błyszczący, biały', zob. *biały*); por. też alb. *baltë* 'muł, bagno, błoto'. Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'biały, białawy, jasny teren, biaława ziemia' (co do semantyki por. stp. i dial. *biel* 'błoto, bagno, teren podmokły' : 'coś białego, np. biaława warstwa drewna pod korą)', co ma być związane z barwą terenów bagiennych, często pokrytych białymi, puszystymi główkami nasiennymi wełnianki (Eriophorum), bądź też z jasną barwą wysychającej gleby.

błyskawica od XV w. Por. gł. *błyskawca* (/ *błyskawc* m) 'piorun', cz. *blýskavice* 'błyskawica zwiastująca pogodę; kometa, meteor', poet. 'silny błysk', słc. *blýskavica* 'burza z błyskawicami', ukr. *blyskavícja* 'błyskawica (bez grzmotu)', ch./s. *blȉskavica* 'błyskawica', od odczasownikowego przym. **bliskavъ* 'błyskający, błyszczący' (por. np. *blýskavý*, ukr. *blyskávyj*, słwń. *blískav*) od psł. **bliskati*, p. *błyskać* (zob. *błyszczeć*), rzecz. utworzony za pomocą przyr. **-ica*. Na postać wyrazu polskiego (*-ły-* zamiast oczekiwanego *-li-*) oddziałało zapewne synonimiczne stp. i dial. *łyskawica* 'błyskawica'. — Od tego *błyskawiczny*.

błyskotka od XVIII w. 'świecąca ozdoba'. Od daw. (XVIII w.) *błyskotać* 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać' (czas. intensywny od *błyskać*, z przyr. *-ot-*; por. gł. *błyskotać* 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać, migotać', słc. *blyskotať sa* 'błyszczeć, lśnić się, migotać'), z przyr. *-ka*. Od tej samej podstawy *błyskotliwy* od XIX w. 'połyskujący, świecący', dziś zwykle przen. 'efektowny, olśniewający, dowcipny', z przyr. *-liwy*.

błyszczeć od XVI w. 'jaśnieć blaskiem, lśnić, połyskiwać', przen. 'wywoływać zachwyt, olśniewać', stp. XV w. *błyszczeć się* 'błyszczeć złotawo'; wielokr. *błyskać* od XV w. 'świecić krótko, z przerwami, migotać', 'jaśnieć, lśnić', przen. 'olśniewać, wyróżniać się czymś; uzewnętrzniać się, zjawiać się nagle', *błyska się* 'ukazują się błyskawice' (od tego nowszy czas. wielokr. *-błyskiwać*: z przedr. *przebłyskiwać*, *rozbłyskiwać*); jednokr. *błysnąć*, *rozbłysnąć*, *zabłysnąć*. Postaci z rdzennym *-y-* tylko zachsł., np. gł. *błyšćeć* 'błyszczeć', cz. *blyštet* 'błyszczeć, świecić się, lśnić', wielokr. gł. *błyskać* 'błyskać (się)', cz. *blýskati* 'ts., błyszczeć, lśnić, połyskiwać'; jednokr. gł. *błys(k)nyć* 'błysnąć', cz. *blýsknout* 'błysnąć się; błysnąć, zalśnić, zamigotać'; wtórne *-y-* w tych językach uogólnione pod wpływem bliskoznacznego p. *łyskać* 'błyskać', psł. **lyskati* 'błyskać, lśnić'. W psł. inne samogłoski rdzenne: podstawowe **-ъ-* (< **-ĭ-*), w czas. wielokrotnym wzdłużone w **-i-* (< **-ī-*). Kontynuanty pierwotnych postaci w polskim zachowane szczątkowo: dial. z okolic Przasnysza *psceć* (< **blszczeć*) 'błyszczeć', stp. XV w. w Psałterzu puławskim *plszczenie* (< **blszczenie)* 'błyszczenie'; dial. (na Śląsku, na pograniczu wsch., rzadko w Małopolsce) *bliskać* 'błyskać', kasz. *blëskac* 'patrzeć spode łba'. Psł. **blъšćati*, **blъšćǫ* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić' (por. stcz. *blšćieti (se)* 'błyszczeć', br. *bliščáć* 'ts.', scs. *blъštati sę* 'błyskać, pobłyskiwać, błyszczeć, lśnić'), dokładny odpowiednik: lit. *bliskėti* 'błyszczeć, lśnić', por. też (z dźwięcznym *-zg-*) lit. *blizgėti* 'błyszczeć, jasno się świecić; błyskać się', łot. *bliźgêt* 'migotać', archaiczny czas. stanu ze zredukowaną samogłoską rdzenną (**-ĭ-* > psł. **-ъ-*) od pie. **bʰliǵ-* 'świecić', z przyr. **-ske-*; taki sam wokalizm charakteryzował czas. inchoat. **blъsknǫti* 'zacząć błyszczeć, zabłysnąć, zajaśnieć, zalśnić' (por. cz. *blesknout* 'błysnąć, zaświecić', r. *blesnút'* 'ts.; mignąć', cs. *blъsnǫti* 'błysnąć'), wzdłużona samogłoska rdzen-

na *-i-* w psł. czasowniku wielokr. **bliskati* (> **bliscati*) 'połyskiwać, błyskać, wydawać blask' (por. cz. dial. *bliskat' se* 'błyskać się', r. dial. *bliskát'* 'błyszczeć, błyskać', scs. *bliscati sę* 'błyskać, połyskiwać').

bo od XIV w. sp. 'ponieważ', też part. Ogsł.: stcz. *bo*, ukr. *bo*, scs. *bo* part. 'bowiem'. Psł. **bo* part. wzmacniająca, uwydatniająca, potwierdzająca (wtórnie sp.), odpowiedniki: lit. *bà* 'oczywiście, przecież, gdyż', łot. *ba* part. wzmacniająca, goc. *ba* part. warunkowa. Pokrewne z *ba* (zob.). Por. *bowiem*, *albowiem*.

bochenek *bochenka* 'uformowana bryła ciasta, bryła chleba', stp. XV w. *bochnek* / *bochenk* / *bochniec* 'ts.'; wtórne zgr. *bochen* 'duży bochenek'. Por. cz. *bochánek* 'bochenek; ciasto wielkanocne', *bochnik* 'bochenek', stcz. też *bochnec*, br. *bóchan* / *bachánka* / *buchánka*, ukr. *bóchon* / *bochunéc'*, r. *bóchanec* / *bóchon* / *buchánka* 'bochenek, bochen' (wyrazy wschsł. zapożyczone z polskiego lub czeskiego). Średniowieczne zapożyczenie ze śrwniem. *vochenze* / *fochenze* 'rodzaj placka, biały chleb'.

bocian od XV w. 'ptak Ciconia ciconia', w stp. XV w. też 'ibis', dial. też *bocan* / *bocoń* / *boczoń* / *bociuń* / *bociąg* 'bocian', kasz. *bocón* 'bocian; żuraw studzienny', kasz.-słowiń. *klob'ocon* 'bocian'; zdr. lud. (od XVII w.) *bociek*, kasz. *bock*. Płnsł.: płb. *bütăn*, dł. *bóśan*, dial. *bośan* / *boćan* / *bóśen* / *bóśon*, gł. *baćon*, cz. dial. *bocán* / *bocaň* / *botań*, arch. i dial. *bočan* / *bočán*, słc. *bocian*, dial. *bocan*, br. *bacján* / *bocján* / *bucján* / *bócjun*, ukr. reg. *bocján* / *bocjún*, r. dial. *boťján* / *botján* / *baďján* / *boćán*. Sprowadzane do prapostaci **botъjanъ* 'bocian', ale i rekonstrukcja, i prasłowiańska geneza wyrazu niepewne ze względu na różnorodność form w językach słow.; prawdopodobnie dochodziło też do międzysłowiańskich zapożyczeń (przyjmowano zwłaszcza zapożyczenie wyrazów wschsł. z polskiego, stąd też może wyrazy cz. i słc.). Bez pewnej etymologii, dotychczasowe próby nie przekonują. — Od tego *bociani*.

bodaj od XV w., stp. XV w. *bodaj*, *bogdaj*, *bohdaj* 'niechby, oby; przynajmniej', kasz. *bodàj* (*bodàjże*, *bodaju*) part. 'oby, niechaj', przysł. 'bodaj, podobno, ponoć'. Por. cz. *bodejt*, *bohdejt*, *bo(h)dejž*, słc. *bodaj*, ukr. *bodaj*, r. dial. *bogdaj*, *bodaj*. Ze stp. wyrażenia *bog daj* 'niech Bóg da'.

bodziec *bodźca* od XVI w. 'czynnik wywołujący pobudzenie organizmu; podnieta, zachęta', dawniej też znaczenia konkretne: od XVI w. 'ostry przedmiot służący do przebijania, do kłucia; kolec, ostroga', w XVI w. także 'zaostrzony kij, oścień do popędzania bydła'. Ogsł.: cz. *bodec* 'grot, szpic; kolec', r. dial. *bodéc* 'przedmiot, którym się bodzie, kłuje; kolec; ostroga; cierń', ch./s. *bòdac* 'rodzaj noża; kłucie'. Psł. **bodьcь* 'to, czym się kłuje, ostry przedmiot, kolec', nazwa narzędzia od psł. **bosti*, **bodǫ* (zob. *bóść*), z przyr. **-ьcь*. Dokładny formalny odpowiednik lit. *badìkas* 'ten, kto bodzie (się)' powstał niezależnie na gruncie bałtyckim.

bogaty od XIV w. 'zamożny, majętny; świadczący o zamożności, kosztowny, wystawny; obfitujący w coś'. Ogsł.: cz. *bohatý*, r. *bogátyj*, scs. *bogatъ*. Psł. **bogatъ* 'zamożny, majętny; obfitujący w coś, obfity', przym. z przyr. **-atъ* od psł. rzecz. **bogъ* 'udział, dola, bogactwo, szczęście', zachowanego szczątkowo głównie w skostniałych zwrotach, por. stp. *do boga* 'obficie, pod dostatkiem, co niemiara, bardzo', a także np. dł. *bog* 'podarunek na Boże Narodzenie', cz. dial. *na ty bohy* 'na szczęście', ukr. dial. *za malým bóhom* 'nieomal', słwń. dial. *zlega boga uživa* 'źle mu się powodzi' (na ten rzecz. podstawowy wskazują też wyrazy pochodne, zob. *nieboga*, *ubogi*, *zboże*, por. także *bóg*); psł. **bogъ* ma odpowiedniki w stind. *bhága-* 'udział, dola, bogactwo, szczęście', awest. *baga-* / *baya-* 'udział, (dobry) los'; nazwa rezultatu czynności od pie. **b^{h}ag-* 'przydzielać'. — Od tego *bogacić*, *bogactwo*, *bogacz* (co do budowy por. np. *brodacz* : *brodaty*, zob. *broda*).

bogini ż od XV w. (od XVI w. też *boginia*) 'bóstwo rodzaju żeńskiego', zdr. *boginka*, stp. XVI w. *boginka wodna* 'nimfa, rusałka', lud. *boginka* (też *bogienka*, *bogunka*) 'istota mityczna, nimfa, rusałka'. Ogsł.: cz. *bohyně* ż, stcz. *bohyni*, r. *bogínja*, scs. *bogyńi*. Psł. **bogyńi* 'bóstwo rodzaju żeńskiego', forma żeńska od psł. **bogъ* 'bóg, bóstwo'

(zob. *bóg*), z przyr. *-*yńi* (co do budowy por. np. *gospodyni*).

bohater od XVI w., zapożyczenie z ukr. *bohatýr* 'bohater' (por. też r. *bogatýr*, strus. *bogatyrь* / *bogaturь* 'ts.'), przejęte z języków tureckich (sttur. *bayatur* 'bohater', tur. *bahadır* 'dzielny, bohater'); ostatecznym źródłem wyrazu jest pers. *bahādur* 'siłacz'.

boisko od XVI w. 'klepisko' (reg.), dawniej 'miejsce boju', dziś przede wszystkim 'teren do gier sportowych', w gwarach 'miejsce, gdzie się młóci zboże, klepisko w stodole'; por. stp. od XV w. i dial. *bojewisko* 'klepisko', od XVI w. *bojowisko* 'miejsce bitwy; klepisko' oraz kasz. *bojiśce* 'klepisko'. Por. słc. *bojisko* 'miejsce walki', dial. 'klepisko', ukr. *bóysko* (dial. *bojis'ko*) 'klepisko; walka'. Nazwa miejsca od *bój* (zob.), z przyr. *-isko* (co do budowy por. *klepisko*), pierwotnie 'miejsce, gdzie się „bije" (tj. młóci) zboże'.

bojaźń ż od XIV w. 'uczucie strachu, lęku'. Ogsł.: cz. *bázen*, r. *bojázń*, scs. *bojaznь*. Psł. **bojaznь* ż 'strach, obawa, lęk', nazwa czynności od psł. **bojati sę* (zob. *bać się*), z przyr. *-*znь* (co do budowy por. *przyjaźń*).

bok od XV w. 'prawa albo lewa strona tułowia człowieka, zwierzęcia; prawa lub lewa strona przedmiotu, krawędź, skraj'. Ogsł.: cz. *bok* 'bok; biodro; zbocze (góry)', r. *bok* 'bok', ch./s. *bȍk* 'bok ciała; biodro; burta statku; zbocze'. Psł. **bokъ* 'lewa lub prawa strona tułowia człowieka, zwierzęcia, przedmiotu, przestrzeni, krawędź', bez pewnej dalszej etymologii. — Od tego *boczny*, *boczyć*, *boczyć się* 'okazywać niechęć, mieć pretensje, dąsać się' (pierwotnie 'odwracać się bokiem na znak niechęci'), *zboczyć*, *zboczony*.

boleć I *boli* od XV w. 'sprawiać ból, być przyczyną bólu', przest. 'cierpieć, doznawać bólu'; z przedr. *rozboleć*, *zaboleć*. Ogsł.: cz. *bolet*, *bolí* 'sprawiać ból', r. *bolét*, *bolít* 'ts.', scs. *bolěti*, *boljǫ* 'chorować, cierpieć, odczuwać ból'. Psł. **bolěti*, **bolǫ* 'cierpieć, być chorym' > 'sprawiać ból, cierpienie', pierwotny czas. stanu pokrewny ze stkornw. *bal* ż 'choroba', goc. *balwjan* 'męczyć', stwniem. *balo* 'zepsucie, zło', stisl. *bǫl* 'nieszczęście, szkoda', od pie. **b^{h}el-* 'uciskać, uciskiem osłabiać; osłabiony, chory'.

boleć II *boleję* od XIV w. 'doznawać bólu, cierpieć, kłopotać się', stp. od XV w. 'cierpieć bóle porodowe, rodzić', 'żałować, rozpaczać', dial. 'gnić, psuć się (o ziemniakach)'. Ogsł.: stcz. *boleti* 'cierpieć ból', r. *bolét* 'chorować, cierpieć', bg. *boleja* 'chorować, cierpieć; martwić się, troszczyć się'. Psł. **bolěti*, **boléjǫ* 'doznawać bólu, cierpieć, chorować', inchoat. czas. odrzecz. od psł. **bolь* 'cierpienie' (zob. *ból*). — Od tego *bolączka* (co do budowy por. *gorączka*, zob. *gorący*).

boleść ż od XIV w. 'wielki smutek, żal', *boleści* mn 'gwałtowne, silne bóle w jamie brzusznej', w stp. *boleść* 'cierpienie fizyczne'. Ogsł.: cz. *bolest* 'cierpienie fizyczne; zmartwienie, smutek', ukr. *bólisť* 'choroba; ból; smutek, strapienie', ch./s. *bȍlēst* 'choroba; cierpienie fizyczne lub psychiczne'. Psł. **bolestь* ż 'cierpienie fizyczne lub psychiczne', rzecz. abstr. z przyr. **-estь* od psł. przym. **bolь* 'chory' (por. r. dial. *boľ* 'człowiek chory', scs. *bolь* 'ts.'), utworzonego od psł. **bolěti* 'doznawać bólu, cierpieć' (zob. *boleć* II). — Od tego *bolesny*.

borsuk od XVI w. 'zwierzę Meles meles', wyraz o ograniczonym zasięgu w gwarach (znany w Małopolsce wraz z Sieradzkiem i na płd. Mazowszu, w gwarach młp. też *borcuch* z hiperpoprawnym *-ch*). Zapożyczenie z ukr. *bórsuk* 'borsuk', por. r. *barsúk* (dial. *borsúk*), strus. *borsukъ* 'ts.'; wyraz zapożyczony w epoce staroruskiej z języków tureckich (np. tur. *borsuk* / *porsuk*, tatar. *bursyk* / *barsyk*, sttur. *borsuq* 'ts.'). W polskim zapożyczenie wyparło starszą rodzimą nazwę zwierzęcia *jaźwiec*, zachowaną jeszcze w gwarach.

borykać się od XIX w. 'zmagać się, walczyć', też *borukać się*. Zapożyczenie z ukr. *borykátysja* (też *borikátysja* i *borjukátysja*) 'ts.', por. też br. *barukácca* i *barókacca* 'mocować się, zmagać się', czasowniki ekspresywne od ukr. *borótysja* 'walczyć, staczać bój', br. *barócca* 'walczyć; bóść się' (< psł. **borti (sę)* 'zmagać się, mocować się, walczyć', zob. *broń*).

bosy od XIV w. 'nie obuty; nie okuty, nie podkuty', kasz. *bosi* 'bosy; nie kuty; przygłupi (pozbawiony rozumu jak bosy butów); łysy; nie porośnięty'. Ogsł.: cz. *bosý*, r. *bosój*,

ch./s. *bôs*. Psł. **bosъ* 'z nagimi, gołymi nogami, kończynami: nie obuty; nie podkuty'; w językach słow. zachowane są też ślady pierwotnego ogólniejszego znaczenia 'goły, nie osłonięty': kasz. *bosi* 'goły, nie porośnięty (np. o górze)', ukr. *z bósoju huboju* 'bez wąsów' (dosłownie 'z gołą, nieporośniętą wargą'), ch./s. dial. *bôs* 'odkryty, odsłonięty (o głowie); łysy'. Odpowiada lit. *bãsas* 'bosy; nie podkuty', stwniem. *bar* 'obnażony, goły, nagi' (niem. *bar-fuß* 'bosy'). Z pie. **bʰoso-* 'nagi, goły, obnażony'. — Od tego *na bosaka* 'boso'.

bowiem od XIV w. (stp. też *bowim*) sp. 'bo', daw. także *bojem* 'ponieważ'. Uniwerbizacja dawnego wyrażenia *bo wiem* 'bo (jak) mi wiadomo', złożonego z *bo* (zob.) i formy czasownikowej *wiem* (zob. *wiedzieć*). Por. *albowiem*.

bób *bobu* od XV w. 'roślina uprawna Vicia faba i jej ziarna', reg. też *bober, -bru* (dial. *bóbr*) 'ts.', stp. XV w. *bob kierz* 'drzewo laurowe'; zdr. *bobek* od XVI w. 'odchody owiec, kóz, zwierzyny płowej (kształtem zbliżone do ziaren bobu)', w stp. XV w. 'wawrzyn, laur (drzewo i owoc)'. Ogsł.: cz. *bob*, r. *bob*, ch./s. *bȍb*. Psł. **bobъ* 'roślina uprawna Vicia faba', odpowiada stpr. *babo* 'ts.', łac. *faba* 'ts.'; jest to jedna z nazw roślin uprawnych pochodzenia pie. — Od tego *bobik* 'roślina pastewna Vicia faba minor', *bobkowy*: *drzewo bobkowe* 'wawrzyn szlachetny, drzewo laurowe, Laurus nobilis', *liść bobkowy* 'wysuszony liść drzewa laurowego'.

bóbr *bobra* od XIII w. 'zwierzę Castor fiber', *bobry* mn 'skórka, futro z bobra'. Ogsł.: cz. *bobr*, r. *bobr*, bg. *bóbъr*. Psł. **bobrъ* (/ **bebrъ* i **bъbrъ*) 'bóbr', odpowiada lit. *bãbras* / *bẽbras* / *bẽbrus* 'ts.', łac. *feber, fiber* 'ts.', stwniem. *bibar* (niem. *Biber*) 'ts.'. Pierwotne znaczenie 'brunatny' (por. stind. *babhrú-* 'brunatny'); nazwa zwierzęcia od ubarwienia futra. — Od tego *bobrowy, bobrowisko, bobrownia, bobrować*.

bóg *boga* od XIII w. 'deus'; zdr. *bożek* 'bóg pogański lub wyobrażający go przedmiot fizyczny', stp. *bożec* 'ts.'. Ogsł.: cz. *bůh*, r. *bog*, scs. *bogъ*. Psł. **bogъ* 'bóstwo', dokładne odpowiedniki: stind. *bhága-* 'przydzielający, dawca, pan, przydomek niektórych bóstw', awest. *baya-* 'pan, bóg', stpers. *baga-* 'ts.'; nazwa wykonawcy czynności z pierwotnym znaczeniem 'ten, kto przydziela, dawca', stąd w specjalnym znaczeniu religijnym 'przydzielający bogactwo, szczęście, dawca, pan, bóg' od pie. **bʰag-* 'przydzielać' (zob. też *bogaty*). Nazwa dobrego, przychylnego ludziom bóstwa, uznawanego za dawcę wszelkich dóbr i szczęścia, jest wspólna dla Słowian i Irańczyków. Znaczenie religijne powstało prawdopodobnie na gruncie irańskim (w zoroastryzmie). Nie można więc wykluczyć, że semantyka psł. **bogъ* w znaczeniu religijnym jest rezultatem oddziaływania religii scytyjskich plemion irańskich na religię Prasłowian, którzy w związku z tym utracili starą pie. nazwę boga **deiu̯os* (por. np. lit. *diẽvas* 'bóg', łac. *deus* 'bóg'). — Od tego *boski* (< **bożski* < **bożьskъ*), *boży, bóstwo*. Por. też *bóżnica, nabożny, pobożny*.

bój *boju* od XIV w. 'starcie zbrojne, bitwa, walka', w XVI w. też 'bójka'. Ogsł.: cz. *boj* 'bitwa, walka', r. *boj* 'ts.; bicie; tłuczenie', ch./s. *bȍj* 'walka, bitwa; bicie; wojna'. Psł. **bojь* 'bicie; bicie się, walka', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od psł. **biti* (zob. *bić*), z archaiczną alternacją rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej alternacji **ei̯* ⇒ **oi̯*). — Od tego *bojować, bojownik, bojowy, bójka*. Por. też *nabój, rozbój, zabój*.

ból m od XIV w. 'cierpienie; zmartwienie, smutek, strapienie, boleść', dial. 'każda choroba, dolegliwość', daw. XVII–XVIII w. *ból, bola* 'diabeł, bies' (też w przekleństwach). Ogsł.: cz. *bol* m 'cierpienie psychiczne, żal', dial. *bol ż* 'cierpienie, ból', r. *bol' ż* 'boleść, cierpienie fizyczne i psychiczne', przest. i dial. 'choroba', ukr. *bil, bólju* m 'boleść, cierpienie', ch./s. *bȍl, bȍli ż* 'cierpienie fizyczne i psychiczne; choroba', *bȍl* m 'ts.'. Psł. **bolь ż* 'cierpienie', rzecz. abstr. od psł. **bolěti* 'sprawiać ból' (zob. *boleć* I), z przyr. **-ь*. W polskim (jak i w kilku innych językach słow.) wyraz zmienił rodzaj z żeńskiego na męski.

bór *boru* 'duży, gęsty, stary las iglasty', od XIII w. 'las szpilkowy, zwłaszcza sosnowy', dial. też 'las w ogóle', 'krzaki, zarośla', 'podmokła ziemia, mokradła, moczary, grunt torfiasty, torf, nieużytki', wyjątkowo 'świerk',

'wrzos', kasz. *bór* 'jakikolwiek las', *borë* mn 'nieużytki rolne, zarośla, wrzosowiska'; zdr. *borek*. Ogsł.: cz. *bor* 'las sosnowy', dial. 'sosna', r. *bor* 'wielki las sosnowy i świerkowy', dial. 'gęsty las; miejsce wzniesione, zwykle piaszczyste, najczęściej porośnięte lasem; miejsce suche', ch./s. *bȏr* 'sosna'. Psł. **borъ* 'sosna', 'las sosnowy, szpilkowy' (pierwotnie temat na *-ŭ-*), dokładne odpowiedniki w germ.: stisl. *borr* m 'drzewo', stang. *bearu* m 'las, zarośla', por. też pokrewne stisl. *barr* 'szpilka, drzewo szpilkowe', alb. *breth*, *bredhi* 'jodła'. Od pie. **bʰar- / *bʰor- / bʰr̥-* 'coś wystającego, ostrego', podstawowe znaczenie 'drzewo szpilkowe, zwłaszcza sosna', od tego 'las szpilkowy, sosnowy' (> 'las w ogóle') i dalej 'teren, na którym rośnie lub rósł las, nieużytki, mokradła, torfowisko'. — Od tego *borowy*, *borowik*, *borowina*, *borówka*.

bość *bodę* od XV w. 'uderzać czymś ostrym (np. rogami), kłuć', kasz. *bosc*, *boʒe* 'bość', przen. 'patrzeć spode łba; zmagać się; męczyć się przy koszeniu'; z przedr. *pobość*, *ubość*. Ogsł.: cz. *bûst*, *bodu*, r. dial. *bostí*, *bodú*, scs. *bosti*, *bodǫ*. Psł. **bosti*, **bodǫ* 'kłuć, uderzać czymś ostrym', pokrewne lit. *bèsti*, *bedù* 'kłuć, wiercić czymś ostrym, kopać', wielokr. *badýti* 'kłuć, bość', łac. *fodiō* 'kopię; kłuję', od pie. **bʰedʰ-* 'kłuć, obrabiać ostrym narzędziem, ryć'. Por. *badać*, *bodziec*.

bóżnica 'świątynia żydowska, synagoga', stp. XV–XVII w. *bożnica* 'świątynia (np. synagoga, meczet, cerkiew)'. Płnsł.: cz. *božnice* 'świątynia', strus. *božьnica* 'ts.', r. *božníca* 'półka lub szafka z ikonami'. Od przym. **božьnъ* 'boży, boski' (por. np. stcz. *božný*, r. dial. *bóžnyj*, sts./ch. *božan*; zob. *nabożny*, *pobożny*), z przyr. **-ica*, etymologiczne znaczenie 'coś bożego, Bogu poświęconego', może kalka obcej nazwy świątyni jako domu Bożego, np. gr. *kyriakón*, goc. *gudhûs*, hebr. *bēt adonai*.

brać I ż od XIX w. 'bracia', 'grupa współtowarzyszy, bractwo', wtórna postać zbiorowego rzecz. *bracia* (zob. *brat*).

brać II *biorę* od XIV w., z przedr. *dobrać*, *nabrać*, *pobrać*, *przebrać*, *przybrać*, *rozebrać*, *ubrać*, *wezbrać*, *wybrać*, *zabrać*, *zebrać*; wielokr. *-bierać*: tylko z przedr.: *dobierać*, *nabierać*, *pobierać*, *przebierać*, *przybierać*, *rozbierać*, *ubierać*, *wybierać*, *wzbierać*, *zabierać*, *zbierać*. Ogsł.: cz. *bráti*, *beru*, r. *brat'*, *berú*, scs. *bьrati*, *berǫ*. Psł. **bьrati*, **berǫ* 'brać', pokrewne z lit. *bìrti*, *beriù* 'sypać', goc. *baíra* 'niosę', łac. *ferō* 'ts.', gr. *phérō* 'ts.', stind. *bhárāmi* 'ts.', z pie. **bʰer-* 'nieść'. Dane ie. wskazują na pierwotne znaczenie 'nieść' (szczątkowo zachowane w słow. wyrazach pochodnych, zob. *brzemię*), z którego rozwinęło się słow. znaczenie 'brać', powstałe zapewne najpierw w czasownikach przedrostkowych, np. psł. **sъ-bьrati* 'znieść na jedno miejsce' > 'zebrać', później uogólnione także na czas. podstawowy, bezprzedrostkowy. Śladów pierwotnego znaczenia 'nieść' można się dopatrywać w stp. *brać* 'unosić, porywać'. — Od tego *bierny*, *biorca*.

brak od XVIII w. 'nieistnienie czegoś, nieobecność, niedostatek', 'niedociągnięcie, wada, defekt', *brak* 'nie ma, brakuje', wcześniejsze znaczenie 'wyrób mający usterki, rzecz wybrakowana, oddzielona jako zła, odrzucona przy sortowaniu', w stp. XV w. 'wybór'. Por. cz. *brak* 'towar oddzielony jako wadliwy, przebrany', r. *brak* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrdniem. *brak* 'towar wybrakowany, brak' (z dniem. przejęte niem. od XIV w. *Brack* 'ts.'); w polskim powstały nowe znaczenia 'wada, defekt' i 'niedostatek'. W związku z tym *brakować* 'nie wystarczać', 'kontrolować jakość wyrobów, odrzucając braki', stp. XV w. 'wybierać' (też 'zbierać winne grona'), ze śrdniem. *braken* 'sortować towar, odrzucając rzeczy wadliwe' (niem. *bracken* 'ts.'); jednokr. *braknąć* 'nie wystarczyć', z przedr. *zabraknąć*.

brama od XVI w. 'duże drzwi, wrota, szerokie przejście', daw. od XVI w. też *brana* 'ts.'; zdr. *bramka* 'niewielkie drzwi, furtka', powszechne dziś znaczenie sportowe jest kalką niem. *Tor* 'brama; bramka'. Postać *brana* to zapożyczenie ze stcz. *brána* 'brama, głównie brama warowna, umocniona, obwarowanie' (dziś cz. *brána* 'szerokie wejście, przejście, np. w ogrodzeniu, w budynku; wrota zamykające to przejście, brama; przełęcz górska'), które stopniowo wyparło (ostatecznie na przełomie XVII–XVIII w.) pier-

wotną rodzimą postać wyrazu: stp. od XV w. *brona* 'brama (głównie warowna), strażnica' (w XV w. też 'opłata za przewóz czegoś lub przejazd przez bramę', przen. 'moc'), forma przeważająca w 1. połowie XVI w., kiedy także *rybna brona* 'tama, przegroda' (u Leopolity), daw. i 'krata stanowiąca dodatkowe umocnienie średniowiecznej bramy warownej', w XVII w. również *broma* 'brama', dziś szczątkowo w gwarach Pomorza, Wielkopolski i Małopolski *brona* i *broma* 'brama, wrota', kasz. *bróma* 'brama, wrota w płocie'; *-m-* w postaciach *brama*, *broma* wtórne, zapewne przez upodobnienie na odległość *b - n* > *b - m*, nie można też wykluczyć oddziaływania odrębnego etymologicznie, zapożyczonego daw. (od XV w.) *brama* / *bram* 'lamówka, szlak, obszycie, obrębek'. P. *brona* i cz. *brána* etymologicznie tożsame, np. z ukr. dial. *boróna* 'ochrona, obrona', r. dial. *borónka* 'budka stróża', ch./s. *brána* 'obrona, ochrona; tama, zapora, grobla', z psł. **borna* 'ochrona, osłona, obrona' > 'to, co ochrania, osłania, powstrzymuje: przegroda, tama, jaz' (później 'warowna brama'), rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **borniti* (zob. *bronić*); por. *obrona*. — Od zdr. *bramka*: *bramkarz* (→ *bramkarski*), *bramkowy*.

brat od XIV w., w stp. w XV w. też *bratr* (w Biblii królowej Zofii, zapewne pod wpływem czeskim). Ogsł.: cz. *bratr*, r. *brat*, scs. *bratrъ* / *bratъ*, ch./s. *brȁt*. Psł. **bratrъ* 'brat', nazwa pokrewieństwa, pochodzenia pie., dokładne odpowiedniki: goc. *brōþar* 'brat', łac. *frāter* 'brat, członek wspólnoty', gr. *phrātḗr* 'członek bractwa, rodu', stind. *bhrātar-* 'brat'. Pierwotnie termin społeczny 'członek wspólnoty (wielkiej rodziny, rodu, plemienia)', wtórnie określenie pokrewieństwa 'syn tych samych rodziców lub jednego z nich'. Postać *brat* powstała w rezultacie dysymilacji *bratr* > *brat* z zanikiem najpierw wygłosowego *-r* (por. słwń. dial. mian. *brȁt*, dop. *brátra*), uogólnionym następnie w całym paradygmacie; pierwotne *-tr* zachowane w pochodnych *braterski*, *braterstwo*. W funkcji l. mn *bracia*, pierwotnie rzecz. zbiorowy **bratьja* < **bratrьja* (por. scs. *bratrija* / *bratija* 'bracia'). — Od *brat* pochodne *bratek*, *bratni*, *bratowa*, *bratanek*, *bratanica*, *bratać (się)*, *bractwo*. Zob. też *brać* I, *pobratymiec*.

brednia od XVI w. 'bzdura, niedorzeczność', daw. XVII–XVIII w. też *brȅdnia* / *brydnia* 'ts.; rzecz mało ważna, niewarta zachodu', kasz. *bredńe* mn 'gadanina, paplanina'. Nazwa czynności z przyr. *-nia* (< **-ьńa*) od *bredzić* (< *brȅdzić* < *brydzić*) 'mówić głupstwa, bzdury, majaczyć' (zob. *bredzić*). Por. jednak r. *brȅdni* mn 'bzdury, głupstwa; szalone pomysły', dial. *brȅdnja* (też *bridnjá*) 'kłamstwo, bzdura', ukr. *brednjȁ* 'bzdura, niedorzeczność', reg. *brednjȁ* / *brydnjȁ* 'paplanina; kaprysy; wesoła rozrywka', br. *brednjȁ* 'bzdura, niedorzeczność, kłamstwo'.

bredzić od XVI w. 'mówić w gorączce lub we śnie, majaczyć', 'mówić głupstwa, bzdury, pleść, bajać', daw. XVI–XVIII w. *brȅdzić* / *brydzić* 'ts.', *pobredzić* 'pobłądzić', dial. *bredzić* / *brydzić* 'mówić bez sensu przez sen lub w gorączce; mówić głupstwa, niedorzeczności; pleść; przeszkadzać', kasz. *brëżëc* 'gadać, pleść bzdury', słowiń. *brëżëc* 'ts.'; z przedr. *nabredzić*; wielokr. *-bredzać*: tylko z przedr.: *pobredzać*, *wybredzać*, zob. też *wybredny*; por. także *ubrdać* 'ubzdurać' od XVII w., daw. XVIII w. i dial. *uburdać* 'ts.'. Por. r. *brȅdit'*, *brȅžu* 'mówić bez sensu, niezrozumiale we śnie, w malignie', dial. *brȅdit'* / *bredít'* 'mówić głupstwa, bzdury; śnić; mamrotać', br. *brȅdzic'* 'kłamać, szkalować' oraz r. *bred* 'bredzenie; maligna', dial. 'sen', ukr. reg. *bred* 'delirium, obłęd'. Niewątpliwie w związku z psł. **bresti* / **brьsti* 'brnąć, iść, grzęznąć', **brьdnǫti* (zob. *brodzić*, *brnąć*), co do znaczenia por. ukr. reg. i dial. *brestý* 'mówić bez sensu, pleść, gadać bzdury, paplać'. Wyrazy wschsł. wskazują na prapostać **brediti*, w polskim oczekiwalibyśmy zatem formy **brzedzić*. Zapewne więc na gruncie polskim od *brnąć* powstał wtórny czas. *brydzić* 'mówić głupstwa, bzdury' (co do *-y-* por. kasz. *bridowac* 'mylić, wprowadzać w błąd' < **brydować*), z rozwojem fonetycznym *y* (w sąsiedztwie *r*) > *é* > *e*, stąd postaci *brȅdzić* > *bredzić*. Samogłoskę rdzenną różną od pierwotnej mają też inne wyrazy należące do tej rodziny wyrazowej, por. z *-u-* kasz. *brësc*, *brëdą*,

czas przeszły *brud*, *brëdła* 'brodzić, brnąć', ukr. *brudma* 'brodząc' (zob. *brodzić*).

brew *brwi* od XV w. (stp. *brew*, *brwi*, dial. też *brwia*), w XVI w. także 'miejsce porastania brwi; powieka; rzęsa', kasz. *brva* / *brëva* 'brew'. Ogsł.: słc. *brva* 'brew; rzęsy', r. *brov ż* 'brew', dial. 'powieka, rzęsa', scs. *brъvь ż* 'brew; powieka'. Psł. **bry*, **brъve*, bier. **brъvь* 'brew', nazwa części ciała pochodzenia pie. (kontynuuje pie. **bʰrū-* 'brew'), dokładnie odpowiada stind. *bhrū́ḥ* 'brew', stang. *brū* 'ts.', lit. *bruvìs* 'ts.'. Por. *wbrew*.

brnąć *brnę* od XVI w. 'iść, zapadając się, posuwać się z trudem, zwłaszcza po terenie bagnistym, piaszczystym, przez wodę', dial. kasz. *brënǫc* / *brnǫc* / *bërnǫc* 'iść, zapadając się'; z przedr. *dobrnąć*, *przebrnąć*, *wybrnąć*, *zabrnąć*. Por. słc. *brdnuť* 'brnąć', cs.-rus. *pri-brъde* (aoryst) 'przeszedł w bród, przebrnął'. Psł. **brъdnǫti* 'iść, grzęznąc, iść z trudem przez wodę lub teren błotnisty', czas. dokonany z przyr. **-nǫ-* od psł. **bresti*, **brъdǫ* / **brъsti*, **bredǫ* 'brnąć, iść przez wodę lub teren bagnisty' (zob. *brodzić*).

broczyć *broczę* od XVII w. 'krwawić, wydzielać krew z rany', 'płynąć (o krwi), nurzać we krwi', wyraz rzadki w gwarach (dial. *broczyć*, *brocyć* może z języka liter.), przest. 'zalewać, zlewać, zwilżać (np. wodą, potem)'. Ogsł.: cz. *brotit krví* 'plamić krwią', stcz. *brotiti* 'czerwienić', ukr. reg. *bročýty* 'barwić na czerwono, daw. 'zalewać krwią, krwawić', ch./s. *bròćiti* 'barwić na czerwono'. Psł. **brotiti*, **broťǫ* 'barwić na czerwono korzeniem marzanny', czas. odrzecz. od psł. **brotъ* m 'marzanna, Rubia tinctorum, czerwony barwnik przygotowany z korzeni tej rośliny' (por. stcz. *broc* 'marzanna', *brotec* 'ts.', ukr. reg. i dial. *broć* / *brič* 'marzanna', też 'janowiec barwierski, Genista tinctoria', ch./s. *bròć* 'Rubia peregrina'; p. daw. od XVII w., rzadkie *brocz ż* 'czerwony płyn, czerwony sok', dial. kresowe 'marzanna' zapewne zapożyczone z ukr.); etymologia rzecz. niejasna. Oczekiwalibyśmy polskiej postaci **brocić*; ze względu na *-cz-* prawdopodobne jest zapożyczenie z ukr. *broćýty*.

broda od XIV w. (ale nazwa osobowa *Broda* już w 1136 r.) 'dolna część twarzy; zarost na dolnej części twarzy', kasz. też bez przestawki *barda*, zachowane dziś tylko w nazwach roślin: *kozá barda* 'goździanka żółta, Clavaria flavia; kozibród, Tragopogon pratensis'; zdr. *bródka*. Ogsł.: cz. *brada*, r. *borodá*, scs. *brada*. Psł. **borda* 'zarost na dolnej części twarzy' > 'dolna część twarzy', pokrewne łot. *bārda*, stwniem. *bart* (niem. *Bart*), łac. *barba*, oparte na pie. **bʰar-* / **bʰor-* 'coś ostrego, sterczącego, szczecina'. — Od tego *brodaty*, *brodacz*.

brodawka od XV w., w kasz. też bez przestawki *bˈardóvka* 'brodawka'; stp. XV–XVI w. też *brodawíca* 'ts.', kasz. *brodˈavica* i bez przestawki *bardˈavica* 'ts.'. Ogsł.: cz. *bradavka*, r. *borodávka*, ch./s. *bràdāvka*; z przyr. *-ica*: cz. *bradavice ż*, mac. *bradavica* (dial. też bez przestawki *bardavíca*), r. dial. *borodávíca*. Psł. **bordavъka* / **bordavica* 'guzowata narośl na skórze ludzkiej, zwierzęcej, na roślinie, też brodawka piersiowa', od psł. **borda* (zob. *broda*), pierwotnie przypuszczalnie duża guzowata narośl na skórze porośnięta włosami, wyglądem przypominająca brodę. Bezpośrednią podstawę derywacyjną wyrazu musiał stanowić przym. **bordavъ* 'mający kształt brody, przypominający brodę', który jednak nie jest poświadczony, wskazują nań tylko urzeczownikowione formy, jak p. dial. *brodawa* 'brodawka', gł. *brodawa* 'roślina Angropogon' i pochodne rzeczowniki, np. p. *brodawnik* 'roślina Leontodon', w XVI w. 'jakaś roślina lecznicza', stp. XVI w. *brodawiec* 'słonecznica, Heliotropium'.

brodzić od XV w. 'chodzić, brnąć po wodzie, błocie, wysokiej trawie, sypkim piasku', w XVI w. też 'pogrążać się, tonąć; zagłębiać się, zapuszczać się', stp. *brodzić wodę* 'przebywać w bród', kasz. *brozëc* 'brodzić; wybredzać w jedzeniu; zastawiać sieć na węgorze'. Ogsł.: cz. *brodit* 'pławić, kąpać; wałęsać się, włóczyć się', r. *brodit'* 'tułać się, włóczyć się, łazić; łowić ryby niewodem; fermentować', dial. 'chodzić po wodzie, błocie, wysokiej trawie', ch./s. *bròditi* 'poruszać się, płynąć; płynąć statkiem; przechodzić lub przewozić przez wodę'. Psł. **broditi*, **broďǫ* 'chodzić, grzęznąc, przez wodę lub teren bagnisty; przechodzić w bród', czas. wielokr. od psł. **bresti*, **brъdǫ* / **brъsti*, **bredǫ* 'brnąć, iść

przez wodę lub teren bagnisty' (por. cz. *bříst* 'brodzić, brnąć', r. *brestí* 'iść powoli, wlec się', słwń. *brésti* 'brodzić'; w p. nie zachowane, ale jego reliktem jest. kasz. *brësc*, *bredǫ*, czas przeszły *brùd*, *brëdła* 'brodzić, brnąć', które ma jednak niezbyt jasne wtórne rdzenne *-u-* > *-ë-*, por. też ukr. *brudma* przysł. 'brodząc'), pokrewnego z lit. *brìsti*, *brendù* 'brnąć', alb. *breth* 'podskakiwać, skakać'. Por. *bredzić*.

broić *broję* od XV w. 'płatać figle, dokazywać, swawolić, psocić', dawniej też 'czynić coś złego, dopuszczać się wybryków', stp. XV–XVI w. 'czynić, wykonywać; brać udział', w XVI w. (u M. Reja) *miecz broi* 'tnie'; z przedr. *nabroić*, *zbroić*. Ogsł.: cz. *brojit* 'burzyć się przeciw komuś, oponować', dial. 'figlować, psocić', r. dial. *broíť* 'szperać, gmerać', ukr. *bróïty* 'dokazywać, figlować', ch./s. *bròjiti* 'liczyć; uważać, sądzić coś; znaczyć; czytać; mówić wyraźnie'. Psł. **brojiti* 'ciąć, nacinać' > 'czynić, robić, wyrządzać' > 'czynić coś złego, postępować nieprzyzwoicie', czas. wielokr. od psł. **briti* 'ścinać ostrym nożem włosy, zarost, golić' (w polskim nie zachowane, por. *brzytwa*). Podstawowy czas. **briti* od pie. **b^{h}rēi̯-* / **b^{h}rī-* 'ciąć czymś ostrym', na gruncie słow. specjalizacja znaczenia w 'ciąć włosy, zarost, golić'. Zob. *zbroja*.

brona (często *brony* mn) od XV w. 'narzędzie rolnicze do płytkiej uprawy roli, jej wyrównywania', kasz. *bróna* 'brona', też bez przestawki *barna* / *bârna* 'ts.'. Ogsł.: cz. *brány* mn, r. *boroná*, ch./s. *brána*. Psł. **borna* 'narzędzie do wyrównywania zaoranej roli, brona' (pierwotnie jako takie prymitywne narzędzie używany bywał zrąbany wierzchołek drzewa bądź pęk gałęzi, chrustu; stosowanie takich prymitywnych „bron" obserwowano jeszcze w XIX–XX w. na niektórych terenach słow. zachowujących elementy tradycyjnej kultury), archaiczny derywat (najpierw chyba nazwa czynności 'drapanie, wygładzanie', wtórnie skonkretyzowane w 'to, czym się drapie, wygładza') od pie. **b^{h}er-* 'obrabiać za pomocą ostrego narzędzia, ciąć, krajać, łupać, drapać, trzeć' (por. *broń*), z przyr. **-na*. Por. *brama*. — Od tego *bronować*.

bronić od XIV w. (stp. i dial. też *brónić*) 'chronić, osłaniać, strzec, odpierać napad, ujmować się za kimś', 'nie pozwalać na coś, nie dopuszczać, zakazywać'. Ogsł.: cz. *bránit* 'ochraniać zbrojnie, strzec, chronić; nie pozwalać, nie dopuszczać', r. *boroníť* 'chronić, osłaniać, strzec; zabraniać', scs. *braniti* 'nie dozwalać, wzbraniać, zakazywać'. Psł. **borniti* 'osłaniać orężem, bronią, strzec, chronić; nie pozwalać, nie dopuszczać, zakazywać', czas. odrzecz. od psł. **bornъ* (zob. *broń*).

broń ż od XIV w. 'narzędzie walki, oręż' (stp. XV w. wyjątkowe 'nóż żelazny stanowiący część składową pługa, krój'), w XVI w. też *bróń*, *bróni* (taka postać istnieje dziś w gwarach, np. *bruń* / *brûń*, kasz. *bróń*, *brońe*). Ogsł.: cz. daw. *braň* ż 'oręż, zbroja', strus. *boronь* 'walka, zmaganie się; przeszkoda; obrona', scs. *branъ* ż 'bój, bitwa, walka'. Psł. **bornь* ż 'spór, walka, obrona' > 'narzędzie walki, oręż', pierwotnie nazwa czynności (z przyr. **-nь*) od psł. **borti*, **bořǫ* 'zmagać się, mocować się, walczyć' (p. dial. kresowe *bruć się* 'pasować się, iść w zapasy', por. r. *boróť* 'przemagać w zapasach, pokonywać w walce', scs. *brati*, *borjǫ* 'bić się, zmagać się, walczyć'), pokrewnego z lit. *bárti* 'ganić, łajać', stwniem. *berjan* 'bić', łac. *feriō*, *ferīre* 'uderzać, bić, zabijać', od pie. **b^{h}er-* 'obrabiać za pomocą ostrego narzędzia, ciąć, krajać, łupać, drapać, trzeć' (por. *brona*), z przyr. **-nь*.

bród *brodu* od XIV w. 'płytkie miejsce rzeki, jeziora, przez które można przejść lub przejechać na drugi brzeg', *w bród* 'pieszo, konno, wozem przez wodę', 'obficie, bardzo dużo, pod dostatkiem'. Ogsł.: cz. *brod*, r. *brod*, ch./s. *brôd* 'statek, okręt; bród'. Psł. **brodъ* 'bród', rzecz. odczas. od psł. **bresti* (**brъsti*) 'brnąć, iść przez wodę lub teren bagnisty' (zob. *brodzić*), z właściwą takim archaicznym rzeczownikom alternacją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*.

brud od XV w. 'zanieczyszczenie, nieczystości', *brudy* mn 'ts.', 'brudna bielizna'. Płnsł.: gł. *brud* 'zanieczyszczenie, plugastwo', ukr. *brud* 'nieczystość, pył, kurz, błoto osiadłe na czymś; śmiecie, gnój'. Psł. dial. **brudъ* 'nieczystość', pochodzenie niejasne. Do-

puszcza się związek z psł. **bridъ* 'ostry, tnący; cierpki, nieprzyjemny (w smaku); wstrętny, odrażający' (zob. *brzydki*), por. zwłaszcza rzecz. (związane z tym przymiotnikiem): słc. *brid* 'brud, nieczystość', ukr. dial. *bryd* 'coś odrażającego, brudnego', br. dial. *bryd* 'brud'. Niejasna jest jednak rdzenna samogłoska *-u-*. — Od tego *brudas*, *brudny*.

brudzić *brudzę* od XVI w. 'czynić brudnym, zanieczyszczać', w XV w. tylko z przedr. *pobrudzić*, *zbrudzić*, dziś też np. *nabrudzić*, *zabrudzić*. Płnsł.: gł. *brudźić* 'mącić (wodę); walać, brukać; wałęsać się', ukr. *brúdyty* 'walać, paćkać'. Psł. dial. **bruditi* 'walać, brukać, czynić brudnym', czas. odrzecz. od psł. **brudъ* (zob. *brud*).

bruk od XV w. 'utwardzona, kamienna nawierzchnia drogi', w XVI w. *bruk* / *burk* / *burg* 'kamienna nawierzchnia ulicy, drogi, placu; powierzchnia pokryta kamieniem lub żwirem; podłoga w budynku', dial. *bruk* / *burk* (*burek*) / *durk* 'nawierzchnia drogi z dużych kamieni; kamienie używane do brukowania', też 'podłoga z drewnianych bali w stajni', 'płot z omszałych, sczerniałych kamieni'; z polskiego: ukr. i br. *bruk* 'bruk'. Zapożyczenie ze śrdniem. *brugge* ż 'most, ulica', por. *bruggen* 'budować most; utwardzać, brukować ulicę kamieniami lub balami drewna', *brugge-stên* 'kamień brukowy, kamień polny' (wyraz etymologicznie tożsamy z niem. *Brücke* 'most', które z przyczyn fonetycznych nie może być uznane za źródło p. *bruk*). Rozwój znaczenia 'most' > 'nawierzchnia utwardzona kamieniami' związany z faktem, że w przeszłości utwardzano (za pomocą drewna, kamieni) przede wszystkim drogi na mostach, groblach; por. r. *mostovája* 'bruk, jezdnia' (wcześniej 'droga wyłożona balami drewna'); zob. też *mościć*. Oboczność *-ru-* / *-ur-* związana jest z brakiem motywacji wyrazu, por. np. lud. *durkować* = *drukować*. — Od tego *brukować*, *brukarz*.

brukać od XVI w. 'brudzić, zanieczyszczać'; z przedr. *zbrukać*. Odpowiada br. *brukáć*, ukr. *brúkaty*, r. dial. *brukáť*. Psł. dial. **brukati* 'brudzić, zanieczyszczać', ekspresywna formacja z przyr. **-ka-* od psł. **bruditi*, p. *brudzić* (zob.); co do budowy por. *błąkać się*.

brunatny od XV w. 'ciemnobrązowy z odcieniem szarawym lub czerwonawym', dial. *brunatny* / *bronatny* / *brónatny* też 'smagły, opalony; mający ciemne włosy' (na Spiszu 'niebieski, ciemnoniebieski'), w stp. XV w. *brunatny* / *bronatny* 'szkarłatny'. Por. cz. *brunátný* 'purpurowy, pąsowy, szkarłatny', słc. *brunátny* 'ciemnoczerwony, ciemnogniady', ukr. *brunátyj* / *brunástyj* 'brązowy, brunatny', cs.-rus. *brunatьnъ* 'niebieski, ciemny, czarniawy'. Przymiotnik od p. *brunat* 'kolor brązowy, brunatny', przest. 'sukno koloru brązowego, brunatnego', stp. XV–XVI w. *brunat* i *brunatek* 'roślina Celosta cristata', por. cz. *brunát* 'czerwony, purpurowy', daw. 'sukno ciemnopurpurowe', ukr. dial. *brunát* 'kolor brązowy, ciemnożółty'. Rzecz. podstawowy jest zapożyczeniem ze śrwniem. *brūnāt* 'ciemna tkanina', co z kolei przejęte ze stfranc. *brunet*, łac. późnego *brunetum* 'farbowane sukno', *brunaticus* 'ciemny, czarniawy'. Stp. *bruna* 'gniadosz albo siwek', dial. *bruny* / *brony* / *bróny* 'brunatny, brązowy; gniady; siny, zasiniony', kasz. *bruni* 'brunatny' zostało zapożyczone ze śrwniem. *brūn* (dziś niem. *braun*) 'brązowy, brunatny'.

brusznica od XVIII w. *jagoda brusznica* 'jagoda Vaccinium vitis idaea', dial. też *bruśnica* / *brzusznica* 'ts.'. Płnsł.: dł., gł. *brusnica*, cz. *brusnice*, słc. *brusnica*, r. dial. *brusníca*. Od psł. czas. **brusiti*, **bruśǫ* 'zgarniać, zrywać owoce', 'trzeć, ścierać, ostrzyć na kamieniu' (p. od XVI w. *brusić* 'ostrzyć osełką, szlifować', dial. 'mleć na żarnach', stp. XIII w. w pierwszym polskim zdaniu *pobruszę* 'pomielę na żarnach', cz. *brousit* 'ostrzyć; ocierać; szlifować', ukr. *brusýty* 'ostrzyć', bg. dial. *brúsja* 'obijać, strącać owoce z drzewa, obrywać owoce, liście; wykruszać ziarna'). Bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił przym. odczas. **brusьnъ* 'związany z tarciem, ścieraniem, ostrzeniem, zgarnianiem, zrywaniem' (por. stp. XVI w. *bruśny* 'służący do ostrzenia, szlifowania', r. *brúsnyj* 'związany z brusznicą', słwń. *brúsen* 'służący do ostrzenia'), rzecz. z przyr. *-ica*. Roślinę nazwano ze względu

na sposób zbioru dojrzałych jagód, dających się łatwo ściągać, zgarniać z krzewin (czasem z zastosowaniem specjalnego urządzenia w kształcie grzebienia).

bruzda (dawniej od XIII w. *brózda*) 'podłużny rowek w ziemi wykonany narzędziem rolniczym; zmarszczka; rowek', dial. *brózda*, kasz.-słowiń. *brózda* 'miedza, granica, ścieżka, szlak; bruzda; przedziałek we włosach; zmarszczka na twarzy', też bez przestawki *bârzda* 'bruzda'. Ogsł.: cz. *brázda* 'bruzda', r. *borozdá* 'bruzda; rowek między grządkami do odprowadzania wody; podłużne wgłębienie, głęboka zmarszczka', scs. *brazda* 'bruzda, wyżłobienie, rowek'. Psł. **borzda* 'rowek (zrobiony ostrym narzędziem), bruzda', od pie. **bʰer-* 'obrabiać coś ostrym narzędziem, ciąć, rozcinać, rozbijać, łupać, trzeć, drapać', z przyr. **-zda* (co do budowy por. *jazda*). — Od tego *bruździć* (stp. *bróździć*) 'robić bruzdy, ryć', przen. 'przeszkadzać w czymś, psuć szyki, wchodzić w drogę'.

brykać od XVI w. 'biegać w podskokach w różne strony, zrywać się nagle do biegu', 'dokazywać', pot. 'uciekać', myśl. 'zrywać się do lotu (o ptakach)', przest. 'wierzgać', daw. 'szaleć (o żywiołach)', 'porywać się na kogoś, buntować się; pastwić się', kasz. *brikac* 'dokazywać, szaleć'; z przedr. *pobrykać*; jednokr. *bryknąć* (pot. 'uciec'). Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. *brykát'* 'biegać w podskokach, wierzgać', dial. 'narowić się; biec; rozrzucać; żyć wesoło, beztrosko', ukr. *brykáty* 'brykać, wierzgać; kaprysić, grymasić'. Psł. dial. **brykati* 'zrywać się do biegu, biegać w podskokach, wierzgać', czas. ekspresywny oparty na wykrz. w rodzaju p. *bryk!* 'wyraża szybki ruch, nagły upadek', r. *bryk!* 'wyraża podskok, wierzgnięcie nogą', por. też dźwkn. czas.: p. dial. *brykać* 'fukać, burczeć; mówić niezrozumiale', cz. dial. *brykati* 'krzyczeć na kogoś'.

bryła od XV w. (w XVI w. też *breła*) 'ciało stałe nieforemnego kształtu, gruda', dial. śl. *bryła* 'bryła; guz'. Płnsł.: dł. *bryła* / *briła* 'ruda darniowa', gł. *bryła* 'ts.', cz. daw. i dial. *brila* 'płaski kamień, płyta kamienna; kamieniste pole', dial. *bryła* 'płaski kamień', ukr. *bryla* 'gruda, głaz, bryła, duży kawał'. Psł. **bryla* / **brila* 'nieforemny, duży kawał czegoś', od pie. **bʰer-* 'obrabiać coś ostrym narzędziem, ciąć, rozcinać, rozbijać, łupać, trzeć, drapać', pierwotnie zapewne 'coś rozłupanego, rozbitego, odłupanego'.

bryndza od XVII w. 'rodzaj miękkiego sera (owczego)', przen. pot. 'bieda, nędza' (z pojmowania bryndzy jako pożywienia ludzi ubogich). W języku ogólnym z gwar karpackich. Por. cz. *brynza*, słc. dial. *bryndza*, ukr. *brýnza* (dial. *bryndza* / *bryndzja*), r. *brýnza*, bg. *brъnza*. Zapożyczenie z rum. *brînzā* 'ser, bryndza', jeden z wyrazów rozpowszechnionych przez wędrówki pasterzy wołoskich w Karpatach. Pochodzenie wyrazu rum. niejasne; sposób wyrobu bryndzy sugeruje związek z alb. *(për)brëndësa-t* 'wnętrzności; część żołądka jagniąt wykorzystywana jako podpuszczka przy wyrobie sera' (od alb. *brënda* 'w środku').

bryzgać od XVII w. 'pryskać, rozpryskiwać się; rozpryskiwać'; jednokr. *bryz(g)nąć*. Ogsł.: słc. *brýzgať* 'tryskać; wymyślać komuś, besztać', dial. 'świtać', r. *brýzgat'* 'chlapać, pryskać; opryskiwać, spryskiwać; tryskać', ch./s. *brìzgati* 'tryskać, wytryskiwać, rozpryskiwać', daw. i dial. 'gwizdać'. Psł. **bryzgati* 'wydawać ostry dźwięk; pryskać, rozpryskiwać się, tryskać', pochodzenia dźwkn. Por. *pryskać*.

brzask od XVI w. 'przedświt, rozwidnianie się', w XVII w. też 'blask, błysk', stp. XV–XVII w. *brzazg* 'przedświt'; por. pochodne czasowniki: stp. XV w. *brzeżdże się* 'świta', od XIV w. *brzeżdżyć się* 'świtać, dnieć', *brzeżdżenie* 'brzask, świt', dial. *brzyżdży się* 'zaczyna świtać, dnieje', w XVII w. *brzeszczyć się* 'świtać, dnieć'. Odpowiada cz. *břesk*, słc. *bresk*, słwń. dial. *brêsk* (obok tego postaci z dźwięczną grupą spółgłoskową *-zg*: strus. *brězgъ*, r. dial. *brezg*). Psł. **brěskъ* / **brězgъ* 'przedświt, rozwidnianie się, początek świtu', pokrewne lit. *brėškis* / *brėška* 'świtanie, brzask', *brėkšta* 'świt', *brėkšti* 'świtać', stind. *bhrájate* 'błyszczy', *bhrāj-* 'błysk'. Pierwotne znaczenie 'błyszczenie, blask'.

brzeg od XIII w. 'skraj, krawędź, granica czegoś; granica między wodą a lądem', dial. 'urwisko, pagórek, wzgórze', kasz. *brěg*

'brzeg, skraj, krawędź'; zdr. *brzeżek*. Ogsł.: cz. *břeh* 'brzeg (np. rzeki); stok, zbocze; granica, miedza', r. *béreg* 'brzeg, skraj, krawędź; ląd stały', dial. też 'granica; urwisko; stok', scs. *brěgъ* 'brzeg, skraj; urwisko, stok, zbocze'. Psł. **bergъ* 'pagórek, wzgórze, stromizna, urwisko' > 'skraj, krawędź, granica między wodą a lądem', odpowiada stwniem. *berg* (niem. *Berg*) 'góra', por. też awest. *barəzah-* 'wzniesienie, góra', orm. *berj* 'wzniesienie, wzgórze'.

brzemię *brzemienia* od XIII w. 'ciężar, ładunek', przen. 'ucisk', w stp. też 'duży tobół do noszenia na plecach', 'naręcze, wiązka' (dziś w gwarach), 'nabrzmienie', *wstąpić w brzemię* 'zajść w ciążę'; zdr. *brzemiączko*. Ogsł.: cz. *břímе* 'ciężar, ładunek, tobół', przen. 'ciężki obowiązek', r. *berémja* 'ciężar, wielkie naręcze, wiązka, tobół; ciąża, brzemienność', scs. *brěmę, -mene* 'ciężar, ładunek'. Psł. **bermę, *bermene* 'noszenie; ciężar noszony; płód' (dokładny odpowiednik: wed. *bhárīman-* 'niesienie'), od psł. **bьrati, *berǫ* 'brać' (pierwotnie 'nieść'), z przyr. **-men-*; etymologiczne znaczenie 'niesienie, noszenie' > 'to, co się nosi'. — Od tego *brzemienny, brzemienna* 'ciężarna', *brzemienność*.

brzęczeć od XVI w. 'wydawać brzęk, dźwięczeć, brzmieć', 'wydawać dźwięk charakterystyczny dla lotu owadów błonkoskrzydłych', dial. 'gadać, paplać', 'warczeć (o psie); mruczeć (o kocie); ryczeć (o krowie, niedźwiedziu)', kasz. *brącec* 'brzęczeć; marudzić, zrzędzić'; wielokr. *brzękać / brząkać*, też *brzdąkać*; jednokr. *brzęknąć*. Ogsł.: stcz. *břěčěti* 'dźwięczeć', r. dial. *brjaćáť* 'dźwięczeć; brzdąkać', ch./s. *brečati* 'dźwięczeć; brzęczeć (np. o musze); brzmieć, huczeć'. Psł. **brěčati* 'wydawać dźwięk, dźwięczeć (o przedmiotach metalowych, strunach instrumentów muzycznych); brzęczeć (o owadach)', czas. pochodzenia dźwkn., podstawę stanowiła interiekcja naśladująca dźwięk powstający np. przy uderzeniu w metalowy przedmiot, por. np. r. *bryń!*, bg. *brъn-brъn!, brъm-brъm!* — Od tego *brzęk*.

brzmieć 'być słyszanym, przejawiać się jako dźwięk, głos', 'wydawać, wytwarzać dźwięk, głos, dźwięczeć', postać z wtórnym *-m-* rzadka jeszcze w XV w., przeważająca od XVI w.; starsza forma *brznieć, brnię* 'rozlegać się, dawać się słyszeć, wydawać dźwięk' poświadczona w XV w., wyjątkowa w XVI w., ale zachowana do dziś w niektórych gwarach: śl. *brznieć / brnieć* 'dźwięczeć, szumieć, rozlegać się; mruczeć; brzęczeć (o owadach)', kasz. *bŕńec* 'brzęczeć' (ale też *bŕmâc / bŕëmâc* 'brzmieć, szumieć'); z przedr. *zabrzmieć*; wielokr. *rozbrzmiewać*. Ogsł.: cz. *brni* 'szumi, huczy (w głowie, w uszach)', stcz. *brněti* 'brzęczeć, dźwięczeć', ukr. *brynity*, dial. *breníty* 'dźwięczeć, brzęczeć, szumieć' (też *brymíty* 'huczeć, grzmieć'), słwń. *brnéti* 'brzęczeć'. Psł. **brъněti* 'brzęczeć (o owadach); wydawać dźwięk, dźwięczeć', czas. pochodzenia dźwkn.

brzoskwinia od XV w. 'drzewo owocowe Persica i jego owoc', stp. XV w. też *brzoskini / brzoskinia / brzeskinia*, daw. *brzoskiew, -kwi* 'ts.' (oboczne postaci *broskinia* i *broskiew* 'brzoskwinia' powstały ze zmieszania z odrębnym etymologicznie *broskiew* 'kapusta ogrodowa, Brassica oleracea'). Postać *brzoskwinia* jest wtórna, powstała w rezultacie kontaminacji dwu form stp.: *brzoskiew, -kwi* i *brzoskinia*. Por. stcz. *břěskev ż* 'brzoskwinia', słwń. *bréskev, -kve ż / brêskva* 'brzoskwinia'. Psł. **bersky, *berskъve*, bier. **berskъvь ż* 'brzoskwinia' (w zachsł. też **berskyńi*, z nawarstwieniem przyr. **-yńi* na postać **bersky*). Zapożyczenie ze śrłac. *pers(i)ca* 'brzoskwinia' (stąd przejęte też stwniem. *pfersich*, dziś niem. *Pfirsich* 'ts.', w którym dopatrywano się nieraz źródła wyrazu słow.). Podstawowe znaczenie wyrazu łac. 'perska'; brzoskwinię przeniesiono do Europy z Persji. Jak sporo innych zapożyczonych nazw roślin, wyraz został przyporządkowany na gruncie słow. do tematów na *-ū-* (por. np. *bukiew, marchew*).

brzoza od XV w. 'drzewo Betula'; zdr. *brzózka*. Ogsł.: cz. *bříza*, r. *berëza*, ch./s. *brèza*. Psł. **berza* 'brzoza', pokrewne nazwom tego drzewa w innych językach ie.: lit. *béržas*, łot. *bę̃rza / bę̃rzs* (*bę̃rzs*), stwniem. *birihha*, stind. *bhūrja-*. Nawiązuje do pie. **bʰerəǵ-* 'błyszczeć, biały', pierwotne znaczenie 'błyszcząca, biała', drzewo nazwano więc ze względu na charakterystyczną jasną, błyszczącą korę. — Od tego *brzozowy, brzezina*.

brzuch od XIV w., też *brzucho* od XV w., w stp. i dziś w gwarach także 'żołądek', kasz. *brëχ* 'brzuch; górna część bochenka chleba'; zdr. *brzuszek*. Płnsł.: cz. *břich* / *břicho*, stcz. *břuch* / *břucho*, strus. *brjuchъ* / *brjucho*. Psł. dial. **bruchъ* / **brucho* 'brzuch', dokładny odpowiednik w celtyckim: cymr. *bru* m [< **bʰreuso-*] 'brzuch', pokrewne ze śrwniem. *brūsche* 'guz' (dziś niem. *Brausche* 'ts.'), od pie. **bʰreu̯-s-* 'pęcznieć, obrzmiewać'. Pierwotne znaczenie 'to, co jest napęczniałe, wydęte, wypukłe'. — Od tego *brzuchacz*, *brzuchaty*, *brzuszny*, *wybrzuszyć*, *wybrzuszenie*.

brzydki od XV w. 'bardzo nieładny', stp. XV–XVI w. też 'budzący niechęć, obrzydzenie', 'przykry, cierpki, kwaśny, surowy', kasz. *brëdki* 'brzydki, szpetny; zły, niemoralny; brudny'; st. wyższy *brzydszy*. Ogsł.: cz. *břitký* 'ostry', przen. 'bystry', przest. *břidký* 'odrażający, wstrętny, brudny', stcz. też 'okrutny, sprawiający cierpienie; nieprzyjemny, przykry; wstrętny', r. dial. *brídkij* / *bridkój* 'ostry; przenikliwy, chłodny (o wietrze); wstrętny, ohydny, obrzydliwy', *brýdkij* / *brydkój* także 'śmierdzący dymem, czadem', scs. *bridъkъ* 'ostry', cs. też 'cierpki; srogi; wstrętny, odrażający'. Psł. **bridъkъ* 'ostry; cierpki, gorzki, niesmaczny' > 'wstrętny, odrażający, szpetny, brudny', z przyr. **-kъ* nawarstwionym na starszą formę psł. **bridъ* 'ostry, tnący; cierpki, nieprzyjemny (w smaku); wstrętny, odrażający' (por. słc. dial. *brid* 'brudny; odrażający, wstrętny', strus. *bridyi* 'surowy, srogi', ch. daw. *brid* 'ostry, cierpki, o smaku; surowy, srogi'; zob. też *brzydzić się*), archaicznego przym. odczas. od psł. **briti* 'ciąć czymś ostrym' (zob. *broić* i *brzytwa*), z przyr. **-dъ* (co do budowy por. stp. i dial. *szady*, zob. *szadź*). Pierwotne znaczenie 'tnący, ostry', z niego rozwinęło się 'cierpki, przykry, nieprzyjemny (w smaku)' i dalej 'budzący odrazę, odrażający, wstrętny, szpetny, brudny'. — Od tego *brzydota* od XVIII w. 'szpetota; coś brzydkiego, szpetnego', utworzone od podstawowego przym. *†brzyd* < psł. **bridъ*.

brzydzić się od XV w. 'odczuwać wstręt, odrazę', stp. też 'ulegać chorobie morskiej', od XV w. także forma niezwrotna (dziś przest. i dial.) *brzydzić* 'czynić coś wstrętnym, budzić wstręt', w gwarach również 'brudzić, zanieczyszczać, oddawać kał'; jednokr. *brzydnąć*, *obrzydnąć*, *zbrzydnąć*. Ogsł.: cz. *břídit* 'psuć', przest. 'niepokoić, przerażać', dial. *břidit se* 'odczuwać wstręt, odrazę', ukr. daw. i dial. *brýdyty* 'budzić wstręt, odrazę', *brydytysja* 'odczuwać wstręt, odrazę', słwń. *bridítí* 'ostrzyć'. Psł. **briditi*, **briďǫ* 'ostrzyć', 'czynić nieprzyjemnym, wstrętnym, odrażającym, budzić wstręt, odrazę', **briditi sę* 'odczuwać wstręt, odrazę', czas. odprzym. od psł. **bridъ* 'ostry, tnący; cierpki, nieprzyjemny (w smaku); wstrętny, odrażający' (zob. *brzydki*).

brzytwa od XIV w. 'ostry nóż do golenia', w XVI w. też 'nóż', dial. także *brzytew* ż, kasz. *brëtev* / *brëtva* 'brzytwa'. Ogsł.: cz. *břitva*, r. *brítva*, scs. *britva*. Psł. **britva* 'ostry przyrząd do cięcia, ostry nóż (np. do ścinania włosów, sierści)', nazwa narzędzia z przyr. **-tva* od psł. czas. **briti*, **brъjǫ* 'ciąć (np. włosy, sierść)' (por. r. *brit'* 'golić', dial. 'strzyc włosy, sierść', słwń. *bríti* 'golić'; w polskim czas. podstawowy nie jest poświadczony, zachował się jednak pierwotny czas. wielokrotny, zob. *broić*).

buchać od XVI w. 'rozprzestrzeniać się w sposób gwałtowny; eksplodować; gwałtownie wypływać, chlustać', 'wykonywać nagły ruch, uderzać', dial. 'bić (o sercu)', kasz. *buχac są* 'pysznić się, wynosić się ponad stan; chodzić w ciąży' (też rzecz. *buχa* 'buta, pycha, zarozumiałość'); z przedr. *wybuchać*; jednokr. *buchnąć* (pot. też 'wykonać gwałtowny ruch, rzucić się, uderzyć; ukraść'), *wybuchnąć*. Ogsł.: cz. *bouchat* 'uderzać, tłuc się, hałasować', *buchat* 'ts.; wybuchać, gwałtownie się rozprzestrzeniać', r. *búchat'* 'wydawać głośne dźwięki, padać z hałasem; wyrzucać, wylewać gwałtownie', słwń. *búhati* 'uderzać z głuchym odgłosem; wybuchać; popychać, szturchać'. Psł. **buchati* 'mocno bić, walić, powodując hałas, łomotać; gwałtownie rozprzestrzeniać się, puchnąć, nabrzmiewać', czas. pochodzenia dźwkn. (por. np. p. daw. *bu!* 'o odgłosie uderzenia w bęben', ch./s. *bû* 'o mocnym uderzeniu, wystrzale, ryku zwierząt', *bù* 'o odgłosie spadania czegoś ciężkiego do

wody'), pokrewne z łot. *baŭkšėt* 'łomotać, łoskotać, hałasować, huczeć', stisl. *bysia* 'wypływać gwałtownie z wielką siłą'.

buczeć od XVII w. 'wydawać niski, przeciągły dźwięk', pot. 'głośno płakać, beczeć'. Ogsł.: cz. *bučet* 'ryczeć, myczeć', r. dial. *búčáť* 'huczeć, ryczeć, brzęczeć; głośno płakać, wrzeszczeć', ch./s. *búčati* 'huczeć, grzmieć; hałasować, krzyczeć; ryczeć'. Psł. **bučati* 'wydawać niski, przeciągły głos: ryczeć, beczeć, brzęczeć', pochodzenia dźwkn. (oparte na wykrz. *bu!* naśladującym głos wydawany przez zwierzęta, płacz ludzi).

buda od XV w. 'niewielki budynek niestarannie sklecony', 'nakrycie pojazdu', stp. 'chata, szałas, domek; budka targowa, kram; nakrycie', kasz. *buda* 'szałas na polu dla gęsi; chałupa, szczególnie stara; buda dla psa; nakrycie pojazdu; parasol; muszla ślimaka'; zdr. *budka*. Por. cz. *bouda* 'buda, szopa, budka; schronisko turystyczne; nakrycie pojazdu', pot. 'podstęp, pułapka'; z polskiego np. br. *búdá* 'nakrycie pojazdu; daszek nad czymś; buda, budka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *būde* (*boude*) 'szałas, chata'.

budować od XV w. 'wznosić budowlę', 'konstruować coś'; z przedr. *dobudować, nadbudować, odbudować, pobudować, przebudować, przybudować, rozbudować, wbudować, wybudować, zabudować, zbudować*. Por. cz. *budovati* 'budować; tworzyć' (o pożyczkach z p. zob. *budowla*). Zapożyczenie ze śrwniem. *būden* 'budować'. — Od tego *budowa, budowniczy, budownictwo, budulec*; od czas. przedrostkowych *odbudowa, przebudowa, rozbudowa, zabudowa; dobudówka, nadbudówka, przybudówka; zabudowanie*.

budowla od XVII w. 'to, co zostało wybudowane, budynek' (nowsze 'budynek wielki, okazały'), przest. 'sposób budowania; struktura, budowa', daw. 'budowanie, budowa'. Zapożyczenie z ukr. *budivlja* (stukr. **budovlja*) 'budynek; budowanie, budowa' bądź br. *budóŭlja* 'budowanie; budynek, zabudowania, obszar zabudowany'. Na przejęcie wyrazu ze wschsł. wskazuje *l* epentetyczne (w polskim sporadyczne w części przyrostkowej wyrazów, por. *grobla, kropla*): ukr. *budivlja*, br. *budóŭlja* to nazwy czynności (wtórnie skonkretyzowane) z przyr. *-ja* od ukr. *buduváty*, br. *budaváć* 'budować' (zapożyczonych z p. *budować*), z regularnym w tych językach rozwojem fonetycznym **vj* > *vl'* (zob. też *hodowla*). P. dial. (z okolic Drohiczyna) *budowia* jest zapewne wynikiem polonizacji formy wschsł. (zastąpienie ruskiego *-vla* przez rodzime *-va*). W gwarach polskich istnieje rodzimy derywat od *budować*, utworzony za pomocą przyr. *-nia*: dial. *budownia*, kasz. *budovńá* 'budowa, budowla, budujący się gmach'. — Od tego *budowlany*.

budynek *budynku* od XVII w. 'budowla, dom, gmach', daw. XVI–XVIII w. *budunek*. Zapożyczenie ze śrwniem. **būding* 'budowanie'; z polskiego: ukr. *budýnok*, br. *budýnak* 'budynek, dom'.

budzić *budzę* od XV w. 'przerywać czyjś sen', 'wywoływać stany uczuciowe, ich przejawy, związane z nimi reakcje', w stp. XV w. 'pobudzać'; z przedr. *obudzić, pobudzić, przebudzić, zbudzić*; wielokr. *-budzać*: z przedr. *pobudzać*. Ogsł.: cz. *budit*, r. *budíť*, ch./s. *búditi*. Psł. **buditi*, **buďǫ* 'powodować, że ktoś czuwa, nie śpi, przerywać komuś sen', czas. kauzat. od psł. **bъděti* 'nie spać, czuwać' (cz. *bdít* 'czuwać; być uważnym, ostrożnym', r. *bdeť* 'czuwać', scs. *bъděti* 'ts.'; w polskim czas. niepoświadczony, ale por. związane z nim etymologicznie stp. *niezbedny* 'bezecny, niegodziwy, wstrętny, nienawistny, przebrzydły'); najbliższe odpowiedniki: lit. *báudyti* 'zachęcać, pobudzać', stind. *bodháyati* 'budzi, powoduje czujność'. Od pie. **b^{h}eu̯d^h-* 'czuwać, nie spać, uważać'. — Od tego *budziciel, budzik, pobudzić, pobudzony*. Por. *pobudka*.

buhaj od XVII w. 'samiec rozpłodowy bydła domowego'. Zapożyczenie z ukr. *buhaj* 'byk' (por. r. *bugaj* 'ts.'.), przejętego z kolei z języków tureckich: tatar. *buga* 'byk', tur. *boğa* 'ts.', sttur. *buqa* 'ts.' (wyraz ostatecznie pochodzenia dźwkn.).

bujać od XIV w. 'unosić się w powietrzu, fruwać, latać', 'korzystać z całkowitej swobody, wałęsać się, biegać swobodnie', 'bujnie, wysoko rosnąć', 'kołysać, huśtać, chwiać', 'zmyślać, kłamać, oszukiwać', stp. 'przekraczać miarę, szaleć, broić, hulać'; z przedr. *pobujać, wybujać*. Ogsł.: cz. *bujet* 'bujnie,

silnie rosnąć, rozrastać się', stcz. *bujěti* / *bujěti* też 'zachowywać się w sposób nieskrępowany; awanturować się', r. dial. *bujáť* 'rosnąć, wyrastać, rozwijać się', ch./s. *bújati* 'obficie, silnie rozrastać się; podnosić się (o wodzie); nabrzmiewać, puchnąć'. Psł. **bujati* 'stawać się silnym, gwałtownym, gwałtownie się rozrastać; zachowywać się gwałtownie', czas. odprzym. od psł. **bujь* 'nadmiernie, silnie rosnący, potężnie rozwinięty, rozrośnięty, silny, potężny, gwałtowny, szalony' (zob. *bujny*). — Od tego *bujak*, *bujda*.

bujny od XIV w. 'obficie rozrastający się, odznaczający się rozmachem, pełen sił żywotnych', stp. 'przekraczający pewną miarę, zuchwały, pyszny', w XVI w. 'rozhukany, gwałtowny, niepohamowany'. Ogsł.: cz. *bujný* 'bujny; jurny, tryskający zdrowiem, siłami; swawolny, rozpustny', r. *bujnyj* 'silnie rozrośnięty, obfity; gwałtowny, nieposkromiony', ch./s. *bújan* 'bujny; pełen sił żywotnych, jurny; pyszny, okazały'. Psł. **bujьnъ* 'nadmiernie, silnie rosnący, potężnie rozwinięty, rozrośnięty, silny, potężny, gwałtowny', młodsza postać (z nawarstwionym przyr. **-ьnъ*) od psł. przym. **bujь* 'ts.; szalony' (ukr. daw. *buj* / *búij* 'porywczy, gwałtowny, rozhukany; nierozsądny, głupi', scs. *bui* 'głupi, nierozsądny'; w polskim zachowane prawdopodobnie tylko w stp. nazwie osobowej *Buj* z XV w.). — Od tego *bujność*.

buk od XIV w. 'drzewo Fagus'. Ogsł.: cz. *buk*, r. *buk*, ch./s. *bȕk*. Psł. **bukъ* 'buk', które jest wtórną postacią nazwy drzewa w rezultacie przekształcenia pierwotnego psł. **buky* ż 'buk' (zob. *bukiew*), ze zmianą rodzaju i deklinacji przez analogię do innych nazw drzew rodzaju męskiego typu *dąb*, *grab*, *wiąz*. — Od tego *bukowy*, *buczyna*.

bukiew *bukwi* ż od XIV w. 'owoc buku', w stp. XV w. też *bukwa*, dial. *bukwia*. Ogsł.: stcz. *bukev* 'buk; owoc buku', ukr. dial. *búkva* / *búkov* 'owoc buku', ch./s. *bȕkva* 'buk', scs. *buky*, *bukъve* 'litera'. Psł. **buky*, **bukъve*, bier. **bukъvь* 'buk i jego owoc', zapożyczenie z germ. **bōkō* (lub **bōks*), por. stwniem. *buohha* 'buk', stang. *bōc* 'ts.', stnord. *bōk* 'buk, laseczka bukowa; książka', goc. *bōka* 'litera'. Zob. *buk*.

bulgotać od XIX w., w XVIII w. *bulkotać*. Czas. intensywny z przyr. *-ota-* pochodzenia dźwkn. (od *bul-bul* naśladującego odgłos przelewanego lub gotującego się płynu). Por. r. *búlkať* 'bulgotać, chlupotać'.

bułka od XV w. 'rodzaj białego pieczywa', od XVI w. *buła* 'chleb biały, okrągły, duży', dial. 'bochen' (dziś *buła* rozumiane jako wtórne zgr. od *bułka*); por. stp. XV w. *bułarnia* 'piekarnia'. Por. słc. dial. *bulka* 'bułka', r. *búlka* 'biały pszenny chleb', bg. dial. *búlka* 'podłużny chleb'. Prawdopodobnie tożsame z p. *buła* 'okrągła bryła, zgrubienie', dial. też 'kula; nabrzmiałość, gruczoł; guz; wrzód; huba drzewna', kasz. *buła* 'stępor drewniany w postaci buławy do ucierania ziemniaków', *bułka* 'cegła torfu', por. też cz. *boule* ż 'kuliste zgrubienie, narośl, guz', dial. *buła* też 'kłęby dymu', r. dial. *búlka* 'okrągły kamień, głaz; ziemniak', słwń. *búla* 'obrzmienie, guz'. Psł. **bula* (/ **buľa*) 'obrzmienie, coś kulistego, okrągłego', odpowiada łot. *baule* 'wiązka', stwniem. *būlia* (dziś niem. *Beule*) 'guz, obrzmienie', szwedz. *bulle* 'chleb, bułka', łac. *bulla* 'bańka na wodzie; bąbel, pęcherzyk; narośl, wypukłość' (stąd franc. *boule* 'kula, gałka; okrągły chleb'); wyraz pokrewny z *buchać* (zob.). Znaczenie 'okrągłe pieczywo' rozwinęło się ze starszego 'coś okrągłego'.

bunt 'wystąpienie przeciwko władzy, rozruchy; sprzeciw, protest, opór', daw. od XVI w. najpierw w znaczeniu 'przymierze, związek', wtórnie 'zmowa, spisek przeciwko komuś', z tego z kolei dalsze znaczenia 'powstanie, rozruchy (wywołane przez zmowę, przez spiskowców)' i 'opór, sprzeciw'. Por. cz. *bunt* 'układ, umowa; spisek, sprzysiężenie', rzadko 'powstanie, bunt'. Zapożyczenie ze śrwniem. *bund* 'związek' (dziś niem. *Bund* m 'związek, sojusz, przymierze, koalicja'), od niem. *binden* 'wiązać'. — Od tego *buntować* 'namawiać do buntu, podburzać' (stp. XV w. tylko *buntowanie* 'bunt, rozruchy', w XVI w. *buntować się* 'sprzymierzać się'), *buntownik*, *buntowniczy*.

bura od XVIII w. 'ostre napomnienie, nagana, wymówki', wtórna postać od *burka* 'ciężka nagana', pojętego jako rzecz. zdrobniały (por. też *bary*, zob. *bark*), podczas gdy

jest to rzecz. odczas. od *burczeć* 'gderać, zrzędzić' (zob.).

burak od XVIII w. 'roślina uprawna Beta vulgaris', w XVII w. *buraki* mn 'potrawa z korzeni lub młodych liści buraka', dial. też *borak* 'burak'; zdr. *buraczek*. W stp. XV w. *borak* / *burak* 'ogórecznik, Borago officinalis'. Por. cz. *burák* (daw. *borák* / *borág*) 'burak', pot. 'orzeszek ziemny'; z polskiego np. ukr. *burjáк* (dial. *burák*), daw. *borjáк* 'burak'. Prawdopodobnie przeniesienie nazwy ogórecznika *borak* (*borag*) / *burak* po zarzuceniu jego uprawy na całkiem inną roślinę, Beta vulgaris; przyczyną przeniesienia nazwy mogło być podobne zastosowanie obu roślin, używanie ich do przyrządzania takich samych potraw (sałatek). Nazwa ogórecznika zapożyczona ze śrłac. *borāgo* (*borrāgo*) 'Borago officinalis' lub z wł. *borragine* 'ts.'; *-u-* w postaci *burak* zapewne przez wtórne skojarzenie z przym. *bury* (zob.). — Od tego *buraczany*.

burczeć od XVII w. 'wydawać terkotliwy dźwięk, kruczeć (w brzuchu)', pot. 'gderać, zrzędzić'; jednokr. *burknąć*. Płnsł.: dł. *burcaś* 'hałasować; głośno warczeć', r. *burčát'* 'mamrotać; mruczeć, warczeć; mruczeć w jelitach'. Psł. dial. **burćati* 'wydawać głuche, głębokie dźwięki, warczeć, kruczeć, szemrać, szumieć, bulgotać, mamrotać', pochodzenia dźwkn. Por. *bura*.

burda 'awantura', w XVI w. 'rozruch, zwada', 'walka, wojna, zapasy', 'ciężar, brzemię, juki'. Por. cz. arch. *burda* 'zwada, niepokój; niespokojny człowiek', *burdovati* 'przejeżdżać się, jeździć konno (jak rycerz)', słc. *burda* 'drażliwy człowiek'; z polskiego zapewne stukr. XVI w. *burdy* mn 'zwady, walki(?)', dial. *búrda* 'zwada, bójka, awantura', 'rodzaj zabawy dziecięcej', br. daw. *burda* 'awantura'. Zapożyczenie ze stcz. *burda* 'zwada, walka', co prawdopodobnie ze stwniem. *bûhurt* / *bêhurt* 'gra rycerska' (przejętego z kolei ze stfranc. *behort* / *behorder* 'ts.').

bury od XV w. 'ciemnoszary o brunatnym odcieniu', w gwarach 'brązowy, brunatnawy; brunatnoszary; szary, popielaty, ciemnopopielaty; pstrokaty, szarobrązowy'. Płnsł.: słc. dial. *burý* 'ciemnoszary, popielaty', strus. od XII w. *buryi* 'ciemnoszary (o maści końskiej)', r. *búryj* 'brunatny'. Prawdopodobnie wczesne zapożyczenie orientalne, por. np. tur. *bur* 'rudawy, lisowaty', pers. *bōr* 'rudy; lis', mong. *bürüj* 'o ciemnej barwie', *bur* / *bor* 'szary, ciemny'. Do polskiego przejęte zapewne za pośrednictwem ruskim.

burza od XIV w. 'gwałtowne zakłócenie równowagi atmosferycznej', kasz. *buřá* 'burza'. Ogsł.: cz. *bouře ż*, r. *burja*, scs. *burja*. Psł. **buŕa* [< **bur-ja*] 'burza', od psł. **buriti* (zob. *burzyć*) z przyr. **-ja*. — Od tego *burzliwy*.

burzyć od XV w. 'obracać w ruinę, rozwalać, niszczyć', 'powodować kłębienie się, wichrzenie się; mącić, bełtać (płyn)', 'czynić niespokojnym, podburzać', od XVI w. 'kołatać, stukać, dobijać się' (dziś dial. *burzyć* i *burzyć się* 'stukać, kołatać, walić, dobijać się, np. do drzwi; hałasować'), daw. od XVI w. *burzyć kogo* 'zwalczać'; *burzyć się* 'być wyprowadzonym ze stanu równowagi, gwałtownie falować, kłębić się', przen. 'denerwować się; buntować się', też 'fermentować, musować'; kasz. *buřëc* 'podburzać', *buřëc są* 'pienić się (o morzu); buntować się'; z przedr. *oburzyć*, *wzburzyć*. Ogsł.: cz. *bouřit* 'grzmieć, szaleć (o burzy, wichrze); stukać, hałasować; gwałtownie się poruszać', ukr. *búryty* 'wzburzać, buntować, podburzać; oburzać', reg. 'rozwalać, niszczyć, rujnować', słwń. *búriti* 'szaleć, srożyć się (np. o wichrze, wodzie, przen. o uczuciach)'. Psł. **buriti* 'grzmieć, huczeć, szaleć, hałasować', prawdopodobnie prapokrewne z łac. *furō*, *furere* 'szaleć, srożyć się, szumieć, huczeć', gr. *phýrō* 'zmieszać, wprowadzić w zamieszanie, powikłać', stind. *bhuráti* 'szybko się poruszać, drgać, trzepotać', podstawą była prawdopodobnie pie. pochodna baza **b^h(e)u̯-r-*; struktura i semantyka psł. **buriti* sugeruje, że był to pierwotny czas. kauzat. (jednak w materiale słow. nie ma śladów oczekiwanego czas. podstawowego z rdzeniem *†bъr-*). Znaczenie 'obracać w ruinę, rozwalać, niszczyć', właściwe też stp. XVI w. *borzyć* 'niszczyć, obalać, obracać w ruinę, pustoszyć', stp. *oborzyć* XV–XVI w. 'zburzyć, zniszczyć', powstało przez mieszanie kontynuantu psł. **buriti* z kontynuantem odrębnego, przedrostkowego czas. **ob-oriti*

'obalić, powalić' (por. np. ch./s. *obòriti* 'obalić, zwalić, przewrócić', z innym przedr. np. r. *razoríť* 'zrujnować, spustoszyć, zniszczyć'); stp. postać *borzyć* powstała w rezultacie mylnej deprefiksacji (*ob-orzyć* pojmowane jako *o-borzyć*).

but od XVI w. 'wierzchnie okrycie stopy', stp. XV w. *bot*, rzadziej *but* 'ts.', kasz. *bòt* 'but, trzewik'. Pierwotna postać *bot* prawdopodobnie zapożyczona ze stcz. *bot* 'but' (przejętego z kolei z franc. *botte*, daw. *bot* 'but'). Wtórna postać *but* przez skojarzenie z czas. *obuć* (zob.) i pochodnymi *obucie*, *obuwie*.

buta od XV w. 'zbytnia pewność siebie, hardość, pycha, wyniosłość', od tego stp. od XIV w. *bucić się* 'pysznić się, unosić się pychą, butą'. Rzecz. odczas. od psł. **butěti* 'wzdymać się, puchnąć, nabrzmiewać, pęcznieć' (r. dial. *butéť* 'nasiąkać wilgocią, pęcznieć; grubieć, tłuścieć; bujnie rosnąć', por. *butwieć*). Znaczenie 'hardość, pycha' wtórne, powstało z wcześniejszego 'napęcznienie, nadęcie się' (por. *nadęty* 'taki, który się nadął' > 'zarozumiały, pyszałkowaty', zob. *dąć*). — Od tego *butny*.

butwieć *butwiéje* od XVI w. 'murszeć, gnić, psuć się', w XVII w. *zbutniały* 'zbutwiały, zgniły', stp. od XVI w. *botwieć* (w XV w. *zbotwiały* 'spróchniały, zbutwiały'), w XVII w. *bótwieć*; z przedr. *zbutwieć*. Odpowiada r. dial. *butvéť* 'psuć się, gnić', ukr. dial. *butvíty* 'psuć się, gnić, próchnieć', poza tym pokrewne z r. dial. *butéť* 'nasiąkać wilgocią, pęcznieć; grubieć; silnie, bujnie rosnąć', ukr. dial. *butíty* 'gnić, próchnieć; kipieć, wrzeć; burzyć się, fermentować', bg. dial. *butéja* 'więdnąć, schnąć', *bútel* 'pusty, wydrążony; zbutwiały'. Psł. **butvěti* / **butěti* 'wzdymać się, puchnąć, nabrzmiewać, pęcznieć' > 'rozkładać się, gnić, próchnieć', łączone z psł. **butati* 'bić, uderzać' (np. słwń. *bútati* 'uderzać'), czas. pochodzenia dźwkn. Znaczenie 'murszeć, gnić, psuć się' jest wtórne, rozwinęło się ze 'wzdymać się, nabrzmiewać, pęcznieć'.

buzia od XVIII w. 'usta, twarz', zdr. *buźka*, *dać buzi* 'pocałować', też *buziak*, *buziaczek*. Wyraz przeniesiony z języka dziecięcego, podobnie jak bg. *búza* 'policzek', rum. *buzā* 'warga', alb. *buzè* 'ts.', niem. *Buss* 'pocałunek', lit. *bùc!* 'odgłos przy pocałunku', wszystkie oparte ostatecznie na dźwkn. rdzeniu *bu-*, oddającym odgłos przy całowaniu.

by od XIV w. sp. 'aby'. Ogsł.: cz. *by*, r. *by*, ch./s. *bi*. Pierwotnie forma 3. osoby pj aorystu **by* [< *bʰūt*] (por. np. stind. *ábhūt*) od czas. **byti* (zob. *być*): stp. *by* 'był', scs. *by* 'ts.', wtórnie używana do tworzenia trybu warunkowego zamiast pierwotnego **bi* (w polskim enklityczna cząstka składowa form trybu warunkowego *by* i z końcówkami osobowymi *bym*, *byś*, *byśmy*, *byście*), a także w funkcji spójnika. Por. *aby*, *oby*, *żeby* (zob. *że*).

być od XIV w. Ogsł.: cz. *být*, r. *byť*, scs. *byti*. Psł. **byti* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się; zdarzyć się, stać się, odbyć się', dokładny odpowiednik lit. *būti* 'być; stawać się, odbywać się, zdarzać się; znajdować się; żyć', łot. *bût* 'być', por. też stind. *bhávati* 'powstaje, staje się, jest', gr. *phýō* 'wytwarzać, wydawać, wypuszczać; rodzić, wydawać na świat', łac. *fuī* 'byłem', od pie. **bʰū-* (/ **bʰeu̯(e)-*) 'rosnąć, dojrzewać' > 'stawać się, być'. O poszczególnych nieregularnych formach gramatycznych zob. *bądź* I, *będę*, *jestem*, *są*, por. też *by*. Zob. także *bawić*, *bywać*, *zbyć*.

bydło od XIV w. 'zwierzęta domowe', stp. też 'posiadłość', 'żywot', por. pochodny czas. stp. XIV–XVI w. *bydlić* 'mieszkać, zamieszkiwać, przebywać, żyć'. Zachsł.: dł., gł. *bydło* 'mieszkanie', cz. *bydlo* 'byt, życie, utrzymanie; mieszkanie, domek', słc. *bydlo* 'mieszkanie, siedziba, dom; majątek'. Psł. dial. **bydlo* 'miejsce pobytu, zamieszkania', z suf. **-dlo* (p. *-dło*) od psł. **byti* (zob. *być*). Polskie znaczenie 'zwierzęta domowe' jest wtórne, rozwinęło się z 'posiadłość, majątek' < 'miejsce pobytu, zamieszkania'. — Od tego *bydlę*, *bydlątko*, *bydlęcy*, *bydlak*.

byk od XIV w. 'samiec krowy i większych zwierząt parzystokopytnych'; zdr. *byczek*. Ogsł.: cz. *býk*, r. *byk*, bg. *bik*. Psł. **bykъ* 'byk', rzecz. odczas. (nazwa działacza) od psł. dźwkn. czas. **bykati* 'ryczeć' (por. stp. XV w. *byka* 'ryczy', stcz. *býkati* 'pokrzyki-

wać na kogoś, ryczeć'), pierwotnie 'ten, kto ryczy'. — Od tego *byczy, byczyć się, byczysko, bykowiec.*

byle od XVI w. sp. 'aby tylko, choćby tylko, gdyby tylko', od XIX w. też part. występująca przed rzeczownikiem, zaimkiem 'lada; lada jaki, jakikolwiek, lichy, pośledni' (np. *byle kto, byle co, byle jak, byle drobnostka*), kasz. *bële* sp. 'byle, żeby tylko, w jakikolwiek sposób', przysł. 'byle, lada'. Sp. *by* (zob.) z dodanym stp. spójnikiem przeciwstawnym *le* 'ale, jednak, tylko' (w stp. i dziś w dial. kasz. w starszej funkcji jako part. wzmacniająca *le*, por. *ale*); od tego *byleby.*

bylina od XVII w. (nazwa osobowa *Bylina* od XIV w.) 'roślina trwała', 'łodyga, źdźbło', dial. 'bylica, Artemisia vulgaris', *byliny* mn 'nać ziemniaczana'. Płnsł.: cz. *bylina* 'roślina, ziele', r. *bylína* 'źdźbło trawy, trawka', *býlina* 'rośliny: bylica polna, Artemisia campestris; Scoparia'. Z przyr. *-ina* od psł. **bylъ ż* 'roślina, ziele, trawa' (stp. XV–XVI w. i dziś dial. *byl ż* 'łodyga kwiatu, rośliny; roślina, ziele', słc. *byľ ż* 'łodyga, źdźbło', r. dial. *byľ ż* 'źdźbło trawy, trawka', słwń. *bíl ż* 'źdźbło'), rzecz. podstawowy utworzony za pomocą przyr. *-ъ* od imiesłowu **bylъ* (p. *był* jako forma czasu przeszłego od *być*, też uprzymiotnikowione *były*) od psł. **byti*, przy czym znaczenie 'roślina, ziele' nawiązuje do pierwotnego znaczenia czas. 'rosnąć, dojrzewać' (zob. *być*). Od tej samej podstawy *bylica* 'roślina Artemisia vulgaris' (od XIII w., stp. XV–XVI w. też 'wrotycz, Tanacetum vulgare', w XV w. *wielka bylica* 'złocień, Chrysanthemum parthenium').

bystry od XV w. 'prędki, szybki, wartki, rączy; szybko się orientujący, wnikliwy, zdolny, sprytny; ostry (o zmysłach)', stp. 'gwałtowny, szybko płynący', w XVI w. 'zapalczywy, niepohamowany; żywotny, pełen sił witalnych', dial. też 'zuchowaty, dzielny (o człowieku)', 'ostry (o mrozie)', 'jasny, jaskrawy; ładny, kolorowy, różnokolorowy'; st. wyższy *bystrzejszy.* Ogsł.: cz. *bystrý* 'szybki, żwawy, ruchliwy; rwący (o wodzie); ostry (o zmysłach); pojętny, zdolny, przenikliwy', r. *býstryj* 'szybki, prędki, gwałtowny; żwawy, zwinny; pojętny', scs. *bystrъ* 'szybki, żwawy; pojętny'. Psł. **bystrъ* [< **bysrъ* < **bʰūs-ro-*] (z wstawnym, nieetymologicznym *-t-* rozbijającym grupę spółgłoskową **sr* > **str*) 'szybko, wartko płynący (o wodzie); szybki, prędki', archaiczny przym. odczas. z przyr. **-rъ* (por. *mądry, mokry, stary*), prapokrewny wyrazom germ.: stisl. *bysia* 'wypływać gwałtownie', fryz. *būsen* 'gwałtownie napierać, szumieć, huczeć', *būsterig* 'burzliwy', szwedz. *busa* 'wypaść, wybiec'. Pierwotne znaczenie 'gwałtownie, szybko płynący'. — Od tego *bystrość.*

byt od XIV w. 'całokształt życia, istnienie, życie; warunki materialne, podstawa egzystencji, utrzymanie', stp. XV w. 'mieszkanie, przebywanie', w XVI w. 'miejsce pobytu'. Płnsł.: cz. *byt* 'mieszkanie, kwatera; egzystencja, życie', stcz. też 'podstawa, istota, natura', r. *byt* 'życie, sposób życia, warunki życia'. Psł. dial. **bytъ* 'istnienie, życie, bytowanie', rzecz. z przyr. *-ъ* od psł. czas. **byti* (zob. *być*), por. stind. *bhūtá-m* 'istota, istnienie', stisl. *bud ż* 'mieszkanie'. — Od tego *bytowy, bytować, bytowanie, bytność.*

bywać od XIV w. 'być często, przebywać; zdarzać się; odwiedzać kogoś'; z przedr. *dobywać, nabywać, odbywać, przebywać, przybywać, zbywać.* Ogsł.: cz. *býval*, r. *byváť*, scs. *byvati.* Psł. **byvati* 'być wielokrotnie, często, bywać', czas. wielokr. od psł. **byti* (zob. *być*), por. lit. *buvóti* 'bywać, często być, przebywać'. — Od tego *bywały, bywalec, bywalczyni.* Zob. też *obywatel.*

bzdura od XVIII w. 'brednia, głupstwo, nonsens; rzecz niepoważna, głupia, błahostka', daw. 'człowiek mówiący brednie, głupstwa'. Pejoratywny rzecz. od *bździeć* (zob.), poświadczonego też w znaczeniu 'mówić głupstwa', z przyr. *-ura.* — Od tego *bzdurny, bzdurzyć.*

bzik od XIX w. 'lekki obłęd, mania, dziwactwo', 'dziwak, oryginał', dial. kasz. 'giez'. Por. cz. *bzik* 'szaleństwo', słc. *bzik* 'szybka ucieczka'. Rzecz. odczas. od *bzikać* (zob. *bzyczeć*). — Od tego *bzikować, bzikowaty, zbzikować, zbzikowany.*

bzyczeć 'wydawać bzyk'; wielokr. *bzykać*; jednokr. *bzyknąć*; daw. XVIII w. także *bzikać* 'brzęczeć (o owadzie)', 'syczeć (o palą-

cym się prochu)', dial. 'nucić dzieciom do snu' (w tym znaczeniu również gwarowe *bziukać*). Ogsł.: cz. *bzičet* 'brzęczeć, bzykać', *bzikat* 'brzęczeć; gzić się (o bydle)', ukr. dial. *bzyčáty* 'brzęczeć, bzykać', słwń. *bzíkati* 'strzykać cieczą, tryskać; brzęczeć; gzić się'. Psł. **bъzičati* / **bъzyčati*, **bъzikati* / **bъzykati* 'brzęczeć, bzykać (o owadach)', czas. pochodzenia dźwkn., oparty na interi. naśladującej dźwięk wydawany przez lecące owady, por. np. p. *bz! bzz!*, dł., *byz! bz!*, bg. *bъz!*

bździeć *bździ* od XIV w. 'pedere, puszczać wiatry', dial. *bździeć* / *bździć* 'wydalać gazy z jelit' też 'mówić głupstwa, roznosić plotki'. Ogsł., z wahaniem nagłosowego *b-* / *p-*: cz. dial. *bzdít*, r. *bzdéť*, ch./s. *bȁzdjeti*, dial. *pəzdìti*, słwń. *pezdéti*. Psł. **pъzděti* (wtórnie **bъzděti*, z udźwięcznieniem na odległość *p - zd* > *b - zd*) 'pedere', pokrewne lit. *bezdėti*, *bezdù*, łac. *pēdō* [< **pezdō*], gr. *bdéō* [< **bzdéō*], z pie. **pes-de/o-* od czasownikowego pierwiastka **pes-* 'pedere'. — Od tego *bździna*, *bździoch*.

C

cacanka od XVIII w. 'obietnica niepoważna, na której spełnienie nie można liczyć' (*obiecanka cacanka* również w gwarach), 'rzecz miła, przyjemna', daw. XVIII w. 'pieszczoty, umizgi, przymilania', dial. śl. też *ciacianka* 'gatunek gruszek' i frazeologizm *zachcianki-ciacianki*. Por. ukr. *cjacjánka* 'rzecz miła, przyjemna', br. *cacánka* 'ts.'. Od *cacany* 'dobry, ładny, miły, grzeczny', daw. 'pieszczony' (zob. *cackać*), z przyr. *-ka*.

cackać od XVIII w. 'pieścić, bawić', pot. *cackać się* / *ciaćkać się* 'obchodzić się z kimś, czymś czule, delikatnie, ostrożnie', 'pieścić się', 'poświęcać wiele czasu na wykonanie czegoś, marudzić', w gwarach w takich znaczeniach *cackać (się)* / *ciaćkać (się)* / *ceckać* / *ciećkać* (*ciaćkać* też 'dbać o mieszkanie, ozdabiać je; brudzić; chodzić po wodzie, chlupiąc; mówić bez sensu', *ciaćkać się* 'chodzić po błocie, bawić się, chlupiąc, paćkać się'), kasz. *ceckac są* (*ćećkac są*) / *čackovac są* 'zachowywać się jak dziecko'; daw. XVIII w. też *cacać* 'pieścić', *cacač się* 'pieścić się', dial. także *ciaciać* 'pieścić', *ciaciać się* 'pieścić się; droczyć się; zajmować się błahymi rzeczami' (od tego *cacany*, w gwarach również *ciaciany* 'dobry, ładny, miły, grzeczny', daw. XVIII w. też 'pieszczony'). Por. cz. *cacat* / *čačat* 'pieścić', *čačaný* 'ładny, miły, piękny', *cackat* / *ćačkat* 'pieścić, bawić', ukr. dial. *cjacjátysja* 'bawić się', *cjáčkatysja* 'bawić się; cackać się', słwń. *ćačljáti* 'pieścić', *čāčkati* / *čečkáti* 'bazgrać, robić kleksy', dial. *cácati* 'pieścić, rozpieszczać'. Od pochodzących z mowy dzieci *caca*, *cacy* i ich wariantów (zob. *cacy* i *cacko*). Postać *cackač* (i jej odmianki) to pierwotnie zapewne zdrobniały czas. od *cacać* (z przyr. *-k-*, por. np. słc. *bežkať* 'biegać' / *bežať*, zob. *bieżeć*), na który nawarstwił się czas. odrzecz. od *cacko* i jego wariantów (zob. *cacko*).

cacko od XVI w. (w XVI w. też *czaczko*) 'zabawka dziecinna', 'przedmiot artystycznie, precyzyjnie wykonany, świecidełko, błyskotka; ozdoba choinkowa', stp. XV w. *czacz* 'nagroda za zwycięstwo w biegach', w XVI–XVII w. 'drobne przedmioty rzucane jako dar w tłum', XVI–XVIII w. *czaczo* (w XVIII w. też *caco*) 'zabawka dziecinna, błyskotka; osoba wyelegantowana, pięknis', daw. też *cacka* 'zabawka dziecinna, błyskotka; pieszczoch, pieszczoszka', *czaczek* 'zabawka dziecinna', dial. *cacko* / *czaczko* 'rzepka (w kolanie)', *ciaćko* 'coś ładnego, miłego, ozdobnego: zabawka, ozdoba, bibelot, obrazek, haft, kwiatek', 'figlarz, żartow-

niś; strojnisia', 'grzecznie, ładnie', kasz. *čačko* 'skorupa rozbitego naczynia, szkło, służące dziecku jako zabawka', 'rzepka (w kolanie)', *cacko* 'zabawka', *čačka* 'osoba zachowująca się jak dziecko'. Por. słc. *ča̧ča* 'rzecz piękna, coś ładnego' (dial. *čač* 'ozdóbka'), *cacka* 'świecidełko, zabawka', dial. *čačko* 'zabawka', r. *cáca* (dial. też *cjácja*) 'zabawka; posłuszne dziecko', dial. 'ozdóbka', *cácka* 'zabawka dziecinna', dial. *cácki* mn 'skorupy rozbitego naczynia', *cécja* / *čeča* / *čéćja* 'zabawka dziecinna', słwń. *čáča* 'zabawka dziecinna, błyskotka', *čáčka* (też *čička in čačka*) 'drobiazg, drobnostka', *čeča* 'lalka'. Wyraz z mowy dzieci, urzeczownikowione wyrazy typu *caca* (i jego warianty, zob. *cacy*), na które nawarstwiły się pochodne rzeczowniki od *cacać*, *cackać* i ich odmianek (zob. *cackać*).

cacy od XVIII w. i dial. też *caca* (w gwarach także *ciacia* / *ciaci*) w funkcji nieodm. przym. 'dobry, przyjemny, ładny' i przysł. 'dobrze, przyjemnie, ładnie', dial. *cacy* również 'coś ładnego, używanego do zabawy, zabawka'. Por. słc. *caca* / *čeče* / *ćeći* nieodm. 'ładny, piękny; coś pięknego', ukr. dial. *číča* nieodm. 'ładny, cacy', też 'coś ładnego, zabawka; kwiat'. Wyraz z mowy dzieci z charakterystycznym podwojeniem sylaby (jak np. *lala*, zob. *lalka*, a także *mama*, *tata*); dla takich wyrazów typowa jest zmienność, różnorodność postaci głosowej. Podobne wyrazy występują także w innych językach, por. np. lit. *cacà* 'lalka, zabawka', *cãca!* 'coś ładnego, ładna rzecz', *cìcas* 'błyskotka, zabawka', łot. *cača* / *cacis* / *čačis* / *ceci* / *ceca(s)* 'szmatki, gałganki'. Zob. *cackać*, *cacko*.

całkiem od XVI w. przysł. 'zupełnie, całkowicie, doszczętnie', daw. też 'w całości, w stanie nienaruszonym, nieuszkodzonym'. Por. cz. *celkem* 'razem, w sumie; w przybliżeniu, prawie', arch. 'całkowicie, zupełnie', r. dial. *celkóm* / *célkom* 'w całości; całkowicie, zupełnie', ukr. *cilkóm* 'w całości; w pełni, całkowicie, zupełnie', br. *cálkam* / *calkóm* 'w całości; całkowicie, zupełnie'. Pierwotny narz. pj od p. daw. (i dial.) *całki* 'niepodzielny, całkowity, nie cząstkowy, zupełny', któremu odpowiadają gł. *cyłki*, słc. *celký*, bg. dial. *célki*; jest to zdrobnienie z przyr. *-ki* (< *-ъkъ) od przym. *cały* (zob.). Od tego *całkowity*.

całować od XIV w. 'dotykać wargami (dla wyrażenia uczuć)'; z przedr. *pocałować*, *ucałować*. Ogsł.: cz. *celovat* 'całować', r. *celovát'* 'ts.', scs. *cělovati* 'witać, pozdrawiać'. Psł. **cělovati* 'pozdrawiać, witać' > 'pozdrawiać, witać, wyrażać przyjaźń przez dotykanie kogoś wargami', czas. odprzym. od psł. **cělъ* 'zdrowy' (zob. *cały*). — Od tego *całus*; od czas. przedrostkowego *pocałunek*.

cały od XIV w. (stp. też *cał*) 'wszystek, pełen, zupełny', 'jedyny, wyłączny', 'duży, znaczny, wielki', 'nienaruszony, nieuszkodzony, niezniszczony; zdrowy, żywy', 'jednolity, niepodzielny', 'doskonały, bez zarzutu', dial. też 'istny, prawdziwy, czysty', kasz. *cały* 'cały, wszystek, zupełny, całkowity, nienaruszony'. Ogsł.: cz. *celý* 'cały', r. *célyj* 'cały, całkowity', scs. *cělъ* 'cały, zdrowy'. Psł. **cělъ* [< **kailū-*] 'obejmujący wszystkie części składowe, nienaruszony, wszystek, pełny, zupełny; zdrowy; prawdziwy', odpowiada goc. *hails*, stwniem. *heil* 'zdrowy, cały', por. też stpr. pochodne *kailūstikan* 'zdrowie', z pie. **kai̯-lo-* / **kai̯-lu-* 'zdrowy, nieuszkodzony, nienaruszony'. — Od tego *calutki*, *caluteńki*; *całość* (→ *całostka*). Zob. też *całkiem*, *całować*, *ocaleć*, *ocalić*.

cap od XV w. 'baran lub kozioł (zwłaszcza stary lub wykastrowany)', przen. 'człowiek brodaty; człowiek głupi', dial. (wyjątkowo też *czap*) 'kozioł; samiec kozicy; baran; samiec sarny', 'grzywka; zwyrodniały owoc śliwy'. Por. w znaczeniu 'kozioł' cz. dial. *cap*, słc. *cap*, ukr. *cap*, ch. dial. czak. *cȁp*, słwń. *càp*; też w innych językach, np. węg. *cáp*, wł. dial. *tsappo* / *zappo*. Do polskiego zapożyczone z rum. *ţap* 'kozioł' za pośrednictwem wędrownych pasterzy karpackich. Uznawane za przedromański wyraz pasterski, por. pers. *čapiš* / *ćapuš* 'jednoroczny kozioł', sttur. *ćabiš*, ałtaj. *čap* 'kozioł', goc. (na Krymie) *stap* 'koza'; ostateczną podstawą miał być pasterski wykrz. przywołujący, wabiący kozy, kozły.

capać od XVIII w. 'chwytać szybko, nagle, łapać', dial. też 'pukać', *capać się* 'człapać'; jednokr. *capnąć* 'chwycić, złapać, schwytać;

ukraść', przen. 'aresztować', dial. także 'przyłapać kogoś na czymś', 'otrzymać niespodziewanie', 'przewrócić się, upaść; położyć się', 'rzucić', 'lekko uderzyć'. Por. słc. *capať* 'bić, tłuc, walić, trzepać; człapać (np. po błocie); padać; pleść, paplać', r. *capat'* 'porywać', *capnut'* 'porwać, schwycić', bg. *capam* 'uderzać, dawać klapsa'. Czas. od dźwkn. wykrz., por. np. p. dial. *cap!* 'dla określenia szybkiego lub nagłego chwycenia kogoś lub czegoś', stp. *cap!* 'ciach, bęc!', słc. *cap!* 'pac, chlast, plask!', r. *cap!* przy chwytaniu.

car od XVI w. 'monarcha rosyjski', w XVI w. też *carz*. Por. cz. *car*, słc. *cár*, ukr. *car*, ch./s. *car̀*, bg. *car*. Zapożyczenie z r. *car'*, *carja* 'car; król' (jako tytuł władcy Rosji od 1547 r.), kontynuującego strus. *cьsarь* 'cesarz'. Płdsł. i wschsł. **cьsarь* 'imperator, cesarz' to wariant zapożyczenia **cěsarь* (zob. *cesarz*), z nie całkiem jasnym **-ь-* (może nieregularna redukcja samogłoski w często używanym tytule). Zapożyczeniem jest też *caryca* 'żona cara; monarchini rosyjska' z r. *caríca* 'carowa'. — Od tego *carewicz*, *carat*, *carski*.

ceber *cebra* 'okrągłe naczynie z klepek, o dwóch uchach, rodzaj dużego drewnianego wiadra' (postać powszechna w gwarach, gdzie rzadko *cyber* i *cęber*), tylko na Kujawach *czeber*, na Śląsku, zwłaszcza na pograniczu czeskim, *zber* / *žber* / *ǯber*, może archaizmy ze starszymi nagłosowymi grupami spółgłoskowymi zachowanymi pod wpływem cz. *džber*, dial. *žber*, ale nie można też wykluczyć zapożyczenia z cz.; w gwarach też 'rodzaj drewnianej beczki lub kadzi; duże, ciężkie wiadro; kalfas'), stp. od XII w. (najstarszy zapis *czebri* w Kronice Galla Anonima, poza tym od XIV w.) *cber* / *cebr* / *czber* / *czeber* / *czebr* / *dzber* / *dżber* 'duże naczynie na płyny, ceber; miara objętości'; zdr. *cebrzyk*. Zachsł. i płdsł.: cz. *čber* / *džber* 'duże drewniane naczynie z dwoma uchami', dial. *žber* 'duże naczynie (np. do noszenia wody dla krów), ceber; skopek z jednym uchem', ch./s. *čȁbar* (*čȁbar*), *-bra* (sts. *čьbrь*) 'zwężające się górą drewniane naczynie z dwoma uchami; miara objętości zboża, wina, wody', cs. *čьbьrь* 'ceber; miara wina'; z polskiego zostały zapożyczone wyrazy wschsł., np. strus. (1289 r.) *cebrь* 'miara ciał sypkich', ukr. *cébér*, *cébrá* 'naczynie z uchwytami, ceber, kubeł, wiadro; kadź, dzieża', *cébryk* 'cebrzyk'. Psł. dial. **čьbьrь* [< **kĭbĭro-*] 'duże naczynie drewniane z uchwytami', dokładny odpowiednik: lit. *kibiras* 'wiadro', wyraz oparty na tym samym rdzeniu **kĭb-* co psł. **čьbanь* 'rodzaj naczynia z dzióbkiem' (zob. *dzban*), łot. *ciba* 'okrągłe naczynie drewniane' i lit. *kìbti* 'zahaczać (się), zaczepiać (się), chwytać', z przyr. **-ьrь*. Etymologiczne znaczenie prawdopodobnie 'naczynie, które można chwycić (i przenieść), naczynie z uchwytami (uchami) do przenoszenia)'. W polskim wyraz uległ przeobrażeniom fonetycznym i wyrównaniom w obrębie paradygmatu. Pierwotna, regularna polska postać *czber* > (z upodobnieniem pod względem dźwięczności) *dżber*, dop. *czebra* (oczekiwalibyśmy mian. **czbier*, realnie poświadczone stp. formy *czber* i *dżber* przez uogólnienie niepalatalnego *-b-* z przypadków zależnych), w formie mian. musiało dojść do zmiany nagłosowych *czb-* > *cb-*, *dżb-* > *dzb-* (zmiana grupy spółgłoskowej wczesna i raczej niezależna od systematycznego mazurzenia, na wczesność postaci z *c-* wskazuje strus. zapożyczenie *cebrь* z XIII w.; zob. także *dzban*), stąd stp. *cber* i *dzber*, podczas gdy w przypadkach zależnych (gdzie nie powstała grupa spółgłoskowa) początkowo zachowane musiało być *cz-* (stp. dop. **czebra*). Z czasem usuwano zmienność postaci w paradygmacie (mian.-bier. *cber* / *dzber*, dop. **czebra*, cel. **czebru* itd.), stąd stp. forma mian. *cebr* (> *ceber*, z regularnym rozbiciem przez *-e-* wygłosowej grupy *-br*, por. np. *koper*, *kuper*), dop. *cebra*.

cebula od XV w. 'roślina Allium cepa', stp. XV w. *cebula* / *cybula* też 'Scilla maritima', dial. *cebula* / *cébula* / *cybula* też 'bulwa cebuli i roślin cebulkowatych', kasz. *cëbula* / *cebula* 'cebula'; zdr. *cebulka*. Por. dł., gł. *cybula*, cz. *cibule*, słc. *cibula*; z polskiego: ukr. *cybulja*. Zapożyczenie ze śrwniem. *zibolle* / *zebülle* / *zwibole* ż 'cebula' (dziś niem. *Zwiebel* 'ts.'), co przejęte z łac. *caepula* 'ts.'.

cech od XV w. 'zrzeszenie rzemieślników, bractwo cechowe', daw. 'towarzystwo, kom-

pania', dial. *cech* / *cych* 'cech; bractwo kościelne', *cecha* / *cycha* 'cech', 'kopalnia', kasz. *cëχ* 'cech'. Por. cz. *cech* 'ts.; wydział produkcyjny', ch./s. *cĕh* 'cech'; z polskiego np. r. *cech* 'oddział fabryczny', daw. 'cech'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zëch(e)* 'stowarzyszenie ludzi, rzemieślników mających wspólne cele' (wcześniej 'kolejność, porządek'), dziś niem. *Zeche* ż 'cech', 'kopalnia' (z dalszymi, wtórnymi znaczeniami 'koszt uczty, rachunek w restauracji').

cecha od XV w. 'właściwość, rys, znamię', nowsze 'znak, oznaczenie (np. producenta na wyrobie)', daw. XVI–XVII w. 'piętno, znamię; żelazny przyrząd do piętnowania', dial. *cecha* / *cycha* oraz *cech* / *cych* (*céch*) m 'znak, oznakowanie, stempelek; blizna, znamię; sygnał, hasło; ozdobny wzór', 'narzędzie do stemplowania, oznaczania czegoś', kasz. *cëχ* 'znak, przedstawienie graficzne; blizna; oznaka w postaci niewyjaśnionych odgłosów, będąca zapowiedzią śmierci'. Por. gł. *cejch* 'znak', cz. *cejch* m 'cecha; znak, piętno, znamię'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zeichen* 'znak, cecha' (dziś niem. *Zeichen* n 'znak, cecha, piętno, znamię; symbol; sygnał; oznaka'). — Od tego *cechować* 'stanowić cechę, charakteryzować, znamionować', 'znakować, stemplować, sygnować' (stp. XVI–XVII w. 'piętnować', dziś dial. też np. 'rysować', 'liczyć, znaczyć ilość').

cedzić od XV w. (w XVI w. też *cadzić*) 'przepuszczać płyn przez filtr, sito w celu oczyszczenia go lub oddzielenia części stałych', 'powoli, z przerwami pić lub przelewać coś, sączyć', przen. 'mówić bardzo wolno', dial. *cedzić* / *cadzić* też 'oddawać mocz', 'opowiadać, pleść'. Ogsł.: cz. *cedit* 'cedzić, przecedzać; przelewać', r. *cedíť*, *cežú* 'cedzić, przecedzać; lać coś powoli przez wąski otwór', słwń. *cedíti* 'cedzić, przecedzać; wydzielać ciecz w niewielkich ilościach'. Psł. **cèditi*, **cèďǫ* [< **koi̯d-*] 'oczyszczać płyn, przepuszczając go przez sito', pokrewne z lit. *skáidyti* 'rozdzielać, odłączać; rozdrabniać, rozkładać na cząstki', łot. *skaidît* 'rozcieńczać', archaiczny czas. kauzat., oparty ostatecznie na pie. pierwiastku **(s)kei̯-* 'ciąć, oddzielać' (zob. pokrewne *czysty*), z regularną alternacją rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* (> psł. **ě*). Pierwotne znaczenie 'powodować, że się coś (np. zanieczyszczenia) oddziela' uległo na gruncie psł. specjalizacji w 'powodować, że się wydziela z płynu zanieczyszczenie, niepożądane składniki, oczyszczać płyn przez przecedzanie'. — Od tego *cedzidło*, *cedzak*.

cegła od XV w.; zdr. *cegiełka*. Por. cz. *cihla*, ch./s. *cígla*. Zapożyczenie ze śrwniem. *ziegel* 'cegła' (dziś niem. *Ziegel* m 'ts.', por. stwniem. *ziegala* ż / *ziagal*, stang. *tigele* ż, stnord. *tigl* n 'ts.'), będącego wczesną germańską pożyczką z łac. *tēgula* 'dachówka (wypalana)' (od łac. *tegere* 'kryć, pokrywać'). — Od tego *ceglany*, *ceglasty*; *cegielnia*.

cel m od XVI w. (stp. od XV w. i dziś dial. *cyl*) 'to, do czego się mierzy, celuje', 'to, do czego się dąży, zmierza, obiekt akcji, meta', przest. 'muszka broni palnej' (dziś *brać na cel* 'mierzyć, celować'), daw. od XVI w. 'przyrząd mierniczy do wyznaczania kierunku w linii prostej', też 'szacunek, wartość', 'wybór, coś wybranego, doborowego, wartościowego, cennego'. Por. gł. *cyl* 'cel', cz. *cíl* 'cel, meta', ch./s. *cîlj* 'ts.' (z polskiego: r. *cel* ż 'cel'). Zapożyczenie ze śrwniem. *zil* 'cel' (dziś niem. *Ziel* 'ts.'). — Od tego *celować*, *celuję* (stp. od XV w. i dial. *cylować*); *celny* 'trafiający w cel; trafny, udatny, zręczny'; por. *celny*.

celny od XVI w. (dziś książk.) 'wyróżniający się, znakomity, doskonały, wybitny', 'wyborowy, doborowy, najlepszy', dial. 'doborowy, wybrany, udany (o ziarnie, mące)', 'zgrabny', 'szczery, serdeczny'. Od *cel* w dawnym przen. znaczeniu 'wybór, coś wybranego, doborowego, wartościowego, cennego' (zob.). Por. też daw. od XVI w. *celować* 'przewyższać, prześcigać' oraz imiesłów *celujący* w znaczeniu 'najwyższa ocena szkolna', będący XIX-wieczną kalką z franc. *excellent* 'celujący (ocena szkolna)', 'doskonały, wyborny, wyśmienity'.

cena od XV w. 'wartość przedmiotu wyrażona w pieniądzach', 'wartość, znaczenie; poważanie, wziętość', stp. *cena* / *cana* 'wartość'. Ogsł.: cz. *cena* 'cena; wartość, znaczenie; nagroda, trofeum', r. *cená* 'cena, koszt, wartość', scs. *cěna* 'zapłata; okup; wartość, cena'. Psł. **cěna* [< **koi̯nā*] 'zapłata (jako zadośćuczynienie za coś), okup' > 'wartość

czegoś, cena', dokładnie odpowiadające lit. *káina* 'cena, wartość; pożytek, korzyść', awest. *kaēnā* 'odwet, zemsta, kara', gr. *poinḗ* 'okup pieniężny za zabójstwo; zapłata, zadośćuczynienie; nagroda, rekompensata; zemsta', kontynuuje pie. **k^{u}oi̯nā*, oparte na pie. pierwiastku **k^{u}ei̯-* 'zapłacić jako zadośćuczynienie, odpokutować' (zob. pokrewne *kájać się*). — Od tego *cenny, bezcenny, drogocenny*. Zob. *cenić*.

cenić *cenię* od XV w. 'oznaczać cenę, szacować, oceniać', od XVI w. 'przyznawać znaczenie, walory, szanować, poważać'; z przedr. *ocenić, przecenić, wycenić*; wielokr. *-ceniać*: tylko z przedr. *oceniać, przeceniać, wyceniać*. Ogsł.: cz. *cenit* 'oznaczać cenę, wartość, szacować; szanować, poważać', r. *cenít'* 'ts.', scs. *cěniti* 'szacować, taksować, oceniać; kupić, zgodzić'. Psł. **cěniti* 'oznaczać, wyznaczać cenę czegoś, szacować, taksować', czas. odrzecz. od psł. **cěna* (zob. *cena*). — Od czas. przedr. *ocena, przecena, wycena*.

cepy mn (rzadko *cep* m) od XV w. 'narzędzie do ręcznego młócenia zboża', daw. też 'rodzaj broni, cepy bojowe', dial. *cepy* mn i *cep* m / *cepa* ż także 'krótsza część cepa, bijak', 'przyrząd do podnoszenia belek; dwa drążki związane powrósłem służące do przyciskania czubka stogu'. Ogsł.: cz. *cep* 'cep, narzędzie do młócenia', r. *cep* 'ts.', ch./s. *cȉjep* 'ts.'. Psł. **cěpъ* [< **koi̯po-*] 'kij, pałka (o różnym zastosowaniu, zwłaszcza do młócenia zboża)', pokrewne ze stind. *śépa-* 'penis', łac. *cippus* 'pal, słup, filar', od pie. **(s)kei̯-p̥-* 'odcinać, rozcinać, rozszczepiać' (należącego do pierwiastka **(s)kei̯-* 'ciąć, oddzielać'). Zob. też *szczepić, szczapa*. Pierwotne znaczenie 'odłupany kawałek drewna'.

cera od XVI w. 'powierzchnia skóry twarzy; jakość, wygląd, barwa skóry twarzy', daw. 'wyraz twarzy, mina'. Zapożyczenie z wł. *cera* 'wygląd, barwa twarzy; wyraz twarzy, mina', które pochodzi z łac. *cēra* 'wosk; maska woskowa'.

cerkiew *cerkwi* od XIV w. 'kościół obrządku prawosławnego i katolickich obrządków wschodnich' (w gwarach też *cerkwa* / *cerkwiâ*), stp. od XIV–XV w. *cerkiew* / *cyrkiew* 'świątynia (chrześcijańska, żydowska), kościół; kościół (jako instytucja)'; wcześniej poświadczona archaiczna postać morfologiczna: w XIII w. *cyrki*, w XIV w. *cerki* 'ts.', zachowana jeszcze w XIX–XX w. w dial. słowiń. *cèrki, cèrkve* 'kościół, świątynia; nabożeństwo'. Ogsł.: płb. *carťąi̯* / *cartèv* ż 'kościół, świątynia', cz. *církev, -kve* ż 'kościół (jako organizacja)', r. *cérkov', -kvi* ż 'cerkiew, kościół', scs. *crъky, crъkъve* 'świątynia, kościół'. Psł. **cŕky, *cŕkъve*, bier. **cŕkъvь* 'świątynia', zapożyczenie przed X w., którego ostatecznym źródłem było śrgr. *kyriakḗ (oikía)* 'Pański dom' od gr. przym. *kyriakós* 'należący do pana, pański' (przym. od gr. *kýrios* 'pan'). Zachodni Słowianie przejęli wyraz zapewne za pośrednictwem germańskim (germ. **kirikō*, por. np. stwniem. *kirihha*, stbaw. *kirkô*, dziś niem. *Kirche* 'świątynia, kościół'), natomiast do języków płdsł. trafił on też bezpośrednio (lub za pośrednictwem romańskim) z ludowej greki (stąd postaci w szczegółach różne od przytoczonych wyżej, np. scs. *cirky, cirkъve* 'świątynia, kościół', ch. dial. czak. *crèkva* / *crìkva* / *crèkāv* / *crīkāv* 'kościół' [< **cerky, -ъve*]). W wyrazie zaszła palatalizacja obcego *k-* (przed przednią samogłoską) > *c-*, przejęty więc został już po wygaśnięciu I palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych.

cesarz od XIV w. (w XVI w. u J. Mączyńskiego *casarz*) 'tytuł panującego, władca, imperator'. Ogsł.: cz. *císař* 'cesarz', r. hist. *césar'* 'cesarz', scs. *cěsarь*. Psł. **cěsařь* 'władca, imperator', zapożyczenie z goc. *kaisar*, a zapewne też z rom. (< łac. *caesar* 'ts.'), ostateczną podstawą jest łac. *Caesar* 'Kędzierzawy', przydomek Gajusza Juliusza Cezara (101–44 przed Chr.); por. *car* (co do przechodzenia imienia wybitnego władcy w nazwę panującego zob. *król*). — Od tego *cesarzowa, cesarski, cesarstwo*.

cewka od XV w. 'rurka', 'rodzaj szpuli do nawijania nici', anat. 'przewód, naczynie przewodzące w kształcie rurki w organizmie ludzkim i zwierzęcym', elektr. 'wielokrotny zwój izolowanego przewodu elektrycznego na specjalnym korpusie', dial. też 'środkowa część pnia, rdzeń', 'łydka; noga zwierzęcia'. Ogsł.: cz. *cívka* 'szpulka', *cévka* zdr., 'cewnik', r. *cévka* (dial. też *kévka*) 'szpulka',

'kości nogi ptaka między goleniem a palcami', dial. 'pęcina; kość promieniowa', słwń. *cẽvka* 'rurka; szpulka tkacka'. Psł. **cěvъka*, zdr. od psł. **cěvъ* ż 'kawałek łodygi pewnych roślin (np. bzu, trzciny), wewnątrz pustej, używanej do nawijania przędzy, przedmiot podobny kształtem, rurka' (por. stp. od XIV w. *cew* ż 'rurka; rurka w świeczniku; szpulka', dial. *cew* ż / *cewa* 'rurka trzcinowa lub papierowa służąca jako szpuleczka do nawijania wątku; szpula, szpulka'). Psł. **cěvъ* jest bliskie lit. dial. *šaivà* 'cewka tkacka; szpula', łot. *saiva* 'czółenko tkackie, cewka tkacka', oparte jest zapewne na pie. pierwiastku **skei̯-* 'ciąć, oddzielać'.

cęgi mn od XVII w. 'obcęgi'; zdr. *cążki* mn 'małe obcążki'. Zapożyczenie z niem. *Zange* ż 'kleszcze, szczypce'. Por. *obcęgi*.

cętka od XVIII w. 'drobna plamka, kropka, barwny znaczek na jednolitym tle', w stp. od XV w. 'blaszka ozdobna do zawieszania lub nabijania na pas', w XVI w. 'blaszka służąca do ozdoby stroju, uprzęży itp.', dial. *cętka* i *cętki* mn 'metalowe elementy ozdobne stroju (np. cekin, guzik cynowy, guzy mosiężne nabijane na rzemień, ozdoba kapelusza); ozdoba z wełny, z nici', 'pęk kwiatów; kiść winogron', w gwarach także *cęta* 'kępa (np. trawy); kiść winogron; kutasik na końcu biczyska; pióropusz'. Zachsł. i płdsł.: cz. *ceta*, zdr. *cetka* 'błyskotka, świecidełko', scs. *cęta* 'drobna moneta'. Psł. **cęta* 'jakaś drobna moneta' > 'świecidełko, błyskotka', zapożyczenie z goc. *kintus* 'grosz, szeląg' (co z kolei z łac. lud. **centus* 'rodzaj monety' od łac. *centum* 'sto'); mniej prawdopodobna bezpośrednia pożyczka z łac. lud. **centus*. W wyrazie zaszła palatalizacja obcego *k-* (przed przednią samogłoską) > *c-*, przejęty więc został w czasie, kiedy I palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych nie była już żywym procesem. — Od tego *cętkowany, cętkowaty, cętkować*.

chaber *chabru* od XV w. 'chwast zbożowy Centaurea cyanus' (dziś w terminologii bot. *chaber bławatek*), dial. (głównie śl., mazow. i młp. płn.) *chaber* (*châber*) / *chabr* / *cheber* (rzadko też *faber, chawer, siaber*) 'ts.', 'kolor niebieski; przedmiot koloru ciemnoniebieskiego', kasz. *χabr* 'chaber bławatek; chaber driakiewnik, Centaurea scabiosa'. Prawdopodobnie z przestawką spółgłosek z wcześniejszego **charb*, identycznego z ch./s. *hrb* m 'roślina Achillea millefolium' (też pochodne *hrbut* / *hrbuta* / *hrbuda* 'Centaurea solsticialis'), por. cz. dial. *chrba* 'chaber', *charba* 'Cyanus segetum' oraz bliskie cz. *chrpa* 'chaber', stcz. *chrpa* / *charpa* 'ts.', słc. daw. *charba* 'Cyanus cyanus', dial. *charba* / *charva* 'Cyanus segetum'. Może psł. dial. **chrbъ* (/ **chrba* i **chrpa*) oznaczające pewne chwasty, w związku etymologicznym z ch./s. *ȑb* [< **hrb*] 'skorupa (z rozbitego naczynia)', *(h)ȑbina* 'ts.', bg. dial. *chъ̀rba* 'słaby człowiek, chude bydlę'; zapewne z wcześniejszego **skrb-* > **chrb-* (por. słwń. *škrba* 'szczerba', ch./s. *škȑba* 'ts.'; zob. też *skarb* i pokrewne *szczerba*), ostatecznie od pie. **(s)ker-b$^{(h)}$-* 'ciąć, obrabiać ostrym narzędziem'. Pierwotne znaczenie może 'coś wyszczerbionego, uszkodzonego, lichego, bezwartościowego' > 'bezwartościowa, nieużyteczna roślina'. — Od tego *chabrowy*.

chadzać od XVI w. 'chodzić od czasu do czasu', kasz. *χaʒac* (/ *χadac*) 'chodzić, bywać, nawiedzać'; z przedr. *przechadzać się*. Zachsł. i płdsł.: cz. daw. *cházeti* 'chadzać', scs. *chaždati* 'chodzić'. Psł. dial. **chaďati*, czas. wielokrotny od psł. **choditi* 'iść' (zob. *chodzić*), z przyr. **-ja-* i z właściwym archaicznym czas. tego typu wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. — Od czas. przedr. *przechadzka*.

chałupa od XV w. 'chłopski dom mieszkalny, zwłaszcza dawny, drewniany, prymitywny', pot. 'lichy budynek mieszkalny' (stp. XV w. 'nędzny dom'), dial. (często *chałpa* i *châłpa*) 'wiejski dom, zwykle drewniany; stary, lichy dom; izba; dom rodzinny, ognisko rodzinne; domownicy', kasz. *χałëpa* / *χˈałupa* / *χałpa* 'dom, budynek mieszkalny'; zdr. *chałupka*. Zachsł., szczątkowo poświadczone w zach. części terenu płdsł.: dł. *chałupa* 'chałupa, chata', cz. *chalupa* 'ts.', słwń. dial. *halúpa* 'licha chata', ch. dial. czak. *halupa* 'szopa, stajnia dla owiec', XVIII w. 'chata, szopa' (z polskiego zapożyczone do wschsł., np. ukr. *chalúpa* 'chata, chałupa'). Psł. dial. **chalupa* 'prymitywny budynek mieszkalny, buda, szałas', prawdopodobnie zapoży-

czenie, jednak bezpośrednie źródło trudne do ustalenia. Może tego samego pochodzenia co gr. *kalýbē* 'chata, szałas' (por. też alb. *kalibe* ż 'ts.', rum. *colibà* 'ts.'), uznawane zwykle za pożyczkę z paleobałkańskiego (iliryjskiego); ze względu na geografię wyrazu słow. jego zapożyczenie z gr. jest mało prawdopodobne. Nie można wykluczyć, że również wyraz słow. został przejęty z hipotetycznego iliryjskiego **kaluba*, przy czym postać głosowa wyrazu (przede wszystkim *ch-* i *-p-*) sugeruje pośrednictwo germańskie (germ. przesuwka **k-* > **χ-* i **b* > *p*, ale odpowiedni wyraz germ. nie jest znany). Bezpośrednim zapożyczeniem tego samego wyrazu paleobałkańskiego jest przypuszczalnie płdsł. **kolyba* 'chata, szałas' (bg. *kolíba* 'szałas', ch./s. *kòliba* 'ts.', słwń. *kolíba* 'chata, szopa'); p. dial. *koliba* 'szałas pasterski górali karpackich' jest późniejszą pożyczką z rum. *colibà* 'chata, szałas', jednym z wyrazów związanych z wędrownym pasterstwem górskim. — Od tego *chałupina* (→ *chałupinka*), *chałupnik*, *chałupnica* (→ *chałupniczy*, *chałupnictwo*).

cham od XVIII w. 'człowiek ordynarny, grubiański, nieokrzesany', daw. i dial. też pogardliwie 'o wieśniaku', w gwarach również 'człowiek podły, nikczemny'. Por. cz. *chám* 'cham'. Hebrajskie imię biblijnej postaci, syna Noego *Chama*, w funkcji wyrazu pospolitego. — Od tego *chamski*, *chamstwo*.

chapać *chapię* od XVIII w. 'porywać, chwytać coś (zwłaszcza ustami, zębami, pyskiem)', dial. też 'jeść szybko, łapczywie', 'zabierać, kraść', 'gromadzić usilnie jakieś dobra, wiele pracować', 'krzyczeć, pyskować', 'szczekać (o psie)', 'uderzać', słowiń. *χapac* 'chwytać'; jednokr. *chapnąć*. Ogsł.: cz. *chápat* 'chwytać, łapać; pojmować, rozumieć', r. *chápat'* 'chwytać, łapać', scs. *chapati* 'gryźć, kąsać'. Psł. **chapati* 'łapać, chwytać, porywać', czas. wielokr. od psł. **chopiti* 'złapać, schwytać' (stp. *chopić się* 'chwycić się, objąć', z przedr. np. *pochopić* 'porwać', *uchopić* 'ująć, pojmać, schwytać; objąć, ogarnąć płomieniem', dial. *chopić* 'chwycić, złapać; zebrać coś, zgromadzić', *chopić się* 'chwycić się czegoś, złapać za coś', por. np. cz. *chopit* 'schwytać, złapać', r. dial. *chópit'* 'chwycić, pochwycić, pojmać'; zob. też *pochopny*) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Czas. podstawowy **chopiti* pochodzenia dźwkn. (podobnie jak bliskoznaczne *capać*, zob.).

charczeć *charczę* od XIX w. 'wydawać chrapliwe dźwięki', dial. 'chrapać; rzęzić; kaszleć', też o zwierzętach: 'warczeć (o psie), chrząkać (o świni)' (w gwarach także *chyrczeć* 'rzęzić, charczeć; chrapać; śmiać się głośno; warczeć (o psie); rżeć cicho (o koniu); szumieć (o wodzie); hałasować'); wcześniej, od XVI w. *charkać* 'wydawać chrapliwy głos, chrząkać chrapliwie, odchrząkiwać', w XVI w. *charkać* / *charchać* 'płukać gardło; głośno wydobywać flegmę z gardła, spluwać, smarkać', dial. *charkać* 'chrząkać, kaszleć, odpluwać flegmę; wydawać chrapliwy głos (o zwierzętach): warczeć (o psie), chrząkać (o świni)' (w tych znaczeniach też *charchać*), 'jeść szybko, łapczywie, pożerać'; w gwarach (okolice Rabki i Limanowej) także *chyrkać* 'śmiać się; krzyczeć, wrzeszczeć; zgrzytać zębami; głośno wydalać wiatry; terkotać'; jednokr. *charknąć*. Ogsł.: cz. *chrčet* 'charczeć, chrypieć', dial. *chrćat* 'dyszeć' / *chrkat* 'charkać', r. dial. *charčát'* 'ciężko oddychać; chrypieć' / *chárkat'* 'pluć, charkać', dial. *chórkat'* 'wydawać chrapliwy głos (o koniu)', ch./s. *hŕkati* 'chrapać', słwń. *hrčáti* 'chrapać, parskać'. Psł. **chrkati* / **chrčati* 'wydawać chrapliwe dźwięki', czas. pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *chr*). Por. również bliskie stp. XV w. *chrachać* 'charkać', *chrachel* 'flegma', kasz. *χrâχac* 'wydzielać flegmę', słowiń. *χraχac* 'charkać, chrząkać'. — Od tego *charkotać* 'charczeć, chrypieć, rzęzić', czas. intensywny z przyr. *-ota-*; *charkot* 'gardłowy, chrypliwy, rzężący dźwięk, głos', w XVI w. 'człowiek często plujący'.

chart 'pies myśliwski, szczupłej budowy, szybki, wytrzymały w biegu' od XIV w. (już w XIII w. nazwa osobowa *Chart*), kasz. *χart* też 'chuda gęś; chudy śledź', *χartë* mn 'łopian pajęczynowaty, Arctium tomentosum' (por. też *χartati* / *χartovati* 'łakomy, chciwy', *χartâč* 'łakomiec, chciwiec'). Ogsł.: cz. *chrt*, r. *chort* (też *chórtyj pës* 'ts.'), ch./s. *hȑt*. Psł. **chrtъ* 'pies gończy'. Dalsza etymologia

niepewna. Ponieważ wyraz oznaczał psa szybkiego, wytrzymałego w biegu, może od pie. **sker-* 'skakać, szybko biec' (zob. *skory*), w takim razie wcześniejsza byłaby prapostać **skr̥-to-* z rdzennym **-r̥-* wskazującym na pierwotny przymiotnik (por. od tej samej podstawy z innym przyr. ch./s. *hȑl / hȑo* 'szybki, prędki'), z przyr. **-to-* > **-tъ* i etymologicznym znaczeniem 'szybko biegający, szybki'; o pierwotnej przynależności wyrazu do klasy przymiotników może świadczyć r. *chórtyj pës* (jeśli nie jest to wtórne wyrażenie, utworzone na wzór *borzája sobaka* 'chart').

chaszcze mn od XVII w. 'gęste, dziko rosnące zarośla, krzaki'. Niewątpliwie z wcześniejszej postaci **charszcze*, zachowanej w gwarach, gdzie występują oboczne formy *charszcz / chaszcz* 'gęste krzaki, zarośla', *charszcze / chaszcze* mn 'ts.'; *chaszcz, chaszcze* powstały z *charszcz, charszcze* w rezultacie uproszczenia grupy spółgłoskowej *rszcz* > *szcz*. Pierwotna postać **chwarszcz*, mn **chwarszcze* (co do *chw-* por. dial. wlkp. *chwarsty* mn 'kapusta nie zawiązana w główkę; głąb kapusty'), rzecz. odczas. od poświadczonego w gwarach płn.-zach. *chwarszczeć* (*chwaszczeć*) 'chrzęścić, szeleścić (np. o suchych, twardych lub jędrnych liściach, łodygach); szumieć (np. o wodzie, o rosnącym zbożu)', *chwarścieć* (*chwaścieć*) 'chrzęścić, szeleścić, skrzypieć', *chwarścić* 'szeleścić, szumieć', kasz. *χvarščëc* (też *χvaščëc*) 'szeleścić, szumieć', *χvarčec* 'trzeszczeć', por. też stp. XVI w. *chwarstanie* 'szeleszczenie', w XVII w. *chwarstać, chwarszczę* 'szeleścić'. Podstawowe czas. kontynuują prapostać **chvr̥ščati* (czy **chvr̥ščiti*, może też **chvr̥stati*) 'chrzęścić, szeleścić, szumieć' (por. bliskie słwń. *hrskati* 'chrzęścić', *hrstati / hrstéti* 'chrzęścić, skrzypieć', ch./s. *hȑskati* i *hȑstati* 'chrupać; trzeszczeć', mac. *'rska* 'ts.'), są to wyrazy pochodzenia dźwkn., warianty (z rdzennym *-r̥-*) psł. **chvorstiti* (zob. *chrust*).

chata 'niewielki chłopski dom mieszkalny, zwłaszcza dawny, drewniany lub gliniany, kryty słomą lub gontami' od XVII w. (ale od XVI w. daw. *chać ż* 'chata, buda'), pot. 'czyjeś mieszkanie, dom, siedziba', dial. (Polska wsch., Wielkopolska i Pomorze) 'wiejski dom, zwykle drewniany; stary, lichy dom; izba', kasz. *χata / χâta* 'chata'; zdr. *chatka*. Por. cz. *chata* 'prosta budowla, zwykle drewniana' (z rosyjskiego?), dial. *chať* 'chata', słc. *chata* 'ts.', ukr. *cháta* 'chata, dom, mieszkanie', br. *cháta* 'chata'. Psł. dial. wsch. **chata* 'prymitywny dom mieszkalny, chałupa, chata', niewątpliwie zapożyczenie, prawdopodobnie z irań. *kata-*, por. awest. *kata-* 'komora, spiżarnia, piwnica' [< **kn̥-ta-*] (imiesłów bierny czasu przeszłego od irań. **kan-* 'kopać', etymologiczne znaczenie 'wykopane', wyraz oznaczał więc 'pomieszczenie wykopane w ziemi, ziemiankę'); zdaniem O. Trubaczowa bezpośrednim źródłem wyrazu słow. była późniejsza postać irańska **χata-* ze spirantyzacją *k*> *χ* właściwą części obszaru irańskiego (por. należące do tej samej rodziny wyrazowej awest. *χan-* 'źródło', jagnobskie *χan* 'kanał nawadniający; potok'); zapożyczeniami z irań. są też wyrazy ugrofińskie (np. węg. *ház* 'dom', fiń. *kota* 'chata, szałas, jurta'), w których nieraz doszukiwano się źródła psł. **chata*. Wyraz polski (i inne formy zachsł.) uważa się za zapożyczenie ze wschsł. (prawdopodobnie z ukr.), zastanawia wszakże jego geografia w dialektach polskich (występowanie wyrazu *chata* w Wielkopolsce i na Pomorzu).

chcieć *chcę* od XIV w. 'mieć chęć, ochotę, wolę, pragnąć, życzyć sobie, zamierzać', z podmiotem nieżywotnym, zwykle z przeczeniem 'opierać się czemuś, przychodzić z trudnością', w stp. od XIV w. *chcieć* (*kcieć / ścieć*) i archaizm *chocieć* (w XVI w. już tylko *chcieć*) 'mieć wolę, pragnąć, życzyć sobie; być gotowym, skłonnym; zamierzać; usiłować; móc'; z przedr. *odechcieć się, zachcieć się*; wielokr. stp. *chciewać się* (XVI w.), dziś tylko z przedr. *odechciewać się, zachciewać się*. Ogsł.: cz. *chtít, chci* 'chcieć', r. *chotéť, choćú* 'chcieć, życzyć sobie', scs. *chotěti, choštǫ* (w późniejszych tekstach *chъtěti, chъštǫ*) 'chcieć'. Psł. **chotěti, *choťǫ* (wtórna postać **chъtěti, *chъťǫ* z redukcją samogłoski w często używanym czas.) 'mieć chęć, ochotę, chcieć, pragnąć', w związku etymologicznym z psł. **chvatati* 'chwytać, łapać',

**chytiti* 'schwytać, złapać' (zob. *chwytać*), z wcześniejszego **chvot-* (na pierwotne *chv-* wskazuje np. br. *achvóta* 'ochota, chęć', dial. poleskie *chvotno* / *chotno* 'wesoło', zob. *ochota*). Pierwotne znaczenie 'pragnąć, chcieć coś schwytać, złapać, chcieć mieć' > 'chcieć, pragnąć' (co do rozwoju znaczenia por. np. łot. *gribêt* 'chcieć, żądać' : lit. *grẽbti* 'chwytać'). Zob. *chciwy*; *choć*; *chęć*, *chuć*.

chciwy od XVI w. (rzadko *chciw*) 'pragnący, pożądający czegoś (zwłaszcza pieniędzy, zysków), łapczywy, zachłanny', kasz. *χcëvi* 'chciwy, łakomy; budzący łakomstwo, chciwość'. Por. cz. *chtivý* 'chciwy, żądny, łasy, pożądliwy', słc. *chtivý* 'ts.', ukr. *chtývyj* 'ts.'. Przym. od *chcieć* (zob.) z przyr. *-iwy*. — Od tego *chciwiec*, *chciwość*.

chełpić się od XV w. 'pysznić się, przechwalać się, wynosić się nad kogoś', kasz. *χełpic są* / *χåłpic są* 'przechwalać się, chełpić się; być chciwym, łakomić się na coś'; por. p. daw. *chełpać* 'chybotać, kołysać naczyniem z płynem' (niepewne, u Lindego bez przykładu), kasz. *χåłpac* 'buchać ciepłem'. Prawdopodobnie w związku ze słc. dial. *chlpiť sa* 'chwalić się, chełpić się', 'kurzyć się', 'plątać się, zaplątywać się (np. o niciach)', r. dial. *cholpíť* 'cicho wiać (o wietrze)', *chólnuť* 'zakołysać; dmuchnąć, powiać', ch. *húpiti* 'jeść chciwie', dial. czak. *hûpit* 'pragnąć czegoś, tęsknić', por. także gł. *chelpać* 'jechać kłusem', cz. dial. *chlpati* 'chłeptać', słc. dial. *chlpnuť si* 'upić się', ch. dial. czak. *hèlpat* 'płakać'. Psł. **chlpiti* (może też **chlpati*) 'trząść, kołysać czymś, burzyć (płyn)', **chlpiti sę* 'wzbierać, burzyć się'; czas. pochodzenia dźwkn., prawdopodobnie od odgłosu chlupania burzącej się, wzbierającej wody. Znaczenie 'wynosić się nad kogoś, przechwalać się, pysznić się' niewątpliwie przenośne, zapewne z wcześniejszego 'wznosić się, wzbierać, burzyć się (o wodzie)'. Por. wariant *chlubić się*. — Od tego *chełpliwy*, *chełpliwość*.

cherlać od XVII w. 'być przez dłuższy czas słabym, mizernym, chorowitym, podupadać na zdrowiu, niedomagać', dial. *cherlać* / *chyrlać* 'niedomagać, długo lub często chorować; z trudem utrzymywać się przy życiu z powodu złego stanu zdrowia; kaszleć', *cherleć* 'niedomagać, chorować; rzęzić', *cherlić się* 'niedomagać, chorować', kasz. *χërlac* 'cherlać, marnieć, kwękać'. Czas. odrzecz. od dial. *cherla* / *chyrla* 'człowiek chorowity' (por. *cherlawy* 'wątły, mizerny, słaby, chorowity', *cherlak* 'człowiek wątły, słaby, chorowity, mizerny', dial. *cherlak* / *chyrlak* też 'słabe, małe, źle chowające się zwierzę', dial. *cherlęga* 'człowiek słaby, chorowity; biedak, nędzarz'), utworzonego za pomocą przyr. *-la* od dial. *cherać* / *chyrać* 'niedomagać, przewlekle chorować, cherlać', *cherać się* 'kaszleć', kasz. *χërac* 'cherlać, kwękać' (por. br. dial. *chírac'* 'niedomagać, cherlać', słwń. *hírati* 'marnieć, więdnąć') < psł. **chyrati* 'marnieć, niedomagać, chorować', czas. odprzym. od psł. **chyrъ* 'niedomagający, chorowity' (por. r. dial. *chíryj* 'chory, cherlawy', ukr. *chýryj* 'chorowity'), związanego etymologicznie z psł. **chvorъ* (zob. *chory*), z apofonią **-vo-* / **-y-* [< *-*u̯o-* / **-ū-*]. Daw. od XVI w. *charlać* 'długi czas lekko chorować', dial. *charlać* 'kaszleć, odpluwać flegmę; chorować', *charleć* 'kaszleć; mieć zapalenie płuc, dogorywać, konać', też *charłać* 'cherlać' (por. *charłak* 'człowiek wychudzony, wyniszczony chorobą lub głodem') prawdopodobnie z wcześniejszego **chwarleć* i **chwarłać* (*-ar-* < *r̥*).

chęć ż od XV w. 'wola, ochota, pociąg, pragnienie, życzenie', 'intencja, zamiar', stp. XV w. 'smak; przyjemność', daw. XVI–XVII w. 'życzliwość, przychylność', kasz. *χąc* ż 'chęć, pragnienie, ochota; pociąg, pożądanie'; zdr. *chętka*. Por. cz. *chuť* ż 'smak; chęć, ochota, apetyt', słc. *chuť* ż 'ts.'. Wskazują na zachsł. postać **chǫtь* ż, podczas gdy zasięg ogsł. (bez polskiego) ma postać **chotь*: cz. *chot* m 'małżonek', ż 'małżonka', r. dial. *choť* ż 'ochota; pragnienie, żądza', scs. *chotь* 'chęć, ochota, pożądanie', 'ukochany, kochanek; nałożnica'. Psł. **chotь* ż 'chcenie, ochota, pragnienie', nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **chotěti* 'chcieć, pragnąć' (zob. *chcieć*), z przyr. **-ь*; zachsł. wariant **chǫtь* z wtórnym (może ekspresywnym) unosowieniem samogłoski rdzennej (**o* > **ǫ*). Por. *chuć*. — Od tego *chętny*; *zachęcić* → *zachęta*.

chędogi od XVI w. 'porządny, schludny, czysty', w XVI w. też 'piękny, ozdobny, wytworny, urodziwy', 'dostatni; smaczny (o jedzeniu)', 'zdrowo wyglądający, wyborowy, zdatny', 'dobry, uczciwy, pilny, staranny, słuszny', dial. także 'ładny, porządny', 'zwinny', 'lubiący się stroić', 'porządny w sensie moralnym; chętny do pracy; dokładny, gospodarny', 'sprytny', 'bogaty', kasz. *χądoǵi* 'chędogi, czysty'. Por. cs.-rus. *chudogyi* / *chǫdogyi* 'biegły, umiejętny, wprawny', cs. *chǫdogъ* 'mądry, doświadczony, biegły, chytry' (scs. *chǫdožьstvo* 'sztuka'). Psł. **chǫdogъ* 'mądry, doświadczony, biegły w czymś, zwinny, sprytny' (> 'pilny, staranny, dokładny, porządny (np. w pracy)' > 'porządny, ładny, schludny, czysty'), zapożyczenie z germ. **handag-*, por. goc. *handugs* 'mądry', stnord. *hǫndugr* 'dzielny, tęgi', stwniem. *hantag* 'ostry, gorzki'. — Od tego *chędożyć* 'czyścić, oczyszczać' (dziś eufemizm w znaczeniu 'mieć stosunek płciowy'), stp. XV w. *chędożyć* 'porządkować', *ochędożyć* 'przyozdobić, upiększyć'.

chichotać *chichoczę* (*chichocę*) od XIX w. (starsza postać *chychotać* od XV w.) 'śmiać się cichym, tłumionym śmiechem', stp. XV w. *chychotanie* 'chichot', dial. *chichotać (się)* / *chychotać (się)* 'śmiać się', kasz. *χiχotac* 'ts.'; z przedr. *zachichotać*. Por. dł. *chychotaś* / *chichotaś* 'chichotać', słc. *chichotať sa* / *chychotať sa* 'ts.', słwń. *hihotáti se* 'ts., śmiać się kpiąco'. Psł. **chychotati* 'śmiać się', czas. intensywny z przyr. **-ot-* (późno poświadczony jest czas. bez tego przyrostka: w XVIII w. *chychać*, od XIX w. *chichać* 'śmiać się', por. *chichy*, daw. od XVI w. *chychy* mn 'ciche, tłumione śmiechy, chichoty'), pochodzenia dźwkn., od interi. **chychy* naśladującej odgłos śmiechu (por. np. p. *chi, chi* 'odgłos cichego, tłumionego śmiechu o wysokim tonie', słwń. *hihihi* interi. naśladująca chichot). Od odmianek tej interi. inne postacie czas. w tym samym znaczeniu: p. daw. XVI–XVII w. *chechotać się* 'śmiać się', dial. *chechotać* 'rżeć (o koniu)', *chechotać się* 'śmiać się, chichotać' (por. np. cz. *chechotati se* / *chechtati se*, słwń. *hehotáti se* / *hehetáti se* < **chъchotati* /**chъchъtati*); kasz. *χ'oχotac* 'chichotać' (por. np. cz. *chochotati se* / *chochtati*, r. *chochotáť*, cs. *chochotati* < **chochotati* / **chochъtati*). — Od tego *chichot* 'cichy, tłumiony śmiech' (daw. od XV w. *chychot* 'chichot'), *chichotek*, *chichotka*, *chichotliwy*.

chlać *chlam* (reg. i dial. *chleję*) od XVII w. wulg. 'pić (zwłaszcza wódkę), żłopać', dial. też 'pić; ssać', 'jeść, żreć (łapczywie, w dużych ilościach)', 'kąsać, gryźć', *chlać się* 'gryźć się', przen. 'kłócić się, żyć w niezgodzie', stp. XV w. *chlać* 'bluźnić'; z przedr. *schłać się* i *uchlać się* 'upić się' (dial. *uchlać* 'ugryźć, ukąsić, np. o psie'), *wychlać* 'wypić, wyżłopać'. Por. ukr. *chljáty*, *chljánu* / *chljánuty* 'chciwie pić'. Prawdopodobnie wtórna forma od **chlanąć* (= ukr. *chljánuty*) < *chlapnąć* 'zeżreć, wypić (zwłaszcza wódkę), wyżłopać, żłopnąć' (zob. *chlapać*), utworzona chyba według proporcji typu *stanąć* / *stać*. Czas teraźn. *chleję* przez analogię do *leję*, *wieję* itp. Stp. znaczenie 'bluźnić' nawiązuje do *chlapać* 'mówić coś nieoględnie, pleść głupstwa' (por. *chlapać językiem, ozorem*). — Od tego *ochlaj*.

chlapać *chlapię* od XIX w. 'bryzgać, pryskać', pot. 'mówić coś nieoględnie, niepotrzebnie, pleść głupstwa', w gwarach też 'chlustać', 'chlupotać', 'pić (chciwie, w dużych ilościach); pić alkohol w nadmiarze, chlać, żłopać', kasz. *χlapac* 'pożerać łapczywie; pić, żłopać; pryskać, bryzgać; uderzać, hałasować (o niezamkniętych drzwiach)'; jednokr. *chlapnąć* (pot. też 'wypić, napić się wódki'). Także *chłapać*, *chłapię* od XVII w. 'chwytać chciwie ustami, pyskiem, łapczywie łykać' (u Knapskiego XVII w. *chłapam* 'żrę', w XVIII w. *pies chłapa pomyje* 'chłepce'), dial. 'łapczywie, głośno i szybko jeść lub pić', 'chwytać, łapać, ujmować', kasz. *χłapac* 'łapać, chwytać'; jednokr. *chłapnąć*, kasz. *poχłapnǫc* i *sχłapnǫc* 'połknąć, pożreć'. Ogsł.: cz. *chlápat* 'chciwie jeść lub pić, pożerać, połykać', dial. 'chlapać; pić chciwie; bić ręką', ukr. *chljápaty* 'pluskać; klaskać; zlewać', słwń. *hlápati* 'chwytać, łapać; chwytać pyskiem; chłeptać, żłopać; ziać, ziajać'. Psł. **chlapati* / **chlapati* 'uderzać płasko, zwłaszcza w wodę, błoto, powodować pryskanie, bryzganie', czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania odgłosu powstającego przy uderzaniu w wodę, błoto (por. np. p. *chłap!*).

chlastać *chlastam / chlaszczę* od XVI w. 'uderzać z pluskiem, chlupotem; bić, ciąć, uderzać z rozmachem i świstem', XVI–XVII w. 'bić, chłostać', dial. też 'pryskać, bryzgać, chlustać', 'płukać bieliznę', 'pić, żłopać, chlipać, siorbać', 'mówić dużo, niemądrze', kasz. *χlastac* 'uderzać, bić gwałtownie, trzaskać; błyskać'; jednokr. *chlasnąć* (dial. *chlastnąć*). Zachsł. i płdsł.: cz. *chlastat* 'chlać, żłopać; upijać się', dial. *chľastat* 'paplać', słc. *chlastať* 'żreć, chlać, żłopać; upijać się', słwń. *hlastáti* 'chłeptać; ziać, ziajać; gonić, dążyć'. Psł. **chľastati / *chlastati* 'uderzać w coś z odgłosem, z pluskiem', czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania odgłosu powstającego przy uderzaniu (por. np. p. *chlast!*).

chleb od XIV w. 'pieczywo z mąki i wody na drożdżach lub na zakwasie, wyrobione w bochenki; bochenek takiego pieczywa', przen. 'byt, utrzymanie, zarobek, praca', stp. XV w. też 'utrzymanie, wikt', dial. także 'podstawowe pożywienie, pokarm; utrzymanie zapewnione do końca życia, dożywocie; majątek, mienie; zboże; pyłek kwiatowy zbierany przez pszczoły'; zdr. *chlebek*. Ogsł.: cz. *chléb* 'chleb', r. *chleb* 'chleb, pieczywo; zboże; utrzymanie, wikt', scs. *chlěbъ* 'chleb'. Psł. **chlěbъ* 'chleb', zapożyczenie z germ. **hlaiba-*, por. goc. *hlaifs* 'chleb', stwniem. *hleib* 'ts.', dziś niem. *Laib* 'bochenek (chleba)'. Słowianie zapożyczyli od Germanów nazwę pieczywa na zakwasie, uformowanego w bochenki; wcześniej znali niewątpliwie pieczywo przaśne, podpłomyki wypiekane bez zakwasu. — Od tego *chlebowy*. Zob. też *schlebiać*.

chlew od XV w. 'pomieszczenie dla świń (rzadko także dla bydła)', stp. 'pomieszczenie dla zwierząt domowych', 'lichy dom, buda', w gwarach także 'strych lub poddasze nad pomieszczeniami dla zwierząt', 'pomieszczenie na drewno, drewutnia, szopa'; zdr. *chlewik*. Ogsł.: cz. *chlév* 'chlew, obora', r. *chlev* 'chlew', scs. *chlěvъ* 'chata, chałupa; stajnia'. Psł. **chlěvъ* 'pomieszczenie dla zwierząt', zapożyczenie z germ. **hlaiwa-*, por. goc. *hlaiw* 'grób'. Pierwotne znaczenie zapewne 'pomieszczenie wykopane w ziemi, ziemianka'; znaczenia poświadczone w językach słow. (oraz dane archeologiczne i etnograficzne) wskazują, że takie pomieszczenia służyły dawnym Słowianom do celów mieszkalnych (stąd szczątkowe znaczenie 'chata, lichy dom, buda, szopa') i do przetrzymywania hodowanych zwierząt.

chlipać od XVII w. 'pić z mlaskiem, głośno, chłeptać', 'popłakiwać, szlochać, łkać', dial. też 'patrzeć spode łba, łypać', *pochlipywać* 'popłakiwać'. Ogsł.: słc. *chlípať* 'chlipać, siorbać', r. *chlípat'* 'płakać, pochlipywać', słwń. *hlípati* 'chlipać'. Psł. **chlipati* 'wciągać płyn głośno, z odgłosem', czas. pochodzenia dźwkn., od odgłosu powstającego przy chlipaniu, chłeptaniu, siorbaniu.

chlubić się od XV w. 'być dumnym z kogoś, czegoś, chwalić się, szczycić się' (w XVI w. *chłubić się / chlubić się* 'ts.'), stp. XV w. 'chełpić się', *chłuba* 'pycha', w XVI w. *chłuba*, rzadziej *chluba* 'chwała, duma, sława, poczucie własnej wartości; przedmiot, powód dumy', w XV w. *chlubny* 'chełpliwy', w XVI w. *chłubny* (rzadziej *chlubny*) 'chełpliwy, hardy, pyszny'; dial. *chlubać* 'chlupać', *chlubać się* 'rozlewać się, wylewać się, wychlapywać się', *chlubotać* 'bulgotać, chlupać', kasz. *χlubotac* 'chlupotać (o płynach); poruszać się z charakterystycznym odgłosem (o czymś niedopasowanym); pleść głupstwa, chlapać językiem'. Por. p. rzadkie *chełbić się* 'kołysać się, chybotać się, falować', stp. XV w. 'chełpić się, wynosić się', daw. XVII–XVIII w. też *chełbać* 'wzburzać ciecz', *chełbać się* 'burzyć się', dial. *chełbać* 'poruszać, kołysać naczynie z płynem; rozważać, ważyć w myślach', *chełbać się* 'poruszać się, kołysać się (o płynie w naczyniu)', także *chełbotać* 'chlupać, chlupotać, przelewać się (o cieczach); kołysać się (o łodzi na wodzie)', dial. *chełbotać* 'poruszać, kołysać naczynie z płynem', *chełbotać się* 'poruszać się, chwiać się, chybotać się'. Por. cz. *chlubit se* 'chwalić się, pysznić się', *chlouba* (daw. *chlúba*) 'pycha; chwała, duma, sława', słc. *chlúbiť sa* 'chwalić się, pysznić się', bg. dial. *chъlbam* 'chciwie jeść, połykać; wiać (o wietrze)'. Psł. **chlьbiti* (może też **chlьbati*) 'trząść, kołysać czymś, burzyć (płyn)', **chlьbiti sę* 'wzbierać, burzyć się'; czas. pochodzenia dźwkn., prawdopodobnie od odgłosu chlu-

pania burzącej się, wzbierającej wody, paralelny do odmianki **chlpiti* (**chlpati*), zob. *chełpić się*. W wyrazach p. dwojaki rozwój **l* w *eł* (jak w *chełpić*) i *lu* (w części poświadczeń możliwe jest oddziaływanie *chlupać*, w niektórych wyrazach, np. *chlubotać*, możemy mieć do czynienia z wariantami *chlupać* z udźwięcznioną spółgłoską); stp. postaci *chłubić się*, *chłuba* z niezwykłym *-łu-* są może zapożyczeniami z cz. *chlubiti se*, *chlúba* (z adaptacją cz. *l* jako *ł*). Znaczenie 'wynosić się nad kogoś, przechwalać się, pysznić się' niewątpliwie przenośne, zapewne z wcześniejszego 'wznosić się, wzbierać, burzyć się (o wodzie)'.

chlupać od XIX w. 'przelewać się, wydając charakterystyczny odgłos, bulgotać, chlupotać (o cieczy, substancji płynnej); wykonywać jakieś ruchy w wodzie, błocie, powodując charakterystyczny odgłos; bryzgać cieczą, chlustać, pryskać', dial. *chlupać* 'chlupać', kasz. *χlupac* 'chłeptać, chlipać; bryzgać, chlustać'; jednokr. *chlupnąć*. Por. dł. *chlumpaś* 'trzaskać', słc. dial. *chlupať* 'pić, chłeptać', *chlúpať* '(głośno, łapczywie) pić, jeść coś płynnego', r. *chljúpať* 'chlapać, pluskać, chlupać, chlupotać', ukr. *chljúpaty* 'chlupać, pluskać', ch. dial. czak. *χlȕpat* (*χlȕpat*) 'szlochać, chlipać'. Psł. **chlǐupati* / **chlupati* 'powodować pryskanie, chlupotanie czegoś płynnego', czas. pochodzenia dźwkn., por. p. *chlup!* wykrz. naśladujący odgłos wpadnięcia do wody. — Od tego *chlupotać* 'bulgotać, chlupać', czas. intensywny z przyr. *-ota-*; *chlupot* 'odgłos chlupotania'.

chlustać *chlustam* / *chluszczę* od XIX w. 'gwałtownie lać, wylewać coś; tryskać, pryskać; lać się, wylewać się z wielką siłą, uderzać o coś z chlustem', od XVI w. 'bić, zadawać razy; chwiać, ruszać' (stp. XV w. *chlustanie* 'chłostanie'), dial. też 'mocno uderzać, bić, machać; rzucać; skakać; wykonywać pracę szybko, niekiedy też niedbale', 'gryźć, połykać łapczywie', kasz. *χlustac* 'bić, chlastać; głośno się lać'; jednokr. *chlusnąć* 'gwałtownie wylać; trysnąć, prysnąć', pot. 'szybko skoczyć, np. do wody, w błoto; mocno, z rozmachem uderzyć, walnąć; wypić trunek', stp. XV w. 'uderzyć', w XVI w. też 'uderzyć gwałtownie, gruchnąć', kasz. *χlustnǫc* 'uderzyć, palnąć; chlusnąć'. Ogsł.: cz. *chlístat* 'chlustać, pryskać, bryzgać', r. dial. *chljústať* 'bić silnie w okna (o deszczu)', ch./s. daw. *hljustati* 'żuć', dial. 'bić, uderzać'. Psł. **chlǐustati* 'chlustać, pryskać, bryzgać; mocno uderzać', czas. pochodzenia dźwkn., por. p. *chlust!* wykrz. naśladujący wylanie płynu, wyrażający nagły ruch, uderzenie, skok.

chłeptać *chłepczę* (*chłepcę*) od XVIII w. 'pić, wciągając płyn językiem, głośno, łapczywie, małymi łykami', dial. też 'łapać z trudem powietrze'; z przedr. *wychłeptać*. Por. cz. *chlebtat* 'żreć, żłopać', daw. *chleptati* 'ts.', słc. *chleptať* 'chłeptać, chlipać', strus. *chlepъtati* 'pić łapczywie', r. dial. *chlebtáť* 'chłeptać', *chlebetáť* 'ts.; często mówić', ukr. *chlebtáty* 'chłeptać, siorbać', br. *chljaptáć* 'chłeptać', ch./s. *hlȁptati* 'chłeptać, pić'. P. *chłeptać* i ch./s. *hlȁptati* prawdopodobnie z pierwotnego **chlъbъtati* czy może **chlъpъtati* (w innych językach słow. **chlebъtati* bądź **chlepъtati*, **chlebetati*), czas. intensywny z przyr. **-ъta-*, pokrewny z dial. *chlebać się* 'zbyt często otwierać i zamykać drzwi', *chlebotać* 'poruszać tam i z powrotem, chwiać, obruszać, kołysać; potrząsać jajkiem, wywołując chlupotanie jego zawartości; mącić płyn w naczyniu lub poruszać naczyniem z cieczą, wywołując chlupotanie', r. *chlebáť* / *chlèbať* 'łykać, chlipać, chłeptać, czerpać', br. dial. *chljabáć* 'jeść', słwń. *hlébati* 'chłeptać'. Czas. pochodzenia dźwkn. (od odgłosu powstającego przy chlipaniu, chłeptaniu, siorbaniu), zmienność samogłoski rdzennej jest charakterystyczna dla wyrazów tego typu.

chłodzić od XV w. 'czynić chłodnym, obniżać temperaturę, odbierać ciepło jakiemuś ciału, ochładzać, ziębić, studzić', arch. 'orzeźwiać, odświeżać, uspokajać, dodawać otuchy, koić, łagodzić; krzepić, pocieszać, radować'; z przedr. *ochłodzić*, *schłodzić*, *wychłodzić się*; wielokr. *-chładzać*: tylko z przedr. *ochładzać*, *schładzać*; jednokr. *chłodnąć* 'stygnąć' od XV w. Ogsł.: cz. *chladit* 'chłodzić', r. *cholodíť*, *choložú* 'chłodzić, ochładzać, studzić', 'hamować czyjąś krewkość, porywczość; czynić opanowanym, po-

wściągliwym', 'wywoływać poczucie zimna, dreszcze', scs. *chladiti, chlaždǫ* 'chłodzić, studzić'. Psł. **cholditi,*cholďǫ* 'czynić chłodnym, ochładzać, studzić', czas. odrzecz. od psł. **choldъ* (zob. *chłód*). Zob. *ochłonąć*.

chłonąć *chłonę* od XIX w. 'wciągać w siebie, absorbować, wchłaniać, wsysać, pochłaniać', przen. 'odbierać, przyswajać coś chciwie, z upragnieniem; brać, zabierać coś intensywnie', dial. 'dużo, łapczywie jeść, żreć', daw. XVII–XVIII w. *chłonić* 'chłonąć', *ochłonić* 'pochłonąć, połknąć coś', stp. XVI w. *chłanąć* 'pożerać', *ochłanąć* 'pochłonąć, połknąć, zagarnąć'; też z przedr. *pochłonąć* (por. stp. XVI w. *pochłanąć*), *wchłonąć*; wielokr. *-chłaniać*: tylko z przedr.: *pochłaniać, wchłaniać; zachłanny*. Por. słwń. *hlániti* 'chwycić pyskiem' (ukr. *chlánuty* 'żreć, chciwie jeść' może z **chlápnuty*, por. *chlapać*, zob. *chlapać*). Prawdopodobnie z pierwotnego **cholnǫti*, z przyr. **-nǫ-* od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' (zob. *cholewa, chłop, pachołek*). Pierwotne znaczenie zapewne 'ogarniać' > 'wciągać w siebie, pochłaniać'. Stp. *chłanąć* z *-a-* może pod wpływem wielokr. *-chłaniać*. Zob. *otchłań*.

chłop od XIV w. 'drobny rolnik', pot. 'dorosły mężczyzna', 'mąż, narzeczony, kochanek', dial. też 'robotnik rolny, parobek, sługa', kasz. *χłop* 'mężczyzna; mąż; robotnik rolny'. Ogsł.: cz. *chlap* 'chłop, mężczyzna', r. *cholóp* 'chłop pańszczyźniany, niewolnik; sługus, fagas, lokaj', scs. *chlapъ* 'sługa, parobek'. Psł. **cholpъ* 'człowiek niewolny, poddany', dalsza etymologia niepewna. Może od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' > 'pielęgnować, czyścić, pieścić' (por. *chłonąć, cholewa, pachołek*), z rzadkim przyr. **-pъ*. Pierwotne znaczenie byłoby 'taki, którego otacza się opieką, człowiek niedorosły lub bezwłasnowolny' > 'człowiek znajdujący się pod czyjąś kuratelą' > 'sługa, parobek'. Inne objaśnienia mniej prawdopodobne. — Od tego *chłopak* (→ *chłopaczek*), *chłopię, chłopisko; chłopi, chłopski, chłopstwo*. Zob. też *chłopiec*.

chłopiec *chłopca* od XV w. 'dziecko płci męskiej, syn', pot. 'młody mężczyzna, młodzieniec; adorator, narzeczony', przest. 'praktykant, terminator, goniec, posługacz', dial. też 'służący, parobek, pomocnik', przen. też nazwy różnych przedmiotów, np. 'przyrząd do zdejmowania butów; podstawka używana przy wyrobie sera', kasz. *χłopc* 'chłopiec; sługa; walet w kartach'; zdr. *chłopczyk*. Zachsł. i płdsł.: cz. *chlapec, -pce* 'dziecko płci męskiej; niedorosły, dorastający młody mężczyzna; kawaler; adorator, amant; mężczyzna', słwń. *hlápec, -pca* 'parobek, pachołek; chłopiec, syn; przyrząd do zdejmowania butów' (we wschsł. postaci zapożyczone z polskiego, np. ukr. *chlopec'* 'dziecko, podrostek; syn; chłopiec do posług, sługa'). Psł. **cholpьcь*, zdr. od psł. **cholpъ* (zob. *chłop*), z przyr. **-ьcь*.

chłostać *chłoszczę* 'bić, siec rózgą, batem itp.', przen. 'bić, uderzać gwałtownie, zacinać (o wietrze, deszczu itp.)', w XVI w. *chłostać się* 'bić się, biczować się', dial. *chłostać* 'bić, uderzać', kasz. *χłostac* też 'głośno, gwałtownie polewać, chlustać'; por. stp. XV w. *chłościć matkę* (wyrażenie obelżywe, zapewne 'lżyć'), *uchłościć* 'uderzyć?', w XVI w. *chłościc* 'bić, biczować, smagać', kasz. *χłoscëc* 'wyłudzać, żebrać, nalegać, usilnie prosić'; w XVI w. także *chwostać* (wyjątkowo *chostać*) 'biczować, chłostać, smagać'. Por. dł. *chłostaś* 'karać, chłostać', cz. daw. *chlostati / chlostiti* 'bić rózgami', dial. *chlostat* 'mocno padać, walić (o śniegu)', ukr. *chlóstaty* 'chłostać, smagać', br. *chloscic'* 'karać rózgą'. Czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania odgłosu bicia, smagania (np. r. *chlest!, chlëst!*), por. bliskie *chlastać, chlustać*, a także np. cz. dial. *chléstati* (*chlestat, chlejstat*) 'bić, uderzać; chlustać', r. *chlestáť* 'bić, smagać'. — Od tego *chłosta* od XVI w. 'bicie, smaganie'.

chłód *chłodu* od XV w. 'umiarkowane zimno, dość niska temperatura powietrza', 'obojętność, oziębłość, brak życzliwości, sztywność w obejściu', 'nieprzyjemne wrażenie zimna wywołane przykrym przeżyciem', w stp. 'miejsce chłodne, cieniste' (dziś dial. 'miejsce zimne; miejsce zacienione od słońca, cień'), kasz. *χłód* 'chłód'; zdr. *chłodek*. Ogsł.: cz. *chlad* 'chłód, zimno; zimne powietrze; niedostatek uczuć, oziębłość', r. *chólod* 'chłód, zimno', scs. *chladъ* 'ts.,

zimny powiew'. Psł. **choldъ* 'zimno, chłód', prawdopodobnie etymologicznie tożsame z goc. *kalds* 'zimny', niem. *kalt* 'zimny' [< pgerm. **kalda-*], sprowadzanym do pie. **goldʰo-* (por. z rdzennym **-e-* stind. *jaḍa-* [< **gelda-*] 'zimny, stężały, nieruchomy', łac. *gelidus* 'zlodowaciały, zimny'), od pie. pierwiastka **gel(ə)-* 'zimny, marznąć'. Oczekiwalibyśmy słow. postaci *†goldъ*, rozwój **g-* >* *ch-* dotychczas niejasny (mimo wielu prób różnorodnego wyjaśnienia). Również z przyczyn fonetycznych wątpliwe jest łączenie z lit. *šáltas* 'zimny' (imiesłów od *šálti* 'marznąć'), gdyż nagłosowe lit. *š-* kontynuuje pie. **k̑-*, które w słow. z zasady nie rozwija się w **ch-*. Por. *chłodzić*. — Od tego *chłodny*.

chmara od XVII w. 'wielka liczba', daw. 'chmura, mgła', dial. 'mnóstwo, tłum, rój; chmura', kasz. *χmara* / *χmâr*, *χmaru* 'ts.'; por. dial. *chmarać się* i *chmarzyć się* 'chmurzyć się'. Płnsł.: cz. dial. *chmára* 'obłok, chmura, mgła', słc. *chmára* 'chmura', r. dial. *chmára* 'ciemna chmura; (gęsta) mgła', ukr. *chmára* 'chmura; wielka ilość, mnóstwo', br. *chmára* 'chmura'. Psł. dial. **chmara* 'ciemna chmura', niewątpliwie w związku z p. *chmura*, psł. **chmura* (zob. *chmura*), niejasna jest wszakże rdzenna samogłoska *-a-* w miejsce *-u-* (sugerowano np. możliwość kontaminacji psł. **chmura* i psł. **mara*, p. *mara* 'widzenie senne; cień zmarłego, upiór, zmora, duch, widziadło'). Znaczenie 'wielka ilość, mnóstwo' wtórne, podobny rozwój znaczenia wykazuje *ćma* (zob.).

chmiel m od XIV w. 'roślina Humulus (zwłaszcza chmiel zwyczajny, Humulus lupulus)', dial. też 'obrzędowa pieśń weselna', *chmiel polny* 'przytulia, Galium', *dziki chmiel* 'trzmielina, Evonymus', kasz. *χmȉel* 'chmiel'. Ogsł.: cz. *chmel*, r. *chmel'*, ch./s. *hmȅlj*. Psł. **chъmelь* m 'chmiel', zapożyczenie orientalne (uprawa rośliny przeniesiona została z Azji do Europy); Słowianie pośredniczyli zapewne w wędrówce wyrazu na zachód (ze słow. może germ. nazwa rośliny, np. stnord. *humli* / *humall* 'chmiel', por. też łac. późne *humulus* 'ts.'; podobne nazwy w innych językach europejskich). Źródła wyrazu doszukiwano się w różnych językach Azji, może jest on ostatecznie pochodzenia irańskiego (irań. **χum-ala-*, por. oset. *χumællæg* 'chmiel', podstawą byłoby awest. *haoma-* 'napój odurzający, uzyskiwany przez wygniatanie jakiejś rośliny, może konopi indyjskich', stind. *sōma-* 'ts.', od pie. **seu̯-* 'ściskać, wygniatać'). — Od tego *chmielowy*; *podchmielić sobie* od XVI w. 'upić się' (por. kasz. *χmȉelic* 'pić alkohol').

chmura od XV w. 'zawieszone w atmosferze widzialne skupienie kropelek wody, kryształków lodu', 'kłąb, tuman, obłok', 'wielka ilość czegoś, mnóstwo, chmara, rój, tłum', dial. też 'szron na murze', kasz. *χmura* 'chmura; przelotny deszcz'; zdr. *chmurka*. Płnsł.: cz. *chmura* (rzadziej *chmoura*) 'chmura; smutek, przygnębienie', r. dial. *chmúra* 'ponury człowiek; pochmurna pogoda'. Psł. **chmura* 'ciemna chmura'; istnieje też oboczna postać **smura*, por. kasz. *smura* 'chmura deszczowa, mgielna, mgła', cz. dial. *smoura*, mn *smoury* 'chmury, barwne smugi na niebie przed zachodem słońca', a także kasz. *smuřëc są* 'chmurzyć się', cz. *šmouřit* 'chmurzyć, marszczyć', *šmouřit se* 'chmurzyć się', słc. dial. *šmúriť* 'chmurzyć', r. dial. *smúriť* 'mącić się, ciemnieć (o wodzie)'. Psł. **chmura* / **smura* to substantywizowane formy rodzaju żeńskiego psł. przym. **chmurъ* / **smurъ* 'ciemny, mroczny' (por. r. *chmúryj* 'ponury, zasępiony, posępny; pochmurny', dial. 'szary' i dial. *smúryj* 'ciemny, ciemnoszary, ciemnobrunatny, mroczny', ukr. dial. *smúryj* 'pochmurny, ponury'), zestawianego z gr. *hamayrós* 'przyćmiony, blady; ciemny'. Por. *chmara*. — Od tego *chmurny* (*pochmurny*), *chmurzyć*, *chmurnieć*.

chochlik od XIX w. 'złośliwy lub psotny duszek, skrzat', zwykle *chochlik drukarski* 'błąd w druku'. Wyraz nie notowany w gwarach, zapewne więc zapożyczony do języka liter. Źródłem może być br. dial. *chóchlik* 'diabełek, skrzat żyjący za piecem' (wyraz związany etymologicznie z p. *chochoł*).

chochoł 'słomiane okrycie drzewek i krzewów ogrodowych na zimę dla ochrony przed mrozem', 'rozchylony snopek pokrywający kopę zboża', stp. od XV w. 'wierzch, czub' (i *chochołek* 'głowica kolumny'), dial. *chochoł* (często *chachoł*, *châchół*, *chąchół*)

też 'sterczący czub (włosów), pęk; wierzchołek; okrycie słomiane używane przez pasterzy; otwór zakryty słomą w kopcu z ziemniakami; kołnierz; górna część zawiązanego worka', 'przebieraniec owinięty w słomę, straszący w zapusty; strach na wróble; strach, widziadło'. Płnsł.: cz. *chochol* 'czub, czubek, kitka (na głowie); pióropusz, pęk', r. *chochół, chochlá* 'sterczący pęk włosów lub piór (na głowie), czub, czubek' (ale może tu należeć i wyjątkowe bg. dial. *chóchal* 'obdartus'). Psł. **chocholъ* 'czub, czubek ze sterczących włosów, piór'. Dalsza etymologia niepewna. Może z wcześniejszej postaci **kocholъ*; struktura i semantyka wyrazu sugerują ekspresywny derywat od psł. **kosa* 'długie włosy (na głowie, w grzywie), długie pióra (np. w ogonie ptaka)' (zob. *kosa* II), z przyr. **-olъ* (co do budowy por. psł. **vŕcholъ* 'wierzchołek, wierzch, czubek' od **vŕchъ* 'ts.', zob. *wierzchołek*). Nieregularny rozwój fonetyczny **kosolъ* > **kocholъ* > (z asymilacją dwu spółgłosek) **chocholъ* mógł być związany z ekspresywnym charakterem wyrazu (pojawienie się drugiego *-ch-* może przez analogię do wymienionego, po części zbieżnego semantycznie psł. **vŕcholъ*). Ze względu na rdzenne *-o-* mniej jest prawdopodobne dopatrywanie się derywatu od psł. **ćechati* 'drapać, czochrać, skrobać; rwać, zdzierać, odłamywać' (zob. *czochrać*) bądź od psł. **ćesati* (zob. *czesać*), gdyż w takim derywacie odczas. z przyr. **-olъ* oczekiwalibyśmy zachowania w niezmienionej postaci czasownikowego rdzenia **čes-* bądź **čech-*.

choć i *chociaż* sp. i part., stp. od XV w. *chocia* : *chociaj* : *choć* sp. wprowadzający zdanie przyzwalające 'choć', *choć* też part. uwydatniająca 'nawet', dial. *chocia* / *chociaj* sp. 'mimo że, aczkolwiek', part. 'choćby tylko, przynajmniej'. Por. r. *chotjá*, dial. *chocá*, ukr. *chot* i *choc* 'choć, chociaż'. Od stp. *chocieć*, psł. **chotěti* (zob. *chcieć*), pierwotny imiesłów czynny czasu teraźn. *chocia* 'chcąc' (jak stp. *rzeka* 'rzekąc'), por. strus. *chotja* 'chcący', scs. *chotę* 'chcąc'. Forma *choć* ze skrócenia *chocia* (por. np. *dziś* : *dzisia-j*); *chociaż* z part. *-ż* < *-że* (zob. *-że*), stp. i dial. *chociaj* z part. *-j* (por. *dzisiaj, wczoraj*).

chodzić *chodzę* od XIV w. 'iść, kroczyć'; z przedr. *dochodzić, nachodzić, nadchodzić, obchodzić, odchodzić, pochodzić, podchodzić, przechodzić, przychodzić, rozchodzić (się), schodzić, uchodzić, wchodzić, wychodzić, zachodzić*; wielokr. *chadzać* (zob.). Ogsł.: cz. *chodit* 'chodzić; starać się, zalecać się; zwracać się (do kogoś); przychodzić, dochodzić', r. *chodit', chožú* 'chodzić; bywać, uczęszczać, odwiedzać; doglądać kogoś; hodować; kursować (o środkach lokomocji); ubierać się, nosić; posuwać; chodzić, funkcjonować (o mechanizmach); krążyć', scs. *choditi, choždǫ* 'chodzić, wędrować'. Psł. **choditi, *choďǫ* 'iść, chodzić' (pełniące funkcję czas. wielokr. od etymologicznie odrębnego psł. **iti*, zob. *iść*), pokrewne z gr. *hodós* 'droga', *hodeýō* 'iść, wędrować', stind. *ā-sad-* 'przystępować, iść, dochodzić', *ut-sad-* 'wychodzić, odchodzić', od pie. **sod-* należącego do pie. **sed-* 'iść' (zaliczanego do pierwiastka **sed-* 'siedzieć', zob. *siąść, siedzieć*). W psł. oczekiwalibyśmy postaci *†soditi*, warunki do rozwoju **s* > **ch* po **i*, **u*, **r* istniały tylko w postaciach przedrostkowych, np. **pri-choditi* 'przychodzić', **per-choditi* 'przechodzić', **u-choditi* 'uchodzić, odchodzić'; z nich uogólniono *chod-* w całej rodzinie wyrazowej, także w czasowniku bezprzedrostkowym. Od rdzenia **chod-* także **šъd-*, zob. *szedł*. — Zob. *dochód, obchód, pochód, przychód, rozchód, schody, wschód, zachód*.

choina od XV w. 'drzewko iglaste, zwłaszcza sosna', 'młody, niewielki, karłowaty las sosnowy', 'ścięta gałąź lub gałęzie drzew iglastych', w stp. XV w. *choina* / *chojna* 'gałęzie drzew szpilkowych', w XVI w. też 'sosna; las sosnowy', dial. *cho(j)ina* / *chwo(j)ina* 'sosna; drzewo iglaste', 'las sosnowy; las iglasty', 'gałąź sosny; gałąź drzewa iglastego', 'szpilki sosnowe i innych drzew iglastych', kasz. *χojna* 'drzewo iglaste, sosna, świerk; młody las iglasty'; zdr. *choinka*. Ogsł.: cz. *chvojina* 'gałąź drzewa iglastego; las iglasty', dial. też 'sosna', br. dial. *chvaina* 'drzewo iglaste', bg. *chvójna* (dial. *chójna*) 'jałowiec'. Od psł. **chvoja* 'gałęzie drzew szpilkowych, igliwie; drzewo szpilkowe, sosna', zachowanego w p. daw. XVIII w. *choja*

'gatunek sosny', dial. *choja* (*chója*) / *chwoja* 'sosna; jakiekolwiek drzewo szpilkowe; gałąź drzewa szpilkowego; igły sosnowe, szyszki zgarnięte z poszycia leśnego', stp. XV w. *chojka* / *chwojka* 'gatunek jałowca', w XVI w. 'roślina Ajuga Iva', kasz. *χoja* 'sosna', *χojka* / *χójka* 'sosna; drzewo iglaste; drzewo', także *chojak* 'sosna, świerk, rzadziej inne drzewo iglaste' (por. cz. *chvoj(e)* ż 'choina, gałęzie drzew iglastych', r. *chvója* 'choina, igliwie', słwń. *hôja* 'świerk, jodła, choinka'). Psł. **chvoja* [< **skuoiā* ?], pokrewne z lit. *skujà* 'igła, szpilka, szyszka', łot. *skuĺjas* 'igliwie, gałązki jodły', stirl. *scé* [< **skvĺjat-*] 'cierń', od pie. **skuoi-* 'igła, szpilka, cierń' (należącego ostatecznie do pierwiastka **kes-* 'ciąć, kłuć', zob. *czesać*).

cholewa 'górna część długiego buta okrywająca łydkę', stp. XV w. 'prymitywne okrycie nogi' (nazwa osobowa i nazwa herbu *Cholewa* od XIV w., w XIII w. nazwa miejscowa *Cholewice*), kasz. *χ'olava* / *χ'oleva* 'cholewa; górna część pończochy obejmująca łydkę'; zdr. *cholewka*. Ogsł. (ale szczątkowo poświadczone w płdsł.): dł. *chólowy* mn 'spodnie', dial. 'pończochy', gł. *cholova* 'nogawka', *cholowy* mn 'spodnie', stcz. *cholava* 'kawałek materiału do obwiązywania', cz. dial. *cholevy* mn 'górna część butów, cholewy', r. dial. *choljáva* 'cholewa', ch. dial. czak. *hȍljev* ż / *hȍljeva* 'rodzaj skarpety'. Psł. **choleva* / **choľava* 'to, co ogarnia, otacza, osłania: kawał materiału do obwiązywania (np. nogi), rodzaj pończochy, cholewa', urzeczownikowiona forma przym. z przyr. **-'evъ*, **-'avъ* od psł. czas. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' > 'pielęgnować, czyścić, pieścić', por. r. *chóliť* 'troskliwie pielęgnować, otaczać pieczą, utrzymywać w porządku, w czystości', ukr. reg. *cholýty* 'czyścić'; na obszarze polskim zachowane tylko w kasz. *rozχolëc są* 'poodpinać się (o odzieży)', *rozχoloni* 'nie zapięty pod szyją', zapewne z wcześniejszego 'odsłonić się, odkryć się' (zob. też *chłonąć*, *chłop*, *pachołek*).

chomąto od XV w. 'część uprzęży wkładana na szyję koniowi pociągowemu', w XVI w. 'chomąto lub cała uprząż', daw. też *chomąt* m 'chomąto', dial. *chomąto* / *chomąt* także 'cała uprząż konia', 'okucie przytwierdzające trzósło (krój) do grządzieli pługa', kasz. *χomǫt* m 'chomąto'. Ogsł.: cz. *chomout* m 'chomąto', r. *chomút* 'chomąto', przen. 'ciężar, brzemię', słwń. *homôt* 'chomąto; niewód'. Psł. **chomǫtъ* (/ **chomotъ*) 'jarzmo dla konia pociągowego, chomąto', może derywaty z przyr. **-ǫtъ* i **-otъ* (bądź urzeczownikowiony pierwotny imiesłów teraźniejszy czynny **chomǫtъ* < **skomǫtъ*) od psł. **skomiti* 'ściskać, ugniatać' (zob. *oskoma*; por. ch./s. *hȍmūt* / *hȍmūć* 'garść, np. siana', derywowane niewątpliwie od **chomiti* < **skomiti*); pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'to, co ściska, uciska'. Ponieważ użycie konia jako siły pociągowej (i w związku z tym wynalezienie chomąta) dokonało się w Azji, a ponadto w językach orientalnych występują bliskie fonetycznie nazwy chomąta (np. czuwaskie *χomât*, tatar. *kamət*, mong. *χomūD*), nie można wykluczyć zapożyczenia orientalnego (ale formy w tych językach nie tłumaczą słow. *-ǫ-*).

chomik 'gryzoń Cricetus cricetus' (w gwarach *chomik* i wykolejone postaci *chamik* / *chemik*, też *chomiuk* i *chomka*), stp. XV w. 'kret, Talpa europea', w XVI w. (u M. Reja) *chomiek* 'chomik'. Zapożyczenie wschsł. nazwy chomika: strus. *chomekъ* / *chomękъ*, r. *chomják*, ukr. *chomják*, br. *chamják*, będącej skróceniem strus. (od XI w.) *chomĕstorъ* / *chomĕstarъ* 'chomik' (sprowadzanego do psł. **chomĕstorъ*, uznawanego za źródło zapożyczonego stwniem. *hamustro*, stsas. *hamustra*, niem. *Hamster* 'chomik'; jest jednak możliwe, że wyraz słow. i germ. to niezależne zapożyczenia ze wspólnego nieznanego źródła). Podstawowe złożenie **chomĕstorъ* nie ma pewnego objaśnienia etymologicznego. Dyskusyjne jest doszukiwanie się zapożyczenia irańskiego: awest. *hamaēstar-* 'powalający na ziemię', pers. 'przeciwnik'; chomika tak nazwano jakoby z tego powodu, że przygina (powala) źdźbła zboża, by wydobyć ziarno z kłosów. Niepewna też pomysłowa etymologia O. Trubaczowa, przyjmującego rodzimość złożonego wyrazu: człon pierwszy **chomĕ-* miałby być bier. pdw ze znaczeniem 'dwie torby' (od psł. **skomiti* 'ściskać, ugniatać',

zob. *oskoma*, por. też *chomąto*), człon drugi **-storъ* oznaczałby 'tego, który sypie' (etymologicznie byłby związany z psł. **sterti* 'rozpościerać', zob. *przestrzeń, rozpostrzeć*), całe złożenie miałoby znaczenie 'sypiący (ziarno) do obu toreb, worków (znajdujących się za policzkami zwierzęcia)'; słabą stroną tego objaśnienia jest brak samodzielnych poświadczeń członów składowych w materiale słow.

chorągiew *chorągwi* ż od XIV w. 'sztandar, flaga, proporzec', hist. 'w dawnej Polsce oddział żołnierzy' (od XVI w. 'oddział wojskowy'), stp. od XIV w. *chorągiew, -gwie* ż 'sztandar (wojskowy), chorągiew (w kulcie religijnym); znak (łuk) triumfalny', *chorągiew powietrzna* 'żagiel', dial. *chorągiew / chorągwia / chorągwa* 'chorągiew', kasz. *χorǫgva / χorǫǵev* 'chorągiew'; zdr. *chorągiewka*. Ogsł.: cz. *korouhev, -hve* ż 'chorągiew, sztandar', r. *chorúgv'* ż 'chorągiew', scs. *chorǫgy, -gъve* 'ts.'. Psł. **chorǫgy, *chorǫgъve*, bier. **chorǫgъvь* 'chorągiew, sztandar', niewątpliwie zapożyczenie przeniesione do tematów na *-ū-* (co jest typowe zwłaszcza dla pożyczek germańskich), prawdopodobnie z goc. *hrugga* 'kij, laska' (z rozwojem znaczenia 'kij, drzewce' > 'chorągiew'). Ze względu na strukturę wyrazu słow. mniej prawdopodobna jest inna wersja etymologiczna, przyjmująca zapożyczenie orientalne, z mong. *(h)oruńga* 'chorągiew' (z ewentualnym pośrednictwem tureckim). — Od tego (oparte na temacie *chorąg-*) *chorąży* m 'ten, kto nosi chorągiew na jakichś uroczystościach' od XIV w. (wcześniej, już w XII w., poświadczona forma *chorąże*), 'stopień wojskowy' (od XVI w. 'przełożony wojskowy, dowódca'), hist. też 'urząd ziemski', dial. także 'mistrz ceremonii, pierwszy drużba', przen. 'kłos owsa z ziarnem z jednej strony'.

choroba od XIV w. 'proces patologiczny objawiający się zaburzeniem czynności organizmu, niedomaganie, niemoc, brak zdrowia', w gwarach też na oznaczenie konkretnych schorzeń, niedomagań, np. 'padaczka, epilepsja; tyfus', również jako lekkie przekleństwo, wyzwisko, kasz. *χoroba* 'choroba'. Płnsł.: cz. *choroba* 'choroba', r. reg. i dial. *chvoróba* 'choroba', też obraźliwie o chorym człowieku. Psł. dial. **chvoroba* 'niedomaganie, niemoc, choroba', rzecz. abstrakcyjny od psł. przym. **chvorъ* (zob. *chory*), z przyr. **-oba*. — Od tego *chorobowy, chorobliwy*.

chorować od XVI w. 'być chorym, cierpieć na jakąś chorobę'; z przedr. *pochorować się, rozchorować się, zachorować*. Zachsł.: cz. *chorovati* 'chorować', słc. dial. *chorovať* 'ts.'. Czas. odprzym. od *chory* (zob.).

chory od XV w. 'dotknięty chorobą, chorujący, cierpiący', w XVI w. też 'grzeszny, nierządny, słaby, zły', w gwarach także przen. o przedmiotach 'lichy, zniszczony, zepsuty, spróchniały; rozlatujący się, ledwo się trzymający', kasz. *χori* 'chory'. Płnsł.: cz. *chorý* 'chory; zepsuty, uszkodzony; wynędzniały, wyniszczony', stcz. *chvorý / chorý* 'wyniszczony, wychudły, chudy', r. *chvóryj* (dial. też *chóryj*) 'chory, chorowity, słaby; wątły, źle rosnący (o roślinach)'. Psł. **chvorъ* 'dotknięty chorobą, niezdrów, chory', prawdopodobnie pokrewne z awest. *χ^uara-* 'rana', stwniem. *swëro* 'ból; rana' (dziś niem. *Schwär(e)* 'ropień, wrzód'), por. też lit. *svarùs* 'ciężki', z pie. **su̯oro-* (/ **su̯ero-*), od pierwiastka **su̯er-* 'rżnąć, kłuć, ropieć'; *ch-* w psł. **chvorъ* [< **su̯oro-*] byłoby zatem wtórne, ekspresywne w związku z negatywnym znaczeniem wyrazu. Pierwotne znaczenie zapewne 'ropiejący, skaleczony, zraniony, obolały (o części ciała)', wtórnie przeniesione na cały organizm dotknięty chorobą.

chować od XIV w. 'kłaść, umieszczać w miejscu zakrytym, zamkniętym, bezpiecznym; ukrywać; wsuwać, wciskać', 'składać do grobu, grzebać', 'wychowywać; hodować', książk. 'zachowywać, żywić, utrzymywać, mieć', stp. 'ukrywać; przechowywać (w bezpieczeństwie, na później, dla zabezpieczenia sądowego); grzebać (umarłych); utrzymywać, żywić, hodować; żyć; strzec, chronić; zachowywać, dochowywać; uważać (kogoś za coś)', kasz. *χovac* 'przechowywać; kryć, trzymać w ukryciu, ukrywać; wychowywać; grzebać, składać do grobu'; z przedr. *pochować, przechować, schować, uchować się, wychować, zachować*; wielokr.

-chowywać: tylko z przedr. *przechowywać*, *wychowywać*, *zachowywać*. Płnsł. (ze śladami w płdsł.): cz. *chovat* 'niańczyć, piastować (dziecko); hodować, chować; przechowywać, trzymać, zachowywać; żywić, mieć (np. nadzieję); zawierać coś', r. dial. *chováť* 'chować, ukrywać, skrywać; grzebać, składać do grobu; trwonić; kraść', stch. (kajk.) *hovati* 'kłaść, umieszczać, chować'. Psł. **chovati* 'doglądać czegoś, troszczyć się o coś, hodować' > 'przechowywać, umieszczać gdzieś, ukrywać' (> 'ukrywać w ziemi, grzebać, składać do grobu'), prapokrewne ze stwniem. *scouwōn* (dziś niem. *schauen*) 'patrzeć, spoglądać; uważać', ang. *show* 'pokazywać', goc. *us-skaws* 'rozważny, rozsądny', gr. *thyo-skóos* [< **-skóu̯os*] 'kapłan' (< *'doglądający ofiary') i dalej z formami bez *s-*: stind. *kaví-* 'nadzorca, pasterz', gr. *koéō* 'dostrzegam, zauważam, widzę', łac. *caveō*, *cavēre* 'baczyć, strzec się, mieć się na baczności; troszczyć się, ubezpieczać, zapewniać', od pie. pierwiastka **(s)keu̯-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wrażenia zmysłowe (dotykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie' (zob. *czuć*). Psł. **chovati* pochodzi z wcześniejszej, niezachowanej formy **skovati* [< **skou̯-ā-*], z rozwojem **sk-* > *ch-*.

chód *chodu* od XIV w. 'chodzenie, stąpanie, marsz', stp. też 'postępowanie'. Ogsł.: cz. *chod* 'sposób chodzenia, chód; ruch, bieg; przebieg; danie', r. *chod* 'chód, stąpanie, krok; ruch, bieg, kursowanie; wejście, przejście; posunięcie; bieg, przebieg, tok', scs. *chodъ* 'chód, bieg, ruch'. Psł. **chodъ* 'chodzenie, chód', rzecz. odczas. od psł. **choditi* (zob. *chodzić*, tam też o genezie *ch-*), zatem wyraz słow. i jego dokładny odpowiednik gr. *hodós* 'droga' powstały niezależnie od siebie.

chrabąszcz od XVIII w. 'owad z rzędu chrząszczy, zwłaszcza chrabąszcz majowy, Melontha melontha', w gwarach liczne postacie, np. *chrabąszcz* (*chrabąsc*), *chrabążdż*, *chrabęszcz*, *chrąboszcz*, *chrobąszcz*, *chroboszcz*, *chrzabąszcz*, *krzabąszcz*, *skrzabąszcz*, *rabąszcz*. Rzecz. odczas. od gwarowego czas. ze znaczeniem 'chrzęścić, chrobotać, szeleścić (np. o myszach, jakichś przedmiotach)', por. dial. *chrabęszczyć* 'rzęzić, chrypieć podczas zaziębienia', *chrabęszczyć się* (w gwarze *chrabuszczyć się*) 'chrzęścić, chrobotać, szeleścić', *chrabęścić* (w gwarach też *chrabeścić*, *chrabuścić*) 'chrzęścić, chrobotać, szeleścić' (np. *mysz chrabyńści w słómie*), *chrabęścić się* 'drapać w drzwi', *chrzebościć* / *chrzęboszczyć* / *chrzębościć* 'szeleścić, chrzęścić' (np. *zmora koło uszu chrzebości*; *liście chrzeboscą*). Czas. powstały prawdopodobnie przez kontaminację bliskoznacznych czas. dźwkn. typu dial. *chrabotać* 'drapać' (*chrabót* 'szmer'; por. *chrobotać*), może też *chrampać* 'szurać', *chrzępać* 'chrupać', z *chrzęścić* 'wydawać chrzęst, trzeszczeć, zgrzytać, chrobotać'. Owad został nazwany od chrzęszczącej pokrywy (por. *chrząszcz*); nie ma podstaw, by wymienione gwarowe czasowniki uznawać za derywaty od *chrabąszcz*.

chrapać od XV w. 'wydawać podczas snu świszczące, charkotliwe dźwięki', 'charczeć, rzęzić', też o głosie zwierząt, np. 'parskać, prychać, sapać' (w tych znaczeniach dial. *chrapać* / *chrapić* / *chrapieć*), stp. *chrapać* / *charpać* / *chrapieć* (w XVI w. też wyjątkowe *chrapiać*) 'chrapać, śpiąc twardo', 'wydawać chrapliwe dźwięki', 'burczeć na kogoś', w XVI w. (u M. Reja) *chrapać* 'mieć chrapkę na coś', kasz. *χrapac* 'chrapać; być spokojnym (o morzu)'. Ogsł.: cz. *chrápat* 'chrapać', r. dial. *chrápať* 'chrapać; wydawać chrapliwe dźwięki', słwń. *hrápati* 'chrypieć, wydawać chrapliwe dźwięki'. Psł. **chrapati* 'wydawać chrapliwe dźwięki', czas. wielokr. od psł. **chropti*, **chropǫ* 'powodować, wydawać trzeszczące, chrapliwe, charkotliwe dźwięki' (por. p. rzadkie *chropnąć* 'uderzyć, trzasnąć', dial. z okolic Opoczna *chropać* 'chrobotać', *chropotać* 'chrupotać, chrzęścić, trzaskać' oraz np. ukr. *chroptý* 'chrapać', ch. daw. *hropsti* 'rzęzić', dial. czak. *hrôst*, *hropè* 'chrapać', cz. *chroptět* 'rzęzić, charczeć') ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Podstawowy czas. **chropti* pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *chr*, por. p. dial. *chrr!* 'naśladowanie chrapania i chrząkania dzika'). — Od tego *chrapa* (zwykle *chrapy* mn) 'część górnej wargi u niektórych ssaków (np. u konia), okala-

jąca nozdrza' (por. gł. *chrjapa* 'nozdrza u bydła', cz. *chřípí*, stcz. *chřiepě*, diał. *křipi* 'nozdrza', słc. *chriapy* mn 'chrapy'). Zob. też *chrapka*.

chrapka od XIX w. 'ochota, chętka' (dziś tylko w wyrażeniu *mieć chrapkę na coś*), daw. od XVI w. i dziś dial. 'chrypka', też daw. od XVI w. *chrap* 'gniew, nienawiść', 'chrypka', dial. *chrap* 'twardy, głęboki sen', 'chrypka', 'ochota, chęć', *chrapa* 'chrypka', *chrapka* 'drzemka', 'nosacizna (choroba koni)', 'złość, pragnienie zemsty, odwetu', *mieć chrapę* i *mieć chrapkę* 'mieć chęć, ochotę na coś, pragnąć czegoś', kasz. *χrapka* 'złość, nienawiść'. Rzecz. odczas. od *chrapać* (zob.), por. zwłaszcza stp. XVI w. *chrapać* 'mieć chrapkę na coś'; znaczenia 'ochota, chętka' i 'złość, gniew, nienawiść' od odgłosów fizjologicznych towarzyszących tym emocjom (por. też analogicznie utworzone od *chrypieć*: dial. *mieć chrypkę na kogo* 'czyhać na kogoś, aby się zemścić na nim, złapać go na gorącym uczynku').

chrobotać *chroboczę* (daw. *chrobocę*) od XVI w. 'chrzęścić, trzeszczeć, zgrzytać' (w XVI w. też wyjątkowe *chropotać*), dial. też 'gryźć coś twardego, kruchego; chrząkając, usuwać flegmę', kasz. *χrobotac* 'szeleścić, chrobotać (szczególnie o myszach)'; jednokr. *chrobotnąć*; por. *chrobot* 'chrzęst, trzask, zgrzyt', kasz.-słowiń. *χrobot* 'szczęk, turkot, łoskot'. Czas. intensywny z przyr. *-ota-* od *chrobać*, poświadczonego tylko w gwarze w Opatowskiem we wtórnym niewątpliwie znaczeniu 'mleć na żarnach', por. r. dial. *chróbat'* 'chciwie jeść; stukać; szperać, szukać', słwń. *hróbati* 'jeść, chrzęszcząc, chrupać' (też *hróbiti* 'gryźć, chrupać'), tu należy też kasz. *χrąbac* 'toczyć drzewo' (< **chrobać*, z wtórną samogłoską nosową; pierwotne *-o-* zachowane w kasz. czas. intensywnym *χrobolëc* 'toczyć drzewo', z przyr. *-ol-*). Podstawowy czas. *chrobać* < **chrobati* 'trzeszczeć, chrzęścić, chrupać' jest pochodzenia dźwkn. (por. bliskie *chrupać*).

chromy od XV w. 'utykający na nogę, kulawy; ułomny', stp. XV w. (też *chrom*) 'ułomny, kulawy, bezwładny', w XVI w. też 'kaleki', dial. 'kaleki, ułomny; nie mogący się swobodnie poruszać, chorowity'. Ogsł.: cz. *chromý* 'kulawy, utykający na nogę; mający sztywną rękę', r. *chromój* 'kulawy, chromy', słwń. *hròm* 'chromy, zdrętwiały'. Psł. **chromъ* 'kaleki, ułomny, mający kaleką, uszkodzoną, niesprawną jakąkolwiek część ciała' (wtórnie zawężone znaczenie do 'mający niesprawną, kaleką nogę, kulawy'), prawdopodobnie z wcześniejszego **skromъ* 'obcięty' (por. pokrewne psł. **kromъ*, **kroma* 'coś odciętego, skraj, krawędź, brzeg; odkrajany kawałek czegoś', zob. *kromka*, *poskromić*, *skromny*) od pie. **(s)krem- / *(s)krəm-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać' (por. *kora*, *skóra*). — Od tego *chromać* 'kuleć', stp. od XIV w. *chramać* 'ts.', w XVI w. wyjątkowe *chromać / chromiać*, częste *chramać* 'kuleć, utykać; niedomagać w czymś, szwankować', 'okulawiać, okaleczać'.

chronić od XV w. 'strzec, zabezpieczać, pilnować, zasłaniać, zachowywać', dial. też 'chować, ukrywać', kasz. *χrońic* także 'usprawiedliwiać kogoś'; z przedr. *ochronić*, *schronić się*, *uchronić*; wielokr. *-chraniać*: tylko z przedr. *ochraniać*. Ogsł.: płb. *χornët* 'karmić', cz. *chránit* 'chronić, ochraniać, osłaniać, strzec', r. *choroníť* 'grzebać, chować; ukrywać, skrywać', scs. *chraniti* 'strzec, pilnować, zachowywać', ch./s. *hrániti* 'żywić, karmić, utrzymywać; hodować, tuczyć; odżywiać', przest. i dial. 'strzec', słwń. *hrániti* 'strzec, ochraniać; żywić, karmić'. Psł. **chorniti* 'karmić, żywić' > 'utrzymywać, hodować, chować, opiekować się' > 'strzec, chronić, osłaniać', czas. odrzecz. od psł. **chorna* 'pożywienie, pokarm, żywność' (rzecz. szczątkowo zachowany w zachsł. w formach bez przestawki: kasz. *χarna* 'karma, pasza dla zwierząt', 'licha pasza; marne siano, siano ze słomą; sucha trawa, bezwartościowa jako pasza', słowiń. *χårna* 'pożywienie, pasza', w XVI w. *charna* 'pożywienie, pokarm', płb. *χornə* 'ts.', poza tym w płdsł., np. cs. *chrana* 'ts.', ch./s. *hrána* 'żywność, pożywienie; zboże'); rzecz. podstawowy jest prawdopodobnie zapożyczeniem irańskim, por. awest. *χ*arənah-* 'pożywienie'. Zob. *ochrona*.

chropawy 'szorstki, niegładki' od XV w., 'pozbawiony dźwięczności, melodyjności', dial. też 'mający na twarzy krosty, pryszcze', *chropawa* (przym. w funkcji rzecz.) 'ropucha', kasz. *χropavi* 'nierówny, chropowaty'; także *chropowaty* 'chropawy; chrapliwy' od XVI w.; w XVI w. *chrupaty* 'szorstki i kruchy' (*-u-* przez wtórne skojarzenie z *chrupać*?), w gwarach również *chropaty* 'chropowaty, nierówny, szorstki; piegowaty', *chropata* (przym. w funkcji rzecz.) 'ropucha', *chropiaty* 'chropowaty', słowiń. *χropati* 'ts.'. Zachsł. i płdsł.: dł. dial. *chropawy* 'nierówny, pomarszczony, chropowaty', cz. dial. *rapavý* 'szorstki, chropawy', *chrapatý* / *rapatý* 'ts.', ch./s. *hrȁpav* 'chropawy, chropowaty, szorstki'. Psł. **chorpavъ* (i **chorpatъ*) 'nierówny, szorstki, chropowaty', przym. z przyr. **-avъ*, **-atъ* od psł. **chorpa* (/ **skorpa* / **korpa*) 'nierówna, chropowata, szorstka powierzchnia' (p. dial. młp. płd. *chropa* 'zmarznięta skorupa śniegu; krosta', też *chrop* m 'zmarznięta skorupa śniegu; biały, twardy mech; porost islandzki, Cetraria islandica; wyciek z obierającego miejsca zmieszany z krwią', por. dł. dial. *chropa* 'nierówność, szorstkość', cz. dial. *chrápy* mn 'pazury', słwń. *hrápa* 'nierówność, chropowatość; krosta, strup'). Nagłosowe *ch-* pochodzi z wcześniejszego *sk-* (**chorpa* < **skorpa*), postaci z taką nagłosową grupą szczątkowo są zachowane w materiale słow.: p. XVI w. *skropawość* 'chropowatość, szorstkość', gł. *škropawy* 'nierówny, chropowaty, wyboisty; szorstki; parszywy; wytarty, obdarty; strupiasty', słc. dial. *škrapatý* 'chropawy, dziobaty, nieładny'. Psł. **skorpa* > **chorpa* / **korpa* pokrewne z lit. *kárpa* 'brodawka', łot. *kārpa* 'ts.', z pie. **(s)kerp-*, należącego do pierwiastka **(s)ker(ə)-* 'ciąć'. Zob. też *ropucha*.

chrupać 'wydawać charakterystyczny odgłos przy gryzieniu, łamaniu, kruszeniu czegoś, trzeszczeć', 'gryźć, jeść coś twardego, kruchego, co powoduje charakterystyczny odgłos' od XVII w. (w XVI w. *chrup* 'chrzęst'), dial. też 'skrobać pazurami'; por. też rzadkie *chrupieć* 'chrupać, skrzypieć, zgrzytać', kasz. *χrupec* 'ts.'. Ogsł.: cz. *chroupat* 'chrupać', *chrupat* 'chrupać; chrzęścić, trzeszczeć; chrapać, pochrapywać, spać', r. *chrúpat'* 'łamać się, nadłamywać się z trzaskiem', słwń. *hrúpati* 'chrupać', *hrupéti* 'hałasować, huczeć'. Psł. **chrupati* (i **chrupěti*) 'wydawać, powodować trzask, chrzęst', czas. pochodzenia dźwkn., od odgłosu trzeszczenia, chrzęstu, skrzypienia.

chrust 'suche gałęzie odłamane od drzewa', przest. 'gąszcz, zarośla', *chrust*, daw. *chrusty* mn 'rodzaj kruchego ciasta smażonego na tłuszczu, faworki', stp. od XIV w. *chrost* / *chróst* 'wycięte zarośla, suche gałęzie; zarośla', dial. *chrust* / *chróst* 'gałęzie suche, drobne, nadające się na opał' (rzadko 'gałęzie świeże, z liśćmi'), 'giętkie gałązki, materiał służący do wyrobu np. mioteł, płotów, koszyków; wiklina', 'krzaki, małe drzewa, zarośla', 'młode liście kapusty; nać ziemniaczana', koc. *charst* 'chrust', kasz. *χróst* (*χrost*) 'chrust; krzaki; roślina ulubiona jako pasza; roślina wydmuchrzyca, Elymus arenaria', częściej postaci bez przestawki *χarst* (*χaršt*) 'chrust, suche gałęzie drzew liściastych; liche siano; trawa ulubiona przez konie; roślina służąca do zakrzewiania wydm piaszczystych', *χařt* też 'gatunek owsa; wydmuchrzyca', *χvařt* 'gatunek owsa; roślina służąca do zakrzewiania wydm' (por. też *χvařno* 'krzaki, zarośla' i nazwę miejscową *Chwarzno*, dawniej *Chwars(t)no*), słowiń. *kařt* (*karšt*) 'roślina służąca do zakrzewiania wydm'. Ogsł.: cz. *chrast* 'chrust', dial. *chrást* 'krzak; liście kapusty nie zwinięte w główkę', r. *chvórost* (dial. *chvoróst*) 'chrust', dial. też 'giętkie gałązki i pręty używane do plecenia; wierzchnie, zielone liście kapusty', ch./s. *hrȁst* 'dąb', dial. 'drzewo', daw. *hvrast* 'zarośla, chrust'. Psł. **chvorstъ* 'gałęzie, pręty; zarośla, krzaki', prawdopodobnie rzecz. odczas. od niezachowanego dźwkn. **chvorstiti* 'szumieć, szeleścić' (por. *chaszcze*). Pierwotne znaczenie 'to, co szeleści' (por. stp. *chrost* 'chrobot, szelest', cz. daw. 'szum, szelest'), co do rozwoju znaczenia por. np. ch./s. *šuma* 'las', dial. 'gałązki' : *šumjeti* 'szumieć'.

chrypieć od XVIII w. 'wydawać ochrypły głos', w XVI w. *chrzypieć* 'chrypieć' (też *chrzypanie* 'chrypienie, rzężenie', *chrzyptać* 'wydawać chrapliwy głos'), dial. *chrypieć* /

krzypieć 'mówić ochrypłym głosem, chrypieć; kaszleć; skrzypieć', kasz. *χrèpac*, *χrëpe* 'pokaszliwać'; jednokr. *chrypnąć*, *ochrypnąć*, *zachrypnąć*. Ogsł.: cz. daw. *chripěti* 'chrypieć', dial. *chripit* 'ts.', r. *chripéť* 'rzęzić, chrapać, charkotać', dial. *chrípať* 'cherlać', ch./s. *hrípati* 'chrypieć, charczeć, charkotać'. Psł. **chripěti* (i chyba wtórne **chrypěti*) 'chrypieć, charczeć, rzęzić', czas. pochodzenia dźwkn., może związany ze *skrzypieć* (zob.). — Od tego *chrypka*.

chrzan od XV w. 'roślina Armoracia lapathifolia' (dial. też *krzan*). Ogsł.: cz. *křen* (stcz. *chřen*), r. *chren*, ch./s. *hrèn*. Psł. **chrěnъ* 'chrzan', zapożyczenie z nieznanego źródła. Roślina pochodzi ze wschodniej Europy (w stanie dzikim występuje na wybrzeżach Morza Czarnego). Pozostałością nieindoeuropejskiej zapewne nazwy (z której mógłby pochodzić wyraz słow.) jest glosa u greckiego pisarza Theophrasta *keráin* objaśniona jako 'dzika rzepa'.

chrząkać 'wydawać krótkie, nieartykułowane dźwięki z krtani', dial. też *chrząchać* / *krząchać* / *krząkać* 'ts.; charkać; chrapać', stp. XV w. *krząkać* 'chrząkać (o świni)', kasz. *křąkac* 'chrząkać; gderać, stękać'; jednokr. *chrząknąć*. Por. słc. *hriakať* 'charkać; odchrząkiwać', r. *chrjúkať* 'kwiczeć'. Czas. pochodzenia dźwkn., por. podobne kasz. *χruχac* 'wydawać głos (o świniach)', *χruχlac* 'kaszleć'.

chrząstka 'rodzaj tkanki łącznej', stp. XV w. *chrąska* / *chrząsłka* / *chrzęsłka* / *krząska* 'ts.', dial. *chrząstka* / *chrzęstka* / *chrąstka* / *chręstka* także 'skrzyp polny, Equisetum arvense', 'grzyb mleczaj chrząstka, Lactarius vellereus', rzadko 'pestka (w śliwce)', 'ustnik fajki', 'ość', *chrzęść* / *krzęść* 'chrząstka; skrzyp polny; ostra trawa; korzeń jakiegoś chwastu; gatunek grzyba', kasz. *χřǫšč* / *χřǫst* 'chrząstka, łyk'. Por. r. *chrjaść* 'chrząstka; gruby piasek, żwir', ukr. dial. *chrjástka* 'chrząstka'. Od *chrzęścić* (zob.), z przyr. *-ka*, etymologiczne znaczenie 'coś chrzęszczącego'. Na gruncie poszczególnych języków słow. powstały paralelne rzecz. rodzaju męskiego, np. r. dial. *chrjastók* 'koniuszek nosa', *chrestók* 'chrząstka', br. *chrastók*, *-stká* 'chrząstka', dial. 'odrośl'.

chrząszcz od XV w. 'owad z rzędu Caleoptera', stp. *chrząszcz* / *chrąst* / *chrąszcz* 'chrząszcz, Melolontha vulgaris', dial. *chrząszcz* / *chrąszcz* / *chrąst* 'chrabąszcz; gatunek grzyba'. Ogsł.: płb. *χrąst* 'chrząszcz', r. *chrjaść* 'ts.', słwń. *hrèšč* 'ts.'. Psł. **chręśćь* [< **chręst-jь*] m 'to, co chrzęści', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-jь* od psł. **chręstati* / **chręstěti* / **chręstiti* (zob. *chrzęścić*). Nazwa owada od chrzęszczącej pokrywy.

chrzcić *chrzczę* 'udzielać chrztu', stp. od XV w. *krzcić* / *krcić* / *kršcić* / *chrzcić* 'udzielać chrztu', 'trzymać do chrztu', 'żegnać znakiem krzyża', dial. też *krzcić* / *chršcić* / *chcić*, kasz. *χřcëc* (> *řëχcëc*) 'chrzcić'; z przedr. *ochrzcić*, *przechrzcić*. Por. cz. *křtit* 'chrzcić', r. *krestíť* 'ts.; robić znak krzyża', scs. *krьstiti*, *krьštǫ* 'chrzcić', ch./s. *krstiti* 'ts.'. Czas. odrzecz. od **krьstъ* 'krzyż, krucyfiks' (zob. *chrzest*), z pierwotnym znaczeniem 'robić znak krzyża, żegnać krzyżem' > 'robić chrześcijaninem'; nie można też wykluczyć zapożyczenia ze stwniem. **kristjan* 'ochrzcić, uczynić chrześcijaninem' (por. śrwniem. *kristen* / *kristenen* 'ts.'), utworzonego od stwniem. *christ(j)āni* : *kristāni* (zob. *chrześcijanin*). Do polskiego zapożyczone ze stcz. *křtíti* : *křstíti* (/ *krstíti*) 'chrzcić' wraz z przyjęciem chrześcijaństwa. — Od tego *chrzciciel*, *chrzcielnica*, *chrzciny*.

chrzest *chrztu* 'obrzęd przyjęcia chrzczonego do grona wyznawców Kościoła i nadanie mu imienia', stp. od XIV w. *krzest* (i *krest*?), wyjątkowo *chrzest*, dial. *krzest* / *chrzest*, kasz. *χřest*, *χřtu*. Por. w tym znaczeniu cz. *křest*, ukr. *chrest* / *krest*, ch./s. *krst*, słwń. *krst*; prócz tego w znaczeniu 'krzyż, krucyfiks': r. *krest*, ukr. *krest* / *chrest*, ch./s. *krst*, scs. *krьstъ* (tu też *Chrьstъ* / *Chrьstъ* 'Chrystus'); ostatecznym źródłem jest imię Chrystusa (por. stwniem. *Crist* / *Krist* / *Christ*). W znaczeniu 'chrzest' może rzecz. odczas. od **krьstiti* 'znaczyć krzyżem' > 'chrzcić'. Jak i inne polskie terminy chrześcijańskie, zapożyczone ze stcz. *křest*. W przypadkach zależnych (dop. *chrztu*) uproszczenie grupy spółgłoskowej **chrzst* > *chrzt*. — Od tego *chrzestny* (→ *chrześniak*, *chrześniaczka*).

chrześcijanin 'wyznawca religii chrześcijańskiej', stp. od XIV w. i dial. *krześcija(in)* /

chrześcijan(in) 'ts.', kasz. *χřescëjón* 'chrześcijanin'. Por. cz. *křesťan*, r. *kresťjánin* 'chłop, wieśniak' (w strus. 'chrześcijanin', 'człowiek'), scs. *krьstьjanъ / krьstьjaninъ* 'chrześcijanin'. Słow. zapożyczenie w okresie przedcyrylometodiańskim ze stwniem. *christ(j)āni* 'chrześcijanin', co z łac. *chrīstiānus* 'wyznawca Chrystusa', od *Chrīstus* 'Chrystus'. Do polskiego przejęte ze stcz. *křesťan*. — Od tego *chrześcijanka, chrześcijański, chrześcijaństwo*.

chrzęścić *chrzęszczę* 'wydawać chrzęst', stp. XV w. *chrzęścić* czy *chręścić* 'chrzęścić'; także *chrząstać* 'ts.'; z przedr. *zachrzęścić*; jednokr. *chrząs(t)nąć / chrzęs(t)nąć*. Ogsł.: cz. *chřastit / chřestit* 'chrzęścić, grzechotać, pobrzękiwać', r. *chrjástať* 'uderzać mocno, łamać z trzaskiem; jeść głośno', *chrjastéť* 'trzeszczeć', ch./s. daw. *hrestati* 'łamać, chrzęścić', słwń. *hreščáti* 'chrzęścić, skrzypieć; skrzeczeć'. Psł. **chręstiti* (/ **chręstěti* i **chręstati*) 'wydawać, powodować chrzęst, trzaski', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *chrzęst* od XV w.

chuchać od XVI w. 'rozgrzewać oddechem, wydychać powietrze', kasz. *χuχac* 'ts.'; jednokr. *chuchnąć*. Ogsł.: słc. dial. *chúchať* 'chuchać, dmuchać', ukr. *chúchaty* 'chuchać', słwń. *húkati* 'chuchać'. Psł. **chuchati* 'chuchać, dmuchać', czas. pochodzenia dźwkn. (od dźwięku *chu, chuch* naśladującego odgłos wydechu, wydmuchiwania powietrza). — Od tego *chuch*. Por. *chuchro*.

chuchro od XIX w. 'istota słaba, mizerna, delikatna, drobna, wątła', dial. 'ts. (o człowieku i zwierzęciu)', 'słabowity; zdziecinniała staruszka lub staruszek', 'człowiek nie dbający o swój ubiór, o swoją powierzchowność', 'kiszki, wnętrzności ludzkie lub zwierzęce', 'odłamek zbutwiałego drzewa', daw. XVII w. *kuchra* mn 'wnętrzności rybie', w XVIII w. *chuchro* : *kuchro*, mn *kuchra* 'ksieniec, rybi żołądek'; zdr. *chucherko* (dial. też 'podroby rybie, wnętrzności, żołądek, wątróbka'). Por. ukr. dial. *chúchry* mn 'wnętrzności (zwłaszcza rybie)'. Ekspresywny rzecz. z przyr. *-ro* od *chuchać* (zob.), pierwotnie zapewne 'coś nadmuchanego, coś lekkiego, jakby było napełnione przez chuchanie, nadmuchane', stąd 'wnętrzności, kiszki (rybie)', 'kawałek zbutwiałego drewna' i przen. 'istota wątła, drobna, mizerna'. — Od tego *chuchrowaty, chucherkowaty*.

chuć ż 'zmysłowe pożądanie, namiętność, żądza', stp. XV w. wyjątkowe *chuć głodu* 'uczucie silnego głodu', w XVI w. częste 'chęć, skłonność; smak', dial. (Podhale, Orawa) *chuć* 'chęć, ochota, pragnienie; smak; werwa, zapał, fantazja, animusz'. Zapożyczenie z cz. *chuť* ż 'smak; chęć, ochota, apetyt' (zasięg w gwarach wskazuje na pożyczkę ze słc. *chuť* ż 'ts.'). Por. rodzime *chęć*.

chuderlawy (daw. *chudorlawy*) od XIX w. 'chudy, drobny, mizerny, słabego zdrowia', dial. *chuderlawy* 'ts., chorowity'. Por. cz. *chudrlavý* 'chuderlawy', słc. *chudorlavý* 'chuderlawy, mizerny; słaby, słabego zdrowia', ukr. *chudorljávyj* 'chuderlawy'. Od p. dial. *chuderla* 'człowiek chudy, wątły', *chuderlak* 'istota chuda, mizerna, wynędzniała; chłop nie posiadający domu ani ziemi; gatunek grzyba', por. dial. *chudera* 'istota chuda, mizerna, wynędzniała', cz. *chudera* 'biedak, biedaczysko, biedaczyna, biedaczka', słc. *chudera* 'biedaczka, biedula', r. *chudorbá / chuderbá* 'człowiek chuderlawy', ukr. *chudorbá / chuderbá* 'ts.', ekspresywne derywaty od *chudy* (zob.), z przyr. *-er- / -or-* i dalszymi. Co do budowy por. np. p. dial. *sucherlawy* 'chudawy, suchawy', ukr. *suchorljávyj* 'ts.'.

chudy od XV w. 'bardzo szczupły', 'jałowy, nieżyzny', stp. XV w. i dziś dial. też 'ubogi', dial. także 'pośledni, drobny, cienki, lekki', kasz. *χudi* 'szczupły; biedny, ubogi; zawierający mało tłuszczu; nieurodzajny, piaszczysty'. Ogsł.: cz. *chudý* 'biedny, ubogi', przen. 'nędzny, marny, lichy, słaby', r. *chudój* 'chudy, szczupły, mizerny; lichy, kiepski, marny', ch./s. *hūd* 'zły, lichy; ubogi, chudy'. Psł. **chudъ* 'chudy, szczupły, mizerny', przym. prawdopodobnie etymologicznie tożsamy z lit. *skaudùs* 'bolesny, bolący; kruchy (o drewnie); rzęsisty (o deszczu); skory, prędki'. Psł. **chudъ* i lit. *skaudùs* kontynuują zapewne pie. **ksoudo-* (od pierwiastka **kseud-* 'roztłuc, rozgnieść, np. w moździerzu'), por. stind. *kṣódati* 'druzgo-

cze, kruszy', *ksudrá-* 'maleńki, drobny'. Pierwotne znaczenie byłoby zatem 'rozkruszony, rozdrobniony, drobny' > 'niewielki, lichy, marny, mizerny, szczupły, chudy'. Słow. *ch-* < **ks-* (w bałt. przestawka **ks-* > *sk-*). — Od tego *chudnąć* (→ *schudnąć, wychudnąć, wychudły*); *chudeusz, chudzielec, chudzina*. Por. *chuderlawy*.

chusta od XV w. 'kwadratowy kawałek tkaniny służący do okrycia', dial. też 'kawałek płótna o różnym zastosowaniu, np. jako płachta do siania, noszenia trawy; prześcieradło', *chusty* mn 'bielizna pościelowa i osobista; ubranie, odzież (zwykle kobieca)', kasz. *χusta* 'chusta'; zdr. *chustka* (→ *chusteczka*). Por. słc. dial. *chusta* 'ciepłe okrycie, chusta wełniana', *chusti* mn 'bielizna', *chustka* 'chustka, chusta wełniana', ukr. dial. *chústa / chvústa / fústa* 'chusta', *chústy* mn 'bielizna, odzież', br. *chústa* 'chusta', r. dial. płd.-zach. *chústa* i *chústka / chvústka* 'kawał płótna lnianego, chusta'. Dyskusyjna jest teza o wyłącznie polskim charakterze wyrazu i o jego zapożyczeniu z p. do sąsiednich języków słow. Rodzima geneza wyrazu i sprowadzanie go do psł. postaci **chusta* (jakoby z wcześniejszego **chut-ta*, co miałoby pozostawać w związku etymologicznym z rodziną p. *chwytać*) wątpliwe. Raczej zapożyczenie, jak i wiele innych nazw odzieży i elementów stroju. Do polskiego zapożyczone zapewne z ukr., gdzie przejęte z rum. *fustă* 'spódnica, halka', będącego leksykalnym bałkanizmem pochodzenia włoskiego, por. np. ngr. *fūsta* i *fustán*, alb. *fustán*, tur. *fistan* (stąd także bg. *fústa* 'spódnica', *fustán* 'suknia', ch./s. dial. *fùštan / fústanj, fuštānj* 'suknia kobieca, płócienna suknia'), źródłem bałkańskiej nazwy odzieży było wł. *fustana, fustano, fustagna* 'rodzaj tkaniny' ze śrłac. *fūstaneum* 'bawełna; tkanina bawełniana'.

chwalić od XIV w. 'mówić o kimś, o czymś z uznaniem, aprobatą', 'czcić, wielbić, sławić', stp. *chwalić / falić* 'wyrażać uznanie, pochwalać; czcić, wyrażać uznanie (słowem, pokłonem); zachwalać, polecać; schlebiać', kasz. *χvalëc* 'chwalić; być zadowolonym z czegoś'; z przedr. *pochwalić, uchwalić*; wielokr. *-chwalać*: tylko z przedr. *pochwalać, przechwalać się, uchwalać, wychwalać, zachwalać*. Ogsł.: cz. *chválit* 'chwalić', *chválit si* 'chwalić sobie, być zadowolonym', r. *chvalíť* 'chwalić, sławić, czcić, pochwalać', scs. *chvaliti* 'chwalić, sławić, dziękować'. Psł. **chvaliti, *chvalǫ* 'sławić, chwalić', prawdopodobnie czas. odrzecz. od psł. **chvala* (zob. *chwała*), jednak wobec niejasnej etymologii tej rodziny wyrazowej niewykluczony i odwrotny kierunek derywacji. — Od tego *chwalba* → *chwalebny*; od czas. przedrostkowych *pochwała*; *przechwałki*. Zob. *uchwała*.

chwała od XIV w. 'powszechne uznanie, cześć, sława', 'chluba, ozdoba, zaszczyt, honor', stp. *chwała / fała* 'uznanie, rozgłos; szczęście wieczne jako nagroda za bogobojne życie; uroczyste wyrażanie uznania; postawa budząca uznanie, majestat; ozdoba, chluba', kasz. *χvała* 'chwała, cześć, sława'. Ogsł.: cz. *chvála* 'chwała, pochwała', r. *chvalá* 'chwała, sława, cześć, pochwała', scs. *chvala* 'chwała, sława, pochwała, podziękowanie'. Psł. **chvala* 'sława, chwała', pochodzenie dotychczas niejasne. Związek z psł. **chyliti* 'pochylać, zginać, skłaniać' (zob. *chylić*) formalnie możliwy (alternacja rdzennych **-y-* ⇒ **-va-*, jak np. w psł. **kysiti / *kvasъ*, zob. *kisić* i *kwas*), ale wydaje się mało prawdopodobny z przyczyn semantycznych: spodziewalibyśmy się znaczenia 'pochylanie się, ukłon (jako wyraz czci), składanie hołdu przez pochylanie się, hołd' lub podobnego, ale w materiale słow. nie widać jego śladów (chyba że za taki ślad uznać płdsł. znaczenie 'podziękowanie', jednak **chvala* w tym znaczeniu jest raczej wtórnym rzecz. odczas. od **chvaliti* 'dziękować komuś' < 'chwalić, sławić kogoś za coś'). Często wyprowadza się z pie. **su̯ōl-* od pierwiastka **su̯el-* 'tlić się, palić się' (na motywację semantyczną wyrazu słow. mogłoby wskazywać stind. *svárati* 'wydaje dźwięk, brzmi, dźwięczy, rozbrzmiewa', ale jego przynależność do tego pierwiastka nie jest pewna). Równie niepewny związek ze stisl. *skval* 'czcza paplanina, puste słowa', *skvala* 'głośno mówić, wołać' (z przyjmowanym rozwojem **sk-* > **ch-*) bądź z het. *u̯allu-* 'sławić'. Nie wydaje się też prawdo-

podobne przekształcenie synonimicznego psł. **slava* (motywowanego na gruncie słow., zob. *sława*) przez przestawkę (jakoby **slava* > **svala* > **chvala*).

chwast 'roślina niepożądana, rosnąca dziko wśród upraw, zielsko', stp. XV w. *fast* 'zielsko', w XVI w. *chwast* też 'roślina jadalna, jarzyna, warzywo', dial. także 'snopek wikliny służący do łowienia ryb', kasz. *χvast* 'zielsko, chwast'. W znaczeniu 'zielsko' wyłącznie polskie (stąd cz. dial. las. *chfasty* mn 'chwasty'), ale por. też ukr. *chvast* 'burzan'. Zapewne z wcześniejszej postaci **chvat-tъ*, od psł. **chvatatí* 'chwytać' (por. stp. *chwatać* 'chwytać; porywać', zob. *chwytać*), z przyr. **-tъ* (tworzącym archaiczne nazwy czynności, wtórnie nazwy narzędzi, przymiotniki i imiesłowy). Może pierwotny przym. z etymologicznym znaczeniem 'chwytny, chwytający (się)', po urzeczownikowieniu 'czepiająca się roślina' > 'zielsko, chwast'. Nie można też wykluczyć, że wyraz był pierwotnie nazwą czynności 'chwytanie, łapanie' wtórnie konkretyzowaną, na taką interpretację może wskazywać gwarowe znaczenie 'snopek wikliny służący do łowienia ryb' (jeśli pochodzi z dawniejszego 'to, co służy do łapania, chwytania'). W innych językach słow. formalne odpowiedniki w odmiennych znaczeniach, np. cz. *chvast* (*chvást*) 'chełpienie się, brednia', r. *chvast* 'chełpienie się', dial. 'ten, kto się chełpi', ukr. *chvast* m 'chwalca, pochlebca', ch./s. daw. *hvast* / *hvasta* 'pycha, buta'. Są to rzecz. odczas. od psł. **chvastati* [< **chvat-tati*] 'chwytać; rzucać' > 'chełpić się' (por. stp. XV w. *faścić* 'zwodzić, oszukiwać, chełpić się', słc. *chvastať sa* 'przechwalać się, chełpić się, pysznić się', r. *chvástaťsja* 'chełpić się', ch./s. *hvȁstati* 'szczycić się, chlubić się'), powstałe niezależnie od wyrazu polskiego.

chwat od XIX w. 'człowiek energiczny, zaradny, śmiały, dzielny, zuch', dial. też 'przegub dłoni', 'ruchoma półobręcz (z ostrymi zębami wewnątrz) w prymitywnych urządzeniach do łowienia ptaków lub zwierzyny', 'ostrze narzędzia', 'zdatność, zdolność chwytania, cięcia, ostrość (o ostrzach narzędzi)', 'siła, moc, zręczność' (np. *mieć w rękach chwat* 'być silnym, zręcznym'), kasz. *χvat* 'siła, zręczność', 'ostrość', 'ostrze', 'chwyt, zdolność chwytania'. Por. słc. *chvat* 'pośpiech', r. *chvat* 'chwat, zuch, junak'. Rzecz. odczas. (w funkcji nazwy czynności, wykonawcy czynności i narzędzia) od stp. *chwatać* 'chwytać; porywać', dial. 'chwytać, łapać', 'łowić', 'ciąć, ścinać (o ostrzu, kosie)' (zob. *chwytać*). Pierwotne znaczenia 'chwytanie, chwyt', 'ten, kto dobrze, zręcznie, szybko, odważnie chwyta' i 'to, co dobrze chwyta coś (np. trawę, aby ją ściąć)'. — Od tego *chwacki*.

chwiać *chwieję* od XV w. 'poruszać, pochylać w różne strony, kołysać', stp. (i dziś dial.) *chwiać* (*fiać*) / *chwiejać*, *chwieję* 'chwiać, poruszać'; z przedr. *rozchwiać*, *zachwiać*. Płnsł.: cz. *chvěti*, *chveji* 'wstrząsać, wprawiać w drganie', ukr. *chvíjatysja* 'kołysać się, chwiać się', cs.-rus. *chvejati sę* 'poruszać się'. Psł. dial. **chvějati*, **chvejǫ* 'poruszać, potrząsać, kołysać, chwiać', ekspresywny wyraz o niepewnej etymologii. Może prapokrewny ze śrdniem. *swâien* 'rozkołysać się', ang. *sway* 'kołysać, poruszać, wywijać czymś', lit. *svajótí* 'bujać w obłokach, marzyć', z pie. **su̯ĕ(i̯)-* 'zginać, wyginać, kręcić, wywijać'. Nagłosowe *ch-* < **s-* przypuszczalnie związane z ekspresywnym charakterem czasownika. — Od tego *chwiejny*.

chwila od XIV w. (stp. też *fila*) 'maleńka cząsteczka czasu, moment', 'pewien okres, czas, pora', dial. też 'pogoda', kasz. *χvila* 'chwila, moment'; zdr. *chwilka*. Por. cz. *chvile* ż 'chwila, moment', słc. *chvíla* 'ts., minuta', dial. też 'pogoda'; z polskiego: ukr. *chvylýna* 'chwila'. Zapożyczenie ze stwniem. *hwīl* / *(h)wīla* 'czas, godzina'. — Od tego *chwilowo*, *chwilowy*.

chwytać od XV w. (w stp. też *fytać*) 'łapać, brać, ujmować', 'postrzegać, pojmować, rozumieć', kasz. *χvëtac* 'chwytać'; z przedr. *schwytać*; dok. *chwycić* 'złapać, ująć', stp. XV w. *chwycić się* 'uciec, odwołać się (do prawa)', kasz. *χvëcëc* 'chwycić' (/ *χvacëc*); z przedr. *pochwycić*, *przechwycić*, *uchwycić*, zob. też *zachwycić*. Polskie postacie *chwytać*, *chwycić* w rezultacie kontaminacji pierwotnych *chytać*, dok. *chycić* z *chwatać*: dial. *chytać* 'ujmować, brać szybko, na chwilę, łapać; porywać, zatrzymywać', 'pojmować,

rozumieć', 'opanowywać, atakować, imać się czegoś, niszczyć (np. o chorobie)', 'dobrze róść, udawać się (o roślinach uprawnych)', 'zaczynać się, nastawać (o porze, pogodzie)', 'rozpoczynać jakąś czynność', stp. od XV w. *chycić się* 'chwycić', dial. *chycić* 'ująć, wziąć szybko, na chwilę, złapać; porwać, złapać; przyłapać na czymś; podjąć pracę, zajęcie, rozpocząć czynność, działalność; przylgnąć, przywrzeć; opanować, zaatakować' oraz stp. *chwatać* (/ *fatać*) 'chwytać; porywać', dial. też 'łowić', 'przyjmować poród', 'ciąć, ścinać (o ostrzu, kosie)', 'smagać (o wietrze)', 'machać, poruszać gwałtownie skrzydłami', kasz. *χvatac* 'chwytać'. Por. 1) cz. *chytati* 'chwytać, łapać', *chytit* 'chwycić, złapać', r. dial. *chitáť* 'chwiać, kołysać', *chítíť* 'porywać, kraść; sprzątać; niszczyć, zabijać', ch./s. *hìtati* 'zdążać, spieszyć się; rzucać, ciskać, miotać', *hìtiti* 'rzucić, cisnąć'; 2) słc. *chvátať* 'porywać, zabierać', r. *chvatáť* 'chwytać, łapać, łowić; starczać', scs. *chvatati* 'chwytać'. Psł. **chvatati* 'chwytać, łapać', od rdzenia **chvot-* (zapewne z wcześniejszego **su̯o-t-*, z *-t-* stanowiącym jakiś archaiczny przyr.; zob. *chcieć, ochota*) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*, czas. należący ostatecznie prawdopodobnie do pie. pierwiastka **su̯e-* 'swój' (zob. *swój*), pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'przyswajać sobie' > 'chwytać, łapać'; od **chvot-* z apofonią **-vo-* ⇒ **-y-* [< **-u̯o-* ⇒ **-ū-*] utworzone także psł. **chytati* 'chwytać, łapać', dok. **chytiti* 'schwytać, złapać'. Nagłosowe **ch-* powstało tu z pierwotnego **s-*, może w związku z ekspresywnym charakterem wyrazów. — Od tego *chwyt, chwytacz, chwytak, chwytny, chwytliwy*. Zob. też *zachwycić*.

chyba od XVI w. part. i sp. modalny 'pod warunkiem; zapewne', w XVI w. też przyimek 'oprócz'. Por. gł. *chiba* przysł. 'chyba, tylko, jeśli nie', stcz. *chyba* 'oprócz', ukr. *chybá* 'chyba, chyba że'. Partykuła, sp. i przyimek z pierwotnego rzecz.: daw. XVI—XVII w. *chyba* 'błąd, omyłka, fałsz; podstęp, oszustwo', dial. 'brak, wada, błąd, skaza; szkoda, krzywda, strata', kasz. *χëba* 'podstęp, chytrość', por. gł. *chiba* 'brak, wada, niedomaganie', cz. *chyba* 'błąd, pomyłka, omyłka; wada, brak', ukr. *chýba* 'błąd, omyłka; brak', słwń. *hiba* 'wada, usterka; błąd, pomyłka'. Psł. **chyba* 'nietrafienie, pomyłka, błąd, wada', rzecz. odczas. od **chybiti* (zob. *chybić*).

chybać od XVI w. 'chwiać, kołysać, poruszać', dial. też 'wykonywać skoki, poruszać się skokami, skakać; biec, uciekać', 'rzucać, ciskać, miotać', jednokr. *chybnąć* 'poruszyć, zakołysać, zachwiać czymś', dial. też *chynąć*, stp. XVI–XVIII w. *chynąć (się)* 'zachwiać, zakołysać (się)'; por. dial. *chybować* 'rzucać', stp. XV–XVI w. *pochybować* 'wahać się, nie być pewnym, powątpiewać'. Ogsł.: cz. *chybat* 'wątpić', dial. 'rzucać', ukr. *chybáty* 'kołysać, chwiać', słwń. *hibati* 'ganić', por. dł. daw. *chyblaś* 'chwiać się, kiwać się, kołysać się', gł. *chiblować* 'ts.'. Psł. **chybati* 'poruszać, trząść czymś, chwiać, kołysać', pokrewne ze stind. *kṣúbhayati, kṣōbhate* 'chwieje się, kołysze, trzęsie się', awest. *xśoab-* 'wpadać w irytację', od pie. pierwiastka **kseu̯bʰ-* 'chwiać się, kołysać się'. Nagłosowe *ch-* < **ks*. — Od tego *chybotać* 'chwiać, kołysać' (czas. intensywny z przyr. *-ota-*), *chybot, chybotliwy, chybotliwość*. Por. *chyba, chybić, chybki*.

chybić *chybię* od XVI w. 'nie trafić do celu' (*chybiony* 'nieudany'), daw. od XVI w. 'omieszkać, ominąć', 'zawieść, nie ziścić się', 'niewłaściwie, źle postąpić, wykonać coś nienależycie', dial. *chybić* / *chybieć* też 'brakować', 'dolegać; zawodzić', 'słabo obrodzić (o roślinach uprawnych)', 'zrobić błąd', 'być niewłaściwym, sprawić przykrość', kasz. *χëbic* 'nie trafić, chybić'; z przedr. *uchybić* 'postąpić niezgodnie z czymś, naruszyć coś (np. nakaz, normę, zwyczaj); postąpić w taki sposób, że ktoś się czuje obrażony, poniżony' (por. *uchybienie*, też 'usterka, wada, błąd'); wielokr. *chybiać* 'nie trafiać', z przedr. *uchybiać*; por. dial. *chybować* 'brakować; dolegać'. Płnsł.: gł. *chibić* 'chybiać; mylić się', cz. *chybit* 'popełnić błąd, pomylić się; chybić, nie trafić, spudłować', ukr. *chýbyty* 'pomylić się, chybić'. Psł. dial. **chybiti* 'ominąć, nie trafić, popełnić błąd, pomylić się' (zapewne z wcześniejszego 'poruszyć się, zachwiać się, zawahać się'), czas. dok. od psł. **chybati* (zob. *chybać*). Por. *chyba, niechybny*.

chybki od XVI w. 'prędki, szybki, zwinny', dial. też 'skłonny, chętny, ochoczy; giętki, gibki, sprężysty', stp. od XV w. *chybkość* 'gibkość, zwinność'. Por. ukr. *chybkyj* 'chwiejny, niepewny'. Od *chybać* (zob.), z przyr. *-ki* (co do budowy por. np. *gibki, giętki, szybki*).

chylić *chylę* 'zniżać, zginać, schylać, nachylać, pochylać', w XVI w. też 'kierować, sposobić, skłaniać', stp. XV w. *chylić się* 'opuszczać się, opadać; dążyć; prowadzić, ciągnąć się (o drogach i granicach)'; z przedr. *nachylić, pochylić, przechylić, przychylić, schylić, uchylić, wychylić*; wielokr. *chylać* dial. 'pochylać się, uchylać', daw. XV–XVII w. *chylać się* 'opuszczać się, opadać; ciągnąć się (o granicach)', dziś tylko z przedr., np. *nachylać, pochylać, schylać, uchylać*. Ogsł.: cz. *chýlit* 'schylać, skłaniać, pochylać', ukr. *chylýty* 'chylić, pochylać', ch./s. daw. *hiliti* 'zginać, krzywić'. Psł. **chyliti, *chylǫ* 'pochylać, zginać, skłaniać', w związku z psł. **chuliti* / **kuliti* 'zginać, zwijać' (zob. *kulić*). Bezpośrednią podstawę psł. **chyliti*, w którym można widzieć stary czas. wielokr., stanowić mógł czas. inchoat. **chylnǫti* 'zacząć zginanie, zwijanie czegoś' (por. daw. XVI–XVII w. *chynąć się* 'nachylić się, skłonić się ku czemuś; osunąć się, spaść; targnąć się', od XV w. *pochynąć* 'upaść'; *wychynąć* 'ukazać się, wyłonić się') od psł. **chuliti* (co do stosunku rdzennych samogłosek por. np. psł. **plynǫti* 'płynąć', **slynǫti* 'mieć rozgłos, słynąć' od psł. **pluti* 'płynąć', **sluti* 'słynąć'). — Od tego *chyłkiem* przysł. 'pochyliwszy się, skuliwszy się, ukradkiem, niepostrzeżenie, skrycie' od XVI w., narz. od niepoświadczonego rzecz. odczas. **chyłek* (por. daw. XVI–XVII w. *chyłem*, XVII w. *chylcem* 'chyłkiem'); od czas. przedr. *przechył, schyłek*. Zob. też *pochyły*.

chytry od XV w. 'przebiegły, podstępny, fałszywy', 'pomysłowo, sprytnie zrobiony', pot. 'chciwy, skąpy', stp. *chytry* / *chytrzy* 'podstępny, wykrętny, przebiegły; przemyślny, pomysłowy', dial. *chytry* też 'mądry, zdolny, przemyślny', 'zazdrosny', 'szybki', 'pracowity, chętny do roboty, prędki w robocie', 'sprytny, zręczny, zaradny', rzadko 'nadmiernie gadatliwy', 'zawzięty', 'strojny', 'wybredny (o bydle)', 'gorący', kasz. *χitri* 'chytry, przebiegły, podstępny, przezorny, mądry'. Ogsł.: cz. *chytrý* 'mądry, rozumny, bystry, sprytny, cwany; przebiegły, chytry', r. *chitryj* 'chytry, podstępny, przebiegły; cwany; trudny', scs. *chytrъ* 'zręczny, zgrabny, biegły'. Psł. **chytrъ* 'wykonujący szybkie ruchy, szybko chwytający, szybki, zręczny', archaiczny przym. od psł. **chytati, *chytiti* (zob. *chwycić*), z przyr. **-rъ* (co do budowy por. np. *mądry, mokry*). — Od tego *chytrus, chytrość, chytrzyć, przechytrzyć* 'oszukać'.

chyży od XVI w. 'prędki, szybki, żwawy, zwinny', dial. *chyży* (płn. Śląsk, śr. i płn. Małopolska, Mazowsze i Kaszuby) też 'wysoki, duży (głównie o szybko rosnącym)' (w gwarach także *chyżki* i *chyżny* 'szybki, prędki'), kasz. *χiži* 'prędki, szybki, zwinny'. Por. ukr. *chýžyj* 'dziki, drapieżny', br. *chižyj* 'zwinny', r. dial. zach. *chižij* 'zgrabny, zręczny, prędki'. Niekoniecznie zapożyczenie ze wschsł. (równie mało prawdopodobny odwrotny kierunek zapożyczenia), zasięg w gwarach polskich przemawia raczej za rodzimością wyrazu. Zapewne w związku etymologicznym z ukr. dial. *chyzuvatysja* 'chełpić się, pysznić się', r. dial. *chíznuť* / *chéznuť* 'maleć, opadać; podupadać na zdrowiu' (tu należy r. pot. i dial. *chiz' ż* 'namiętne pragnienie, bzik na punkcie czegoś', zob. *chyź*), ch. dial. czak. *hìzati* (daw. *hvizati* i *hovizati*) 'kopać, wierzgać, brykać; chodzić z podniesioną głową, zadzierać nosa, pysznić się, chełpić się', daw. przen. 'wierzgać, buntować się', też *hèzot* (< **hèzāti*) 'kopać, wierzgać; pysznić się', *hèznut* 'smagnąć, uderzyć niezbyt mocno', kajk. *hezgāti* 'kopać, wierzgać', por. kasz. *fizgac* 'kopać, wierzgać (o koniu); hałasować'. Wyrazy te wskazują na istnienie ekspresywnego czas. **chvyzati* (/ **chvezati*) 'wierzgać, brykać, biegać w podskokach, wierzgając (o zwierzętach)' (> 'buntować się', 'chełpić się, pysznić się' itd.), prawdopodobnie pochodzenia dźwkn. P. *chyży* i jego odpowiedniki pochodzić mogą zatem z prapostaci **ch(v)yžь* [< **chvyz-jь*], będącej przym. odczas. od **chvyzati*, z pierwotnym znaczeniem 'taki, który wierzga, bryka, ska-

cze, wierzgając', stąd z jednej strony 'dziki' (> 'drapieżny'), z drugiej zaś 'szybko się poruszający, prędki, żwawy' (> 'zwinny, zręczny, zgrabny'). Wyprowadzanie przysł. *chyże* (od którego jakoby wtórnie miał być utworzony przym. *chyży*) z rzekomego zawołania ptaszników *chyć-że!* 'złapże!' jest przykładem etymologii ludowej.

chyż, też *chyś*, *fiś* (mylnie pisane też *hyź* i *hyś*) 'bzik', *mieć chyzia* (*chysia*) 'mieć bzika'. Wyraz bez historii, niepoświadczony w gwarach. Późne zapożyczenie z r. pot. i dial. *chiz'* ż 'namiętne pragnienie, bzik na punkcie czegoś' (zob. *chyży*).

ciachać od XIX w. 'ciąć, krajać, rąbać', dial. też 'smagać; zacinać (o deszczu)', 'międlić len lub konopie', 'przecinać grunt głębokimi śladami', 'mówić prędko i niewyraźnie'; jednokr. *ciachnąć*. Czas. pochodzenia dźwkn., por. dial. *ciach* 'wyraża nagłe wykonanie ruchu, czynności: cięcia, smagnięcia, uderzenia, bicia'.

ciało od XIV w. 'miękkie części organizmu ludzkiego lub zwierzęcego; mięso', 'organizm ludzki (rzadziej zwierzęcy lub roślinny) jako całość', 'trup, zwłoki', 'materia, substancja', przen. 'grono osób, zgromadzenie', *ciała niebieskie* 'ogólna nazwa planet, gwiazd, komet itp.'; zdr. *ciałko*. Ogsł.: cz. *tělo* 'ciało, organizm jako całość; zwłoki' i *těleso* 'ciało, przedmiot większych rozmiarów, bryła; substancja; korpus; zespół, formacja', r. *tělo* 'przedmiot materialny, substancja; ciało ludzkie, organizm; tułów, korpus; zwłoki', pot. 'mięso, mięśnie', scs. *tělo, těla / tělese* 'ciało, organizm ludzki'. Psł. **tělo, *tělese* 'miękkie części organizmu ludzkiego; organizm ludzki jako całość', dalsza etymologia nieznana (zestawiano z łot. *tęls* 'obraz, postać, posąg', *tęluôt* 'kształtować', które prawdopodobnie zostało zapożyczone ze strus. *tělo*). — Od tego *cielisty*. Zob. też *cielesny, wcielić*.

ciamajda m od XIX w. 'człowiek ślamazarny, nieporadny, nieenergiczny, bezwolny'. Od dial. *ciamać* 'być powolnym, guzdrać się', 'mlaskać, jeść głośno lub powoli' (zob. *ciamkać*), z suf. *-ajda* tworzącym ekspresywne rzeczowniki, przezwiska (co do budowy por. np. *srajda* od *srać*). W gwarach też liczne inaczej utworzone wyrazy od takiej podstawy, np. *ciama* 'człowiek niezaradny, nierozgarnięty' (także 'potrawa w postaci papki z mąki ugotowanej na wodzie lub mleku'), *ciamajdzia* 'ciamajda', *ciamadło* 'człowiek nierozgarnięty, mało bystry', *ciamara* 'człowiek niedorozwinięty, niedołęga', *ciamarajda* 'ciamajda', *ciamcia* 'człowiek nierozgarnięty, rozlazły', *ciamaga* 'człowiek niezgrabny, niedołężny, niezaradny, ślamazarny; człowiek o dużych, niezgrabnych nogach, o ciężkim chodzie'.

ciamkać od XIX w. 'jeść głośno, mlaskać; chlupać, chlupotać, pluskać', dial. też *ciamać* 'mlaskać, jeść głośno lub powoli; być powolnym, guzdrać się', *ciamdać* 'jeść żarłocznie, głośno', *ciamlać* 'jeść głośno, długo trzymając jedzenie w ustach'. Ekspresywny czas. pochodzenia dźwkn., por. dial. *ciam, ciam* 'naśladowanie odgłosu jedzenia, mlaskania'. Por. *ciamajda*.

ciapa ż lub m od XIX w. 'człowiek ślamazarny, nieenergiczny, nieprzedsiębiorczy', dial. też 'stare, niedołężne zwierzę', 'zewnętrzny narząd płciowy kobiety', 'ręka', 'pogoda deszczowa, słota', 'błoto', por. także dial. *ciapcia* 'człowiek nieporadny, nieenergiczny', *ciapciak* 'człowiek ospały, leniwy; brudas', *ciapcioń* 'człowiek głupkowaty'. Rzecz. odczas. od *ciapać* (zob.). Por. *ciapka*.

ciapać od XVIII w. 'uderzać ostrym narzędziem, ciąć, rąbać, dziabać', 'jeść głośno, ciamkać, mlaskać', 'iść powoli, z trudem, zwłaszcza po błocie, wodzie z charakterystycznym odgłosem, człapać', dial. też 'międlić len lub konopie', 'strącać kijem lub kamieniami owoce z drzewa', 'uderzać czymś w wodę lub kąpać się, bryzgając, chlapać', 'padać (o deszczu, deszczu ze śniegiem, śniegu)', 'mówić niemądrze'. W gwarach także *ciepać, ciepam / ciepię* 'rzucać, przerzucać, odrzucać, rozrzucać, wyrzucać', 'bić, machać, rąbać, wywijać czymś', 'obficie padać (o śniegu)', 'czesać len'. Por. cz. *tepat* 'bić, uderzać; kuć, klepać', r. daw. *teptí* 'bić', scs. *teti, tepǫ* 'bić, chłostać', ch./s. *tèpsti, tèpēm* 'bić, uderzać; bełtać; robić masło; bulgotać; paplać', *tèpsti se* 'błąkać się, włóczyć się; bić się', słwń. *tèpsti, tèpem* 'bić, tłuc, uderzać; chłostać'. Psł. **tepti, *tepǫ*

'uderzać, tłuc', dokładnie odpowiada lit. *tėpti* 'mazać, smarować, brudzić', łot. *tept* 'uderzać', por. też lit. *tepėti* 'jeść, żreć', *tapýti* 'malować'. Podstawą tych wyrazów jest zapewne dźwkn. **tep*, oddające dźwięki powstające przy uderzaniu, tłuczeniu. Na starszy wyraz, zachowany w dial. *ciepać* (z regularnym *-e-*), nawarstwił się prawdopodobnie młodszy wyraz ekspresywny (dźwkn.) *ciapać* 'ciamkać, mlaskać; iść z odgłosem po błocie, człapać' (por. bliskie *ciamkać*, *ciamajda*). Zob. *ciapa*, *ciapka*.

ciapka od XIX w., zwykle *ciapki* mn 'drobne plamki, kreski, punkty tworzące deseń, wzór na jakimś tle', dial. *ciapka* 'miękka, gęsta masa, papka'. Od *ciapać* 'uderzać czymś w wodę lub kąpać się, bryzgając, chlapać' (zob.), nazwa rezultatu czynności 'to, co powstaje w wyniku chlapania, bryzgania' > 'plamki, kropki', z przyr. *-ka*.

ciarki mn od XVIII w. 'dreszcze, mrowie', też 'owoc tarniny, tarka', dial. *ciarka* 'krzak i owoc tarniny; jakiś kolczasty krzak', *ciarki* mn 'krzaki tarniny; kolczaste krzaki; kolce np. róży', 'dreszcze'. Por. ch./s. *trnci* m mn 'mrowie, dreszcze'. Z wcześniejszego **ciarnka* < **tŕnьka*, od psł. **tŕnь*, p. *cierń* (zob.), z przyr. *-ka*. Znaczenie 'dreszcze, mrowie' przen., może z pierwotnego 'ukłucia czymś ciernistym' czy 'wrażenie jakby kłucia, ukłucia cierniem'.

ciasny od XIV w. 'zajmujący niewielką przestrzeń, nieobszerny, mały, wąski, obcisły; zwarty, ścisły, zbity', dial. też 'bez omasty', stp. także 'przykry, ciężki'. Ogsł.: cz. *těsný* 'ciasny; szczelny; ścisły; bezpośredni, bliski; nieznaczny', r. *tésnyj* 'ciasny, wąski; ścisły', scs. *těsnъ* 'ciasny'. Psł. **těsnъ* [< **těsknъ* < **toi̯sk-no-*] 'ciasny, wąski', archaiczny przym. z przyr. **-nъ* [< **-no-*] od niezachowanego psł. *†těskъ* [< **toi̯sko-*] 'ściskanie' (rzecz. odczas. od psł. **tiskati*, zob. *ciskać*, z alternacją rdzennego **ei̯* ⇒ **oi̯* > **i* ⇒ **ě*). Pierwotne znaczenie 'ściśnięty'. — Od tego *ciasnota*, *cieśnina* (daw. też *ciaśnina*).

ciasto od XV w. 'gęsta masa powstała ze zmieszania mąki z wodą lub mlekiem, często z dodaniem drożdży i innych składników; wypiek z takiej masy', 'każda masa o konsystencji ciasta', *ciasta* mn 'potrawy mączne (przeważnie wypiekane, słodkie)', kasz. *casto* 'ciasto'; zdr. *ciastko* 'niewielki kawałek słodkiego upieczonego ciasta', dial. *ciâstko* 'kawałek ciasta używany jako zaczyn'. Ogsł.: cz. *těsto*, r. *tésto*, ch./s. *tijesto* 'ciasto'. Psł. **těsto* 'ciasto', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego niezachowanego przym. odczas. z przyr. **-to-* (*†těstъ* < **toi̯sto-*) związanego etymologicznie z psł. **tiskati*, p. *ciskać* (zob.), pierwotne znaczenie 'ugniecione, zagniecione'; pokrewne ze stirl. *tāis* 'ciasto, gr. *staîs*, *staitós* ts.' (od pie. **tei̯sk-* 'ściskać, gnieść'). — Od tego *ciastkarnia*.

ciąć *tnę* od XV w. 'dzielić na części, oddzielać od czegoś ostrym narzędziem; krajać, ścinać, przycinać; rąbać; kosić', 'uderzać czymś ostrym, ranić, kłuć, smagać, chłostać; kąsać, żądlić', daw. 'biec, pędzić', kasz. *cic* / *cǫc*, *tną* 'ciąć, rąbać', przen. 'dokuczać'; z przedr. *naciąć*, *obciąć*, *odciąć*, *pociąć*, *przeciąć*, *przyciąć*, *rozciąć*, *ściąć*, *uciąć*, *wciąć*, *wyciąć*, *zaciąć*; wielokr. *-cinać*, np. *docinać*, *nacinać*, *obcinać*, *przecinać*, *rozcinać*. Ogsł.: cz. *tít*, *tnu* 'ciąć, siec; bić, tłuc', ukr. *tjáty*, *tnu* 'ciąć, siec, rąbać; kosić; kąsać, żądlić; bić, tłuc', słwń. *têti*, *tnèm* 'ciąć, siec, rąbać; kąsać'. Psł. **tęti*, **tьnǫ* 'ciąć, siec, rąbać (ostrym narzędziem)', pokrewne z lit. *tìnti*, *tinù* 'klepać kosę', gr. *témnō* 'tnę, kroję, rozcinam', stirl. *tamnaid* 'odciąć', od pie. pierwiastka **tem-* 'ciąć'. — Tu należy *cięty* 'umiejący się odciąć, zjadliwy, ostry', pot. 'zagniewany, zły; zajadły, zawzięty', rzadko 'zdolny, zdatny do cięcia, uderzenia, bicia', uprzymiotnikowiony imiesłów bierny. Od czas. przedrostkowych *docinki*, *odcinek*, *przecinek*, *przecinka*, *wycinek*.

ciągać od XIX w. (ale z przedrostkami od XIV w.) 'przesuwać co pewien czas coś ciężkiego z wysiłkiem, włóczyć', 'brać, prowadzić, zmuszać do chodzenia w wiele miejsc', 'szarpać, targać, pociągać', stp. XIV–XV w. *ciądzać* 'przeprowadzać egzekucję na ruchomym mieniu dłużnika'; z przedr. *naciągać*, *obciągać*, *ociągać się*, *pociągać*, *podciągać*, *przeciągać*, *przyciągać*, *rozciągać*, *ściągać*, *wciągać*, *wyciągać*, *zaciągać*; jednokr. *ciągnąć* (stp. XV w. 'iść, wyruszać, zmierzać', 'pozywać do sądu, apelo-

wać'), z przedr. np. *naciągnąć, pociągnąć, ściągnąć, wyciągnąć*. Ogsł.: cz. *tahat* 'ciągać, ciągnąć, włóczyć', r. *tjagát'* 'ciągnąć, wlec; wyciągać', scs. *tęzati* 'pozywać, pytać'. Psł. **tęgati* (> **tędzati*) 'ciągać, wlec, szarpać', czas. wielokr. od psł. **tęgti, *tęgǫ* 'ciągnąć', pokrewnego z lit. *tìngti* 'rozleniwiać się', z pie. **teng^h-* należącego do pie. pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, rozciągać'. — Od tego *ciąg* 'nieprzerwana ciągłość, tok czegoś; dopływ, przepływ, prąd' (stp. XIV–XV w. 'branie w zastaw, zajmowanie sądowne'); *cięgi* mn 'bicie', daw. XVII w. i dial. *cięga* 'bicie, chłosta', w XVIII w. *cięga* 'pręga, szrama'; *ciągły* 'nieustanny, bezustanny, stały; ciągnący się nieprzerwanie w przestrzeni', uprzymiotnikowiony imiesłów na *-l-* od *ciągnąć* (→ *ciągle, ciągliwy, ciągłość*); od czas. przedrostkowych *naciąg, pociąg, przeciąg, wyciąg, zaciąg*.

ciąża od XVIII w. 'brzemienność', dial. *ciąża / cięża* 'ts.; kobieta brzemienna', 'ciężar, brzemię'. Por. cz. *tíž(e)* ż 'ciężar', scs. *tęža* 'spór, konflikt, problem'. Rzecz. odczas. od *ciążyć* (zob.), pierwotne znaczenie 'to, co ciąży, brzemię'. Wcześniejsze stp. XIV–XV w. *ciąża* 'rzecz brana przez wierzyciela w zastaw', 'branie w zastaw, zajmowanie sądownie', dial. 'zastaw' to odrębny wyraz, rzecz. z przyr. *-ja* od stp. *ciądzać* (< **tędzati* < **tęgati*) 'przeprowadzać egzekucję na ruchomym mieniu dłużnika' (zob. *ciągać*).

ciążyć od XVI w. 'przygniatać swym ciężarem, być ciężkim', przen. 'być uciążliwym, dokuczliwym, zawadzać, przeszkadzać', 'naprzykrzać się komuś', dial. też 'męczyć kogoś, prześladować', daw. od XVI w. też *ciężyć, ciążę* 'uciskać, przyciskać kogoś', *ciężyć / ciążyć sobie* 'uskarżać się, narzekać; krzywdować sobie w czymś'; z przedr. *obciążyć* (już stp. w XV w.), *zaciążyć*; wielokr. *ciążać* (stp. od XV w. 'brać w zastaw, zajmować sądownie'; w XVII w. też *ciężać* 'ciążyć'), dziś tylko z przedr., np. *obciążać, przeciążać*. Ogsł.: cz. *tížit* 'ciążyć, być ciężarem', przen. 'dręczyć', ukr. *tjażýty* 'obciążać', cs. *tężiti* 'ciągnąć, obciążać, przygniatać, uciskać'. Psł. **tężiti* 'ciążyć, obciążać', czas. odprzym. od psł. **tężьkъ* 'ciężki' (zob. *ciężki*), co do budowy por. np. *słodzić* (: *słod-ki*).

cichy od XIV w. 'niegłośny, niehałaśliwy; pogrążony w ciszy, spokojny', dial. wyjątkowo też o świetle 'pozbawiony intensywności, nie rażący oczu', stp. 'spokojny, skromny, pokorny; łagodny, dobrotliwy; powolny'. Ogsł.: cz. *tichý* 'cichy, spokojny', r. *tíchij* 'cichy; spokojny, łagodny, zaciszny; wolny, powolny', scs. *tichъ* 'cichy, spokojny'. Psł. **tichъ* 'cichy, spokojny, powolny', łączone zwykle z lit. *teisùs* 'prawy, uczciwy, sprawiedliwy, mający rację', *tiesùs* 'prosty; szczery, otwarty, uczciwy, prawy', *tiesà* 'prawda', *tiẽsti* 'wyprostowywać; wyciągać; zakładać; zaścielać, słać', *tiẽstis* 'ciągnąć się, wyciągać się'. W bałt. zachowane starsze zapewne znaczenie 'prosty, równy', z którego mogło się rozwinąć słow. 'powolny, cichy' (jako paralelę semantyczną wskazuje się wł. *piano* 'równy, powolny, cichy'). — Od tego *cichość; cichnąć* 'stawać się cichym, uciszać się, milknąć'. Zob. *cieszyć, ciszyć*.

ciec *cieknie* i *cieknąć, cieknie* 'płynąć, spływać powoli, małymi strugami, kroplami', 'być nieszczelnym, przeciekać', łow. 'biec szybko, umykać biegiem (o zwierzynie)', stp. od XV w. *ciec, ciecze* 'płynąć, spływać, wypływać'; wielokr. *ciekać* (*ciekać się* 'być w okresie cieczki'), z przedr. np. *dociekać, ociekać, ściekać, uciekać*; wielokr. *cieknąć*. Pierwotne *ciec, ciecze* wypierane przez jednokr. *cieknąć*, stąd nowsze *ciec, cieknie* i *cieknąć, cieknie*. Ogsł.: cz. *téci / téct* 'płynąć, ciec, cieknąć; przeciekać', r. *teč', tekú* 'ciec, płynąć; upływać, mijać; przeciekać', scs. *tešti, tekǫ* 'biec, spieszyć'. Psł. **tekti, *tekǫ* 'płynąć, ciec', pokrewne z lit. *tekėti* 'ciec', łot. *tecêt* 'ciec, płynąć; biec', stind. *tákti* 'spieszy', od pie. pierwiastka **tek^u-* 'ciec'; zob. pochodne *toczyć*. — Od tego *ciekły* 'płynny, cieknący', daw. 'domyślny, przenikający, mający dobry węch', daw. i dial. 'szybki, rączy', dial. też 'zainteresowany czymś, dociekliwy' (uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów na *-l-*); *cieczka*. Zob. też *ciecz, ciek, ciekawy, potok, ściek, ucieczka, wycieczka*.

ciecz ż od XIX w. (daw. XVIII–XIX w. *ciecza*) 'płyn', dial. też 'tarło u ryb', kasz. *cećâ*

'płyn'. Późny rzecz. odczas. od *ciec* 'płynąć' (zob.).

ciek od XVIII w. 'bieg, odpływ, strumień wody płynącej, płynięcie, prąd', dial. też 'tarło u ryb', kasz. *cek* 'deszcz kroplisty; okap'. Por. stcz. *tek* 'płynięcie, cieknięcie', r. *tèk* 'ts.', dial. 'ciecz', pot. *dať tèku* 'uciec szybko', ch./s. *tȅk* 'bieg; płynięcie, cieknięcie'. Rzecz. odczas. od *ciec* (zob.); zachowanie rdzennego *-e-* w rzeczowniku wskazuje na późny derywat, powstały niezależnie w różnych językach słow.; odpowiednim starszym wyrazem utworzonym od tej samej podstawy jest *tok* (zob.).

ciekawy, *ciekaw* 'interesujący się czymś, pragnący coś wiedzieć, zaciekawiony; interesujący', daw. XVI–XVIII w. 'skłonny do biegania; często, szybko biegający', 'ruchliwy, niespokojny, niestateczny', dial. też 'szybki w biegu, rączy, dobrze ciągnący (o koniu); biegający często w szkodę (o krowie)'. Por. cz. *tekavý* 'biegający, błądzący; niestały; lotny, eteryczny, łatwo się ulatniający'. Od wielokr. czas. *ciekać* 'biegać' (zob. *ciec*), z przyr. *-awy*. Pierwotne znaczenie 'dużo, szybko biegający, zdolny, skłonny do biegu', stąd 'biegający, by się czegoś dowiedzieć, by poznać nowiny' > 'pragnący coś wiedzieć, interesujący się czymś'. — Od tego *ciekawość* (→ *ciekawostka*); *ciekawski*; *ciekawić*; *zaciekawiony, zaciekawienie*.

cielesny od XV w. 'będący z ciała, dotyczący ciała, fizyczny; zmysłowy', stp. też *cielestny* / *cielestni* 'ts.', w XVI w. także 'zewnętrzny, powierzchowny', kasz.-słowiń. *celesni* / *celestni* 'cielesny'. Ogsł.: cz. *tèlesný* (stcz. też *tělestný*) 'cielesny; materialny, fizyczny', r. *telésnyj* 'fizyczny; cielesny (o karach); materialny; korpulentny; cielisty (o barwie ciała), scs. *tělesьnъ* 'cielesny'. Psł. **tělesьnъ* 'dotyczący ciała', przym. od psł. **tělo*, **tělese* (zob. *ciało*), oparty na temacie przypadków zależnych **těles-*, z przyr. **-ьnъ*. Późniejszy jest przym. oparty na temacie **těl-*, np. p. daw. XIV–XVIII w. *cielny* 'cielesny'. — Od tego *ucielešnić*.

cielę *cielęcia* od XIV w. 'potomek krowy (też łani, sarny i innych przeżuwaczy)', też dial. (w gwarach północnych wyparte przez młodszą formację *cielak*); zdr. *cielątko*. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *tele*, *telete*, ukr. *teljá*, *teljáty*, ch./s. *tèle*, *tèleta*; por. też r. *telënok*, *-nka*. Psł. **telę*, **telęte* 'cielę', nazwa młodej istoty z typowym słow. przyr. **-ęt-*, mająca bliski pod względem budowy odpowiednik w łot. *tęlēns* 'cielątko' (zdr. od *teļš* 'cielę'), dalej pokrewna z lit. dial. *tėlias* / *tėlis* 'cielę', łot. *teļš* 'ts.', od pie. **tel(ə)-* 'nosić' (por. np. łac. *tollō*, *tollere* 'podnieść, podnosić'), pierwotne znaczenie 'to, co jest noszone, płód' (w słow. i bałt. zawężenie znaczenia do 'płód bydła domowego, cielę'). Zob. też *cielić się*, *ciołek*. — Od tego *cielątko*, *cielak*, *cielęcy* (→ *cielęcina*).

cielić się od XVI w. 'wydawać na świat cielę', kasz. *celëc są* 'ts.'; z przedr. *ocielić się*, *wycielić się*. Ogsł.: cz. *telit se*, r. *telíťsja*, ch./s. *tèliti (se)* 'ts.'. Psł. **teliti sę* 'rodzić cielę', czas. odrzecz. od psł. **telę* (zob. *cielę*). — Od tego *cielna* 'brzemienna (o krowie)' od XV w.

ciemię *ciemienia* od XV w. 'górna część czaszki, jej szczyt' (w gwarach też *ciemienie* i *ciemień*, mn *ciemiona*), stp. w XV w. i dziś w części gwar 'skroń', dial. rzadko 'czaszka; potylica; czoło', 'łupież na głowie dziecka', kasz. *ceńą*, *ceńeńa* 'ciemię' (także *ceńizna* 'ciemiączko'); zdr. *ciemiączko*. Ogsł.: cz. *témě*, *témene* (/ *temeno*) 'ciemię; wierzchołek góry, wzniesienia', r. *témja*, *témeni* 'ciemię', przest. 'wierzchołek góry', ch./s. *tjème*, *tjèmena* 'ciemię; wierzch, wierzchołek czegoś'. Psł. **těmę*, **těmene* 'wierzch czaszki, ciemię', może pokrewne z łac. *tēgmen*, *-minis* 'pokrycie, osłona', w takim razie podstawę stanowiłby pie. pierwiastek **(s)teg-* 'pokrywać, osłaniać' (z długością samogłoski rdzennej jak w wyrazie łac.), z przyr. **-men-*. Inne próby etymologiczne (np. łączenie z psł. **tęti* 'ciąć') mniej prawdopodobne.

ciemięga ż lub m od XVIII w. 'człowiek niezdarny, ślamazarny, ospały, nieenergiczny', daw. od XVII w. i dziś dial. też 'męcząca, uciążliwa, żmudna praca, trud', kasz. *ceńąga* 'niedołęga, niedorajda życiowy'; por. dial. *ciemiężny* 'ociężały, niedołężny'. Wyłącznie polskie. Budowa wyrazu wskazuje, że bezpośrednią podstawą był przypuszczalnie niezachowany czas. *†ciemać* czy *†ciemić* (por. ch. dial. *utémati*, *ùtēmām* 'za-

bić', słwń. dial. *raztêmati se* 'roztopić się, rozpuścić się'), sugerujący pierwotny czas. wielokr. **temati* 'uciskać, gnieść, pozbawiać tchu', 'ściskając, zgniatać, zbijać (w grudę, bryłę)' od szczątkowo zachowanego psł. **tęti*, **tъmǫ* 'gnieść, uciskać, ściskać (tak, by pozbawić dostępu powietrza, by pozbawić tchu)', por. słwń. *stéti se*, *stámem se* / *stmèm se* 'skrzepnąć, ściąć się, zsiąść się, o cieczy', dial. *raztéti se*, *raztámem se* 'rozpuścić się, rozpłynąć się'; lepiej udokumentowany jest pochodny od powyższego psł. czas. **tomiti* 'pozbawiać dostępu powietrza, pozbawiać tchu, dusić; męczyć, dręczyć, maltretować' (por. strus. *tomiti*, *tomlju* 'męczyć, uciskać, ciemiężyć, gnębić; zmuszać, zniewalać', r. *tomíť*, *tomljú* 'męczyć, dręczyć, trapić; trzymać w zamknięciu, w niewoli; zniewalać; długo gotować w parze w zamkniętym naczyniu, dusić; przechowywać w odpowiednich warunkach w celu nadania czemuś pożądanych właściwości', scs. *tomiti*, *tomljǫ* 'maltretować, męczyć, dręczyć', ch./s. *tòmiti*, *tòmīm* 'uciskać, przyciskać, przyduszać, tłumić, ciemiężyć, męczyć'); od pie. **tem-* 'oszołomiony, ogłuszony, odurzony'. Wyraz polski utworzony za pomocą przyr. *-ęga*, stąd 'człowiek ociężały, ospały, nieenergiczny, niezdarny' (< 'człowiek oszołomiony, odurzony częściowo tylko przytomny z powodu duszenia czy braku powietrza') i 'męcząca, uciążliwa, żmudna praca, trud' (pierwotnie ekspresywna nazwa czynności 'uciskanie, dręczenie, gnębienie, męczenie'). Co do budowy i semantyki por. *włóczęga* 'ten, kto się włóczy' : 'włóczenie się' (zob.). Zob. *ciemiężyć*.

ciemiężyć od XVI w. 'pozbawiać swobody, nakładać ciężary, zmuszać do czegoś, gnębić, uciskać', *uciemiężyć* 'zastosować represje, pognębić'. Czas. odrzecz. od *ciemięga* w pierwotnym znaczeniu 'uciskanie, dręczenie, gnębienie, męczenie' (zob.). — Od tego *ciemiężca*.

ciemny od XIV w. 'pozbawiony jasności, światła, pogrążony w mroku, nieoświetlony', 'mający kolor zbliżony do czarnego; (o różnych kolorach) intensywny, nasycony, mocny', przen. 'nieoświecony, niewykształcony, zacofany', 'podejrzany'. Ogsł.: cz. *temný* 'ciemny, nieoświetlony; niski, głuchy, przytłumiony (o głosie, dźwięku); niejasny, niezrozumiały', r. *tëmnyj* 'ciemny; niewykształcony; niejasny, mętny, niezrozumiały; podejrzany', scs. *tьmьnъ* 'ciemny, mroczny'. Psł. **tьmьnъ* 'ciemny, mroczny', przym. od psł. **tьma* (zob. *ćma*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *ciemność*, *ciemnota*; *ciemnić* (→ *zaciemnić*), *ciemnieć* (→ *ściemnieć*), *ociemniały*.

cienki od XV w. 'mający niewielki przekrój poprzeczny, mały obwód, nieznaczną grubość', też 'wysoki, piskliwy (o głosie)', 'rzadki, rozwodniony, słaby, chudy (o napojach, pokarmach)', stp. też 'delikatny'; st. wyższy *cieńszy*. Ogsł.: cz. *tenký* 'cienki; wyczulony', scs. *tьnъkъ* 'cienki, delikatny', r. *tónkij* 'cienki, szczupły, chudy; delikatny, subtelny, wytworny, wyrafinowany; misterny, precyzyjny, kunsztowny', br. *tónki*, dial. też *cénkij* 'ts.'. Psł. **tьnъkъ* (we wschsł. też **tъnъkъ*, postać wtórna z asymilacją półsamogłoski **ь - ъ* > **ъ - ъ*) 'cienki', pierwotna postać *†tьnъ* (temat na *-ŭ-*) z nawarstwionym przyr. **-kъ* (por. np. *słodki*), prapokrewna ze stind. *tanúṣ* m, *tanví* ż 'cienki, płaski, szczupły', gr. *tanýs* 'długi', *tanaós* [< **tanau̯ós*] 'wyciągnięty', łac. *tenuis* 'cienki, drobny, szczupły, wąski', stwniem. *dunni* 'cienki' (dziś niem. *dünn* 'cienki, szczupły; rzadki, rozwodniony'). Z pie. **tenŭ-* / **tənŭ-* 'cienki', opartego na pierwiastku **ten-* 'ciągnąć, wydłużać', pierwotne znaczenie 'wyciągnięty, wydłużony'. — Od tego *cienkość*; *rozcieńczyć*, *wycieńczyć*.

cień *cienia* od XIV w. 'ciemne odbicie oświetlonego przedmiotu', 'miejsce zacienione', 'niewyraźny zarys, kształt, sylwetka', 'duch zmarłego, zjawa, widmo, upiór', stp. też 'ciemność; osłona; gaj', dial. *cień* m i ż też 'ciemność, mrok', 'więzienie, areszt', 'rondo kapelusza', kasz. *cèń* ż / *ceńa* 'cień'. Ogsł.: cz. dial. *tín* m / *tiň* ż 'cień', słc. *tieň* m 'cień; cień rzucany przez kogoś, przez coś; miejsce zacienione', r. *ten'* ż 'cień', słwń. *ténija* 'cień (rzucany przez kogoś, przez coś)'. Psł. **těnь* ż 'ciemność, mrok; cień (rzucany przez kogoś, przez coś)', może z wcześniejszego **tem-nь* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **mn* > **n* i wzdłużeniem sa-

mogłoski rdzennej *e → *ė > *ě), derywat z przyr. *-nь < *-ni- od nie poświadczonego w słow. czasownika odpowiadającego lit. *témti* 'ciemnieć, mrocznieć, zmierzchać się', *temėti* 'być ciemnym, mrocznym', od pie. pierwiastka *tem(ə)- 'ciemny' (zob. *ćma*); por. pokrewne (z rdzennym -o-) słc. dial. *tôna* 'cień', *tôniť* 'zacieniać', r. dial. *zatón* 'cień, miejsce zacienione'. Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'zaciemnienie'. Mniej prawdopodobne wydaje się dopatrywanie się tu derywatu od pie. pierwiastka *ten- 'ciągnąć, wydłużać' (zob. *cienki*), z pojmowaniem cienia jako czegoś wydłużającego (i skracającego się), ruchomego. — Od tego *cienić* (→ *ocienić, zacienić*), *cieniować* (→ *wycieniować*).

ciepły od XVI w. (ale rzecz. *ciepło* od XV w.) 'mający temperaturę pośrednią między gorącem a zimnem; chroniący od zimna', przen. 'serdeczny, przyjazny, życzliwy; miły, przyjemny', dial. też 'bogaty, zamożny, zasobny', 'nowy, świeży', 'powolny, ślamazarny', kasz. *cepłi* 'ciepły'. Też urzeczownikowiony przym. *ciepło* 'temperatura pośrednia między zimnem a gorącem; ciepła pogoda'. Ogsł.: cz. *teplý* 'ciepły', r. *tëplyj* 'ciepły; serdeczny', ch. dial. *tȅpal* 'ciepły'; poza tym w płdsł. wariant z rdzennym -o-: scs. *toplъ*, ch./s. *tȍpao*, słwń. *tópel* 'ciepły'. Psł. *teplъ 'ciepły' (płdsł. forma *toplъ wtórna, z -o- pod wpływem czas. *topiti, zob. niżej), uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów na -l- od nie zachowanego psł. czas. †tepti, †tepǫ 'grzać, być ciepłym', pokrewnego ze stind. *tápati* 'grzeje', łac. *tepeō, tepēre* 'być letnim, ciepłym', *tepidus* 'letni, ciepły, łagodny', het. *tapašša-* 'upał', z pie. pierwiastka *tep- 'być ciepłym'. Na istnienie w przeszłości czas. †tepti wskazuje też pochodny czas. *topiti 'powodować, że coś jest ciepłe, ogrzewać, topić' (zob. *topić* II). — Od tego *cieplica, ciepłota*; *cieplić* (→ *ocieplić*).

cierń m od XV w. 'ostry kolec rośliny', 'każda roślina mająca ciernie, krzewy cierniste', stp. XV w. *cirń* i *ciernie / cirnie / cierznie / cirznie* n 'krzak ciernisty lub jego pędy; cierń, kolec; oset', w gwarach *cierń* (*cierzń*) m / *ciernia* ż / *ciernie* n także jako nazwy konkretnych roślin: 'tarnina, Prunus spinoza', 'dzika śliwka', głóg, Crataegus', 'dzika róża, Rosa canina', 'jeżyny, Rubus', kasz. *cérńâ* 'cierń'. Ogsł.: cz. *trn* 'cierń, kolec', r. *tërn* 'ts.', *térni* 'ciernie', scs. *trъnъ* 'cierń', *trъnie* 'ciernie'. Psł. *tŕnъ 'ostry kolec rośliny, cierń', pokrewne ze stind. *tŕṇa-* 'roślina trawiasta, trawa, zioło', goc. *þaúrnus* 'cierń', stwniem. *dorn* (dziś niem. *Dorn*) 'ts.', z pie. *(s)ter-n- 'kłująca część rośliny' (należącego do pie. pierwiastka *(s)ter- 'być twardym, sztywnym, twardnieć'). Por. *ciarki, tarnina*. — Od tego *cierniowy, ciernisty*.

cierpieć *cierpię* (stp. od XIV w. i dziś dial. też *cirpieć / cirzpieć*, w gwarach też *cierzpieć*) 'odczuwać, przeżywać ból fizyczny lub moralny, boleć nad czymś lub z powodu czegoś', 'chorować', 'znosić coś cierpliwie, wytrwale, ze spokojem', stp. też 'być karanym, ponosić karę', 'wyczekiwać, tęsknić', *cierpieć prawo* 'poddawać się sądowi', kasz. *cerpec* 'cierpieć'; z przedr. *nacierpieć się, ścierpieć, ucierpieć, wycierpieć*. Ogsł.: cz. *trpět* 'cierpieć; znosić coś', r. *terpeť* 'znosić, cierpieć, wytrzymywać; zaznawać, doznawać, ponosić; wykazywać cierpliwość, być cierpliwym', scs. *trъpěti* 'cierpieć, znosić, być cierpliwym, trwać'. Psł. *tŕpěti, *tŕpǫ [< *tĭrp-] 'odczuwać, przeżywać, znosić ból' (pierwotnie 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym', zob. *cierpnąć*), odpierwiastkowy czas. stanu pokrewny z lit. *tiřpti, tirpstù* 'drętwieć, kostnieć, tracić czucie', łot. *tìrpt, tìrpstu / tìrpju* 'drętwieć, cierpnąć', łac. *torpēre, torpeō*, 'drętwieć', od pie. *(s)terp- należącego do pie. pierwiastka *(s)ter- 'być twardym, sztywnym, twardnieć'. Pierwotne znaczenie 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym' dobrze zachowane w pochodnym *cierpnąć* (zob.).

cierpki 'mający kwaskowaty, gorzkawo-kwaśny smak lub ostry, drażniący zapach', przen. 'zgryźliwy, złośliwy, ostry, przykry', stp. od XV w. *cirpki / cirzpki* (dziś dial. *cirzpki*), w XVI w. 'ściągający, zaciskający, powodujący odrętwienie', przen. 'ostry, zgryźliwy, złośliwy'. Ogsł.: cz. *trpký* 'cierpki; gorzki, nieprzyjemny, przykry', przen. 'ostry, zgryźliwy, złośliwy', r. *térpkij* 'cierpki; ostry, żrący, palący', ch./s. *trpak* 'cierpki'. Psł. *tŕpъkъ 'powodujący dręt-

wienie, cierpnięcie', przym. odczas. od psł. **tŕpnǫti* 'drętwieć' (zob. *cierpnąć*) czy też od psł. **tŕpěti* w jego pierwotnym znaczeniu 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym' (zob. *cierpieć*), z przyr. **-ъkъ*. — Od tego *cierpkość*.

cierpliwy 'znoszący ze spokojem przeciwności, przykrości, cierpienia, umiejący czekać, wytrwały, opanowany', stp. od XV w. i dial. *cirpliwy*, dial. *cierzpliwy* 'ts.', kasz. *cërplëvi / cerplëvi* 'cierpliwy, łagodny'. Por. gł. *ćerpliwy* 'cierpliwy; bierny, pasywny', br. *cjarplívy* 'cierpliwy', *ch./s. trpljiv* 'cierpliwy; tolerancyjny'. Od *cierpieć* (zob.), przym. z przyr. *-liwy*. — Od tego *cierpliwość*; *niecierpliwy, niecierpliwić się, zniecierpliwienie*.

cierpnąć 'odczuwać mrowie, dreszcze, drętwieć, tracić czucie', stp. od XV w. i dial. *cirpnąć* (dziś dial. też *cierzpnąć*), kasz. *cërpnǫc / cerpnǫc* 'drętwieć, stawać się bezwładnym, cierpnąć'; z przedr. *ścierpnąć* 'zdrętwieć'. Ogsł.: cz. *trnout* 'drętwieć, cierpnąć', r. *térpnuť* 'ts.', ch./s. *trnuti* 'ts.'. Psł. **tŕpnǫti* 'drętwieć, cierpnąć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **tŕpěti* poświadczonego tylko w znaczeniu przenośnym, pierwotnie oznaczającym 'być twardym, sztywnym, zdrętwiałym' (zob. *cierpieć*).

cieszyć od XV w. 'sprawiać radość, weselić, zabawiać', daw. 'pocieszać, dodawać otuchy, łagodzić smutek, zmartwienie', *cieszyć się* 'doznawać radości, zadowolenia, radować się', 'dodawać sobie otuchy, pocieszać się', kasz. *cèšëc* 'koić, rozweselać, pocieszać', *cèšëc są* 'radować się'. Ogsł.: cz. *těšit* 'pocieszać; radować, rozweselać', r. *tešit'* 'bawić, zabawiać; cieszyć, radować; uspokajać, pocieszać', dial. 'dogadzać; rozpieszczać; karmić niemowlę piersią; niańczyć, kołysać dziecko', scs. *těšiti* 'pocieszać'. Psł. **těšiti* [< **toi̯ch-ī̯-* < **toi̯s-ī-*] 'uspokajać, uśmierzać, koić' (> 'dodawać otuchy, pocieszać', 'sprawiać radość, radować'), czasownik kauzat. od tej samej podstawy co psł. **tichъ* (zob. *cichy*), z właściwą takim czasownikom alternacją samogłoski rdzennej **i* ⇒ **ě* (przed monoftongizacją dyftongów: **ei* ⇒ **oi*), por. pokrewne lit. *taisýti* 'poprawiać, ubierać, upiększać', łot. *tàisît* 'robić, sporządzać'. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś, ktoś cichnie, uspokaja się'. Zob. *pociecha, uciecha*.

cieśla m od XIV w. 'rzemieślnik zajmujący się ręczną obróbką drewna', stp. też 'kamieniarz', 'budowniczy'. Płnsł.: gł. *ćesla* 'cieśla', ukr. *téslja* 'ts.' (dial. też 'narzędzie do wydrążania łyżek, koryt itp.'), br. *céslja* 'cieśla'. Psł. dial. **tesľa* 'ten, kto zajmuje się obróbką drewna', nazwa wykonawcy czynności od psł. **tesati* 'obrabiać drewno (lub kamień) z pomocą siekiery, topora, dłuta, ociosywać, nacinać' (zob. *ciosać*), z przyr. **-ľa*.

cietrzew *cietrzewia* 'ptak Lyrurus tetrix', stp. od XIV w. i dial. też *cietwierz / ciećwierz* na oznaczenie kilku ptaków z rodziny kurakowatych: cietrzewia, głuszca, bażanta, jarząbka. Ogsł.: cz. *tetrev* 'głuszec', r. *téterev* 'cietrzew', cs. *tetrevъ, -vi* 'bażant', bg. *tétrev* 'cietrzew'. Psł. **tetervь* m (temat na *-ĭ-*) 'ptak z rodziny kurakowatych: głuszec, Tetrao urogallus, cietrzew, Lyrurus tetrix', pokrewne z lit. *tetervà* 'cietrzew', stpr. *tatarwis* 'ts.', pers. *täδörv* 'bażant', gr. *tétraks* 'głuszec', stind. *tittira- / tittíri-* 'kuropatwa'; podstawę nazw ptaków stanowiło reduplikowane pie. dźwiękonaśladowcze **ter-* na oznaczenie głosu różnych ptaków, z przyr. **-vь*. Por. postaci bez takiego przyr.: p. *cieciora, cieciorka* 'samica cietrzewia', stp. XIV–XVI w. *ciecierza / cieciorza* 'ts.; przepiórka'.

cięciwa od XV w. 'struna lub sznurek naciągnięte na łuku', stp. też 'rzemień (sznur) w katapultach', daw. od XVI w. 'sznur, nić, linka', dial. 'skręcona, mocna i gruba lniana nić osnowy używana przy tkaniu kilimów i dywanów'. Ogsł.: cz. *tetiva*, r. *tjativá* (też nieregularna postać *tetivá*), scs. *tętiva* 'cięciwa'. Psł. **tętiva* 'sznur, lina, struna coś spinające, ściągające, zwłaszcza cięciwa łuku', odpowiada lit. *temptýva* 'cięciwa łuku', pokrewne z lit. *tem̃pti* 'ciągnąć, napinać', stnord. *þǫmb* 'cięciwa', z pie. **temp-* 'napinać, naciągać' (należącego do pie. pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, rozciągać').

ciężar od XVI w. 'waga jakiegoś ciała; rzecz wiele ważąca, ciężka', *ciężary* mn 'powinności, obowiązki, świadczenia', w gwarach prócz tych znaczeń też 'trudna sytuacja, tarapaty; zmartwienie'; zdr. *ciężarek* 'kawałek

metalu służący do obciążenia czegoś', reg. 'odważnik'. Por. cz. dial. *težár* 'ciężar', ukr. *tjážar* 'ts.', br. *ćjažár* 'ciężkość, trudność'. Może psł. dial. **tęžarъ* 'coś ciężkiego, ciężar' od psł. **tęžati* 'ciążyć', **tęžьkъ* 'ciężki' (zob. *ciążyć, ciężki*), z rzadkim przyr. **-arъ* (< **-ěrъ* ?; por. *moczar*). — Od tego *ciężarny* 'dużo ważący', *ciężarna* 'brzemienna', *ciężarowy* (→ *ciężarowiec, ciężarówka*).

ciężki od XIV w. (w stp. też z odmianą niezłożoną *ciężek*) 'mający dużą wagę, ciążący', stp. też 'ociężały, obwisły', 'wielki a przykry', 'poważny', 'smutny', 'dokuczliwy, przykry, zły', dial. też 'ociężały, nieruchawy, niezdarny, gnuśny', 'przekraczający zwykłą miarę pod różnymi względami, bardzo duży, wielki, mocny, silny, dokuczliwy, intensywny, gwałtowny', 'wymagający wiele trudu, dużego wysiłku', 'surowy, srogi', stp. i dial. *ciężka* 'brzemienna', kasz. *cążki* 'dużo ważący, trudny, niełatwy; gruby (o pieniądzach)', *cążkâ* 'ciężarna'. Ogsł.: cz. *težký* 'ciężki; trudny', r. *tjážkij* 'ciężki, uciążliwy; trudny', scs. *tęžьkъ* 'ciężki, niebezpieczny'. Psł. **tęžьkъ* 'taki, który ciąży, obciąża, ciążący', wtórna forma z nawarstwionym przyr. **-kъ* na pierwotny przym. *†tęgъ* bądź *†tęžь* (por. scs. *tęgota* 'ciężar, brzemię', *otęgъćiti* 'obciążyć, przygnieść', ch./s. *tegòta* i *tegòba* 'trudność, uciążliwość, męka', wskazujące na *†tęgъ*). Rekonstruowana postać *†tęgъ* miałaby odpowiedniki w lit. *tíngùs* 'powolny, gnuśny', stisl. *þungr* 'ciężki'; postać *†tęžь* (lepiej tłumacząca przyr. **-ъ-kъ* w przym. **tęžьkъ*) to może jeden z reliktów słow. przymiotników należących do tematów na *-ĭ-*. Ostateczną podstawą było pie. **teng^h-* należące do pierwiastka **ten-* 'ciągnąć, rozciągać' (zob. *ciągać*). Por. *ciążyć, ciężar.*

ciołek *ciołka* od XV w. 'młody byczek', przen. 'człowiek głupi, tępy, nierozgarnięty', dial. 'samiec krowy, buhaj; wół; młody byczek'. Por. r. *telók* 'byczek', por. stp. od XIV w. *cielec* 'byczek'. Od podstawy **tel-* (od której psł. **telę*, zob. *cielę*), z przyr. **-ъkъ.*

cios 'uderzenie, raz, cięcie', 'duży ciosany blok kamienny lub drewniany', 'bryły skalne powstałe wskutek dzielenia się skał', daw. też 'szrama, blizna', stp. XV w. 'znamię wycięte na drzewie w kształcie krzyża jako znak graniczny; granica'. Por. cz. *tes* 'cios, uderzenie; urwisko', r. *tës* 'tarcica, deski cienkie, wyheblowane'. Rzecz. odczas. (nazwa czynności 'ciosanie, cięcie, uderzenie toporem, siekierą' ulegająca wtórnie konkretyzacji) od *ciosać*, psł. **tesati* (zob. *ciosać*); rdzenne *-'o-* (< **-e-*) w rzeczowniku wskazuje na późny derywat, powstały niezależnie w różnych językach słow.

ciosać *ciosam* (rzadko *cioszę*; dawniej od XVI w. i w gwarach też bezokol. *ciesać*) od XV w. 'obrabiać drewno lub kamień odpowiednimi narzędziami', stp. też 'nacinać, wycinać', w gwarach głównie 'obrabiać, ociosywać drewno'; z przedr. *ociosać, wyciosać.* Ogsł.: cz. *tesat* 'ociosywać (drzewo, kamień); wyrąbywać, wycinać, wykuwać', 'kłuć dziobem (o ptakach)', 'siekać, zadawać rany', przest. 'ścinać, rąbać', r. *tesát'* 'ciosać, ociosywać; heblować', scs. *tesati, tešǫ* 'ociosywać; ścinać, rąbać'. Psł. **tesati, *tešǫ* 'obrabiać drewno (lub kamień) z pomocą siekiery, topora, dłuta, ociosywać, nacinać', pokrewne z łot. *test, tešu / tèst, tèšu* 'ciosać', lit. *tašýti, tašaũ* 'ts.', stind. *takṣati* 'obciosuje, obrabia', gr. *téktōn* 'cieśla', łac. *texō, texere* 'tkać; budować', z pie. **tekt-* (**tekþ-*) 'wyplatać, budować chatę z prętów', później 'budować chatę z drewna, obrabiać, ciosać drewno'.

ciotka od XIV w. 'siostra matki lub ojca', stp. też 'krewna', dial. także jako eufemistyczne określenie chorób 'febra', 'świerzb', również *ciota* jako zgrubiałe od *ciotka*, 'czarownica, wiedźma' (też dial.), dial. 'kobieta rażąca ogromnym wzrostem lub brzydotą', 'febra, zimnica', 'ćma'. Ogsł.: cz. *teta* 'siostra matki lub ojca', zdr. *tetka*, r. dial. *tëta* 'kobieta starsza, otyła; cioteczka', *tëtka* 'ciotka', pot. 'każda dorosła kobieta', scs. *tetъka* 'ciotka', ch./s. *tètka* 'siostra ojca lub matki'. Psł. **teta* 'siostra matki lub ojca', zdr. **tetъka*; por. lit. *tetà* 'ciotka'. Wyraz z języka dziecięcego z charakterystyczną reduplikacją sylaby (por. *baba, mama, tata*).

cis od XIV w. 'krzew bądź drzewo Taxus baccata', w stp. XV w. też 'cisawy (o maści końskiej)', dial. wyjątkowe 'modrzew', *cisy* mn 'odmiana ziemniaków', kasz. *cës* 'cis'.

Ogsł.: cz. *tis* 'cis', r. *tis* 'cedr', ch./s. *tîs* 'modrzew; cis'; por. też słc. dial. *tisa* 'cis; każde zielone drzewo iglaste', strus. *tisa* 'sosna, cedr', scs. *tisa* 'cedr', słwń. *tîsa* 'cis'. Psł. **tisъ* (/ **tisa*) 'drzewo iglaste o czerwonawej barwie drewna, cis', może w jakimś związku z łac. *taxus* 'cis', stosunek tych wyrazów jest jednak niejasny. Wyraz niewiadomego pochodzenia, prawdopodobnie zapożyczenie z nieznanego źródła; wskazywano na niepewną możliwość odległego pokrewieństwa z gr. *tókson* 'łuk', pers. *taxš* 'łuk' w związku z właściwościami (sprężystością) drewna cisu odpowiedniego do wyrobu łuków (w takim razie mielibyśmy tu przeniesienie nazwy wyrobu na surowiec, z którego wyrób sporządzano: 'łuk' > 'drewno, drzewo cisowe'). — Od tego *cisawy* 'mający barwę czerwonobrunatną, kasztanowaty, jasnogniady (szczególnie o maści konia)' od XV w., dial. 'gniady, brunatny (o koniu, krowie)', w nawiązaniu do barwy drewna cisu.

ciskać od XV w. 'rzucać, miotać', dial. też 'wierzgać (o koniu)', kasz. *cëskac* 'pchać; posuwać; wiosłować', 'przyciskać; uciskać, gnieść, uwierać (o butach)'; w czas. przedr. znaczenie 'przyciskać, uciskać, cisnąć, gnieść', np. *naciskać* 'wywierać nacisk, przyciskać', *odciskać* 'zostawiać na czymś znak, wzór, ślad; oddzielać ciecz od ciała stałego przez tłoczenie', *ściskać* 'wywierać nacisk ze wszystkich stron, gnieść; mocno opasywać, zaciskać; mocno trzymać; obejmować uściskiem', *wyciskać* 'wygniatać coś (np. ciecz), wyżymać', *zaciskać* 'cisnąć, powodować przyleganie, zwierać'; niedok. *cisnąć* od XV w. 'gnieść, tłoczyć, ściskać, uciskać, naciskać; uwierać, uciskać; wywierać nacisk, nalegać, zmuszać; nękać, gnębić', przest. 'tulić, przytulać', dok. *cisnąć* od XV w. 'rzucić; wyrzucić, pozbyć się czegoś', z przedr. np. *nacisnąć, odcisnąć, przycisnąć, ścisnąć, wycisnąć, zacisnąć*. Ogsł.: cz. *tiskat* 'ściskać, przyciskać', r. *tískat'* 'tłoczyć, odbijać; przyciskać', ch./s. *tiskati* 'przyciskać; pchać, popychać; tłoczyć, drukować'. Psł. **tiskati* [< **teisk-*] 'przyciskać, ściskać, gnieść', związane etymologicznie z *ciasny* (zob.), od pie. **teisk-* 'ściskać, gnieść'. Zob. *pocisk, ścisk, ucisk*.

cisza od XVI w. 'brak wszelkich dźwięków, odgłosów, hałasów; stan atmosfery bez wiatru', dial. 'komórka, komnata', kasz. *cëšâ / cišâ* 'pogoda bezwietrzna'. Ogsł.: cz. poet. *tiš ż* 'cisza', br. *cíša* 'ts.', ch. dial. *tiša* 'miejsce, gdzie rzeka płynie powoli, spokojnie'. Psł. **tiša* [< **tich-ja*] 'cisza, spokój', rzecz. abstr. od psł. **tichъ* (zob. *cichy*), z przyr. **-ja*.

ciszyć *ciszę* od XVI w. 'czynić cichym, uciszać', w XVI w. też 'zniżać głos', kasz. *cëšëc / cišëc / cušëc* 'uspokajać'; z przedr. *ściszyć, uciszyć, wyciszyć*; wielokr. *ciszać* daw. XVI–XVIII w. 'milknąć, uciszać się, cichnąć; uspokajać się, pokornieć', dziś tylko z przedr. *ściszać, uciszać, wyciszać*. Ogsł.: cz. *tišit* 'uspokajać; czynić cichym', r. *tišít'* 'uciszać, uspokajać', ch./s. *tišiti* 'ts.'. Psł. **tišiti* 'czynić cichym, spokojnym', czas. odprzym. od psł. **tichъ* (zob. *cichy*).

ciułać od XV w. 'zbierać powoli, mozolnie drobne kwoty pieniężne lub jakieś przedmioty, składać, oszczędzać', dial. (też *ćęuać* i *ćǫuać*) także 'pracować powoli, z trudem, wykonywać coś z wysiłkiem', *ciułać się* 'poniewierać się'; z przedr. *uciułać*. Wyłącznie polski czas. ekspresywny. Nagłosowe *ciu-* wtórne (z ekspresywnej palatalizacji **cu-* lub **tu-*). Zapewne z palatalizacją *t* > *ć* z wcześniejszego **tułać* w przypuszczalnym znaczeniu 'przyciskać (do siebie), przygarniać' (por. odrębne znaczeniowo zwrotne *tułać się* 'chodzić bez celu, wałęsać się, włóczyć się po świecie'), będącego czas. wielokr. od *tulić* 'przyciskać do siebie, przygarniać' względnie od psł. **tuliti* 'przyciskać coś do czegoś, tulić' (dalej o pochodzeniu zob. *tulić* i *tułać się*). Związek *ciułać* z *tułać* potwierdza też dial. *ciułać się* 'poniewierać się' = *tułać się*. — Od tego *ciułacz*.

ciupać *ciupię* od XVII w. pot. 'lekko, słabo uderzać, bić, rąbać na drobne kawałki; dłubać, ściubić', dial. 'silnie bić, lać (o deszczu)', 'kłuć (o bólu)'. Por. cz. *ťupat* 'iść drobnymi kroczkami', dial. 'lekko, słabo rąbać na drobne kawałki', słc. *ťupať* 'łupać, rąbać', br. dial. *cjúpac'* 'stąpać, tupać, dreptać (o dziecku); upadać', *cjúpnuc'* 'stąpnąć niepewnie nogą; upaść, przewrócić się (o dziecku)'. Czas. ekspresywny (z palatali-

zacją *c-* > *ć-*) od p. daw. *cupać* 'iść powoli za kimś, by go pochwycić, dybać na kogoś; śledzić kogoś', dial. 'trącać, uderzać; tupać; spadać z drzewa, głośno uderzając o ziemię (o jabłku)', por. cz. *cupat* 'dreptać; tupać', dial. też 'strącać np. owoce z drzewa', ukr. dial. *cúpaty* 'tupać', ch./s. *cȕpiti* 'stuknąć, uderzyć', *cȕpnuti* 'tupnąć nogą; podskoczyć'. Psł. **cupati* 'wywoływać odgłos, idąc drobnymi krokami, tupać; wywoływać odgłos przy uderzeniu', czas. dźwkn. (por. p. *cup!* interi. 'naśladuje odgłos uderzenia: bęc, bach, pac', 'oznacza nagłe schwytanie: chap, cap, łap', też *łupu cupu!*, dial. również *łup cup!* 'oznacza odgłos uderzania, bicia'). Nie jest też wykluczony związek *ciupać* z *tupač* (zob.).

ciura od XVII w. 'człowiek należący do czeladzi obozowej; pachołek wojskowy', w gwarach przezwisko lub nazwa człowieka podrzędnej wartości, cechującego się ujemnymi cechami psychofizycznymi, ograniczonego umysłowo, powolnego, ślamazarnego, niedołęgi, niezdary, też 'stary, wynędzniały koń', kasz. *čëra* / *ćura* 'człowiek leniwy, powolny', 'obłudnik', 'lichy koń, szkapa'. Zapożyczenie z ukr. *ćúra* / *džúra* / *cjúra* 'kozacki pachołek wojskowy', przejętego z języków tureckich: za ostateczne źródło uznaje się kipcz. *čora* / *cora* 'parobek do koni'.

ciurkać od XIX w. 'lać się strużką, ciec z pluskiem, kapać', 'wywodzić trele, śpiewać (o ptakach)'; od XVII w. też *ciurczeć* 'lać się strużką, ciec z pluskiem, kapać', daw. i dial. 'wydawać głos (o niektórych ptakach, o świerszczu); wydawać głos podobny do głosu ptaków, świerszcza'; dial. także *ciurać* 'idąc, powłóczyć nogami po ziemi', *ciurkotać* 'ćwierkać (o kuropatwie)'. Por. słc. *curkať* (dial. *ćurkať*) 'ciec z pluskiem, lać się małą strugą', dial. też *ćurčec* 'bulgotać', *čurec* 'ciec', ukr. dial. *čúrkaty* 'lać się strumieniem', *ćuríty* / *čurýty* 'ts.', *cjuríty* / *cjurýty* 'tryskać, lać się obficie', br. *curčác'* / *curćéc'* 'szemrać, bulgotać, ciec ciurkiem', bg. dial. *čjurtjá*, *-tíš* 'płynąć ciurkiem', *ćúrkam* 'szumieć, huczeć (o wodzie); ubijać, tupać'. Czas. pochodzenia dźwkn. od naśladowania plusku, szmeru płynącej, lejącej się wody, np. p. dial. *ciur!*, gł. *čur!*, słc. *curk!*; rekonstruuje się psł. czasowniki **čurěti* / **čurati*, **ćurčati* / **čurkati* 'ciec słabo, powoli, sączyć się ze szmerem', ale wyrazy tego rodzaju mogły powstawać i odnawiać się także niezależnie w poszczególnych językach w różnym czasie. — Od tego *ciurkiem* 'strumieniem, strugą, gęstymi kroplami', dial. *czurkiem* 'ts.', narz. rzecz. odczas. w funkcji przysłówka, por. słc. dial. *ćurkom* / *čurkem* 'ciurkiem' / *čurek*, *-rka* 'źródełko z bulgocącą wodą', *curek*, *-rka* 'cienki, słaby prąd wody', ukr. pot. *cjúrkóm*, dial. *čurkóm* 'ciurkiem', ch./s. *cúrkom* (*cȕrkom*) 'ciurkiem' / *cúrak*, *-rka* 'cienki strumień cieczy; wytrysk źródła'.

ciżba 'wielka liczba stłoczonych ludzi, tłum, gromada, rzesza', 'ścisk, tłok', dial. także 'kłopot', stp. XV–XVI w. też *ciszczba* / *ciżdżba* 'tłum, tłok', kasz. *cëżba* 'ścisk, tłok'. Por. ukr. przest. *týćba* 'tłok, ścisk', dial. *týžba* 'stado ptaków, zwierząt', br. dial. *cížba* 'duża ilość czegoś, natłok'. Pierwotne *ciszczba* > *ciżdżba* > *ciżba*, nazwa czynności 'ciśnięcie się, ścisk' od *ciskać* (zob.) z przyr. *-ba* (<**-ьba*).

ciżma od XVI w. (daw. też *czyżma* / *czyzma*) 'but z miękkiej skóry, płytki lub z niską cholewką, trzewik', dial. *ciżma* / *ciżem* 'obuwie skórzane', kasz. *ciżva* 'but z wysoką cholewą'; zdr. *ciżemka*. Por. cz. *ciżma*, zwykle *ciżmy* mn 'buty z cholewami'. Zapożyczenie z węg. *csizma* 'buty z cholewami, długie buty'.

ckliwy 'wywołujący nudności, mdlący, mdły' (z tego wtórnie 'przesadnie tkliwy, rzewny, czułostkowy') od XVII w. (ale w XVI w. *cliwo* czy *czliwo* 'nieprzyjemnie', *cliwość* / *ckliwość* 'złe samopoczucie, dolegliwość, szczególnie mdłości, nudności'; stp. XV w. *teskliwy* 'zakłopotany, niespokojny, niezadowolony'), dial. młp. *ckliwy* (*cliwy*) 'wrażliwy na łaskotki; wrażliwy; mdły, wywołujący mdłości; groźny, przerażający, wzbudzający strach; ogromny' (od tego dial. *ckliwić* / *cliwić* 'łaskotać; być podatnym na łaskotki, czuć łaskotanie; odczuwać mdłości; tęsknić'). Por. słc. *clivý* 'tęskny, smutny', r. *tosklívyj* 'tęskny, tkliwy, rzewny, markotny, przykry, nudny', ukr. *tosklývyj* 'smutny'. Z prapostaci **tъskl-ivъ*, przym. z przyr.

*-ivъ (p. -iwy) od pierwotnego imiesłowu czasu przeszłego *tъsklъ, por. p. dial. cło (< *ckło < *tskło) 'tęskno, nudno' (od *ckły < *tъsklъ utworzone p. dial. cklić / clić 'niedomagać, skarżyć się na dolegliwości, narzekać, kwękać', cklić się 'tęsknić'). *Tъsklъ to imiesłów od czas. *tъsknǫti (*tъskniti): stp. od XV w. cknąć 'odczuwać nudności' (w XVI w. cknąć / cnąć 'być w złym stanie psychicznym, buntować się wewnętrznie, narzekać, przykrzyć, mieć czegoś dość; nudzić się', 'być w złym stanie fizycznym, odczuwać cierpienia, zwłaszcza mdłości'), cknić 'przykrzyć sobie, upadać na duchu', dial. młp. i śl. cnąć się / cnić się 'tęsknić, przykrzyć się', stp. XV w. tesknąć 'odczuwać głęboki smutek, przygnębienie', tesknić sobie 'smucić się, trapić się, rozpaczać'; por. słc. cnieť sa 'tęsknić', br. tosknić' 'tęsknić, smucić się, martwić się, frasować się', cs. sъtъsnǫti 'smucić się, frasować się'; zob. też tęsknić). Podstawą tych wyrazów był psł. rzecz. *tъska 'smutek, przygnębienie, złe samopoczucie, mdłości, nudności' (por. r. toská 'tęsknota, smutek, nuda', zob. tęskny). — Od tego ckliwość.

cło od XIV w. 'opłata od przywozu i wywozu towarów przez granice', stp. i dial. 'myto, opłata za przejście, przejazd lub przewóz; miejsce pobierania takiej opłaty', kasz. też cło 'cło'. Por. cz. clo 'cło', słc. clo 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. zol m, n (dziś niem. Zoll m) 'myto, cło' (prawdopodobnie za pośrednictwem stcz. clo), przejętego ze śrłac. toloneum n (< łac. telōnēum n 'miejsce poboru podatków' < gr. telōneīon n 'ts.', od gr. télos 'cel, koniec, podatek, cło'). Na postać i rodzaj wyrazu słow. oddziałało może bliskoznaczne myto (zob.). — Od tego celny; celnik; clić 'nakładać cło' (stp. XV w. 'spłacać obciążenia nieruchomości', w XVI w. 'uiszczać opłatę celną').

cmentarz 'miejsce grzebania zmarłych', 'przestrzeń wokół kościoła (gdzie dawniej grzebano zmarłych)', stp. XV w. cmyntarz / cmynterz / smyntarz 'cmentarz', w XVI w. cmyntarz, rzadziej cmentarz / smyntarz (smyńtarz, smentarz), w gwarach obok najczęstszej postaci cmentarz też smentarz (śmentarz / śmientarz / świentarz / śniętarz / sniętarz / sznientarz), cwentarz (cwętarz), cmenter / smenterz / centerz, kasz. smątâř / smintâř (sḿintâř). Zapożyczenie z łac. kościelnego cimiterium 'cmentarz' (< łac. coemētērium 'cmentarz' < gr. koimētḗrion 'sala sypialna, miejsce spoczynku'). — Od tego cmentarny, cmentarzysko.

cmokać od XVII w. 'mlaskać', 'palić fajkę, cygaro, wciągając dym', żart. 'głośno całować', dial. 'cmokać na konie'; jednokr. cmoknąć (też 'pocałować')'; też daw. smokać / smukać 'cmokać', dial. smokać 'cmokać na konie'; por. także daw. XVIII w. smoktać 'cmokać; chlipać, ssać; całować', dial. cmoktać 'cmokać', smoktać 'ssać', smochtać 'zbierać ziarna z ziemi (o świni)', smoktać się 'dawać coś z niechęcią', kasz. smlokotac 'głośno jeść, mlaskać'. Ogsł.: słc. cmokať / cmukať 'cmokać', też čmokať / čmukať 'mlaskać', r. cmókať / ćmókať 'cmokać, mlaskać; głośno całować; chlupać', ch./s. cmókati 'głośno całować'. Czas. pochodzenia dźwkn. (od dźwięku cmok przy głośnym jedzeniu, cmokaniu, głośnym pocałunku), stąd zmienność nagłosowej spółgłoski i wahania rdzennej samogłoski.

cnota od XV w. (starsza postać czsnota od XIV w.) 'przestrzeganie zasad etyki, zespół dodatnich cech moralnych, prawość, szlachetność, zacność', 'dodatnie cechy charakteru, przymioty, zalety', 'dziewictwo, niewinność', stp. też 'moc; cześć, honor'. Płnsł.: gł. ćestnota 'zacność, nieskazitelność', cz. przest. ctnota 'cześć, niewinność', ukr. čestnóta 'uczciwość, zacność; cnota, niewinność' (zapewne z polskiego: ukr. i br. cnóta 'cnota, niewinność'). Rzecz. abstr. od psł. *čъstъnъ, p. cny (zob.), z przyr. -ota. — Od tego cnotliwy (→ cnotliwość).

cny od XVI w., w stp. XIV–XV w. starsze postaci czstny / czsny, w XVI w. jeszcze wyjątkowe czny 'cnotliwy, zacny, szlachetny, prawy, dostojny, czcigodny', stp. też 'nieposzlakowany; niewinny', daw. od XV w. też czesny / czestny (od XVI w. także cześny / cześni) 'uczciwy, zacny; zaszczytny, honorowy; czcigodny', w XV w. również 'przedni, wyborny', kasz. cni 'czcigodny, szanowny', česni 'zaszczytny, godny szacunku'.

Ogsł.: cz. *ctný*, stcz. *čstný / čsný / ctný / cný / csní / cní* 'uczciwy, cnotliwy; czcigodny, szanowny', r. *čéstnyj* 'uczciwy, zacny, rzetelny', scs. *čьstьnъ* 'czcigodny, zacny, znakomity'. Psł. **čьstьnъ* 'odznaczający się czcią, honorem, uczciwością; godzien czci, czcigodny, szanowany, szanowny', przym. od psł. **čьstь* (zob. *cześć*), z przyr. **-ьnъ*. Por. *cnota*. Zob. też *bezecny, czesne, niecny, zacny; poczesny*.

co zaim. pytajny o rzeczy, wtórnie zaim. względny, też part., w stp. najpierw (do XV w.) starsze postaci *czso / cso*, od końca XIV w. poświadczona nowsza forma *co* 'co', dial. wlkp. też *czo*, kasz. *co*. Ogsł.: cz. *co*, stcz. *čso*, r. *čto*, scs. *čьto*, dop. *česo / ćьso*, ch. dial. czak. *čà* 'co'. Psł. **čь* (w językach wschsł. i płdsł. zwykle **čь-to*, wtórnie rozszerzone za pomocą part. *-to*), dop. **čьso* 'co', kontynuuje pie. **k^{u}id*, formę rodzaju nijakiego zaimka pytajnego **k^{u}is* 'kto', por. łac. *quid* 'co, co zacz, co za', gr. *tí* 'co', het. *kuit* 'co'. Polska forma *co* < *cso* < *czso* z pierwotnej psł. formy dop. **čьso* (z wyjątkową w słow. końcówką **-so*), wtórnie przeniesionej do mian. w językach zachsł. (por. też strus. *čьso* w funkcji mian.), z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *czs-* > *cs-* > *c-*. Kontynuant pierwotnego mian. **čь* zachowany do dziś w p. *za-cz, niwe-cz* (zob. *zacz, niweczyć*). — Od tego formy *coś* (dial. też *cosi*); *cóż* (stp. od XIV w. *coż / czsoż / csoż*), z part. *-ś* (*-si*), *-ż(e)*.

codzienny od XVII w. 'stały, powszedni', por. też dial. *codni* i *codniowy* 'ts.'; przysł. *codziennie*. Przym. z przyr. *-ny* od wyrażenia *co dzień* 'każdego dnia'. — Od tego *codzienność*.

cofać 'powodować ruch ku tyłowi, posuwać wstecz, zawracać', 'powstrzymywać, odwoływać', w XVI w. 'odstępować, kierować się w inną stronę', dial. też *cafać / cáfać / cávać*, kasz. *copac / cofac* 'cofać' (*copnǫc* też 'zwrócić resztę pieniędzy'); z przedr. *wycofać*; jednokr. *cofnąć*; wielokr. *-cofywać*: tylko z przedr. *wycofywać*. Por. gł. *cofać* 'cofać; cofać się, ustępować', cz. *couvat* 'cofać się; ustępować', słc. *cofať* 'cofać się'. Zapożyczenie z niem. dial. bawar. *zaufen* 'iść wstecz'. — Od czas. przedrostkowego *zacofany*.

cokolwiek od XV w. zaim. nieokreślony 'wszystko jedno co', w użyciu przysłówkowym 'w pewnym stopniu, trochę', stp. XV w. zaim. rzeczowny 'cokolwiek', liczebny nieokreślony 'ile tylko', por. stp. XV w. *cokolwie* 'cokolwiek', *czsokole / csokole / cokole* 'cokolwiek; ile tylko', *czsokoli / csokoli / cokoli* 'ts.; o ile'. Wyraz powstał przez nawarstwienie się na zaim. *co* (*czso*) kolejnych partykuł **koli* (/ **kolě*) i **-vě(kъ)*, por. *aczkolwiek*. Rozwój postaci *co* (*czso*) → *czsokoli* (> *cokoli*) → **czsokoliwie(k)* > *cokolwiek*, co do zaniku *-i-* por. *alibo* > *albo* (zob.).

coraz od XIX w. 'wyraz oznaczający stopniowe wzmaganie się, nasilanie czegoś', 'co chwila', *coraz to*. Z wyrażenia *co raz* (zob. *co* i *raz*).

córka od XV w. 'dziecko płci żeńskiej w stosunku do rodziców', stp. od XIV w. *cora* 'córka', kasz. *córka* (rzadziej *córa*) 'córka'; zdr. *córeczka*; *córa* książk. 'ts.'; por. stp. *dca* 'córka'. Ogsł.: cz. *dcera* 'córka', *dcerka* 'córeczka', r. *doč' ż, dóčka* 'córka', scs. *dъšti, dъštere* 'córka'. Psł. **dъkti, *dъktere* 'córka' (temat spółgłoskowy na *-r-*), zdr. **dъkterьka* (/ **dъkterica*), dokładne odpowiedniki w tym samym znaczeniu: lit. *duktẽ, dukterẽs*, goc. *daúhtar* (dziś niem. *Tochter*), gr. *thygátēr*, stind. *duhitā́-, duhitár*, awest. *dugədar*. Pie. termin pokrewieństwa **d^{h}ug^{h}(ə)ter-* 'córka' (pierwotnie może 'mogąca karmić piersią'). — Od tego *córeńka, córunia, córuchna*.

cuchnąć od XVI w. (daw. także *czuchnąć*) 'śmierdzieć', dziś w gwarach mazurzących *cuchnąć* 'ts.', ale dial. śl. *czuchnąč* 'ts.'; postać z *c-* z rezultatem mazurzenia, przeniesiona do języka liter. z gwar mazurzących. Ogsł.: cz. dial. *čuchnúť* 'śmierdzieć', r. dial. *čúchnuť* 'stawać się stęchłym', słwń. dial. *čúhniti* 'śmierdzieć'. Psł. **čuchnǫti* 'wydzielać nieprzyjemny zapach, śmierdzieć', czas. inchoat. (z przyr. **-nǫ-*) od psł. **čuchati* 'rozpoznawać coś zmysłami (przede wszystkim węchem), wąchać, węszyć' (p. dial. *cuchać*, śl. *czuchać* 'węszyć, wąchać', lepiej jest poświadczony pochodny rzecz. *cuch* od XVI w., daw. i dial. też *czuch* 'odór, smród', daw. i dial. także 'powonienie, węch psa'; por. cz. *číchat*, lud. *čuchat* 'wąchać, węszyć',

dial. *cuchat* też 'śmierdzieć', r. dial. *čúchat'* 'rozpoznawać zmysłami (powonieniem lub smakiem), czuć, odczuwać; słyszeć', słwń. dial. *čūhati* 'węszyć; przeczuwać'. Psł. **čuchati* to czas. intensywny od psł. **čuti* (zob. *czuć*), z przyr. **-cha-* < **-sa-*.

cucić od XVIII w. 'przywracać do przytomności', stp. XV w. *cucenie* 'budzenie', dial. *cucić* (w płd. Małopolsce też *cudzić*, w gwarach wsch. i kresowych *czucić*) 'cucić; budzić', kasz. *cucëc* 'budzić'. Forma *cucić* wtórna w stosunku do *ocucić* (zob.), powstała w rezultacie fałszywego podziału morfologicznego: wydzielenia przedr. *o-*, podczas gdy wyraz zawierał przedr. **ot-*. Od niej stp. *przecucić* 'obudzić (się)'.

cud od XVI w. 'wydarzenie niezgodne z prawami przyrody, niezwykłe', 'rzecz, zjawisko niepospolite, niezwykłe, wywołujące zdumienie, podziw', *cudo* 'o osobie, rzeczy, zjawisku niepospolicie pięknym, nadzwyczajnym', dial. *cud* (w gwarach wsch. też *czud*) i *cudo* 'cud', 'rzeczy niezwykłe, piękne, wywołujące zdumienie, podziw; czynności mogące wywołać zdziwienie, oburzenie' (także ślad przynależności wyrazu do tematów na *-es-*: wlkp. przym. *cudosny* 'nieprawdopodobny, dziwny, cudaczny'), stp. od XIV w. *czudo* / *cudo* 'cud' (w XVI w. *cud*, rzadziej *cudo*; z *cz-* tylko rzadka forma przysł. *czudnie* obok zwykłej *cudnie*), kasz. *cud*, *cèdu* 'cud'. Ogsł.: cz. dial. *cuda* mn 'dziwy, nieszczęścia', słc. *čudo* 'dziw, cudo', r. *čúdo* 'cud, zjawisko nadprzyrodzone; coś niezwykłego, zadziwiającego; dziwo, potwór', scs. *čudo*, *čudese* / *študo*, *študese* 'zjawisko nadzwyczajne'. Psł. **čudo*, **čudese* 'zdziwienie, podziw; coś zadziwiającego, niezwykłego, budzącego podziw, zjawisko nadprzyrodzone' (temat spółgłoskowy na *-es-*), najbliższym wyrazem jest gr. *kȳdos*, *kȳdeos* [< **kūdos*, **kūdesos*] 'sława, cześć'. Z pie. **kēu̯d-os*, **kēu̯d-es-* (na wariant **skēu̯d-os*, **skēu̯d-es-* wskazuje scs. *študo*, *-ese*), od pie. **(s)keu̯-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wrażenia zmysłowe (dotykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie' (zob. *czuć*). Formy z *c-* (por. też cz. dial. moraw. *cuda* mn 'dziwy, nieszczęścia', br. dial. *cuda* n 'dziwo, cud') zwykle tłumaczy się mazurzeniem, może jednak powstały w rezultacie zderzenia się kontynuantów wariantów **kēu̯dos* i **skēu̯dos*; niepewne. — Od tego *cudak* (→ *cudaczny*, *cudacki* → *cudactwo*); *cudny*, *cudowny*; *cudować*; *cudeńko*; *cudotwórca*.

cudzy od XIV w. 'należący do kogoś innego, będący własnością kogoś innego, nie swój', reg. 'obcy, cudzoziemski', stp. też 'nie należący do określonego kręgu ludzi (np. rodziny, plemienia, wsi), przedmiotów lub spraw, obcy', kasz. *cëzi* / *cuzi* 'cudzy, obcy'. Ogsł.: cz. *cizí* 'cudzy; obcy; nieznajomy; obojętny', r. *ćužój* 'cudzy; obcy', scs. *štuždь* / *stuždь* / *tuždь* 'obcy, wrogi'. Psł. **ťuďь* (/ **tuďь*) [< **teu̯t-jo-* / **tou̯t-jo-*] 'nie swój, cudzy', przym. dzierżawczy z przyr. **-jь* od pie. **teu̯tā* / **tou̯tā* 'ludzie, lud, naród' (por. stlit. *tautà* 'lud, naród', łot. *tàuta* 'ts.', stpr. *tauto* 'kraj', goc. *þiuda*, stwniem. *diot(a)* 'lud', stir. *tūath* 'lud, plemię, kraj'). Pierwotne znaczenie 'należący do (innych) ludzi, cudzy', co do rozwoju znaczenia por. np. słwń. *ljudski* 'ludzki' : 'obcy'. — Od tego *cudzołożyć* (→ *cudzołożnik*, *cudzołożnica*); *cudzoziemiec*, *cudzoziemski*.

cukier *cukru* od XV w. (wcześniej, od XIV w. przykłady z fleksją łacińską w tekstach pisanych w Polsce po łacinie; wyraz oznaczał najpierw 'cukier trzcinowy'). Por. cz. *cukr*, słc. *cukor*, *-kru*, gł. *cokor*, ukr. *cúkor*, br. *cúkar* 'cukier'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zucker* 'cukier' (por. też np. wł. *zucchero*, hiszp. *azúcar*, franc. *sucre*, arab. *ṣūkkar* 'ts.'); za ostateczne źródło uznaje się stind. *śarkara-* m 'żwir; ziarna cukru' (do Europy wyraz dotarł chyba za pośrednictwem arabskim). — Od tego *cukierek*; *cukrowy*; *cukrować*; *cukrzyć* (*scukrzyć się*); *cukrownia*; *cukiernia*, *cukiernik*, *cukiernica*; *cukrzyca*.

cwał od XVII w. 'szybki galop', *cwałem* 'galopem', daw. XVII–XVIII w. *czwał* (hiperpoprawne, usuwające rzekome mazurzenie; dziś w gwarach wsch. w okolicy Biłgoraja i Suwałk, może pod wpływem ruskim) i *szczwał* (skojarzenie z rodziną wyrazową *szczwać* 'szczuć'); daw. od XVI w. *czwalać* / *cwalać* 'cwałować' (dziś gwarowe *cwałać* na Orawie i Podhalu), od XVIII w. współczesne *cwałować* (w gwarach też *czwałować*)

'galopować; biec bardzo szybko, pędzić'; z polskiego: ukr. *čvaláty* 'cwałować', r. dial. *čvalať* 'ts.'. Zapożyczenie z cz. *cval* (daw. *cvál*) 'galop', *cválati* 'galopować', *vycválati* 'wyćwiczyć, wytrenować', por. słc. *cval* 'cwał', *cválať* (dial. *cvalovať*) 'cwałować'; do cz. zapożyczone z niem. dial. bawar. *zwalen / zwälen / sweilen* 'bić, dręczyć'. Na gruncie czeskim z 'bić, dręczyć' powstało znaczenie 'ćwiczyć, trenować konie, przyuczać je do biegu galopem (przez bicie)'.

cwany 'sprytny, przebiegły, chytry' por. *szczwany* (zob. *szczuč*).

cycek *cycka* 'pierś kobiety; sutek zwierzęcia' (zgr. *cyc*), stp. od XV w. *cyc* i *cycek* 'brodawka piersiowa', dial. *cyc* i *cycek* (w okolicy Wadowic *cecek*) / *cycka* ż 'pierś (kobieca) lub brodawka sutkowa; wymię lub dójka; smoczek', przen. np. 'najmłodsze dziecko w rodzinie', 'sopel lodu', 'dzióbek naczynia', kasz. *cëc* 'pierś kobiety, brodawka piersiowa; sutek zwierzęcia; smoczek', *cick* 'pierś matki, podlotka, sutek zwierzęcia', przen. 'ostatnie dziecko w rodzinie'; por. dial. *cycač* i *cyckač* 'ssać'. Por. gł. *cyc* 'pierś kobiety; cycek; dzióbek naczynia', zdr. *cyck* (też *cycač* 'ssać pierś'), cz. *cic / cec* 'pierś, cycek', *cecek / cecík* 'cycek', ukr. *cýc'ka* 'pierś kobieca', ch./s. *cìca* 'pierś kobieca', ch. dial. kajk. daw. *cëcek* 'pierś, sutek'. Wyraz z języka dziecinnego z charakterystycznym podwojeniem, podobne wyrazy występują także w innych językach, por. np. niem. *Zitze* ż (dniem. *titte*) 'cycek, sutek', wł. *tetta* i *zizza* 'cycek', rum. *ţiţă* 'ts.'.

cykać 'tykać (np. o zegarze); wydawać suche, trzeszczące szmery (np. o świerszczu)', stp. XV w. 'świstać', w XVI w. 'oddawać mocz' (dziś dial.), pot. 'pić po trochu; dawać po trochu', dial. też 'doić, kiedy krowa daje mało mleka; dawać mało mleka (o krowie)', kasz. *cikac* 'skąpo wlewać'; jednokr. *cyknąč*. Ogsł.: cz. *cikat* 'ćwierkać (np. o świerszczu); bąkać, odzywać się nieśmiało', r. *cýkať* 'sykać, syczeć, gwizdać (np. o ptakach, owadach)', słwń. *cíkati* 'ćwierkać, piszczeć'. Psł. **cikati* 'wydawać głos syczący, świszczący (*ci-ci*), świstać, piszczeć', czas. oparty na dźwkn. wykrz. typu p. *cyk-cyk!* o odgłosie np. zegara, bg. *ci, ci!* o głosie ptaków.

cyranka od XV w. 'ptak Anas querquedula'. Por. w tym samym znaczeniu ukr. *čyránka / čyrénka*, br. *čyránka*, r. *čirënok, -nka* oraz np. cz. *čírka* (stcz. *čierka*), dial. *čirek*, ukr. *čyrýcja*, br. *čyrók*, dial. *čyr / čírik* (*čýryk*). Prawdopodobnie pochodzenia dźwkn.

czad od XVII w. 'trujący gaz (tlenek węgla) powstający na skutek spalania węgla przy niedostatecznym dopływie powietrza', 'woń spalenizny, swąd', dial. też 'dym', wyjątkowo 'zaraza'. Ogsł.: cz. *čad* 'swąd, spalenizna, dym', r. *čad* 'swąd, duszący dym', słwń. *čâd* 'dym, czad, para, opar; sadza'. Psł. **čadъ* [< **kēd-o-*] 'lotne produkty spalania, parowania: dym, opar, mgiełka, sadza', w związku etymologicznym z psł. **kaditi* (zob. *kadzič*). — Od tego *zaczadzič (się)* 'zatruć (się) czadem, wyziewami' (por. dial. *czadzič* 'dymić, kopcić', kasz. *čaʒëc* 'kopcić, kurzyć się; palić tytoń; kurzyć np. piaskiem; śnieżyć; pienić się, o morzu'), *zaczadzieč* 'zaczadzić się'.

czaić się *czaję się* od XV w. 'czekać na kogoś w ukryciu z zamiarem napaści, skradać się', w XVI w. 'zasłaniać się, kryć się', dial. też 'chować się', 'siadać (o drobiu)', 'robić coś powoli', kasz. *čajic są* 'czaić się, skradać się, kryć się; guzdrać się'; *przyczaič się* 'ukryć się, czyhając na kogoś', *zaczaič się* 'ts.'. Por. ukr. *pryčajítysja* 'przyczaić się'. Związane ze strus. *čajati, čaju* 'oczekiwać, spodziewać się', r. przest. i dial. *čajať, čaju* 'ts.; sądzić, myśleć, przypuszczać', scs. *čajati* 'oczekiwać, spodziewać się', ch./s. daw. (dziś w pieśniach lud.) *čâjati, -jēm* 'oczekiwać, czekać'. Psł. **čajati* [< **kēj-*] / **čati, *čajǫ* 'spodziewać się, oczekiwać', dokładny odpowiednik: stind. *cā́yati* 'zauważa, spostrzega, troszczy się, lęka się', od pie. pierwiastka **k^{u}ei̯-* 'uważać na coś'.

czajka od XV w. 'ptak Vanellus vanellus', nazwa powszechna w gwarach, gdzie rzadko też *czaja*, kasz. *čâjca*. Płnsł.: cz. *čejka* 'ts.', r. *čajka* 'mewa'. Psł. **čajьka* 'czajka', nazwa pochodzenia dźwkn., oparta na krzyku ptaka **kē*.

czajnik od XIX w. 'naczynie do gotowania wody na herbatę', daw. i dial. też 'czajniczek do zaparzania herbaty'; zdr. *czajniczek* 'małe naczynie do zaparzania herbaty'. Zapo-

życzenie z r. *čajnik* 'czajnik, imbryk do herbaty', od *čaj* 'herbata' (zapożyczonego z chińskiego, zob. *herbata*); w gwarach polskich (zwłaszcza na pograniczu czesko-słowackim) *czaj* 'herbata; herbata ziołowa; gorąca woda z cytryną i rumem', zapożyczone z cz. czy słc. *čaj* 'herbata' (które zostały przejęte z rosyjskiego).

czapka od XV w. 'rodzaj nakrycia głowy', dial. *czapka / szapka* także 'kapelusz', 'czepiec', często o czymś przypominającym czapkę, np. 'kapelusz grzyba; przykrycie ula; okap', kasz. *čápka* 'czapka' (por. *čapula* 'męska czapka zimowa', *čapínka* 'jakakolwiek czapka zapinana pod brodę'); zdr. *czapeczka*; zgr. *czapa* (późne). Por. cz. *čapka* 'czapka', *čepice ż* 'czapka, czapa', słc. *čapica* 'ts.'; w językach wschsł. i płdsł. z *š-*: strus. od XIV w. *šapka* 'męskie nakrycie głowy', r. *šápka*, bg. *šápka*, ch./s. *šȁpka* 'czapka'. Zapożyczenie, jak wiele innych nazw elementów stroju; skojarzenie z bliskoznacznymi *czepek*, *czepiec* (zob.) wtórne. Źródłem wyrazu było zapewne stfranc. *chape* 'kaptur, kapiszon', *chapel* 'nakrycie głowy' (dziś franc. *chapeau* 'kapelusz') < łac. *cappa* 'rodzaj nakrycia głowy', nie można wykluczyć pośrednictwa śrwniem. *schap(p)el* 'nakrycie głowy' (niem. arch. *Schappel* 'średniowieczna kobieca ozdoba głowy, stroik; kobieca ozdoba głowy w strojach ludowych'). — Od tego *czapnik* 'rzemieślnik szyjący czapki' (od XV w.).

czapla od XV w. 'ptak Ardea'. Ogsł.: stcz. *čiepě / čěpě ż*, r. *cáplja*, dial. *čáplja*, ch./s. *čȁplja* 'ts.'. Psł. **čapa* 'ptak błotny Ardea', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ja* od psł. **čapati* 'brodzić, chodzić z pluskiem po wodzie, po błocie, człapać' (por. kasz. *čapac* 'chodzić, stąpać niezgrabnie, zwłaszcza po wodzie, po błocie', cz. dial. *čápat se* 'brodzić po wodzie, błocie', ukr. *čápaty* 'stąpać powoli, iść z trudem, człapać'; czas. pochodzenia dźwkn. od odgłosu chodzenia po wodzie, błocie). Pierwotnie 'ta, co brodzi po wodzie, po błocie'. Jeden z nielicznych rodzimych wyrazów polskich z *l* epentetycznym w części przyrostkowej (por. *grobla*, *kropla*).

czar 'nadzwyczajne zjawisko, zdarzenie przypisywane działaniom sił nadprzyrodzonych; przejaw działania tych sił i wywołujące je środki magiczne' (zwykle *czary* mn), 'powab, wdzięk, urok', stp. od XV w. 'czarowanie, wróżenie lub wiara w czary i wróżby', kasz. *čarë* mn 'czary, gusła'. Ogsł.: cz. *čár*, zwykle *čáry* mn 'czary, czarowanie', 'czar, powab, wdzięk', r. *čáry* 'czary, urok', scs. *čarъ* 'czary'. Psł. **čarъ* [< **kēro-*] 'czynności i środki magiczne, wywołujące działanie sił nadprzyrodzonych, gusła', pokrewne z lit. *kẽras* m, zwykle *keraĩ* mn 'czary, gusła', *kerėti* 'czarować złym spojrzeniem, rzucać urok', awest. *čārā ż* 'środek, środek pomocniczy', od pie. **k̑er-* 'czynić, robić'. Etymologiczne znaczenie 'działanie, czyn', z czego wtórnie 'czynności magiczne, czary, gusła' (możliwość takiego rozwoju semantycznego wspiera należące do tej samej rodziny stind. *kṛtyā́* 'czyn, działanie' > 'czary'). Por. *czarodziej*, *czarować*.

czara od XVII w. 'rodzaj ozdobnego, kosztownego naczynia, używanego zwykle do szlachetnych napojów'; zdr. *czarka* od XVI w. Zapożyczenie z r. *čára* 'ozdobne, drogie naczynie do picia trunków, puchar, kielich' (poświadczonego od XII w.), będącego zapewne pożyczką orientalną, por. turkm. *čara* 'wielka szklanica', kirg. *šara* 'wielki drewniany puchar', mong. *čara / cara* 'rodzaj metalowego kielicha'.

czarny od XV w. 'mający barwę węgla, sadzy', 'ciemny; mroczny, nieoświetlony', 'brudny', 'zły, niegodziwy, nieżyczliwy, szkodliwy', 'złowieszczy, złowróżbny, pesymistyczny', 'smutny, nieszczęśliwy'. Ogsł.: cz. *černý* 'czarny', przen. 'smutny; zły, złowrogi; niedozwolony, nielegalny', r. *čërnyj* 'czarny', scs. *črьnъ* 'czarny, ciemny'. Psł. **čŕnъ* [< **kĭrs-no-* < pie. **kr̥s-no-*] 'bardzo ciemny, czarny', dokładne odpowiedniki: stpr. *kirsnan* 'czarny', lit. dial. *kĩrsnas* 'o intensywnej czerni', stind. *kr̥snáḥ* 'czarny, ciemny'. Z pie. przym. **kr̥s-no-* 'czarny', od pierwiastka **kers-* oznaczającego ciemne barwy. — Od tego *czerń*; *czernić* (→ *oczernić*, *zaczernić*); *czernieć* (→ *sczernieć*, *sczerniały*).

czarodziej od XVIII w. 'człowiek mający moc czynienia czarów, czarnoksiężnik', w stp. XV w. tylko *czarodziejnik* 'czarownik, wróżbita' (dziś dial.); por. też dial. *czarodzierz*

'ts.'. Ogsł.: cz. *čarodej*, r. *čarodej*, scs. *čarodĕi* 'ts.'. Złożenie z pierwszym członem od psł. **čarъ* (zob. *czar*), człon drugi odczas. od psł. **déjati* (zob. *dziać*), co do budowy i członu drugiego por. *dobrodziej, kołodziej, złodziej*. — Od tego *czarodziejka, czarodziejski*.

czarować od XIV w. 'czynić czary, odprawiać praktyki magiczne', 'wzbudzać zachwyt, pociągać, nęcić, wabić', pot. 'wprowadzać w błąd, oszukiwać, zwodzić', dial. też 'szkodzić, krzywdzić, psuć', kasz. *čarovac* 'czarować, rzucać urok'. Ogsł.: cz. *čarovat* 'czynić czary', r. *čarováť* 'zachwycać, wzbudzać podziw', przest. 'czynić czary', cs. *čarovati* 'czynić czary'. Psł. **čarovati* 'czynić czary, wykonywać praktyki magiczne, rzucać uroki', czas. odrzecz. od psł. **čarъ* (zob. *czar*). — Od tego *czarownik, czarownica, czarowny*.

czart od XV w. 'diabeł, szatan', w gwarach *czart* (*ciart, siart*) / *czert* (*ciert*) / *czort* (*ciort*) też jako wyzwisko w odniesieniu do człowieka lub zwierzęcia, sporadycznie 'wir powietrzny', kasz. *čart* (też *čort, čurt*) 'diabeł człekokształtny, drobnego wzrostu, nagi, gęsto owłosiony, z rogami i kopytami'. Obecnie często w postaci *czort*, nawiązującej do formy gwarowej, ale szerzącej się prawdopodobnie pod wpływem r. *čërt*. Ogsł.: cz. *čert* 'zły duch, diabeł', r. *čërt* 'diabeł; nieczysta siła', słwń. *čŕt* 'zły duch; nieprzyjaźn, nienawiść'. Psł. **čŕtъ* [< **kĭrto-*] 'zły duch, demon, diabeł', prawdopodobnie urzeczownikowiony pierwotny imiesłów bierny od psł. **čerti*, **čьrǫ* 'ciąć, nacinać, oddzielać' > 'obłupywać korę z drzew' (ukr. dial. *čérsty* / *čérty*, *čru* 'zdzierać korę z drzew', p. daw. w Statucie litewskim *oczer* < **oczerł* 'zdarł korę z drzew'; por. np. lit. *skìrti, skiriù* 'dzielić, oddzielać, rozrywać', niem. *scheren* 'odcinać, oddzielać, strzyc'; od pie. **(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać'); postulowany psł. imiesłów **čŕtъ* miałby odpowiednik w łac. *curtus* 'okaleczony, obcięty, skrócony'. W wierzeniach różnych ludów pojawiają się okaleczone demony, por. np. p. *kusy* 'diabeł'. — Od tego *czarci, czartowski*.

czas od XIV w. 'nieprzerwany ciąg chwil, trwania', 'wyodrębniony okres, wyodrębnona pora', 'chwila, moment, pora', 'pora właściwa, stosowna; termin', 'rodzaj rachuby czasu', przest. 'pogoda', stp. 'czas', 'właściwy, stosowny, ustalony czas, pora, termin', 'okres', 'określona pora w ciągu doby', *w czas* 'w miarę, w sam raz', dial. (też kasz.) również 'pogoda; słota', 'menstruacja'. Ogsł.: cz. *čas* 'czas; pora; pogoda', r. *čas* 'godzina', *časý* 'zegar, zegarek', scs. *časъ* 'czas, chwila, moment, godzina'. Psł. **časъ* [< **kēso-*] 'odcinek, wycinek czasu' (fakty słow. wskazują na pierwotną opozycję semantyczną: psł. **vermę* 'nieprzerwany ciąg chwil, czas' : **časъ* 'odcinek, wycinek czasu, pora, moment', por. np. scs. *vъ časě vrěmenьnè* 'w momencie, chwili czasu'). Może rzecz. odczas. od psł. **česati* (zob. *czesać*) w znaczeniu 'rwać, szarpać, ciąć' (por. *kosa* I, *kosy*), z długą samogłoską rdzenną **-ē-*; pierwotne znaczenie byłoby zatem 'wycinek, ograniczony odcinek czasu' (przyjmowano też pierwotne znaczenie 'nacięcie na czymś na oznaczenie odcinka czasu'). Niepewny jest narzucający się związek ze stpr. *kīsman* bier. [< **kēs-ma-*] 'czas, pora' i alb. *kohë* ż [< **kēsā*] 'czas', gdyż zestawianie (i sprowadzanie do prapostaci **kᵘe-so-*) napotyka trudności fonetyczne, widoczne są także różnice morfologiczne (wskazujące na raczej niezależną genezę tych wyrazów). — Od tego *czasowy* (→ *czasownik*); też w złożeniach np. *czasomierz, czasopismo; czasochłonny*. Zob. także *ówczesny, wczesny*.

czasza 'puchar, kielich, czara' od XV w. (ale już w XIII w. 'danina w miodzie'), 'wypukłość, wzniesienie w kształcie półkuli', w XVI w. 'przedmiot o kształcie wklęsło-wypukłym, np. szczyt, wierzchołek'; zdr. *czaszka* 'kościec głowy' od XVI w. (dial. też 'głowa, sklepienie głowy; ciemię; kość czołowa'), stp. XV w. 'ozdobna część świecznika w kształcie czary', 'miseczka żołędziowa', 'wklęsła kość kolana, biodra'; por. stp. XV–XVI w. *czaszuła* / *czaszołka* 'miseczka żołędziowa; okrywa orzecha laskowego; muszla ślimaka morskiego, mięczaka'. Ogsł.: cz. *číše* ż 'puchar, czasza, czara', *číška* 'pucharek, czarka, lampka (wina)', r. *čáša* 'puchar, czasza, czara', dial. też 'okrągłe wycię-

cie w belce, w które wpuszcza się koniec innej belki; okrągła kość w stawie biodrowym', *čáška* 'filiżanka; szala, talerz (wagi)', scs. *čaša* 'puchar, czara'. Psł. **čaša* [< **kēsjā* ?] 'naczynie w kształcie misy (wydłubane w kawałku drewna)', prawdopodobnie od psł. **česati* 'drapać, skrobać' (zob. *czesać*), z przyr. **-ja* i z długą samogłoską rdzenną **-ē-* (por. *czas*), etymologiczne znaczenie zatem 'to, co wydrapane, wyskrobane'.

czata od XVI w. 'oddział wojska ubezpieczający w czasie postoju', *czaty* mn 'czatowanie, śledzenie, pilnowanie', kasz. *čâtë* mn 'stróżowanie, straż'. Por. słc. *čata* 'pluton; brygada', ukr. *čáta*, zwykle *čáty* mn 'straż, posterunek obserwacyjny', słwń. *čâta* 'zasadzka'. Zapożyczenie z węg. *csata* 'tłum, gromada, horda; stado; bitwa, potyczka', które zostało przejęte z płdsł. **četa* 'gromada, grupa ludzi (zwłaszcza uzbrojonych)' (por. ch./s. *čȅta* 'grupa ludzi, tłum; oddział wojskowy, rota, hufiec', dial. 'grupa ludzi idących coś zrabować lub odbić', cs. *četa* 'gromada, orszak', od tego scs. *sъčetati* 'połączyć, zjednoczyć', *pričetati* 'przyłączyć'), prapokrewnego prawdopodobnie z łac. *caterva* 'tłum, gromada, oddział, zastęp', irl. *cethern* 'oddział, gromada, grupa'. — Od tego *czatować* 'czaić się, śledzić z ukrycia, wyczekiwać' (dial. *czâtować* też 'pilnować; stać na warcie'; por. w gwarach płd. Małopolski *czâtać* 'usilnie wyczekiwać, czatować').

czcić *czczę* od XIV w. 'oddawać cześć, wielbić, otaczać wielkim szacunkiem', 'obchodzić jako święto, świętować', stp. *czcić* / *ćcić* 'poważać, szanować, wyrażać uznanie; święcić; częstować', dial. też *ćcić* / *ścić*, kasz. *tcëc*, *tci* / *tćëc*, *tči* 'czcić'. Ogsł.: cz. *ctít* (stcz. też *ćstíti*) 'szanować; podejmować gościa, częstować', r. *čtiť* 'szanować, szacować, poważać, czcić', scs. *čьstiti* 'czcić'. Psł. **čьstiti*, **čьsťǫ* 'oddawać cześć', czas. odrzecz. od psł. **čьstь* (zob. *cześć*). — Od tego *czciciel*. Zob. też *uczta*, *poczciwy*, *uczciwy*.

czcionka 'litera drukarska' od XVI w. (u Murmeliusza, 1526 r. *ccionka* 'syllaba'), daw. od XVI w. też 'litera, głoska'. Por. cz. daw. *čtena* 'litera'. Od stp. *czcion(y)*, imiesłowu biernego od stp. *czyść*, *cztę* 'czytać' (zob. *czytać*), z przyr. *-ka*.

czczy od XV w. (stp. i dial. też *tszczy*, w gwarach także *czszczy*) 'pusty, głodny', 'beztreściowy, nic nie znaczący, płonny, nieuzasadniony', stp. również 'ubogi, bez wartości, bez znaczenia', kasz. *tči* 'głodny, pusty'. Ogsł.: stcz. *tščí* 'głodny, pusty', r. *tóščij* 'chudy, lichy, szczupły, mizerny, wychudzony, zabiedzony; czczy, jałowy; pusty', scs. *tъštъ* 'pusty, próżny, marny, czczy, daremny'. Psł. **tъščь* [< **tŭsk-jo-*] 'próżny, pusty', dokładnie odpowiada lit. *tùščias* 'ts.', stind. *tucchyá-* 'ts.', z pie. **tus-sḱ-io-* (/ **tus-sko-*) 'pusty, próżny' od pierwiastka **teu̯s-* 'opróżniać'. Postać *czczy* z pierwotnego *tszczy*. — Od tego *czczość*.

czego pot. 'dlaczego; po co', dop. zaimka *co*, ogsł. **čego*, młodsza forma z końcówką *-go* (por. np. *jego*, *tego*), która zastąpiła pierwotną formę dop. **česo* / **čьso* (zob. *co*). Por. *dlaczego* (zob. *dla*).

czekać od XV w. (stp. XIV–XV w. i dial. też *czakać*), w gwarach także *czykač* i *czkać* 'czekać' (forma *poczkaj* poświadczona już w XVI w. u M. Reja); z przedr. *odczekać*, *poczekać*, *przeczekać*, *wyczekać (się)*, *zaczekać*; wielokr. *-czekiwać*: z przedr. *oczekiwać*, *przeczekiwać*, *wyczekiwać*. Ogsł.: cz. *ćekati*, stcz. *čakati* / *čekati*, r. dial. *čekáť*, ch./s. *ćȅkati*, daw. i dial. *čȁkati*. Psł. **čekati* / **čakati* 'czekać, oczekiwać na kogoś, na coś; spodziewać się, przewidywać, mieć na coś nadzieję; zwlekać, ociągać się', pochodzenie niejasne. Może w związku z psł. **ćajati* / **čati* 'spodziewać się, oczekiwać' (zob. *czaić się*), w takim razie pierwotna byłaby postać **čakati*, z przyr. **-ka-* (typowym dla czasowników pochodzenia dźwkn.); forma **čekati* byłaby wtórna, dopatrywano się dysymilacji **a -a* > **e - a* (w formie *czkać*, znanej też innym językom słow., np. cz. *počkat* 'poczekać', słc. *poćkať* 'ts.', ukr. *poćkaty* 'ts.', ch./s. daw. *dočkati* 'doczekać', zapewne wtórna redukcja samogłoski rdzennej). Mniej prawdopodobne pokrewieństwo z wykazującymi inną samogłoskę rdzenną lit. *kàkti* 'sięgać, dosięgać', łot. *kacêt* 'ts.': psł. **čekati* [< **kek-*] miałoby oznaczać pierwotnie 'sięgać po coś' > 'oczekiwać na coś' > 'czekać'; forma **čakati* byłaby pierwotnym czas. wielokr. z regularnym wzdłużeniem

samogłoski rdzennej *e → *ě > *ė (z dalszym rozwojem *čě- > *ča-: *kěk-ā- > *čěka- > *čakati). — Od czas. przedrostkowego *poczekalnia*.

czeladź ż od XIV w. (stp. w XV w. też *czaladź* / *czeledź*) 'służba domowa, słudzy; domownicy', w stp. XV w. także 'rodzina, ród', daw. od XVI w. 'czeladnicy', dial. *czelâdź* 'służba (na wsi)', 'wszyscy zdolni do pracy (służba i członkowie rodziny)', kasz. *čelâʒ* ż / *čelaʒâ* 'czeladź, służba'; zdr. *czeladka*. Ogsł.: cz. *čeleď* ż 'czeladź, służba', r. *čéljaď* ż 'czeladź, czeladka, służba', scs. *čeľadь* ż 'służba, czeladź'. Psł. *čeľadь [< *kel-jadĭ-] ż 'rodzina, ród, wspólnota rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba', derywat od niezachowanego w słow. rzeczownika *čel- < *kel- (zob. *człowiek*), por. lit. *kelỹs* 'ród, pokolenie' (zob. *kolano*, *pokolenie*), rzecz. zbiorowy z przyr. *-*jadь*. — Od tego *czeladny*, *czeladnik*.

czelny od XIX w. 'arogancki, bezczelny, zuchwały'. Postać wtórna od *bezczelny* (zob.) — Od tego *czelność*.

czeluść ż 'wielki otwór (np. pieca); jama, głębia, przepaść', stp. od XIV w. 'różne części głowy w okolicy ust: szczęka, broda, jama ustna, podniebienie, gardło', w XVI w. 'szczęka', 'policzek lub szczęka wraz z policzkiem', 'jama ustna', 'jama brzuszna', 'wnętrze pieca, palenisko', daw. *czeluści* mn 'otwór między szczękami, otwór gębowy', dial. *czeluść* ż, m (też *czeluścia* ż i l. mn, *czeluście* n i l. mn, *czeluści* n czy l. mn) 'głębia, jama; dół na ziemniaki', 'palenisko (np. w piecu chlebowym, garncarskim)', 'otwór wsadowy pieca chlebowego, przednia część takiego pieca; piec chlebowy; komora w piecu garncarskim', 'otwór odprowadzający dym do komina', 'zagłębienie nad otworem wsadowym pieca chlebowego; miejsce na popiół pod drzwiczkami pieca', 'otwór w wiązaniu nicielnic; rączki podtrzymujące nicielnice', rzadko 'szczęka' (z gwary polskiej na Słowacji), także *czelusta* 'wnętrze pieca garncarskiego', *czelustka* 'zapasowa nitka w osnowie', kasz. *celësc* ż 'czeluść, głębia, jama', 'szczęka' (w tym znaczeniu też *ścelësc*), w słowiń. też 'wieczko skrzelowe ryby'. Ogsł.: cz. *čelist* ż 'szczęka', r. *čéljust'* 'ts.', dial. 'otwór pieca', scs. *čeljustь* 'szczęka'. Psł. *čeľustь ż 'otwór wejściowy, otwór gębowy, otwór między szczękami, paszcza' (znaczenie 'szczęka' zapewne wtórne), łączone z psł. *čelo (zob. *czoło*), ale w takim razie niejasny jest wyjątkowy przyr. *-*ustь* (niepewne jest doszukiwanie się takiego przyr. w ch./s. *krèljūšt* / *krâljūšt* 'łuska', występującym obok *krèljūt* 'skrzydło; łuska; skrzele' oraz w cs.-rus. *črèljuština* 'skrzele' obok *črèljuśnja* 'ts.'). Może raczej prastare, powstałe na gruncie prasłowiańskim złożenie *čeľ-ustь z pierwszym członem związanym z psł. *čelo 'miejsce wysunięte ku przodowi, przednia strona czegoś' (zob. *czoło*) i z drugim członem *-*ustь* od psł. *usta 'otwór gębowy, usta' (zob. *usta*); wyraz oznaczałby pierwotnie 'otwór od strony czołowej, frontowej, przedniej; duży otwór wsadowy (np. w piecu garncarskim); przednią część pieca z otworem wsadowym'. Przy takiej interpretacji genezy wyrazu trudność sprawia palatalne *-*l'*-, może człon pierwszy miał postać *čeli- (od hipotetycznego rzecz. *čelь, który należałby zatem do tematów na -ĭ-), w takim razie mielibyśmy rozwój *čeli-ustь > *čeljustь > *čeľustь.

czemu od XIV w. 'z jakiego powodu, dlaczego'. Ogsł.: stcz. *čemu* 'ts.', ukr. *čomú* 'ts.', słwń. *čemú* 'ts.'. Psł. *čemu, cel. pj zaimka *čь (zob. *co*).

czepek *czepka* od XV w. 'nakrycie głowy, zwłaszcza kobiece (dziś noszone np. przez pielęgniarki)', 'czapeczka dziecinna', 'czepiec kobiecy', 'część błony płodowej okrywającej czasem główkę noworodka' (*w czepku urodzony* 'ma wyjątkowe szczęście w życiu'), w XVI w. 'łożysko płodowe', 'błona otaczająca tłuszcz w ciele zwierzęcym' (dziś dial. 'błona we wnętrznościach'), dial. też 'obrzęd oczepin', także *czep* 'nakrycie głowy mężatek', kasz. *čepk* 'czepek, czapeczka dziecięca'. Por. dł. *copk* (dial. *cepk*) 'czepiec kobiecy; rodzaj uroczystego kobiecego nakrycia głowy', r. dial. *čepík* / *očépok* 'czepek zakładany pod zawój, chustkę', ukr. dial. *čepák* / *očípok* 'czepiec kobiecy'. Od psł. *čepiti 'ogarniać, otaczać czymś, nakładać pannie młodej czepiec' (zob. *czepiec*), derywat z przyr. *-*ьkъ* paralelny do *czepiec*.

czepić od XVIII w. 'chwycić, ująć rękami', *czepić się* 'chwycić się, przytrzymać się', dial. też 'przyczepić się, przylepić się (o rzeczach)', 'zaczepić kogoś', 'przydarzyć się (np. o nieszczęściu)', 'zająć się czymś, wziąć się do czegoś'; z przedr. *doczepić, odczepić, przyczepić, uczepić się, zaczepić*; częściej używane wielokr. *czepiać się* 'chwytać się, przytrzymywać się, lgnąć', 'dopatrywać się złych intencji, cech itp., występować z zarzutem, zaczepiać kogoś', dial. też 'przydarzać się, opanowywać', 'rozpoczynać jakąś czynność', pot. i dial. niezwrotne *czepiać* 'zatrzymywać, nagabywać', przest. i dial. 'przymocowywać, przypinać, wieszać', dial. też 'chwytać'; z przedr. *doczepiać, odczepiać, przyczepiać, zaczepiać*; jednokr. *czepnąć* daw. XVIII w. 'ująć, chwycić', dial. 'zaczepić kogoś', *czepnąć się* 'uczepić się, przyczepić się; zająć się czymś; rozpocząć jakąś czynność'. Ogsł.: cz. dial. *čepit* 'bić', ukr. *čipáty* (dial. *ćepáty*) 'zaczepiać, wieszać, przypinać; chwytać', *čipátysja* 'czepiać się, chwytać się', dial. *čepýtysja* 'uczepić się, chwycić się', ch./s. *ćepati* 'stąpać, deptać, nadeptywać na nogę', rzadko 'łapać, chwytać', bg. lud. *čepja* 'łamać; rozdziawiać, rozczapierzać', pot. *ćepja se* 'wyginać się, wykrzywiać się'. Psł. **čepati* [< **kep-*] 'chwytać, łapać; dotykać, poruszać; zahaczać, przypinać, zawieszać, zaczepiać; zginać, wyginać', dok. **čepiti*, czas. pochodzenia dźwkn., od wykrz. oznaczającego szybki, nagły ruch, chwytanie **kep-*, por. lit. *ćėpt!* wykrz. na oznaczenie nagłego ruchu (podobne, niezależnie utworzone czasowniki też w bałt.: lit. *ćėpóti* i *čėpinti* 'iść powoli, ciężko, opieszale', łot. *čiept / čiępt* 'porwać, ukraść', *ķept* 'czepiać się, chwytać pazurami'). — Od czas. przedrostkowych *zaczep*; *przyczepa*; *odczepka, zaczepka*; *odczepny, przyczepny, zaczepny*.

czepiec *czepca* od XV w. 'dawne specjalne nakrycie głowy zamężnych kobiet (dziś zachowane w strojach ludowych); nakrycie głowy w niektórych zakonach żeńskich', w gwarach też 'obrzęd oczepin', 'zbiórka pieniędzy podczas wesela', kasz. *čepc* 'biały czepiec noszony przez kobiety zamężne; taniec panny młodej'. Ogsł.: cz. *ćepec, -pce* 'czepiec, czepek', dial. 'nakrycie głowy zamężnych kobiet', r. *čepéc, -pcá* 'dawne kobiece nakrycie głowy w kształcie kaptura', dial. 'chustka na głowę noszona przez kobiety zamężne', ch./s. *čȅpac / čȅpac, -pca* 'rodzaj kobiecego nakrycia głowy, czepek'. Psł. **čepьcь* 'nakrycie głowy nakładane w obrzędzie weselnym jako symbol przejęcia przez pannę młodą obowiązków żony i gospodyni', od psł. **čepiti* 'ogarniać, otaczać czymś, nakładać pannie młodej czepiec' (por. p. *czepić* 'w ludowym obrzędzie weselnym: wkładać pannie młodej na głowę czepiec', daw. XVII w. 'wieńczyć', *oczepić* 'nałożyć okrycie, okryć', dial. *zaczepić* i *wyczepić* 'założyć chustę na tył głowy', cz. *čepiti* 'wkładać pannie młodej czepiec na głowę', ukr. dial. *oćepýty* 'otoczyć coś tkaniną, włożyć np. spódnicę').

czereda od XVIII w. 'gromada, zgraja', dial. 'gromada, grupa ludzi; gromada zwierząt, stado' (w gwarach płd.-wsch.). Postać fonetyczna (*-ere-*) i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ukr. *čeredá* 'stado bydła', etymologicznie tożsamego z rodzimym *trzoda* (zob.).

czeremcha od XVII w. 'drzewo lub krzew Padus racemosa' (dial. też np. *czeromcha / czeremka / czerenka / czeremb(k)a / czeremchwa*, na pograniczu wsch. oraz na Podlasiu, Mazowszu, Mazurach i płn. Małopolsce). Postać fonetyczna (*-ere-*), historia i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ruskiego (por. ukr. *čerémcha* 'ts'.), wypierające postaci rodzime: stp. od XV w. *trzemcha* 'czeremcha', w XVI w. też 'czosnek niedźwiedzi, Allium ursinum', dial. *trzemcha* : *strzemcha* : *trzechma* 'czeremcha', stp. od XVI w. także *trzemucha* 'czosnek niedźwiedzi'. Ogsł.: cz. *střemcha* 'czeremcha', r. *čerëmucha* 'czeremcha', słwń. dial. *črẽmha* 'ts.'. Psł. **čermъcha* (także **čermъša* oraz **čermucha* : **čermuša*) 'czeremcha', derywaty (z przyr. **-ъcha / *-ъša* i **-ucha / *-uša*) od psł. **čerma* 'czeremcha; czosnek niedźwiedzi' (por. p. dial. *trzemka / strzempka* 'czeremcha', cz. dial. *střenka* 'ts.', r. dial. *ćerëma, čerëmka* 'ts.', *ćeremíca* 'czosnek niedźwiedzi'), najbliższe odpowiedniki: lit. *kermùšė* 'czosnek niedźwiedzi', łot. *cẽr-*

mukša 'jarzębina', od pie. **kerm-* (/ **kerem-*, **krem-*), **kerm-us-* (/ **krem-us-*) oznaczającego rośliny o silnym, nieprzyjemnym zapachu, zwłaszcza czosnek i cebulę oraz odurzającym — czeremchę.

czerep od XVIII w. 'czaszka, głowa', 'skorupa stłuczonego naczynia, odłamek', dial. (głównie wsch. i płd.) *czerep* (*szczerep*) / *czerepa* 'głowa, czaszka', 'gliniany garnek (cały, nieuszkodzony lub stary, popękany, wyszczerbiony); skorupy z rozbitego garnka'. Postać fonetyczna (*-ere-*), historia i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ruskiego (por. ukr. *čérep* 'czaszka', dial. 'duża skorupa', 'gliniany garnek rozbity, uszkodzony lub cały; doniczka; płytki kaflowe do wykładania pieca'), wypierające rodzimą postać: p. daw. XVII w. *trzop* 'skorupa rozbitego naczynia' (*trzop do uryny* 'nocnik'), dial. *trzop* / *strzop* też 'garnek gliniany, taki garnek częściowo rozbity'. W polskim spodziewalibyśmy się postaci **trzep* (< **czrzep*), *-o-* nie ma uzasadnienia fonetycznego (może oddziałała analogia do jakichś innych wyrazów, np. *czop*, zob.); pozostałością pierwotnej wczesnej postaci **czrzep* jest kasz. *čëřep* 'czaszka' (z wtórnym *-ë-* rozbijającym grupę spółgłoskową). Ogsł.: cz. *střep* 'skorupa, odłamek; rupieć, grat', r. *čérep* 'czaszka, czerep', słwń. *črép* 'skorupa rozbitego garnka', dial. 'gliniany garnek; rodzaj dachówki', 'czaszka'. Psł. **čerpъ* [< **kerp-o-*] 'gliniana skorupa, rozbity gliniany garnek', od pie. **(s)ker-p-* 'ciąć, kroić, oddzielać, odrywać' (należącego do pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, kroić'; zob. *czerpać*), por. pokrewne stpr. *kerpetis* 'czaszka', łot. *šķirpta* 'szczerba', stwniem. *scirbi* 'skorupa, gliniany garnek' (dziś niem. *Scherbe* 'skorupa'), stind. *karpara-* m 'skorupa, garnek, czerep, czaszka'.

czereśnia od XVII w. 'drzewo owocowe Cerasus avium', dial. (niemal na całym obszarze, z wyjątkiem Śląska, płd.-zach. Małopolski i Kaszub) *czerešnia* / *czeresznia* / *czerešla* / *terešnia* / *terešla*. Postać fonetyczna (*-ere-*) i historia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ruskiego (por. ukr. *čerešnja* 'ts.'), zastanawia szeroki zasięg w gwarach. Wyparła postać rodzimą (poświadczoną w stp. i w niektórych gwarach): stp. XIV–XV w. *czrzeszna* / *czrzešnia* / *trzeszna* / *traszna*, dial. (Śląsk, płd.-zach. Małopolska) *czrześnia* / *trzešnia* / *strzešnia* / *trzešla*, kasz. *křešńa* 'ts.' (z dysymilacją **tř* >*kř*). Ogsł.: cz. *třešně* ż 'czereśnia (drzewo i owoc)', *třešeň*, *-šně* ż 'drzewo czereśniowe', r. *čerešnja* 'czereśnia', ch./s. *trešnja* (daw. i dial. *črešnja* / *crešnja*) 'ts.'. Psł. **čeršьńa* 'czereśnia' (wtórna postać powstała w rezultacie kontaminacji pierwotnego psł. **čerša* 'czereśnia' z psł. **višьńa* 'wiśnia'); psł. **čerša* (por. cs. *črěša* 'czereśnia', bg. *čerěša*, dial. też np. *črěša*, *creša*, *srěša* 'ts.', mac. *črеša*, dial. *čeräša* 'ts.') przejęte (wraz uprawą tego drzewa owocowego) zapewne z łac. lud. **cerieša*, **ceresia*, **cerasia*, łac. *cerasus* 'czereśnia' (może za pośrednictwem germ., por. stbawar. **chersṣia*, *chersse* 'czereśnia'). Źródłem wyrazu łac. było gr. *kérasos* > *kerasía* 'czereśnia', wyraz niewiadomego pochodzenia.

czerpać *czerpię* od XV w. (w XIV–XV w. i dziś dial. też *czyrpač* / *czyrzpać*) 'wydobywać czymś ciało płynne lub sypkie, nabierać', kasz. *čerpac* 'ts.'; z przedr. *wyczerpać*; jednokr. *-czerpnąć*: z przedr. *zaczerpnąć*. Por. stp. XV–XVI w. (w Biblii królowej Zofii i w Biblii Leopolity) *naczarli wody* 'naczerpali wody', wskazujące na czas. **naczrzeč*, czas przeszły **naczarł* (por. stcz. *křieti*, *črpu* 'nabierać, czerpać', scs. *po-črěti*, *-črъpǫ* 'zaczerpnąć, nabrać'). Ogsł.: cz. *čerpat* 'czerpać, pompować; brać', r. *čérpat'* 'czerpać', scs. *črъpati*, *črěpljǫ* 'czerpać'. Psł. **čŕpati*, **čerpǫ* (/ **čerpti*, **čŕpǫ*) [< **kerp-*, **kĭrp-*] 'wydobywać płyn lub coś sypkiego, nabierać, czerpać', odpowiada lit. *kĩrpti*, *kerpù* 'ciąć, obcinać, przycinać, strzyc', łot. *cìrpt*, *cèrpu* / *cìrpu* 'przycinać, obcinać', łac. *carpō*, *carpĕre* 'zrywać, skubać; wybierać, rozdzielać'. Od pie. **(s)ker-p-* 'ciąć, kroić, oddzielać, odrywać' (należącego do pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, kroić'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'odcinać, rwać, odrywać od całości' (por. r. dial. *čérpat'* 'rwać, szarpać') rozwinęło się na gruncie słow. w 'oddzielać część czegoś od całości, nabierać, wydobywać coś płynnego, sypkiego (np. z pojemnika)'. — Od tego *czerpak*.

czerstwy 'suchy, twardy, nieświeży (o pieczywie)', 'zdrowy, krzepki, mocny', w XVI w.

czerstwy (*czerstwi*) / *czyrstwy* (*czyrstwi*) 'dziarski, rześki, żywy, świeży; szybki', dial. *czerstwy* (*czerskwy, czerswy, czerkwy, czerwty, czerski*) / *czyrstwy* / *czerstwi* (*czerskwi*) 'o pieczywie: suche, twarde, nieświeże' (w nielicznych gwarach przeciwnie 'świeże'), 'zdrowy, silny, dobrze wyglądający; trzeźwy', 'zimny (o wodzie, wietrze)', 'żywy (o kolorze)'. Ogsł.: cz. *čerstvý* 'świeży; rześki, chłodny; prędki, szybki, chyży', r. *čërstvyj* 'czerstwy, stwardniały (o pieczywie)', przen. 'nieczuły', ch./s. *čvȑst* (z przestawką *črv-* > *čvr-*) 'twardy, czerstwy, krzepki'. Psł. **čŕstvъ* [< **kĭrstu̯o-* < **kr̥t-tu̯-o-*] 'zbity, gęsty, jędrny, twardy' (> 'silny, mocny, krzepki', 'rześki, żwawy, szybki', 'świeży'), pokrewny ze stind. *kr̥tsná-* 'całkowity, cały', łac. *crassus* [< **krə-tós*] 'gruby, gęsty', od pie. **kert-* 'pleść, wić, wiązać', z przyr. **-tvъ* < **tu̯-o-* (por. *martwy*); etymologiczne znaczenie 'spleciony, związany'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci **czarstwy* (jej reliktem jest może dial. *čorstfy* < **czârstwy*) z *-ar-* < **-ŕ-* w pozycji uzasadniającej przegłos, *-er-* prawdopodobnie pod wpływem pochodnych czas. *czerstwieć* (stp. i dial. *czyrstwieć*) 'stawać się czerstwym, zsychać się; krzepnąć, zdrowieć', daw. od XVI w. *czerstwić* / *czyrstwić* 'rzeźwić, pokrzepiać'.

czerw *czerwia* 'larwa muchówek i błonkówek', 'larwa pszczoły', przest. 'larwa — pasożyt toczący drzewa, owoce itp.' (dawniej i w gwarach używane w znaczeniu zbiorowym), stp. od XIV w. *czyrw* / *czyrzw* 'robak', 'robak gryzący drzewo', 'larwa tocząca drzewo, owoce', w XVI w. *czyrw* (*czyrẃ*) / *czerw* (*czerẃ*) m 'robaczywienie, choroba roślin, owoców', 'roślina Sclarantus annuus', u M. Reja zbiorowo *czyrẃ albo robacy*, u J. Mączyńskiego *czerẃ żytna* 'choroba żyta, rdza', dial. *czerw* (*czyrw*), *-wia* / *-wa* (też *czerwa ż*) 'larwa pszczoły; larwa (pasożyt) tocząca zwierzęta, drzewa, owoce', *czerwie* mn 'robaczywe owoce'. Ogsł.: cz. *červ* (stcz. *črv*) 'robak; larwa owadów', r. *červ'*, *-vjá* 'ts.', scs. *črъvъ* m 'robak'. Psł. **čŕvъ*, **čŕvi* [< **kĭrvĭ-*] m (temat na *-ĭ-*) 'robak, larwa owadów' (bez pewnych odpowiedników ie.), niewątpliwie związane z psł. **čŕmъ*, **čŕmi* m 'robak, czerw' (por. słc. dial. *črm* 'wielka osa', słwń. *čȓm* 'wąglik, antrax; rodzaj choroby świń; zanokcica, ropień okolic paznokcia'; wyraz ma dokładne odpowiedniki ie.: lit. *kirmìs ż*, m / *kiȑmis* m 'robak, czerw', łot. *cirmis* 'robak; gąsienica', stind. *kŕ̥mi-* m 'robak, czerw', *kr̥mi-* 'czerwona farba uzyskiwana z owada czerwca', pers. *kirm* 'robak'), kontynuującym pie. **kʷr̥mi-* 'robak, czerw'. Stosunek postaci **čŕvъ* do **čŕmъ* niejasny, może prastara ie. oboczność przyrostków **-m-* i **-u̯-*. Zob. *czerwiec* I i II, *czerwony*.

czerwiec I *czerwca* od XV w. (stp. *czyrwiec*) 'roślina Scleranthus' (*czerwiec trwały* 'Scleranthus perennis', na którego korzeniach żyje owad czerwiec polski), 'owad z nadrodziny Coccoidae, zwłaszcza czerwiec polski (Porphyrophora polonica), dawniej hodowany w Polsce, gdyż stanowił źródło cenionego czerwonego barwnika', stp. XV w. *czyrwiec* 'owad Porphyrophora polonica', 'czerwony barwnik', 'rośliny Scleranthus annuus, Polygonum persicaria, Pimpinella saxifraga'. Por. cz. *červec, -vce* 'owad czerwiec', 'rodzaj czerwonego barwnika', r. *červéc, -vecá* 'gatunek owada', dial. 'owad koszenila (Dactylopius coccus), z którego uzyskuje się szkarłatny barwnik', 'roślina Scleranthus annuus', ch./s. *cȓvac, -vca* 'mały robak', 'koszenila', 'szkarłat: barwa i materiał'. Od psł. **čŕvъ* 'robak, larwa owadów' (zob. *czerw*), z przyr. **-ьcь*, prawdopodobnie zmieszanie dwu odrębnych derywatów: pierwotnego zdrobnienia i formacji oznaczającej związek z desygnatem wyrazu podstawowego. Zob. też *czerwiec* II.

czerwiec II *czerwca* 'szósty miesiąc roku' od XV w. (stp. XV w. w postaci *czyrwiec*), nazwa miesiąca powszechna w gwarach. Por. ukr. przest. *čérvec', -vcja* 'ts.', br. dial. *čérvec, -vca* 'ts.'. Od *czerw* 'robak', psł. **čŕvъ* (zob. *czerw*), z przyr. *-ec* (< **-ьcь*), co do budowy por. *lipiec*. Nazwa okresu nasilonego pojawiania się robactwa czy okresu pozyskiwania owadów dostarczających czerwonego barwnika (por. *czerwiec* I). Por. lit. *kirmelìų mėnuo* 'czerwiec' (dosłownie 'miesiąc robaków').

czerwony od XV w. 'będący koloru krwi, zarumieniony', stp. XV w. też *czyrwony* /

czyrzwony i *czyrwiony* / *czyrzwiony* 'czerwony, szkarłatny; rudy, gniady', 'ze złota wysokiej próby', dial. *czerwony* / *czerzwony* oraz *czerwiony* / *czerzwiony* (postaci z *-ẃ-* na Śląsku, w płd.-zach. Małopolsce, także kasz. *ćervoni* / *čeřvoni* / *ćervoni*) 'czerwony, czerwonobrązowy, ceglasty, zaczerwieniony, rumiany, rozżarzony do czerwoności'; st. wyższy *czerwieńszy*. Ogsł.: cz. *červený* 'czerwony, rumiany, rudy', ukr. *červlényj* (dial. *ćervényj*) 'czerwony', scs. *črьvenъ* 'czerwony' / *črьvljenъ* 'ts.; szkarłatny'. Psł. **čŕvenъ* 'zabarwiony czerwiem, czerwony' (w części języków słow. na tę wcześniejszą postać nawarstwiło się nowsze **čŕvenъ* 'czerwony', uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów bierny od psł. **čŕviti* 'barwić czerwiem, farbować na czerwono', por. scs. *učrьvljenъ* 'szkarłatny'). Regularna polska postać *czerwiony*; występującą od XV w. postać *czerwony* (*czyrwony*), wyłączną w języku liter. od XVI w., tłumaczy się zwykle dyspalatalizacją *-ẃ-* pod wpływem czeskim. Godne jest uwagi, że starsze wyrazy pochodne zachowują spółgłoskę palatalną: *czerwień ż* 'kolor czerwony', *czerwienieć* 'stawać się czerwonym; rumienić się' (→ *poczerwienieć*), *czerwienić (się)* (→ *zaczerwienić się*), natomiast nowsze derywaty (głównie sztucznie ukute terminy) utworzono od *czerwony*, por. np. *czerwonak* 'ptak Phoenicopterus', *czerwoniec* 'mech Ceratodon purpureus', *czerwończyk* 'motyl Hoedes', *czerwonka* 'rodzaj choroby zakaźnej'.

czesać *czeszę* (stp. od XV w. i dial. *czosać*, *czeszę*) 'porządkować, przygładzać włosy, sierść grzebieniem', 'oczyszczać włókna lnu, konopi z resztek paździerzy, oczyszczać, rozczesywać wełnę', przest. 'szybko iść, biec', stp. XV w. *czosać* też 'całą garścią zrywać (np. owoce)', w XVI w. 'czyścić, szczotkować; czyścić (konia) zgrzebłem', 'drapać', dial. *czesać* / *czosać* także 'bić, chłostać; silnie lać (o deszczu)', 'obrabiać toporem, ciosać', kasz. *ćosac* 'czesać; oczyszczać włókno z resztek paździerzy za pomocą specjalnego grzebienia; spieszyć się; grzebać nogą', 'ciosać (drewno, kamień)', słowiń. *ćešac* 'oczyszczać len'; z przedr. *przyczesać*, *uczesać*, *wyczesać*. Regularna polska postać bezokol. *czosać* (z oczekiwanym przegłosem *e* > *o*), czas teraźn. *czeszę*; forma bezokol. *czesać* wtórna, przez analogię do czasu teraźn. Ogsł.: cz. *česat* 'czesać (np. włosy, wełnę); zbierać, zrywać (np. owoce)', przen. 'oskubywać, ogołacać', r. *česát'* 'czesać; gręplować; drapać', scs. *česati* 'czesać; zrywać (owoce)'. Psł. **česati*, **češǫ* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, grzebać, przegrzebywać' > 'wygładzać, wyrównywać, porządkować, oczyszczać coś zbitego (np. włosy, włókna, wełnę)', prapokrewne z (mającymi inną samogłoskę rdzenną) lit. *kàsti*, *kasù* 'ryć, grzebać, kopać', *kasýti* 'skrobać, drapać; czyścić zgrzebłem', łot. *kast*, *kasu* / *kašu* 'grzebać; grabić', *kasît* 'drapać, skrobać; zdzierać, obłupiać; grzebać; grabić; bić, chłostać'; rdzenną samogłoskę *-e-*, zgodną ze słow., wykazuje np. gr. *késkeon* [< **keskeson*] 'pakuły, kłaki'. Od pie. **kes-* 'drapać, skrobać, przegrzebywać, przeczesywać'. Por. *kosa* I i II. Zob. też *czas*, *czasza*.

czesne 'opłata za naukę w szkole', stp. XV w. *czesne* / *czestne* 'opłata na rzecz sędziego', dial. 'opłata Kościołowi'. Przym. *czesny* 'uczciwy, zacny; zaszczytny, honorowy; czcigodny' (zob. *cny*) w funkcji rzecz., pierwotnie 'honorowe', tj. 'opłata honorowa'.

cześć *czci ż* od XIV w. 'szacunek, poważanie, uznanie, kult', 'honor, dobre imię, godność osobista', też *cześć!* 'rodzaj pozdrowienia', stp. też 'chwała, sława, rozgłos; cnota, dobre obyczaje; siła, moc; godność, zaszczyt; ozdoba, chluba; stan', także 'uczta, biesiada' (również gwarowe z okolic Bielska Podlaskiego), kasz. *česc*, *tcë ż* (też *tca*) 'cześć'. Ogsł.: cz. *čest*, *cti* (stcz. *ćest*, *ćsti*) 'honor, szacunek, poważanie, zaszczyt', r. *ćest'* 'honor, dobre imię, reputacja; szacunek; zaszczyt; cnota, niewinność', scs. *ćьstь* 'cześć, szacunek; stopień, stanowisko, godność; uroczystość, święto'. Psł. **čьstь* [< **čьt-tь* < **kĭt-tĭ-*] ż 'czczenie, kult, wielbienie, szanowanie; dowód czci, uznania (np. ugaszczanie, uczta); honor, dobre imię, cnota, godność, zaszczyt', rzecz. abstr. od psł. **čisti*, **čьtǫ* 'otaczać czcią, poważać' (zob. *czytać*), z przyr. **-tь*, por. tak samo zbudowane stind. *cítti-* ż 'myślenie, uznanie, zrozumienie', awest. *cisti-* ż 'myślenie, rozumienie,

pojmowanie'. Zob. też *bezcześcić, cny, czcić, częstować.*

częstować od XVI w. 'ugaszczać, dawać przez uprzejmość coś do jedzenia, picia', starsza postać bez samogłoski nosowej: stp. od XV w. (dziś dial.) *czestować* 'czcić, szanować', kasz. *čestovac* 'częstować, raczyć', w słowiń. też 'czcić, oddawać cześć'; z przedr. *poczęstować.* Ogsł.: cz. *častovat* 'ugaszczać, częstować', przest. *čestovati* 'oddawać cześć, zwłaszcza ugaszczając, częstując', r. dial. *čéstováť* 'częstować, gościć, okazywać szacunek, cześć (np. przez przyniesienie podarunku)', ch./s. *štȍvati* (daw. *ćtovati*) 'czcić, szanować', daw. i dial. 'gościć, ucztować ku czyjejś czci; świętować'. Psł. **čьstovati* 'okazywać cześć, szacunek, zwłaszcza przez ugoszczenie, urządzenie uczty', czas. odrzecz. od psł. **čьstь* 'czczenie, kult, wielbienie, szanowanie; dowód czci, uznania (np. ugaszczanie, uczta)' (zob. *cześć*), z przyr. **-ova-*. Postać *częstować* wtórna, pod wpływem rodziny przym. *częsty* (por. stp. w XV w. wyjątkowe *częstować* 'współbiesiadować'). Zob. *poczęstunek.*

częsty od XIV w. 'powtarzający się w czasie, wielokrotny, wielorazowy', dial. też 'liczny', kasz. *čąsti* 'częsty, wielokrotny' (pochodne *čąstni* też 'gęsty'). Ogsł.: cz. *častý* 'częsty; gęsty', r. *částyj* 'gęsty; częsty; szybki, pośpieszny', scs. *częstъ* 'gęsty'. Psł. **częstъ* 'gęsty; częsty', dokładny odpowiednik: lit. *kimstas* 'napchany', imiesłów bierny od lit. *kimšti, kemšù* 'pchać, napychać'. Wyraz słow. to zatem uprzymiotnikowiony pierwotny imiesłów bierny od nie zachowanego w słow. czas. *†częsti*; pierwotne znaczenie 'napchany' > 'bliski jeden drugiego w przestrzeni, gęsty' > 'bliski jeden drugiego w czasie, częsty, wielokrotny' (słow. innowacja znaczeniowa, co do rozwoju semantycznego por. *gęsty*). — Od tego *częstość*, daw. *częstota* (→ *częstotliwy*); też jako pierwszy człon złożeń, np. *częstokroć, częstokrotny.*

część ż od XIV w. 'wycinek całości, dział, kawałek, odcinek, ułamek', 'przedmiot dający się wyodrębnić, element większej całości', stp. też 'dział, spadek; udział; majątek; zastęp; strona świata', w XVI w. także 'uczestnictwo, czynny udział, wspólność, związek', w gwarach również np. 'spadek', 'posag' (tak też w kasz. *čąsc* z dalszym przen. znaczeniem 'żona'); zdr. *cząstka.* Ogsł.: cz. *část* ż 'część', r. *čast'* ż 'część, kawał; oddział, formacja; wydział; sprzęt', scs. *częstь* ż 'część, udział, zapłata'. Psł. **częstь* ż 'wycinek, element składowy całości', kontynuuje zapewne wcześniejszą postać **kĭnd-tĭ-* < **kṇd-tĭ-*, innowację słow. związaną etymologicznie z lit. *kąsti, kándu* 'kąsać', *kañdis* 'ukąszenie', *kąsnis* 'kawałek', łot. *kuôst, kuôžu* 'kąsać' (< bałtosł. **kāndō* 'gryźć'), z przyr. **-tь.* Etymologiczne znaczenie 'to, co jest odgryzione, odkąszone' > 'kęs' > 'część'; por. *kąsać.* — Od tego *częściowy.* Zob. też *szczęście, uczestnik, uczęszczać.*

czkać od XIX w. 'mieć czkawkę' (częste w gwarach), kasz. *čkac* 'ts.'; jednokr. *czknąć*; wcześniej, od XV w. *szczkać* 'czkać', jednokr. *szczknąć.* Ogsł.: słc. *čkať* 'czkać', r. *čkat'* 'szturchać, trącać, dźgać', ch./s. dial. *čkȁti* 'dłubać'. Psł. **čьkati* 'uderzać, stukać, trącać' > 'czkać', czas. pochodzenia dźwkn. (od naśladowania odgłosu powstającego przy uderzaniu w coś, stukaniu). — Od tego *czkawka* (daw. od XV w. *szczkawka*).

człapać *człapię* od XVIII w. 'iść powoli, ciężko wlokąc nogi, wlec się; idąc, klapać, stukać obuwiem spadającym z nóg', daw. XVI–XVIII w. i dziś dial. *szłapać* 'człapać', *szłapić* 'deptać', kasz. *šlapac* 'brodzić, pluskać; powłóczyć nogami, iść z trudem; padać'. Por. cz. *šlapat* 'deptać; iść, chodzić', słc. *šliapať* 'deptać; człapać, iść', r. *šlèpat'* 'dawać klapsa; powłóczyć, szurać (butami); brnąć (w wodzie), człapać', ch./s. *šljápati* 'brodzić, człapać (po błocie)'. Od dźwkn. wykrz. *człap! szłap!* 'o ciężkim, powolnym chodzie', por. kasz. *šlapu šlapu!* 'naśladowanie kroków w błocie', r. *šlèp!* naśladowanie ciężkiego chodu, uderzenia (podobne wyrazy znają również inne języki, np. niem. *schlapp* o 'lekkim głośnym uderzeniu', ang. *slap* 'klaps, bęc, plask').

człek od XV w. 'człowiek' (częste w gwarach), w stp. też 'poddany, sługa'. Nieregularne skrócenie często używanego rzecz. *człowiek* (zob.), por. też dial. *czowiek / czo(je)k / czołek.* Podobne nieregularne postaci także w innych językach słow., np. słc. dial.

člek, s. dial. *čȍek* / *čȍk*. — Od tego *człeczy* (por. też sztucznie utworzony termin naukowy *człekokształtny*).

człon od XVIII w. 'część składowa większej całości' (w gwarach wyjątkowe: *człon* 'kawał' z okolic Tczewa, kasz. *čłȍn* 'członek' tylko u Ramułta, może sztucznie utworzone lub przejęte z języka liter.). Późne poświadczenie wyrazu i brak w gwarach sugeruje, że jest to derywat wsteczny od poświadczonego od XIV w. *członek*, *-nka* 'człowiek wchodzący w skład jakiejś organizacji, społeczności', 'część ciała stanowiąca odrębną całość', w stp. też 'składnik psychiki', 'punkt, paragraf, artykuł', *członki* mn 'części ciała', w gwarach *członek* częste zwłaszcza w znaczeniu 'część ciała, ręka i noga, połączenie kostne, staw (głównie w palcu)', też 'część składowa narzędzia', 'źdźbło słomy używane do wyplatania kapelusza', prawdopodobnie także 'zgrubienie na źdźble'. Ogsł.: cz. *člen* 'członek; człon, element', ukr. *čelén* 'członek; człon', ch./s. *člân* (dial. też np. *č(k)ljan* / *č(k)l(j)en*) 'członek; część większej całości, człon; fragment, artykuł, paragraf', 'staw, przegub, kostka u nogi; kolanko w łodydze'. Psł. **čelnъ* [< **kel-nū-*] 'przegub w ciele ludzkim lub zwierzęcym, kolanko na źdźble rośliny; część ciała między dwoma przegubami, stawami, część łodygi między kolankami', zdr. **čelnъkъ*, pokrewne lit. *kelỹs* 'kolano; kolanko na źdźble', łot. *celis* 'kolano'.

człowiek od XIV w. 'istota ludzka, Homo sapiens', daw. od XIV w. też 'poddany, chłop, sługa, niewolnik', dial. także 'mężczyzna', 'mąż', 'pracownik najemny, służący', 'zjawa, upiór', kasz. *člȍvek* (też *čȍvek*) 'człowiek'. Ogsł.: cz. *člověk*, r. *ćelovék*, scs. *člověkъ* 'ts'. Psł. **čelověkъ* [< **kelo-vaiko-*?] (wtórnie **čьlověkъ*) 'istota ludzka, człowiek', wyłącznie słow. archaiczne złożenie, z nieprzejrzystą genezą obu członów, nie poświadczonych samodzielnie w słow., różnie więc interpretowanych. Najbardziej prawdopodobna wersja etymologiczna wiąże człon pierwszy **čelo-* z psł. **čeľadь* 'rodzina, ród, wspólnota rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba', lit. *kelỹs* 'ród, pokolenie' (zob. *czeladź*), człon zaś drugi **-věkъ* identyfikuje z lit. *vaĩkas* 'dziecko; syn, chłopiec', stpr. *waix* 'pachołek, parobek'; pierwotne znaczenie złożenia zapewne 'ten, kto należy do rodu' bądź 'męski członek rodu'. Długi, często używany wyraz (w językach słow. często w funkcji zaimka nieokreślonego 'ktoś') ulegał różnorakim przeobrażeniom, skróceniom w epoce psł. i na gruncie poszczególnych języków słow. Najwcześniejszą zmianą jest zapewne redukcja samogłoski w pierwszej sylabie: **čelověkъ* > **čьlověkъ* (por. łot. *cìlvẽks* 'człowiek' zapożyczone ze strus.), stąd p. *człowiek*; o dalszych skróceniach zob. *człek*. — Od tego *człowieczy*, *człowieczeństwo*.

czmychać od XIX w. 'uciekać, umykać', dial. 'pociągać nosem; kichać; sapać' (głównie w gwarach wsch. i kresowych z Białorusi); jednokr. *czmychnąć*. Zapożyczenie z ukr. *čmycháty* 'dmuchać, sapać; znikać, przepadać, spieszyć', por. br. *ćmýchac'* 'szukać węchem, wietrzyć' (wyraz pochodzenia dźwkn.).

czochrać od XIX w. (wcześniej, od XV w. *czechrać*) 'targać, wichrzyć, burzyć (włosy, sierść)', 'ocierać, trzeć ciało o coś twardego (zwykle o zwierzętach)', 'oddzielać główki lnu od łodyg za pomocą specjalnych grzebieni' (w gwarach w tych znaczeniach *czochrać* / *czechrać*), stp. XV w. *czechrać* 'czesać (len, wełnę)', kasz. *čoχrac* 'głośno iść, powłócząc nogami'. Płnsł.: cz. *čechrat* 'stroszyć; gręplować', słc. *ćechrať* / *ćuchrať* (dial. też *čochrať* / *cochrať*) 'czochrać (np. włosy); przeczesywać włosy; gręplować', ukr. *čuchráty* 'czesać wełnę; oczyszczać pień drzewa z gałęzi, sęków'. Psł. dial. **čechrati* (/ **česrati*) 'drapać, skrobać, grzebać, trzeć, czesać, przeczesywać', czas. ekspresywny od psł. **čechati* 'drapać, czochrać, skrobać; rwać, zdzierać, odłamywać' (por. p. przest. i dial. *czochać* 'trzeć, ocierać, drapać', *czochać się* 'trzeć się, ocierać się, czochrać się, zwykle o zwierzętach', słwń. *čeháti* 'głaskać, drapać po skórze'), **česati* (zob. *czesać*), z przyr. **-ra-*.

czołgać się od XV w. 'pełzać', w stp. XV w. też *czołkać (się)* 'ts.', dial. *czołgać* 'wlec po ziemi, tarmosić', *czołgać się* 'pełzać', wyjątkowe (z Cieszyńskiego) *czołkać* (*čeu̯kać*)

'piąć się (po linie)', kasz. *čâłgac są* 'ts.', słowiń. *čâłkac, čâłce / čâłkâ* 'ts.'; z przedr. *doczołgać się, przeczołgać się, zaczołgać się*. Por. ukr. *čóvhaty* 'powłóczyć, szurać nogami, wlec się', *čóvhatysja* 'ts.; ślizgać się'. Psł. dial. **čľgati (sę) / *čľkati (sę)* [< **kĭlg- / *kĭlk-*] 'pełzać', bez pewnej etymologii. Może należy ostatecznie do pie. pierwiastka **kelg-* 'wić się' (por. stang. *hylc* 'zakrzywienie, zakręt', śrirl. *celg* 'podstęp, zdrada'); pierwotnie wyraz oznaczałby zatem 'poruszać się, wijąc się i ślizgając (jak wąż)'. Niepewny jest przyjmowany nieraz związek ze wschsł. **čľpti* (por. ukr. *čovptý* 'bić, tłuc', 'iść z trudem, wlec się', 'powtarzać, wbijać w pamięć', 'pojmować, rozumieć', br. dial. *čaŭpci* 'mówić niedorzecznie, pleść, wygadywać'). — Od tego rzecz. odczas.: daw. *czołg* 'czołganie się, pełzanie' (por. słowiń. *čâłk* 'ts.'), stp. XVI w. *czołgiem / czołgami* 'czołgając się', w XVIII w. *czołg* 'płaz', dial. *czołgi* mn 'przyrząd do wiezienia beczki z wodą lub pługa na pole, włóka; bieguny u kołyski'; współczesne *czołg* 'opancerzony wóz bojowy na gąsienicach' jest sztucznym XX-wiecznym neosemantyzmem.

czoło od XV w. 'górna część twarzy powyżej oczu, (u zwierząt) część głowy pomiędzy skrońmi', 'przód, front czegoś, przednia część, strona', *na czele* 'na pierwszym, naczelnym miejscu, z przodu, na początku', *czołem!* 'pozdrowienie', dial. też 'szczytowa ściana domu', 'ściana łóżka od strony głowy lub nóg', 'zastawka w tyle wozu', 'ktoś najlepszy lub coś najlepszego pomiędzy podobnymi'. Ogsł.: cz. *čelo* 'czoło; przednia część, przednia strona czegoś', r. *čeló* 'czoło; główna, wierzchnia, przednia część czegoś; otwór wejściowy', scs. *čelo* 'czoło'. Psł. **čelo* [< **kelo-*] 'czoło; miejsce najbardziej wysunięte ku przodowi, ku górze, przednia strona czegoś', wyraz oparty na pie. pierwiastku **kel-* 'wznosić, podnosić; wysoki' (por. lit. *kélti* 'podnosić', *kálnas* 'góra', łac. *ex-cellō, ex-cellere* 'być wyższym, wystawać, górować', *celsus* 'wysoki, wyniosły'), pierwotne znaczenie 'wzniesienie, wyniesienie'. Znaczenie anatomiczne może być wtórne z ogólniejszego 'miejsce wysunięte ku górze, ku przodowi'. — Zob. *bezczelny, czelny, naczelny*.

czop od XV w. 'stożkowa zatyczka; przedmiot stożkowatego kształtu', stp. *czop / czep* 'kołek do zatykania beczki; część składowa urządzenia w młynie; biegun', dial. *czop* i (głównie na Śląsku) *czep* 'zatyczka', 'sworzeń (np. łączący kołowrót z nasadem wozu); pionowa oś w żarnach; rodzaj osi w przyrządzie do zwijania przędzy; prymitywny odpowiednik zawiasów w drzwiach lub jego część, biegun', 'kołek, drewniany gwóźdź spajający elementy drewniane, np. dzwona w kole', 'ostre zakończenie słupa, belki, deski wpuszczane w odpowiednie nacięcie innego elementu drewnianego'; zdr. *czopek*. Ogsł.: cz. *čep* 'czop, zatyczka', ukr. *čip, čopá* 'zatyczka, szpunt; kołek do łączenia słupów', dial. 'sworzeń, na którym się coś obraca; kołeczek w snowadle; ząb w bronie', bg. *čep* 'zatyczka, szpunt; sęk, gałązka', dial. 'kawałek drewna, którym się strąca owoce z drzewa', 'drewniana oś koła garncarskiego'. Psł. **čepъ* [< **kepo-*] 'odcięty, odłupany kawałek drewna, gałęzi (używany np. jako zatyczka do beczki, jako kołek łączący elementy drewniane, jako sworzeń, na którym się coś obraca)' od pie. **(s)kĕp-* 'ciąć, rozszczepiać, łupać', zob. pokrewne *szczapa, szczepić*. Pierwotna polska postać *czep*; nieregularna forma *czop* z wtórnym *-o-* prawdopodobnie w rezultacie zmiany *cze-* > *czo-*.

czosnek *czosnku* od XIII w. 'roślina Allium sativum', dial. też *czostnek* : *czostek* oraz *czosnyk* i *czosnâk*, kasz. *čosńâk / čosńik* 'ts.'. Ogsł.: cz. *česnek*, r. *česnók*, słwń. *čésnek* 'ts.'. Psł. **česnъkъ* : **česnъ* 'czosnek, Allium sativum', od psł. **česati* (zob. *czesać*), z przyr. **-nъ, *-nъ-kъ*. Pierwotne znaczenie 'rozszczepiony, rozłupany', związane jest z łatwym rozdzielaniem się główki czosnku na cząstki składowe (ząbki).

czółno 'łódź wydrążona z jednego pnia' (w tej postaci od XVIII w.), stp. XV–XVII w. *czołn / czółn* 'mała łódź zrobiona przeważnie z jednego kawałka drewna', dial. *czółno* (*czałno, czâłno*) n / *czółen* (*czółn*) m / *czółna* 'łódka (też wydrążona z jednego pnia lub stara, prymitywnie zrobiona); czółenko tkackie', kasz. *čâłn* (*čâłen, čâłón, čułen*) m /

čâłno (*čełno*, *čółno*) n 'czółno, szczególnie klocowe'; zdr. *czółenko* 'drewniana łódeczka w warsztacie tkackim, w której się mieści szpulka z nićmi wątku', stp. od XV w. *czołnek* 'małe czółno; czółenko tkackie', dial. *czółenko* / *czół(e)nek* / *czółenka* 'ts.'. Ogsł.: cz. *člun* 'łódka, czółno', r. *čëln* 'łódka z wydrążonego pnia drzewa', słwń. *čôln* 'łódka, czółno'. Psł. **čl'nъ* [< **kĭl-no-*] 'łódź z wydrążonego pnia drzewa' (por. lit. dial. *kelnas* 'łódka rybacka; prom'), od pie. **kel-* 'bić, ciąć, siekać', z przyr. **-no-*. Pierwotnie zapewne 'ścięty, zrąbany pień drzewa', stąd wtórne znaczenie 'pień drzewa, wydrążony przez wypalanie lub dłubanie, używany jako łódź' (innowacja znaczeniowa wspólna dla języków słow. i bałt.).

czterdzieści liczeb. '40', stp. od XIV w. *czterdzieści* / *cztyrdzieści* / *szterdzieści* / *czterzydzieści* / *cztyrzydzieści*, dial. np. *czterdzieści* / *cztyrdzieści* / *czter(y)dzieście* / *szter(y)dzieści(e)* / *štrydzieści*, kasz. *štërzescë* / *štërëzescë*. Ogsł.: cz. *čtyřicet*, stcz. *čtyřidsěti* / *čtyrydsěti* / *čtyrydcěti*, strus. *četyredesęte* / *četyridesęti*, scs. *četyre desęte*. Psł. **četyre (*čьtyre) desęte* m, **četyri (*čьtyri) desęte* ż i n '40', zestawienie liczeb. **četyre* (**čьtyre*) i **desęte* (zob. *cztery* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'cztery dziesiątki'. W językach słow. zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dzieście*, *-dzieści*). — Od tego *czterdziesty*, *czterdziestka*.

czternaście liczeb. '14', stp. od XIV w. *czternaście* / *czternačcie* / *czternacie* / *cztyrnadcie* / *szternaście*, dial. np. *czter(y)naście* / *szter(y)naści(e)* / *štyrnaście*, kasz. *štërnâsce*. Ogsł.: cz. *čtrnáct*, r. *četýrnadcať*, cs. *četyre na desęte*, bg. *četirinádeset* / *četirinajset*. Psł. **četyre (*čьtyre) na desęte* m, **četyri (*čьtyri) na desęte* ż i n '14', zestawienie złożone z liczeb. **četyre* (**čьtyre*) i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *cztery*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'cztery na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie*, *-ccie*, *-cie*, *-ście*). Tak samo utworzone są liczebniki 11–19. — Od tego *czternasty*.

cztery, *czterej* liczeb. główny '4', stp. od XIV w. *cztery* / *cztyry* / *szczyry* (?) / *sztyry* i *czterzy* / *cztyrzy* / *szczyrzy* (?) / *sztyrzy* 'cztery', *czterzej* / *cztyrzej* 'czterej', dial. np. *cztery* (*ćtery*, *štery*, *sztery*, *cztyry*, *ćtyry*, *sztyry*), *czterze* (*cztyrze*, *štyrze*, *sztyrze*), *czterzej* (*szterzej*), kasz. *štërë* 'cztery', *štërej* / *štëreji* 'czterej'. Ogsł.: cz. *čtyři*, r. *četýre*, scs. *četyre*, słwń. *štírje*. Psł. **četyre* m, **četyri* ż i n [< **ketūr-*] (wtórnie **čьtyre* m, **čьtyri* ż i n) 'cztery', z pie. **k^{u}etu̯er-* 'cztery', por. stind. *catvâraḥ*, gr. *téttares*, łac. *quattuor* 'cztery'. Zob. *czwarty*.

czterysta *czterystu* liczeb. główny '400', w stp. do XVI w. pierwotna postać *cztyrzysta* / *czterzysta*, w XVI w. też *szterzysta*, dial. także *ćterysta* (*šterysta*) / *štyrysta*. Ogsł.: cz. *čtyři sta*, r. *četýresta*, cs. *četyri sta*. Psł. **četyri* (> **čьtyri*) *sъta* '400', zestawienie liczeb. **četyri* > **čьtyri* (zob. *cztery*) i **sъta* (mian. mn liczeb. **sъto* '100', zob. *sto*), pierwotnie 'cztery setki'. — Od tego *czterechsetny*.

czub od XV w. 'sterczące włosy na wierzchu głowy', 'kępka sterczących na głowie piór, kępka sierści', 'wysunięta, wystająca część czegoś, wierzchołek, szczyt, wierzch', 'spiczaste zakończenie czegoś', w gwarach też 'czupryna; grzywa nad czołem konia; warkocz zwinięty w kok; obrzędowe przybranie głowy panny młodej lub druhny; rodzaj dawnego nakrycia głowy', dial. także *czuba* 'wierzch głowy; warkocz zwinięty w kok; kaptur; szczyt góry; wiązka siana lub snopek słomy na wierzchu kopy; bukiet', kasz. *čub* 'wierzch, wierzchołek, szczyt; czub, czubek (z piór, włosów)'; zdr. *czubek*. Ogsł.: słc. dial. *čub* 'czub na głowie ptaka', r. *čub* 'czub, czupryna', ch./s. *čȕba* 'czub na głowie ptaka', ch. dial. czak. *čuba* 'czubata kura'. Psł. **čubъ* (/ **čupъ*) [< **keu̯bo-* / **keu̯po-*] 'kępka sterczących piór na głowie ptaka, pęk sterczących włosów na głowie człowieka', odpowiada stwniem. *scub-* 'wiązka słomy, snopek' (dziś niem. *Schaub* 'ts.'), śrwniem. *schopf* 'czupryna, czub ptaków' (niem. *Schopf* 'ts.'), od pie. **(s)keu̯b$^{(h)}$-* / **(s)keu̯p-* 'snopek, pęk, czub, czupryna'; zob. *czupryna*. — Od tego *czubaty*, *czubić się*.

czuć *czuję* 'doznawać wrażeń zmysłowych', 'doznawać uczuć, przeżywać coś wewnętrz-

nie', 'przewidywać, przeczuwać, domyślać się; uświadamiać sobie coś', stp. od XIV w. 'czuwać, nie spać, strzec, pilnować, być czujnym', 'doznawać wrażeń zmysłowych', 'spostrzegać; wiedzieć, myśleć, mniemać', w XVI w. i dziś dial. 'słyszeć', dial. także 'cuchnąć, śmierdzieć', kasz. *čëc / čuc, čëje* 'doznawać wrażeń, odczuwać; przeczuwać; słyszeć'; z przedr. *odczuć, poczuć, przeczuć, wyczuć*. Ogsł.: cz. *čít* 'doznawać wrażeń zmysłowych (zwłaszcza węchowych); węszyć; przeczuwać', ukr. *čúty* 'słyszeć; doznawać wrażeń zmysłowych, odczuwać; wąchać', scs. *čuti* 'zdawać sobie sprawę, uświadamiać sobie, czuć, spostrzegać, zauważać, pojmować, poznawać'. Psł. **čuti, *čujǫ* [< **keu̯-*] 'doznawać wrażeń zmysłowych; uświadamiać sobie, pojmować, zwracać uwagę, uważać, nie spać, czuwać', pokrewne z gr. *koéō* 'dostrzegam, zauważam, słyszę', łac. *caveō, cavēre* 'strzec się, czuwać, mieć się na baczności', stind. *a-kúvate* 'ma zamiar, zamierza', stwniem. *scouwōn* (dziś niem. *schauen*) 'patrzeć, spoglądać'; od pie. **(s)keu̯-* 'zwracać uwagę, uważać, odbierać wrażenia zmysłowe (dotykowe, węchowe, słuchowe, wzrokowe), uświadamiać sobie'. Zob. *czujny, czuły, czuwać*.

czujny od XV w. 'zwracający na wszystko baczną uwagę, czuwający, baczny, uważny, wrażliwy', dial. też 'dający się odczuć zmysłem powonienia lub smaku: aromatyczny, smaczny, pachnący; śmierdzący, cuchnący'. Ogsł.: słc. *čujný* 'wrażliwy na bodźce fizyczne (zwłaszcza słuchowe); słyszalny, dosłyszalny, głośny; wrażliwy, czuły', ukr. *ćujnýj* 'czuły, wrażliwy (np. o słuchu)', słwń. *čujen* 'dobrze czuwający (np. o psie); wrażliwy (np. o słuchu)'. Psł. **čujьnъ* 'czuwający, odczuwający, wrażliwy, doznający wrażeń zmysłowych; dający się odczuć, odczuwalny, wyczuwalny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **čuti, *čujǫ* (zob. *czuć*), oparty na temacie czasu teraźn. — Od tego *czujnik; czujność*.

czuły od XVI w. 'kochający, tkliwy, serdeczny, wzruszający', 'wrażliwy, wyczulony, uczulony', 'szybko reagujący na zmiany zewnętrzne, bardzo dokładnie wskazujący, rejestrujący coś', dial. też 'poczuwający się do obowiązku', 'powszechnie znany', kasz. *čëłi / čułi* także 'dobrze, wyraźnie słyszący lub dający się wyraźnie słyszeć, sprzyjający dobremu słyszeniu', 'pachnący'. Por. r. *čúlyj* 'tkliwy, uczuciowy; posłuszny', ch./s. *čûlan* 'zmysłowy, lubieżny'. Psł. **čulъ* 'czujny, dobrze słyszący, słuchający; czujący, wyczulony, wrażliwy', imiesłów na *-l-* od psł. **čuti* (zob. *czuć*). — Od tego *czułki* mn 'wyrostki pełniące rolę narządów zmysłów u niższych zwierząt'; *czułość* (→ *czułostka* → *czułostkowy*); *czulić się, wyczulony*.

czupiradło od XIX w. 'ktoś wyglądający śmiesznie, dziwacznie, nieporządnie', w XVII w. (u W. Potockiego) *czupirało* („*przy szpetnym czupirale*"), dial. *czupiradło / czepieradło / czopieradło / czupieradło* (też wykolejone formy *kopiradło / kopieradło*), w gwarach kresowych (w okolicach Drohobycza) *czupidrało / czupidrajło* 'człowiek (zwykle kobieta lub dziewczyna) wyróżniający się wśród otoczenia, nie dbający o swój wygląd lub wyglądający śmiesznie, dziwacznie', też 'o dziwacznym stroju głowy lub niezgrabnym kapeluszu', kasz. *čuṕeradło / ćuṕeredło* 'kobieta lub dziewczyna ubierająca się przesadnie lub mająca dziwaczny sposób uczesania' (z polskiego zapewne ukr. dial. *čuperádlo* 'czupiradło'). Ekspresywny rzecz. pochodzenia ludowego (z gwarowym *-ir-* zamiast oczekiwanego w języku liter. *-er-*). Zapewne derywat odczas. z przyr. *-(a)dło*, por. dial. mazow. *czupirzyć* (*cupierzyć*) 'stroić głowę przesadnie' (z okolic Tykocina), kresowe *rozczupirzyć* 'rozczochrać (włosy)', kasz. *čuṕeřëc są* 'stroić się, ubierać się dziwacznie'; czasownik utworzony od daw. XVII w. (i dial. kresowe w okolicach Drohobycza) *czuper* 'czupryna', dial. *czupir* 'o kobiecie przesadnie strojącej się' (Chełmińskie), *czupra* 'czupryna', por. też *czupirnaty* 'mający czubek na głowie, czubaty' (o nawiązaniach słow. zob. *czupurny* i *czupryna*). Spodziewalibyśmy się raczej postaci **czupi(e)rzydło*, z przyr. *-idło* jak np. w pejoratywnym *chamidło*.

czupryna od XVI w. (w XVI w. też *szupryna*) 'bujne gęste włosy układające się swobodnie na głowie, czub włosów na wierzchu głowy', 'górny brzeg worka układający się w fałdy

nad zawiązaniem', dial. *czupryna* (w okolicy Zakopanego *czuprzyna*) także 'grzywka nad czołem (u człowieka, u konia)', kasz. *čuprina / čëprëna* 'włosy, czupryna'; w gwarach obok postaci *czupryna* także *czubryna / czubrzyna / czumbrzyna* 'czupryna'. Płnsł.: cz. *čuprina* (arch. *čupryna*, rzadko *čuprena*) 'czupryna', ukr. *ćuprýna* 'czub, bujne włosy na głowie', br. *čuprýna* 'ts.'. Psł. dial. **čuprina* 'włosy sterczące na wierzchu głowy, czub', z przyr. **-ina* od psł. **čuprъ / *čupra* 'sterczące włosy, czub' (por. p. dial. *czupra* 'czupryna', cz. dial. *čúper* 'kłak, rozczochrany kosmyk', słc. lud. *čupry* mn 'rozczochrane włosy, czupryna', ukr. *čúper* 'czub; czupryna, włosy', ch./s. *čȕper*, częściej zdr. *čupérak* 'kosmyk włosów, sierści, kędzior'), będącego derywatem od psł. **čupъ* 'kępka sterczących piór na głowie ptaka, pęk sterczących włosów na głowie człowieka' (o pochodzeniu zob. *czub*). *-ry-* w wyrazie polskim (zamiast oczekiwanego *-rzy-*, jak w gwarowej formie *czu(m)brzyna*) sugeruje zapożyczenie z ukr. *čuprýna*, chociaż dziwi przy tym duży zasięg wyrazu występującego nawet na terenie kaszubskim.

czupurny 'skory do zaczepki, do zwady, do bitki, zawadiacki, wojowniczy' od XVIII w. (najpierw u J. S. Jabłonowskiego i A. Naruszewicza), dial. (głównie wsch.) *czupurny* 'ts.', podh. *ciupurny* 'dowcipny'. Historia i geografia wyrazu wskazują na zapożyczenie z ukr. *čupárnyj / ćepurnyj* 'strojny; wymuszony, przesadny; ładny; dumny' (ale znaczeniem bliższe jest cz. *ćiperný*, dial. moraw. *ćuprný* 'zuchowaty', por. też s. dial. *čëperan* 'obrotny, rześki, żwawy'); przym. odczas. od ukr. *čepurýtysja* 'stroić się, pysznić się, nadymać się', por. np. cz. *čepýřiti se* 'jeżyć się, złościć się', ch./s. dial. *šepúriti se / šepiriti se* 'nadymać się, puszyć się' a także p. dial. *czupirzyć* (*cupierzyć*) 'stroić głowę przesadnie', kasz. *čupérëc są* 'stroić się, ubierać się dziwacznie' (zob. *czupiradło*), od psł. **čuprъ / *čupra* 'sterczące włosy, czub' (zob. *czupryna*).

czuwać od XVI w. 'być czujnym, strzec, pilnować kogoś, czegoś', 'nie spać', dial. też 'przeczuwać, domyślać się'; z przedr. *odczuwać, poczuwać, przeczuwać, wyczuwać*. Ogsł.: cz. dial. *čúvat* 'słyszeć', r. dial. *čuvát'* 'poznawać zmysłami, odczuwać; słyszeć; czuć (dotykiem, węchem, smakiem, słuchem)', ch./s. *čúvati* 'strzec, pilnować, chronić; przechowywać', daw. 'zachowywać, przestrzegać'. Psł. **čuvati* 'doznawać wrażeń zmysłowych; uświadamiać sobie, pojmować, zwracać uwagę, czuwać', czas. wielokr. od psł. **čuti* (zob. *czuć*), co do budowy por. np. *bywać, dawać*.

czwartek *czwartku* od XV w. 'czwarty dzień tygodnia', dial. też *czwiartek / ćwiartek / sztwartek / sztwiartek*, kasz. *čvârtk / čvârtk*. Por. cz. *čvrtek*, scs. *četvrьtъkъ* 'czwartek, czwarty dzień miesiąca', też r. *četvérg* 'czwartek'. Od psł. liczeb. porządkowego **četvŕtъ* > **čьtvŕtъ* (zob. *czwarty*). Ta nazwa (tak samo jak *wtorek* i *piątek*) wskazuje, że pierwszym dniem tygodnia był poniedziałek (co u Słowian prawdopodobnie pod wpływem romańskim; inaczej *środa*, świadcząca o liczeniu dni tygodnia od soboty, jak u Żydów, a za nimi u Greków i Rzymian, zob. *środa*).

czwarty liczeb. porządkowy od XIV w. (stp. też *cztwarty*), dial. także *czwiarty / szczwiarty / szczwarty / štwarty*, kasz. *čvârti / čvârti*. Ogsł., ale dokładne odpowiedniki w zachsł. i w słwń.: gł. *štwórty*, cz. *čvrtý*, słc. *štvrtý*, słwń. *štŕti*; poza tym płb. *citortë*, r. *četvërtyj*, scs. *četvrьtъ*, słwń. *četŕti*. Psł. **četvŕtъ* [< **ketvĭrto-*], wtórna postać **čьtvŕtъ* 'czwarty', dokładne odpowiedniki postaci **četvŕtъ*: lit. *ketvirtas*, stpr. *kettwirts*, gr. *tétratos / tétartos* 'czwarty', por. też łac. *quārtus*, stind. *caturthá-* 'ts.', z pie. **k̑ etu̯rto-* 'czwarty', będącego derywatem z przyr. **-to-* od liczeb. głównego **k̑ etu̯er-* (zob. *cztery*). Por. *czwartek*.

czworaki od XV w. 'czterech rodzajów, poczwórny', stp. XIV–XV w. *cztwioraki / ćwioraki* (pierwsza z tych form jeszcze w XVI w.), dial. rzadkie *šćwioraki*, kasz. *čvoraki / čvoraki* 'czworaki'; przysł. *czworako*, dial. *ćwiorako* 'poczwórnie', kasz. *ćvorako* 'czterema sposobami'. Zachsł. i płdsł.: dł. *stwóraki*, gł. *štworaki*, słc. *štvoraký*, cs. *četverakъ* 'poczwórny'. Psł. **četvorakъ / *četverakъ* (wtórne postaci **čьtvorakъ / *čьtverakъ*) 'czterech rodzajów, poczwórny', od psł. liczeb. wielokrotnego **četvorъ / *četverъ* (zob. *czworo*).

czworo od XIV w. liczeb. zbiorowy 'cztery osoby', stp. też *ćwioro / cztworo*, dial. *czworo / sztworo / sworo / ćwioro / szwioro / szczwioro / sztwioro* (też w znaczeniu 'czterech', 'cztery'), kasz. *čvoro / čvoro* 'cztery osoby'. Ogsł.: cz. *čtvero* 'czwórka, czworo; czworaki, cztery', r. *čétvero* 'czworo', scs. *četvorъ* 'czworaki, czterokrotny'. Psł. **četvero / *četvoro* (> **čьtvero / *čьtvoro*) 'czworo, cztery, czterej, czwórka' od psł. liczeb. mnożnego, wielokrotnego **četverъ / *četvorъ* (> **čьtverъ / *čьtvorъ*) 'czworaki, poczwórny' (por. stp. *czwór / ćwiór* 'czworaki', dial. *we czwór* 'we czworo; poczwórnie', też *czwórny*, kasz. *čvorni* 'poczwórny'; cz. *čtverý*, scs. *četvorъ*, cs. też *četverъ* 'ts.'), dokładne odpowiedniki: lit. *ketverì* m, *kẽtverios* ż 'cztery', stind. *catvarám* n 'czworoboczny plac, zagroda', od liczeb. głównego **kᵘetu̯er-* (zob. *cztery*). — Od tego *czwórka*.

czy od XV w. part. pytajna i sp. 'albo, lub', w XV w. 'czyli', kasz. *čë* part. i sp. 'czy'. Ogsł.: cz. *či* part. pytajna 'czy też', sp. 'albo, lub, czy', ukr. *čy* part. pytajna 'czy', sp. 'lub, albo', słwń. dial. *či* part. pytajna 'czy', sp. 'jeśli'. Psł. **či* part. pytajna 'czy' i sp. względny i rozłączny, dokładne odpowiedniki: łac. *quī* 'czym, jak, skądby, dlaczego', stisl. *huī* 'jak, dlaczego'. Kontynuuje pierwotny narz. pj pie. zaimka pytajnego **kᵘi-* (zob. *co*). — Od tego *czyż*, z part. *-ż* (zob. *-że*).

czyhać od XVI w. 'czatować, czaić się', w XVI–XVII w. też *czuhać* 'dybać, czyhać na coś', dial. *czyhać* 'czatować, czaić się', 'żywić nieprzyjazne, napastliwe uczucia lub zamiary', 'oczekiwać niecierpliwie' (głównie z gwar płd., ale też z Mazowsza, Kurpi, Kociewia, gdzie zapewne z języka liter.), rzadko także *czyhować* 'mieć złe zamiary', ciesz. *czyhnąć na co, jak diabeł na grzeszną duszę* 'czekać na coś w złych zamiarach'; wyjątkowa jest gwarowa postać z *-g-*: śl. (z okolic Rybnika) *czygnąč* (w gwarze *čygńyć*?), *czygnie* 'pożądać czegoś usilnie'; z polskiego: ukr. *čyháty* 'czatować, czyhać'. Zapożyczenie z cz. *číhat* (dial. *čouhati*) 'czyhać, czatować', *číhat na ptáky* 'zastawiać sidła na ptaki', stcz. *čúhati* 'łowić, czatować na ptaki', por. też słc. lud. *čuhať* 'wyglądać, spozierać'.

czyj *czyja, czyje* od XV w. Ogsł.: cz. *čí*, r. *čej*, scs. *čii* (*čijь*) 'czyj'. Psł. **čьjь* zaim. dzierżawczy pytajny 'czyj' (wtórnie zaim. względny i nieokreślony), od pierwiastka zaimka pytajnego **čь-* (zob. *co*), pie. **kᵘi-*, utworzony za pomocą przyr. *-jь* (por. tak samo zbudowane zaimki *mój, swój, twój*).

czyli part. 'to jest' od XVIII w., od XIV w. part. i sp. 'czy to, czy też'. Płnsł.: cz. *čili* part. 'czyli, to jest', sp. 'czy, czy też, albo', r. dial. *čí-li* part. 'czyż', br. dial. *číli* 'ts.', 'czy też, albo'. Psł. dial. **či li* part. pytajna 'czy też', zestawienie **či* (zob. *czy*) i part. wzmacniającej **li* (zob. *li*).

czyn od XIV w. 'postępek, uczynek, dzieło', stp. też 'sposób', 'ubiór, szata; broń, zbroja; rząd na konia', 'materiał drzewny z grubsza obrobiony, nadający się na budulec, do wyrobu przedmiotów', 'machiny wojenne, wieże, tarany', w XVI w. także 'skład, magazyn', daw. 'rezultat czynności', 'ofiara'. Ogsł.: cz. *čin* 'uczynek', stcz. 'sposób; zwyczaj, obyczaj, obrządek; przyczyna, cel, zamiar', r. *čin* 'godność, ranga', arch. 'rytuał, obrządek', scs. *činъ* 'porządek; szyk, rząd, szereg; oddział; reguła, zasada; sposób; ceremonia'. Psł. **činъ*, **činu* (pierwotny temat na *-ŭ-*) 'porządek, ład' (> 'należyty sposób; obrzęd', 'to, co związane z obrzędem i porządkiem: narzędzie, broń, praca, czyn'), pokrewne ze stind. *cinóti, cáyati* 'układa warstwami, porządkuje, układa stos drewna do zapalenia świętego ognia', gr. *poiéō* 'robić, wytwarzać, sporządzać', od pie. **kᵘei̯-* 'układać (warstwami), porządkować, gromadzić', z przyr. **-nъ* [< **-nŭ-*]. Por. *czynić*.

czynić od XIV w. 'wykonywać, robić coś, działać', 'postępować, zachowywać się', 'stanowić, wynosić, składać się na coś', w gwarach też w specjalnych znaczeniach: 'robić masło', 'wiać ziarno', 'lać (zwłaszcza coś gęstego); gęsto padać (o deszczu)', 'sypać', 'rzucać czary'; z przedr. *poczynić, przyczynić (się), rozczynić, uczynić, zaczynić*; wielokr. *-czyniać*: tylko z przedr. *przyczyniać (się), rozczyniać, wyczyniać*. Ogsł.: cz. *činit* 'robić, działać', r. *činíť* 'naprawiać, reperować; temperować', arch. 'robić, wyrządzać', scs. *činiti* 'porządkować, szeregować; działać, tworzyć'. Psł. **činiti* 'układać

za porządkiem, porządkować' > 'robić, działać', czas. odrzecz. od psł. *činъ (zob. *czyn*). Od czas. przedrostkowych *rozczyn*, *wyczyn*, *zaczyn*; *przyczynek*, *uczynek*.

czyrak od XVIII w. 'ropień, wrzód', reg. też *czerak* / *czyrek* 'wrzód z wierzchołkiem', dial. *czyrak* / *czérak* / *czerak* 'ropień, wrzód' znane gwarom na kresach wsch. (ale też w okolicach Krakowa, z języka liter.?). Zapożyczenie z ukr. *ćyrják* (*čyrák*) 'czyrak, wrzód, ropień' (< psł. *čirakъ / *čirakъ i *čirъ 'czyrak, wrzód, ropień'). Rodzimymi reliktami psł. *čirъ (*ščirъ) są prawdopodobnie kasz. *čëradło* 'czyrak' (derywat z przyr. *-adło* tworzącym pejoratywne rzeczowniki odrzeczownikowe) i, może, dial. (z Chełmskiego) *szczyrawka* 'pryszcz'.

czysty od XIV w. 'nie zabrudzony, nie zanieczyszczony', 'wolny od domieszek, zniekształceń, obcych wpływów', 'niezamglony, przejrzysty, przezroczysty; wyrazisty', 'dźwięczny, wyraźny w brzmieniu', 'szlachetny, prawy, moralny', pot. 'niewątpliwy, oczywisty, prawdziwy, zupełny', kasz. *čësti* też 'podobny, istny, prawdziwy', 'nie zapłodniony', 'nieurodzajny'. Ogsł.: cz. *čistý* 'czysty', r. *čístyj* 'czysty, schludny; poprawny, dokładny; klarowny, bez domieszek; szczery, otwarty', scs. *čistъ* 'czysty, nie skalany, jasny'. Psł. *čistъ [< *kīd-to-] 'z niczym nie zmieszany, pozbawiony domieszek, prawdziwy, pełny; pozbawiony zanieczyszczeń, nie zabrudzony, przejrzysty, klarowny', najbliższe odpowiedniki: lit. *skýstas* 'rzadki, płynny', łot. *škîsts* 'ts.; jasny, czysty', stpr. *skīstan* (bier.) 'czysty', przym. z przyr. *-tъ [< *-to-] od pie. *(s)kei̯-d- 'ciąć, odcinać, oddzielać, odłączać' (należącego do pierwiastka *(s)kei̯- 'ciąć, oddzielać'; zob. *cedzić*). — Od tego *czyściuchny*, *czyściutki*; *czystość*; *czyścioch* (→ *czyścioszek*). Zob. też *czyścić*.

czyścić *czyszczę* od XIV w. 'robić czystym, usuwać brud, śmieci, odpadki', 'powodować rozwolnienie', 'kastrować', kasz. *ćëścëc* też 'uciekać; dużo jeść'; z przedr. *oczyścić*, *przeczyścić*, *wyczyścić*, *zanieczyścić*. Ogsł.: cz. *čistit* 'czyścić', r. *čístiť* 'czyścić, oczyszczać; skrobać', scs. *čistiti*, *čištǫ* 'czyścić'. Psł. *čistiti 'czynić czystym, czyścić', czas. odrzecz. od psł. *čistъ (zob. *czysty*). — Od tego *czystka*; *czyściec* (ze stcz. *čistec* 'ts.', kalka łac. *purgatorium* 'ts.'); *czyściciel*; *czyszczalnia*, *oczyszczalnia*.

czytać od XV w.; z przedr. *poczytać*, *przeczytać*, *wyczytać*, *zaczytać się*; wielokr. *czytywać*, z przedr. *poczytywać*, *wyczytywać*. Ogsł.: cz. *čítat* 'czytywać; liczyć, rachować; uważać za coś', arch. 'sądzić, mniemać', r. *čitáť* 'czytać, deklamować; rozpoznawać, odgadywać sens czegoś ze znaków; pojmować, rozumieć', ch./s. *čìtati* 'czytać; rozpoznawać znaki i odgadywać ich znaczenie; wróżyć'. Psł. *čitati, *čitajǫ czas. wielokr. od psł. *čisti, *čьtǫ 'liczyć, rachować; rozpoznawać znaki, odgadywać, wróżyć, spostrzegać, pojmować, rozumieć; mniemać, sądzić, zważać, uważać na kogoś' (stp. XIV–XVII w. *czyść* / *czyści*, *cztę* 'czytać; rozumieć', cz. *číst*, *ćtu* 'czytać; odczytywać, odgadywać', scs. *čisti*, *čьtǫ* 'liczyć; czytać; czcić, szanować'); bliskie odpowiedniki: łot. *šķist*, *šķìetu* 'mniemać, myśleć, uważać', wielokr. *skàitît* 'liczyć', lit. *skaitýti*, *skaitū* 'czytać; liczyć; uważać za coś; recytować, wygłaszać', daw. 'modlić się', stind. *cétati* 'uważa, spostrzega, myśli, poznaje, rozumie', od pie. *(s)kʷei̯t- 'spostrzegać, myśleć, być uważnym, uważać, szanować' (por. *cześć*). Zob. też *poczet*, *uczta*.

czyż od XV w. 'ptak Carduelis spinus', stp. XV–XVIII w. też *cyż*, dziś zwykle *czyżyk* 'ts.' (dial. też *cyżyk* / *cyzyk*). Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *číž* i *čížek*, r. *čiž*, *-žá* i *čížik*, ch./s. *ćîž* (z zachsł. zapożyczone śrwniem. *zīse* i *zīsik*, śrdniem. *sīsek* / *zīsek*, dziś niem. *Zeisig* 'czyżyk'). Psł. *čižь m [< *čig-jь], zdr. *čižikъ 'czyżyk', nazwa pochodzenia dźwkn., od głosu ptaka odbieranego jako ciąg następujących po sobie dźwięków *cy*, *tśy*. Nie można wykluczyć, że *čižь to nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-jь od dźwkn. czas. *ćigati (opartego na głosach, szczebiocie ptaków), na który może wskazywać ch. dial. *čiganje* 'ćwierkanie wróbla', ukr. dial. *čyhotáty* 'wydawać głos, np. o czajce', por. też podobne wyrazy z *-k-*, np. słc. dial. *čikotať* 'szczebiotać (o ptakach)', ukr. dial. *čýkaty* 'o głosie sroki', *ćykotáty* 'świergotać, szczebiotać, skrzeczeć (o ptakach)', ch./s. *ćìkati* 'wydawać głos (np. o kosie)'.

Ć

ćma 'motyl nocny', 'duża ilość, chmara, ciżba, mrowie', 'brak światła, jasności, ciemność, mrok', stp. od XIV w. 'ciemność; cień', 'wielkie mnóstwo, zastęp, legion', dial. także 'brzydka pogoda, mżawka, zawierucha; mgła; ciemna, deszczowa chmura', 'o człowieku: niezgrabny, niezdarny, ślamazarny, słabowity, włóczący się po nocach', w gwarach często w funkcji przysł. 'ciemno' (wyjątkowo 'źle'). Ogsł.: cz. *tma* 'ciemność' (też 'ciemno'), r. *tma* 'mrok, zmierzch, ciemność; wielka ilość, mnóstwo, chmara', scs. *tьma* 'ciemność, mrok', *tьma* 'wielka ilość, dziesięć tysięcy, bardzo wiele'. Psł. **tьma* 'ciemność', dokładnie odpowiada łot. *tima* 'ts.', por. także pokrewne łot. *timt* 'ściemnić się', lit. *témti* 'ciemnieć, mrocznieć, zmierzchać się', *tamsà* 'zmrok', stind. *támas-* 'ciemność, mrok', awest. *təmah-* 'ts.', łac. *tenebrae* 'ciemność, mrok', stwniem. *demar* 'zmierzch, mrok' (dziś niem. *Dämmerung* 'ts.'), od pie. pierwiastka **tem(ə)-* 'ciemny' (por. *ciemny, cień*). Znaczenie 'wielkie mnóstwo, chmara, ciżba, mrowie, zastęp, legion' uznaje się zwykle za kalkę tur. *tuman* 'dziesięć tysięcy' : 'mgła, mrok', jednak mogło ono powstać niezależnie na gruncie słow. (por. *chmara* 'mnóstwo ludzi').

ćmić *ćmię* od XVI w. 'osłabiać widoczność, przyciemniać, przyćmiewać, przesłaniać', 'palić się słabo, tlić się, żarzyć się', 'lekko boleć, pobolewać, mdlić' (np. *ząb ćmi* 'lekko boli'), pot. 'palić papierosa, fajkę', dial. także 'mdlić, powodować uczucie mdłości', 'chorować', 'kłamać, zmyślać', kasz. *cmic* 'boleć', *cmic są* 'robić się ciemno', w stp. tylko z przedr. *oćmić* 'zakryć, zaćmić, zamroczyć', *zaćmić* 'okryć ciemnością, cieniem, zasłonić; uczynić niejasnym; pozbawić zdolności widzenia; zaślepić; pozbawić znaczenia, zepchnąć w cień', dziś *przyćmić* 'zrobić nieco ciemniejszym, przytłumić blask, przyciemnić; usunąć na drugi plan, przytłumić', *zaćmić* 'przyciemnić, zaciemnić, zasłonić', 'lekko zaboleć'; wielokr. *-ćmiewać*: tylko z przedr. *przyćmiewać, zaćmiewać*. W polskim doszło do zmieszania dwu różnych etymologicznie czasowników: *ćmić* < psł. **tьmiti* 'czynić ciemnym, przyciemniać' (por. np. cz. *tmit se* 'ściemniać się, zmierzchać; ciemnieć', ch./s. *támniti* 'przyciemniać, zaciemniać, czynić ciemnym'), od psł. **tьma* 'ciemność, mrok' (zob. *ćma*) oraz **czmić* < psł. **čьměti, *čьmitь* 'być ściśniętym, przyciśniętym, być w stanie otępienia, przygnębienia, marnieć; odczuwać ból' (związanego etymologicznie z psł. **komiti* 'gnieść, przygniatać, przyciskać', zob. *oskoma*), zachowanego w kasz.-słowiń. *čamec / ćamic* 'drzemać', 'z trudem iść, wlec się; męczyć się pracą', *ćamic* też 'żuć, gryźć powoli, niedołężnie; mówić niezrozumiale, niewyraźnie; pracować do późnej nocy', *čamec są / čamic są* 'męczyć się pracą, czekaniem' (por. słwń. *ćeméti* 'siedzieć nieruchomo, być odrętwiałym, na pół przytomnym', dial. *ćméti* 'odczuwać ból, np. zęba', ch./s. *čȁmeti / čȁmiti* 'oczekiwać na coś w otępieniu, przygnębieniu, nudzić się; więdnąć, o roślinach', *zub čami* 'ząb boli, ćmi').

ćpać *ćpię* od XVI w. 'jeść żarłocznie' (stp. XV w. *zaćpać* 'zatkać, zamknąć'), dial. też 'jeść powoli, pakować jadło w usta', 'rzucać, ciskać', 'bić, uderzać', 'padać powoli a ciągle (o deszczu, mokrym śniegu)', rzadko 'pozostawić, zostawić; rezygnować chwilowo z czegoś, przerywać coś', w gwarach również dok. *ćpić* 'rzucić, cisnąć; przewrócić; pozostawić, porzucić', jednokr. *ćpnąć* 'rzucić, cisnąć; włożyć, wetknąć'; por. też wielokr. stp. *cipać* 'rzucać', dial. *cipać się* 'rzucać się; poważyć się, rzucić się'. Zachsł.: cz. *cpát, cpu* (dial. też *ťpať*, wielokr. *zatipat*) 'pchać, wpychać, wciskać', stcz. *zacipati* 'zapychać, zatykać', por. dł. *śpiś* 'rzucać, ciskać', *cypaś* 'szarpać, targać; międlić (len)'; na większy zasięg mogą wskazywać zapewne tu należące (pierwotnie czasowniki wielokr.) r. dial. *cypát'* 'drapać (się)', słwń. dial. *cípati* 'bić, uderzać'. Psł. dial. **cьpati* 'pchać,

wpychać, napychać', wielokr. **cipati*, prawdopodobnie z wcześniejszego **stъpati*, **stipati* (por. wyjątkowe ch. dial. czak. *stipati* 'pchać, napychać'), pokrewne z łac. *stīpō*, *stipāre* 'razem skupiać; napchać, napełnić', por. też lit. *stìpti*, *stimpù* 'kostnieć, umierać', łot. *stipt* 'sztywnieć', z pie. **stip-* (/ **stĕip-*) 'stłoczyć, skupić'.

ćwiartować od XVIII w. 'rąbać, rozcinać na ćwierci; krajać, szarpać na kawały', daw. od XVI w. *ćwiertować* 'ts.', dial. (też *ćwiertować* / *czwârtować*) także 'jeść (zwłaszcza coś dobrego, nie zwracając na nic uwagi)', żart. 'zabijać'. Czas. odrzecz. od *ćwierć* (zob.).

ćwiczyć od XVI w. 'zaprawiać, sposobić do czegoś, doskonalić w czymś, wprawiać, kształcić', 'powtarzać jakąś czynność dla osiągnięcia wprawy, biegłości', daw. i dial. też 'bić, chłostać, smagać', w gwarach również 'gryźć, kąsać, żądlić', 'jeść dużo, łapczywie', kasz. *cvičëc* 'zaprawiać, sposobić do czegoś'. Por. cz. *cvičit* 'ćwiczyć, tresować; wprawiać się; uprawiać ćwiczenia gimnastyczne'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zwicken* 'ściskać szczypcami, szczypać', wtórnie 'chłostać biczem; dręczyć, katować' (dziś niem. *zwicken* 'szczypać', przen. 'dręczyć, męczyć'). — Od tego *ćwiczenie*, *ćwiczebny* (por. cz. *cvičební* 'ćwiczebny, do ćwiczeń').

ćwiek od XV w. 'gwóźdź z szeroką, płaską lub wypukłą główką; szewska szpilka drewniana do przybijania podeszew' (dziś głównie w zwrocie *wbić, zabić komuś ćwieka w głowę* 'sprawić kłopot, zmuszając do uporczywego myślenia o określonej rzeczy, sprawie'), dial. (też *ćwek* / *ćwiok* / *ćwok* / *ćwięk* / *cwek*) także 'jakikolwiek kołek lub gwóźdź; kołeczek lub gwoździk'; zdr. *ćwieczek*. Por. gł. *cwok* 'pluskiewka, ćwiek', cz. *cvok* 'ćwiek', 'głupiec, dureń, gamoń', słc. *cvok* 'ćwiek', posp. 'stuknięty, bzik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *zwëc* 'gwóźdź w środku tarczy', niem. *Zwecke* ż 'rodzaj gwoździa, ćwiek'.

ćwierć ż od XV w. 'czwarta część całości', 'połowa tylnej lub przedniej części zabitego zwierzęcia', stp. *ćwierć* / *ćwirć* 'czwarta część całości; czwarta część jednostki miary', dial. (też *czwierć* / *szczwierć* / *stwierć*) także jako nazwa różnych jednostek objętości, długości, powierzchni, również 'sąsiek; część skrzyni na ziarno', kasz. *čvérc* 'czwarta część'; zdr. *ćwiartka* (stp. XV w. *czwartka* 'beczułka określonej wielkości'). Ogsł.: cz. *čtvrt* ż 'ćwierć, ćwiartka', *čtvrt* ż 'dzielnica', r. *čétvert'* ż 'ćwierć, ćwiartka; kwadrans; kwadra Księżyca', ch./s. *čȅtvrt* ż 'ćwierć; kwadra Księżyca'. Psł. **četvŕtь* (wtórnie **čьtvŕtь*) ż 'czwarta część całości', od psł. liczeb. porządkowego **čьtvŕtъ* < **četvŕtъ* (zob. *czwarty*), z przyr. **-ь*.

ćwierkać od XVII w. 'świergotać (o ptakach, o świerszczu)', przen. 'mówić wesoło, pieszczotliwie, szczebiotać', dial. 'czynić wyrzuty, wymówki', kasz. *cvirkac* 'cmokać'. Ogsł.: cz. *cvrkat* 'świergotać (o ptakach, świerszczach), też o różnych odgłosach, np. 'brzękać, kapać', r. *cvírkat'* 'świergotać (o drobnych ptakach)', słwń. *cvŕkati* 'świergotać (np. o świerszczu); skrzypieć, trzeszczeć, piszczeć'. Psł. **cvŕkati* 'ćwierkać, świergotać (o świerszczu, o drobnych ptakach)', czas. pochodzenia dźwkn., por. p. *ćwir* 'naśladowanie głosu niektórych ptaków, świerszczy itp.'. Zob. *świergotać*.

ćwikła 'buraki ćwikłowe przyrządzone jako przyprawa do mięs', stp. od XIV w. 'gatunek buraka, Beta cicla', dial. *ćwikła* / *ćwikla* 'burak, Beta, korzeń tej rośliny' (np. *czerwona ćwikła* i *sałatowa ćwikła* 'burak jadalny, ćwikłowy', *biała ćwikła* i *cukrowa ćwikła* 'burak cukrowy'), 'potrawa z tartych buraków ćwikłowych; nadzienie do ciasta z gotowanej marchwi, buraków i siemienia', kasz. *cvikła* / *čvikła* / *ćvikła* 'burak ćwikłowy'. W polskim najpierw ogólna nazwa buraków (jak do dziś w wielu gwarach), od XVIII w., kiedy w tym znaczeniu upowszechnia się *burak* (zob.), następuje zawężenie znaczenia do 'jadalny burak ćwikłowy (czerwony)' i 'potrawa sporządzona z takich buraków'. Por. cz. *cvikla* 'ćwikła', słc. *cvikla* 'burak (czerwony)', r. *svëkla* 'buraki' (dial. też *cvëkla*), ch./s. *cvikla* / *cikla* 'burak czerwony, ćwikła', cs. *sveklъ* 'burak'. Nierodzime, podobnie jak wiele innych nazw warzyw. Zapożyczenie ze śrgr. *seȳtlon* (późniejsza postać *seȳklon*, z przestawką *syeklon*) 'burak', nazwa wraz z rośliną przejęta z Bizancjum, do polskiego za pośrednictwem ruskim. — Od tego *ćwikłowy*.

D

dach od XV w. 'pokrycie budowli' (w gwarach niekiedy tylko o dachu krytym dachówką, w przeciwstawieniu do *strzecha* 'dach kryty słomą'), 'daszek czapki, rondo kapelusza', *pod dachem* 'pod okapem; na strychu', dial. też *dak* 'dach', kasz. *dak* / *daχ* 'dach; brzeg kobiecego czepka opadający na ramiona'; zdr. *daszek* (kasz. *dačk*). Zapożyczenie ze śrwniem. *dach* 'dach' (dziś niem. *Dach* n 'ts.'). — Od tego *dachowy* (→ *dachówka*); *poddasze*; *zadaszyć* (*zadaszony*, *zadaszenie*).

dać *dam* od XIV w. 'wręczyć, udzielić, podarować, ofiarować, dostarczyć'; z przedr. *dodać*, *nadać*, *podać*, *poddać*, *przydać*, *rozdać*, *wdać się*, *wydać*, *zadać*, *zdać*, zob. też *sprzedać*; wielokr. *dawać* (zob.). Ogsł.: cz. *dát*, *dám*, r. *dat'*, *dam*, scs. *dati*, *damъ*, *dasi* 'dać'. Psł. **dati*, **damъ* 'dać, darować', czasownik atematyczny, dokładne odpowiedniki: lit. *dúoti*, *dúomi* (dziś nowszy czas teraźn. *dúodu*) 'dać', łot. *duôt*, *duômu* (dziś nowszy czas teraźn. *duôdu*) 'ts.', por. też łac. *dō*, *dare* 'dać', z pie. **dō-* 'dać'.

dal ż od XV w. 'przestrzeń ciągnąca się daleko, duże oddalenie', stp. 'odległość', w XVI w. też *dala* 'odległość w przestrzeni, w czasie', w XV w. w wyrażeniu przyimkowym *na dalą* 'w dal', w XVI w. 'na przyszłość; na dłuższy czas', dial. *dal* m i ż 'duża odległość, miejsce oddalone', *dala* 'duża odległość', kasz. *dâlâ* 'dal, odległość; pole leżące daleko za wsią'. Ogsł.: cz. *dál* ż 'oddalenie, odległość', r. *dal'* ż 'duże oddalenie; miejsce oddalone', scs. *dalja* 'oddalenie, odległość', *vъ dalję* 'w dal, daleko', ch./s. *dâlj* ż, m 'oddalenie'. Psł. **dal'a* [< *dōljā*] 'wielkie oddalenie, wielka odległość' z wtórnym wariantem **dal'ь* ż (przejście do tematów na *-ĭ-*), rzecz. abstr. z przyr. **-ja*, od **dōl-*, należącego do pie. pierwiastka **del-* 'długi, przedłużać' (zob. *daleki*, od tego samego pierwiastka też *dla*, *długi*).

daleki od XIV w. 'odległy, oddalony', 'ciągnący się na dużą odległość, rozległy', 'długi', 'długo trwający', 'odległy od teraźniejszości, dawny; przyszły', st. wyższy *dalszy*; przysł. *daleko*, st. wyższy *dalej*. Ogsł.: cz. *daleký* 'niebliski, oddalony w przestrzeni i czasie; rozległy w przestrzeni i czasie; znaczny, walny', r. *dalëkij* 'oddalony w przestrzeni i czasie; rozległy', scs. tylko przysł. st. wyższy *dalje* / *daljeje* 'dalej', cs. *dalekъ* 'odległy'. Psł. **dal'ekъ* [< **dōlĭ-oko-*], st. wyższy *dal'ьjь*, *dal'ьši*, *dale* 'odległy, oddalony; długi, rozległy', utworzony za pomocą przyr. **-ekъ* (wariantu po palatalnej spółgłosce przyr. **-okъ*, por. *głęboki*, *szeroki*, *wysoki*) w stopniu równym (**-ьjь*, **-ьši* w st. wyższym), podstawę stanowił zapewne rzecz. **dal'a* [< **dal-ja*] czy jego przedsłow. postać **dōl-ĭā* 'wielkie oddalenie, wielka odległość' (zob. *dal*). Od podstawy *dal-* stp. XV w. *dalić się* 'oddalać się', dziś tylko z przedr. *oddalić (się)*, *wydalić*.

danina od XV w. '(przymusowa) opłata, podatek; haracz', przest. 'nadanie, nadawanie', stp. 'akt nadania', 'mienie darowane', dial. też 'dobrowolne świadczenie, składka; podarunek', 'potrawa podawana do jedzenia, danie'. Płnsł.: gł. *danina* 'nadanie lenna', ukr. *danýna* 'podatek, kontrybucja wojenna; należna część, udział'. Psł. dial. **danina* 'nadanie; coś nadanego, nadane mienie; przymusowa opłata w naturze lub pieniądzu, podatek', od imiesłowu biernego **danъ* (od psł. **dati*, zob. *dać*), z przyr. **-ina*.

dań ż od XIV w. 'danina; haracz, opłata lenna', przest. 'dar, podarunek', stp. XIII–XIV w. 'danina w miodzie', XV w. 'dobrowolna ofiara', 'akt nadania', dial. *dań* / *dania* 'stała opłata za mieszkanie, za korzystanie z pastwiska, za dzierżawę; podatek', 'prezent, dar'. Ogsł.: cz. *dan* 'podatek, danina', r. *dan'* 'danina; haracz', scs. *danъ* 'podatek, danina'. Psł. **danъ* ż 'dawanie; to, co się daje komuś, dar, podarunek; danina, podatek', od psł. **dati* (zob. *dać*), z przyr. **-nъ*.

dar od XIV w. 'to, co się daje, podarunek, upominek, datek, ofiara', przen. od XVI w.

'wrodzona zdolność, talent', dial. też 'o dobrach fizycznych lub duchowych otrzymanych od Boga', kasz. *dar* / *dâr*, *daru* 'dar, podarek, jadło, napój'. Ogsł.: cz. *dar*, r. *dar*, scs. *darъ* 'dar'. Psł. **darъ* 'to, co jest podarowane, dar, datek, upominek, ofiara', odpowiada gr. *dōron* 'dar', orm. *tur* 'ts.', z pie. **dō-ro-*, utworzonego za pomocą przyr. **-ro-* od pie. **dō-* 'dać', psł. **dati* (zob. *dać*).

daremny od XV w. 'nie dający żadnych wyników, bezskuteczny', daw. i dziś dial. 'dany darmo, bezpłatny', w XVI w. 'dany bez zasług i zabiegów ze strony obdarowanego', od XV w. też *daremnie* i (dziś przest.) *daremno* 'bez wyniku, bezskutecznie, na próżno, niepotrzebnie', daw. 'za darmo, bezpłatnie', kasz. *daremni* 'dany darmo, bezpłatny; bezskuteczny, bezcelowy, niepotrzebny', *daremno* przysł. 'na próżno'. Płnsł.: cz. *daremný* 'próżny, czczy, płony, bezużyteczny, lichy; nikczemny, podły, niegodziwy', dial. też 'tani, nędzny', ukr. *darémnyj* 'bezskuteczny, próżny; bezpodstawny, niepotrzebny', dial. 'bezpłatnie dany, podarowany'. Psł. **darьtьnъ* 'dawany lub otrzymywany w darze, bezpłatny; bezużyteczny, bezwartościowy, próżny, płonny, bezskuteczny', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. przysł. **darьto*, przym. **darьtъ* (zob. *darmo*).

darmo przysł. od XIV w. 'bezpłatnie, za nic', 'próżno, na próżno, niepotrzebnie', kasz. *darmo* 'bezpłatnie; daremnie, na próżno'. Płnsł. i słwń.: cz. *darmo* 'bez wynagrodzenia, bez zapłaty; na próżno, daremnie', ukr. *dármo* 'daremnie, niepotrzebnie; bezpłatnie; bez różnicy', słwń. *darmo* 'bezpłatnie'. Psł. **darьto* 'bezpłatnie, za nic; niepotrzebnie, na próżno, daremnie', przysł. od psł. przym. **darьtъ* 'dawany lub otrzymywany w darze, bezpłatny; daremny, bezużyteczny' (por. p. daw. *darmy* 'nieodpłatny, bezpłatny, dawany lub otrzymywany za darmo', stp. XV w. 'bez nagrody', XV–XVI w. 'daremny, próżny, bezskuteczny', dial. 'nic nie kosztujący, bezpłatny, darmowy; nadaremny', cz. *darmý* 'nieużyteczny, niepotrzebny', przest. 'dany w darze, bezpłatny', ukr. dial. *darmýj* 'bezpłatny; niepotrzebny, zbędny'). Przym. **darьtъ* od psł. czasownika **dariti* 'dać w podarunku, w darze ofiarować coś komuś, dać dar, podarunek, obdarzyć czymś' (zob. *darzyć*), z przyr. **-ьtъ*. — Od tego *darmowy*; por. też *daremny*.

darń ż od XV w. 'gęsty, zwarty splot traw wraz z ziemią; odcięty kawał, płat trawnika', stp. od XV w. też *darnie* n / *darn* m, od XVI w. *darń* m 'ts.', dial. *darń* ż i m / *dareń* ż / *darnia* / *darna* / *darno* / *darnie* n 'ts.', 'kostka torfu, torf', 'gruda suchej, zbitej ziemi bez trawy', kasz. *darna* (*darnâ*) 'darń', *ʒarna* (*zarna*) ż / *ʒarno* n 'płat wyciętej murawy, trawnik', *zarno* 'suche zielska na kompost'. Por. cz. *drn* m 'odcięty kawałek trawnika; trawnik, murawa', dial. *drní* n 'kawałki odciętego trawnika; trawnik, murawa', r. *dërn* m 'odcięty kawałek trawnika; trawnik, murawa; ugór', dial. *dernó* / *dern'* m / *dérén'*, *-rnja* 'ts.', *deréne* / *dernóv'e* n 'kawałki odciętego trawnika', słwń. *dŕn* m 'trawnik, murawa; odcięty kawałek trawnika', *dŕnje* n 'kawałki odciętego trawnika, kawałki ziemi z trawą'. Psł. **dŕnъ* m / **dŕno* n, może też **dŕnь* ż 'odcięty kawałek, płat trawnika wraz z ziemią', zbiorowe **dŕnьje* 'odcięte kawałki trawnika wraz z ziemią', urzeczownikowiony pierwotny imiesłów bierny czasu przeszłego **dŕnъ* < pie. **dr̥no-* 'darty' od **der-* 'zdzierać (skórę), łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*), por. stind. *dīrṇá-* 'rozdarty, rozłupany', cymr. *darn* 'kawałek, część'. Pierwotne znaczenie 'to, co oddarte, oderwane, odłupane'. — Od tego *darniowy*, *darnina*.

darować od XV w. 'dawać, ofiarować, podarować', 'przebaczać winę, odpuszczać; rezygnować z użycia, odebrania czegoś, zwalniać od czegoś, znosić coś', kasz. *darovac* 'darować, dać na własność'; z przedr. *obdarować*, *podarować*; wielokr. *-darowywać*: tylko z przedr. *obdarowywać*. Ogsł.: cz. *darovat*, r. *darovát'*, scs. *darovati* 'dać, dawać, podarować'. Psł. **darovati* 'dać, dawać na własność, ofiarować, podarować', czas. odrzecz. od psł. **darъ* (zob. *dar*), z przyr. **-ova-*.

darzyć *darzę* 'dawać w podarunku, ofiarowywać, obdarowywać' od XVI w. (ale od XV w. z przedr., np. *nadarzyć* 'obdarować, obdzielić', *obdarzyć* 'obdarować'), 'szczęścić, zsyłać pomyślność, szczęście, błogosła-

wić', *darzyć się* 'szczęścić się, udawać się', stp. XVI w. 'udawać się, iść ku lepszemu', kasz. *dařëc*, *dařì* 'darować, szczęścić', *dařëc są* 'szczęścić się, iść po myśli, dobrze się chować; nadawać się'; z przedr. *przydarzyć się*, *wydarzyć się*, zob. też *zdarzyć*. Ogsł.: cz. *dařit*, r. *daríť*, scs. *dariti* 'dać, dawać w darze'. Psł. **dariti*, **dařǫ* 'dać, dawać w darze, w podarunku, ofiarować coś komuś, obdarzyć kogoś czymś', czas. odrzecz. od psł. **darъ* (zob. *dar*).

datek *datku* od XV w. 'drobne wynagrodzenie', 'jałmużna; ofiara na cele społeczne, filantropijne', przest. 'darowizna', daw. 'danie czegoś, ofiarowanie', stp. 'mały dar', dial. 'podarunek związany z obrzędami weselnymi, karnawałowymi; ofiara', kasz. *datk* 'dar, datek'. Por. gł. *datk* 'dar', ukr. przest. *dátok*, *-tku* 'dar, ofiara; jałmużna', ch./s. przest. *dátak*, *-tka* 'podatek; dane, fakt potwierdzony'. Od psł. imiesłowu biernego czasu przeszłego **datъ* 'dany' (od psł. **dati*, zob. *dać*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. np. *podatek*, *dobytek*, *zabytek*).

dawać *daję*, w stp. od XIV w. dawniejsza odmiana *dawać*, *dawaję* / *dawam*, w gwarach *dawać*, *dawam* / *daję*, kasz. *davac*, *dâvâ*; z przedr. *dodawać*, *nadawać*, *oddawać*, *podawać*, *rozdawać*, *sprzedawać* (zob. *sprzedać*), *udawać*, *wdawać się*, *wydawać*, *zadawać*, *zdawać*. Ogsł.: cz. *dávat*, *dávaju*, r. *daváť*, *dajú* (dial. *davaju*), cs. *davati*, *davajǫ* (w scs. tylko z przedr. *podavati* 'podawać', *razdavati* 'rozdawać'). Psł. **davati*, **davajǫ* 'dawać', czas. wielokr. od psł. **dati* (zob. *dać*), por. łot. *dāvât* 'darować'. Polski czas teraźn. *daję* należy genetycznie do pokrewnego psł. czas. niedok. **dajati*, **dajǫ* 'dawać', poświadczonego w stp. XIV–XV w. i dial. *dajać*, *daję*, *dajał* 'dawać', kasz.-słowiń. *dajac*, *dàjają* 'ts.' (por. stcz. *dáti*, *daju*, *daješ* 'ts.', scs. *dajati*, *dajǫ*, *daješi* 'ts.'). W polskim doszło więc do spłynięcia się dwu pokrewnych i znaczeniowo identycznych czasowników: bezokol. *dawać* pochodzi z psł. **davati*, czas teraźn. *daję*, *dajesz* pochodzi z psł. **dajati*. — Od tego *dawca* (→ *dawczyni*), *dawka* (→ *dawkować*).

dawny od XV w. 'odległy w czasie, pochodzący z dawnych czasów', 'trwający długo, stary', 'taki jak poprzednio, dotychczasowy, poprzedni', 'były', *od dawien dawna*, *z dawien dawna* 'od bardzo długiego czasu', kasz. *dâvni* 'dawny, przeszły, ubiegły', *dâvno* 'dawno'. Ogsł.: cz. *dávný*, r. przest. i dial. *dávnyj*, cs. *davьnъ* 'dawny' (w scs. tylko przysł. *izdavьna* 'od dawna'). Psł. **davьnъ* 'odnoszący się, należący do odległej przeszłości, odległy w czasie; miniony, przeszły; istniejący od dłuższego czasu, stary, prastary', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. przysł. **davė* 'jakiś czas temu, kiedyś, dawno; ostatnio, niedawno, dopiero co' (por. płb. *dovə* 'ostatnio, tylko co', dł. *dawe* 'uprzednio, niedawno; dopiero co; od dawna, dawno', strus. *davė* 'wczoraj', r. dial. *dáve* 'jakiś czas temu, niedawno; w ciągu tego samego dnia', cs. *davė* 'niegdyś, kiedyś'; w polskim niezachowane). Podstawowy przysł. **davė* to prawdopodobnie skostniała forma miejsc. pj od niezachowanego psł. rzecz. *†dava* [< **dōu̯ā*] od pie. **deu̯(ə)-* / *dōu̯-* 'o długim trwaniu, dawności, oddaleniu'. — Od tego *dawność*; *przedawniony*, *zadawniony*.

dąb *dębu* od XIV w. 'drzewo Quercus', 'drewno dębowe, dębina', w XVI w. 'kora dębowa używana do garbowania skór' (dziś w gwarach 'kora świerkowa do garbowania skór'), dial. (rzadko też *dęb* i *dub*) także 'owoc dębu, żołądź', 'usztywnienie szpica buta', kasz. *dǫb*, *dąbu* 'dąb', też 'każde drzewo rosnące'; zdr. *dąbek*. Ogsł.: cz. *dub*, r. *dub*, scs. *dǫbъ* 'drzewo; dąb'. Psł. **dǫbъ* 'dąb, Quercus', prawdopodobnie z pie. **dʰŭm-bʰo-* 'ciemny, koloru dymu, dymny' (por. goc. *dumbs*, stwniem. *tumb* 'niemy' < *'niezrozumiały' < *'ciemny'), nazwa barwy z przyr. **-bʰo-* od pie. nazwy dymu **dʰū-mo-* (zob. *dym*). Drzewo nazwano zatem ze względu na charakterystyczne ciemnawe zabarwienia jego drewna. — Od tego *dębina*, *dębowy*; *dębieć*. Por. *dąbrowa*.

dąbrowa 'las dębowy, dębina', stp. XIII–XV w. 'nie zagospodarowany las liściasty lub zarośla z przewagą dębów', XVI w. 'las liściasty, w szczególności dębowy', dial. *dąbrowa* / *dębrowa* 'las dębowy; stary las dębowy; jakikolwiek las liściasty', kasz. *dąbrova* / *dǫbrova* 'las dębowy'. Ogsł.: słc. nazwa miejscowa *Dubrova*, r. *dubróva* 'las liścia-

sty; zagajnik z jednego rodzaju drzew liściastych', dial. 'gęsty las liściasty; knieja, matecznik', scs. *dǫbrova* 'las'. Psł. **dǫbrova* (/ **dǫbrava*) 'las dębowy, las liściasty z przewagą dębów', urzeczownikowiony przym. **dǫbrovъ* 'związany z dębem, dębowy' (por. p. dial. *dąbrowy* 'dębowy') od psł. rzecz. **dǫbrъ* 'dąb; las dębowy' (p. wyjątkowe późne, poświadczone dopiero od XIX w. *dąbr* 'dąb; gaj dębowy, dąbrowa', śrbg. XIII w. *dǫbrъ* 'las', por. także pochodne wyrazy, np. p. nazwa rzeki *Dębrzynka*, gł. *dubrinka* / *dubrjenka* 'dębianka, galas', ukr. reg. *dubrák* 'roślina dąbrówka, Ajuga'). Psł. **dǫbrъ* to zapewne urzeczownikowiony pie. przym. **dʰūm-ro-* 'koloru dymu, ciemny, szary' (por. stind. *dhūmrá-* 'koloru dymu, dymny, szary, brunatny, ciemny'), etymologicznie związany z *dym* (zob.); drzewo nazwane od barwy drewna (por. *dąb*).

dąć *dmę* od XV w. 'dmuchać, wiać', 'dmuchaniem wydobywać głos z instrumentów dętych', 'wydawać głos (o instrumentach)', daw. 'stawać się zarozumiałym, zadzierać nosa', dial. też 'przeć (przy porodzie)', 'wzdąć', *dąć się* 'pysznić się, wynosić się ponad innych; śmiać się za wiele, bez przyczyny', kasz. *dǫc* / *dic*, *dńe* 'dąć, wiać, silnie dmuchać'; z przedr. *nadąć*, *odąć*, *rozdąć*, *wydąć*, *wzdąć*, *zadąć*; wielokr. *dymać* 'dąć, dmuchać (miechem kowalskim)', pot. i dial. 'iść prędko, biec, pędzić', dial. też 'sapać; nieść ciężar', z przedr. *nadymać*, *odymać*, *wydymać*, *wzdymać się*. Ogsł.: stcz. *dúti*, *dmu* (cz. *dout*, *duji*), ukr. *dúty*, *dmu*, scs. *dǫti*, *dъmǫ* 'dąć, wiać'. Psł. **dǫti*, **dъmǫ* 'wiać, dąć, dmuchać', odpowiedniki: lit. *dùmti*, *dumiù* 'wiać, dąć', stind. *dhámati* 'dmie, wieje; nadyma', wszystkie oparte na pie. pierwiastku **dʰem(ə)-* 'kurzyć się, dymić się, palić się; dąć, wiać'. — Od tego *dęty*, pierwotny imiesłów bierny (→ *dętka*); *nadęty*.

dąsać się 'okazywać niezadowolenie, gniew, grymasić, kaprysić', stp. XVI w. *dęsać się*, kasz. *dǫsac są* 'boczyć się, dąsać się', 'rosnąć (o cieście)'; z przedr. *nadąsać się*. Por. ukr. *dúsatysja* 'złościć się; ciężko oddychać, dyszeć', *nadusátysja* 'nadąć się, napuszyć się', ch./s. *dûsati se* 'złościć się, boczyć się'. Psł. **dǫsati (sę)* 'nadymać się, wydymać się', intensywny czas. z przyr. **-s-a-* (**dǫ-sa-ti*) od psł. **dǫti* (zob. *dąć*). — Od tego *dąs*, mn *dąsy* 'grymasy, fochy' (por. też dial. *dąs* 'dym').

dążyć 'iść, zmierzać w określonym kierunku; mieć wytknięty cel i chcieć go osiągnąć, zmierzać do czegoś' (też w gwarach, także kasz.-słowiń. *dążëc* 'ts.'); z przedr. *podążyć*, *zdążyć*; wielokr. *-dążać* (por. p. dial. kresowe z Litwy i Białorusi *dążać się* 'mocować się z kimś, walczyć', od tego *dążki* w zwrocie *iść w dążki* 'siłować się, pasować się', może archaizm zachowany pod wpływem białoruskim), z przedr. *nadążać*, *podążać*, *zdążać*. Płnsł.: cz. dial. *dužit* 'czynić silnym, mocnym', br. *dúžic'* 'pokonywać w walce; nabierać sił, wracać do zdrowia'. Psł. **dǫžiti* 'mieć siły; przemagać, przezwyciężać; czynić silnym, mocnym' czas. odrzecz. od psł. **dǫgъ* 'siła, moc; zdrowie' (por. p. dial. *dąg* w zwrocie *idzie w dąg* 'wychodzi na pożytek, na tuszę (o jedzeniu)'; słc. *duh* 'pożytek, zdrowie, siła'). Z pierwotnego konkretnego znaczenia 'mocować się, przemagać, przezwyciężać coś' rozwinęło się 'chcieć coś osiągnąć, zmierzać do czegoś, mieć wytknięty cel' > 'iść, podążać, zmierzać w określonym kierunku'. — Od tego *dążenie*.

dbać od XV w. 'troszczyć się o kogoś, coś, przywiązywać do czegoś wagę', *nie dbać* 'lekceważyć coś', stp. XV w. *dbać* / *tbać* także 'domagać się', *dbać w kogoś* 'ufać, mieć nadzieję', dial. *dbać* / *gbać* 'troszczyć się, dbać', kasz. *dbac* 'dbać'; z przedr. *zadbać* 'okazać troskliwość, staranie, zająć się kimś lub czymś, zatroszczyć się', *zaniedbać* 'nie zrobić czegoś przez niedbalstwo, lekceważenie, nie wykonać tego, co należało; przestać się zajmować, interesować', kasz. *zadbac* 'zatroszczyć się', *udbac* 'postanowić; uroić sobie; upodobać sobie, ulubić'; por. dial. *nâdba* / *nadžba* 'nadzieja', kasz. *dba* 'troska, staranie; zdanie, mniemanie', *nâdba* 'własne zdanie, pogląd, upieranie się przy własnym zdaniu, zamiar, postanowienie', *udba* 'myśl, zamierzenie, projekt, plan, idea, pomysł; zdanie, mniemanie, przekonanie; urojenie; osoba, którą się lubi lub w której się ktoś kocha, sympatia', *udbałi* 'uparty, nieustępliwy'. Płnsł.: cz. *dbát* (stcz. też *tbáti*) 'starać się, troszczyć się o coś, o kogoś;

zwracać uwagę, uważać, zważać na coś, na kogoś; dążyć do czegoś; zdobywać', r. dial. *dbať* 'troszczyć się, starać się; nabywać, zdobywać, gromadzić (np. majątek, pieniądze); gotować, przygotowywać jedzenie'. Psł. dial. **dъbati* 'zastanawiać się nad czymś, myśleć o czymś; zwracać na coś uwagę; być czymś zatroskanym, troszczyć się o coś, o kogoś, otaczać kogoś lub coś troską', bez pewnej etymologii. Może w związku z psł. **dybati* 'stąpać, chodzić na palcach, ostrożnie, czujnie, skradać się, czyhać' (zob. *dybać*); psł. **dъbati* miałoby stanowić podstawę dla czas. wielokrotnego **dybati* (który zachować miał starsze znaczenie). W takim razie **dъbati* oznaczałoby pierwotnie 'chodzić na palcach, czujnie, skradać się, czyhać' > 'czuwać, uważać, mieć baczenie' > 'troszczyć się, otaczać troską'. — Od tego *dbały* (→ *niedbały*), *dbałość*.

dech *tchu* od XV w. 'tchnienie, oddech', 'powiew, podmuch', dial. *dech, dechu* 'oddech', kasz. *deχ, deχu* 'oddech'. Ogsł.: cz. *dech, dechu* 'oddech, tchnienie', r. *doch, dócha / dóchu* 'odpoczynek', 'duszenie się ryb pod lodem z powodu braku tlenu', ch./s. *dȁh / dȃh* 'oddech; oddychanie'. Psł. **dъchъ* 'oddech, tchnienie', rzecz. odczas. od psł. **dъchnǫti* 'wydawać tchnienie, dmuchać, chuchać, wiać' (zob. *tchnąć*).

deptać *depczę* (starsze *depcę*, dial. też *deptam*) od r. 1400 'stąpając, przygniatać, cisnąć nogami, przydeptywać; chodzić dużo, stale po jakichś miejscach; zostawiać ślady stóp, brudzić nogami', w XVI w. 'człapać, dreptać, powłóczyć nogami, przestępować z nogi na nogę', stp. XV–XVI w. też przen. 'poniewierać, gnębić, znieważać, niszczyć', dial. także 'zapładniać (o drobiu)', kasz. *deptac* (*dejptac*), *depce / deptà* 'deptać; zapładniać (o drobiu)'; z przedr. *nadeptać, podeptać, przydeptać, rozdeptać, wydeptać, zadeptać, zdeptać*; jednokr. *-depnąć*: tylko z przedr. *nadepnąć, przydepnąć, wdepnąć*. Płnsł.: gł. *deptać* 'stąpać, tupać, dreptać', cz. daw. *deptati* 'tupać, przydeptywać, udeptywać', dial. 'przygniatać nogami, tratować', ukr. dial. *doptáty* 'stąpać, chodzić'. Psł. dial. **dъpъtati* 'cisnąć, tłoczyć, ugniatać nogami, tratować', czas. pochodzenia dźwkn. (od naśladowania odgłosu stąpania, kroków), odmianka z dźwięczną pierwszą spółgłoską psł. **tъpъtati* 'ts.' (por. np. gł. *teptać* 'deptać, stąpać, tupać', r. *toptáť* 'deptać, tratować', słwń. *teptáti* 'ts.'). — Od tego *deptak*.

deska od XIV w. 'płat drewna powstały w rezultacie przepiłowania pnia (dawniej też powstały przez odłupanie, wyciosanie z pnia)', w stp. XIV–XV w. też regularna postać mian. *cka* (< **tska* < **dska* < **dъska*), mn *cki / deski*; od XVI w. wyłączne formy *deska*, mn *deski* (z uogólnieniem tematu *desk-* z dop. mn *des(e)k* < psł. **dъskъ*), od XVII w. też 'deseczka do wyrabiania ciasta', w gwarach oprócz znaczenia podstawowego zwykle także w specjalnych znaczeniach technicznych, np. 'boczna lub spodnia deska na wozie, saniach', 'odkładnica pługa, sochy', 'klepka beczki', 'kładka', 'przyrząd do wytrząsania włókien z paździerzy', 'warsztat do wyrobu nicielnic', 'część przęślicy, na której się siada', kasz. *deska* 'deska', 'odkładnica pługa', 'spodnia deska na wozie', 'zewnętrzna strona łóżka nie przylegająca do ściany'; zdr. *deseczka* (daw. XV–XIX w. i dziś dial. *deszczka*). Ogsł.: cz. *deska* (stcz. też *dska / dcka / cka*) 'tablica, płyta', daw. i dial. 'deska', dial. też np. 'deska stanowiąca część wozu; klepka beczki; odkładnica pługa, sochy', r. *doskà* (dial. też *cka*) 'deska; tablica drewniana lub kamienna', dial. np. 'odkładnica pługa, sochy; część warsztatu tkackiego; taca', scs. *dъska* 'deska (używana w budownictwie); płyta, płytka z napisem; stół'. Psł. **dъska* 'odłupany, wyciosany płat drewna, deska', zapewne zapożyczenie z germ. **disku-*, por. stwniem. *tisc* m 'stół do jedzenia; talerz, misa' (dziś niem. *Tisch* 'stół'), stang. *disk* 'stół; talerz, misa' (wyraz germ. jest pożyczką z łac. *discus* 'dysk, krążek; misa, okrągły, płytki talerz', przejętego z kolei z gr. *dískos* 'krążek, dysk'); mniej prawdopodobne jest bezpośrednie zapożyczenie wyrazu słow. z łac. *discus* lub z późnej łaciny ludowej. Objaśnienie to napotyka jednak trudności fonetyczne i morfologiczne: niejasne jest psł. **-ъ-* w miejsce germ. i łac. *-i-* (oczekiwalibyśmy postaci z **-ь-*), a także zmiana rodzaju wyrazu na żeński. Słow. znaczenie 'płat drewna, deska' (naj-

pierw chyba 'płyta, okrągły płat drewna odcięty w poprzek pnia', później 'płat drewna odcięty wzdłuż pnia, deska') jest wtórne, rozwinęło się na gruncie słow. zapewne z pierwotnego 'stół', 'misa, taca' (por. scs. *dъska* 'stół', p. *deska* 'deseczka do wyrabiania ciasta, stolnica', r. dial. *doská* 'taca'), przypuszczalnie przez ogniwo pośrednie 'płyta (stołu itd.)'. — Od tego *deszczulka*.

deszcz *deszczu*, daw. dop. *dżdżu* (w stp. XV–XVI w. zachowana pierwotna odmiana *deżdż*, dop. *dżdża* / *dżdżu*) 'opad atmosferyczny w postaci kropel wody', kasz. *dešc*, *dešću* 'deszcz'; zdr. *deszczyk*. Ogsł.: cz. *déšt* / *dešt*, *-šta*, słc. *dážd*, *dažda* (dial. też np. *deždž* / *dožd* / *došt*), r. *dožď*, *doždjá*, scs. *dъždъ* 'deszcz'. Psł. **dъždžъ* [< **dъzdjъ* lub **dъzgjъ*] 'deszcz', bez pewnej etymologii. Może pradawne złożenie **dŭs-djŭ-* 'zły czas, zły dzień' czy 'zła pogoda', którego pierwszy człon to pejoratywny pie. przedr. **dus-* (por. stind. *dus-* / *dur-* 'źle', gr. *dys-* 'źle, nie-'), członem drugim miałoby być pie. **di̯u-* / **di̯eu̯-* 'dzień, światło, niebo' (por. np. stind. *dyu-* 'niebo', *dyáuḥ*, *diváḥ* 'dzień; niebo', gr. *eú-dios* 'cichy; jasny'; por. pokrewne *dzień*). Wyraz słow. mógłby mieć zatem przeciwstawne znaczenie do gr. *eu-día* 'jasna pogoda' (w którym pierwszy człon *eu-* 'dobry, dobrze'). Nie przemawia za taką etymologią brak w słow. obu członów rekonstruowanego złożenia. Dziwi także domniemane pierwotne znaczenie 'zły czas, zły dzień' czy 'zła pogoda', gdyż w środowisku rolników i pasterzy deszcz był z pewnością zjawiskiem pożądanym; nie można jednak wykluczyć, że psł. **dъždžъ* to pierwotnie 'szkodliwy, przynoszący szkodę deszcz, np. długotrwałe opady w okresie zbiorów' (por. ch. dial. kajk. *dešč* 'szkodliwy deszcz', r. dial. *doždjá* / *dožžá* 'długotrwały i silny deszcz'). — Od tego z zachowaniem pierwotnej grupy spółgłoskowej: *dżdżyć* 'padać (o deszczu)', *dżdżysty* 'deszczowy, słotny', zob. też *dżdżownica*; od nowszej postaci: *deszczowy* → *deszczówka*.

diabeł *diabła* od XIV w. 'zły duch, szatan, czart', daw. od XV w. i dial. *diaboł*, w gwarach też *diacheł* / *deboł* / *debeł*, kasz. *djabeł* (*djâbeł*, *djobeł*), *-bła*, także *djaχeł* (*djâχeł*), *-χła* 'diabeł, zły duch'; zdr. *diabełek*, *diablę*. Zapożyczenie ze stcz. *diábel* (dziś cz. *ďábel*) 'diabeł', co z łac. *diabolus* 'ts.', przejętego z gr. *diábolos* 'ts.', pierwotnie 'oszczerca, potwarca'. — Od tego *diablica*, *diabli*, *diabelny*, *diabelski*, *diabelstwo*.

dla przyimek z dop. 'na czyjąś korzyść, w czyimś interesie; z powodu; w celu; w stosunku do', w stp. XIV–XV w. często używane jako postpozycja (po wyrazie rządzonym), np. *nas dla* 'dla nas', kasz. *dlá* 'dla'. Płnsł.: stcz. *dle*, r. *dlja*. Psł. dial. **dъľa* postpozycja z dop. 'w pobliżu, blisko, tuż obok, koło, przy; podług, stosownie do; z powodu, ze względu na, przez', pochodzi z mian. pj psł. **dъľa* 'długość' (por. stp. XIV–XV w. *dla*, *dli* 'przepisowa pełna długość łanu', stdł. *dla* 'długość', stcz. *dle* ż 'ts.'), rzeczownika abstr. z przyr. **-ja* od rdzenia **dъl-* w psł. **dъľьjъ* 'dłuższy', st. wyższego przym. **dl̥̑-gъ* (zob. *długi*), ostatecznie opartego na pie. **del-* 'długi; wydłużać'. Pierwotny mian. rzecz. **dъľa* najpierw musiał być używany w funkcji przysłówka w znaczeniu 'wzdłuż, obok, blisko', z czasem otrzymał funkcję przyimka, najpierw jako postpozycja, po wyrazie rządzonym (np. stp. *nas dla* 'dla nas'), następnie jako interpozycja, w środku grupy wyrazów (np. stp. *użytku dla twego*), ostatecznie przesunięty przed wyraz rządzony (p. *dla twego użytku*). Z pierwotnego znaczenia lokalnego 'w pobliżu, blisko, tuż obok, koło, przy' rozwinęło się wtórnie znaczenie przyczynowe 'z powodu, ze względu, przez' (rozwój znaczenia jak w łac. *propter* przysł. 'blisko, tuż obok', przyimek 'obok, przy', 'z powodu, dla'. — Od tego *dlaczego* (stp. XV w. wyjątkowe *czegodla*), *dlatego* (stp. XV–XVI w. *tegodla*).

dławić *dławię* od XV w. 'powodować zatamowanie oddechu, dusić, gnieść', stp. 'gnieść, ściskać, tłoczyć', kasz. *dławic*, *dłâvi* 'dusić, dławić'; z przedr. *udławić się*, *zadławić się*, *zdławić* 'zdusić'. Postać *dławić* wyparła daw. XV–XVIII w. *dawić* 'dławić, dusić', dial. *dawić* 'dławić, dusić; wymiotować; cisnąć, przyciskać', *dawić się* 'dławić się, dusić się' (por. cz. *dávit*, r. *davíť*, scs. *daviti*, *davljǫ* 'dławić, dusić'). Psł. **daviti* 'gnieść, ugniatać, cisnąć, przygniatać; ściskać za

gardło, dusić, dławić; zabijać przez uduszenie', z pie. **dʰāu̯-* 'dusić, ugniatać, uciskać' (pierwotnie zapewne 'powodować omdlenie, śmierć', czas. kauzat. od pie. pierwiastka **dʰeu̯-* 'mdleć, umierać', por. np. lit. *džiūti* 'schnąć, wysychać', *džiáuti* 'zawieszać w celu wysuszenia; zabijać'). W polskim doszło do kontaminacji dawniejszego *dawić* ze stp. XV–XVI w. *dłabić* 'dławić, dusić; tłoczyć (np. winogrona)', dial. 'gnieść, uwierać; naciskać, ugniatać; dusić', kasz. *dłabic* 'gnieść, uwierać' (por. cz. *dlábit* 'gnieść, ugniatać; ściskać, przyciskać, tłoczyć', słwń. dial. *dlábiti* 'chwytać, łapać') < psł. dial. **dlabiti* 'gnieść, ugniatać, ściskać, przyciskać, dusić', o niepewnej dalszej etymologii. — Od tego *dławica, dławiec, dławik.*

dłoń ż od XV w. (stp. i dial. też *dłóń*) 'wewnętrzna strona ręki od napięstka do nasady palców; ręka', daw. 'miara długości', kasz. *dłóń* ż 'dłoń'. Ogsł.: cz. *dlan*, r. *ladón'* (z przestawką, wcześniejsza forma *dolón'* zachowana w gwarach), scs. *dlanь* 'dłoń'. Psł. **dolnь* ż 'wewnętrzna strona ręki; część ręki od napięstka do końca palców', najbliższym odpowiednikiem jest lit. dial. *dálna* 'dłoń', por. też pokrewne (z samogłoską rdzenną *-e-*) lit. *dėlnas / dėlna* 'ts.', łot. *dęlna* 'ts.'. Wyraz bałtosł., dalsza etymologia niepewna, może od pie. **dʰel- / *dʰol-* 'wgłębienie, wydrążenie, sklepienie' (zob. *dół*), z przyr. **-nĭ-* (> psł. **-nь*). Pierwotnie zatem byłaby to nazwa otwartej dłoni ze zgiętymi palcami, z zagłębieniem, garści (por. u Lindego *dolina ręki* 'dłoń'). — Od tego *dłoniowy.*

dłubać *dłubię* od XV w. 'drążyć, żłobić, ryć', 'zajmować się czymś', stp. 'rzeźbić', w XVI w. 'dziobać', kasz. *dłëbac, dłëbe* 'drążyć, żłobić, grzebać'; z przedr. *wydłubać*; jednokr. *dłubnąć.* Ogsł.: cz. *dloubat* 'dłubać, wydłubywać, wygrzebywać; szturchać', r. dial. *dolbát'* 'drążyć dłutem', bg. *dъlbája* 'drążyć, żłobić, dłubać; kopać, ryć'. Psł. **dl̥'bati* 'drążyć, dłubać', czas. wielokr. od psł. **del(b)ti, *dl̥'bǫ* 'drążyć, żłobić, wydrążać (np. dziurę); ryć, kopać' (por. ch. dial. czak. *dlisti, delben* [< stch. **dlěsti, *dl̥bem* < psł. **delbti, *dl̥'bǫ*] 'drążyć, dłubać', poza tym z wtórnym bezokol. **dl̥'(b)ti*, np. słc. dial. *dlbsť* 'ts.', ukr. *dovbtý, -bú* 'ts.; dziobać', słwń. *dólbsti, -bem* 'wydrążać, żłobić; obrabiać, ciosać'; w polskim niezachowane), por. lit. *delbti, -biù* 'spuszczać (np. oczy); ukośnie obcinać, ociosywać; bić, uderzać', stang. *delfan* 'kopać, grzebać', z pie. **dʰelbʰ-* 'wydrążać, kopać, ryć'. — Od tego *dłubacz, dłubanka, dłubanina.*

dług od XIV w. 'zaciągnięta pożyczka, zobowiązanie', przen. 'zobowiązanie moralne wobec kogoś, obowiązek', stp. XV–XVI w. też 'należność do odebrania, wierzytelność; zobowiązanie, powinność', w XV w. także 'pożyczenie na procent, na lichwę', 'przewina', kasz. *dług, dłëgu* 'dług'. Ogsł.: cz. *dluh* 'dług', r. *dolg* 'dług; obowiązek, powinność', scs. *dlъgъ* 'dług, zobowiązanie; błąd, wykroczenie'. Psł. **dl̥gъ* 'zaciągnięta pożyczka, zobowiązanie do jakichś świadczeń, należność do uiszczenia; to, co zostało wypożyczone, pożyczka, wierzytelność; zobowiązanie, powinność, obowiązek', dokładny odpowiednik tylko w germ.: goc. *dulgs* 'dług', por. też pokrewne stirl. *dliged* n [< **dʰl̥gʰito-*] 'obowiązek, prawo', z pie. **dʰl̥gʰo-* 'dług, powinność'. — Od tego *dłużny, dłużnik, dłużniczka, zadłużyć się.*

długi od XIV w. 'mający pewien wymiar liniowy; mający duży, znaczny wymiar wzdłuż', też 'długotrwały'; st. wyższy *dłuższy.* Ogsł.: cz. *dlouhý*, r. *dólgij* (dial. też *dolgój*), scs. *dlъgъ / dlъgъ* 'długi'. Psł. **dl̥'gъ* 'mający duży, znaczny wymiar liniowy, daleko się ciągnący, wydłużony; mający pewien, określony wymiar (w przestrzeni i czasie)', dokładne odpowiedniki: stind. **dīrghá-* 'długi (w przestrzeni i czasie)', awest. *daraǝga- / daraǝya-* 'ts.', może też formy bałt. (z niejasnym brakiem nagłosowego *d-*): lit. *ìlgas* 'ts.', łot. *ilgs* 'długi (w czasie)', stpr. *ilga* i *ilgi* przysł. 'długo (w czasie)', z pie. **dl̥gʰo-* (/ **delēgʰ-*), od pierwiastka **del-* 'długi; wydłużać' (por. *dla*). — Od tego *długość; dłużyć się, przedłużyć, wydłużyć; dłużyzna.*

dłuto (daw. od XV w. i dziś dial. pierwotna postać *dłóto*) 'narzędzie do drążenia, żłobienia, rycia', też 'górnicze narzędzie wiertnicze zakończone ostrzem', kasz. *dłóto* 'ts.', stp. w XV w. *dłóto* także 'toporek o wąskim ostrzu'; zdr. *dłutko.* Ogsł.: cz. *dláto* 'dłuto', r. *dolotó* 'ts.', górnicze 'wiertło', cs. *dlato*

'dłuto, rylec'. Psł. **dolto* [< **dolbto*] (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej) 'narzędzie do dłubania, drążenia, rycia, dłuto, rylec', od psł. **del(b)ti*, **dl̥'bǫ* 'drążyć, żłobić, wydrążać (np. dziurę); ryć, kopać' (zob. *dłubać*), z alternacją rdzennego **el* ⇒ **ol*, dokładny odpowiednik: stpr. *dalptan* 'dłuto', por. też z takim samym wokalizmem rdzennym (ale inaczej zbudowane, bez przyr. **-to-*) lit. *dálba* 'dźwignia, drąg'. — Od tego *dłutować*.

dmuchać od XV w. 'wytwarzać ruch powietrza, wywoływać podmuch', 'wiać silnie, dąć (o wietrze)', w XVI w. 'oddychać', kasz. *dmuχac*, *dmuχâ* / *dmuše* 'dmuchać'; z przedr. *podmuchać*, *wydmuchać*; jednokr. *dmuchnąć*, *zdmuchnąć*. Płnsł.: cz. *dmuchat* 'dmuchać; rozdmuchiwać (ogień)', dial. 'palić, kurzyć', ukr. *dmúchaty* 'dmuchać; wydmuchiwać; wiać, dąć (o wietrze)', dial. 'sapać; złościć się'. Psł. dial. **dъmuchati* 'wypychać z pewną siłą powietrze, wywoływać podmuch; dąć, silnie wiać (o wietrze)', czas. intensywny od psł. **dǫti*, **dъmǫ* (zob. *dąć*), oparty na temacie czasu teraźn. **dъm-*, z przyr. **-uch-* (z takim przyr. np. *udobruchać*, zob. *dobry*). — Od tego *dmuchawa*, *dmuchawka*, *dmuchawiec*; od czas. przedrostkowych *podmuch*; *wydmuszka*.

dno od XV w. 'dolna powierzchnia, spód wgłębienia w skorupie ziemskiej; dolna powierzchnia, ścianka jakiegoś przedmiotu', kasz. *dno* 'dno, spód naczynia; podłoga w piecu chlebowym', też 'ryba turbot, skarp wielki, Copthalmus maximus'; zdr. *denko*. Ogsł.: cz. *dno* 'dno, spód naczynia, spód zbiornika wodnego, zagłębienia w ziemi', r. *dno* (dial. też *dóno*) 'ts.', ch./s. *dnȍ* (dial. *dàno*) 'ts.'. Psł. **dъno* 'spód czegoś, dno', z wcześniejszej postaci **dъbno* (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **bn* > **n*), por. lit. *dùgnas* [< **dubnas*] 'dno naczynia, zbiornika wodnego; wieko, przykrywka naczynia', łot. dial. *dubęns* / *dubens* 'dno, grunt, głębia', gal. *dubno-* 'świat'. Z pie. **dʰub-no-* od **dʰeu̯-b-* (/ **dʰeu̯-p-*) 'głęboki, wydrążony' (por. *dupa*, *dziupla*). — Od tego *denny*.

do od XIV w. przyimek z dop. Ogsł.: cz. *do*, r. *do*, scs. *do*. Psł. **do* przyimek z dop. 'aż do', dokładne odpowiedniki: łot. dial. *da* 'aż do', stłac. *en-do*, nowsze *in-du* 'w, wewnątrz, w obrębie czegoś', stwniem. *za* 'do'. Kontynuuje pie. **do*, od pierwiastka zaimkowego **de-* / **do-*. Wtórnie przedr. *do-*, ogsł., psł. **do-*.

doba od XVIII w. 'okres 24 godzin', 'okres wyróżniający się czymś znamiennym, ważnym, epoka', dawniej od XV w. (dziś przest., rzadkie w gwarach) 'czas, chwila; pora (dnia, roku)'; por. stp. XV–XVII w. *dob* w wyrażeniach przyimkowych *tą dobią* 'wtedy, wtenczas', *o tę dob* 'o tej porze', *w jedną dob* 'jednocześnie'. Ogsł.: cz. *doba* 'określony czas, pora', 'okres, epoka, era', daw. 'pogoda', stcz. też 'wiek ludzki, lata', 'forma, kształt, postać', 'to, co komuś odpowiada, służy, na czym komuś zależy', ukr. *dobá* 'okres 24 godzin', 'pora, czas; epoka, era', dial. 'lata, wiek człowieka', ch./s. *dȍba* / *dōba* 'wiek, starość; pora, czas; czasy'. Psł. **doba* (/ **dobo* / **dobъ* ż) 'to, co jest odpowiednie, stosowne, właściwe', zwłaszcza 'odpowiednia, właściwa, stosowna pora, odpowiedni, pomyślny, sprzyjający czas', od pie. **dʰabʰ-* 'dopasowywać; dobrany, odpowiedni, stosowny'.

dobry od XIV w.; st. wyższy *lepszy* (zob.). Ogsł.: cz. *dobrý*, r. *dóbryj*, scs. *dobrъ* 'dobry'. Psł. **dobrъ* 'odpowiedni, stosowny, właściwy', odpowiedniki: łac. *faber* 'rzemieślnik; cieśla, kowal; twórca', orm. **darbin* 'kowal', może z pie. **dʰabʰ-ro-s* od pierwiastka **dʰabʰ-* 'dopasowywać; dobrany, odpowiedni, stosowny' (zob. *doba*), z przyr. **-ro-* (co do budowy por. np. *mądry*, *modry*, *mokry*). — Od tego *dobroć* ż 'skłonność do czynienia dobrze, życzliwość, łagodność; dobra jakość, doskonałość', *po dobroci* 'bez przymusu, dobrowolnie' (→ *dobrotliwy* → *dobrotliwość*); *udobruchać* 'ułagodzić, uspokoić, przebłagać' (z przyr. *-uch-*, jak np. *dmuchać*); też pierwszy człon złożonych wyrazów, np. *dobrobyt*, *dobrodziej*, *dobroczynny*, *dobroduszny*, *dobrowolny*.

dobytek *dobytku* od XV w. 'majątek, mienie', od XIV w. 'zwierzęta domowe, domowy inwentarz żywy, zwłaszcza bydło' (w gwarach zwykle 'wszystkie zwierzęta domowe, szczególnie bydło', też 'drób, ptactwo domowe'), stp. XV w. także 'zwierzęta', 'bogactwo, pie-

niądze', kasz. *dob|ëtk* 'inwentarz domowy, szczególnie bydło', *dobičą / dobëćą, -ëca* 'zwierzę domowe, często tylko bydlę, szczególnie młode'. Ogsł.: cz. *dobytek, -tka* 'zwierzęta domowe', stcz. 'dochód, zysk; zdobycz; majątek, bogactwo, pieniądze', 'zwierzę; bydlę', r. *dobýtok, -tka* 'zarobek, dochód, zysk', przest. 'majątek, mienie; dorobek', cs. *dobytъkъ* 'majątek, bogactwo; dochód, zysk, pieniądze, lichwa; bydło'. Psł. **dobytъkъ* 'to, co zostało zdobyte, uzyskane, osiągnięte', od psł. imiesłowu biernego **dobytъ* 'otrzymany, pozyskany, zdobyty', należącego do psł. przedrostkowego czas. **dobyti, *dobǫdǫ* 'otrzymać coś, pozyskać, uzyskać; zdobyć, osiągnąć coś, uzyskać pracą, wysiłkiem, siłą' (por. p. *dobyć* przest. i książk. 'wziąć siłą; zwyciężyć', stp. od XV w. *dobyć* 'nabyć, zyskać, posiąść; uzyskać, nabyć mocą wyroku sądowego; opanować, zdobyć siłą', dial. 'dostać; zwyciężyć, zdobyć'; o pochodzeniu zob. *być*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. pokrewne *nabytek, przybytek, zabytek*, a także np. *dodatek, podatek, wydatek, dostatek*). Pierwotne znaczenie 'to, co zostało zdobyte, uzyskane, osiągnięte' > 'łup, zdobycz, zysk' > 'mienie, majątek, bogactwo' > 'bydło, inwentarz żywy (stanowiący mienie, majątek)'.

dochód *dochodu* od XV w. 'suma przychodów, przychód, zysk', kasz. *doχód, -odu* 'dopływ (wody)', 'dochód, przychód pieniężny, zysk' (w tym znaczeniu też kasz.-słowiń. *doχ|ódk*). Ogsł.: cz. *důchod* 'przychód, wpływ', arch. 'urząd poborczy', stcz. *dóchod* 'wynik, rezultat, osiągnięcie', r. *dochód* 'przychód, zysk', dial. 'kończenie się, zbliżanie się do końca', ch./s. przest. *dòhod* 'przyjście, przybycie; przychód', dial. 'droga, którą się dochodzi, dojście, sąsiedztwo miejsca, do którego się idzie; umówione miejsce'. Psł. **dochodъ* 'docieranie do celu, przybywanie; dojście, przybycie; wpływ, zysk, przychód', rzecz. odczas. (nazwa czynności, wtórnie nazwa rezultatu czynności) od psł. przedrostkowego **dochoditi* 'idąc, docierać do celu, osiągać cel' (p. *dochodzić* 'docierać do celu, do kresu; osiągać to, do czego się dążyło', zob. *chodzić*).

dodatek *dodatku* od XVIII w. 'rzecz dodana, to, co się dodaje', kasz. *dodatk* 'ts.'. Por. cz. *dodatek* 'dodatek', r. *dodátok* 'dodanie, dołożenie, dopłata', ch./s. *dodátak* 'dodatek, dopłata'. Od psł. imiesłowu biernego **dodatъ* 'dodany, dołożony', należącego do psł. przedrostkowego czas. **dodati* 'dać coś dodatkowo, dołożyć, dopełnić' (por. p. *dodać* 'dołożyć, dorzucić, dać brakującą część', zob. *dać*), z przyr. **-ъkъ* (co do budowy por. np. *datek, dobytek*). Od tego samego imiesłowu też *dodatni* 'mający wartość, nadający wartość, świadczący o wartości, korzystny, pozytywny', z przymiotnikowym przyr. *-ni* (< **-ьnъ*).

doglądać od XVI w. (stp. XV–XVI w. *doględać*) 'mieć staranie, czuwać nad kimś lub czymś, opiekować się, pielęgnować; pilnować, dozorować', stp. XV w. *doględać* 'pilnować, przestrzegać', w XVI w. też 'patrzeć, zwracać uwagę, obserwować, przyglądać się; wglądać, wnikać'; jednokr. *doglądnąć*. Por. cz. *dohlédat / dohlídat* 'dosięgać wzrokiem, przenikać; dozorować, pilnować', ukr. *dohljadáty* 'pilnować, strzec', ch./s. *doglèdati* 'móc widzieć'. Z przedr. *do-* od psł. **ględati* (zob. *oglądać*, por. też *przyglądać się, spoglądać, wyglądać, zaglądać*).

dogodny 'odpowiedni, stosowny, wygodny; korzystny' od XVI w. (ale w XV w. przysł. *dogodnie* 'w sposób odpowiadający wymaganiom, wygodnie, pomyślnie'), kasz. *dogodni / dogòdni* 'dogodny, poręczny, wygodny'. Por. dł. dial. *dogodny* 'odpowiedni, stosowny, pełnowartościowy; godny, dostojny', ukr. *dohódnyj* 'zadowolony', dial. *dohídnyj* 'przydatny, odpowiedni, stosowny, wygodny', ch./s. daw. *dogodan* 'ten, który się zdarzy (przypadkiem), który się może łatwo zdarzyć'. Przym. odczas. od *dogodzić* 'spełnić wymagania, życzenia, zadowolić, zaspokoić' (zob. *godzić*), z przyr. *-ny*. — Od tego *dogodność* → *niedogodność*; *udogodnić*.

doić *doję* od XV w. 'wyciskać mleko z wymienia', daw. od XV w. i dziś dial. 'ssać mleko z piersi matki', kasz. *dojic, doji* 'wyciskać mleko z wymion', 'dawać mleko', 'oddawać mocz'; z przedr. *udoić, wydoić*. Ogsł.: cz. *dojit* 'doić', stcz. 'dawać ssać pierś, karmić piersią', r. *doit', dojú* 'doić', pot.

i dial. 'dawać mleko (np. o krowie)', dial. też 'ssać (o cielęciu)', scs. *doiti, dojǫ* 'karmić piersią'. Psł. **dojiti* 'dawać ssać, karmić mlekiem z piersi, z wymienia', 'ssać mleko z piersi, z wymienia', 'wyciskać rękami mleko z wymienia zwierzęcia dojnego', czas. kauzat. od pie. **dʰē(i̯)-* 'ssać; dawać ssać, karmić'. — Od czas. przedrostkowego *udój*.

dojrzeć I *dojrzéję*, stp. od XV w. *doźreć*, od XVI w. też *doźrzeć / doźdrzeć / dojźrzeć* 'dostrzec, patrząc, zobaczyć, ujrzeć', dial. *doźrzeć / doźreć / dojzdrzeč / dor-zieć*, także *dojrzyć / dojźryć / doźryć / dor-zić* 'dostrzec, zobaczyć, ujrzeć', 'doglądnąć, dopilnować, zaopiekować się', daw. XVI w. 'poznać, zrozumieć, uświadomić sobie', 'zatroszczyć się, zadbać o coś, dopatrzyć czegoś', kasz. *dozdřec* 'dostrzec, zobaczyć; pielęgnować, opiekować się'; wielokr. *dozierać* przest., w XVI w. *dozirać*. Ogsł.: cz. *dozřít* 'dosięgnąć wzrokiem; dopilnować, doglądnąć', ukr. dial. *dozríty, -zrjú* 'zobaczyć, ujrzeć; doglądnąć, dać baczenie', scs. *dozьrěti, -zьrjǫ* 'spostrzegać; poznawać'. Psł. **dozьrěti, *dozьřǫ* 'dostrzec, zobaczyć, spostrzec', z przedr. **do-* od psł. **zьrěti, *zьřǫ* 'patrzeć, spoglądać, widzieć' (zob. *spojrzeć*). Pierwotna polska postać *doźrzeć*, dalsze w rezultacie rozwoju grupy spółgłoskowej *źrz* > *jźrz* > *jrz* (obocznie też *źrz* > *źdrz* z wstawnym *-d-* z dalszym rozwojem w *jzdrz*). Por. *dozór*.

dojrzeć II *dojrzeję* od XVI w. 'osiągnąć pełnię rozwoju', daw. też *doźrzeć / doźreć / dozdrzeć / dojźrzeć / dordzeć*, dial. także *dojzdrzeć / dor-zieć / doźdrzeć*; wielokr. *dojrzewać*. Ogsł.: słc. *dozrieť, -zreje*, r. *dozrét, -zréju*, ch./s. *dòzreti, -zrīm / -zrēm / -zrijēm* 'dojrzeć'. Psł. **dozьrěti, *dozьréjǫ* 'osiągnąć końcowy stan rozwoju, stać się dojrzałym', z przedr. **do-* od psł. **zьrěti, *zьréjǫ* 'osiągać końcowy stan rozwoju, dojrzałość, dojrzewać' (por. stp. *źrzeć* 'dojrzewać', r. *zreť, zréju* 'ts.', ch./s. *zrěti, zrêm / zrîm* 'ts.', scs. z przedr. *sъzrěti, -zьréjǫ* 'dojrzeć'). Podstawowy czas. **zьrěti* pokrewny ze stind. *jīryati* 'starzeje się, mięknie, kruszeje', od pie. **ǵer-* 'gnić, kruszeć, mięknąć', pierwotne więc znaczenie 'stawać się kruchym, miękkim'. Najstarsza polska postać *doźrzeć*, co do rozwoju fonetycznego zob. *dojrzeć* I. — Od tego *dojrzały* od XVI w. (daw. i dial. *dojrzały / doźrzały / doźdrzały / dozdrzały / dojdrzały / dordzały / dor-zały / dor-ziały / doźrały*) 'będący w pełni rozwoju; gotowy do zbioru', pierwotny imiesłów czasu przeszłego.

dokonać od XIV w. 'zrobić coś, doprowadzić do skutku; urzeczywistnić, spełnić', przest. 'doprowadzić do końca, dokończyć, skończyć', daw. 'umrzeć' (*dokonać życia*, od XVI w. *dokonać żywota*), *dokonać kogoś* 'dobić, uśmiercić', stp. XV–XVI w. 'położyć czemuś kres', 'ograniczyć, określić', 'umocnić, udoskonalić', 'wyjaśnić, wyłożyć; dowieść czegoś; przedstawić dowody przeciw komuś; osądzić', 'podbić, pokonać'; wielokr. *dokonywać*. Ogsł.: cz. *dokonat* 'dokończyć, zakończyć; wyzionąć ducha', r. *dokonáť* 'dobić, zniszczyć', 'dokuczyć', arch. 'dokończyć', ch./s. *dokònati* 'skończyć, zakończyć', 'umrzeć', 'zniszczyć', 'porozumieć się; zrozumieć, dojść do wniosku; zadecydować'. Psł. **dokonati* 'doprowadzić coś do końca, skończyć, wykonać; doprowadzić do skutku, spełnić, zrealizować', z przedr. **do-* od psł. **konati* 'kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać' (zob. *konać*).

dokuczyć od XVI w. 'wyrządzić przykrość, dać się we znaki', kasz. *dokućëc* 'dokuczać, drażnić, dawać się we znaki'; wielokr. *dokuczać*. Płnsł.: słc. *dokúčať* 'drażnić, niepokoić, dawać się we znaki; naprzykrzać się', r. daw. *dokúčiť* 'uprzykrzyć się, obrzydnąć', dial. *dokúčiťsja* 'wyprosić, proszeniem coś osiągnąć'. Psł. dial. **dokučiti* 'naprzykrzyć się natrętnym gadaniem, dopytywaniem, dopraszaniem się; dać się we znaki, podrażnić kogoś, wyrządzić przykrość', z przedr. **do-* od psł. **kučiti* 'naprzykrzać się komuś (gadaniem, prośbami); dawać się komuś we znaki, drażnić, wyrządzać przykrość' (p. daw. XVIII w. u Lindego *kuczy mu się* 'przykrzy mu się', *diabli mu biedę kuczyli*, dial. *kuczyć* 'przykrzyć sobie', *kuczyć się* 'przykrzyć się, nudzić się; tęsknić; uprzykrzać się, stawać się nieprzyjemnym', kasz.-słowiń. *kučëc* 'naprzykrzać się', r. dial. *kúčiťsja* 'naprzykrzać się prośbami; starać się przypodobać pochlebstwem', ukr. *kúčyty* 'naprzykrzać się, dokuczać', br. dial. *kúčyc'*

'prosić, naprzykrzać się'), prawdopodobnie czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *dokuczliwy*.

dola od XVII w. 'los, położenie, stan', daw. i dial. 'pomyślność, szczęście, fortuna', pot. 'udział w czymś, należna część czegoś'. Płnsł.: stcz. *dole* ż 'pomyślność, powodzenie', r. *dólja* 'część; należna komuś część, prawo do udziału w czymś', 'los, przeznaczenie', pot. 'szczęście, powodzenie', dial. także *doľ* ż w wyrażeniu *popasť v-doľ* 'przypaść w udziale', por. śrbg. *dola* (?): *tri doly zlata* 'trzy jednostki wagi złota'. Psł. **doľa* (dial. też **dolь* i **dola*) 'oddzielony kawałek, wydzielona część czegoś; wydzielona, należna komuś, przeznaczona dla kogoś część, dział, udział' > 'powodzenie lub niepowodzenie, dobry lub zły los, przeznaczenie', dokładny odpowiednik: lit. *dalìa* 'część; część składowa czegoś, składnik; spadek; okres, pora' (odpowiedniki ie. mają też psł. oboczne postaci **dolъ* i **dola*: lit. *dalìs* 'część, porcja; oddział; spadek; posag; los, przeznaczenie', łot. dial. *dalis* 'część, udział', stind. *dalíḥ* 'skiba' oraz lit. *dalà* 'część, porcja'), od pie. **del(ə)-* / **dol-* 'rozdzielać, rozłupywać, rozszczepiać; rzeźbić, wyrzynać, ociosywać'. Pierwotne znaczenie 'odcięta, odłupana część, kawałek czegoś', z czego wtórnie 'przeznaczona dla kogoś, należna komuś część czegoś, dział, prawo do udziału w czymś' > 'powodzenie lub niepowodzenie (przy otrzymywaniu przeznaczonej, należnej części np. majątku, spadku), dobry lub zły los, przeznaczenie'. — Od tego *niedola*.

dom od XIV w. 'budynek mieszkalny', 'pomieszczenie mieszkalne, mieszkanie', 'rodzina, domownicy', 'ogół spraw domowych, rodzinnych, gospodarstwo domowe, posiadłość', dial. 'budynek mieszkalny wraz z gospodarstwem i podwórzem', 'izba', kasz. *dóm*, *domu* 'dom, budynek', zwykle 'sień'; zdr. *domek*. Ogsł.: cz. *dům*, r. *dom*, scs. *domъ* 'dom'. Psł. **domъ*, dop. **domu* 'pomieszczenie, gdzie człowiek żyje ze swoją rodziną; wszystko, co jest w domu, rodzina, mienie, majątek' (temat na *-ū-*), dokładny pod względem budowy odpowiednik: łac. *domus*, *domūs* ż 'dom', por. stind. *dámu-naḥ* 'należący do domu', orm. *tanu-tēr* 'pan domu' oraz wyrazy należące do tematów na *-o-*: łac. *domus*, *domi* 'dom', gr. *dómos* 'dom, budowla', stind. *dáma-ḥ* 'budynek, dom', zapewne także lit. *nāmas*, zwykle *namaĩ* mn 'dom' (z wtórnym *n-*). Z pie. **domu-s* (/ **domo-s*), derywowanego od pierwotnego pie. pierwiastkowego, atematycznego wyrazu, rekonstruowanego m.in. w postaci **dŏ̄m-*, por. np. stind. *dám-* 'dom', gr. (wczesne, u Homera) *dō̃* [< **dōm*], orm. *tun* [< **dōm*] 'dom', należącego do pie. pierwiastka **dem-* 'dom; rodzina'. — Od tego *domowy*, *domownik*, *domostwo*; *udomowić*, *zadomowić się*; *bezdomny*; *przydomowy*.

domagać: dziś tylko *niedomagać* (od XVI w.) 'chorować, cherlać, czuć się osłabionym', w gwarach bez przeczenia *domagać* 'być zdrowym, krzepkim'; od XV w. też *domagać się* 'żądać, usilnie się dopominać, wymagać', kasz. *domagac są* 'złościć się, gniewać się'. Psł. **domagati* 'być w stanie, móc coś zrobić', **domagati sę* 'usilnie do czegoś dążyć, starać się', czas. wielokr. od psł. przedrostkowego **domogti*, **domogǫ* 'siłą czegoś dokonać, pokonać coś', **domogti sę* 'osiągnąć coś siłą, wysiłkiem, staraniem' (por. p. daw. od XVI w. *domóc się* 'staraniem uzyskać coś, wymusić', niezwrotne kasz. *domoc*, *-móże* 'pokonać, zwyciężyć', cz. przest. *domoci* 'dopomóc', *domoci se* 'osiągnąć coś dużym wysiłkiem', r. dial. *domóč'* 'przezwyciężyć, pokonać', *domóć'sja* 'osiągnąć coś; dopomnieć się, postarać się o coś usilnie', ch./s. *domòći* / *dòmoći* 'starczyć, wystarczyć; dopomóc', dial. 'dokuczyć; przechytrzyć kogoś', *domòći se* 'osiągnąć coś; dojść, przybyć; znaleźć się w jakimś położeniu'), z przedr. **do-* od psł. **mogti* (zob. *móc*).

donica od XV w. (daw. od XVI w. i dial. też *dunica*, dial. *dónica*) 'głęboka gliniana misa, dzieża, makutra', 'naczynie do hodowania roślin ozdobnych', daw. i dial. 'naczynie do dojenia, skopek', dial. też 'naczynie gliniane na mleko, bryndzę', 'duża gliniana misa do ucierania maku', 'wielka misa', 'cebrzyk', kasz. *dłońica* (> *dońic* ż) / *dłeńica* 'duża miska; gliniana misa do ucierania tabaki'; zdr. *doniczka* 'naczynie do hodowa-

nia roślin ozdobnych' (w gwarach też 'gliniany garnek bez ucha na mleko'). Także *dojnica* od XVIII w. 'naczynie, do którego doi się mleko', postać częsta w gwarach. Ogsł.: dł. *dojnica* (dial. *dojńca / donica*) 'naczynie do udoju mleka', cz. dial. *donice ż* 'makutra; naczynie do hodowli kwiatów, doniczka', r. dial. *dojníca* 'naczynie do udoju mleka', słwń. dial. *dojníca* 'ts.'. Psł. **dojьnica* 'naczynie (drewniane), do którego się doi mleko, skopek', od przym. **dojьnъ* 'odnoszący się do dojenia, związany z dojeniem (por. np. p. dial. *dojny grotek* 'naczynie do udoju mleka, skopek', gł. *dejna dóńcka* 'ts.', cz. *dojná dížka* 'ts.'; zob. *doić*), z przyr. **-ica* tworzącym m.in. rzeczowniki odprzymiotnikowe.

dopiero przysł. od XV w. 'ledwo co; aż wtedy', stp. XV w. *dopiro / dopioro / dopirzo* 'wtedy (właśnie); teraz (właśnie); właśnie', w XVI w. *dopiero*, rzadziej *dopiro*, wyjątkowo *dopirzo* i *dopioro* przysł. 'przed chwilą, niedawno, od niedawna, ostatnio; teraz, obecnie, w tej chwili, właśnie, zaraz, natychmiast', part. 'nie wcześniej niż; tylko, wyłącznie, jedynie; zaledwie, na razie, zrazu, jeszcze', dial. *dopiero / dopiro*, też *dopieroj* (*dopierój*) / *dopierok / dopieroż*, także *dopieru / dopier* 'ts.', kasz. *dopėro / dopėře* 'dopiero, zaledwie, tylko; przed chwilą, ledwie co; nie wcześniej'. Por. cz. *teprv(e)*, stcz. *teprvo / teprvú / tepróv / tepruv* 'dopiero; najpierw, wpierw; tym bardziej, zwłaszcza', strus. *toperь / topьrvo / tepьrvo* 'teraz', r. *tepér* (dial. *tepére / tepérja / tepérvo* i *topér / topére / topérja / topérvo*) 'teraz', scs. *toprьvo* 'po raz pierwszy, dopiero co', ch./s. *tòprv* 'dopiero, ledwie'. Psł. **topŕvo* 'oto (tu, teraz, w tej chwili, właśnie), po raz pierwszy, najpierw', złożenie z pierwszym członem **to-* od psł. zaimka wskazującego **tъ* 'ten' (zob. *ten*), człon drugi od psł. **pŕvъ* 'pierwszy' (zob. *pierwszy*). W polskim pierwszy człon wyrazu **to-* przekształcony pod wpływem przyimka *do*.

dorodny od XVIII w. 'wyróżniający się zdrowym, ładnym wyglądem; urodziwy, przystojny, postawny', 'zdrowy, dojrzały', daw. i dial. 'obficie rodzący, żyzny' (dial. *dorodny rok* 'obfitujący w zboże'). Por. r. *doródnyj* 'dobrze wyglądający, okazały', dial. 'dobrej jakości; wielki, liczny; urodzajny', ukr. *dorídnyj* 'dobrze wyglądający, postawny, okazały, bujny; dający obfity plon, urodzajny'. Przym. odczas. od przedrostkowego **doroditi* 'obrodzić' (por. słc. dial. *dorodiť sa* 'obficie obrodzić, o plonach', strus. *doroditisja* 'być obficie wyposażonym przez naturę, o cechach człowieka'; o pochodzeniu zob. *rodzić*), z przyr. *-ny*. Późne poświadczenie p. *dorodny* i brak w polskim odpowiedniego czasownika przemawia za zapożyczeniem ze wschsł. (zapewne z ukr.).

dorożka od XVIII w. 'lekki pojazd konny wynajmowany za opłatą', reg. też *derożka* i *drążki*. Zapożyczenie z r. *dróżki* mn 'lekki powóz', z wtórnym *-oro-* na wzór innych wyrazów rosyjskich charakteryzujących się tzw. pełnogłosem (np. r. *doróga* = p. *droga*). W procesie przyswajania wyraz uległ więc błędnej rusyfikacji, etymologia ludowa skojarzyła go z rosyjską nazwą drogi *doróga* (jakoby 'pojazd drogowy'), podczas gdy r. *dróżki* to pierwotne zdr. od r. *drógi* mn 'długi wóz bez nadwozia, którego przednia część połączona jest z tylną belkami, drągami', dial. 'prosty, lekki wóz do wyjazdów w pole, na polowanie', od r. *droga* (daw. i dial. *dróga*) 'drąg łączący przednią część wozu z tylną, rozwora' (< psł. dial. **droga* 'żerdź, drąg'); polska gwarowa postać *drążki* jest zatem kalką nazwy rosyjskiej.

doskwierać od XVI w. 'dawać się we znaki, dokuczać' (znane też gwarom), kasz. *doskvérac / doskvírac* 'dokuczać; dopraszać się usilnie'. Czas. wielokr. od p. daw. XVII w. *doskrzeć / doskwrzeć* 'dogrzać, dopiec, dokuczyć', kasz. *doskrzëc* 'dokuczyć'. Por. z innymi przedrostkami stp. XV w. *rozskwirać się* 'roztapiać się, topniejąc, rozpływać się', daw. od XVI w. *naskwierać* 'naciskać, przymuszać; nalegać, nacierać, dokuczać', kasz. *uskvérac* 'grymasić, kaprysić' obok stp. XV w. *rozskwrzeć się* 'roztopić się, rozpłynąć, stopiwszy się' (*rozskwarła się ziemia* = liquefacta est), p. daw. *naskrzeć* (*naskrzyć*) / *nawskrzeć*, *naskrę*, *naskwarł* 'natrzeć (na kogoś), dokuczyć, dopiec', kasz. *naskřëc* 'nazrzędzić', *uskřëc* (*uskrzéc*) 'postawić na swoim, uprzeć się', z oboczną formą *uskvřëc*

(*uskwrzéc*) 'ts.' (poświadczającą starszą grupę spółgłoskową *-skwrz-*). Podstawowy czas. bez przedr. poświadczony w kasz. *skřëc / skřec, skři* 'dokuczać, zrzędzić, gderać, suszyć komuś głowę', por. dł. *škreš* 'smażyć w tłuszczu, topić, roztapiać', przen. 'drażnić, dokuczać', gł. *škreć* 'topić, przetapiać; rozpuszczać', przen. 'drwić, kpić, dokuczać, przekomarzać się', stcz. *skvřieti (se) / škvřieti (se)* 'roztapiać się, rozpuszczać się; smażyć się', słc. *škriet, škrie* 'złościć; dręczyć', scs. *raskvrěti, -kvьrǫ* 'roztopić', też (z rozwojem *skvr-* > *cvr-*) słwń. *cvréti, cvrèm* 'smażyć, topić', ch. *cvrijèti, cvrêm* 'topić (np. słoninę, wosk)'. Kontynuuje psł. **skverti, *skvьrǫ* 'topić, roztapiać, rozpuszczać przez podgrzewanie, smażenie', wielokr. **skvirati, skvirajǫ* (oparte na temacie czasu teraźn., z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ь* → **i*), bez pewnej dalszej etymologii. Znaczenie 'dawać się we znaki, dokuczać' (i dalsze, np. 'przymuszać, nalegać') przenośne, z pierwotnego 'roztapiać, podgrzewać, dogrzewać' (szczątkowo poświadczonego w stp.), co do rozwoju semantycznego por. np. *dopiekać* 'dokuczać' zob. *piec* II. Por. *skwarzyć*.

dostarczyć od XVI w. 'sprowadzić, dostawić, doręczyć', 'dać, udzielić', przest. 'wystarczyć', 'dorównać', stp. XIV–XVI w. *dostatczyć / dostaczczyć / dostaczyć* 'dostąpić czegoś, uzyskać, osiągnąć', 'móc, mieć siły, zdołać, podołać, potrafić', 'nadążyć', 'być w dostatecznej ilości, wystarczyć'; wielokr. *dostarczać*. Płnsł.: cz. *dostačit* 'wystarczyć', ukr. *dostáćyty* 'dostawić, doręczyć; dać, udzielić'. Psł. dial. **dostatъčiti* 'dostawić coś gdzieś, doręczyć', czas. z przedr. **do-* od psł. **statъčiti* 'wystąpić w dostatecznej ilości, liczbie, wystarczyć' (o pochodzeniu zob. *starczyć*), z którym spłynęło się słow. **dostatъćiti* 'być w dostatecznej ilości, wystarczyć', będące czas. odrzecz. od **dostatъkъ* 'obfitość czegoś, wystarczająca ilość; zamożność, dobrobyt' (zob. *dostatek*). Forma *dostarczyć* wtórna, powstała w rezultacie dysymilacji *-tcz-, -czcz-* > *-rcz-*, właściwej też bezprzedrostkowemu *starczyć*.

dostatek *dostatku* od XIV w. 'dobrobyt, zamożność, bogactwo', 'wystarczająca, zadowalająca ilość czegoś, obfitość', przest. (zwykle *dostatki* mn) 'to, co się posiada; mienie, dobytek', stp. XV w. też 'siła, moc, uzdolnienie do wykonania czegoś' (*dostatki* mn 'zalety'), XIV–XV w. 'twardy grunt, dno', w XVI w. 'zespół rzeczy do czegoś potrzebnych', kasz. *dostˈatk* 'dostatek'. Por. cz. *dostatek* (przest. *důstatek*), *-tku* 'wystarczająca ilość; dobrobyt, zamożność', r. *dostátok, -tka* 'dobrobyt, bogactwo, majątek; obfitość', *dostátki* mn 'dochody, środki materialne'. Słow. **dostatъkъ* 'obfitość czegoś, wystarczająca ilość; zamożność, dobrobyt', od psł. przedrostkowego **dostati, *dostanǫ* 'dosięgnąć czegoś; osiągnąć, zdobyć, objąć w posiadanie', p. *dostać* 'otrzymać' (zob. *stać* I), podstawę derywacyjną stanowił imiesłów bierny czasu przeszłego **do-statъ* (co do budowy por. np. *dobytek, ostatek, statek*). — Od tego *dostateczny, dostatecznie*.

dostatni od XVI w. 'zamożny, zasobny, bogaty', przest. 'okazały, obszerny, suty, obfity', 'wystarczający, zadowalający, należyty', w XVI w. też rzadsza postać *dostatny*, poświadczona również w słowiń. *dostatni* 'zamożny; obfity'; przysł. *dostatnio*. Por. strus. *dostatnyj* 'bogaty, mający wszystkiego pod dostatkiem', r. daw. *dostátno* przysł. 'dość, dostatecznie', ukr. *dostátnij* 'dostateczny, wystarczający', dial. 'zamożny, zasobny; obfity', ch./s. przest. *dȍstātan* 'zadowalający, wystarczający'. Słow. **dostatьnъ* (wtórnie **dostatьńь*) 'zasobny, obfity; wystarczający, zadowalający', od tej samej podstawy co *dostatek* (zob.), z przyr. *-ny* < **-ьnъ*. Por. pokrewne *ostatni*.

dostojny od XIV w. 'zasługujący na poważanie', 'pełen godności, powagi, szanowny', stp. od XIV w. 'sprawiedliwy, prawy, cnotliwy; odpowiedni, stosowny, należyty, właściwy, wystarczający', w XV–XVI w. 'godzien czegoś, zasługujący na coś', 'pełen chwały', w XVI w. 'majestatyczny; uroczysty', dial. też 'godny, odpowiedni', 'dojrzały', kasz. *dostojni* 'godny, czcigodny'. Por. cz. *důstojný* (*dostojný*) 'szanowny, czcigodny, wielebny; godny, odpowiedni', r. *dostójnyj* 'godny, godzien; zasłużony; słuszny', przest. 'czcigodny, zacny', scs. *dostoinъ* 'godny, godzien'. Psł. **dostojьnъ* 'odpowied-

ni, należyty, zdatny, zdolny do czegoś; godny, godzien; zasługujący na poważanie, szacunek, czcigodny', przym. odczas. od psł. **dostojati* 'pozostać gdzieś, stojąc do końca, wytrwać gdzieś; dojrzeć', p. *dostać, dostoję* 'wystać do końca, wytrwać' (o pochodzeniu zob. *stać* II). — Od tego *dostojeństwo*; *dostojnik*.

dosyć przysł. od XV w. 'tyle, ile trzeba, dostatecznie; w pewnym stopniu, stosunkowo', też *dość* przysł. 'dosyć', kasz. *dosc*. Psł. **do syti* 'tyle, ile trzeba, dostatecznie', pierwotnie 'do sytości, do nasycenia', wyrażenie przyimkowe: przyimek **do* z dop. psł. rzeczownika **sytъ* 'sytość' (zob. *syty*). Forma *dość* ze skrócenia wcześniejszego *dosyć*.

doszczętny od XIX w. 'doprowadzony do końca, całkowity', przysł. *doszczętnie*. Od wyrażenia przyimkowego *do szczętu* 'całkowicie, zupełnie' (zob. *szczątek*).

doświadczyć od XV w. (w stp. też *doświaczczyć / doświaczyć / doświatszyć / doświedczyć*, w gwarach również *doświarczyć*, co do zmiany *-dcz-* > *-rcz-* zob. *dostarczyć*) 'doznać czegoś, zaznać, odczuć', 'poddać próbie, wypróbować, narazić na ciężkie przejścia, przeżycia', 'stwierdzić za pomocą doświadczenia, udowodnić', stp. XV w. też 'udowodnić, dowieść czegoś przeciw komuś', 'uznać, zaaprobować', w XVI w. 'oświadczyć, dać świadectwo', dial. 'dowieść', 'zeznać w sądzie', kasz. *dosvadčëc* 'doznać, zaznać; poddać próbie'; wielokr. *doświadczać*. Por. cz. *dosvědčit* 'poświadczyć, zaświadczyć; potwierdzić', przest. 'udowodnić', strus. *dosvědčiti* 'potwierdzić dowodami'. Z przedr. *do-* od *świadczyć* (zob. *świadek*). — Od tego *doświadczony, doświadczenie, doświadczalny*.

dowcip 'żart, kawał, anegdota', 'zdolność spostrzegania śmiesznych cech, stron zjawisk, zdarzeń, ludzi i przedstawiania ich w zabawny sposób', daw. od XVI w. 'bystrość, inteligencja, polot, talent, zdolność, umiejętność', *dowcipny* 'mający poczucie humoru, opowiadający żarty, dowcipy; nacechowany dowcipem, humorem', daw. 'bystry, inteligentny, przemyślny, utalentowany, zmyślny', dial. *dowcipny / dościpny / dościupny* 'dowcipny'. Odpowiedniki tylko w czeskim i słowackim: cz. *dûvtip* 'spryt, bystrość umysłu', *dûvtipný* 'sprytny, bystry, pomysłowy', *dovtipit se* 'domyślić się', słc. *dôvtip* 'bystrość umysłu, inteligencja', *dôvtipný* 'błyskotliwy, bystry, inteligentny; pomysłowy, zmyślny', *dovtipiť sa* 'domyślić się'. Nie można wykluczyć zapożyczenia z czeskiego, za czym przemawia także występowanie w czeskim i słowackim form bez przedr. *do-* (nie znanych polskiemu): cz. *vtip* 'zmyślność, spryt, pomysłowość, bystrość; dowcip, żart', *vtipný* 'pomysłowy, bystry, sprytny; umiejący dowcipkować; pełen dowcipu', *vtipkovati* 'dowcipkować, żartować', słc. *vtip* 'bystrość, inteligencja; dowcip, kawał', *vtipný* 'bystry, inteligentny; dowcipny', *vtipkovať* 'dowcipkować, żartować'. Dalsza etymologia niepewna. Podstawę rodziny wyrazowej stanowił może czas. wielokr. **tipati* 'wciskać, wpychać' (por. stp. *cipać* 'rzucać', dial. *cipać się* 'rzucać się; poważyć się, rzucić się', cz. dial. *zatipat* 'zapchać, wepchać, wcisnąć', r. dial. *tipať* 'lekko uderzać, chwytać', o pochodzeniu zob. *ćpać*), co jednak nie tłumaczy dobrze semantyki rodziny wyrazowej. — Od tego *dowcipas, dowcipniś, dowcipkować*.

dowolny od XVII w. 'zależny tylko od własnej woli; swobodny, wolny, jaki bądź; dobrowolny', daw. 'dostateczny, dość liczny'. Por. cz. *dovolný* 'dopuszczalny, dozwolony', r. *dovólnyj* 'zadowolony', przest. 'spory, pokaźny; dostateczny, wystarczający', scs. *dovolьnъ* 'wystarczający, dostateczny; niewymagający, umiarkowany, skromny'. Przym. od wyrażenia przyimkowego *do woli* (zob. *wola*).

dozór *dozoru* od XVI w. 'opieka wyznaczona nad kimś, strzeżenie, pilnowanie, doglądanie', w XVI w. też 'przezorność, zapobiegliwość, rozwaga', kasz. *dozór, -oru* 'pilnowanie, doglądanie; pielęgnacja, opieka'. Por. cz. *dozor* 'staranne pilnowanie, strzeżenie, doglądanie, kontrola', r. *dozór* 'patrol', przest. 'kontrola', dial. 'doglądanie, piecza', ch./s. *dòzor* 'spojrzenie, pojmowanie'. Słow. **dozorъ* 'dostrzeganie, spostrzeganie, doglądanie', rzecz. odczas. (nazwa czynności) od psł. przedr. **dozьrěti* 'dostrzec, zobaczyć, spostrzec', p. *dojrzeć* 'dostrzec, zo-

baczyć, ujrzeć; doglądnąć, dopilnować, zaopiekować się' (zob. *dojrzeć* I), z właściwą starszym tego typu rzeczownikom samogłoską rdzenną *-o-*. Pierwotne znaczenie 'dostrzeganie, spostrzeganie', 'doglądanie czegoś'. — Od tego *dozorować, dozorca.*

dozwolić od XV w. 'wyrazić zgodę, przystać na coś; umożliwić, zezwolić, pozwolić, dopuścić'. Por. dł. *dozwoliś* 'pozwolić, zezwolić; potwierdzić, stwierdzić', ukr. *dozvólyty* 'zgodzić się, przystać, zezwolić, pozwolić', ch./s. *dozvòliti* 'ts.'. Z przedr. *do-* od psł. czas. przedrostkowego **sъ-voliti.* Zob. *zezwolić.*

dół *dołu* od XIV w. 'jama, zagłębienie (zwłaszcza wykopane w ziemi)', 'niższa lub najniższa część czegoś', dial. też 'piwnica', 'kopiec na ziemniaki'; zdr. *dołek.* Ogsł.: cz. *dol* 'dolina, nizina', przest. 'wykopana jama', *dûl, dołu* 'otwór, jama', 'grób', 'kopalnia', 'nizina', 'miejsce położone nisko, na spodzie', r. *dol* 'dolina', dial. też 'parów, wądół; błotniste źródło rzeki; spód, dolna część czegoś; podłoga', cs. *dolъ* 'dolina, zagłębienie' (w scs. tylko przysł. *dolè* 'na dole, w dole', *dolu* 'na dół, w dół'). Psł. **dolъ* 'otwór, jama, zagłębienie w ziemi; teren, miejsce położone nisko, nizina, dolina; dolna część czegoś, spód', odpowiada stnord. *dalr* m 'dolina; jaskinia, dół; łuk, łęk', goc. *dals* m 'parów, wądół, jaskinia, dół', stwniem. *tal* m, n 'dolina' (dziś niem. *Tal* 'ts.'), z pie. dial. **dʰolo-* 'sklepienie', 'wydrążenie' od pie. pierwiastka **dʰel-* 'wgłębienie, wydrążenie, sklepienie' (por. *dłoń*). — Od tego *dolina, dolny, dołować.* Zob. też *padół.*

drab od XV w. 'hultaj, łotr', stp. 'pieszy żołnierz najemny, piechur', 'uzbrojony pachołek', dial. 'dryblas, łobuz, opryszek'. Zapożyczenie ze stcz. *dráb* 'pieszy żołnierz najemny', cz. 'pieszy żołnierz w średniowieczu', 'strażnik, dozorca'. Wyraz czeski to pożyczka z niem. daw. *drabant / trabant* 'pieszy żołnierz, piechur', z niejasnym skróceniem wyrazu.

drabina od XV w. 'urządzenie ze szczeblami do wchodzenia i schodzenia', 'jasła', 'bok wozu drabiniastego'; zdr. *drabinka.* Por. cz. dial. *drabina* 'drabina; jasła; drabina wozu', r. dial. *drabína / drobína* 'drabina; drabina wozu'. Z przyr. *-ina* od psł. **drabъ* ż / **drabъ* m 'urządzenie do wchodzenia i schodzenia ze szczeblami, prymitywna drabina', por. stp. od XV w., dziś dial. *drab, -bi* (stp. i dial. *drâb, drâbi*) ż 'drabina do wchodzenia i schodzenia', 'jasła', dial. *drabie* mn 'boki wozu drabiniastego; wóz drabiniasty', pot. i dial. *drabka* (*drâbka*) 'drabina; drabinka', 'jasła', 'bok wozu drabiniastego', dial. też *drâbca* 'jasła', kasz. *drâb* ż 'drabina', dial. także *drab* m, *draby* mn 'drabina', daw. *draby* m 'wysokie słupy osadzone w ziemi, na których wznosi się rusztowania przy budowie'; cz. dial. *drabica* i *drábec* 'dyszel pługa', r. dial. *dráby / drjábý* mn 'wóz drabiniasty', ukr. dial. *drab* 'bok wozu drabiniastego'. Etymologia psł. **drabъ* i **drabъ* niepewna, może pokrewne ze śrwniem. *treppe / trappe* ż (dziś niem. *Treppe*) 'schody', stang. *trœppe* ż 'pułapka', lit. *drebėti, drebù* 'drżeć, trząść się', od pie. **dreb-* 'biegać, stąpać, dreptać'. Pierwotnie zatem wyraz oznaczałby przypuszczalnie 'to, po czym się chodzi, wchodzi w specjalny sposób (stąpając, drepcząc)'. — Od tego *drabiniasty.*

draka od XVII w. 'awantura, kłótnia, bójka', w XVII w. (u W. Potockiego) też 'bój'. Zapożyczenie z ukr. dial. *dráka* 'bijatyka', r. *dráka* 'bijatyka, bójka' (kontynuujących psł. dial. **dьraka* 'szarpanie, targanie; bójka, bitka', od psł. **dьrati* 'rwać na kawałki, rozrywać, targać, szarpać', por. *drzeć*).

drań od XIX w. 'człowiek podły, nikczemny, łobuz, nicpoń', zapożyczenie z r. *drjan'* 'lichota, tandeta, rupiecie, śmiecie', przen. 'łajdak, ladaco' (prawdopodobnie w związku etymologicznym z r. *drjáblyj* 'zwiędły, pomarszczony, zwiotczały; stary, znoszony', psł. **drębnǫti* 'tracić świeżość, siłę, wiotczeć; próchnieć, gnić'). — Od tego *drański, draństwo.*

drapać *drapię* (stp. *drapam*) od XV w. 'skrobać, szarpać czymś ostrym (zwłaszcza pazurami, paznokciami)', 'drażnić skórę, powodować swędzenie'; z przedr. *podrapać, rozdrapać, wydrapać, zadrapać*; wielokr. *-drapywać*: tylko z przedr. *rozdrapywać, wydrapywać*; jednokr. *drapnąć* (pot. też 'uciec, czmychnąć'), z przedr. *zadrapnąć.* Ogsł.: cz. *drápat* 'ryć, skrobać, rozrywać (pazura-

mi, paznokciami); ranić', dial. 'targać, szarpać, rozrywać', r. *drápat'* 'lecieć, czmychać', dial. 'skrobać, drzeć (pazurami, paznokciami)', ch./s. *drápati* 'skrobać, drapać; rozrywać, rozdzierać'. Psł. **drapati* 'rozrywać, rozdzierać, rozszarpywać (np. pazurami); skrobać, pocierać czymś ostrym', pierwotnie czas. wielokr. od psł. **drapiti* 'rozdzierać, rozrywać czymś ostrym (zwłaszcza paznokciami, pazurami)' (por. stp. XV–XVI w. *drapić* 'grabić', dial. *zadrapić* 'zadrapać', cz. dial. *drapit* 'drapać, skrobać; targać, odrywać', ch. dial. *drȁpiti se* 'drapać się, skrobać się', daw. *drapiti* 'rozdzierać, rozrywać'). Podstawowy psł. czas. **drapiti* to zapewne z pochodzenia czas. kauzat. związany etymologicznie z **derti* / **dьrati* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać; zdzierać (skórę ze zwierzęcia, korę z drzewa), łupić; drapać, skrobać' (zob. *drzeć*), z pierwotnym znaczeniem 'powodować, że się coś rozdziera, rozrywa', pokrewny z zawierającymi *-p-* (jak wyraz słow., prawdopodobnie prastary przyrostek) stind. *drȁpayati* 'zmusza do biegu' (: *drȁti* 'biegnie, spieszy'), gr. *drḗptō* 'przecinam; przełamuję, przerywam, zrywam', łot. *druopsts* 'łup, połów'.

drapieżca od XIV w. (dziś przest.) 'drapieżnik', 'rabuś, grabieżca'. Nazwa wykonawcy czynności z przyr. *-ca* od stp. od XV w. *drapieżyć* 'rabować, łupić, plądrować; zabierać siłą, porywać; zabijać, mordować, pożerać', będącego czas. odrzecz. od stp. *drapież* 'rabowanie, plądrowanie; grabież, rabunek; to, co zagrabione, łup wojenny'. Stp. *drapież* to nazwa czynności od stp. *drapić* 'grabić' (zob. *drapać*), z przyr. *-ież* (jak *grabież*, *kradzież*).

drapieżny od XV w. 'żywiący się mięsem zwierząt (o zwierzętach)', 'przypominający drapieżne zwierzę, okrutny, krwiożerczy'. Por. r. dial. *drapéžnyj* 'groźny, okrutny', ukr. *drapížnyj* : *drjapížnyj* 'skłonny do grabieży, chciwy, zaborczy', br. *drapéžnyj* 'drapieżny'. Przym. z przyr. *-ny* < **-ьnъ* od stp. *drapież* 'rabowanie, plądrowanie; grabież, rabunek; to, co zagrabione, łup wojenny' (zob. *drapieżca*). — Od tego *drapieżnik*.

drasnąć od XVI w. 'zadrapać, skaleczyć, lekko zranić'; z przedr. *zadrasnąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *drásnout* 'zadrapać, skrobnąć', bg. *drásna* 'podrapać, drapnąć; nabazgrać'. Psł. **drasnǫti* 'podrapać, drapnąć, rozdrapać', czas. dokonany od psł. **drasati* / **draskati* 'drapać, skrobać, rozdrapywać, rozrywać' (por. p. dial. *drasać* 'krzesać', *draskać* 'krzesać; zapalać zapałkę', cz. *drásat* 'szarpać, skubać, rozdzierać', słwń. *drásati* 'rozwiązywać, rozplątywać; rozpruwać', dial. 'drapać, skrobać', bg. *dráskam* 'drapać, skrobać'), pokrewnego z lit. *draskýti* 'rozrywać, rozdzierać, drzeć; drapać, skrobać', łot. *draskât* 'drzeć, rwać; skrobać'. — Od tego *draska* 'to, o co się pociera zapałkę, by się zapaliła'.

dratwa od XV w. 'nić szewska', dial. *dratew*; zdr. *dratewka*. Por. cz. *dratev* ż 'ts.'. Zachsł. **draty*, **dratъve*, bier. **dratъvь* 'dratwa', zapożyczenie ze śrwniem. *drāt*, dziś niem. *Draht* 'drut, dratwa'.

drażnić od XVI w. (daw. od XV w. i dziś dial. *dražnić*) 'działać na zmysły, pobudzając je do reakcji', 'pobudzać do gniewu', daw. też 'wabić, nęcić, kusić, zwodzić', 'nagabywać, napastować, niepokoić', w gwarach także *drzażnić* 'drażnić, pobudzać do gniewu'; z przedr. *podrażnić*, *rozdrażnić*, *zadrażnić*; wielokr. *-drażniać*: tylko z przedr. *podrażniać*, *rozdrażniać*, *zadrażniać*. Ogsł.: stcz. *drážniti* 'denerwować, pobudzać do gniewu', r. *drazníť* / *drázniť* 'denerwować, pobudzać do gniewu, złościć; przedrzeźniać, wyśmiewać, obrażać słowami; pobudzać, podniecać', ch./s. dial. *drázniti* 'denerwować, pobudzać do gniewu, zaczepiać, napastować'. Psł. **drazniti* / **dražniti* 'działać na zmysły, wywołując ich reakcję, pobudzać do gniewu, zaczepiać, napastować, przedrzeźniać', czas. odrzecz. od psł. **draznь* (**dražnь*) / **drazńa* 'drażnienie, zaczepianie' (por. stcz. *dráž(e)n* ż 'drażnienie', ch./s. *dráznja* 'drażnienie, zaczepianie; żartowanie z kogoś', bg. *draznjá* 'drażnienie; żartowanie, szydzenie'), będącego nazwą czynności (z przyr. **-znь*) od psł. **dražiti* (**draziti*) 'drażnić, niepokoić, pobudzać do gniewu; pobudzać, podniecać' (w polskim niepoświadczonego), prawdopodobnie należącego ostatecznie do pie. pierwiastka **dreg^h-* 'męczyć, drażnić, rozdrażniać, podniecać'.

drąg od XV w. 'długi i gruby kij'; zdr. *drążek*. Ogsł.: cz. *drouh* 'tyka, żerdź, kij', strus. *drugъ* 'kij, żerdź', scs. *drǫgъ* 'kij, pałka, drąg'. Psł. **drǫgъ* 'długa żerdź, długi kij, pałka, tyka', dokładny odpowiednik lit. *drañgas* 'żerdź, drąg', por. też pokrewne stnord. *drangr* m [< **dranga-*] 'stercząca skała, szczyt gór', *drengr* [< **drangja-*] 'gruby kij, słup, pień'. Ostateczną podstawę stanowił prawdopodobnie pie. pierwiastek **d^{h}ereg^h-* 'trzymać, dzierżyć; mocny, trwały', z unosowieniem rdzenia. Pierwotne znaczenie zapewne 'coś podtrzymującego, podpora'.

drążyć od XVIII w. 'robić wgłębienia, żłobić'; z przedr. *wydrążyć*; wielokr. *wydrążać*. Wcześniej (XVI–XVII w.) postać *drożyć* (*drożyć*, *drużyć*) 'drążyć, dłubać, toczyć, rzeźbić, żłobić', około r. 1500 *wydrożyć* 'wyżłobić' (zob. też *wdrożyć*). Por. cz. daw. *dražiti* 'robić rowek, żłobek, drążyć (np. w drewnie)', r. dial. *doróžit'* 'drążyć, żłobić, robić wgłębienia, rowki; torować drogę', słwń. *dražiti* 'robić bruzdy, rowki'. Psł. **doržiti* 'robić rowki, wyżłobienia; torować, wydeptywać drogę, ścieżkę', czas. odrzecz. od psł. **dorga* 'wyżłobienie, wgłębienie, rowek, bruzda; trasa, trakt, droga, ścieżka' (zob. *droga*). W polskim doszło do kontaminacji pierwotnego *drożyć* z kontynuantem psł. czas. **drǫžiti* 'wtykać, wbijać, wpychać drąg, żerdź' (por. np. cz. *družit* / *droužit* 'wtykać, wpychać', r. daw. *družiti* 'nasadzać ostrze, klingę', scs. *vъdrǫžiti* 'wetknąć, wbić w ziemię'), będącym czas. odrzecz. od psł. **drǫgъ* 'długa żerdź, długi kij, pałka, tyka' (zob. *drąg*). Por. *drożny*.

dreptać *drepcze* (dawniej i dziś dial. *drepce*) od XVIII w. 'chodzić, stąpać małymi krokami, przebierać nogami', dial. *dreptać* / *dryptać* także 'deptać', 'kręcić się wokół kogoś lub czegoś, zabiegać o coś', kasz. *dréftac*, *dréfce* 'drobno stąpać'; z przedr. *podreptać*, *przydreptać*. Por. też przest. i dial. *drepcić* 'dreptać', dial. także 'tańczyć', 'deptać'. Płnsł.: stcz. *drebtati* 'gadać, paplać', słc. dial. *dreptať* (*drebtať*) 'chodzić drobnymi kroczkami', 'paplać, szczebiotać', br. dial. *dryptate* 'chodzić maleńkimi krokami'. Psł. dial. **drebъtati* 'stawiać małe, drobne kroki, chodzić takimi krokami', intensywny czas. z przyr. *-ъta-* od psł. **drebiti* / **drobiti* 'dzielić na małe, drobne części, kawałki', też (zwłaszcza w frazie **drobiti nogama*) 'stawiać drobne, szybkie kroki, iść szybko drobnymi krokami, dreptać; niecierpliwie przebierać nogami; szybko tupać' (zob. *drobić*). Od tej samej podstawy z innym przyr. (**-s-*) p. daw. XVII w. *drepsić* / *drapsić* 'dreptać', dial. *drypsić* 'ts.', kasz. *drepsac* 'ts.'.

drewno od XIV w. 'ścięte drzewo, oczyszczone z gałęzi i kory, używane jako materiał'; zdr. *drewienko*. Por. płb. *dravnu* 'drewno, polano', r. dial. *drovnó* 'pień, kloc, kłoda; drewno opałowe', ukr. dial. *dróvno* 'polano, drzewo opałowe'. Psł. dial. **drъvьno* 'ścięte drzewo służące jako materiał budowlany, do sporządzania przedmiotów, na opał', urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego przym. **drъvьnъ* 'odnoszący się do drewna, związany z drewnem' (por. p. przest. od XV w. *drewny* 'drzewny', stcz. *drevny*, r. dial. *drovnój* : *drównyj*, ch./s. *drvnī*), utworzonego za pomocą przyr. **-ьnъ* od psł. **drъva* 'drewno, drzewo przygotowane na opał, porąbane na polana' (zob. *drwa*). — Od tego *drewniany*, *drewnieć*, *drewniak*.

dręczyć *dręczę* od XV w. 'męczyć, katować, gnębić, dokuczać, nękać', stp. też 'prześladować', w XVI w. 'dolegać, sprawiać ból (o chorobach)'; z przedr. *udręczyć*, *zadręczyć*; wielokr. *-dręczac*: tylko z przedr. *udręczać*, *zadręczać*. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. daw. *drućit'*, *-ču* 'męczyć, dręczyć, ciemiężyć; nużyć, wycieńczać; obciążać, obarczać', dziś *drjučit'* 'bić, tłuc (pałką, drągiem)', scs. rzecz. odsłowny *drǫčenije* 'nieprzyjemność, przykrość, męka', cs. *drǫćiti* 'męczyć, dręczyć, uciskać; drażnić'. Psł. **drǫčiti* 'uderzać, przyciskać kijem, drągiem' > 'uciskać, ciemiężyć, męczyć, nękać', czas. odrzecz. od psł. **drǫkъ* 'długa żerdź, kij, pałka, tyka' (por. p. dial. *drąk*, zwykle *drąki* mn 'rusztowanie z drągów nad klepiskiem', słc. *druk* 'gruby drąg, żerdź', r. *druk* 'drąg, żerdź, kij, laska', słwń. *drôk* 'tłuczek do rozgniatania winogron'), będącego wariantem fonetycznym psł. **drǫgъ* (zob. *drąg*). Zob. *udręka*.

drętwieć *drętwieję* od XVI w. 'tracić czucie, cierpnąć, martwieć, stawać się odrętwia-

łym', kasz. *drątvec* 'drętwieć, martwieć'; też daw. XVI–XVIII w. (dziś przest.) *trętwieć, trętwieję* 'drętwieć', przen. 'popadać w strach, zdumienie, osłupienie'; z przedr. *odrętwieć, zdrętwieć*. Por. też p. przest. *drętwić* 'czynić drętwym, odrętwiałym', *trętwić* 'ts.', kasz. pochodny rzecz. *trątvet* m / *trątvec* ż 'bezwład, sztywność, porażenie (np. w karku)'. Psł. **trǫtvěti* > **drǫtvěti* 'tracić czucie, stawać się zmartwiałym, bezwładnym', czas. odprzym. od **trǫtvъ* > **drǫtvъ* (zob. *drętwy*).

drętwy od XVIII w. 'pozbawiony czucia, zmartwiały, bezwładny', dial. też 'obojętny na wszystko; nie mający poczucia obowiązku; leniwy, nierączy (o koniu)'; na oboczną postać **trętwy* wskazują pochodne czasowniki *trętwieć, trętwić* (zob. *drętwieć*). Por. ch. dial. *trŭtav* 'ociężały, powolny, leniwy'. Mimo poświadczenia tylko w dwu językach słow. prawdopodobnie archaiczny przym., kontynuujący przypuszczalne psł. **trǫtvъ* (z wtórną postacią **drǫtvъ* z udźwięcznieniem **tr*> **dr*) 'pozbawiony czucia, nieczuły, zmartwiały, bezwładny'. Etymologia niejasna, może wyraz prapokrewny z niem. *strotz* 'sztywny', dniem. *strutt* 'ts.', stang. *strŭtian* 'stać sztywno' oraz z lit. *strĕgti* 'drętwieć', niem. *sterben* 'umierać' (< *'drętwieć, sztywnieć'), łac. *torpēre* 'drętwieć', od pie. pierwiastka **(s)ter-* 'być sztywnym, zdrętwiałym', ale niejasna zarówno budowa wyrazu (czyżby przyr. **-tvъ* < *-t-u̯o-* jak w psł. **mŕ̥tvъ*, zob. *martwy*), jak i obecność rdzennej samogłoski nosowej.

drgać od XVI w. 'trząść się, dygotać, drżeć', kasz. *dërgˈac / drëgˈac / drgac* 'ts.'; z przedr. *zadrgać*; jednokr. *drgnąć*. Ogsł.: cz. *drhati* 'trząść się, chwiać się, drżeć', ukr. *drýháty* 'wykonywać szybkie ruchy, machać (nogami), wzdrygać się', słwń. *dŕgati* 'trząść, drżeć'. Psł. **drъgati* 'drgać, trząść się, drżeć', czas. wielokr. (bądź kauzat.) od psł. **drъžati* (zob. *drżeć*). — Od tego *drgawka* (*drgawki* mn).

drobiazg od XVI w. 'mały przedmiot; błahostka', 'zbiorowo o małych, niedorosłych istotach', dial. *drobiâzg* 'drób', 'małe dzieci', kasz. *drobâzg* 'drób; małe dzieci; małe rybki'; zdr. *drobiażdżek*. Płnsł.: dł. *drobjazk* 'drobne rzeczy, nieduże zwierzęta', w XVI w. *drobezk* 'okruszyna', ukr. *dríb'jazok* 'niewielkie przedmioty; młode bydło; małe dzieci', 'niewielkie części czegoś, drobiny', 'coś nieznacznego, mało ważnego'. Psł. dial. **drobězgъ* 'coś małego, drobnego' (we wschsł. i szczątkowo płdsł. formy wskazujące na oboczną prapostać **drebězgъ*, por. r. *drébezgi* mn 'drobne kawałki rozbitych przedmiotów; resztki, szczątki czegoś', częściowo przekształcone bg. *drebósъk* 'mały, drobny człowiek; drobne dzieci'), od psł. **drobъ* : **drobъ* 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy; małe zwierzęta domowe' (zob. *drób*), **drobiti* 'dzielić na drobne części, na kawałki' (zob. *drobić*). Ogniwem pośrednim w procesie derywacji był zapewne psł. rzecz. **drobězъ* czy **drobězь* 'coś małego, drobnego' (por. kasz. *drobâz* 'małe rybki', stcz. *droběz* ż 'okruchy chleba', r. dial. *dróbez'* ż 'drobne przedmioty'): **drobiti* → *drobězъ* (**drobězь*) z rzadkim przyr. **-ězъ* (**-ězь*) → **drobězgъ* z kolejnym, nie mniej rzadkim przyr. **-gъ*. — Od tego *drobiazgowy* → *drobiazgowość*.

drobić od XV w. 'dzielić na części, rozdrabniać, kruszyć', też 'stawiać drobne kroki, dreptać'; z przedr. *nadrobić, podrobić*. Ogsł.: cz. *drobit* 'dzielić, łamać na kawałki, kruszyć', r. *drobít'* 'kruszyć, rozdrabniać; rozkawałkowywać; często stukać', scs. *drobiti* 'rozłamywać'. Psł. **drobiti* 'dzielić na drobne części, na kawałki', pierwotny czas. kauzat. lub wielokr. od pie. pierwiastka **d^{h}reb^h-* 'kruszyć, rozbijać na małe cząstki, rozłamywać' (por. pokrewne goc. *ga-draban* 'wyrąbywać, wycinać, wyciosywać', stnord. *drafna* 'rozpadać się na małe cząstki'), z typową dla takich czas. samogłoską rdzenną *-o-* (w słow. szczątkowo poświadczona jest też postać **drebiti* z rdzennym *-e-*, por. gł. *drjebić* 'rozdrabniać, kruszyć', bg. dial *dréb'a* 'ts.').

drobina od XV w. 'kawałeczek, okruszyna, odrobina'; zdr. *drobinka*; por. kasz. *drˈobizna* 'ptactwo domowe'. Ogsł.: cz. daw. *drobina* 'okruch, okruszyna', r. *drobína* 'ziarnko śrutu', dial. 'wysiewki z mąki', 'drobne bydło, ptactwo domowe', ch./s. *dròbina* 'coś pokruszonego, drobiny czegoś, resztka'. Psł.

**drobina* 'okruszyna, okruch' (też zbiorowo 'drobne przedmioty, okruchy', 'małe, drobne istoty'), z przyr. **-ina* od psł. **drobъ* / **drobъ* 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy' (zob. *drób*). Por. *odrobina*.

drobny od XV w. 'mały, niewielki; złożony z drobnych cząstek; delikatny, mizerny'. Ogsł.: cz. *drobný* 'niewielki; mały, nieistotny; składający się z małych cząsteczek, miałki', r. *dróbnyj* 'miałki, niegruby; rozdrobniony', scs. *drobьnъ* (w tekście *drobenъ*) 'niewielki, drobny'. Psł. **drobьnъ* 'małych rozmiarów, mały, niewielki; składający się z niewielkich cząsteczek, miałki, drobnoziarnisty', przym. od psł. **drobъ* : **drobъ* 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy' (zob. *drób*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *drobnostka*; *rozdrobnič*.

droczyć się od XIX w. 'żartobliwie drażnić się, spierać się, przekomarzać się', dial. 'drażnić, nie dawać spokoju', daw. i dial. też niezwrotna forma *droczyć* 'drażnić, dręczyć, nękać', dial. także 'jątrzyć, pobudzać do gniewu'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. *dróčit', -čú* 'pieścić, rozpieszczać, otaczać troskliwą opieką', dial. *dróčit'* 'drażnić, rozdrażniać; niepokoić, dręczyć; doprowadzać do wycieńczenia; jątrzyć; ćwiczyć, wprawiać rękę (np. do fechtunku, do walki oszczepem)', *dróčit'sja* 'miotać się, szaleć, dokazywać; gzić się (o zwierzętach); wszczynać kłótnię, bijatykę, zadzierać z kimś', ch. dial. czak. *dȍčiti* 'pchnąć, ukłuć, uderzyć czymś ostrym', 'ściskać, przygniatać', bg. dial. *dróča* 'próżnować, wałęsać się; żyć wesoło, hulać, pić'. Psł. **dročiti* 'kłuć, dźgać, uderzać czymś ostrym (np. rogami, nożem)' : 'dręczyć, nękać, nie dawać spokoju, drażnić, rozdrażniać', **dročiti sę* 'drażnić, jątrzyć, pobudzać do gniewu; miotać się, szaleć', pokrewne z łot. *dracât* 'pobudzać, popędzać', *dracît* 'łajać, ganić', *dracitiês* 'szaleć, miotać się; przekomarzać się, żartować', lit. *drãčytis* 'łajać, lżyć, besztać', *drìkti* 'wściekać się, szaleć, dokazywać'. Ostateczną podstawą jest zapewne pie. pierwiastek **der-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*).

droga od XIV w. (daw. w XVI w. i dziś dial. też *dróga*) 'wydzielony pas ziemi przystosowany do komunikacji', 'wszelki szlak komunikacyjny; trasa, odcinek trasy; podróż, wędrówka; sposób postępowania, działania', kasz. *droga* 'droga', tu też (w specjalnym znaczeniu) archaiczna postać bez przestawki *darga* 'wał sztucznie usypany na moczarach'; zdr. *dróżka*. Ogsł.: cz. *dráha* 'droga; wszelki szlak komunikacyjny', 'tor; orbita', 'kierunek ruchu, ruch', też *draha*, zwykle *drahy* mn 'kawałek ziemi leżącej odłogiem; szeroka droga polna, wygon; pastwisko', r. *doróga* 'droga; trasa, kierunek; kierunek ruchu; przejście; wędrówka, podróż; droga postępowania', dial. 'ścieżka; ulica; suche koryto rzeki', cs. *draga* 'dolina', słwń. *drága* 'bruzda, rowek (np. do odprowadzania wody); młynówka; płytki wąwóz, parów; dolinka, kotlinka; zatoka wrzynająca się w ląd'. Psł. **dorga* 'wyżłobienie, wgłębienie; rowek, podłużny ślad wyryty w ziemi, bruzda wymyta przez wodę, wydeptana; pas ziemi służący do chodzenia, do jazdy, droga, ścieżka', rzecz. odczas. od psł. **dŕgati* 'ciągnąć, targać, rwać, drzeć, trzeć' (zob. *dziergać*), z regularną wymianą rdzennego **ŕ* ⇒ **or*. Pierwotne znaczenie 'to, co jest rezultatem ciągnięcia, rwania, darcia, tarcia: wyżłobienie, wgłębienie, bruzda, rowek, podłużny ślad (np. zostawiony przez coś ciągniętego po ziemi, wymyty przez wodę, wydeptany przez zwierzęta lub ludzi, wyżłobiony przez pojazdy)', stąd wtórnie 'trasa, trakt, utorowany, wydeptany bądź wyżłobiony przez pojazdy pas ziemi do chodzenia, jeżdżenia, ścieżka, droga'. Por. *drążyč*. — Od tego *drożyna*; *drogowy* (→ *drogowiec*, *drogówka*); *drożny* 'odnoszący się do drogi, zdatny, służący do drogi, drogowy' (→ *dróżnik* 'dozorca drogowy'). Zob. *podróż*.

drogi od XIV w. 'mający wysoką cenę, wymagający dużych wydatków; kosztowny, wielkiej wartości', 'bliski uczuciowo; kochany, miły', 'żądający dużej zapłaty', daw. XVI w. 'wysoko ceniony, ważny, wielkiej doniosłości'; st. wyższy *droższy*. Ogsł.: cz. *drahý* 'mający wielką wartość, wartościowy, cenny, kosztowny', 'miły, kochany', r. *dorogój* (*dórog, dorogá, dórogo*) 'mający wysoką cenę, dużo kosztujący; wymagający znacznych wydatków; wartościowy, drogocenny', 'kochany, miły', dial. też 'wielki, ważny, znaczny', scs. *dragъ* 'drogocenny, warto-

ściowy', 'miły'. Psł. *dorgъ 'mający wysoką cenę; mający wielką wartość, bardzo cenny, wartościowy; bliski uczuciowo, kochany, miły', dokładny odpowiednik tylko łot. *dàrgs* 'drogi, kosztowny; miły, kochany' (jeśli nie jest to zapożyczenie ze słow.). Prawdopodobnie w związku etymologicznym z p. *dzierżyć*, psł. **dȇžati* 'trzymać ręką; zatrzymywać, powstrzymywać siłą; podtrzymywać, utrzymywać; posiadać, mieć coś, władać czymś; utrzymywać, hodować, dawać utrzymanie', od pie. **d^{h}er-eg^h-* 'trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno; mocny, trwały' (rozszerzenie pierwiastka **d^{h}er(ə)-* 'trzymać'; zob. *dzierżyć*), z alternacją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Zatem pierwotne znaczenie 'mocny, trwały' z dalszym rozwojem semantycznym w 'użyteczny, zdatny, dobry' > 'mający wysoką wartość, cenę, dużo kosztujący' > 'bliski uczuciowo, miły, kochany'. — Od tego *drożeć, drożyć się, drożyzna*.

drop *dropia* od XV w. (stp. i dial. też *drop, -pa*) 'ptak Otis tarda', stp. XV–XVI w. także *dropia* ż 'ts.'. Ogsł.: cz. *drop*, stcz. *droptva / dropfa / drofa / dropa*, r. *drofá / drochvá*, ch./s. *drȍplja*, dial. też *drȍp* 'ts.'. Psł. **dropъ* (czy może **dropь*) m, też **dropa* ż i **dropy, *dropъve* ż 'drop', dalsza etymologia niepewna (także z powodu niejednolitości prapostaci), może derywaty od pie. **dr-ep-* (por. np. stind. *drápáyati* 'zmusza do biegu', gr. *drapétēs* 'zbieg'), będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **der-* 'biec'; nazwa byłaby związana z właściwościami ptaka, chętnie, długo i szybko biegającego.

drozd od XV w. 'ptak Turdus', kasz. *drȍzd* 'ts.'. Ogsł.: cz. *drozd*, r. *drozd*, ch./s. *drȍzd* 'ts.'. Psł. **drozdъ* 'ptak Turdus', pokrewne z lit. *strãzdas* 'drozd', łot. *strazds* 'ts.', stpr. *tresde* ż 'ts.', stnord. *þrostr* 'ts.', łac. *turdus* [< **tṛzdos*] 'ts.', gr. *struthós* 'wróbel, mały ptak'. Bliskie wyrazy ie. sugerują, że w psł. winna wystąpić postać *†trozdъ*; forma **drozdъ* w rezultacie upodobnienia nagłosowego **t-* do dźwięcznej grupy śródgłosowej **zd*. Nazwy ptaka, sprowadzane do pie. **trozdos* : **tṛzdos*, są pochodzenia dźwkn. (głos drozda bywa oddawany jako *t-r, drr-ti, drsk* itp.).

drożdże mn od XV w., stp. XV w. też *drożdża*. Ogsł.: gł. *droždže* mn 'drożdże, zaczyn, zakwas; fusy, męty', r. *dróžži* mn 'drożdże, zaczyn, zakwas do chleba, zacier do fermentacji', dial. *drožžá* 'zaczyn, zakwas piwny używany do zakwaszania chleba', scs. *droždьję* ż mn 'zaczyn, zakwas'. Psł. **droždžьja* 'coś rozgniecionego, rozdrobnionego; osad na dnie płynów, zanieczyszczenie płynów osadzające się na dnie naczynia, wykorzystywane do zakwaszania; ciastowata masa złożona z grzybków wywołujących fermentację', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьja* od psł. **drozga* 'coś rozgniecionego, rozdrobnionego; osad na dnie płynów, męty' (por. słwń. *drôzga* 'coś rozgniecionego, np. rozgniecione owoce, zwłaszcza winogrona; zacier, brzeczka winna; osad z topionego tłuszczu', ch./s. *drȍzga* 'pozostałości po topieniu rudy, szlaka; odpadki przy obróbce metalu', dial. 'osad naniesiony przez wodę, muł, szlam'). Podstawowy rzecz. **drozga* prapokrewny z lit. daw. *dragės* 'drożdże', dial. *drãgės* 'osad', stpr. *dragios* 'drożdże', łac. *fracēs* 'osad oliwy', stnord. *dregg* 'drożdże', z pie. **dēr-g^h-* 'mętny osad, męty'.

drożny 'przepuszczalny', daw. XVI–XVII w. 'przystępny, dogodny; stosowny, właściwy, prawidłowy'; por. daw. XVI–XVII w. *dróżnik* 'ten, kto toczy, dłubie, rzeźbi, wydrąża w drewnie lub metalu, tokarz'. Por. dł. *drožny* 'dostępny, przystępny', a także pochodne rzeczowniki, np. cz. *drážník* 'przyrząd do robienia rowków', r. daw. *doróžnik* 'narzędzie stolarskie, introligatorskie', dial. 'narzędzie do żłobienia rowków', słwń. dial. *drážnik* i *drážnica* 'rowek odwadniający'. Przym. odczas. od stp. *drożyć* 'drążyć, dłubać, toczyć, rzeźbić, żłobić', psł. **doržiti* 'robić rowki, wyżłobienia; torować, wydeptywać drogę, ścieżkę' (zob. *drążyć*), z przyr. *-ny*, psł. **-ьnъ*.

drób *drobiu* 'hodowane ptactwo domowe', kasz. *drȍb, drobe* ż i *drȍb, drobu* m 'ts.', 'małe rybki'; por. stp. od XV w. *drób, drobu* 'drobne zwierzęta domowe, zwłaszcza owce, kozy', w XVI w. 'młode rybki, narybek', współcześnie w gwarach 'ptactwo domowe', 'grudka, okruszyna soli', kasz. *drȍb, drobu*

'ptactwo domowe'. Por. r. *drob'* ż 'drobne kawałki, okruchy', ch./s. *drôb* ż 'kawałek, okruch', ponadto cz. *drob* m 'coś drobnego; małe ryby', ukr. *drib, dróbu* 'śrut', dial. 'kawałeczek, grudka', zbiorowo 'małe zwierzęta; ptactwo domowe; małe dzieci', ch./s. daw. *drôb* m 'drobne zwierzęta domowe', dial. 'kawałki; resztki, pozostałości; drobiazgi'. Psł. **drobъ* (/ **drobъ*) 'drobne, niewielkie przedmioty, okruchy; małe zwierzęta domowe', od psł. czas. **drobiti* (zob. *drobić*).

drugi od XIV w. liczeb. porządkowy odpowiadający liczbie *dwa*, przym. 'następujący bezpośrednio po pierwszym, najbliższy, następny, dalszy; inny, niektóry; pozostały; przeciwny, przeciwległy, odwrotny; inny, nie ten, tamten; pewien, jakiś'. Ogsł.: cz. *druhý*, r. *drugój*, scs. *drugъ* (*drugyi*) 'inny, nie ten, z dwóch nie pierwszy; następujący, najbliższy po poprzednim, następny, dalszy'. Psł. przym. **drugъ* 'inny, nie pierwszy spośród dwóch; następujący bezpośrednio po pierwszym, drugi' powstał w rezultacie uprzymiotnikowienia psł. rzecz. **drugъ* 'członek jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnik czegoś, towarzysz, kolega, przyjaciel, powiernik' (zob. *druh*), do czego doszło zapewne w zwrotach typu **drugъ druga* 'kolega kolegę', **drugъ drugu* 'kolega koledze', które wtórnie interpretowano jako 'kolega innego', 'kolega innemu'.

druh od XVI w. 'towarzysz, przyjaciel', stp. XV w. *drug* 'ts.', w XVI w. *drug / druh / druch* 'ts.; żołnierz, towarzysz broni', dial. *druch* 'przyjaciel, powiernik, towarzysz, drużba weselny', kasz. *drëχ* 'druh, kolega'. Ogsł.: cz. *druh* 'kolega, towarzysz, druh; mężczyzna żyjący z kobietą bez ślubu', przest. 'ktoś inny, człowiek w ogóle', r. *drug* 'przyjaciel, towarzysz, kolega; współuczestnik, współpracownik; zwolennik, stronnik; człowiek zaufany, lubiany', scs. *drugъ* 'przyjaciel, towarzysz'. Psł. **drugъ* 'człowiek lub przedmiot związany czymś z otoczeniem; członek jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnik czegoś, towarzysz, kolega, przyjaciel, powiernik; jedna z dwóch osób lub jeden z dwu przedmiotów tworzących parę', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *draũgas* 'przyjaciel; kolega, towarzysz; mąż, małżonek; przedmiot taki sam, tego samego rodzaju', łot. *dràugs* 'przyjaciel; inna część pary', por. też pokrewne wyrazy germ.: stnord. *draugr* 'człowiek, mężczyzna', stwniem. *truht-* ż 'gromada, hufiec', goc. *driugan* [< **dreugana*] 'wyprawiać się na wojnę', a także lit. *draugė* przysł. 'razem, wspólnie, łącznie', stlit. *su-drugti* 'łączyć się, zaprzyjaźniać się; utrzymywać stosunek miłosny', stpr. złożenie *draugi-waldūnen* 'współdziedzic' (drugi człon *waldūns* 'dziedzic'). Z pie. **dʰroug̑ʰo-* prawdopodobnie 'członek drużyny (wojennej)', zapewne utworzone od pie. **dʰereg̑ʰ-* 'trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno' (zob. *dzierżyć*). Pierwotna polska postać *drug* przekształcona w *druch* (znaną i dziś gwarom), prawdopodobnie przez analogię do ekspresywnych rzecz. z przyrostkowym *-ch* (typu *brach* od *brat*, *Jach* od *Jan*), pisownia *druh* zapewne pod wpływem wymowy ukraińskiej z *h* < *g* (w XVI w. u Stryjkowskiego charakterystyczny przykład: „Wiecie, iż szczęście *druhom pomahajet* śmiałym", jakby z ukr. *druhom pomahajet* 'towarzyszom pomaga') i, może, wymowy i pisowni czeskiej (u J. Kochanowskiego). — Od tego *druhna* (stp. i dial. *druchna* 'ts.', kasz. *drëχna / druχna* 'koleżanka'). Zob. też *drużba*, *drużyna*.

druzgotać *druzgocze* (daw. i dial. *druzgoce*) od XVI w. 'rozbijać na drobne kawałki, kruszyć, tłuc, miażdżyć'; z przedr. *podruzgotać*, *zdruzgotać* 'roztrzaskać, zmiażdżyć, zgruchotać' (*zdruzgotany* od XVI w. 'rozbity, roztrzaskany'); *druzgot* 'rodzaj skały osadowej zlepionej z odłamków skał' (nowy termin specjalny), daw. XVI–XVII w. 'trzask, trzeszczenie, dźwięk powstający przy łamaniu czegoś'. Por. br. *druzhatáć* 'rozbijać na drobne kawałki', ch./s. (dial.?) *zdruzgòtati* 'rozbić, całkowicie zniszczyć', także słc. *druzgot* 'łoskot, trzask, trzaskanie'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od psł. **druzgati* 'łamać, kruszyć, rozbijać, miażdżyć, rozgniatać, gnieść' (por. p. daw. od XVI w. *druzgać* 'łamać z trzaskiem, kruszyć, tłuc, rozbijać', dial. 'obrywać liście z gałęzi', kasz. *druzgac* 'boleć, ćmić, kłuć, rwać, o bólu', cz. dial. *drúzgat* 'łamać, np. gałęzie; drobić, kruszyć, rozgniatać; łuskać, np. orzechy',

br. *drúzhac'* 'rozbijać', ch./s. dial. *drùzgati* 'gnieść, wytłaczać; rozdrabniać, kruszyć'), pokrewnego z lit. *druzgėti* 'rozpadać się na drobne części', łot. *druskât* : *druskuót* 'rozkruszać', od pie. **dʰreu̯-s-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **dʰreu̯-* 'rozbijać, łamać, rozkruszać, rozdrabniać' (por. np. goc. *driusan* 'padać, spadać', gr. *thraýō* 'połamię na kawałki, strzaskam, zniszczę; złamię, obalę').

drużba od XV w. 'towarzysz nowożeńca w obrzędzie weselnym', daw. też 'przyjaciel, druh, towarzysz', 'noszący to samo imię', daw. i dial. 'drużbowie i druhny, świta weselna', 'grono przyjaciół, drużyna', 'życzliwość, przyjaźń', por. kasz. *drèšba* 'przyjaźń'. Ogsł.: cz. *družba* 'towarzysz nowożeńca w obrzędzie weselnym; swat; starosta weselny', stcz. 'przyjaciel, druh, towarzysz', r. *drúžba* 'przyjacielskie stosunki, przyjaźń', dial. 'przyjaciel, przyjaciółka', 'przyjacielski uczynek, przyjacielska przysługa', scs. *družьba* 'przyjaźn'. Psł. **družьba* 'łączenie, zespalanie, jednoczenie', 'coś łączącego, zespalającego, zwłaszcza przyjazne, serdeczne stosunki łączące grupę ludzi, przyjaźń', 'grupa ludzi połączonych serdecznymi stosunkami, towarzysze, przyjaciele', rzecz. abstr. (wtórnie też zbiorowy) z przyr. **-ьba* (por. np. *służba*) od psł. **družiti* 'przyłączać, złączać, jednoczyć, zespalać; skupiać się wokół kogoś, czegoś; towarzyszyć komuś, przyjaźnić się' (por. p. daw. *drużyć* 'być drużbą', daw. i dial. *drużyć się* 'przyjaźnić się', kasz. *družëc* 'towarzyszyć komuś', cz. *družit* 'przyłączać, złączać', r. *družíť* 'przyjaźnić się, dawać dowody przyjaźni; dogadzać, pomagać', ch./s. *drúžiti* 'łączyć, zespalać, przyłączać; towarzyszyć komuś, przyjaźnić się'). Podstawowe **družiti* to czas. odrzecz. od psł. **drugъ* (zob. *druh*). Płnsł. znaczenie 'przyjaciel, towarzysz; przyjaciółka, towarzyszka' wtórne, powstało w rezultacie syngulatywizacji z wcześniejszego zbiorowego 'grupa ludzi połączonych serdecznymi stosunkami, towarzysze, przyjaciele'.

drużyna od XV w. 'zorganizowany zespół ludzi związanych wspólnotą interesów, celów', przest. 'grono przyjaciół, towarzyszy; kompania, wspólnota, bractwo', dial. też 'rodzina, domownicy; orszak weselny, weselnicy', 'jedna warstwa nitek przy snuciu przędzy'. Ogsł.: cz. *družina* 'świta, orszak; kompania, gromada ludzi, towarzystwo, grono przyjaciół', r. *družína* 'grupa ludzi, oddział, dobrowolne stowarzyszenie', scs. *družina* 'przyjaciele, towarzysze; orszak, świta; wspólnota, związek'. Psł. **družina* 'grupa ludzi stanowiących wspólnotę, związanych np. więzami krwi, przyjaźnią, wspólnymi celami, przynależnością do czegoś', rzecz. zbiorowy od psł. **drugъ* 'człowiek lub przedmiot związany czymś z otoczeniem; członek jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnik czegoś, towarzysz, kolega, przyjaciel' (zob. *druh*), z przyr. **-ina*.

drwa mn od XIV w. 'kawałki drewna na opał', kasz. *drva* / *drëva* 'drwa'. Ogsł.: cz. dial. *drvo* 'polano, drewno', stcz. *drva* mn 'drzewa rosnące, materiał drzewny', r. *drová* 'drewno opałowe', scs. *drъva* mn 'drewno opałowe', ch./s. *dȑvo* 'drzewo rosnące; drewno'. Psł. **drъva* [< **drū̯ā*] ż 'drewno, drzewo przygotowane na opał, porąbane na polana', pierwotny rzecz. zbiorowy z przyr. **-ā* pokrewny z *drzewo* (zob.), utworzony od pie. **dru-* (tj. od tematu przypadków zależnych pie. rzecz. **dóru* n, dop. **dru-nó-s* 'drzewo'). Najbliższy odpowiednik: alb. *dru* ż [< **druū̯ā*] 'drzewo; drewno; żerdź', por. też stind. *dru-* 'drzewo', *su-drú-* 'dobre drewno, drzewo', gr. *drȳs*, dop. *dryós* [< **druū̯os*] 'drzewo, zwłaszcza dąb'. W językach słow. wtórnie powstawały formy l. pj **drъvo*, a wobec tego pierwotna postać **drъva* stawała się formą l. mn. — Od tego *drwal* 'robotnik ścinający drzewa' od XV w. (w XIV w. jako nazwa osobowa), od tego z kolei *drwalnia* 'pomieszczenie, gdzie się rąbie i przechowuje drewno na opał'. Por. *drewno, drwić*.

drwić *drwię* od XVII w. 'szydzić, kpić z kogoś, wyśmiewać się; lekceważyć', w stp. XVI w. 'mówić od rzeczy, pleść, bajać, gadać głupstwa', *drwić się* 'głupstwa robić, błądzić, mylić się, błaźnić się', kasz. *drvìc* 'drwić'; z przedr. *wydrwić, zadrwić sobie*. Por. cz. dial. *drvit* 'gadać głupio, byle co, paplać', słc. dial. *drviť* 'gadać głupstwa', br.

dial. *drivíc'* 'mówić głupstwa, bzdury; kłamać, łgać; bredzić, majaczyć', *drvic'* 'żartować, naśmiewać się; bredzić, majaczyć'. Czas. odrzecz. od *drwa* (zob.) w przenośnym znaczeniu: stp. XVI w. *drwa* mn 'czcza, bezsensowna gadanina, rzecz' (w XVI–XVIII w. 'rzecz małej wartości, nietrwała'), por. w XVII w. (u W. Potockiego) *skoro drew na pasiekę nawalił* 'nałgał', u Lindego *drwić* = *drwa gadać* („*drwić*, bajać, *drwa* abo czcze rzeczy *gadać*, *pleść*"). Pierwotne znaczenie 'gadać głupstwa, bzdury, bajać, łgać', stąd 'gadać głupstwa, bajać o kimś' > 'szydzić, kpić z kogoś, wyśmiewać kogoś'.

drygać od XV w. 'drgać, podskakiwać', stp. 'poruszać, potrząsać całym ciałem lub nogami', w XVI w. wyjątkowe 'drgać, drżeć, trząść się od czegoś', dial. 'dygotać, trząść; podskakiwać', *drygać się* 'bać się, trwożyć się'; wielokr. z przedr. *podrygiwać*. Odpowiedniki tylko we wschsł.: strus. *drygatisja* 'drżeć, trząść się', r. *drýgat'* 'kopać nogami', dial. 'drżeć, trząść się; rzucać się w konwulsjach; bać się'. Psł. dial. **drygati* 'trząść się, drżeć; potrząsać, poruszać czymś', czas. wielokr. od psł. **drъžati* 'trząść się, dygotać, drgać' (zob. *drżeć*), z typowym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y*. — Od tego *dryg*, w zwrocie *mieć dryg* 'mieć zdolności, skłonności do czegoś'.

drzazga od XV w. 'drobny, ostry odłamek drewna, szkła, metalu itp.', 'mały odłupany kawałek drewna używany na podpałkę', dial. *drzazga* / *drzâzga* (*drzozga*) / *drzezga* / *drzyzga* i *drzaska* 'trzaska; żywiczny kawałek drewna na podpałkę', stp. XVI w. także 'wiór', kasz. *dřâzga* 'drzazga; łuczywo; część łuczywa'. Por. stp. XV w. *drzazg* 'pręt', XV–XVI w. *drzażdże* 'pręty'. Płnsł. (szczątkowo poświadczone też w płdsł.): cz. *dřízka* 'drzazga', stcz. *dřiezha* / *dřiezka* 'ts.', r. dial. *drazgá* 'mała szczapa', ukr. *drízky* mn 'małe kawałeczki czegoś, drzazgi', *drázka* 'trzaska, drzazga', por. ch. dial. czak. *dreščica* 'ts.'. Psł. **drěska* > **drězga* 'drobny odłamek drewna, trzaska', odmianka fonetyczna psł. **trěska*, p. *trzaska* (zob.), z udźwięcznieniem **tr-* > **dr-* i **sk* > **zk* > **zg*.

drzeć *drę* od XIV w. 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać, drapać; obdzierać, zdzierać, wyrywać; szarpać, targać, tarmosić; zdzierać, zużywać', 'dokuczać, dawać się we znaki (o bólu reumatycznym)', daw. 'siłą wyciągać, wydzierać; grabić, łupić, wyzyskiwać', przest. 'iść szybko, pędzić' (już stp. 'iść, biec'), *drzeć się* też 'krzyczeć, wrzeszczeć, śpiewać, płakać bardzo głośno, wydawać wrzaskliwe dźwięki', kasz. *dřěc są* 'drzeć się, rwać się', 'wrzeszczeć, krzyczeć; kłócić się'; z przedr. *obedrzeć*, *odedrzeć*, *odrzeć*, *podrzeć*, *rozedrzeć*, *udrzeć*, *wydrzeć*, *zedrzeć*; wielokr. *-dzierać*: z przedr. np. *obdzierać*, *oddzierać*, *odzierać*, *udzierać*, *wydzierać*, *zdzierać*. Także stp. od XIV w. *drać*, *dzierze* 'drzeć, targać, szarpać' (może też 'zabierać, grabić'), *drać pczoły* 'wydzierać plastry z pszczołami z barci'. Ogsł.: cz. *dřit*, *dru* 'drzeć, rozdzierać, obdzierać; ściągać, łupić (np. skórę, korę); męczyć, dręczyć; ciężko pracować, harować', *drát*, *deru* 'drzeć, rozdzierać, szarpać; zdzierać, zrywać', r. *drat'*, *derú* 'rwać, rozrywać, rozdzierać; zdzierać, zużywać; obdzierać (np. skórę); drapać, skrobać; szarpać, targać; bić, chłostać; wyzyskiwać', 'krzyczeć głośno', 'uciekać, zmykać', scs. *dьrati*, *derǫ* 'zdzierać, obdzierać ze skóry; drzeć, rwać; drapać, skrobać', cs. *drěti*, *derǫ* 'łupić, rabować'. Psł. **derti*, **dьrǫ* (/ **dьrati*, **derǫ*) 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać; zdzierać (skórę ze zwierzęcia, korę z drzewa), łupić; drapać, skrobać', pokrewne z lit. *dìrti*, *diriù* / *dìrti*, *derù* 'zdzierać skórę, łupić; zdzierać, zużywać; bić, uderzać', łot. *dìrât* 'zdzierać skórę, łupić', stwniem. *zerren* 'rwać, targać, szarpać' (dziś niem. *zerren* 'ts.'), gr. *dérō* / *deírō* 'obdzieram ze skóry; oddzieram, odrywam; łoję skórę, biję', od pie. pierwiastka **der-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać'. Por. *drapać*.

drzemać od XIV w. 'być w półśnie, być sennym', daw. i dial. *drzymać*, kasz. *dřemac* 'ts.'; jednokr. z przedr. *zdrzemnąć się*. Ogsł.: cz. *dřímat*, r. *dremát'*, ch./s. *drémati* 'ts.'. Psł. **drěmati* 'drzemać', pokrewne z łac. *dormiō*, *dormīre* 'spać', stind. *drā́ti* 'śpi', od pie. **drē-m-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **drē-* / **drə-* 'spać'. — Od tego *drzemka*.

drzewo od XIV w. 'arbor'; zdr. *drzewko*. Ogsł.: cz. *dřevo* 'drewno, drwa; drewniany

przedmiot (np. blat stołu, instrument muzyczny)', stcz. i dziś dial. 'drzewo (np. leśne)', r. *dérevo* (dial. też *derěvo* / *derevó*) 'drzewo' (w gwarach często tylko 'drzewo liściaste'), 'pień ściętego drzewa; drewno (np. używane jako budulec)', dial. o różnych przedmiotach (np. 'belka', 'żerdź', 'pałka do prania bielizny w rzece', 'kopyto szewskie', 'łódka wydłubana z pnia)', scs. *drěvo*, dop. *drěva* / *drěvese*, mn *drěvesa* 'drzewo; drewno; kół, pal, pałka, drąg, kij'. Psł. **dervo* 'drzewo', pokrewne z lit. *dervà* 'smolne drzewo, drewno; szczapa, kawałek smolnego drewna, łuczywo; dziegieć, smoła', od pie. **der-eu̯-* / **der-u-* / **dr-eu̯-* 'drzewo'.

drzwi mn od XIV w., stp. *dźwierze* / *dźwirze*, w części gwar tylko 'wrota stodoły' lub 'furtka w płocie', kasz. *dvéře* / *ʒvéře* / *dèře* mn 'drzwi'; zdr. *drzwiczki*. Ogsł.: cz. *dveře* (przest. *dvéře*, dial. *dveřy* / *dvíře*) mn, stcz. *dřvi*, r. *dver'* ż, *dvéri* mn, scs. *dvьrь* ż, *dvьri* 'ts.'. Psł. **dvьri* mn (l. pj **dvьrь*) 'zamknięcie otworu wejściowego do pomieszczenia, otwór wejściowy', pokrewne z lit. *dùrys*, goc. *daúr*, niem. *Tür* 'drzwi', *Tor* 'brama', łac. *forēs*, gr. *thýra*, stind. *dvā́raḥ*; wszystkie te wyrazy kontynuują pie. **dʰu̯r-* / **dʰu̯er-* / **dʰu̯or-* 'drzwi'. W polskim oczekiwalibyśmy postaci **dwrzi*, realnie istniejąca forma w rezultacie przestawki grupy spółgłoskowej **dwrz* > *drzw*; pierwotna kolejność głosek zachowana w pochodnym *odźwierny* (zob.). Por. pokrewne *dwór*.

drżeć *drżę* od XIV w. 'trząść się, dygotać, drgać, migotać', 'lękać się, trwożyć się, bać się', kasz. *dërżlec* (*dërżlac*) / *drèżlec* / *drżec*, *-ži* 'drżeć, trząść się, dygotać'; z przedr. *zadrżeć*. Ogsł.: stcz. *držeti* / *drežeti* 'trząść się, drżeć', r. *drožát'* 'dygotać, trząść się; trzepotać, bić w przyspieszonym rytmie (o sercu); migotać, drgać', cs. *drъžati* 'drżeć'. Psł. **drъžati* 'trząść się, dygotać, drgać', pokrewne z lit. *drugỹs* 'febra, malaria; motyl', łot. *drudzis* '(zimna) febra', *drudzi* mn 'mole', od pie. **dʰreu̯gʰ-* 'trząść (się)'. Zob. *drgać*.

duch od XIV w. 'istota niematerialna, spiritus', 'psychiczna strona człowieka, dusza', stp. i dial. też 'oddech, tchnienie; wiatr; wyziewy', dial. 'zjawa, widmo, upiór, istota bezcielesna'. Ogsł.: cz. *duch* 'dusza; istota niematerialna, zjawa', stcz. 'dech, tchnienie, oddech; powiew, wyziew', r. *duch* 'oddech, dech, oddychanie', 'dusza, charakter, osobowość', 'nadprzyrodzona, bezcielesna istota, duch', scs. *duchъ* 'oddech, dech', 'wiatr', 'dusza'. Psł. **duchъ* [< **dou̯so-*] 'podmuch, powiew wiatru', 'tchnienie, dech, oddech; oddech jako przejaw życia, siły witalnej, tchnienie życia', 'niematerialna, niecielesna, psychiczna strona człowieka, dusza', 'istota niematerialna, niecielesna; mara, upiór, zjawa', dokładny odpowiednik: lit. *daũsas* 'powietrze; oddech, tchnienie'. Pierwotnie nazwa czynności, wtórnie nazwa rezultatu czynności od pie. **dʰeu̯-s-* 'prószyć, rozpraszać się, unosić się kłębami (o kurzu, dymie, parze), wiać, dąć (o wietrze); parować, wyziewać' (por. *dech*, *tchnąć*), z regularną wymianą rdzennego **eu̯* ⇒ **ou̯* > psł. **u*. — Od tego *duchowy* → *duchowny*; *duchota* 'duszne, parne powietrze, zaduch' (dial. 'duszność, trudności z oddychaniem, kaszel'). Zob. też *dusza*.

dudek *dudka* od XV w. 'ptak Upupa epops', przen. 'głupiec', kasz. *dudek* (i *duda*) 'niedołęga, safanduła'. Płnsł.: cz. *dudek*, *-dka* 'dudek', ukr. dial. *dudók*, *-dká* 'ts.'. Psł. dial. **dudъkъ* 'Upupa epops', nazwa ptaka pochodzenia dźwkn. od charakterystycznego głosu, por. p. dial. *du-du!*, cz. *dudú!* 'o głosie dudka'.

dudnić od XIX w. 'huczeć'; z przedr. *zadudnić*. Ogsł.: cz. *dunět* (dial. *dudnět*) 'huczeć', ukr. *dudníty* 'dudnić, huczeć', bg. dial. *dúdna* 'huczeć; gadać, paplać; mruczeć, mamrotać'. Psł. **dudъněti*, **dudъnitь* 'wydawać głuchy odgłos, huczeć', czas. pochodzenia dźwkn. od interj. *du-du!* (por. np. p. dial. *dudu!* 'naśladowanie głosu niektórych instrumentów muzycznych, np. bębna, trąby').

dudy mn od XVI w. 'instrument muzyczny gajda', dial. też 'płuca zwierzęce, czasem razem z sercem i wątrobą', kasz. *dudë* mn 'dudy'; dawniej l. pj *duda* 'piszczałka', także 'grający na piszczałce' (w XIV w. nazwa osobowa *Duda*). Ogsł.: cz. *dudy* mn 'gajda', r. przest. i dial. *dudá* 'rodzaj piszczałki', dial. też 'gajda', ch./s. *dúda* 'dziecięca piszczałka; rurka, cewka; cewkowata szyjka na-

czynia', dial. *dùde* mn 'gajda'. Psł. **duda* 'dęty instrument muzyczny składający się z mieszka skórzanego i piszczałek, gajda; piszczałka, fujarka', rzecz. odczas. od psł. **dudati* / **dudĕti* 'wydawać niski, huczący, dudniący głos; grać na piszczałce, na dudach' (por. p. dial. *dudać* 'grać na dudach; grać; licho grać', słc. dial. *dudať* 'grać na dudach, na innym instrumencie; cicho podśpiewywać, mruczeć; mruczeć, o kocie', słwń. *dúdati* 'grać na dudach', r. *dudét'* 'grać na fujarce, trąbce, piszczałce, dudach; trąbić; brzęczeć', dial. 'mruczeć; szumieć, świstać, o wietrze'). Podstawowe czas. od dźwkn. interi. **du-du!* (zob. *dudnić*).

dukać od XVIII w. 'czytać, mówić nieudolnie, niewyraźnie, jąkając się; sylabizować, bąkać', przest. 'powtarzać coś ciągle, do znudzenia', daw. XVII w. 'w róg trąbić', 'skrzeczeć (o żabie)', dial. 'niewyraźnie mówić', 'gderać', 'nalegać, ciągle się upominać; popędzać do roboty', 'narzekać', 'siedzieć uporczywie nad robotą, dłubać w papierach', 'dłubać, robić dziury' (por. też dial. śl. *duknąć* 'popchnąć; uderzyć, szturchnąć', koc. *podukać* 'ugnieść ziemniaki, marchew'), kasz. *dukac* 'ślęczeć nad czymś, mozolić się; czytać, mówić nieudolnie'. Por. r. dial. *dúkat'* 'stukać, pukać; rozbijać', dial. 'pić łapczywie', ukr. dial. *dúkat'* 'stukać dziobem w drzewo (o dudku, dzięciole)'. Psł. dial. **dukati* 'wydawać niewyraźny, dudniący odgłos; stukać, pukać', czas. pochodzenia dźwkn., oparty na interi. *du!*, por. p. *dudu!* i *du-du!* 'naśladowanie dźwięku instrumentów muzycznych, np. trąby, bębna'. Zob. też *dudnić*.

duma od XVI w. 'poczucie godności', 'to, co jest przedmiotem dumy, chluba, chwała; zaszczyt', 'zarozumiałość, pycha', przest. 'myśl, rozmyślanie, marzenie', 'pieśń, utwór literacki', stp. XVI w. też 'błędne mniemanie, wymysł, urojenie' (z polskiego zapożyczone cz. poet. *duma* 'myślenie, rozmyślanie, marzenie', słc. *duma* 'ts.'). Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *duma* 'rada, narada, obrady, wskazówka; myśl; zamysł, zamiar; rozum', r. *dúma* 'myśl, dumanie' (też 'rosyjski parlament', hist. 'rada bojarów'), bg. *dúma* 'słowo, wyraz' (*dumi* mn 'to, co się mówi, mowa'), lud. 'rozmowa', 'złe słowa', 'myśl'. Psł. **duma* 'myśl, zamysł, mniemanie, rozmyślanie', bez pewnej etymologii. Trudności fonetyczne, morfologiczne i semantyczne napotyka często przyjmowane zapożyczenie z germ.: goc. *dōms* m 'orzeczenie sądowe, zdanie, sąd, osąd; sława', stang. *dōm* 'mniemanie, wyrok, sąd; rada, zgromadzenie', stnord. *dómr* 'zgromadzenie sądowe' (< pgerm. **dōmaz* < pie. **dʰō-mo-* 'coś ustanowionego, prawo' od pie. **dʰē-* 'kłaść, stawiać', zob. *dziać*). Niepewne także przyjmowanie rodzimego pochodzenia wyrazu, wyprowadzanie z prapostaci **dʰou̯(ə)mā* od pie. **dʰeu̯(ə)-* 'wiać, dąć; sypać, rozpraszać się, wirować, unosić się kłębami' (zob. *dym*) bądź od psł. **dǫti*, **dъmǫ* 'wiać, dąć, dmuchać' (zob. *dąć*). Polskie znaczenie 'zarozumiałość, pycha; poczucie godności' prawdopodobnie z 'rozmyślanie, mniemanie (o sobie)'. Zob. *zdumieć*.

dumać od XV w. 'rozmyślać, zastanawiać się, medytować; marzyć'; z przedr. *zadumać się* 'zamyślić się', *zadumany* 'pogrążony w zadumie'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *dumati* 'radzić, odbywać naradę, udzielać rad; myśleć, mniemać, sądzić; obmyślać, zamierzać, planować', r. *dúmat'* 'myśleć, rozmyślać; sądzić, mniemać; frasować się, trapić się', bg. lud. *dúmam* 'mówić; rozmawiać; myśleć, rozmyślać, mniemać; radzić', słwń. dial. *dumati* 'myśleć'. Psł. **dumati* 'rozmyślać, myśleć, zastanawiać się, medytować, sądzić, mniemać', czas. odrzecz. od psł. **duma* 'myśl, zamysł, mniemanie, rozmyślanie' (zob. *duma*). — Od czas. przedrostkowego *zaduma*.

dupa od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Dupka*) 'pośladki, tyłek, anus'; zdr. *dupka*. Ogsł.: cz. *doupa* 'zagłębienie, jama, dół, nora', dial. *dupa* / *dupa* 'pośladki, tyłek', ukr. dial. *dúpa* 'pośladki, tyłek', 'tępy koniec jajka', 'tylna część łodzi', 'dolna część snopa', słwń. *dúpa* 'zagłębienie w ziemi, dół, jama, nora, jaskinia', bg. *dúpka* 'otwór, dziura; dół, jama; nora, barłóg zwierzęcia', 'naturalne zagłębienie, np. dziurka w nosie, dziupla w drzewie', 'puste wnętrze'. Psł. **dupa* (/ **dupъ*) 'wgłębienie, zagłębienie naturalne w ziemi, w skale, w drzewie, w jakimś

przedmiocie, w ciele (ludzkim)', 'celowo zrobione zagłębienie w ziemi, w drzewie', od pie. **dʰeu̯-p-* 'głęboki, wydrążony' (por. prapokrewne lit. *daubà* 'parów, wądół, dolina', łot. *dùobe* 'dół, jama; zagłębienie, wklęsłość; głębina w rzece; grób', goc. *diups*, niem. *tief* 'głęboki', oparte na pie. wariancie **dʰeu̯-b-*). Podstawowe dziś znaczenie 'anus' wtórne, rozwinęło się z 'wgłębienie, otwór', początkowo był to prawdopodobnie eufemizm zastępujący p. daw. i dial. *rzyć* < psł. **ritъ* 'anus'. — Od tego *zadupie* (od wyrażenia przyimkowego *za dupą*).

dur 'grupa ostrych chorób zakaźnych, którym towarzyszy wysoka gorączka i zamroczenie umysłu; odurzenie, obłęd' (jako termin medyczny od XX w.), daw. 'trucizna wywołująca obłęd, odurzenie', 'upór, krnąbrność', dial. 'tyfus', kasz. *dër* 'szorstkość, hardość, upór'. Por. r. dial. *dur* 'głupota, niedorzeczność, fanaberie; szaleństwo; łobuzerstwo', ukr. *dur* 'zamroczenie, odurzenie; kaprysy, fochy; figle', dial. 'głupota, niedorzeczność', 'roślina lulek, Hyoscyamus niger'. Psł. dial. **durъ* 'wzburzenie, zamroczenie umysłu; to, co wywołuje taki stan (np. choroba, trująca roślina)', rzecz. odczas. od psł. **duriti* (zob. *durzyć*).

durny od XVI w. 'niemądry, nierozsądny, głupi, szalony', daw. i dial. też 'próżny, pyszny, zarozumiały', 'lichy, mały', dial. *durna choroba* 'dur, tyfus', kasz. *dërni* 'energiczny, stanowczy; hardy, ordynarny, krnąbrny; głupi'. Ogsł.: słc. dial. *durný* 'płoszący się, lękliwy; gniewny, skłonny do gniewu; głupi', r. *durnój* 'zły, niedobry; wulgarny; naganny, karygodny; brzydki, wstrętny', pot. i dial. 'głupi, przygłupi', dial. też 'szalony, wściekły; chory; dziki, nieokiełznany; zepsuty, zatęchły; stary, zniszczony', ch./s. *dȕran* 'gniewny, zły, srogi'. Psł. **durьnъ* 'burzący się, wzburzony, pobudzony, otumaniony czymś; gniewny, wściekły, szalony', przym. od psł. **duriti* (zob. *durzyć*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *dureń*.

durzyć od XVIII w. 'wprowadzać w błąd, oszukiwać, zwodzić, tumanić; oszałamiać', dial. 'judzić, podjudzać' (podh. *psy durzą* 'dokuczają szczekaniem'), *durzyć się* 'oszukiwać się, tumanić się, zawracać sobie czymś głowę', 'kochać się w kimś', dial. podh. 'puszyć się, nadymać się, jak np. indyk; gniewać się, sierdzić się', też 'układać nieszczelnie (o snopkach)'; z przedr. *odurzyć* 'spowodować utratę świadomości, niewrażliwość na ból itp., zamroczyć', *zadurzyć się* 'zakochać się, zawrócić sobie kimś głowę'. Por. daw. XVIII w. *durzeć* 'tracić świadomość, wpadać w osłupienie', stp. XVI w. *durować* 'szaleć, nie być przy zdrowych zmysłach; hulać, szaleć, dokazywać; być hardym, zuchwałym, pysznić się', dial. wyjątkowe 'żartować, błaznować'. Ogsł.: cz. daw. *duřiti* 'gniewać; płoszyć', r. pot. i dial. *duríť* 'wariować, szaleć; grymasić', ch./s. *dúriti se* 'gniewać się, dąsać się; grymasić', dial. 'być wstrętnym, obrzydliwym'. Psł. **duriti*, **duŕǫ* 'wprowadzać w stan silnego wzburzenia, odurzenia, zamroczenia', 'być wzburzonym, być w stanie silnego wzburzenia, odurzenia, zamroczenia', czas. odprzym. od słabo poświadczonego psł. **durъ* 'burzący się, wzburzony, szalony, dziki' (por. r. dial. *dúryj* 'głupi', słwń. dial. *dúr* 'płochliwy, dziki'), niejasnego pochodzenia, może derywatu z przyr. **-rъ* od psł. czas. **duti*, **dujǫ* 'wiać, dąć (o wietrze)', pie. **dʰeu̯(ə)-* 'sypać, rozpraszać się, wirować, unosić się kłębami (np. o kurzu, dymie, parze); wiać, dąć', por. zwłaszcza znaczenie należącego do tego pierwiastka gr. *thýō* 'szaleję, huczę'.

dusić *duszę* od XV w. 'uniemożliwiać oddychanie przez ściskanie gardła, pozbawiać tchu', 'uciskać', kasz. *dëšëc*, *dëši* / *dusëc* 'dusić, dławić'. Ogsł.: cz. *dusit* 'pozbawiać oddechu, utrudniać oddech przez ucisk; krztusić; tłumić, powstrzymywać; gotować pod przykryciem', r. *dušíť*, *dušú* 'uniemożliwiać oddychanie, pozbawiać tchu, dławić, krztusić; tłumić, głuszyć, powstrzymywać', ch./s. *dȕšiti* 'pozbawiać tchu, dławić, krztusić'. Psł. **dušiti* 'powodować duszenie się, ciężki oddech, sapanie, dyszenie, utratę oddechu, tchu, możliwości oddychania', od psł. **duchъ* (zob. *duch*).

dusza od XIV w. 'anima', kasz. *dëša* / *duša* / *dȕša* 'dusza', 'słupek kwiatowy; okwiat, dno kwiatowe u jabłoni i grusz; rdzeń w dudce pióra; pęcherz pławny u ryb; powietrze

w dętce'. Ogsł.: cz. *duše* ż, r. *dušá*, scs. *duša* 'dusza', przen. 'życie', 'człowiek'. Psł. **duša* [< **duch-ja*] 'dech, tchnienie', 'psychiczny, wewnętrzny świat człowieka, duch', 'byt niematerialny, nieśmiertelny, ożywiający ciało', od psł. **duchъ* (zob. *duch*), z przyr. **-ja*. — Od tego *duszyczka* (nowsze zdr. od pierwotnego zdr. *duszyca*); od wyrażenia przyimkowego *zaduszny* od XV w. 'przeznaczony na modły za dusze zmarłych (o dniu)', stp. też 'związany z pogrzebem, żałobny', *zaduszne danie* 'zapis testamentowy'.

duszny od XVI w. 'utrudniający oddychanie, duszący, parny, upalny; odurzający, duszący (o zapachu)', w XVI w. też 'zduszony, przygnieciony; trapiący, nękający', kasz. *dèšni* 'tamujący oddech, duszący, duszny'; przysł. *duszno* od XVI w. 'gorąco, parno, brak powietrza', *duszno mi* 'duszę się, odczuwam brak tchu', dial. też *dusznie* 'parno, bez powietrza'. Ogsł.: cz. *dušný* 'astmatyczny; stłumiony, zduszony', dial. 'duszący, duszny', też *dusný* 'duszący; stłumiony, przytłumiony', r. *dúšnyj* 'duszący, parny, upalny, gorący', dial. 'intensywnie pachnący, aromatyczny' i 'śmierdzący, stęchły', cs.-s. *dušьnъ* 'uduszony, zadławiony', bg. *dúšen* 'utrudniający oddychanie, parny, gorący'. Psł. **dušьnъ* 'duszący, utrudniający oddychanie, zapierający dech', przym. odczas. od psł. **dušiti* 'utrudniać, uniemożliwiać oddychanie' (zob. *dusić*), z przyr. **-ьnъ*.

duży od XVI w. 'dość wielki'; przysł. *dużo*. Płnsł.: cz. dial. *duží* 'silny, mocny; tęgi, potężny, gruby; trwały, stały', słc. *dúži* 'silny, mocny, tęgi, krzepki; dzielny, wysoki', strus. *dužii* / *djužii* 'mocny, silny; potężny', r. pot. *djúžlj* 'silny, mocny; potężny; zdrowy; rosły, wysoki', dial. *dúžlj* i *djúžlj* / *djužój* 'duży, silny; zdrowy; trwały, wytrwały; sprawny; wygodny, dogodny; dobry; dorosły, wybujały, dorodny; dojrzały', ukr. *dúžyj* 'bardzo silny, mocny, tęgi; zdrowy; bardzo wielki, okazały; możny, wpływowy', dial. też 'bogaty, zamożny'. Psł. dial. **dužь* [< **dug-jь*] 'bardzo silny, mocny, krzepki, zdrowy; wyróżniający się pod względem rozmiarów, ilości', przym. utworzony za pomocą przyr. **-jь* od pie. **d^{h}oug^h-o-* (oczekiwane słow. *†dugъ* nie jest poświadczone), por. lit. *daũg* przysł. 'wiele, mnóstwo; obficie; bardzo', łot. *daũdz* przysł. 'wiele, mnóstwo; bardzo'. Podstawą był pie. pierwiastek **d^{h}eug^h-* 'dotykać (się), stykać się; cisnąć, wyciskać, doić; obficie udzielać, rozdawać'. Znaczenia 'bardzo silny, mocny, krzepki' i 'wielki, duży' zapewne z przypuszczalnego wcześniejszego 'obfity, liczny, obficie udzielany' lub podobnego.

dwa m nieosobowe i n, *dwie* ż, *dwaj* m osobowe, liczeb. główny od XIV w. Ogsł.: cz. *dva* m, *dvě* ż, n, r. *dva* m, n, *dve* ż, scs. *dъva* m, *dъvě* ż, n. Psł. **dъva* m, **dъvě* ż, n 'dwa', 'dwójka', dokładne odpowiedniki z tym samym znaczeniem: stind. *duvá* m, *duvé* ż, n, gr. (homeryckie) *dýō*, łac. *duo*. Z pie. **d(u)u̯ō* / **d(u)u̯ai̯* 'dwa'. — Od tego *dwoje* liczeb. zbiorowy 'dwie osoby' od XIV w (psł. liczeb. wieloraki i mnożny **dъvojь* 'dwu rodzajów, dwojaki', 'podwójny') → *dwojaki* od XIV w. 'dwu rodzajów' (co do budowy zob. *czworaki*), *dwoisty*, *dwójka*.

dwadzieścia liczeb. główny od XIV w., stp. też *dwadzieście*, kasz. *dvaʒesce*. Ogsł.: cz. *dvacet*, stcz. *dvadseti* / *dvadceti*, r. *dvádcať*, scs. *dva desęti*. Psł. **dъva desęti* '20', zestawienie liczeb. **dъva* i **desęti*, mian. pdw od **desętь* (zob. *dwa* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dwie dziesiątki'. W językach słow. zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęti* (> p. *-dzieście*, *-dzieści*). — Od tego liczeb. porządkowy *dwudziesty* (→ *dwudziestka*); *dwadzieścioro*.

dwanaście liczeb. główny od XIV w., stp. też *dwanaćcie* / *dwanacie*, kasz. *dvanâsce*. Ogsł.: cz. *dvanáct*, r. *dvenádcať*, przest. *dvanadesjať*, dial. *dvanádcať*, scs. *dъva na desęte* m, *dъvě na desęte* ż, n. Psł. **dъva na desęte* '12', zestawienie złożone z liczeb. **dъva* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *dwa*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dwa na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie*, *-ćcie*, *-cie*, *-ście*), zob. *czternaście*. — Od te-

go liczeb. porządkowy *dwunasty* → *dwunastka*; liczeb. zbiorowy *dwanaścioro*.

dwieście liczeb. główny od XIV w. Ogsł.: cz. *dvě stě*, r. *dvésti*, dial. *dvásta / dvésta*, scs. *dъvě sъtě*. Psł. **dъvě sъtě* '200', zestawienie form l. pdw od liczebników **dъva* i **sъto* (zob. *dwa*, *sto*). Pierwotne znaczenie 'dwie setki'. — Od tego *dwusetny*.

dworzec 'stacja kolejowa; budynek na stacji kolejowej, autobusowej' (od XIX w.), daw. i dial. 'duży budynek, gmach, zamek, pałac', 'dziedziniec, podwórze' (dial. *na dworcu* 'poza budynkiem, na zewnątrz'), 'dworzanie, służba, świta, otoczenie właściciela dworu', stp. od XV w. 'gospodarstwo rolne; folwark, dom mieszkalny należący do folwarku'. Ogsł.: cz. *dvorec* 'dwór, folwark; kort', dial. 'podwórze, dziedziniec', stcz. *dvořec*, *-rcě* 'małe gospodarstwo, zagroda, folwark', r. *dvoréc*, *-rcá* 'pałac; rezydencja', dial. też *dvórec* 'podwórze, dziedziniec; (duży) dom; zagroda wiejska; folwark; stajnia, chlew; zagroda dla bydła; przybudówka, spichlerz; oberża, gospoda', cs. *dvorъcь* 'podwórze, dziedziniec', ch./s. *dvórac* 'okazały dom; zamek, pałac'. Psł. **dvorъcь*, zdr. od psł. **dvorъ* (zob. *dwór*).

dwór od XIV w. 'obszerny dom mieszkalny należący do majątku ziemskiego', 'wolna przestrzeń otaczająca dom (zwykle ogrodzona), podwórze, dziedziniec', 'wolna przestrzeń na zewnątrz domu pod gołym niebem' (*iść na dwór* 'wyjść na zewnątrz', *na dworze* 'na zewnątrz'), daw. 'rezydencja panującego lub magnata; panujący, magnat i jego otoczenie', dial. 'majątek ziemski, folwark', 'zagroda, chata z budynkami gospodarczymi i podwórzem, obejście', kasz. *dvór*, *dvoru* 'zagroda, chata wraz z całym otoczeniem', 'majątek ziemski; dom mieszkalny właściciela majątku'; zdr. *dworek*. Ogsł.: cz. *dvůr* 'podwórze; majątek ziemski z budynkami, gospodarstwo, zagroda', 'siedziba panującego, pałac; otoczenie panującego, dworzanie, urzędnicy dworscy, słudzy', r. *dvor*, *dvorá* 'podwórze', 'pojedyncze gospodarstwo wiejskie, dom mieszkalny z budynkami gospodarczymi, zagroda', daw. 'pałac, dwór', scs. *dvorъ* 'podwórze, dziedziniec; zagroda; atrium wewnątrz pałacu; mieszkanie, dom'. Psł. **dvorъ* 'przestrzeń otaczająca budynek mieszkalny i inne zabudowania, podwórze, obejście, zagroda; dom mieszkalny wraz z innymi zabudowaniami położony na zamkniętej przestrzeni', związane etymologicznie z psł. **dvъri* 'otwór wejściowy, drzwi' i z przytoczonymi tam wyrazami ie. (zob. *drzwi*), por. także łac. *forum* 'wolne miejsce; publiczny plac targowy'. — Od tego *dworak*, *dworka*, *dworzanin*; *dworski*, *dworny* 'zgodny z etykietą dworską, wytworny, elegancki' → *dworność*; *dworować* 'kpić, wyśmiewać się' (co widocznie było częste na dworach). Zob. *dworzec*, *podwórze*.

dybać *dybię* od XVI w. 'czatować, czyhać w ukryciu, potajemnie; nastawać na kogoś, napastować kogoś', 'iść ostrożnie, skradać się, czaić się', dial. też 'iść powoli; chodzić po ciemku', 'dosięgnąć, spotkać', kasz. *dèbac*, *dibają / dubac* 'czyhać, czatować, dybać, pilnować'; z przedr. *przydybać*, *zdybać*. Ogsł.: dł. *dybaś* '(skrycie, niespodziewanie, złośliwie) uderzać, szturchać; trafiać; stukać, uderzać (np. o sercu)', słc. daw. *dibať* 'chodzić na palcach', r. dial. *dýbáť* 'chodzić, kroczyć; chodzić cicho; iść niepewnie, z trudem; iść szybko, dużymi krokami', 'stawać na nogi (o dziecku zaczynającym chodzić); stawać na palcach, chodzić na palcach', 'niepewnie stać na nogach; chwiać się, kołysać się; stać bezczynnie, sterczeć', ch./s. daw. i dial. *dibati* (*se*) 'chwiać się, kołysać się; wahać się, zastanawiać się', dial. *dibati* też 'czyhać, czatować'. Psł. **dybati*, **dybajǫ* 'stąpać, chodzić na palcach, ostrożnie, czujnie, skradać się, czyhać', bez pewnej etymologii. Może pierwotnie czas. wielokr. od psł. **dъbati* w przypuszczalnym pierwotnym znaczeniu 'chodzić na palcach, czujnie, skradać się, czyhać' (zob. *dbać*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y*.

dyby mn 'kłody lub deski z otworami, w które zakuwano ręce i nogi więźnia', stp. od XV w. *dyba* 'kłoda przepiłowana wzdłuż z wycięciami na ręce i nogi więźnia', tu może należy dial. *dyby* (i *deby / dyble*) mn 'obuwie wydłubane w drzewie, drewniane, z drewnianą podeszwą', *dybka* 'wyżłobienie w żarnach'. Odpowiedniki przede wszyst-

kim we wschsł.: strus. *dyba* 'kłoda', 'narzędzie tortur: dwa wkopane słupy połączone u góry poprzecznym drągiem', r. *dýba* 'narzędzie tortur, na którym rozpinano ciało skazańca', dial. 'podstawka, kobyłka; rusztowanie do podnoszenia ciężarów; słup, na którym jest umocowany żuraw studzienny; żuraw studzienny; trójnóg z żerdek; słup z pnia z korzeniami', *vstať na dybý* 'stanąć dęba (o koniu)'; por. też słc. dial. *dyba* 'laska (?)'. Psł. dial. **dyba* 'część kłody, słup, pal, drąg, żerdź', bez pewnej etymologii. Nie można wykluczyć pochodzenia od pie. **dʰeu̯bʰ-* 'dłubać; głęboki', przy czym pierwotne byłoby znaczenie 'coś wydłubanego' czy też 'coś będącego rezultatem dłubania' (z czego mogłoby powstać niepoświadczone, przypuszczalnie pośrednie znaczenie 'część kłody uzyskana z pnia przez dłubanie').

dychać od XV w. 'oddychać (zwłaszcza intensywnie, głośno, z trudem), dyszeć, sapać', stp. też 'wydychać z siebie, ziać, dmuchać, chuchać', dial. także 'kaszleć', kasz. *dëχac*, *diχâ* / *diše* 'dychać'; z przedr. *oddychać* (zob.), *wydychać*, *wzdychać*, *zdychać*. Ogsł.: cz. *dýchat* 'oddychać', r. przest. i dial. *dycháť* 'ts.', scs. *dychati*, *dyšǫ* / *dychajǫ* 'ziać czymś, wydzielać, np. ciepło', 'tchnąć czymś, pałać silnymi uczuciami, namiętnością', 'dąć, wiać'. Psł. **dychati*, **dychajǫ* / **dyšǫ* 'dąć, wiać, dmuchać (o wietrze); oddychać (intensywnie, szybko, ciężko)', czas. wielokr. od psł. **dъchnǫti* 'wydać tchnienie, dmuchać, wiać, chuchać' (zob. *tchnąć*), z typowym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y* (z wcześniejszego **ŭ* → *ū*). — Od tego rzecz. odczas. *dych* w pot. i dial. zwrocie *ani słychu, ani dychu* 'brak jakiejkolwiek wieści, znaku życia, ani śladu', daw. XVII–XVIII w. i dziś dial. *dych* 'oddech, tchnienie'; *dychawica* → *dychawiczny*.

dygać 'kłaniać się, robiąc dyg' od XVIII w. (ale już w XVI w. pochodny rzecz. *dyg* 'ukłon ze zgięciem nogi w kolanie'), daw. XVII w. 'trząść się', dial. 'drżeć; bać się, lękać się; kłaniać się uniżenie; dźwigać ciężar', koc. *digac* 'iść'; jednokr. *dygnąć*. Por. słc. dial. *dygať* 'spółkować', r. dial. *dýgať* 'chwiać się, uginać się (pod ciężarem); uchylać się od czegoś; tchórzyć, bać się; skakać', br. dial. *dýhac'* 'kłaniać się, robiąc dyg', 'iść powoli, kuśtykając', 'przestępować z nogi na nogę', 'bić, kołatać (o sercu)'. Czas. pochodzenia dźwkn. od interi. wyrażającej trzęsienie się, dygotanie, kołysanie (por. stp. *dyk! dyk!*, p. dial. *dygu! dygu!*). — Od tego *dygotać* 'trząść się, drżeć', czas. intensywny z przyr. *-ot-*.

dym od XV w. 'lotne produkty spalania', 'para, opary', daw. od XVI w. 'przewód dymny; komin', przen. 'dom wiejski; zagroda wiejska, gospodarstwo wiejskie', dial. też 'kurz; kłęby kurzu', *dymy* mn 'mgły; mgła', kasz. *dim*, *dëmu* 'dym'; zdr. *dymek*. Ogsł.: cz. *dým* 'dym; opary', stcz. też 'dom; zagroda, gospodarstwo', r. *dym* 'dym', dial. też 'para, opary, wyziewy', hist. i dial. 'dom, gospodarstwo jako podstawowa jednostka opodatkowania; czynsz, podatek', scs. *dymъ* 'dym'. Psł. **dymъ* 'lotne produkty spalania, parowania, dym, para, opar', dokładne odpowiedniki: lit. *dū́mai* m 'dym', łot. *dūmi* 'ts.', łac. *fūmus* 'ts.', stind. *dhūmá-* 'ts.', z pie. **dʰū-mo-* 'kłębienie się, dymienie, dym' (od pierwiastka **dʰeu̯-* 'wirować, unosić się kłębami'). Znaczenie 'dom wiejski, zagroda, gospodarstwo' przenośne. — Od tego *dymny*; *dymnik*; *dymić* (*nadymić*, *zadymić*).

dyndać i *dyndać się* od XVIII w. 'kołysać się, wisząc, bujać się, chwiać się; machać, kołysać', dial. też *dyńdać* > *deńdać* 'biec powolnym kłusem (o koniu)', także 'o koniu, chodzącym w parze z drugim, który niewiele ciągnie, a przez to opuszczają się jego postronki', 'nie dbać o pracę, o gospodarstwo, lekceważyć sobie'. Por. cz. daw. *dyndati* 'trząść się (np. ze strachu), drżeć', dial. *dyndat* 'trząść, kołysać drzewem; trząść się, kołysać się (o owocu wiszącym na drzewie)', słc. dial. *dyndať* 'zwisać', ukr. dial. *dýndaty* 'kiwać się, chwiać się; kołysać nogami, chwiać się na nogach', bg. dial. *dindjákam* 'huśtać dziecko na rękach', *dindjákam se* 'kołysać się, huśtać się'. Czas. pochodzenia dźwkn., od interi. *dyn!* (por. p. *dyn! dyn!* 'o rytmicznym odgłosie', bg. *din! din!* przy huśtaniu dziecka), z częściowym podwojeniem pierwiastka (*dyn-d-*).

dynia od XVIII w. 'roślina Cucurbita pepo', daw. od XV w. 'melon, Cucumis melo'.

Ogsł.: cz. *dýně* ż 'dynia', r. *dýnja* 'dynia, melon', ch./s. *dȉnja* 'melon', dial. 'arbuz, Citrullus vulgaris'. Prawdopodobnie z prapostaci **kъdyńi*, która, tak jak i jej wariant **kъduľa*, jest zapewne przyswojeniem zapożyczonego słow. **kъduńa* przez wprowadzenie rodzimych przyrostków **-yńi* (jak np. w psł. **berskyńi*, zob. *brzoskwinia*) i **-uľa* (por. p. dial. *dula* / *gdula* 'odmiana gruszek', cz. *kdoule* 'pigwa', r. *dúlja* 'odmiana gruszek', ch./s. *dȕnja*, sts./ch. *gdunja* 'pigwa'). Wcześniejsza prapostać **kъduńa*, nazywająca nie znane pierwotnie Słowianom rośliny i ich owoce, to zapożyczenie z gr. *kydónia (mēla)* 'kidońskie (jabłka)' (od nazwy miejscowości na Krecie), może za pośrednictwem łac. *cydōnea (māla)*. Do zapożyczenia doszło prawdopodobnie na Półwyspie Bałkańskim, skąd wyraz przeszedł do innych Słowian. W polskim uproszczenie nagłosowej grupy spółgłoskowej (powstałej po zaniku słabej półsamogłoski): **kъd-* > **kd-* > **gd-* (por. dial. *gdula*) > *d-*.

dyrdać i *derdać* od XVIII w. 'iść szybko drobnymi krokami', dial. *dyrdać* 'biec szybko', *durdać* 'zrzędzić', kasz. *dërdac* 'gęgać', 'pleść, paplać', 'mleć tabakę, rozcierać liście tytoniu na proszek do zażywania', 'podskakiwać, iść, podrygując, iść małymi kroczkami', 'śpieszyć się', 'drżeć, kołysać'; por. dial. *dyrdosić się* 'pchać się, śpieszyć się, biec'. Por. gł. *dyrdać* 'skubać; drzeć, rwać, zrywać', cz. dial. *drdati* 'iść szybkimi, drobnymi krokami', 'skubać, targać; trząść', ukr. dial. *dýrdaty* 'dreptać, podskakiwać', mac. dial. *drda* 'rżnąć, ciąć czymś tępym'. Psł. **dr̥dati* 'targać, szarpać, drzeć, rwać', 'terkotać, trajkotać', czas. pochodzenia dźwkn. (z czym związana różnorodność znaczeń; znaczenie 'iść szybko, biec' prawdopodobnie wtórne z 'drzeć, rwać', por. *drzeć* 'iść szybko, pędzić, śpieszyć się', *rwać* 'szybko się posuwać naprzód, biec, pędzić'). Wyraz przejęty do języka ogólnego z gwar, stąd *-yr-* / *-er-* (i gwarowe *-ur-*) < **r̥*.

dyszeć *dyszy* od XV w. (daw. i dziś dial. *dyszeć*, *dysze*, w gwarach też z wtórnym bezokol. *dyszyć*, *dyszy*) 'oddychać intensywnie, głośno, z trudem', przest. i dial. 'oddychać' (dziś w zwrocie *ledwie dyszeć* 'omdlewać, być na pół umarłym'), kasz. *dëšec* / *dišec*, *diše* 'dyszeć, zipać'; z przedr. *zdyszeć się*, *zadyszeć się*. Ogsł.: gł. *dyšić*, *-ši* 'oddychać, dyszeć', cz. dial. las. *dyšeť*, *-ši* 'oddychać', r. *dyšáť*, *-šú* 'oddychać', 'chuchać, dmuchać', ch./s. *dišati*, *-šēm* 'dyszeć'. Psł. **dyšati* 'oddychać ciężko, z trudem, intensywnie, dyszeć, sapać', dokładny odpowiednik: lit. *dūsėti*, *dūsù* / *dūsiù* 'oddychać; ciężko oddychać, dyszeć; wzdychać; pokaszliwać', czas. stanu od pie. **dʰŭs-* (/ **dʰeu̯-s-*, **dʰeu̯es-*) 'unosić się kłębami, kurzyć, wiać, dmuchać; oddychać, dyszeć; wąchać; wietrzyć', z rdzennym **-y-* < **-ū-* (w rezultacie wzdłużenia zredukowanego wokalizmu pierwiastka). Por. *dychać*, *dusić*, *dusza*, *dech*. — Od czas. przedrostkowego *zadyszka*.

dzban od XV w. 'rodzaj naczynia', stp. XIV–XV w. *czban*, od początku XVI w. *zban*, dial. *dzban* / *žban* / *zban*, kasz. *zbòn*; zdr. *dzbanek*. Ogsł.: cz. *džbán* (dial. *žban*), stcz. *čbán* 'dzban', r. *žban* 'dzban, dzbanek', scs. *čьvanъ* 'drewniany dzban', ch./s. *žbȁn* 'niewielkie drewniane naczynie, wydłużone, spłaszczone, do noszenia i przechowywania wody, wina, ciał sypkich', dial. *džbȁn* 'kadź'. Psł. **čьbanъ* 'rodzaj naczynia drewnianego z uchwytem i dzióbkiem', od tej samej podstawy co *ceber*, z przyr. **-anъ*. W polskim rozwój **ćьb-* > *czb-* > *džb-* > *żb-* / *zb-* / *dzb-* (zob. *ceber*, gdzie dokładniej o rozwoju fonetycznym).

dziać *dzieję* od XV w. (w stp. i dziś dial. nieściągnięty bezokol. *dziejać*) 'wyrabiać na drutach, szydełkiem lub maszynowo odzież z nitek przędzy', dial. też 'nadziewać'; z przedr. *nadziać*, *odziać*, *rozdziać*, *wdziać*; wielokr. *dziewać* dial., poza tym z przedr. *nadziewać*, *odziewać* (→ *przyodziewać*), *podziewać* 'zarzucać, umieszczać nie wiadomo gdzie', *rozdziewać*, *wdziewać*. Psł. **dejati*, **dejǫ* (wielokr. **děvati*) 'kłaść, stawiać coś gdzieś; robić, czynić, wykonywać coś', czas. wielokr. od psł. **děti*, **deďǫ* 'położyć, postawić, umieścić coś gdzieś; zrobić, uczynić, wykonać coś' (por. stp. XIV–XVI w. i dial. *dziać* 'położyć, umieścić, podziać', w XV w. *dzieci się*, w XVI w. *dzieć się* 'podziać się', stcz. *dieti* 'umieścić, położyć, schować', strus. *dëti*, *dežu* 'pomieścić; po-

dziać, zapodziać; czynić, robić', ch./s. *djèti*, *djèdēm* 'wsadzić gdzieś, włożyć, położyć', dial. 'nadziewać, faszerować', scs. tylko z przedr. *vъzdèti*, *-deždǫ* 'podnieść, wznieść'), arch. czas. mającego dokładne odpowiedniki w lit. *dėti*, *dedù* (stlit. *demì*) 'kłaść, stawiać, umieszczać; sadzić, siać; robić, sporządzać', łot. *dêt* 'znosić, składać jaja', *dēt* 'nakładać, spajać; nadziewać, faszerować', stind. *dádhāti* 'stawia, kładzie', z pie. czasownika atematycznego **dʰē-* 'kłaść, stawiać', 1. osoba l. pj czasu teraźn. **dé-dʰə-mi*. Zob. *odziać*. — Od tego *dziany* → *dzianina*.

dziać się *dziéje się* od XIV w. 'odbywać się, stawać się, zdarzać się, zachodzić' (stp. i dial. *dziéjać*, *dziéję*), kasz. *ʒâc są* / *ʒéjac są* 'dziać się'; z przedr. *podziać się* 'zgubić się, zawieruszyć się, przepaść' → *zapodziać się* 'ts.'; wielokr. *zapodziewać się*. Ogsł.: cz. *dít se*, *déje se* 'dziać się', książk. 'podziewać się, podziać się', r. *déjat'sja* 'dziać się, robić się', scs. *déjati sę* 'odbywać się, dokonywać się'. Psł. **déjati sę*, **déjǫ sę* 'odbywać się, zdarzać się, zachodzić, stawać się', 'podziewać się, przepadać, znikać', czas. zwrotny do psł. **déjati*, **déjǫ* 'kłaść, stawiać coś gdzieś; robić, czynić, wykonywać coś', o pochodzeniu zob. *dziać*. — Od tego *dziéje* mn 'historia' → *dziéjowy*.

dziad od XIV w. 'stary mężczyzna, starzec', 'żebrak, biedak', 'ojciec ojca lub matki, każdy przodek', dial. też np. 'strach na wróble', *dziady* mn 'jeżyny', kasz. *ʒâd*, *ʒada* (*ʒâd* / *ʒȧd*) 'stary człowiek, starzec, dziad, żebrak', 'żniwiarz, który skosił ostatnie kłosy; ostatni snop; dożynki', 'placek pieczony na podłużnej blasze', 'młotek do klepania kosy', 'zły duch'; zdr. *dziadek* 'ojciec matki lub ojca'. Ogsł.: cz. *dèd*, r. *ded*, scs. *dèdъ* 'przodek, protoplasta'. Psł. **dèdъ* 'stary członek rodziny, ojciec ojca lub matki', pokrewne z lit. *dėdis* 'stryj', łot. *dèds* 'stary człowiek', *dēds* 'straszydło', gr. *théthē* 'babka', wenet. *deda* 'ciotka'. Z pie. **dʰēdʰo-* / **dʰēdʰā* 'starszy członek rodziny (dziadek, babka, stryj, ciotka)', będącego wyrazem z języka dzieci z charakterystycznym podwojeniem sylaby (por. *baba*, *mama*, *tata*).

dział od XIV w. 'część całości', 'dzielenie, podział', dial. 'kawałek pola, działka'. Ogsł.: cz. *díl* 'część; tom', r. dial. *del* 'podział; część; los, dola', cs. *dèlъ* 'część'. Psł. **dèlъ* 'dzielenie, podział; część całości', odpowiada stwniem. *teil* m 'część, porcja, doza' (dziś niem. *Teil* m 'ts.'), z prapostaci **dʰai̯-lo-* od pie. pierwiastka **dʰai̯-* 'dzielić'. Zob. *dzielić*.

działać (stp. też *dziełać*) od XV w. 'robić, tworzyć, być czynnym, występować w jakiejś sprawie; funkcjonować', 'wywierać wpływ, wrażenie, wywoływać reakcję, oddziaływać', stp. też 'postępować', 'czynić, wykonywać, wytwarzać', 'czynić jakimś, zamieniać w coś'. Ogsł.: cz. *dělat* 'czynić, robić; pracować; tworzyć, wytwarzać, wyrabiać', r. *dělat'* 'robić, wyrabiać, wytwarzać; czynić, wykonywać; postępować, działać', scs. *dělati* 'czynić, robić, pracować; wykonywać coś, tworzyć'. Psł. **dèlati* 'stawiać, kłaść coś trwałego, budować; robić, czynić, pracować; być czynnym, postępować', czas. odrzecz. od psł. **dèlo* 'kładzenie, stawianie czegoś (np. budynku); robienie, wykonywanie pracy, działanie' (zob. *dzieło*). — Od tego *działacz*.

działo od XV w. 'rodzaj broni palnej', stp. 'machina do wyrzucania pocisków, katapulta', dial. *działo* (*dziâło*), kasz. *ʒało* 'przędza lniana przygotowana do przędzenia; zdr. *działko*. Por. cz. *dělo* 'działo, armata'. Tego samego pochodzenia co *dzieło* (zob.), we wtórnym, specjalnym znaczeniu, ale w regularnej postaci fonetycznej (psł. **dèlo* > p. *działo*), podczas gdy *dzieło*, zachowujące pierwotne znaczenie, ma nieregularną polską postać.

dziarski 'pełen życia, energii, temperamentu, ochoczy, żwawy', stp. od XV w. *darski* 'ts.', dial. *darski* / *dziarski* 'ts.'; por. z innym przyr. dial. *dziarny* 'dziarski', kasz. *ʒarni* 'ts.'. Ogsł.: cz. arch. *drzký* 'zuchwały, bezczelny; śmiały, odważny; żwawy, rześki', stcz. też 'wyuzdany, rozpasany', r. *dérzkij* 'grubiański, arogancki, bezczelny; zuchwały, śmiały', daw. i dial. *derzkój* 'odważny, dzielny; pewny siebie; energiczny, rzutki; zawzięty; szybki, gwałtowny', bg. *drъzъk* 'nieustraszony; zuchwały, hardy; bezczelny, arogancki'. Psł. **dŕzъkъ* 'odważny, śmiały, mężny; zbyt śmiały, zuchwały, bezczelny', z przyr. *-ъ-kъ* nawarstwionym na pierwotny

przym. **dźzъ* [< **dĭrzŭ-*] 'ts.', który zapewne należał do tematów na *-ŭ-*, por. stpr. *dyrsos gyntos* 'dzielni ludzie', gr. *thrasýs* 'śmiały, hardy, zuchwały', stind. *dhṛsú-* 'zdatny, zręczny, nadający się do czegoś'; do tej prapostaci należą może kasz.-słowiń. *зërzi* / *зirzi* 'odważny, śmiały, mężny; żwawy, rześki; energiczny, rzutki', cz. *drzý*, stcz. też *drzí* 'śmiały; zuchwały, natrętny', r. daw. *dérzyj* 'śmiały, odważny; zuchwały, bezczelny; porywczy, gwałtowny', scs. *drъzъ* / *drъzъ* 'odważny, śmiały; zuchwały; zdecydowany, rezolutny', jeśli nie są to kontynuanty przymiotnika **dźzъ* [< **dĭrzo-*] z tematycznym *-o-*. Kontynuuje pie. przym. **dʰṛs-ŭ-* od pierwiastka **dʰers-* 'odważać się, być śmiałym, dzielnym', jednak niezbyt jasne jest słow. *-z-* w miejsce pie. **-s-*. — Od tego *dziarskość*.

dziatki mn od XIV w. 'dzieci, dziatwa', w stp. też 'potomstwo względem rodziców', rzadko 'potomstwo zwierząt, ptaków', kasz. *зâtki* mn 'dzieci, dziatwa'. Por. dł. *źetki* mn 'małe dzieci, niemowlęta', słc. arch. *dietky* mn 'dzieci', r. *détki* mn 'dzieci'. Psł. dial. **dĕtъky* / **dĕtьky* ż mn 'dzieci, dzieciątka', zdr. od psł. **dĕti* mn 'dzieci, dziatwa' (zob. *dzieci*).

dziatwa od XVII w. 'dzieci'. Por. słc. *detva* 'młodzież', r. *detvá* 'larwy pszczół, młode pszczoły', dial. 'dzieci', ukr. dial. *ditvá* (*detvá*) 'dzieci', *dètvá* 'larwy i poczwarki pszczół', br. *dzjatvá* 'larwy pszczół, młode pszczoły', 'dzieci'. Psł. dial. **dĕtva* 'niedojrzałe potomstwo, dzieci', rzecz. zbiorowy od psł. **dĕtъ* 'dzieci' (zob. *dzieci*), z przyr. **-va*.

dziąsło od XIV w., stp. XV w. i dial. też *dąsna* ż, daw. XVI w. *dziąsnâ* mn, dziś dial. *dziąsna* / *dziązna* mn 'dziąsła', dial. też np. *dziąstwo* / *zdziąsło* 'dziąsło', kasz. *зǫsło* / *dǫsło* i *dǫsńa* ż 'ts.'. Ogsł.: dł. *źěsno*, dial. *źěsna* ż, stcz. *dásno*, cz. *dáseň*, r. *desná*, ch./s. *dêsna*. Psł. **dęsna* 'dziąsło', z wcześniejszego **dęt-sna*, będącego derywatem od pie. **dent-* / **dṇt-* / **dont-* 'ząb' (por. w tym znaczeniu lit. *dantìs*, stwniem. *zand*, łac. *dens*, *dentis*, stind. *dán*, bier. *dántam*), z przyr. **-sna*. Pierwotne znaczenie 'to, w czym osadzone są zęby' (w językach słow. występuje też oboczne znaczenie 'szczęka', np. w tym znaczeniu gł. *dźasno*, ch. daw. *desna*). Wyjściowy rzecz. żeński na *-a* z czasem był rozumiany jako forma l. mn rzecz. rodzaju nijakiego, stąd wtórnie dotworzona forma l. pj na *-o* (*dziąsna* ż pj → *dziąsła* > *dziąsła* n mn → *dziąsło* n pj). Polska postać *dziąsło* ma *ł* < *n* w rezultacie odpodobnienia na odległość *ę* - *n* > *ę* - *ł*.

dzieci mn od XIV w. 'małoletni; potomstwo względem rodziców', kasz. *зecë* mn 'dzieci'. Ogsł.: cz. *dĕti* mn, r. *dèti* mn, scs. *dĕti* mn. Psł. **dĕti* mn 'dzieci, dziatwa', wtórna forma l. mn od psł. rzecz. zbiorowego **dĕtъ* [< **doi̯-ti-*] ż 'ts.' (szczątkowo poświadczonego w płdsł.: cs. *dĕtъ* 'dzieci', stch. *dijet*, *-ti* ż 'ts.'), utworzonego za pomocą przyr. **-tъ* od psł. **dojiti* 'ssać' (zob. *doić*), pierwotne znaczenie 'to, co ssie (pierś)'. — Od tego *dziecina* → *dziecinny* → *zdziecinnieć*.

dziecię *dziecięcia* od XIV w. 'dziecko; potomek' (w stp. XIV w. wyjątkowo wtórna postać oparta na przypadkach zależnych *dziecięcie*; w XVI w. *dzicię* / *dziecię*; w gwarach *dziecię* i wtórna forma *dziecio*), w stp. rzadko 'pisklę', kasz. *зecą*, *зecąca* 'dziecko'; zdr. *dzieciątko*. Ogsł.: cz. *díte*, *-ete*, r. *ditjá*, *-játi*, ch./s. *dijète*, *djèteta*. Psł. **dĕtę*, **dĕtęte* 'dziecko', forma syngulatywna od psł. rzecz. zbiorowego **dĕtъ* 'dzieci, dziatwa' (zob. *dzieci*), z przyr. **-ęt-*, tworzącym przede wszystkim nazwy młodych istot. — Od tego *dziecięcy*.

dziecko od XV w. (ale w XIII w. nazwa osobowa *Dziec(z)ko*), kasz. *зecko* 'dziecko'. Por. dł. *źiśko* 'dzieciątko, dziecinka', gł. *dźećko* 'ts.', cz. poet. i lud. *děcko* 'dziecko', dial. pejoratywnie o dziecku, słc. ekspresywne *decko* 'dziecko'. Od psł. **dĕtъ* 'dziecko' (zob. *dzieci*), forma pejoratywna z przyr. **-ьsko* (jak np. *babsko*, zob. *baba*).

dziedzic od XIV w. 'osoba mająca prawo dziedziczenia, spadkobierca; następca, potomek', 'właściciel ziemski', kasz. *зeзëc* 'właściciel ziemski, dziedzic'. Ogsł.: cz. *dědic* 'spadkobierca', stcz. 'właściciel odziedziczonego majątku; kmieć osiadły', r. arch. i dial. *dèdič* 'potomek, spadkobierca', ch./s. arch. *djèdić* 'ts.'. Psł. **dèdiťь* 'potomek dziadka, spadkobierca po dziadku, potomek rodu dziedziczący majątek rodowy po przodkach', od psł. **dĕdъ* 'dziadek, przo-

dek, protoplasta' (zob. *dziad*), z przyr. *-*iťь* (> p. *-ic*) tworzącym nazwy potomków w linii męskiej (co do budowy por. *księżyc*). — Od tego *dziedzictwo*; *dziedziczyć* (*odziedziczyć*, *wydziedziczyć*), *dziedziczny*.

dziedzina 'zakres, dział, sfera działania, gałąź wiedzy' (w tym nowszym znaczeniu od XIX w.), dawniej od XIV w. 'dziedziczna posiadłość, majątek, włości', w stp. XII–XV w. 'obszar ziemi o określonej powierzchni, gospodarstwo chłopskie, miara ziemi'. Ogsł.: cz. *dědina* 'wieś, osada', arch. 'dziedziczny majątek rodowy, grunt otrzymany w spadku, majątek ziemski', strus. *dědina* 'majątek, spadek po dziadku, po przodkach; obyczaj, prawo przodków', cs. *dědina* 'posiadłość dziedziczna'. Psł. **dědina* 'spadek otrzymany po dziadku, po przodkach', od psł. **dědъ* 'dziadek, przodek, protoplasta' (zob. *dziad*), z przyr. *-*ina*.

dziedziniec *dziedzińca* od XIX w. 'podworzec', por. w XVI w. wyjątkowe (u Budnego) *dzieciniec* 'twierdza wewnętrzna w grodzie, przen. wnętrze, środek'. Zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *dětinьcь* 'twierdza wewnętrzna, główny trzon obronny grodu' (w twierdzy wewnętrznej chroniły się dzieci i inne osoby nie biorące udziału w obronie grodu), r. hist. *detínec* 'wewnętrzna, umocniona część miasta, twierdza' < psł. **dětinьcь* 'coś związanego z dziećmi, przeznaczonego dla dzieci', z wtórnym przekształceniem postaci (*dzieciniec* > *dziedziniec*) pod wpływem odrębnego etymologicznie *dziedzina* (zob.).

dziegieć *dziegcia* od XV w. 'gęsta ciemnobrunatna ciecz uzyskiwana przez destylację rozkładową drewna', kasz. *ʒegc* 'dziegieć'. Płnsł.: cz. *dehet*, *-htu*, r. *dëgot'* 'ts.'. Psł. **degъtь* 'smoła, dziegieć', dokładny odpowiednik: lit. *degùtas* 'ts.', będące derywatem od lit. *dègti* 'palić'. W słow. pierwotne *†degti* uległo przekształceniu w rezultacie asymilacji spółgłosek **deg-* >**geg-* > **žeg-*, zob. *żgać*. — Od tego *dziegciowy*.

dzielić *dzielę* od XIV w., kasz. *ʒelëc* 'dzielić'; z przedr. *oddzielić*, *podzielić*, *przedzielić*, *przydzielić*, *rozdzielić*, *udzielić*, *wydzielić*, *zdzielić* 'mocno uderzyć'; wielokr. *-dzielać*: z przedr. np. *oddzielać*, *przydzielać*, *rozdzielać*, *udzielać*. Ogsł.: cz. *dělit*, r. *delít'*, scs. *děliti*, *dělję* 'dzielić, rozdzielać'. Psł. **děliti* 'rozkładać coś na części, rozdzielać, rozdrabniać; rozdzielać na części, dając różnym osobom, przydzielać', czas. odrzecz. od psł. **dělъ* 'dzielenie, podział; część całości, kawałek' (zob. *dział*). — Od tego *działka*; od czas. przedrostkowych *nadział*, *oddział*, *podział* 'podzielenie na części, rozdzielenie' (w XVI w. 'rozdzielenie, rozdział; zróżnicowanie'), *przedział*, *przydział*, *rozdział*, *udział* (→ *udziałowy* → *udziałowiec*), *wydział* (dial. 'część wydzielona', *na wydział* 'na akord'); *oddzielny* 'osobny, odrębny', *podzielny* 'dający się podzielić' (stp. XV w. 'graniczny, oddzielający coś od czegoś', w XVI w. 'dzielący się na dwie zróżnicowane części'), *rozdzielny* 'oddzielny', *udzielny* 'niezależny, niezawisły, suwerenny'.

dzielnica od XVI w. 'wyodrębniona, wydzielona część jakiegoś obszaru, np. kraju, miasta; region, prowincja', stp. od XIV w. 'odziedziczona lub nabyta część majątku', w XV w. 'ogrodzony kawał ziemi, może też samo ogrodzenie', 'gałąź szlacheckiego rodu', wyjątkowo 'podział', w XVI w. 'różnica, rozdwojenie, niezgoda', w XVII w. 'to, co jedno od drugiego oddziela, np. miedza', 'wydzielona część czegoś', np. *dzielnice w księgach* 'kolumny, szpalty', w XVIII w. *dzielnica wojska abo artyleryi* 'dywizja, znaczna ich [tj. wojsk] część', dial. *dzielnica* 'część lasu'. Por. gł. *dźelnica* 'część miasta, dzielnica', strus. *dělьnica* 'część, dział, udział', ukr. *dilnýcja* 'jednostka administracyjno-terytorialna', 'działka gruntu; odcinek obszaru', dial. 'wydzielona część do pracy w polu; rów graniczny; granica; ogrodzenie zagrody, wsi', ch./s. *dìonica* (*dionica*) 'parcela; odcinek; akcja bankowa', dial. 'część ziemi należąca do jednego właściciela, przypadająca komuś przy podziale majątku', przest. 'dzielnica miasta, rejon; granica, miedza'. Słow. **dělьnica* 'oddzielona, wydzielona, wyodrębniona część czegoś, jakiegoś obszaru', z przyr. *-*ica* od przym. **dělьnъ* 'dotyczący działu, podziału, związany z podziałem, dzieleniem, dający się dzielić, podzielny' (od psł. **dělъ* 'dzielenie, podział; część całości', zob. *dział*).

dzielny od XVI w. 'umiejący sobie radzić, dobrze się sprawiający', 'dobry, energiczny, czynny', 'waleczny, bitny, mężny', 'wytrzymały, silny, ognisty (o koniu)', przest. 'skutecznie działający, mogący dużo zdziałać; skuteczny, potężny', daw. 'pracujący, działający (o pszczołach)', 'mocny, tęgi, silny', 'rozsądny, roztropny', dial. też 'duży, okazały, dobrze rozwinięty'. Ogsł.: cz. *delný* 'pracujący; pracowity; roboczy', r. *dél'nyj* 'zdolny do pracy, sprawny; rzeczowy, rozsądny, roztropny, zdolny, dzielny; zdatny do obróbki', cs. *dělьnъ* 'zdatny do działania, skuteczny'. Psł. **dělьnъ* 'związany z robotą, pracą, roboczy, pracujący, działający, dobrze pracujący, gorliwy w pracy, zdatny, zdolny do pracy', przym. od psł. **dělo* 'robienie, wykonywanie pracy, działanie, praca, robota, wynik, rezultat, owoc pracy' (zob. *dzieło*), z przyr. **-ьnъ*.

dzieło (stp. od XIV w. *działo*) 'czyn, praca, działanie, uczynek', 'rzecz wykonana, wynik, rezultat, owoc pracy czy działania', stp. *działo* też 'czynność, wykonanie czegoś, uczynek, praca', 'sposób wykonania, sztuka', 'określonej wielkości działka robocza w kopalni soli'. Ogsł.: cz. *dílo* 'wykonywanie pracy, praca, czynność, robota, zajęcie, zatrudnienie', r. *dělo* 'robota, praca, zajęcie; fach; dziedzina; czyn, uczynek; rzecz, sprawa, dzieje', scs. *dělo, -la* (wtórnie też dop. *dělese*) 'praca, zatrudnienie; czyn, uczynek; wynik pracy, wytwór, rezultat działalności; rzecz, sprawa'. Psł. **dělo* 'kładzenie, stawianie czegoś (np. budynku); robienie, wykonywanie pracy, działanie, praca, robota, wynik, rezultat, owoc pracy', pierwotna nazwa czynności od psł. **děti, *deďǫ* 'położyć, postawić, umieścić coś gdzieś; zrobić, uczynić, wykonać coś' (zob. *dziać się*), z przyr. **-lo*. W polskim kontynuant psł. **dělo*, mający pierwotnie jedną, stp. postać *działo*, wtórnie rozszczepiony na dwa wyrazy z odrębną semantyką (co rozpoczęte w XV w., normalne od XVI w.): *działo* (zob.) i *dzieło*, ten drugi w nieregularnej postaci z *-e-* uogólnionym w całym paradygmacie z miejsc. l. pj *dziele*, l. mn *dzielech*.

dzień *dnia* od XIV w. 'okres od wschodu do zachodu słońca', 'doba', w stp. też 'termin sądowy', 'czas, chwila', kasz. *ʒéń, dńa* 'dzień'; zdr. *dzionek*. Ogsł.: cz. *den, dne*, r. *den', dnja*, scs. *dьnь, dьne* (rzadziej wtórny dop. *dьni*) 'dzień'. Psł. **dьnь* 'dzień' (pierwotnie temat spółgłoskowy na *-n-*, w językach słow. sekundarnie przechodzący do tematów samogłoskowych na *-i-* lub *-jo-*), najbliższe wyrazy pokrewne: lit. *dienà*, łot. *diena* 'dzień', stind. *dínam* 'ts.', por. też goc. *sin-teins* przym. 'codzienny', łac. *nun-dinae* mn 'targ dziewiątego dnia'. Z pie. **di-n-* od pierwiastka **dei̯-* / **di-* 'świecić, błyszczeć', pierwotne znaczenie 'czas, kiedy jest jasno' (od tego pierwiastka także inaczej utworzone, prapokrewne nazwy dnia w innych językach ie., np. łac. *dies*). — Od tego *dzienny* (→ *dziennik* → *dziennikarz* → *dziennikarstwo*).

dziergać od XVIII w. 'obszywać gęstym ściegiem brzeg tkaniny; haftować, wyszywać', 'usuwać z łodyg lnu główki nasienne', dial. *dzierzgać* 'usuwać z łodyg lnu główki nasienne za pomocą specjalnego narzędzia', 'tkać, robić na drutach', kasz. *ʒeržgac* 'zdzierać główki lnu; obrywać, wykruszać nasienie (np. brukwi, owsa)', przen. 'uciekać', *ʒergac są* 'trzeć się, czochrać się; przedzierać się przez coś', *ʒeržgnǫc* (*ʒer(g)nǫc, ʒergnǫc*) 'trzeć, ocierać (o bucie)', 'prać w rękach; prać na tarce; wyżymać', 'zrywać jagody; zdzierać liście z gałęzi', 'obrywać główki lnu', 'łuskać', 'bić kogoś'. Ogsł.: dł. *źergaś* 'oczyszczać len przez międlenie', 'obrywać, rwać, zrywać liście', 'robić pętle, węzły', cz. dial. *dŕhat péří* 'drzeć, skubać pierze', *odrhati* 'obedrzeć, obszarpać', r. *dërgat'* 'szarpać, targać, wyrywać, wyszarpywać', przen. 'szarpać kogoś, dokuczać komuś', dial. też 'pleść sznurek w rękach', słwń. przest. *dŕgati* 'trzeć, pocierać; wycierać; szorować; czyścić (np. buty szczotką); zamiatać', *dŕzati* 'skrobać, trzeć, drapać, zdrapywać; zdzierać (np. korę, łyko z drzewa)', 'skubać trawę', 'czesać, rozczesywać len', 'grzebać, wygrzebywać'. Psł. **dŕgati* (> **dŕzati*) 'targać, szarpać, drzeć, zrywać, obrywać; trzeć, rozcierać; robić pętle, węzły', pokrewne z lit. *dìrgti, dìrgstu* 'tracić sprężystość, słabnąć, usychać, chudnąć', *dìrginti, -inu* 'poruszać, potrząsać, trząść;

wzburzać, drażnić, gniewać; psuć coś', *dìrgyti*, *-gau* 'dotykać, poruszać; napinać łuk', por. też stang. *tergan* [< **targjan*] 'szarpać, ciągnąć', śrwniem. *zergen* 'rwać, szarpać, ciągnąć', od pie. **der-eg^h-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **der-* 'zdzierać skórę, łupić, rwać, odrywać, rozłupywać, rozszczepiać' (zob. *drzeć*).

dzierżawa (stp. też *dzirżawa* / *dzirżewa*) od XV w. 'dzierżawienie; opłata dzierżawna', stp. także 'majątek ziemski, posiadłość', 'posiadanie czegoś, władanie czymś', daw. 'obszar państwa, kraju będący w czyimś władaniu'. Ogsł.: cz. *država* 'posiadłość, terytorium', r. *deržáva* 'państwo', scs. *drъžava* 'moc, siła, władza'. Psł. **dŕžava* 'trzymanie, podtrzymywanie, utrzymywanie' > 'posiadanie, władanie, panowanie' (> 'to, czym się włada, majątek, posiadłość'), nazwa czynności (wtórnie konkretyzowana) od psł. **dŕžati* 'trzymać, utrzymywać, posiadać, mieć' (zob. *dzierżyć*), z przyr. **-va*. — Od tego *dzierżawić* → *dzierżawca*.

dzierżyć *dzierżę*, daw. od XIV w. *dzierżać* / *dzierżeć*, *dzierży* (stp. też *dzirżeć*, *dzirży*) 'trzymać', praw. 'mieć we władaniu, posiadać', stp. także 'sprawować, pełnić (funkcję), odbywać, odprawiać (sesje sądowe)', 'zachowywać coś, przestrzegać czegoś', 'uważać, uznawać za kogoś, za coś', 'zachowywać coś w pewnym miejscu lub stanie', 'zawierać, mieścić w sobie', 'wytrzymywać, znosić'. Ogsł.: cz. *držet*, *držím* 'trzymać; trzymać się; przestrzegać czegoś, dotrzymywać czegoś; hodować; szanować kogoś, coś, mieć do czegoś zamiłowanie', przest. 'pełnić, wykonywać', r. *deržát'* 'trzymać; przechowywać; chronić; powstrzymywać, zatrzymywać; utrzymywać; zarządzać, władać', scs. *drъžati* (*drъžati*), *drъžǫ* 'trzymać; mieć; więzić; trwać, utrzymywać się; mieć w mocy, władać, rządzić'. Psł. **dŕžati*, **dŕžǫ*, **dŕžitъ* [< **dīrg-ē-*, **dīrg-ī-*] 'trzymać (ręką); zatrzymywać, powstrzymywać siłą; podtrzymywać, utrzymywać; posiadać, mieć coś, władać czymś; utrzymywać, hodować, dawać utrzymanie', pokrewne z awest. *drażaite* 'trzyma, dzierży, ma przy sobie, prowadzi'. Od pie. **d^{h}ereg^h-* 'trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno; mocny, trwały' (z rozszerzeniem **-g^h-* od pie. pierwiastka **d^{h}er(ə)-* 'trzymać', na którym oparte jest np. lit. *derėti*, *derù* 'być przydatnym, użytecznym', stind. *dhāráyati* 'trzyma, nosi, zawiera').

dziesiąty liczeb. porządkowy od XIV w., kasz. *ʒesǫti*. Ogsł.: cz. *desátý*, r. *desjátyj*, scs. *desętъ* (*desętyi*). Psł. **desętъ* 'dziesiąty', dokładne odpowiedniki: lit. *dešimtas*, łot. *desimitais*, gr. *dékatos* 'dziesiąty', z pie. liczeb. porządkowego **dekm̥-to-* 'ts.' (od pie. liczeb. głównego **dekm̥* '10', zob. *dziesięć*). — Od tego *dziesiątek*, *dziesiątka*, *dziesięcina*.

dziesięć liczeb. główny od XIV w., stp. *dziesięć*, dop. *dziesiąci*, kasz. *ʒesąc* / *ʒesińc*. Ogsł.: cz. *deset*, r. *désjat'*, scs. *desętъ*. Psł. **desętъ ż* 'dziesiątka; dziesięć', dokładny odpowiednik tylko w bałt.: lit. *dešimtìs ż* 'dziesięć'; forma z przyr. **-ъ* (może rzecz. abstr.) od pierwotnego psł. liczeb. głównego **desę*, **desęte* '10' (por. lit. *dẽšimt*, łot. daw. *desimt*), kontynuującego pie. postać **dekm̥t* (z przyr. **-t* od pie. liczeb. głównego **dekm̥* '10', od którego łac. *decem*, gr. *déka*, stind. *daśa* '10').

dziewiąty liczeb. porządkowy od XIV w., kasz. *ʒevǫti*. Ogsł.: cz. *devátý*, r. *devjátyj*, scs. *devętъ*. Psł. **devętъ* 'dziewiąty', dokładne odpowiedniki w tym samym znaczeniu w bałt.: lit. *deviñtas*, łot. *devitais* 'ts.', z pierwotnym *n-*: stpr. *newīnts*, goc. *niunda*, toch. B *ñunte*, gr. *énatos*, z pie. **neu̯n-to-* 'dziewiąty' (przym. od pie. liczeb. głównego **neu̯n* '9', zob. *dziewięć*). — Od tego *dziewiątka*.

dziewica od XIV w. 'virgo', stp. 'dziewczyna, panna, kobieta niezamężna'. Ogsł.: cz. *děvice ż* 'dziewczyna, panna', r. *devíca* 'ts.', scs. *děvica* 'dziewczyna; dziewica'. Psł. **děvica* 'dziewczyna, panna', pierwotne zdr. od psł. **děva* 'dziewica, dziewczyna' (por. cz. przest. *děva* 'dziewica, dziewczyna, dziewoja', r. poet. przest. *déva* 'dziewica, panna', dial. 'dziewczyna', scs. *děva* 'dziewica'), będącego urzeczownikowioną formą rodzaju żeńskiego psł. przym. **děvъ* 'dziewiczy, niewinny' (por. strus. *děvaja* 'dziewicza, niewinna, czysta', r. dial. *dévyj* 'dziewczęcy, panieński', stch. czak. *div*, kajk. *devi* 'dziewiczy, niewinny, czysty, o kobiecie i mężczyźnie'). Podstawowy przym. **děvъ* od

psł. czas. *dojiti 'karmić piersią; ssać' (zob. *doić*), z przyr. *-vъ < *-u̯o- (co do budowy por. *żywy*); pierwotne znaczenie formy żeńskiej *děva 'ssąca (pierś)', stąd 'niemowlę płci żeńskiej' > 'dziewczynka' > 'dziewczyna, młoda kobieta'. — Od tego *dziewiczy, dziewictwo.*

dziewięć *dziewięciu* liczeb. główny od XIV w., stp. XIV–XVIII w. *dziewięć, dziewiąci* (*dziewięci*), kasz. *ʒevác / ʒevińc*. Ogsł.: cz. *devět, devíti*, r. *dévjat', devjatí*, scs. *devętь, devęti*. Psł. *devętь 'dziewięć, dziewiątka', pokrewne z lit. *devynì*, stpr. *newīnts*, łac. *novem*, gr. *ennéa*, stind. *náva*. Kontynuuje pie. liczeb. główny *neu̯n̥ '9'; w słow. i bałt. postaci z wtórnym nagłosowym *d- (zamiast oczekiwanego pierwotnego *n-) prawdopodobnie pod wpływem kolejnego liczebnika (psł. *desętь, lit. *dešimtìs*, zob. *dziesięć*).

dziewięćdziesiąt liczeb. główny od XV w., kasz. *ʒeváʒesąt*. Ogsł.: cz. *devadesát*, stcz. *devatdesát*, ukr. dial. *dev'jatdesját*, scs. *devętь desętь*, ch./s. *devedèset*. Psł. *devętь desętь '90', zestawienie liczeb. *devętь (zob. *dziewięć*) i *desętь, dop. l. mn od *desętь (zob. *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dziewięć dziesiątek'. — Od tego *dziewięćdziesiąty.*

dziewięćset liczeb. główny od XV w., w XVI w. częściej *dziewięć set*. Ogsł.: cz. *devět set*, stcz. *devatset*, r. *devjat'sot*, ch./s. *dèvetstō*, daw. *devètsat*. Psł. *devętь sъtъ '900', zestawienie liczeb. *devętь (zob. *dziewięć*) i *sъtъ, dop. l. mn od *sъto 'sto' (zob. *sto*). — Od tego *dziewięćsetny.*

dziewiętnaście liczeb. główny od XV w., stp. też *dziewięćnaćcie / dziewięćnacie*. Ogsł.: cz. *devatenáct*, r. *devjatnádcat'*, scs. *devętь na desęte*, ch./s. *devètnaest*, daw. *devetnadeste*. Psł. *devętь na desęte '19', zestawienie złożone z liczeb. *devętь i wyrażenia przyimkowego *na desęte (zob. *dziewięć, na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'dziewięć na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie, -ćcie, -cie, -ście*). — Od tego *dziewiętnasty* → *dziewiętnasta*, liczeb. zbiorowy *dziewiętnaścioro.*

dziewka przest. 'niezamężna dziewczyna wiejska, służąca na wsi', dziś głównie 'kobieta lekkiego prowadzenia się; prostytutka', stp. od XIV w. i dziś dial. neutralne znaczeniowo 'panna, dziewczyna, kobieta niezamężna', 'córka', 'służąca', w tych znaczeniach też kasz. *ʒèvka*; zdr. *dzieweczka*; zgr. (derywat wsteczny) *dziewa* 'młoda, dorosła dziewczyna, dziewoja'. Współcześnie w języku ogólnym w gwarowej postaci *dziwka* 'kobieta lekkiego prowadzenia się; prostytutka', zgr. (derywat wsteczny) *dziwa*. Ogsł.: cz. *dívka* 'dziewczyna, panna', r. przest. *dévka* 'wiejska dziewczyna', dial. 'dziewczyna, młoda, niezamężna kobieta; córka', ch./s. dial. *djēvka* 'dziewczyna; panna młoda'. Psł. *děvъka 'dziewczynka, dziewczyna', zdr. od psł. *děva 'dziewica, dziewczyna' (zob. *dziewica*), od którego także *dziewoja* przest. (dziś żart.) 'młoda, dorodna dziewczyna', *dziewucha* 'rubasznie, czasem życzliwie, serdecznie o dziewczynce, dziewczynie, przeważnie wiejskiej', zdr. *dziewuszka*. — Od tego *dziewczę*; *dziewczyna* → *dziewczynka.*

dzieża od XIV w. 'duże drewniane naczynie do rozczyniania ciasta na chleb', kasz. *dèža / ʒiža* 'dzieża', przen. 'żarłok'; zdr. *dzieżka*. Ogsł.: cz. *díž(e)* ż, r. dial. *dèžá*, słwń. *dèža* 'ts.'. Psł. *dèža [< *děg-ja < *doi̯g-i̯ā] 'drewniane naczynie (używane zwykle do rozczyniania ciasta na chleb)', od pie. *d^hei̯$ǵ^h$- 'miesić glinę, ciasto, kształtować' (por. stind. *dèhmi* 'mażę, nacieram, lepię', goc. *ga-digan* 'miesić, tworzyć z gliny', łac. *fingō, fingere* 'kształtować, tworzyć coś, zwłaszcza z gliny, wosku'), *d^hoi̯$ǵ^h$o- 'coś uformowanego, ukształtowanego, nasyp, wał' (por. goc. *daigs* 'ciasto', dziś niem. *Teig* 'ts.', gr. *toīkhos* 'ściana, mur', stind. *deha-* m, n 'ciało', *dehī* ż 'nasyp, wał, tama'). Pierwotnie zapewne nazwa czynności 'mieszanie, wyrabianie (gliny, ciasta), kształtowanie', skonkretyzowane w 'to, w czym się miesi, wyrabia (ciasto)'.

dzięcielina od XIX w. reg. 'różne gatunki roślin pastewnych z rodziny motylkowatych: lucerny sierpowatej, esparcety siewnej, koniczyny białej', u Mickiewicza 'gatunek białej koniczyny o różowym odcieniu'; wcześniej jako nazwa innych roślin: w XVI w. 'macierzanka', w XVII–XVIII w. 'kanian-

ka', 'rodzaj wyki'. Ogsł.: dł. *źèšelina* 'koniczyna', dial. też inne rośliny: 'nostrzyk', 'wyka ptasia', cz. dial. *dětelina* / *dětělina* / *ďatelina* 'koniczyna', br. *dzjácelina* 'ts.', ch. *djètelina* 'ts.'. Psł. **dętelina* 'różne rośliny (motylkowate), zwłaszcza koniczyna i jej odmiany', rzecz. zbiorowy z przyr. *-ina* od psł. **dętelъ* (/ **dętъlъ*) m 'koniczyna' (por. w tym znaczeniu dł. *źèšel ż* / *dźaćel* m, stcz. *dětel*, cz. *jetel*, dial. *jatel*, r. dial. *djátla*, ch. dial. *djètel*), bez pewnej etymologii. Nie można wykluczyć związku z psł. **dętelъ* / **dęt(ъ)lъ* 'dzięcioł' (zob. *dzięcioł*), byłaby to chyba nazwa roślin o różnobarwnych, pstrokatych kwiatach w nawiązaniu do pstrokatego ubarwienia dzięciołów.

dzięcioł od XV w. 'ptak Picus', dial. też *dzięciół* / *dziędził* / *dzięciór* / *dziędzior* / *dzięciuch*, kasz. *ząząeł* /*ząząół*, *-oła* / *zëzół* / *zëzón*: *dązół*. Ogsł.: cz. *datel*, r. *djátel*, ch./s. *djètao*. Psł. **dętelъ* / **dęteľъ* (może też **dęt(ъ)lъ*) 'dzięcioł, Picus', bez pewnej etymologii. Ze względu na charakterystyczną właściwość ptaka, wykuwającego mocnym, dłutowatym dziobem otwory w drzewie, prawdopodobnie nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-telъ* / **-telъ* od psł. **del(b)ti* 'drążyć, żłobić, wydrążać, np. dziurę' (zob. *dłubać*), zatem z rozwojem fonetycznym **delb-tel-* > **del-tel-* > **den-tel-* (z odpodobnieniem na odległość spółgłosek **l - ł* > **n - l*) > **dętel-*, pierwotne znaczenie byłoby zatem 'ten, który dłubie, wydrąża, żłobi'.

dzięki od XIV w. 'podziękowanie, wyraz wdzięczności', stp. i dial. *dzięk* i *dzięka* 'podziękowanie, wdzięczność', kasz. *ząka* / *zëka* 'podzięka, zapłata'. Por. cz. *dík*, stcz. *diek* 'podziękowanie, dzięki'. Zapożyczenie ze stwniem. *denke* 'podziękowania' (dziś niem. *Dank* 'podziękowanie'), związanego etymologicznie z niem. *denken* 'myśleć' (pierwotnie zapewne 'myśl o doznanym dobrodziejstwie' > 'wdzięczność'). — Od tego *dziękczynny*. Por. *dziękować*. Zob. *wdzięk*.

dziękować od XV w. 'wyrażać dzięki', kasz. *ząkovac* / *zëkovac* 'dziękować'; z przedr. *podziękować*. Por. cz. *děkovat* 'dziękować; być wdzięcznym', słc. *ďakovať* 'ts'. Czas. odrzecz. od *dzięk* / *dzięka*, *dzięki* 'podziękowanie, wdzięczność' (zob. *dzięki*). — Od czas. przedrostkowego *podzięka*.

dziki od XIV w. 'nieoswojony', kasz. *zëki* 'dziki, niedomowy, nieuprawny; leśny, polny; zdenerwowany'. Płnsł.: gł. *dźiki*, r. *díkij* 'dziki'. Psł. **dikъ* 'dziki', dokładne odpowiedniki: lit. *dỹkas* 'pusty, próżny; daremny; niepotrzebny, nadaremny; bezczynny', łot. *dīks* 'pusty, opustoszały; bezczynny' (jeśli nie są to zapożyczenia z słow., czego nie można wykluczyć). Przym. z przyr. **-kъ*, od tej samej podstawy, od której synonimiczny psł. przym. **divъ* / **divъjь* 'dziki' (por. p. daw. *dziwy* 'dziki', kasz. *zëvʲi* 'dziki, polny; pierwotny; nielegalny', r. daw. *divij* 'dziki', scs. *divii* 'ts.') z przyr. *-vъ*, ale pochodzenie rdzenia **di-* niejasne. — Od tego *dzik*; *dzicz*; *dziczyzna*; *dzikus*; *dzikość*; *dziczeć* (*zdziczeć*).

dziobać *dziobię* (reg. i dial. też *dzióbać*, *dzióbię*) 'uderzać, kłuć dziobem, jeść, chwytając dziobem (o ptakach)', 'uderzać czymś ostrym, kłuć, grzebać', daw. XVI w. *dziubać* 'uderzać czymś ostro zakończonym, kłuć, rąbać', w XVII w. 'żłobić', kasz. *zobac* 'dziobać; jeść z niechęcią', *zëbac* [< **źubać*] 'dziobać'; z przedr. *podziobać* (stp. *pozobać*), *wydziobać*, *zadziobać*; wielokr. *-dziobywać*: z przedr. *wydziobywać*, *zadziobywać*; jednokr. *dziobnąć*. Kontaminacja daw. XV–XVII w. *zobać* 'jeść, gryźć, dzióbać, żreć' i daw. *dziubać* 'uderzać czymś ostro zakończonym, kłuć, rąbać; żłobić'. Pierwszy czasownik ma odpowiedniki w cz. *zobat* 'dziobać', r. dial. *zobáť* 'ts.', ch./s. *zóbati*, *zȍbljēm* 'dziobać ziarna (o ptakach); chrupać owies (o koniach); zrywać i zjadać owoce, np. winogrona (o człowieku)', scs. *pozobati* 'zjeść', kontynuuje psł. **zobati* 'uderzać, chwytać dziobem, jeść ziarna, dziobać', czas. odrzecz. od psł. **zobъ* 'dziób' (zob. *dziób*). Czas. *dziubać* odpowiada cz. *ďoubat*, lud. *ďubat* 'dziobać, dziabać', słc. *dubať* 'dziobać, uderzać dziobem', r. dial. *djúbať* 'dziobać (o ptakach); brać (o rybie chwytającej się na wędkę); jeść powoli, niewiele', *djúbnuť* 'uderzyć', br. *dzjúbať* 'dziobać (o ptakach); uderzać czymś ostrym'; zapewne ekspresywny wyraz bez dalszej etymolo-

gii, bywa też wyprowadzany z pie. **dʰeu̯b(ʰ)-* 'głęboki; dłubać'.

dziób *dzioba* (*dzióba*) 'wydłużona, przednia część głowy ptaków obejmująca otwór gębowy', 'przednia część okrętu, statku, łodzi; wydłużone, wystające zakończenie przedmiotu', *dzioby* mn 'blizny na twarzy, najczęściej po ospie', kasz. *zób*, *zoba* 'dziób u ptaków'; zdr. *dziobek* (reg. *dzióbek*). Ogsł.: dł. *zob* 'dziób', słc. *zob* 'ts.; dziubanie', strus. *zobъ* 'wole', r. *zob* 'gardziel (u ptaków); wole', br. dial. *zob* 'wole'. Psł. **zobъ* 'dziób; wole (u ptaków)', z najbliższym odpowiednikiem w celt.: stirl. *gop*, irl. *gob* 'dziób, usta', z pie. **ǵobʰo-* od pierwiastka **ǵebʰ-* 'jeść, żreć' (od którego np. lit. *źėbti*, *źėbiù* 'jeść powoli', *žėbėti* 'jeść, dziobać'). W wyrazie polskim *dź-* zapewne pod wpływem *dziobać* i rodziny czas. *dziubać* (zob. *dziobać*), por. kasz. *zëba* [< **ʒuba*] 'nos, szczególnie koniec nosa; dziób; pypeć', r. dial. *djúbka* 'dziób; nos, koniec nosa; zaostrzony koniec czegoś', br. *dzjúba* 'dziób ptaka; cienki, ostry koniec czegoś'.

dziś przysł. od XIV w. 'w dniu bieżącym', też *dzisiaj* (dial. *dzisiej*) 'ts.', stp. także *dzińsia* / *dzisia* / *dzisi*, kasz. *zis* / *zisa* (*zisâ*) 'dziś, obecnie, współcześnie'. Ogsł.: dł. *źens* / *źins*, gł. *dźens*, cz. *dnes*, strus. *dьnьsь*, późniejsze *dnesь*, r. przest. i dial. *dnes'*, scs. *dьnьsь* / *dьnesь* / *dьnь sь*, ch./s. *dȁnas* 'dziś'. Psł. **dьnьsь* / **dьnь sь* 'w dniu bieżącym, dziś', użyte w funkcji przysłówka wyrażenie syntaktyczne **dьnь sь* 'dzień ten', psł. **dьnь* (zob. *dzień*) i zaimek **sь* 'ten właśnie, ten najbliższy'. Polska postać *dziś* z pierwotnego niezrośniętego w jeden wyraz wyrażenia **dьnь sь*, które winno się rozwinąć w **dzieńś* (por. gł. *dźens*, dł. *źens*), z czego **dzińś* (por. stp. *dzińsia*) z przejściem *e* > *i* przed *ń* i dalej (w rezultacie uproszczenia grupy spółgłoskowej *ńś* > *ś*) *dziś*. Formy *dzisia* i *dzisiaj* na wzór innych przysłówków, np. *wczora* / *wczoraj* (zob.). — Od tego *dzisiejszy*.

dziupla od XVIII w. 'wypróchniałe wnętrze pnia lub konaru drzewa', dial. *dziubla* / *dziupel* m, ż / *dziupnia* / *dupla* / *dubla*, *dupel*, stp. *dziuṕ* / *dziuƀ* i *duṕ* / *dub* 'dziupla'. Ogsł.: stcz. *dúpè* ż 'wgłębienie, jama, nora', r. dial. *dúplja* 'dziupla; wypróchniały wewnątrz pień drzewa', ch./s. *dȕplja* 'dziupla; jama, nora, grota, jaskinia; naturalne zagłębienie; dziura, otwór'. Psł. **dupa* (może też **dupa*) 'jama, dziura, dziupla', od pie. **dʰeu̯-p-* / **dʰeu̯-b-* 'głęboki, wydrążony' (zob. *dno*, *dupa*), z przyr. **-ja*. Polska postać *dziupla* może z wcześniejszej *†dzupla* [< **dupa*], zmiana *dz-* > *dź-* przez upodobnienie do palatalnego **-p-* w drugiej sylabie (**dz - p* > *dź - pl*). Jeden z niewielu polskich przykładów z *l* epentetycznym (**p* > *pl*) w zgłosce końcowej wyrazu (por. *grobla*, *kropla*).

dziura od XV w. (stp. od XIV w., dziś dial. też *dura*, w XVI w. *dzura*) 'otwór w jakimś przedmiocie', 'jama, nora', 'brak jakiegoś elementu, puste miejsce, luka', pot. 'miejscowość prowincjonalna; źle urządzony, zaniedbany lokal', dial. *dziura* / *dura* też 'dziupla', 'dół na ziemniaki', 'przerębel', 'skaza w płótnie', kasz. *zura* / *dura* 'dziura', 'przerębel'; zdr. *dziurka*. Płnsł.: dł. daw. i dial. *źura*, cz. *doura*, dial. *dzúra*, słc. dial. *dura* / *dzúra* / *dȕra* / *dz'ura*, ukr. dial. *djurá* / *dzjúrá* 'otwór, zagłębienie'. Psł. **dura* / **dura* 'otwór, szpara, szczelina; zagłębienie, wydrążenie, jama', w językach słow. poświadczone są także postaci z innymi samogłoskami rdzennymi: **dera* (p. daw. od XV w. *dziora* / *dzióra*, kasz. *zera*), **děra* (np. cz. *díra*, stcz. *diera*), **dira* (np. scs. *dira*), **dora* (p. dial. *dóra* / *dura*), **dyra* (p. dial. *dyra*), zwykle uznawane za rzeczowniki odczas. od psł. **derti*, **dьrǫ* 'rwać na kawałki, rozrywać, rozdzierać' (zob. *drzeć*), z pierwotnym znaczeniem 'rozdarcie'. To objaśnienie nie tłumaczy jednak psł. **dura* / **dura* (a także psł. **dyra*) z innymi samogłoskami rdzennymi, powstały one może przez skrzyżowanie psł. **dera* / **děra* / **dira* / **dora* z bliskoznacznymi **dupa* / **dupa* / **dupa* (zob. *dupa*, *dziupla*), możliwe jest też oddziaływanie jakichś innych rodzin wyrazowych. Mniej prawdopodobne wydaje się wyprowadzanie psł. **dura* / **dura* z wcześniejszych prapostaci **dou̯rā* / **deu̯rā* jakoby od pie. **dʰeu̯-* 'drążyć' (?), z przyr. **-rā*, z zaskakującym podobieństwem takich derywatów do bliskoznacznych wyrazów zawierających *-r-* należące do rdzenia. Polska postać

dziura z wcześniejszej *dzura*, *dź-* chyba pod wpływem *dziora* / *dzióra*. — Od tego *dziurawy* → *dziurawić*.

dziw od XIV w. (stp. też *dziwo*) 'rzecz dziwna, niezwykła, zdumiewająca', przest. 'zdziwienie, podziw, dziwienie się' (dziś tylko *(aż) dziw bierze*), kasz. *ʒiv*, *ʒëvu* 'dziw, zdziwienie, podziw'. Ogsł.: cz. *div* 'coś dziwnego, niezwykłego, cud; zdziwienie, zdumienie', r. arch. *div* 'cud', dial. 'zdziwienie, zdumienie', scs. *divъ* 'coś niezwykłego, cud; podziw, zdumienie'. Psł. **divъ* 'oglądanie z podziwem, podziwianie; podziw, zachwyt, zdziwienie, zdumienie; to, co wzbudza podziw, zachwyt, zdumienie', rzecz. odczas. od psł. **diviti*, **divǫ* 'patrzeć z podziwem, obserwować; wprawiać w podziw, w zdumienie, wywoływać podziw, zdumienie, zachwyt' (zob. *dziwić*). — Od tego *dziwak*; *dziwować się*.

dziwić od XV w. 'wprawiać w podziw, w zdumienie', *dziwić się* 'doznawać zdziwienia, być zdziwionym, okazywać zdziwienie', stp. *dziwić (się)* 'zdumiewać się; przyglądać się bacznie, patrzeć z uwagą; mieć coś za złe, obwiniać o coś', kasz. *ʒëvic* 'dziwić, zdumiewać, wprawiać w podziw', *ʒëvic są* 'dziwić się'; z przedr. *nadziwić się*, *zadziwić*, *zdziwić*; wielokr. *-dziwiać*: z przedr. *podziwiać*, *wydziwiać*, *zadziwiać*. Ogsł.: cz. *divit se* 'dziwić się', r. *divít'*, *divljú* 'zadziwiać, zdumiewać', *divit'sja* 'zdumiewać się, dziwować się, podziwiać', scs. *diviti sę* 'zdumiewać się'. Psł. **diviti*, **divǫ* 'patrzeć z podziwem, obserwować; wprawiać w podziw, w zdumienie, powodować podziw, zdumienie, zachwyt', **diviti sę* 'doznawać zdziwienia, zdumienia', prawdopodobnie prastary czas. odprzym. od pie. **dīu̯o-* (por. stind. *dīváḥ*, gr. *dīos* 'niebiański, boski', łac. *dīus* 'ts.', a także p. daw. *dziwy* 'dziwaczny, niezwykły', dial. 'cudowny, czarodziejski', cz. *divý muž* 'mistyczna istota, faun', r. dial. *dívyj* 'budzący podziw, zdumiewający; przepiękny, cudowny', sprowadzane do psł. **divъ* 'zachwycający, zdumiewający, niezwykły, związany z istotami i zjawiskami niezwykłymi, nadprzyrodzonymi'). Ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **dei̯(ə)-* / **dī-* 'jaśnieć, lśnić, świecić'. Pierwotne znaczenie słow. 'patrzeć z podziwem, obserwować' zapewne z wcześniejszego hipotetycznego 'jaśnieć, błyszczeć' (jak psł. **ględati* 'patrzeć, spoglądać', p. *oglądać*, *spoglądać*, z pie. **ǵʰlend-* 'błyszczeć'). — Od czas. przedrostkowego *podziw* 'uznanie, zachwyt', w XVI w. 'zdumienie, zwykle połączone z dodatkowymi silnymi emocjami, jak strach lub szyderstwo', 'potwór, monstrum', *na podziw* / *nad podziw* 'bardzo'.

dziwny od XIV w. (stp. też *dziwni*) 'niezwykły, osobliwy', w stp. także 'cudowny', 'godny widzenia, podziwu', kasz. *ʒivni* : *ʒëvni* 'dziwny'. Ogsł.: cz. *divný* 'budzący podziw, zdziwienie, zadziwiający, osobliwy', r. *dívnyj* 'zadziwiający, cudny, przepiękny', dial. 'osobliwy, niezwykły', scs. *divьnъ* 'godny podziwu, wspaniały'. Psł. **divьnъ* 'godny widzenia, podziwu, budzący podziw, zdziwienie', przym. odczas. z przyr. **-ьnъ* od psł. **diviti* 'patrzeć z podziwem, obserwować; wprawiać w podziw, w zdumienie, budzić podziw, zdumienie, zachwyt' (zob. *dziwić*).

dzwon od XVI w., stp. od XV w. i dziś dial. *zwon*, kasz. *zvòn*; zdr. *dzwonek*, stp. od XIV w. *zwonek*. Ogsł.: cz. *zvon* 'dzwon', r. *zvon* 'dzwonienie, dźwięk', ukr. *dzvin* 'dzwon', scs. *zvonъ* 'dźwięk, brzmienie'. Psł. **zvonъ* pierwotna nazwa czynności 'dźwięczenie, rozbrzmiewanie', wtórnie skonkretyzowana w 'to, co dźwięczy, rozbrzmiewa, dzwoni', rzecz. odczas. od psł. **zvьněti* 'głośno dźwięczeć, brzmieć, rozbrzmiewać' (por. stp. w Psałterzu floriańskim *wznieć* 'brzmieć, dźwięczeć' z przestawką grupy spółgłoskowej **zwn-* > *wzn-*, kasz. *zńic*, *zńi* 'szumieć w uszach, w głowie', cz. *znít*, stcz. *zvnieti* / *vznieti* 'wydawać dźwięk, dźwięczeć, brzmieć, rozbrzmiewać, opiewać', r. *zvenét'* 'dzwonić; dźwięczeć', cs. *zvьněti* 'dźwięczeć, brzmieć', stch. *zvanjeti* 'rozbrzmiewać, rozlegać się'; od pie. **ǵʷu̯en-* 'dźwięczeć'), z alternacją samogłoski rdzennej **ь* ⇒ **o*. — Od tego *dzwonić*; *dzwonowy*; *dzwonnik* (stp. *dzwonik* / *zwonik*); *dzwonnica* (stp. *dzwonica* / *zwonica*).

dzwono od XV w. (stp. i dial. też *zwono*) 'część składowa drewnianego obwodu koła u wozu', 'kawałek ryby przeciętej poprzecz-

nie' (w tym znaczeniu częściej zdr. *dzwonko*), w stp. także 'kręg kręgosłupa', kasz. *zvòno* / *zvono* 'część drewnianego obwodu koła', *zvonko* 'kawałek ryby pociętej poprzecznie'. Ogsł.: dł. *zwono* / *zweno* (*zwéno*) 'dzwonko ryby', 'część drewnianego obwodu koła', *zwjeno* 'ts.', r. *zvenó* 'część składowa czegoś, ogniwo', 'dzwonko ryby', dial. 'kręg', s. dial. *zvȍno* 'kawałek ryby przeciętej poprzecznie', mac. dial. *dzvono* 'kawałek ryby'. Psł. **zvono* (/ **zveno*), pierwotnie zapewne 'coś wygiętego, zaokrąglonego, półokrągłego: część składowa obwodu koła, kręg, odcięty poprzecznie kawałek ryby', może więc od pie. **ǵʰeu̯-* : **ǵʰu̯-* 'ukośny, krzywy', z przyr. **-eno* / **-ono*; ze względów semantycznych mniej prawdopodobne wychodzenie z rzekomego pierwotnego znaczenia 'otwór, odstęp, przestrzeń między jakimiś elementami, przedmiot z otworem' i łączenia z pie. **ǵʰēu̯-* 'rozwierać się, stać otworem'. Nie przekonują próby oddzielania wyrazu ze znaczeniem 'dzwonko ryby' i wyprowadzanie go z prapostaci *†zъveno*, jakoby od nie znanej Słowianom nazwy ryby *†zъvъ*, poświadczonej w bałt., np. lit. *žuvis* 'ryba'.

dźwięczeć od XVI w. 'brzmieć, rozbrzmiewać, wydawać dźwięk', stp. od XV w. *źwięczeć* / *źwiękczeć* 'dźwięczeć, rozlegać się (o głosie); ćwierkać'; z przedr. *rozdźwięczeć się*, *wydźwięczeć*, *zadźwięczeć*; jednokr. *dźwiękнąć*. Por. r. dial. *zvjačáť* : *zvjákať* 'szumieć, dźwięczeć', ch./s. *zvéćati* 'brzęczeć; dzwonić'. Psł. **zvęčati* 'brzmieć, dźwięczeć', czas. odrzecz. od psł. **zvękъ* 'dźwięk' (zob. *dźwięk*). — Od tego *dźwięczny* → *dźwięczność*; od czas. przedrostkowych *rozdźwięk*, *wydźwięk*.

dźwięk od XIV w. (stp. też *źwięk*) 'brzmienie czegoś, głos, szmer, hałas, zgrzyt, stuk', stp. 'dźwięk, głos, odgłos'. Por. ch./s. *zvȅk* (/ *zvȅka*) 'brzęk, brzęczenie; szczęk, chrzęst; dźwięk'. Psł. **zvękъ* 'dźwięk', z pie. **ǵʰu̯en-ko-* lub **ǵʰu̯n̥-ko-* od pie. pierwiastka **ǵʰu̯en-* 'dźwięczeć' (zob. *dzwon*). W językach słow. lepiej są poświadczone pokrewne postaci ze znaczeniem 'dźwięk', sprowadzające się do psł. **zvǫkъ* [< pie. **ǵʰu̯on-ko-*], por. cz. *zvuk*, r. *zvuk*, ch./s. *zvȕk* 'ts.'. — Od tego *dźwiękowy*.

dźwigać od XVI w. 'podnosić, unosić w górę z wysiłkiem', 'nosić, przenosić z trudem z miejsca na miejsce', 'być obarczonym czymś', stp. XV w. 'ściągać, pobierać (o opłatach)' (ale *podźwigać* 'podnosić', *dźwignąć* 'podnieść'), kasz. *dvigac* / *zvigac* 'dźwigać'; jednokr. *dźwignąć*, *udźwignąć*, *wydźwignąć*. Ogsł.: cz. *zdvíhat* 'podnosić, wznosić', dial. *dvihať* 'podnosić z wysiłkiem coś ciężkiego; budzić', r. *dvígať*, *dvígaju* / *dvížu* 'ruszać z miejsca, przesuwać; wprawiać w ruch, poruszać; kierować', scs. *dvidzati*, *dvižǫ* 'poruszać, ruszać'. Psł. **dvigati* (> **dvidzati*) 'podnosić, unosić w górę; ruszać, poruszać', czas. wielokr. od psł. **dvigti*, **dvigǫ* 'podnosić, unosić w górę' (por. ch./s. *dȉći*, *dȉgnēm*, daw. i dial. *dvići* 'podnieść, dźwignąć', słwń. dial. *vzdíći*, *vzdížem* 'podnieść, unieść w górę, wznieść', na odpowiedni czas. z przedr. *po-* wskazuje także stp. XV w. rzecz. odsłowny *podźwiżenie* 'podniesienie'). Etymologia podstawowego **dvigti* niepewna. Może w związku ze stang. *twiccian* 'pociągnąć, szarpnąć' (dziś ang. *twitch* 'szarpnąć, pociągnąć; ściągnąć, wykrzywić; drgać'), stwniem. *zwic* 'uderzenie, pchnięcie', niem. *zwicken* 'szczypać' (< pgerm. zach. **twikkjōn*), łączonymi z germ. odpowiednikiem liczeb. *dwa*; w takim razie pierwotnym znaczeniem czas. **dvigti* byłoby chyba 'złapać, pociągnąć (w górę), np. za dwa końce'.

dżdżownica od XVI w. 'glista ziemna, Lumbricus terrestris', daw. *dżdżewnica*, dial. *gżownica* i *deszczownica*. Por. w tym znaczeniu gł. *dešćownica*, cz. daw. *dešťovnice*, słwń. daw. *dežévnica*; poza tym w innych znaczeniach: p. daw. *dżdżewnica* 'woda deszczowa, deszczówka', cz. daw. *dešťovnice* 'ts.', r. daw. *doždevnica* 'ts.', bg. dial. *dъždóvnica* 'ts.', 'traszka', 'salamandra'. Od przym. **dъždževьnъ* 'związany z deszczem, deszczowy' (por. daw. XVI w. *dżdżewny*, stp. i dial. *deszczowny* 'deszczowy; dżdżysty'; z przyr. **-ev-ьnъ* od psł. **dъždžь* 'deszcz', zob. *deszcz*), z przyr. *-ica*. Nazwa dżdżownicy w związku z jej masowym pojawianiem się na powierzchni w czasie deszczu i po deszczu.

E

e! od XV w. wykrz. na wyrażenie zniechęcenia, zniecierpliwienia, zdziwienia, wątpliwości, w stp. na wyrażenie uczucia bólu, ubolewania, lekceważenia. Ogsł.: cz. *e! / ė!*, r. *ė!*, dial. *e! / ë!*, ch./s. *ė!*, dial. *ė!*. Psł. **e!* wykrz. wyrażający różne stany uczuciowe. Pierwotny wykrzyknik (pie. **e! / *ē!*), znany też innym językom ie. w podobnych funkcjach, np. lit. *ė!* i *ė!*, gr. *é, é!, ḗ, ḗ!* 'ej!'.

ech! wykrz. od XVI w. na wyrażenie zniecierpliwienia, zniechęcenia, niezadowolenia, niedowierzania, żalu, rozpaczy, lekceważenia, sprzeciwu, westchnienia, też *eh!* wykrz. wyrażający lekceważenie, zniechęcenie, zniecierpliwienie, niezadowolenie. Ogsł.: cz. *ech!*, r. *ėch!*, dial. *ëch!*, ch./s. *ėh!*. Psł. **echъ!* wykrz. na wyrażenie różnych stanów uczuciowych. Pierwotny wykrzyknik, mający odpowiedniki w podobnych funkcjach w innych językach ie., np. lit. *ėk!*, ang. *eh!*, łac. *eh!* 'ej!, hej!', franc. *eh!* 'ej!'.

ej! od XIV w. wykrz. na wyrażenie przestrogi, pogróżki, niedowierzania, też okrzyk przywołujący kogoś, wzywający do czegoś, w stp. XIV–XV w. wykrz. wyrażający zadowolenie 'tak! tak!', żal, narzekanie 'ach!, ej!', w XVI w. okrzyk nawoływania, przynaglania, pobudzania, zachęty, wykrz. wyrażający różne stany uczuciowe, 'przecież, wszak'; też *ejże!*, postać wzmocniona part. *-że* (zob.). Ogsł. cz. *ej!*, r. *ej!*, *ej!*, ch./s. *ėj!* Psł. **ejь!* (*ei!*) wykrz. na wyrażenie przywoływania, przynaglania, zachęty, zadowolenia, zachwytu, zdumienia, niezadowolenia, żalu. Pierwotny wykrzyknik, mający odpowiedniki w podobnych funkcjach w innych językach ie., np. lit. *ėi! / ėi! / ëi! / ėi!*, łot. *ei!*, niem. *ei!*, łac. *ei!*

F

fajka od XVIII w. 'przyrząd do palenia tytoniu', daw. *fajfka* i *faja* (dziś wtórne zgr. od *fajka*), dial. *fajfa* i *fajfka / fajka*. Zapożyczenie z niem. *Pfeife* 'rurka, piszczałka, fajka', przejętego ze śrłac. *pipa* 'piszczałka, rura' (od łac. *pīpire / pipiare* 'piszczeć').

fala od XVI w. 'spiętrzenie wody, wał wodny', daw. i dial. 'burza, nawałnica, deszcz albo grad z wiatrem', 'smuga deszczu, ulewy', dial. także 'chmura (pogodna, deszczowa), chmurki nad ziemią', kasz. *fala* 'chmura deszczowa; krótkotrwały deszcz'. Zapożyczenie z niem. *Welle* 'fala; wał', śrwniem. *wëlle*, przy czym trudność sprawia *f-* z niem. *w-* (ale por. kasz. *vała* 'fala; chmura deszczowa', z oczekiwanym *v-*). — Od tego *falować* (dial. *falować* 'chorować lekko').

fałd od XV w. i *fałda* od XVII w. 'zmarszczka, zagięcie czegoś, zakładka w materiale', stp. od XV w. *fałd* 'fałd, zmarszczka, zakładka', dial. *fałda* (*fâłda*) 'wygórowanie materiału; zmarszczka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *valde* (dziś niem. *Falte*) 'fałda, zmarszczka, zakładka'. — Od tego *fałdować, pofałdować, sfałdować*.

fałsz od XV w. 'niezgodność z prawdą; nieszczerość, obłuda, kłamstwo', stp. też XV w. 'błędność (wyroku)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *valsch* (dziś niem. *falsch*) 'fałszywy; fałsz' (z łac. *falsus* 'ts.'). — Od tego *fałszywy, fałszować, fałszerz*.

farba od XV w. 'barwa, kolor', od XVI w. 'barwnik służący do malowania lub farbowania', kasz. *farba / farva* 'farba, barwa,

maść'. Zapożyczenie z niem. *Farbe* 'farba; barwa, kolor', późniejsze od bliskoznacznego *barwa* (zob.).

fartuch od XVI w., stp. w XV w. *fertuch* 'jakaś część odzieży', dial. *fartuch* też 'wełniana zapaska (jako część stroju kobiecego)', 'wełniana samodziałowa peleryna noszona przez kobiety na ramionach', 'spódnica niewełniana', kasz. *fartuχ* 'fartuch'; zdr. *fartuszek*. Por. cz. przest. i dial. *fĕrtoch* / *fĕrtuch* 'fartuch'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vortouch* (dziś niem. *Fürtuch*) 'fartuch' (dosłownie 'chusta przed czymś'), przy czym niejasne *-a-* w polskiej postaci zapewne pod wpływem jakiejś niemieckiej formy gwarowej z *var-* < *vor-*.

fasola od XVII w. 'roślina uprawna Phaseolus, jej nasiona i strąki, potrawa z jej nasion', wcześniej w XVI w. *faseol*, *fazoły* mn 'groszek, Lathyrus sativus', w XVII w. u Knapskiego *fazyjoli* / *fazoli*, dial. *fasola* / *fazâla* / *fazâl* 'Phasoleus vulgaris'. Zapożyczenie ze śrwniem. *fasōl* / *phasōl*, niem. dial. *Fasole* 'fasola' (co ze śrłac. *fassolius* / *faselius* < łac. *phaseolus* / *phasēlus* 'ts.', przejętego z gr. *phásēlos* 'ts.').

figa od XV w. (stp. też *fig* / *fik*) 'owoc drzewa figowego', 'drzewo figowe, figowiec', stp. XV w. *figa* 'figa właściwa, drzewo lub jego owoc, Ficus carica; figomorwa, Ficus sycomorus', *wielka figa* 'przytulia pospolita, Galium mollugo', *figi podawać* 'szydzić, urągać gestami rąk z charakterystycznym złożeniem palców', kasz. *f'iga*, zdr. *f'iżka* 'figa' tylko w zwrocie *dostac f'igą* (*f'iżką*) *z maką* 'nic nie otrzymać'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vīge* 'figa' (ostatecznie z łac. *fīcus* 'ts.'). Zwrot *pokazać figę* zapewne z włos. *far la fica* 'wyśmiewać gestem urągającym'. — Od tego *figowy* → *figowiec*.

figiel *figla* 'psota, żart, psikus', w XVI w. 'niegodziwy czyn, sprawka, zbytek', 'podstęp, wybieg, fortel', 'żart, złośliwy żart, psikus', 'sztuczka magiczna', dial. 'psota, psikus, żart', *figle* mn 'figle, żarty', kasz. *f'igle* mn 'ts.'. Por. cz. daw. *figl* 'zabawa, krotochwile', dial. *figl* / *figl'* / *figel'* 'oszustwo, podstęp, wykręt'. Niewątpliwie zapożyczenie, prawdopodobnie ze śrłac. *vigiliae* 'nocne czuwanie' (zob. *wigilia*), 'hałaśliwe nocne obchodzenie domów i kościołów, czuwanie przy zmarłych, połączone z pijatykami, czarami, gusłami', przejęte za pośrednictwem niemieckim (uzasadniającym *f-*), np. śrwniem. *vigilje*. Znaczenia 'niegodziwy czyn, sztuczka magiczna, fortel, żart' nawiązują do zachowań uczestników takich średniowiecznych zwyczajów, potępianych wówczas przez Kościół. — Od tego *figlarz* 'zwodziciel, matacz, oszust, krętacz; aktor, kuglarz, mim', dial. 'figlarz, psotnik', kasz. *f'iglâř* 'ts.'; *figlować* 'używać wybiegu, wykrętu, podstępu, oszukiwać; rozprawiać, wdawać się w rozmowy', może też 'brać udział w harcach przed potyczką, bitwą', dial. 'psocić', 'żartować, stroić żarty' (por. stp. XV w. *wyfiglować się* 'ujść, umknąć').

fikać od XIX w. 'wywijać rękami, nogami, wierzgać, skakać', dial. *fikać* / *figać* 'fikać, wierzgać'; jednokr. *fiknąć*. Por. cz. dial. *fikat* 'smagać; targać, szarpać; tryskać', r. dial. *fíkat'* 'świstać', ch./s. *fíkati* 'świstać, wydawać głos *fi*, *fi*'. Od *fik!* wykrz. na wyrażenie upadku, przewrócenia się lub bezpośrednio od dźwkn. *fi*, *fi* naśladującego różne odgłosy, np. świstania. — Od tego *fikuśny* pot. 'wymyślny, zabawny, śmieszny' (utworzone może na wzór niejasnego *frymuśny* 'wymyślny, wyszukany, niezwykły').

filiżanka od XVIII w. Por. ch./s. *fīldžan* (reg. też *findžan*), bg. *fildžan* 'filiżanka'. Zapożyczenie z tur. *fincan*, lud. *filcan* (wymowa *findžan* i *fildžan*) 'filiżanka' (co za pośrednictwem arab. *finǧan* z pers. *pingān* 'płytka miska, taca').

fiołek 'roślina ozdobna Viola', stp. XV w. *fijołek* 'Viola odorata', w XVI w. *fijołek* / *fijałek*, rzadziej *fijołka* / *fijałka*, w XVII–XVIII w. też *fiałek* 'Viola, zwłaszcza Viola odorata', dial. *fijałek* (*fijâłek*) / *fijołek* / *fijałka* i *chwiâłek* (*chfijałek*) 'ts.'. Por. cz. *fiala* i *fialka*, stcz. też *fiola* / *fijola* 'fiołek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vīol* / *vīole* / *vīel* (dziś niem. *Viole* ż) 'fiołek' (co z łac. *viola* 'kolor fioletowy; fiołek').

firanka 'ozdobna zasłona na okno', w XVI w. *firank* (*firhang*, *firhank*) 'zasłona wisząca np. u okien lub łoża', reg. *firana* 'firanka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vürhanc* / *vorhanc* (dziś niem. *Vorhang*) 'firanka'.

flak od XIV w., zwykle *flaki* mn 'kiszki, jelita, wnętrzności zwierzęce', 'potrawa z przyżołądków wołowych lub cielęcych' (zdr. *flaczki*), *flak* 'przedmiot obwisły, zmięty, flakowaty', stp. XV w. *flak* 'kiszka, jelito', *flaki* mn od XIV w. 'część żołądka bydlęcego (tzw. księgi) i potrawa z niej przyrządzona', dial. *flak* (koc. *flaka*) 'jelito zwierzęce; brzuch zwierzęcia', *flaki* mn 'wnętrzności (ludzkie i zwierzęce); potrawa z flaków zwierzęcych', kasz. *flaka* 'jelito', *flaki* mn 'wnętrzności u człowieka i zwierząt'. Por. cz. *flák* 'wielki kawał (chleba, mięsa)', *flek* 'łata; plama; miejsce', stcz. *flek* 'kawałek (materiału, roli)', słwń. *fláka* 'szmata, łachman'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vlëc*, *vlëcke* 'kawałek; kawałek materiału, szmata, kawałek pokrojonych wnętrzności; kawałek ziemi, plac, miejsce', dziś niem. *Flecke* mn 'flaki (potrawa)'.

flaszka od XIV w. 'naczynie szklane z wąską szyjką i małym otworem, butelka', *flasza* 'duża flaszka, butla', w stp. *flaszka* 'rodzaj naczynia na wino', *flasza* 'rodzaj naczynia', kasz. *flaśka* 'flaszka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vlasche* (dziś niem. *Flasche*) 'butelka, flaszka' (od niem. *flechten* 'pleść', pierwotnie zapewne 'oplecione czymś naczynie').

frasować się od XVI w. 'martwić się', w XVI w. *frasować* (wyjątkowo *fresować*) 'dręczyć, nękać, niepokoić, martwić', *frasować się* (wyjątkowo *fresować się*) 'smucić się, troskać się, martwić się; starać się o coś z troską', 'uskarżać się, żalić się, narzekać, obwiniać, spierać się; oburzać się, gniewać się'; z przedr. *zafrasować się*. Por. stcz. *fresovati sè* 'martwić się, troszczyć się', słc. *fresovať sa* 'ts.'. Zapożyczenie z niem. *fressen* 'zjadać, żreć', przen. 'martwić, trapić'. — Od tego *frasobliwy* od XVI w. 'zmartwiony, zafrasowany', w XVI w. zdecydowanie przeważa pierwotna postać *frasowliwy* 'strapiony, stroskany, zmartwiony, przygnębiony', 'zasmucający, napełniający troską, przysparzający kłopotu', 'skłonny do smutku, do zmartwienia', 'rozgniewany'; *frasunek* od XVI w. (kiedy też rzadsze formy *frasunk* i *fresunek* / *fresunk*) 'zmartwienie, zgryzota, troska, kłopot', wyraz utworzony na wzór zapożyczeń typu *kierunek*, *rachunek* (gdzie *-unek* z niem. *-ung* tworzącego nazwy czynności).

fraszka od XVI w. 'bagatela, drobnostka, błahostka', 'rodzaj krótkiego wiersza', *fraszki* przest. 'drobne przedmioty do ozdoby lub zabawy, błyskotki', w XVI w. *fraszki* 'wymysły, plotki, bajki', 'chytre, fałszywe zabiegi', dial. koc. i kasz. *fraszka* także 'piosenka'. Zapożyczenie z włos. *frasche* mn 'głupstwa, bzdury' (od *frasca* 'gałązka').

frunąć od XIX w. 'przemieścić się w powietrzu za pomocą skrzydeł, lecieć', dial. też *frujnąć*; z przedr. *odfrunąć*, *pofrunąć*, *przyfrunąć*, *sfrunąć*, *wyfrunąć*. *Frunąć* w wyniku uproszczenia grupy spółgłoskowej (*-gn-* / *-kn-* > *-n-*) z poświadczonych w gwarach postaci *frugnąć* / *fruknąć* 'frunąć' (por. też dial. *frygnąć* 'frunąć', *fiurgnąć* / *fiurnąć* 'wzlecieć, frunąć', kasz. *furgnǫc* / *fërgnǫc* 'frunąć, pierzchnąć, furknąć, drapnąć, uciec', *furgnǫc* : *furnǫc* 'frunąć; spiesznie uciec, pierzchnąć') od dial. *frugać* / *frukać* 'fruwać', *furgać* 'fruwać, latać w powietrzu; lecieć, przylatywać', 'łopotać skrzydłami', *furkać* 'fruwać', kasz. *frúgac* / *furgac* 'fruwać, latać' (por. także dial. *frygać* 'fruwać', *fiurgać* 'latać, fruwać; spieszyć się, lecieć', kasz. *furgac* 'lecieć (o ptaku); śpiesznie uciekać, pierzchać' oraz dial. *fiurać* 'fruwać, latać, unosić się w powietrzu', kasz. *fúrac* 'ts.'). Czas. pochodzenia dźwkn. (z charakterystyczną zmiennością postaci), oparty na imitacji odgłosu powstającego przy szybkim wzlatywaniu, łopotaniu skrzydłami, pierzchaniu ptaków *frr!*, *fru!*, z częstym w tego rodzaju wyrazach przyr. *-g-* / *-k-*; por. podobne np. słwń. *fŕkati* 'pierzchać; rzucać', mac. *frka* 'pierzchać', bg. *chvъrkam*, dial. *fъrkam* 'latać, lecieć, pierzchać'. Od *frunąć* wtórnie utworzony czas. wielokr. *fruwać* 'przemieszczać się w powietrzu za pomocą skrzydeł, latać; unosić się w powietrzu' (na wzór par czasowników typu *sunąć* : *suwać*, *płynąć* : *pływać*). Zob. też *frygać*, *furczeć*.

frygać pot. 'szybko chodzić, krzątać się zwinnie, biegać', reg. 'jeść szybko, z apetytem', dial. *frygać* 'rzucać kamieniem' (też 'fruwać'), *frygnąć* 'rzucić', 'frunąć', 'wprawić

w ruch wirowy', *fyrgać* 'rzucać kamieniem'. Por. bg. *chvъrgam*, dial. *fъrgam* / *vъrgam* 'rzucać z łoskotem' (a także pokrewne, z innym przyrostkiem, cz. *chrlit* 'wyrzucać, wypluwać', ch. dial. *hrliti* 'spieszyć się', bg. *chvъrlja* 'rzucić, rzucać', mac. *frli* 'rzucić'). Czas. pochodzenia dźwkn., od interi. typu *fr!* oddających odgłos czegoś rzucanego. — Od tego *fryga* 'zabawka dziecinna kręcąca się w kółko, bąk', przen. 'ktoś zwinny, ruchliwy', dial. 'mątewka, drewienko rosochate do mieszania płynów'.

fujarka od XVII w. (daw. też *fojarka*) 'rodzaj piszczałki', dial. (też *fujèra* / *fulara*) 'instrument muzyczny zrobiony z kory wierzbowej'; *fujara* też przen. 'niedołęga'. Por. cz. *fujara*, słc. *fujara*, ukr. *fujára* 'piszczałka'. Zapewne z rum. *fluera* / *fluer* 'piszczałka', wyraz rozpowszechniony prawdopodobnie przez pasterzy wołoskich, w gwarach polskich (i sąsiednich) przekształcony na drodze etymologii ludowej przez skojarzenie z p. dial. płd. *fujać* 'dąć, wiać' i wyrazami pokrewnymi (por. np. cz. dial. moraw. *fujigať* 'huczeć, świszczeć'). W polskim języku ogólnym ostatecznie z gwar karpackich.

fukać od XV w. 'parskać, prychać', pot. 'odzywać się do kogoś burkliwie, opryskliwie, złościć się na kogoś, strofować kogoś', stp. 'burczeć, pokrzykiwać na kogoś', w XVI w. 'łajać, karcić, gromić, obruszać się', dial. 'prychać', 'burczeć na kogoś, łajać', 'krzyczeć (zwłaszcza na dziecko)'; również *fuczeć* od XV w. 'pokrzykiwać na kogoś, wymyślać komuś, występować z hałaśliwymi pretensjami', w XVI w. 'szumieć, huczeć', dial. 'dyszeć', 'złościć się; sapać ze złości'; jednokr. *fuknąć*, z przedr. *ofuknąć* 'odezwać się, krzyknąć ostro, strofująco, gniewnie' (od tego wielokr. *ofukiwać*). Ogsł.: cz. *foukat* 'wiać, dmuchać, dąć', *foukat si* 'nadymać się, puszyć się', *fućet* 'dąć, wiać; świstać, gwizdać; sapać', r. *fúkat'* 'dmuchać', ukr. *fúkaty* 'dąć; ganić, łajać', *fučáty* 'sapać', słwń. *fũkati* 'dąć, dmuchać', *fúćati* 'świstać (o wietrze)'. Czas. pochodzenia dźwkn. z przyr. *-k-* (*fukać* : *fuczeć* jak np. *krzykać* : *krzyczeć*, *sykać* : *syczeć*), od wykrz. *fu!* naśladującego sapanie, dyszenie, dmuchanie, wianie.

fura od XV w. (stp. też *fora*, w XVI w. wyjątkowe *wora*) 'wóz' (w XVI w. 'środek transportu zarówno lądowego, jak i wodnego'), 'jednorazowy ładunek na wozie' (przen. 'wielka ilość'), stp. też 'wożenie, przewóz, przewiezienie czegoś', 'opłata dla furmana', 'komora celna, cło', 'podróż', dial. *fura* / *fora* 'wóz, zwykle załadowany; ilość czegoś mieszcząca się na wozie', kasz. *fòra* 'wóz naładowany'. Por. cz. *fůra* 'wóz', stcz. *fóra* też 'jazda', słc. *fúra* 'wóz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *vuore*, niem. *Fuhre* 'jazda; wóz'.

furczeć 'warkotać, terkotać, łopotać, furkotać', *furkać* 'ts.', 'zrywać się do lotu, przelatywać z głośnym łopotaniem skrzydeł', dial. *furczeć* / *fruczeć* 'furczeć', *furczeć* / *farczeć* 'chrapać', *furkać* / *farkać* 'parskać (o głosie konia)', *furgać* 'fruwać, latać w powietrzu; lecieć, przylatywać', 'łopotać skrzydłami', 'besztać kogoś', *furkać* 'fruwać', *fiurać* 'fruwać, latać, unosić się w powietrzu', *fiurgać* 'ts., lecieć, spieszyć się', kasz. *furgac* 'fruwać, latać', 'gromić kogoś', *furac* 'fruwać', *furgac* 'lecieć (o ptaku); uciekać, pierzchać', *furgnǫc* / *fërgnǫc* 'frunąć, pierzchnąć, furknąć, drapnąć, uciec'. Od dźwkn. interi. *fur!*, *fr!* o wzlocie ptaka, trzepotaniu skrzydłami i innych podobnych odgłosach. — Od tego czas. intensywny (z przyr. *-ot-*) *furkotać* 'wydawać furkot, furczeć' (dial. 'terkotać', kasz. *flërkotac* 'stukać, o kołowrotku; pyskować') → rzecz. *furkot*.

furta od XV w. (stp. też *forta*, w XVI w. wyjątkowo także *chworta*) 'brama', dial. 'wrota od podwórza'; zdr. *furtka*, stp. od XV w. *fortka* (w XVI w. wyjątkowo *chwortka*) 'bramka, drzwiczki; ujście, otwór', dial. *furtka* / *fórtka* 'drzwiczki w płocie lub stodole, w chlewiku, w piecu kuchennym i chlebowym'. Zapożyczenie ze śrwniem. *phorte* 'brama' (dziś niem. *Pforte* 'ts.'), przejętego z kolei z łac. *porta* 'brama'.

fus zwykle *fusy* mn 'osad na dnie płynu, męty', stp. 1389 r. *fus* czy *fuz* 'pozostałości z przetopionej woszczyny po wyciśnięciu wosku', od XVI w. *fus* / *fuz* 'osad, męty, fusy' (w tym znaczeniu też *fuza*), 'zanieczyszczenia, odpady wydzielające się przy wytapianiu lub przetapianiu kruszców i metali', kasz. *fusë* mn 'osad po ugotowaniu (np. w kawie)'. Niewątpliwie zapożyczenie,

ale jego źródła nie udało się dotychczas jednoznacznie ustalić.

futro od XV w. 'wyprawiona skóra zwierzęca z włosem', 'błam futrzany, odzienie wierzchnie podbite futrem', dial. 'podszewka; watolina', *futer* 'podszewka; skóra wyścielająca wnętrze obuwia', kasz. *futer* / *fuder* 'podszewka', słowiń. *vùder* 'ts.'; zdr. *futerko*. Por. też *futrówka* 'warstwa skóry, materiału wyścielająca wnętrze obuwia'. Zapożyczenie z niem. *Futter* n 'podszewka' (: 'skrzydło okienne, futryna', zob. *futryna*), śrwniem. *vuoter* 'podszewka; futerał' (i 'futryna'); formy kasz.-słowiń. z dniem. *fōder*, śrdniem. *vôder* 'podszewka'. Na gruncie polskim doszło do zmiany znaczenia 'podszewka' > 'ocieplająca podszewka, podszyte pod odzienie skórki zwierzęce, futrzane podbicie' > 'odzienie podbite skórkami, wyprawioną skórą z włosem, kożuch' > 'wyprawiona skóra zwierzęca z włosem'. — Od tego *futrzak*, *futrzany*, *futrzarz* → *futrzarski*, *futrzarstwo*; od zdr. *futerko* → *futerkowy*.

futryna od XIX w. 'rama okienna, odrzwia', por. dial. *futra* 'ts.', *futro* 'ts.', 'belka drewniana leżąca na osi wozu; próg wozu, na którym spoczywa oś', kasz. *futrë* mn 'futryna, odrzwia', *futer* 'belka leżąca na osi'. Zapożyczenie z tego samego źródła co *futro*: niem. *Futter* n 'skrzydło okienne, futryna' (: 'podszewka', zob. *futro*), śrwniem. *vuoter* 'futryna', 'podszewka; futerał'.

G

gacić *gacę* od XV w. 'okładać mchem, słomą, liśćmi itp. ściany budynku dla ocieplenia', 'robić groblę, tamę', stp. i dial. 'kłaść faszynę na drodze przez mokradła; zarzucać coś gałęziami i chrustem', dial. też 'grodzić na błotach, na wodzie; stawiać, naprawiać płot; przykrywać słomą stóg zboża lub siana'. Ogsł.: cz. *hatit* 'robić tamę, groblę; mościć drogę, wykładać ją gałęziami, chrustem', r. *gatit'* 'ts.; okładać słomą ściany budynku', ch./s. *gátiti* 'regulować tok wody za pomocą tamy, grobli'. Psł. **gatiti* 'robić drogę przez bagna, błota przez wyścielanie gałęziami, kłodami, pniami; budować tamę, groblę z gałęzi, ziemi, kamieni; okładać, osłaniać coś gałęziami, chrustem, słomą itp.', czas. odrzecz. od psł. **gatъ* 'droga (przez bagna, błota) wyłożona kłodami, pniami, gałęziami, chrustem, rodzaj pomostu; wiązki gałęzi, chrustu do moszczenia drogi' (por. p. *gać* 'materiał do gacenia', 'grobla z faszyny lub drewna; droga wymoszczona faszyną', cz. *hať* 'ścieżka, droga na grząskim terenie zrobiona z faszyny, żerdzi, pni; wiązki prętów, faszyna do umacniania podłoża', r. *gat'* 'pomost przez bagniste miejsce; droga wymoszczona faszyną', ch./s. *gât* 'jaz, grobla, tama'). Podstawowy rzecz. **gatъ* pokrewny z łot. *gāts* 'chód, droga', stind. *gātuḥ* 'chód, droga, miejsce', pierwotna nazwa czynności (skonkretyzowana w nazwę miejsca) z przyr. **-tъ* od pie. **gᵘā-* 'iść' (od którego np. lit. *góti*, *góju* 'iść szybko, pędzić', łot. *gāju* 'szedłem').

gacie mn od XVI w. 'kalesony', daw. i dziś dial. 'spodnie', dial. też 'luźne letnie spodnie (z płótna lnianego); spodnie wełniane lub lniane', 'długa sierść na nogach niedźwiedzia', w stp. XV–XVI w. starsza postać *gace* mn 'spodnie; fartuszek kąpielowy zasłaniający części wstydliwe; pas, opaska na biodra'; zdr. *gatki*. Ogsł.: cz. daw. *hace* ż mn 'spodnie', stcz. *hácè* / *hacè* 'pas, opaska na biodra; kalesony; spodnie', r. *gáči* mn 'uda', daw. i dial. 'spodnie; nogawki', cs.-bg. *gaštę* ż mn 'spodnie', ch./s. *gȁće* ż mn 'kalesony; spodnie; majtki', 'pióra na nogach ptaków; długa sierść na nogach zwierząt'. Psł. **gatè* (płnsł.) / **gatę* (płdsł.) mn (od formy l. pj **gaťa*, por. r. *gáća* 'udo') 'prymitywne

okrycie nóg, goleni, ud, opaska na biodra; rodzaj spodni'. Psł. *gaťa [< *gat-ja] to prawdopodobnie pierwotna nazwa czynności od psł. *gatiti 'okładać, osłaniać coś (gałęziami, chrustem, słomą itp.)' (zob. *gacić*) z przyr. *-ja*, wtórnie skonkretyzowana w 'osłona, okrycie', zastosowana jako nazwa okrycia dolnych części ciała (składającego się wówczas z odrębnych, osobno nakładanych elementów, stąd użycie rzeczownika w l. mnogiej). Pierwotna, regularna polska postać *gace* była wyłączna w XV w., przeważała jeszcze w XVI w., kiedy pojawia się wtórna forma *gacie*, z *-ć-* może pod wpływem *gać, gacić*.

gad od XV w. (stp. i dial. *gâd*) 'zwierzę należące do gromady gadów, Reptilia', pot. 'zwierzę, stworzenie budzące obrzydzenie, grozę, najczęściej o wężu', stp. i dziś dial. zbiorowo 'drobne, budzące wstręt stworzenia, robactwo, insekty, pasożyty', w gwarach także 'drób', 'zwierzęta domowe', przen. 'człowiek podły, fałszywy, nikczemny'. Ogsł.: cz. *had* 'wąż, żmija', przen. 'podły, nikczemny człowiek', r. *gad* 'gad, płaz; szkodliwe zwierzęta i owady', scs. *gadъ* 'wąż, żmija; szkodliwe robactwo'. Psł. *gadъ 'zwierzę budzące wstręt, obrzydzenie; wąż, żmija', rzecz. odczas. od psł. *žadati (sę) [< *žědati < *ged-] 'brzydzić się, odczuwać wstręt' (por. stp. *żadać się* 'brzydzić się, wzdragać się'), z alternacją samogłoski rdzennej *ě ⇒ *a (por. *raz, sad*). Pierwotne znaczenie 'to, co budzi wstręt, obrzydzenie'. Por. *gadzina*.

gadać od XV w. 'opowiadać, mówić, rozmawiać', stp. 'zgadywać, odgadywać' (dziś w gwarach), 'prorokować, wróżyć, domyślać się', 'dysputować, rozważać; spierać się, sprzeczać się', 'mówić nieżyczliwie, wygadywać', 'oceniać, szacować'; z przedr. *nagadać, obgadać, pogadać, przegadać, przygadać, rozgadać się, wygadać, zagadać, zgadać się*; wielokr. *-gadywać*: z przedr. *obgadywać, odgadywać, wygadywać, zgadywać*; jednokr. *-gadnąć*: z przedr. *odgadnąć, zagadnąć, zgadnąć*. Ogsł.: cz. *hádat* 'domyślać się, przypuszczać, zgadywać, odgadywać', 'prorokować, wieszczyć, przepowiadać', daw. 'sądzić, oceniać, szacować', r. *gadát'* 'domyślać się, zgadywać; przepowiadać przyszłość, wróżyć', słwń. *gádati* 'zgadywać, odgadywać; gawędzić, mówić; pleść, bajdurzyć'. Psł. *gadati 'domyślać się, odgadywać, wróżyć; rozważać, oceniać, szacować; spierać się, dysputować; rozmawiać, mówić', pierwotnie czas. wielokr. od psł. *goditi 'wyczekiwać na odpowiedni czas, dogodną okazję, celować, trafiać; być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać; postępować, działać odpowiednio, przygotowywać, porządkować; uzgadniać coś, umawiać się, ustalać warunki, doprowadzać do porozumienia, zgody; zapowiadać, przepowiadać, wróżyć' (zob. *godzić*), z przyr. *-a- i z właściwym takim czasownikom wzdłużeniem samogłoski rdzennej *o → *a. — Od tego *gadka* od XV w. 'rozmowa, pogawędka, mowa', 'bajka; plotka, domysł', w stp. także 'spór słowny, dyskusja'; od czas. przedrostkowych *pogaduszka, zagadka*.

gadzina od XVI w. 'zwierzę pełzające, jadowite, płaz, gad; wszelkie stworzenie budzące wstręt', przen. 'człowiek nikczemny, podły', dial. 'żywy inwentarz, zwierzęta domowe, ptactwo domowe'. Ogsł.: słc. dial. *hadzina* 'drób; plugastwo, paskudztwo; śmieci, odpadki; robactwo, wszy', r. *gádina* 'pełzający gad lub płaz', 'wzbudzające wstręt małe zwierzątka lub insekty', dial. 'wąż, żmija; wstrętne stworzenie (np. mysz, szczur, jaszczurka)', ch./s. *gàdina* 'obrzydliwe, ohydne stworzenie; wstrętny człowiek'. Psł. *gadina 'coś wstrętnego, budzącego obrzydzenie; wąż, żmija; małe, pełzające lub szybko się poruszające stworzenia, gady, płazy, robactwo, pasożyty', od psł. *gadъ 'to, co budzi wstręt, obrzydzenie' (zob. *gad*), z przyr. *-ina*.

gaj od XIV w. 'niewielki las', stp. od XV w. też 'ścięte krzaki, gałęzie, chrust' (dziś przest. 'zielone liście, gałęzie, zieleń'), w XVI w. też 'miejsce kultu pogańskiego', 'prawo korzystania z określonych płodów lasów i rzek', dial. *gaj* / *gȁj* także 'część lasu ograniczona przesiekami; zagajnik', 'pojedyncze drzewo rosnące, także owocowe; zielona gałąź'; zdr. *gaik*. Ogsł.: cz. *háj* 'gaj, lasek', r. *gaj* 'lasek, niewielki zagajnik', ch./s. *gȁj* 'mały las, zazwyczaj założony lub utrzymywany przez

człowieka; ogrodzony kawałek lasu'. Psł. **gajь* 'wyodrębniony, chroniony, ogrodzony mały las będący miejscem pogańskiego kultu, święty lasek, gdzie nie można wstępować', rzecz. odczas. od psł. **gajiti* 'powodować, by coś żyło, rozwijało się, rosło' > 'pielęgnować, doglądać' (zob. *zagaić*). Pierwotne znaczenie 'las pielęgnowany, chroniony (z powodu przeznaczenia kultowego)'. — Od tego *gajowy*. Por. *zagajnik*.

gałąź *gałęzi* ż od XV w. 'pęd wyrastający z pnia drzewa', przen. 'odnoga, odgałęzienie czegoś; dziedzina czegoś', kasz. *gałǫz* : *gałąza*; zdr. *gałązka*. Płnsł.: cz. *haluz* ż, przest. i dial. *haluza*, ukr. *hálúz'* / *halúza* / *holúza*, br. dial. *halúza* 'gałąź'. Psł. dial. **galǫzь* (i zapewne **galǫza*) ż 'gałąź, konar', pierwotnie prawdopodobnie 'goły pręt, gałąź bez liści', łączone ze wschsł. **galъ* 'pusty, goły, nieporośnięty' (por. r. dial. *gáloe boloto* 'bezleśne bagno', ukr. daw. *halyj* 'niezarośnięty, czysty', br. dial. *hálny* 'odkryty, bezleśny'; od psł. **golъ* 'pusty, goły', zob. *goły*, ze wzdłużeniem samogłoski **o* → **a*), ale wydzielany w takim przypadku przyr. **-ǫzь* czy **-ǫza* nie jest poza tym znany. Może więc prastare przekształcenie pie. rzecz. heteroklitycznego (z alternacją tematycznego **-r/n-*) **gōlr̥-g* : **gōlnés* 'gałąź' (por. orm. *kolr* 'ts.'), wyraz słow. trzeba by wyprowadzać z wczesnej prapostaci **gōl-on-ǵ-ĭ-* bądź **gōl-n̥-ǵ-ĭ* (z pie. przyr. **-ǵ-* występującym w nazwach drzew, roślin; wyraz byłby częściowo podobny pod względem archaicznej struktury do psł. **želǫdъ* 'żołądek', **želǫdь* 'żołądź', zob. *żołądek*, *żołądź*). — Od tego *rozgałęzić się*, *rozgałęziony*.

gałka od XVI w. 'przedmiot kulisty, kulka', stp. XIV w. 'kopuła na szczycie namiotu' (od XVI w. 'ozdobna głowica różnych przedmiotów, kuliste zwieńczenie budowli'), od XV w. 'kulka do gry', daw. też 'owoce niektórych roślin', 'narośl', dial. 'kluski'; wtórne zgr. *gała* 'kula, gałka', dial. też 'narośl na ciele', pot. *gały* mn 'oczy', 'kluski', w gwarach także 'jądra'. Ogsł.: cz. *hálka* 'galasówka', dial. łaskie *gały* mn pogardl. 'nogi', r. daw. i dial. *gálka* 'gałka, kulka', dial. też *gála* 'pałka do zabawy dziecięcej', słwń. dial. *gālka* 'galasówka'. Psł. **gala* 'przedmiot o kształcie kulistym, obłym; ulepiona, ugnieciona kulka, gałka', zdr. **galъka*, prapokrewne z łac. *galla* [< **g̥l-nā* lub **g̥l-nā*] 'narośl na liściach, owocach, pędach dębu, galasówka', stind. *gula-* 'przedmiot kulisty, kula, gałka, piłka, perła', od pie. **gel-* 'ugniatać, tworzyć grudki; coś okrągłego, kulistego'.

ganek *ganku* od XV w. 'przybudówka przed wejściem do budynku', stp. XV w. też 'płaski dach, taras', w XVI w. także 'altana ogrodowa lub pergola', 'korytarz; ukryty chodnik, tajemne lub podziemne przejście', 'rodzaj sceny, estrady', 'wnęka z miejscem do siedzenia', 'pomost okrętowy', 'wał ziemny, grobla', 'podwórze dla drobiu'. Zapożyczenie ze śrwniem. *ganc*, dziś niem. *Gang* 'ganek, przedsionek, korytarz, przejście'.

ganiać 'biegać, pędzić, uganiać się; ścigać, starać się złapać; popędzać, poganiać', stp. od XV w. tylko z przedr. *poganiać* 'pędzić, gnać przed sobą', od XVI w. *naganiać* 'goniąc, gromadzić', dziś też *odganiać*, *przeganiać*, *rozganiać*, *wyganiać*, *zaganiać*. Ogsł.: stcz. *háneti* 'biegać, pędzić, gonić', cz. tylko z przedr. np. *pohánet* 'poganiać, popędzać', ukr. *hanjáty* 'gonić, pędzić; prześladować', scs. z przedr. *izganjati* 'wyganiać', *proganjati* 'wypędzać, przeganiać'. Psł. **gańati* 'biegać, gonić tam i z powrotem, przeganiać', czas. wielokr. od psł. **goniti* (zob. *gonić*), z typowym dla takich czasowników wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. — Od czas. przedrostkowego *naganka* od XIX w. 'napędzający zwierzynę w czasie polowania' (wtórne zapewne późniejsze, od XX w. *nagonka* 'ts.', w nawiązaniu do *nagonić*, zob. *gonić*).

ganić *ganię* od XV w. 'krytykować, oceniać nieprzychylnie, potępiać', stp. też 'hańbić, lżyć, zniesławiać', 'rzucać obelgi, złorzeczyć', 'skarżyć, pozywać do sądu', 'apelować od wyroku sądowego'; z przedr. *przyganić*, *zganić*, stp. *naganić* 'przyganić, postawić zarzut, oskarżyć, zakwestionować coś'; wielokr. *przyganiać*. Zachsł.: cz. *hanit* (/ *hanět*) 'ganić', słc. *hanit'* 'przyganiać, krytykować' (formy wschsł., np. ukr. *hányty* 'przyganiać, potępiać, łajać', daw. 'zniesławiać, bezcześcić', prawdopodobnie zapożyczone

z polskiego). Psł. dial. **ganiti* 'prześladować słowami, strofować, łajać; złorzeczyć, lżyć', czas. kauzat. od psł. **goniti* 'ścigać, pędzić, gonić' (zob. *gonić*), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Pierwotne znaczenie zapewne 'powodować (słowami), że ktoś jest przepędzany, przeganiany'. — Od tego *nagana* 'upomnienie' (stp. 'przygana, zarzut') → *naganny*; *przygana*. Zob. też *hańba*.

garb od XV w. 'silne skrzywienie kręgosłupa tworzące wypukłość na plecach lub na klatce piersiowej', 'wszelka wypukłość, wzniesienie, wybrzuszenie', w gwarach także 'zmarszczka', 'muszla ślimaka', stp. XV–XVI w. też 'gruczoł na szyi, wole', 'wypukłość na drzewie, sęk'; zdr. *garbek*. Ogsł.: cz. *hrb* 'garb', r. *gorb* 'ts.; plecy', bg. *gъrb* 'plecy'. Psł. **gŕbъ* [< **gŭrbo-*] 'wygięcie, wybrzuszenie, nierówność, wypukłość (na ciele, w terenie)', pokrewne ze stpr. *grabis* (zapewne mylny zapis zamiast *garbis*) 'góra', w nazwach miejscowych też *garbs* 'ts.', por. też śrirl. *gerbach* [< **gᵉrbā-*] 'zmarszczony', isl. *korpa* 'zmarszczka', prawdopodobnie od pie. **ger-b-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **ger-* 'skręcać, zwijać; wyginać, zginać'. Pierwotne znaczenie zapewne 'wygięcie' > 'wzniesienie, wypukłość'. — Od tego *garbić (się)*, *zgarbić się*; *zgarbiony*; *garbaty*; *garbus*.

garbować od XVI w. 'wyprawiać (skórę)'; z przedr. *wygarbować* (też 'zbić'). Zapożyczenie ze śrwniem. *gerwen / garwen / gerben* 'robić, przygotowywać, garbować'. Od XV w. *garbarz* 'rzemieślnik wyprawiający skórę', ze śrwniem. *gerwer* 'ts.'. — Od tego *garbarnia*.

gardło od XIV w., dial. też *garło*; zdr. *gardziołko* (daw. *gardłko / garlko*). Ogsł.: cz. *hrdlo*, r. *górlo*, ch./s. *gȑlo* 'ts.'. Psł. **gŕdlo* [< **gŭr-dlo-*] 'gardziel, przełyk, szyja', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *gurklỹs* 'podgardle, wole', daw. *gurklė* 'gardło', łot. *gurklis* 'gardło, podgardle', stpr. *gurcle* 'gardło'. Nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od pie. **gʷer(ə)-* 'pożerać, pochłaniać' (por. *żreć*). Por. pokrewne *źródło*. — Od tego *gardłowy*; *gardłować*; od wyrażenia przyimkowego *podgardle* od XVI w. 'przód szyi' (por. daw. od XV w. *podgardłek* 'podbródek; wole; wyodrębniające się części anatomiczne na szyi różnych zwierząt, np. korale u ptaków, zwisający fałd skóry pod szyją wołu'; w XVI w. *podgardło* 'podgardle; wole').

gardzić *gardzę* od XIV w. 'nie szanować, lekceważyć, odtrącać coś', 'okazywać pogardę', stp. XV–XVI w. *gardzić się* 'brzydzić się', 'nie chcieć, odrzucać', kasz. *garʒëc* 'okazywać pogardę'; z przedr. *pogardzić*, *wzgardzić*; wielokr. *-gardzać*: z przedr. *pogardzać*, *wzgardzać*. Ogsł.: cz. *hrdit* 'czynić pysznym, dumnym', r. daw. *gorditi* 'odnosić się z pogardą, lekceważeniem' (dial. *gordíť* 'być pysznym, zarozumiałym'), dziś *gordíťsja* 'chlubić się, szczycić się; być dumnym z czegoś', cs. *grъditi*, *grъždǫ* 'czynić dumnym, pysznym, wyniosłym', *grъditi sę* 'pysznić się, chełpić się, być wyniosłym, zarozumiałym'. Psł. **gŕditi*, **gŕďǫ* 'czynić zarozumiałym, wyniosłym; pogardzać, lekceważyć', czas. odprzym. od psł. **gŕdъ* 'ogromny, silny', 'wspaniały, majestatyczny, śmiały', 'zdający sobie sprawę ze swej siły, godności, wyniosły, pyszny, butny', 'budzący grozę, straszny' (o pochodzeniu zob. *hardy*). — Od czas. przedrostkowych *pogarda*, *wzgarda*.

gardziel ż od XV w. 'gardło', dial. *gârdziel / gârzdziel* też 'grdyka', kasz. *gârʒel* (*gârʒėl*) 'gardziel'. Wariant wcześniejszej postaci *garciel*: stp. XV w. *garciel* (też *garzciel*, *garściel*, jeszcze w XVI w. wyjątkowe *garścieł* w tekście wydanym w Toruniu, 1581 r.) 'tylna część jamy ustnej, gardło, szyja; (u zwierząt) wole, podgardle; otwór, wylot', kasz. *gârcėl* ż 'gardło, gardziel'; udźwięcznienie *rć* > *rʒ* (*garciel* > *gardziel*) może pod wpływem bliskoznacznego *gardło*. Pierwotne *garciel* od psł. **gŕtь* ż 'gardło, gardziel' (zachowanego szczątkowo w dł. *gjarś* ż 'ts.', zob. *krtań*), z przyr. *-el* < **-elь*; podstawowe psł. **gŕtь* [< **gŭr-tĭ-*] to archaiczna nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) z przyr. **-tĭ-* > **-tь*, od pie. **gʷer(ə)-* 'pożerać, pochłaniać', psł. czas. **žerti*, **žьrǫ* 'żreć, połykać, pochłaniać' (zob. *żreć*, *gardło*). Por. *grdyka*, *krtań*.

garnąć od XV w. 'przysuwać do siebie, przytulać, obejmować', stp. też *ogardnąć* (z wcześniejszego **ogartnąć*, z udźwięcznieniem gru-

py spółgłoskowej **tn* > *dn*) 'ogarnąć'; dziś z przedr. *ogarnąć, przygarnąć, rozgarnąć, wygarnąć, zagarnąć*; wielokr. *-garniać*: z przedr. *ogarniać, rozgarniać, zagarniać*. Ogsł.: cz. *hrnout* 'zgarniać, zbierać; grabić', r. dial. *gornút'* 'zbierać, grabić (np. siano); przyciągać do siebie', ch./s. *gŕnuti* 'grabić, zgarniać'. Psł. **gr̥(t)nǫti* 'zacząć zgarnianie, rozgarnianie, przyciągać do siebie, przysuwać, przesuwać', czas. inchoat. od psł. czas. wielokr. **gr̥tati* 'zgarniać, rozgarniać' (w polskim zachowanego szczątkowo, tylko z przedr.: *ogartać* 'ubierać się', *wygartać* 'wygrzebywać, wygarniać popiół z pieca', por. r. dial. *gortát'* 'zgarniać; grabić, zgrabiać, np. siano; składać, układać, np. odzież', ch./s. *gȓtati* 'zbierać, zgarniać'), od **gr̥t-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **ger-* 'zgarniać, zbierać'.

garnek *garnka* od XV w. 'naczynie do gotowania i przechowywania potraw', dial. *gârnek* też 'duży garnek; gliniane lub kamienne naczynie do przechowywania mleka', kasz. *gark* 'garnek'; zdr. *garnczek, garnuszek*. Odpowiedniki w zachsł.: płb. *gornăk*, gł. daw. i dial. *hornk*, cz. *hrnek*, słc. *hrnok*; w pozostałych językach słow. z innymi przyr., np. r. *goršók* (< **gornćók*, dop. **gornćka* > **gornška*), ch./s. *gȓne*, bg. *gъrné*, mn *grъ́nci*. Pierwotne zdr. **gr̥nъkъ* 'wypalone naczynie gliniane' z przyr. *-ъkъ od psł. **gr̥nъ* / **gr̥no* 'ognisko, palenisko, piec (garncarski, kowalski)', por. strus. *gъrnъ* / *grъnъ* / *gornъ* 'palenisko, ognisko, piec; naczynie z rozżarzonymi węglami; kocioł, kociołek, garnek', r. *gorn* / *gornó* 'palenisko, ognisko; piec kowalski, hutniczy, do wypalania wyrobów ceramicznych', ukr. *horn* (*hóren*) / *hórno* 'palenisko, ognisko; piec garncarski'. Rzecz. podstawowy *gr̥nъ ma odpowiedniki w łac. *fornus* / *furnus* 'piec', stind. *ghr̥ná-* 'żar'. Z pie. **gʷʰr-no-* 'żar, palenisko, piec', od pierwiastka **gʷʰer-* 'gorący' (zob. *gorzeć, gorący, grzać, żar*). Por. *garniec*.

garniec *garnca* od XVI w. 'dawna polska miara objętości; naczynie o pojemności jednego garnca', stp. od XV w. i dial. też 'naczynie, garnek'. Ogsł.: cz. *hrnec*, ukr. *hornéc'*, ch./s. *gȓnac* 'garnek'. Psł. **gr̥nьcь* 'wypalone naczynie gliniane', zdr. od psł. **gr̥nъ* 'ognisko, palenisko, piec (garncarski, kowalski)' (zob. *garnek*), z przyr. *-ьcь. — Od tego *garncarz* 'rzemieślnik wyrabiający naczynia z gliny' → *garncarski, garncarstwo*.

garść ż od XV w. 'dłoń złożona w sposób umożliwiający zaczerpnięcie, uchwycenie, objęcie czegoś', 'tyle, ile się zmieści w tak złożonej dłoni', dial. też *garzć* (także 'ilość zżętego zboża, wchodząca w skład snopka, leżąca luzem na polu'); zdr. *garstka*. Ogsł.: cz. *hrst*, r. *gorst'*, scs. *grъstь*. Psł. **gr̥stь* [< **gr̥t-tь*] ż 'garść', od psł. **gr̥tati* 'zgarniać, rozgarniać' (zob. *garnąć*), z przyr. *-tь. Pierwotnie rzecz. abstr. z przypuszczalnym znaczeniem 'zgarnianie', skonkretyzowanym w 'to, czym się zgarnia, zbiera'. — Od wyrażenia przyimkowego *nadgarstek*.

gasić *gaszę* od XVI w. (w XV w. z przedr., np. *ugasić, zgasić*) 'powodować, że coś przestaje się palić, świecić'; z przedr. *dogasić, pogasić, ugasić, wygasić, zagasić, zgasić*; wielokr. *-gaszać*: z przedr. *dogaszać, wygaszać*; jednokr. *gasnąć, wygasnąć, zgasnąć*. Ogsł.: cz. *hasit*, r. *gasít'*, scs. *gasiti*. Psł. **gasiti* 'powodować, że coś znika, gaśnie, przestaje się palić, przestaje się świecić', którego struktura wskazuje na pierwotny czas. kauzat. (z typową wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **a*), jednak bez motywacji na gruncie słow., bowiem oczekiwany czas. podstawowy *†žesti* [< **ges-*] w słow. nie zachował się, poświadczony jest jednak w bałt.: lit. *gèsti* 'zanikać (o ogniu, o świetle), gasnąć', przen. 'słabnąć, cichnąć, ustawać, zanikać'. Ostateczną podstawą wyrazu był pie. pierwiastek **(z)gʷes-* 'gasić'. — Od tego *gaśnica*.

gawędzić od XVIII w. 'rozmawiać swobodnie, poufale; gwarzyć', w gwarach przede wszystkim 'przeszkadzać', 'zajmować bez potrzeby czas'; z przedr. *pogawędzić*. Zapewne ekspresywny czas. odrzecz. od p. daw. XVI w. *gawęda*, w XVII w. *gawędź* 'pospólstwo, hołota, gawiedź', dial. młp. *gawedź* (*e* < *ę*) i *gawędzina* 'ptactwo domowe, drób' (por. też daw. XVI w. *gawiędź* 'pospólstwo, gawiedź', kasz. *gâvąʒ* / *gâvaʒ* / *gâvęʒ* 'drób'), związanych etymologicznie z *gawiedź* (zob.), utworzonych od tej samej podstawy, ale z przyr. *-ǫdь / *-ędь. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zachowywać się jak hała-

stra, gawiedź', stąd 'przeszkadzać w jakimś zajęciu, w pracy' > 'zajmować niepotrzebnie czas', a z tego — 'zajmować czas gadaniem, rozmową, gwarzyć'. — Od tego *gawęda* 'swobodna towarzyska rozmowa, pogawędka', 'opowiadanie, opowieść, pogadanka', daw. od XVI w. 'bajda, fantazja', w XVIII w. osobowe 'papla, gaduła', dial. 'ten, co przeszkadza, zajmuje bez potrzeby czas', 'to, co przeszkadza'; *gawędziarz* → *gawędziarski*, *gawędziarstwo*; od czas. przedrostkowego *pogawędka*.

gawiedź ż od XVI w. 'pospólstwo, hałastra, motłoch', daw. 'tłum', dial. 'wielka gromada (młodych ludzi, kobiet)', 'wszelki drobiazg w domu: dzieci, kury, drób', 'inwentarz żywy, bydło', 'robactwo w dużej ilości; wszy', kasz. *gâvėʒ* / *gâbėʒ* 'liczna rodzina; tłum (szczególnie kobiet)'. Ogsł.: cz. *havěť* ż 'drobne zwierzęta, dzieci; drób, ptactwo; robactwo; hołota, motłoch, gawiedź', r. dial. *gáveď* ż 'coś ohydnego, budzącego wstręt; żaby, jaszczurki, owady budzące wstręt', bg. dial. *gáved* m i ż 'dzikie zwierzę; dzikie zwierzęta'. Psł. **gavèdь* ż 'coś budzącego wstręt, wywołującego obrzydzenie (np. robactwo, owady, gady, płazy)' > 'duża ilość czegoś drobnego, zwłaszcza robactwa, owadów, drobnych zwierząt', od psł. **gaviti* 'czynić szpetnym, wstrętnym, wywoływać odrazę, obrzydzenie, wstręt' (por. p. dial. ciesz. *ogawić się* 'mozolić się', cz. *ohavit* 'czynić brzydkim, szkaradnym, szpecić', *ohavit si* 'brzydzić się, czuć wstręt do czegoś', ch. dial. *gaviti se* 'odczuwać wstręt, brzydzić się', cs. *ogaviti* 'zaniepokoić, dokuczyć, naprzykrzyć się'), z przyr. **-èdь* tworzącym rzeczowniki z odcieniem zbiorowym (co do budowy por. *czeladź*). Zachsł. pejoratywne znaczenie 'pospólstwo, motłoch, hołota' powstało z 'duża ilość robactwa, owadów, małych zwierząt'. Podstawowy psł. **gaviti* to prawdopodobnie czas. kauzat. od pie. **gʷōu̯-* 'zanieczyszczać, zeszpecać; plugawić' (por. stind. *guváti* 'oddaje kał'). Zob. pokrewne *gówno*.

gaworzyć od XVII w. 'wydawać pierwsze dźwięki będące zalążkiem mowy artykułowanej (o niemowlętach)', 'gwarzyć, gawędzić', dial. 'krzyczeć, hałasować'. Dokładny odpowiednik tylko w cz. dial. *havořiti* 'mówić, gwarzyć, hałasować'. Zachsł. **gavoriti*, wariant psł. **govoriti* 'robić hałas, gwar, wrzawę; wydawać dźwięki będące zaczątkiem mowy artykułowanej' (zob. *gwarzyć*).

gawron od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Gawron*) 'ptak Corvus frugilegus', daw. od XV w. też 'kruk', dial. niekiedy 'jastrząb', 'mewa'. Ogsł.: cz. *havran* 'gawron', ukr. dial. *havrán* 'kruk', ch./s. *gȁvrān* 'kruk'. Psł. **gavornъ* 'gawron, kruk', w związku z psł. **vornъ* 'kruk' (por. p. daw. *wron*, cz. *vran*, r. *vóron*, ch./s. *vrȁn*; zob. też *skowronek*), **vorna* 'wrona' (zob. *wrona*), człon **ga-*, może mający wartość ekspresywną, niejasnego pochodzenia, podobnie jak jego wariant **ka-* w **kavornъ* 'kruk' (por. ch. dial. *kȁvran*, słwń. *kāvran*), **kavorna* 'wrona, gawron' (por. dł. *karwona*, słwń. *kavrána*), zestawiany często z *ko-*, np. w lit. *kóvarnis* 'gawron, kawka'.

gazda m od XVII w. reg. 'właściciel gospodarstwa wiejskiego na Podhalu, gospodarz', w XVI w. wyjątkowe 'pan, gospodarz'. Por. cz. dial. *gazda* 'gospodarz', słc. *gazda* 'chłop, wieśniak; gospodarz', ukr. *gázda* / *gazdá* i *házda* / *hazdá* 'gospodarz', ch. *gȁzda* 'gospodarz, właściciel; bogacz', słwń. *gāzda* 'gospodarz'. Zapożyczenie z węg. *gazda* 'gospodarz' (prawdopodobnie za pośrednictwem słowackim), uznawanego za przejęte ze słow., prawdopodobnie z ch. *gȍspod* 'pan', *gospòda* 'państwo, pan i pani' (zob. *gospoda*). — Od tego *gaździna*; *gazdować*.

gąbka (daw. *gębka*) od XV w. 'prymitywne zwierzę morskie Euspongia officinalis', 'przyrząd do mycia ze szkieletu gąbki morskiej lub z tworzywa dobrze wchłaniającego wodę', dial. *gąbka* / *gębka* jako nazwa grzybów, np. 'purchawka', zwykle 'huba drzewna' (i stąd 'hubka do niecenia ognia'), stp. np. *gąbka modrzewiowa*, *niedźwiedzia* 'huba drzewna', stp. i dial. *gąbka* także jako zdr. od *gęba* bez odcienia pejoratywnego. Płnsł.: cz. *hubka* 'hubka', też zdr. od *houba* 'gąbka, grzybek', r. *gúbka* 'gąbka morska', 'gąbka', 'huba drzewna', też zdr. od *gúba* 'warga'. Psł. dial. **gǫbъka*, zdr. od psł. **gǫba* 'miękka, mięsista narośl na ciele człowieka, zwierzęcia lub na roślinie', 'grzyb, także pa-

sożytniczy, żyjący na drzewie, huba' (: 'warga, policzek, pysk, twarz, usta'), o pochodzeniu zob. *gęba*. Por. *huba*.

gąsienica od XV w. 'larwa motyla, liszka', w XVI w. i dziś dial. też *wąsienica* / *wąsionka*, w gwarach także *gąsiona* / *gąsionka* (w XVI w. *gąsianka*) i *wąsiel*, kasz. *vǫsevńica* / *vǫsovńica*, także *vˈǫsńica* / *vˈǫsevka* / *vˈǫsǫnka* / *vǫson* / *vǫsńik* (również postaci przekształcone przez etymologię ludową: *gǫsevńica*, *gąstˈevńica*, *dǫsˈevńica*). Ogsł.: słc. *húsenica*, r. *gúsenica*, ch./s. *gùsjenica*. Psł. **ǫsěnica* 'larwa motyla, gąsienica', urzeczownikowiony za pomocą przyr. **-ica* psł. przym. **ǫsěnъ* 'mający włosy, włochaty', z przyr. *-ěnъ* od psł. **(v)ǫsъ* 'włosy, zarost (na twarzy)' (zob. *wąs*). Pierwotne znaczenie 'włochata, kosmata, kudłata (larwa)'. Nagłosowe *g-* to spółgłoska protetyczna.

gbur od XVI w. 'człowiek nieokrzesany, prostak', daw. 'wieśniak, chłop, kmieć', do dziś w części gwar (płn. Polska, Wielkopolska, płn. Śląsk) bez odcienia pejoratywnego 'chłop, zwłaszcza zamożny, właściciel gospodarstwa rolnego (najczęściej dużego), gospodarz', kasz. *gbur* 'chłop, posiadający własną chatę i ziemię, włościanin, gospodarz, rolnik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gebūr* / *gebūre* m 'sąsiad; chłop; prostak', dniem. *gebūr* 'chłop, kolonista; sąsiad'.

gdakać *gdacze* od XV w. 'wydawać charakterystyczny głos (o kurze)', stp. też 'wiele mówić, paplać; przechwalać się', daw. 'gderać, zrzędzić', dial. też np. *dgakać* / *grdakać* 'gdakać', kasz. *gdâkac* / *dâkac* / *daχtac*, słowiń. *dgakac* 'ts.'; z przedr. *zagdakać*; jednokr. *gdaknąć*. Czas. dźwkn. oparty na rozmaicie słyszanym głosie gdaczącej kury, por. w znaczeniu 'gdakać' np. cz. *kdákat*, r. *kudákať* / *kudáchtať*, ukr. *kudkudákaty*, ch./s. *kakodákati*.

gderać *gderam* / *gderzę* od XVIII w. (daw. *gdyrać*) 'zrzędzić, utyskiwać'. Prawdopodobnie ekspresywny czas. z przyr. *-yr-* > *-er-* (por. *gmerać*) od rdzenia *gd-* w stp. *gdakać* 'wiele mówić, paplać; przechwalać się', daw. 'gderać, zrzędzić' (zob. *gdakać*), co do znaczenia por. np. r. dial. *kvókať* 'kwokać (o głosie kury)' >'jęczeć, stękać, gderać, zrzędzić, skarżyć się'.

gdy od XIV w. sp., w stp. zaimek pytajny 'kiedy?' i nieokreślony 'kiedyś, kiedykolwiek', dial. też *dy* 'gdy'. Por. gł. *hdy* 'kiedy; kiedyś; kiedykolwiek', cz. *kdy* 'ts.', ch./s. *kàda* / *kàdā* i *kā̀d*, dial. też *kàdi* 'kiedy'. Psł. **kъdy* / **kъda* 'kiedy', od zaimka **kъ* < pie. **kʷo-* (zob. *kto*, *ki*), z enklityczną part. **-dy* / **-da* (por. pokrewne lit. *kadà* 'kiedy', stind. *kadā́*, awest. *kadā*). Por. *nigdy*, *niegdyś* i *kiedy*.

gdzie od XIV w. przysł. 'w którym miejscu', 'dokąd', w stp. też 'kiedy', 'gdzieś, gdziekolwiek', dial. też *dzie* 'gdzie'. Ogsł.: cz. *kde*, r. *gde*, scs. *kъde*, ch./s. *gdjè* 'gdzie'. Psł. **kъde* 'gdzie', od pie. pierwiastka zaimkowego **ku-* / **kʷ-* (por. *kto*, *ki*), z enklityczną part. **-de* < pie. **-dhe*, por. stind. *kúha*, awest. *kudā* 'gdzie', osk. *puf* 'ts.', cymr. *cwt* 'gdzie, dokąd' (wyrazy sprowadzane do pie. **kŭ-dhe*). Por. *nigdzie*.

gęba od XV w. (ale już w XII w. nazwa osobowa *Gęba*) 'twarz, usta, pysk', stp. też 'gąbka morska, Euspongia officinalis', 'grzyb trufla', daw. 'otwór (np. naczynia, sieci, armaty)', 'ujście rzeki', dial. 'twarz ludzka', 'usta', 'pysk zwierzęcia, zwłaszcza krowy', 'dołek w pieczywie'. Ogsł.: cz. *houba* 'grzyb; huba; gąbka morska, gąbka do mycia', *huba* 'pysk; usta; twarz', r. *gubá* 'warga; huba', dial. 'grzyb; narośl na ciele; podbródek; krawędź, brzeg', scs. *gǫba* 'gąbka'. Psł. **gǫba* 'miękka, mięsista narośl na ciele ludzkim, zwierzęcym, na roślinie', 'grzyb, także pasożytniczy, żyjący na drzewie, huba', przen. 'warga, policzek, pysk, twarz, usta', dokładnie odpowiada łot. *gumba* 'narośl, guz; wzniesienie', por. też lit. *gumbas* m 'wypukłość, narośl'. Z infiksem nosowym od pie. **gʷ̥eub(h)-* 'wyginać, uwypuklać'. Pierwotne znaczenie 'coś wypukłego', stąd 'narośl na ciele' i dalej 'grzyb' (zob. *gąbka*) oraz 'wypukłe części ciała: warga, policzek, usta'. Por. *huba*.

gęgać od XVI w. (daw. *gągać*) 'wydawać głos (o gęsiach)', przen. 'mówić przez nos, bełkotać; gadać bezmyślnie lub nudno'; jednokr. *gęgnąć*. Por. bliskie p. dial. *gagać* 'gęgać', cz. dial. *gágať* 'gęgać; kwakać (o głosie kaczki)', r. dial. *gágať* 'gęgać', 'krzyczeć, wrzeszczeć', słwń. *gāgati* 'gęgać', pot. 'mówić, gadać'. Wszystkie od naśladowania głosu gęsi *gę*, *gę*, *ga*, *ga*. — Od tego intensywny czas. *gęgotać* → rzecz. *gęgot*.

gęsty od XV w. 'skupiony, zwarty, zbity', 'zawiesisty', rzadko 'częsty', daw. też 'liczny', dial. także 'jędrny, tęgi', kasz. *gąsti* 'gęsty; mętny (o wodzie)'. Ogsł.: cz. *hustý* 'gęsty, zwarty; mocny, dźwięczny (o głosie); wielki, silny', r. *gustój* 'gęsty', ch./s. *gūst* 'gęsty; częsty'. Psł. **gǫstъ* 'złożony z wielu części leżących blisko siebie, zwarty, ścisły', prawdopodobnie ostatecznie od pie. pierwiastka **gem-* 'ściskać rękami, chwytać' (od którego też psł. **žęti*, **žьmǫ* 'gnieść, cisnąć, ugniatać, wygniatać, wyciskać', zob. *wyżąć*, z rdzennym **o* psł. **gomola* / **gomoľa* 'ugniecioną bryła jakiejś masy', zob. *gomółka*), bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił może pierwotny psł. imiesłów bierny *†gǫtъ* [< **gom-to-*] 'zgnieciony, ściśnięty' (jakby należący do niepoświadczonego psł. czas. *†gǫti*, **gъmǫ*), na który wskazują pochodne przym.: cz. dial. *hutný* 'gęsty, krzepki, masywny', słc. *hutný* 'gęsty' i derywowany rzecz. (z przyr. **-ь*) r. dial. *guť* 'zarośla, miejsce trudne do przejścia' (zapewne 'gęstwina'). W takim razie psł. **gǫstъ* z pierwotnym znaczeniem 'ściśnięty, zbity' z prapostaci **gomt-to-*, z przyr. **-to-* > psł. **-tъ*; zakończenie **-stъ* jak w psł. przymiotnikach **čęstъ* 'gęsty; częsty', **tlstъ* 'tłusty' (zob. *częsty*, *tłusty*). — Od tego *gęstość*; *gąszcz*, *gęstwa* → *gęstwina*; *gęstnieć*; *zagęścić*.

gęś ż od XIV w. 'ptak Anser (dziki i hodowany)', kasz. *gąs*; zdr. *gąska*. Ogsł.: słc. *hus ż*, r. *gus'* m, słwń. *gôs* ż. Psł. **gǫsь* ż 'gęś, Anser', pokrewne nazwom tego ptaka w innych językach ie.: lit. *žąsìs*, stwniem. *gans* (dziś niem. *Gans*), gr. *khḗn*, łac. *anser* [< **hanser*], stind. *haṁsá-* m, *haṁsī* ż 'ts.'. Kontynuują one pie. **ǵhan-s-* 'gęś', z czego winna się rozwinąć psł. postać *†zǫsь* (= lit. *žąsìs*); kłopotliwe *g-*, które próbowano objaśnić na różne sposoby, najłatwiej wytłumaczyć oddziaływaniem na nazwę ptaka naśladowania jego charakterystycznego głosu (zob. *gęgać*). — Od tego przym. *gęsi*; *gąsior* od XV w. 'samiec gęsi' (wtórnie 'pękata butla z wąską szyją', 'rodzaj dybów'), z przyr. *-or* (por. *kaczor*, zob. *kaczka*).

gęśle mn od XIV w. (stp. też *gęśli*) 'dawny prymitywny ludowy smyczkowy instrument muzyczny', w stp. też wyjątkowo *gęśl* / *gąśl*. Ogsł.: cz. *housle* 'skrzypce', ukr. *husli* 'dawny instrument strunowy', scs. *gǫsli* 'instrument strunowy'. Psł. **gǫsli* [< **gǫd-sli*] ż mn 'strunowy instrument muzyczny', nazwa narzędzia z przyr. **-slь* od psł. **gǫsti*, **gǫdǫ* 'wydawać przeciągły odgłos, brzęczeć, buczeć, szumieć', wtórnie 'grać na instrumencie strunowym' (por. stp. *gąść*, *gędę* 'grać na instrumencie strunowym', od XVII w. nowy bezokol. *gędzić* 'grać na harfie, na dudach; brzdąkać, przygrywać', słc. *húsť* 'grać na instrumencie muzycznym', 'huczeć; piszczeć; bzykać', r. przest. *gusti*, *gužú* / *gudú* 'grać na instrumencie strunowym (np. na gęślach)', 'gwizdać', dial. też 'śpiewać', 'głośno brzmieć, o dzwonie', 'ryczeć; wyć', 'brzęczeć, szumieć', scs. *gǫsti*, *gǫdǫ* 'grać na instrumencie strunowym'). Podstawowy czas. **gǫsti* (pokrewny z lit. *gaũsti*, *gaudžiù* 'głośno brzmieć, dźwięczeć; brzęczeć, szumieć', łot. *gaũst* 'użalać się, biadać, lamentować') od pie. dźwkn. pierwiastka **gŏu̯-* / **gou̯ə-* / **gū-* 'wołać, krzyczeć', utworzony za pomocą archaicznego przyr. **-de/do-* (jak np. *jadę*, zob. *jechać*); samogłoska nosowa była pierwotnie właściwa tylko tematowi czasu teraźn. z infiksem nosowym (**gu-n-de-tĭ* > psł. **gǫde-tь* 3. osoba l. pj), wtórnie została uogólniona w całej odmianie czasownika (por. np. *siąść*, *żądać*).

giąć *gnę* od XVII w. 'schylać, pochylać ku dołowi, kłonić ku ziemi, uginać', 'nadawać czemuś trwałą krzywiznę, wyginać', kasz. *ǵic* / *ǵǫc*, *ǵńe* 'giąć, schylać, uginać', przen. 'iść przed siebie'; z przedr. *nagiąć*, *odgiąć*, *przegiąć*, *przygiąć*, *wygiąć*, *zagiąć*, *zgiąć*; wielokr. *-ginać*: z przedr. *naginać*, *odginać*, *przeginać*, *przyginać*, *wyginać*, *zaginać*, *zginać*. Ogsł.: cz. *hnout*, *hnu* 'poruszyć, ruszyć; wzruszyć', r. *gnuť*, *gnu* 'giąć', scs. z przedr. *sъgъnǫti* 'zgiąć', *razgъnǫti* 'otworzyć, rozwinąć'. Psł. **gъnǫti*, **gъnǫ* (< **gъbnǫti*, **gъbnǫ*, z uproszczeniem grupy spółgłoskowej **bn* > **n*) 'zginać', najbliższym odpowiednikiem jest łot. *gubt* 'zakrzywiać się; wyginać się; pochylać się'. Prawdopodobnie od pie. **gʰeu̯b(ʰ)-* 'giąć, zakrzywiać' (od którego np. stang. *géap* 'krzywy'). W polskim oczekiwana forma bezokol. *†gnąć* (poświadczone w XVI w. *gnąć* 'poruszyć' zapoży-

czone ze stcz. *hnúti* 'ts.'); forma *giąć* wtórnie dotworzona do form czasu teraźn. *gnę*, *gnie* na wzór czas. typu *tnę*, *tnie* : *ciąć*, *klnę*, *klnie* : *kląć*, *żnę*, *żnie* : *żąć*. — Od imiesłowu biernego *gięty* → *giętki* od XV w. 'dający się giąć, uginać, elastyczny, sprężysty' (st. wyższy *giętszy*) → *giętkość*.

gibać od XV w. (dziś przest. i dial.) 'giąć, zginać', dial. też 'chwiać, kołysać', *gibać się* 'ruszać się', kasz. *ǵibac* 'zginać', *ǵibac są* 'schylać się'. Ogsł.: cz. *hýbat* 'poruszać', dial. 'iść, biec', 'rzucać', r. dial. *gibáť* 'giąć, zginać', *gýbáť* 'lekko poruszać, kołysać', scs. *gybati* 'ginąć', *prěgybati* 'zginać'. Psł. **gybati* 'zginać', czas. wielokr. od psł. **gъ(b)nǫti* 'giąć, zginać' (zob. *giąć*), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y* (z wcześniejszego **ŭ* → **ū*). — Od czas. przedrostkowego *wygibać się* → *wygibasy* mn 'nienaturalne, dziwaczne ruchy ciała', z przyr. *-as* (por. dial. *wygib* 'sposób wyjścia z trudnego położenia', koc. *vigibi* mn 'przesadne ruchy ciała podczas tańca', kasz. *vlëǵibë* mn 'ts.').

gibki 'giętki, sprężysty, zwinny, zręczny' od XVI w. (ale pochodny rzecz. *gibkość* od XV w.), kasz. *ǵibki* 'giętki, ruchliwy', przen. 'wymowny, giętki'. Ogsł.: cz. *hybký* 'ruchliwy, chyży; zwinny', r. *gíbkij* 'giętki', ch./s. *gȉbak* 'ts.'. Psł. **gybъkъ* 'łatwy do zgięcia, giętki', przym. odczas. od psł. **gybati* 'zginać' (zob. *gibać*), z przyr. **-ъkъ*. — Od tego *gibkość*.

giez *gza* od XV w. 'owad Hypoderma'. Tylko polskie (stąd zapożyczone ukr. *hedz* / *gedz* / *gedz'* 'giez', słc. dial. *gzec* / *gzel* 'wiercipięta, człowiek ruchliwy'), ale w łuż. i wschsł. istnieje pokrewny wyraz z rdzennym *-y-*: dł. *gizk* 'ślepak, owad', br. *hiz* 'mucha, ślepak', dial. 'nerwowe zachowanie się bydła spowodowane ukąszeniami owadów; nerwowa bieganina'. Psł. dial. **gъzъ* (/ **gyzъ*) 'giez, ślepak, bąk', pokrewne z lit. dial. *guža* 'kupa robactwa', *gužuls* 'rój mrówek, robactwa', *gužėti* 'roić się, mrowić się', dalsza etymologia niepewna, może wyraz pochodzenia dźwkn. Por. *gzić się*.

gil od XV w. 'ptak Pyrrhula pyrrhula', dial. *gil* / *giel* 'ts.', *gil* 'sopel lodu'. Płnsł.: cz. *hýl* (*hejl*) 'gil', dial. *chytil hyla* 'ma nos czerwony od mrozu', ukr. dial. *gyl'* / *hyl'* 'gil', br. *hil'* 'gil'. Psł. (?) dial. **gylъ* 'gil', bez prawdopodobnej etymologii.

ginąć *ginę* od XV w. 'tracić życie, szczególnie śmiercią gwałtowną; przestawać istnieć', 'stawać się mniej wyraźnym, niewidocznym, znikać, zanikać', 'gubić się, zapodziewać się, przepadać', stp. też 'ustawać, słabnąć', kasz. *ǵinǫc* 'ginąć, zapodziewać się, przepadać, znikać; niknąć dla oka lub ucha; tracić życie, ponosić śmierć'; z przedr. *wyginąć*, *zaginąć*. Ogsł.: cz. *hynout* 'przepadać; umierać', r. *gíbnuť*, dial. *gínuť* 'niszczeć, umierać, znikać', scs. *gy(b)nǫti* 'ginąć'. Psł. **gy(b)nǫti* 'przepadać, znikać; słabnąć, opadać z sił, być bliskim śmierci, kończyć życie', w związku etymologicznym z psł. **gubiti*, **gybati*, **gъbnǫti* (zob. *gubić*, *gibać*, *giąć*). Archaiczny czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* w opozycji do psł. czas. kauzat. **gubiti* 'powodować, że coś lub ktoś ginie, znika, przestaje istnieć' (zob. *gubić*, gdzie też o wymianie samogłosek rdzennych). Pierwotne znaczenie 'zacząć się zginać (ze starości, słabości), pochylać się' > 'znikać, przepadać' : 'słabnąć, opadać z sił, tracić życie'.

glina od XV w., kasz. *glëna*; zdr. *glinka*. Ogsł.: cz. *hlína*, r. *glína*, ch./s. *glína*. Psł. **glina* 'glina', od pie. pierwiastka **gleiH-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić' (por. np. lit. *glìeti*, *gliejù* 'smarować, lepić'), z przyr. **-nā*. Pierwotne znaczenie 'kleista, lepka ziemia'. — Od tego *gliniany* → *glinianka*; *gliniasty*.

glista od XV w. 'robak pasożytujący w jelitach, Ascaris lumbricoides', 'dżdżownica', stp. XV w. *glista gnojna* 'robak kloaczny albo owsik', w gwarach też *glizda* 'dżdżownica; robak Ascaris', *glizdwa* 'dżdżownica', kasz. *glistwa* / *glistew* 'glista ludzka, Ascaris lumbricoides; dżdżownica'. Ogsł.: cz. *hlísta*, r. *glistá*, ch./s. *glísta* 'glista'. Psł. **glista* [< **glit-ta*] 'robak (zwłaszcza pasożytujący w jelitach ludzkich i zwierzęcych); dżdżownica', derywat z przyr. **-ta* urzeczownikowiający pierwotny, niezachowany w słow. przym. *†glitъ* [< **glī-to-* czy **gleiH-to-*] zapewne 'śliski, lepki', odpowiadający lub pokrewne z lit. *glitùs* / *glytùs* 'śliski, gładki, lepki', związanym etymologicznie z lit. *glìeti*, *gliejù* 'mazać, smarować, lepić', osta-

tecznie od pie. pierwiastka **gleḭ-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić' (zob. *glina*, *gliwieć*, *glon*). Pierwotne znaczenie 'śliski, lepki robak'.

gliwieć *gliwieje* od XIX w. 'psuć się, rozkładać się (o serze); gnić (o owocach)', dial. *glewieć* / *glèwieć*; z przedr. *zgliwieć*, *zgliwiały*. Płnsł.: cz. dial. *hliveť* 'wegetować, żyć nędznie', słc. *hlivieť* 'próżnować, gnuśnieć; gnić, wegetować', dial. 'polegiwać w chorobie', r. dial. *glíveť* 'pokrywać się śluzem', ukr. dial. *hlyvíty* 'psuć się (o serze, kaszy)'. Psł. dial. **glivěti* 'psuć się, rozkładać się, zmieniać się w mazistą, kleistą masę, pokrywać się śluzem', czas. odrzecz. od psł. **gliva* / **glivъ* 'coś oślizgłego, śluzowatego, kleistego, lepkiego' > 'grzyb' (por. p. dial. *gliwa* 'huba drzewna', cz. *hlíva* 'gatunek grzyba', strus. *gliva* 'śluz, muł, ił', ch./s. *gljîva* 'grzyb', też gł. *hliwk* 'żywica drzew owocowych', słc. dial. *hľiv* 'gatunek grzyba', słwń. *glívec* 'ts.'). Podstawowe psł. rzecz. **gliva* / **glivъ* mają odpowiedniki w lit. *glèivos* / *glèivės* ż mn 'śluz', *gleivas* m 'ts.', łot. *glīve* 'glon; śluz', stwniem. *klīwa* : *klīa* 'otręby' (dziś niem. *Kleie* 'ts.'), od pie. pierwiastka **gleḭ-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego' (zob. *glina*, *glista*). Por. *grzyb*.

glon od XVII w., zwykle *glony* mn 'rośliny wodne, algi', wcześniej od XVI w. *glan* 'gęsta, śliska zawiesina w wodzie lub innym płynie, śluz, maź', dial. *glân* / *glon* 'alga; ziele rosnące na wodzie', *glan* 'gnój gęsi albo kurzy', kasz. *glonk* 'odchody gęsie'. Ogsł.: cz. *hlen* 'śluz, kleista wydzielina', słc. *hlien* 'ts.; muł', str. *glěnъ* 'wilgoć; sok; śluz', słwń. *glên* 'muł', dial. 'śluz; lepki osad w cieczy; zielone algi w studniach, na stojących wodach; rzęsa na stojącej wodzie'. Psł. **glěnъ* [< **gloḭ-no-*] 'lepka, ciągnąca się substancja, śluz', od pie. pierwiastka **gleḭ-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić' (zob. *glina*, *glista*, *gliwieć*), archaiczny rzecz. z przyr. **-nъ* < **-no-* i wymianą rdzennego **eḭ* ⇒ **oḭ* > psł. **ě*. Regularna polska postać *glan* (z przegłosem **ě* > *a*) poświadczona w stp. *glân*, dial. *glan* / *glân*, nowsza postać *glon* z rozwojem *â* > *o* przed *n*.

gładki od XV w. 'mający równą powierzchnię', st. wyższy *gładszy*. Ogsł.: cz. *hladký*, r. *gládkij*, scs. *gladъkъ*. Psł. **gladъkъ* 'mający równą powierzchnię, gładki', od pierwotnej postaci niezachowanego psł. przym. *†gladъ* 'gładki, równy' (należącego do tematów na *-ŭ-*, odpowiadającego lit. *glodùs* 'gładki, równy', por. też stwniem. *glat*, dziś niem. *glatt* 'gładki, równy, śliski', łac. *glaber* 'gładki, łysy'), z nawarstwieniem przyr. **-kъ* (co do budowy por. np. *krótki*, *słodki*). Podstawowy przym. *†gladъ* z pie. **gʰlād*ʰ*-ŭ-* mającego zapewne znaczenie 'błyszczący, gładki', prawdopodobnie pokrewnego z pie. **gʰlend*(ʰ)*-* 'świecić, patrzeć' (zob. *oglądać*). Zob. *gładzić*.

gładzić *gładzę* od XV w. 'przesuwać po czymś delikatnie ręką', 'czynić coś gładkim, usuwać nierówności', książk. 'unicestwiać'; z przedr. *ogładzić*, *pogładzić*, *wygładzić*; zob. też *zgładzić*; wielokr. *-gładzać*: z przedr. *wygładzać*. Ogsł.: cz. *hladit*, r. *gládit'*, scs. *gladiti* 'czynić gładkim'. Psł. **gladiti*, **gladǫ* 'czynić gładkim, równym', czas. odprzym. od wczesnej psł. postaci *†gladъ* 'gładki, równy' (zob. *gładki*). — Od czas. przedrostkowych *ogłada*. Zob. też *zagłada*.

głaskać *głaszczę* od XV w. 'przesuwać delikatnie ręką po czymś, zwykle z pieszczotą', w stp. też 'lizać', 'łagodnie się z kimś obchodzić, rozpieszczać', 'pochlebiać, ujmować pochlebstwem', w XVI w. 'koić, łagodzić, uspokajać', 'upiększać, zdobić', kasz. *głaskac* 'głaskać, muskać'; z przedr. *pogłaskać*, *ugłaskać*, *zagłaskać*; wielokr. *-głaskiwać*: z przedr. *zagłaskiwać*; jednokr. *głasnąć*. Por. cz. dial. moraw. *hłaskat'*, słc. dial. wsch. *hláskac*, ukr. daw. *glaskaty* / *hlaskaty* 'głaskać' (wszystkie w sąsiedztwie polskim, chyba stąd zapożyczone). Z pierwotnego **gładskać* < **glad-sk-ati*, czas. zdrobniały z przyr. **-sk-* od p. *gładzić*, psł. **gladiti* (zob. *gładzić*).

głaz 'duży kamień', stp. XV w. 'kamyk zaokrąglony przez prąd rzeki, otoczak', w XVI w. 'kamyki, żwir i inne twarde, bryłowate materiały; krzemień', dial. 'kamyk; rodzaj skały, łupek; kamienie podpierające podwaliny drewnianej chałupy'. Por. stcz. *hlázek* 'szklany paciorek (vitrellum)', *hlazec* 'jakiś kamyk', strus. *stekljanyi glazky* może 'szklane paciorki', r. *glaz* 'oko' (pierwotnie 'gałka oczna', od podobieństwa kształtu do

kulki szklanej czy okrągłego kamienia, por. r. dial. *šarý* mn 'oczy, gałki oczne' : *šar* 'kula', p. pot. *gały* 'oczy', zob. *gałka*); w płdsł. szczątkowo poświadczone w nazwach terenowych, np. bg. *Glaz* i *Bratanov glaz* 'nazwa kamienistego wzgórza'. Psł. **glazъ* 'niewielki, gładki, kulisty kamyk, otoczak; bursztynowa, szklana kulka, paciorek', wyraz niejasnego pochodzenia. Często przyjmuje się wczesne zapożyczenie z pgerm. **glāza-*, kontynuowanego przez stang. *glœr* 'bursztyn, żywica', stwniem. *glās* 'bursztyn' (por. też łac.-germ. *glēsum* 'ts.', łac. *glaesum* 'ts.'), od pie. **gʰlēso-* 'błyszczący, lśniący' (od pie. pierwiastka **ǵʰel-* / **gʰel-* 'błyszczeć, lśnić, połyskiwać'; pierwotne znaczenie byłoby 'lśniący, połyskujący, gładki, różnobarwny kamyk', 'bursztynowa lub szklana kulka, paciorek'.

głąb *głąba* (daw. dop. *głęba*) od XVI w. (ale już w XIII w. nazwa osobowa *Głąb*) 'zgrubiała łodyga roślin kapustnych', stp. XVI w. też 'łodyga, pęd; obgryziony owoc, ogryzek', 'guz weneryczny', rzadko 'słup, kolumna', przen. 'człowiek tępy, głupi, niezdolny'. Zachsł.: dł. *głub* 'kaczan; burak czerwony', gł. *hłub* (daw. też *lub, łub*) 'kaczan kapusty; nóżka grzyba', cz. *hloub* 'zielona łodyga, badyl; kaczan kapusty; nóżka grzyba', słc. *hlúb* 'kaczan; zgrubiała część liścia; nóżka grzyba', przen. 'prostak, głupiec'. Psł. dial. **glǫbъ* 'krótka, zgrubiała, twarda część rośliny (łodyga, nasada liścia, głąb)', za dokładny odpowiednik można uznać lit. *lámbas* 'głąb; soczysty liść wraz z łodygą, łodyga; szczypiorek' (jeśli w wyrazie tym zaszło uproszczenie **gl-* > *l-*), por. też stnord. *kleppr* 'bryła, gruda', *klumba* 'maczuga', niem. *Klumpen* 'bryła', ang. *clamb* 'kupa ziemi'. Podstawą było pie. **gle-m-bʰ-* (wyraz słow. kontynuuje jednak prapostać **glo-m-bʰ-*), forma z infiksem nosowym od pie. pierwiastka **geleb(ʰ)-* / **gleb(ʰ)-* 'zgniatać, ściskać'. Pierwotne znaczenie zatem 'coś zgniecionego, zbitego, twardego'.

głębia od XV w. 'toń, głęboka woda, głębina; głębokość', od XVI w. też *głąb* (daw. *głąb* / *głęb*), *głębi* ż 'ts.', *w głąb* 'do wewnątrz, w dół, w dal, głęboko', dial. *głąb* (*głąb*) i *głąbia* / *głębia* 'głębokość, głębia', kasz. *głąbâ* 'ts.'. Por. cz. *hloub* ż, stcz. *hlúbě* ż, r. *glub'* ż, bg. *glъb* ż, słwń. daw. *glōb* ż (*v glob* 'do wewnątrz, w dół, głęboko'. Psł. **glǫba* ż / **glǫbъ* ż 'głębokość, głębina', rzeczowniki abstr. od psł. przym. **glǫbъ* 'głęboki' (zob. *głęboki*), z przyr. **-ja* i **-ъ*. Od tej samej podstawy z przyr. *-ina*: *głębina* od XV w. (por. cz. *hlubina*, r. *glubiná*, scs. *glǫbina*).

głębić 'kopać, drążyć, pogłębiać' (jeszcze u Lindego bez przykładu, z odesłaniem do czas. przedrostkowych), dial. *głąbić* 'wiercić otwór', 'pogłębiać'; z przedr. *pogłębić*, *wgłębic się*, *zagłębić*, *zgłębić*, rzecz. odsłowne *wgłębienie*, *zagłębienie*; wielokr. *-głębiać*: z przedr. *pogłębiać*, *zagłębiać*, *zgłębiać*. Por. cz. *hloubit* 'kopać, zagłębiać się, dłubać', r. dial. *glúbit'* 'pogłębiać', scs. z przedr. *vъglǫbiti* 'wetknąć, wbić', *uglǫbiti* 'pogłębić'. Psł. **glǫbiti* 'czynić głębokim, pogłębiać', czas. odprzym. od psł. **glǫbъ* 'głęboki' (zob. *głęboki*). — Od czas. przedrostkowych *zagłębie* 'obszar, na którym występują i są eksploatowane złoża kopalin użytecznych'.

głęboki od XV w. 'mający dużą odległość od powierzchni do dna', 'mający dużą rozciągłość, odległość od brzegu ku wnętrzu', st. wyższy *głębszy*; przysł. *głęboko*, st. wyższy *głębiej*. Ogsł.: cz. *hluboký*, r. *glubókij*, scs. *glǫbokъ*. Psł. **glǫbokъ* 'głęboki', od szczątkowo zachowanego psł. przym. **glǫbъ* 'głęboki' (por. w tym znaczeniu cz. rzadkie, poet. *hlubý* / *hloubý*, r. dial. *glúbyj*, ukr. dial. *hlúbyj*; w polskim w derywatach, np. daw. XVI w. i dziś dial. *głębość* 'toń, głęboka woda'), z przyr. **-okъ* (występującym w kilku przymiotnikach ze znaczeniem 'wielki jakimiś rozmiarami', por. *szeroki*, *wysoki*, *daleki*); na przym. **glǫbъ* oparty jest st. wyższy *głębszy* i *głębiej* (< psł. **glǫbьjь* m, **glǫbьši* ż, **glǫbe* n 'głębszy, głębsza, głębsze'). Podstawowy przym. **glǫbъ* bez całkiem pewnej etymologii. Może kontynuuje postać z infiksem nosowym, pie. **glo-m-bʰ-o-* lub **glu-m-bʰ-o-*: pierwsza przypuszczalna prapostać od pie. bazy **gelebʰ-* 'skrobać, skrobiąc, wydrążyć, wyżłobić' (zob. *żłób*), druga byłaby od pie. **gleu̯bʰ-* 'ryć, żłobić, rozszczepiać' (por. np. gr. *glýphō* 'żłobię, wydrążam, wyrzynam', łac. *glūbō*, *glūbere* 'obłupywać, obdzierać').

W obu wypadkach pierwotnym znaczeniem psł. *†glǫbъ* byłoby 'wydrążony, wyżłobiony, wyryty', z którego mogło powstać 'głęboki'. Trudności napotykają częste zestawienia ze stind. *gambhīrá-* 'głęboki' bądź z lit. *gilùs* 'ts.', *gelmẽ* 'głębia, głębina'. — Od tego *głębokość*.

głodomór od XIX w. 'ten, kto głoduje, przymiera głodem', dial. też *głodomórz* 'biedak, nędzarz'. Por. cz. *hladomor* 'klęska głodu, głód', arch. 'ten, kto głoduje, kto jest głodzony', słc. *hladomor* (też *hladomora*) 'klęska głodu, pomór ludzi spowodowany głodem', ch./s. przest. *gladòmor* 'dręczenie głodem' (też *gladòmora* 'klęska głodu, pomór spowodowany głodem'). Słow. **goldomorъ* (i **goldomora*) 'męczenie, dręczenie głodem' i 'ten, kto głoduje, przymiera głodem', złożenie z pierwszym członem psł. **goldъ* (zob. *głód*), człon drugi **morъ* (i **mora*) od psł. **merti* 'mrzeć, umierać' (zob. *mrzeć*), por. stp. *mrzeć głód, mrzeć głodem, mrzeć od głodu*, dziś *mrzeć z głodu* 'cierpieć głód, głodować', stcz. *hlad mřieti* 'ts.', dł. *głodomreś* 'ts.'.

głodzić od XVII w. 'nie dawać pożywienia lub je ograniczać, trzymać o głodzie, morzyć głodem', od XVI w. *głodzić się* 'cierpieć głód, głodować'; z przedr. *wygłodzić* (*wygłodzony*), *zagłodzić*. Ogsł.: dł. *głožiś*, r. dial. *golodíť*, ch./s. dial. *gláditi*, por. też scs. *gladivъ* 'głodny, zgłodniały'. Psł. **golditi*, **golďǫ* 'nie dawać, pozbawiać pożywienia, morzyć głodem', czas. odrzecz. od psł. **goldъ* (zob. *głód*).

głos od XIV w. Ogsł.: cz. *hlas*, r. *gólos*, scs. *glasъ*. Psł. **golsъ* 'dźwięk, głos, szmer, odgłos', dokładny odpowiednik: lit. wyjątkowe *galsas* 'odgłos', por. też oset. *yalas* 'głos, dźwięk', stnord. *kall* 'wołanie'. Z prapostaci **gäl-so-*, od pie. **gal-* 'wołać, krzyczeć', z przyr. **-so-* > psł. **-sъ*. — Od tego *głosować*. Por. *głosić, głośny*.

głosić *głoszę* od XV w. 'podawać do wiadomości, oznajmiać; rozgłaszać', przest. 'mówić, wygłaszać; komunikować; sławić', stp. 'krzyczeć, śpiewać, ćwierkać (o ptakach)'; z przedr. *ogłosić, rozgłosić, wygłosić*; wielokr. *-głaszać*: tylko z przedr. *ogłaszać, rozgłaszać, wygłaszać*. Ogsł.: cz. *hlásit* 'oznajmiać, ogłaszać', r. *golosíť, golośú* 'mówić głośno, krzyczeć, śpiewać', scs. *glasiti, glaśǫ* 'wołać, przywoływać'. Psł. **golsiti, *golśǫ* 'wydawać głos, mówić głośno, wołać', czas. odrzecz. od psł. **golsъ* 'dźwięk, głos, szmer, odgłos' (zob. *głos*). — Od czas. przedrostkowych *odgłos, pogłos* (por. daw. XVI w. *pogłosie* 'pogłos, echo'), *rozgłos*; *pogłoska*; *rozgłośny* → *rozgłośnia*.

głośny (daw. i dziś dial. też *głośni*) od XVI w. 'wypowiadany głosem, słyszalny, dobrze słyszalny', 'wydający (silny) głos', 'donośny, hałaśliwy, huczny', 'znany, sławny, znamienity', daw. 'wyraźny'. Ogsł.: cz. *hlásný* 'zawiadamiający, ostrzegawczy', *hlasný* 'dźwięczny, donośny; znany, sławny', r. *golosnój / gólosnyj* 'wyrażony głosem; donośny, gromki, dźwięczny', słwń. *glásen* 'dobrze słyszalny, donośny, dźwięczny'. Psł. **golsьnъ* 'związany z głosem, dotyczący głosu; słyszalny, donośny; taki, o którym się mówi, znany, sławny', przym. od psł. **golsъ* 'dźwięk, głos, szmer, odgłos', z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *nagłośnić, pogłośnić*.

głowa od XIII w. 'część ciała zawierająca mózg', także 'jednostka, osoba, człowiek; sztuka bydła', 'zwierzchnik, przełożony, gospodarz', daw. od XIII w. 'kara pieniężna za zabójstwo; zabójstwo', 'rodzaj daniny', w stp. też 'główna część czegoś, początek, źródło czegoś; to, co najważniejsze', dial. także np. 'główka kapusty'; zdr. *główka*. Ogsł.: cz. *hlava*, r. *golová*, scs. *glava*. Psł. **golva* 'głowa', dokładne odpowiedniki: lit. *galvà* 'głowa', łot. *galva* 'ts.', stpr. *gallū, galwo* 'ts.', por. też orm. *gluχ* [< **gʰōlū-* czy **gʰōlū-ko-*] 'ts.'. Ie. dialektyczny (przede wszystkim bałtosł.) innowacyjny wyraz anatomiczny, bez pewnej etymologii. Zwykle łączy się z psł. **golъ* 'goły, łysy' (zob. *goły*), przyjmując pierwotne znaczenie 'goła czaszka'; miałby to być urzeczownikowiony pie. przym. **golu̯o-* 'goły, nagi, łysy'. Zestawiano także z psł. **žьly, *žьlъve* 'obrzęk, guzowata narośl, guz, opuchnięty gruczoł' (por. p. dial. *żółw* 'wrzód za uchem; choroba wymienia; jakaś choroba wewnętrzna u ludzi', *żółwie* mn 'guzy na nogach krowy', cz. *žluva* 'opuchlizna u konia', dial. *žuva* 'wrzód na wymieniu krowy', strus. *želvъ* 'guz,

obrzmienie, opuchlizna', r. dial. *žélva* 'zapalenie gruczołów szyjnych', słwń. *žélva* 'fistuła, przetoka', *želve* mn 'skrofuły, skrofuliczne wrzody'), stnord. *kollr* 'okrągły szczyt drzewa, góry; głowa, czaszka' bądź z psł. **žely, želъve* 'żółw' (zob. *żółw*). Wyraz miałby pierwotnie oznaczać 'coś kulistego' (co do znaczenia por. też np. lit. dial. *gaužė ż* 'głowa' : *gaũžtis* 'zwijać się w kłębek', zob. *guz*) względnie 'skorupę, czaszkę'. — Od tego *głowica, głowizna; głowić się*; od wyrażeń przyimkowych *nagłówek, zagłówek* (w XVI w. 'poduszka'); złożenie *półgłówek* (dosłownie 'mający pół głowy'). Zob. też *głownia, główny, pogłowie*.

głownia od XV w. 'płonące lub tlące się polano; nie dopalony kawał drewna', dial. (też *główna*) także 'choroba jęczmienia wywołana grzybem pasożytniczym'. Ogsł.: dł. *głowńa* 'płonące polano', r. *golovnjá* 'nie dopalone polano', 'choroba zbóż i innych roślin, śnieć', ch./s. *glávnja* 'płonące polano, drewno; nie dopalone polano, resztki nie dopalonego drewna; pochodnia; grube polano przygotowane do spalenia', 'wspólna nazwa dla grzybków Tilletia i Ustilago wywołujących choroby zbóż i innych roślin; śnieć; sporysz'. Psł. **golvьńa* 'kawałek palącego się polana, płonące polano, nie dopalona część polana' (wtórnie 'choroba zbóż, śnieć, sporysz' od wyglądu porażonych, jakby spalonych ziaren), od psł. **golva* (zob. *głowa*) z przyr. **-ьńa* lub od przym. **golvьnъ* 'dotyczący głowy' > 'przedni' (zob. *główny*), z przyr. **-ja*, pierwotnie zapewne 'przednia, czołowa, paląca się część polana' (por. ch./s. *glávnja* 'przednia część polana przygotowanego do tradycyjnego palenia w wigilię Bożego Narodzenia').

głód *głodu* od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Głod*) 'stan organizmu związany z niedoborem lub brakiem pożywienia' (przen. też 'chęć, pragnienie posiadania czegoś'), 'brak żywności wywołany nieurodzajem, klęskami żywiołowymi, wojną itp.' Ogsł.: cz. *hlad*, r. *gólod*, scs. *gladъ*. Psł. **goldъ* 'łaknienie, pragnienie' > 'uczucie czczości spowodowane brakiem lub niedostatkiem pożywienia; brak lub niedostatek pożywienia', archaiczny rzecz. odczas. z wymianą rdzennego **ľ* ⇒ **ol* od psł. **žľděti* 'silnie pragnąć, łaknąć, pożądać czegoś' (por. cs. *žlъděti / žlъděti, žlъždǫ* 'pożądać czegoś, pragnąć', ch./s. *žúdjeti, žúdīm* 'silnie, bardzo pragnąć kogoś, czegoś, tęsknić za kimś, za czymś'; reliktem tego czas. jest zapewne p. dial. płd. rzecz. *pożołdy* 'łakocie, smakołyki'). Psł. **goldъ* ma odpowiedniki w stind. *gárdha-* 'żądza, pragnienie', awest. *gərəda-* 'ts.'. Podstawowy psł. czas. **žľděti* od pie. **g^{h}eld^h-* 'pragnąć, pożądać' (od którego też stind. *gŕdhayati* 'jest chciwy, łapczywy, łakomy'). — Od tego *głodny* → *głodnieć, wygłodnieć, zgłodnieć; głodować* 'mieć za mało pożywienia, cierpieć głód' → *głodówka*. Por. *głodzić*.

głóg *głogu* od XV w. 'kolczasty krzew Crataegus', w stp. też 'jeżyna, ostrężyna', 'krzew ciernisty w ogóle', 'owoc dzikiej róży', dial. także 'dzika róża, Rosa canina', 'tarnina, Prunus spinosa'. Ogsł.: cz. *hloh* 'Crataegus', stcz. też 'roślina ciernista, kolczasta', r. daw. *glog* 'dereń, Cornus foemina i sanguinea', dial. *glod* (dysymilacja *g - g* > *g - d*) 'Crataegus', ch./s. *glȍg* 'Crataegus i jego owoce'. Psł. **glogъ* 'ciernisty, kolczasty krzew', zapewne od pie. **glōg^h-* / **glǝg^h-* 'kolec, ostry, wystający koniec' (por. gr. *glṓkhes* mn 'ości kłosa', *glōkhís* pj 'sterczący koniec; ostrze strzały', *glṓssa* 'język'). W takim razie pierwotne znaczenie 'krzew kolczasty, kłujący'.

główny (daw. i dziś dial. także *głowny*) od XIV w. 'najważniejszy, nadrzędny, podstawowy, istotny, zasadniczy, zwierzchni, naczelny', stp. od XV w. też 'pozostający w związku z głową jako częścią ciała', 'przypadający na głowę, tj. na osobę', 'dotyczący głowy, tzn. zabójstwa' (por. *głowna* 'kara pieniężna za zabójstwo', *głowne* 'odszkodowanie lub kara za zabójstwo; podatek'), od XVI w. 'wielki', 'ogólny, powszechny'. Ogsł.: cz. *hlavní* (stcz. też *hlavný*), r. *golovnój*, scs. *glavьnъ*. Psł. **golvьnъ* 'dotyczący głowy, związany z głową', przen. 'najważniejszy, podstawowy, istotny; przedni, naczelny; wyróżniający się wśród innych', przym. od psł. **golva* (zob. *głowa*), z przyr. **-ьnъ*.

głuchnąć od XVIII w. 'tracić słuch'; z przedr. *ogłuchnąć*. Por. cz. *hluchnout*, ukr. *hlúchnuty*, ch./s. *glùhnuti*. Słow. **gluchnǫti* 'stawać się głuchym, tracić słuch; stawać się przy-

głuszonym, słabo słyszalnym', od psł. przym. *gluchъ 'niesłyszący, głuchy' lub jego kontynuantów w językach słow. (zob. *głuchy*). Nowszy wyraz, który zastąpił starszy psł. czas. *glъchnǫti z tym samym znaczeniem, poświadczony w dawnej polszczyźnie (do XVII w.) z przedr. *o-* i z różnie przekształcaną nagłosową grupą spółgłoskową *głch- < *glъch-: stp. XV w. *okchnąć* 'stać się niemym', *okchły* 'ogłuchły', później *okłnąć* > *olknąć* / *oknąć* / *olchnąć* 'ogłuchnąć', por. cz. daw. *hlehnouti* 'głuchnąć', r. *glóchnut'* 'tracić słuch; gasnąć; zarastać, dziczeć', bg. *glъchna* 'głuchnąć, cichnąć w oddali, zamierać'. Psł. *glъchnǫti to czas. inchoat. związany z psł. *glušiti 'pozbawiać możliwości słyszenia, zagłuszać, tłumić' (zob. *głuszyć*), z właściwą archaicznym czasownikom z przyr. *-nǫ- redukcją samogłoski rdzennej (zob. *schnąć*, *ślepnąć*), w tym wyrazie *u ⇒ *ъ (z wcześniejszej zmiany *ou̯ ⇒ *ŭ).

głuchy od XIV w. 'niesłyszący lub słabo słyszący', 'taki, który nie chce słuchać', 'mało dźwięczny, przytłumiony, niewyraźny', 'nie do przebycia; oddalony, ustronny', 'nie mający otworów, zamurowany, ślepy (np. o ścianie)', w XVI w. 'opętany, upośledzony umysłowo; tknięty szałem religijnym', daw. i dial. 'nie rodzący, nie wydający owocu; pusty, bez ziarna, bez jądra', dial. też 'niewłaściwy, nieprawdziwy, fałszywy', 'tępy, nieostry'. Ogsł.: cz. *hluchý*, r. *gluchój*, scs. *gluchъ*. Psł. *gluchъ [< *glou̯so-] 'niesłyszący, niedosłyszący, głuchy', prapokrewne z lit. *glùšas* 'głupi, głupkowaty; głuchy', niewykluczony też związek z różniącymi się nagłosową spółgłoską lit. dial. *klùsas* 'głuchawy', łot. *kluss* 'cichy, spokojny'. Może od pie. *g(e)leu̯- (od pie. pierwiastka *gel- 'gnieść, ściskać, ugniatać, ulepiać', por. np. lit. *glaũsti*, *glaudžiù* 'naciskać, tulić, ściskać', *glaudùs* 'gładko przylegający, ciasny, ścisły, szczelny', przen. 'potulny, cichy'), z przyr. *-so- > psł. *-sъ (por. *lichy*, *kusy*). Pierwotnym znaczeniem psł. *gluchъ było prawdopodobnie 'ściśnięty, przytłumiony, pozbawiony ujścia, zatkany' > 'mający zatkane uszy'. — Od tego *głusza* 'pustkowie, odludzie', 'głucha cisza, martwota' (co do budowy por. *susza*); *głuszec* od XVI w. 'ptak Tetrao urogallus', przest. 'człowiek głuchy'.

głupi od XIV w. 'nieinteligentny, ograniczony, tępy; nierozsądny; niedoświadczony, naiwny', stp. i dial. 'chory umysłowo, szalony, obłąkany', daw. też 'prostacki, nieuczony', pot. 'niepotrzebny; nieważny, błahy'; pierwotna postać *głupy* poświadczona w gwarach (forma *głupi* ukształtowana pod wpływem przysłówka: daw. i dial. *głupie* [< *glupě] 'niemądrze, nierozsądnie, źle'). Ogsł.: cz. *hloupý* 'nierozumny, tępy; niepotrzebny, mało ważny', daw. i dial. 'szalony, niespełna rozumu', r. *glúpyj* 'durny, głupi', pot. 'niedojrzały, naiwny; prosty, prymitywny, tandetny', dial. 'ciemny, nierozgarnięty, nieuczony', 'słaby, bezsilny (o rękach, nogach)', *glupaja noč'* 'ciemna, późna noc', br. dial. *hlúpy* 'głuchy; niedostępny, trudno dostępny', *hlupa noc* 'północ, środek nocy', słwń. *glúp* 'głupi', dial. 'głuchy'. Psł. *glupъ 'całkowicie zaciemniony; ciemny na umyśle, nierozumny, nie rozumiejący, niedoświadczony, tępy, głupi; obłąkany, szalony', bez odpowiedników ie., wyraz jest zatem innowacją psł. W materiale słow. są dobrze widoczne związki znaczeniowe z *głuchy*, prawdopodobnie oba wyrazy są pokrewne. Zapewne z prapostaci *glou̯-po- od pie. *g(e)leu̯- (należącego do pie. pierwiastka *gel- 'gnieść, ściskać, ugniatać, ulepiać', zob. *głuchy*), z rzadkim (i niepewnym) przyr. *-po- > *-pъ (por. *chłop*). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'ściśnięty, przytłumiony, zagłuszony, przysłonięty, pozbawiony światła, zaciemniony', najpierw chyba o roślinach (zagłuszonych, pozbawionych światła przez inne rośliny), wtórnie o czymś całkowicie zaciemnionym, np. o nocy, stąd przeniesione na właściwości umysłowe, psychiczne człowieka 'ciemny na umyśle, nierozumny, nie rozumiejący, niedoświadczony, tępy, głupi', 'odurzony, obłąkany, szalony'. Przyjmowany nieraz związek z pie. *gleu̯- 'być wesołym' nie tłumaczy wszystkich znaczeń wyrazu. — Od tego *głupiec*, *głupek*; *głupieć*, *ogłupieć*, *zgłupieć*; *głupota*; *głupstwo*; *wygłupić się* (dial. *wygłupić* 'wywieść w pole, oszukać').

głuszyć od XVI w. 'uniemożliwiać słyszenie, tłumić', 'zagłuszać rozrost (o roślinach)', łow. 'zabijać lub dobijać przez ogłuszenie'; z przedr. *ogłuszyć*, *zagłuszyć*; wielokr. *-głuszać*: z przedr. *ogłuszać*, *zagłuszać*. Ogsł.: cz. *hlušit*, r. *glušit'*, ch./s. *glúšiti*. Psł. **glušiti* 'pozbawiać możliwości słyszenia; tłumić, zagłuszać dźwięki', pierwotny czas. kauzat. od psł. **glъchnǫti* 'stawać się głuchym, tracić słuch, przestawać słyszeć' (zob. *głuchnąć*), z wymianą rdzennego **ъ* ⇒ **u* (z wcześniejszej alternacji **ŭ* ⇒ **ou̯*), na który nawarstwiał się czas. odprzym. od psł. **głuchъ*, p. *głuchy* (zob. *głuchy*).

gmach od XIV w. 'wielki, okazały budynek', stp. 'dom, budowla, budynek; mieszkanie, pokój, pomieszczenie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gemach* 'miejsce odpoczynku i pielęgnacji, pokój, mieszkanie', wcześniej 'spokój, wygoda, przyjemność; pielęgnacja' (dziś niem. *Gemach* 'pokój, apartament, komnata').

gmatwać od XVI w. 'plątać, wikłać'; z przedr. *pogmatwać*, *zagmatwać*. Por. daw. *gmatać* 'gmatwać', dial. *gmatusić* 'tłoczyć, dusić'. Por. cz. *hmatat*, daw. *hmatávati* 'macać', słc. *hmatať* i *hmatkať* 'dotykać rękami', ukr. *mátáty* 'gnieść; giąć'. Niezbyt jasne. Może od tego samego rdzenia **gъm-* co p. *gmerać*, daw. i dial. *giemzić*, psł. **gъm-ъz-iti* / **gъm-ъz-ati* 'pełzać, wić się; roić się, mrowić się (o robactwie, insektach)' (zob. *gmerać*). Budowa czas. polskiego sugeruje, że jego podstawę mógłby stanowić rzecz. **gmatwa* (por. w XVII w. u J. Przybylskiego *gmatwa* 'chaos', jeśli nie jest to indywidualny derywat wsteczny od *gmatwać*) < **gъma-tva*, przypuszczalnie nazwa czynności z przyr. **-tva* (por. *modlitwa*) od niepoświadczonego czas. *†gъmati* może 'poruszać bezładnie, wikłać, gnieść' (przeciw temu jednak formy bez *-w-*: p. *gmatać* i odpowiadające mu postaci słow.). Niewykluczony jakiś związek ze słwń. daw. i dial. *gomòt* 'ścisk, tłok, zgiełk; zamęt, chaos', ukr. dial. *hómit*, *hómotu* 'hałas, wrzask, zgiełk', r. dial. *gomotít'* 'krzyczeć, wrzeszczeć', opartych na dźwkn. pierwiastku **gom-*. — Od tego *gmatwanina*.

gmerać od XV w. (daw. i dial. też *gmyrać*) 'grzebać w czymś', przen. 'zawzięcie w czymś szukać, szperać', *gmerać się* 'guzdrać się, grzebać się', stp. wyjątkowe XV w. *gmyrać* 'pełzać, roić się' (poświadczony tylko imiesłów *gmyrząca*), kasz. *gméřëc są* / *gméręec są* 'guzdrać się'. Por. słc. *hmýriť sa* 'roić się, mrowić się', dial. 'wiercić się', r. dial. *gmýrit'* 'grzebać się z czymś, guzdrać się; być osowiałym, nieruchawym'. Czas. ekspresywny z przyr. *-yr-*, pokrewny z inaczej zbudowanym stp. XVI w. *giemzać* 'mrowić (o odczuciu fizycznym)' (*jakby mrówki giemzały* u Falimierza), dial. np. 'lekko nacierać, gładzić', 'gryźć bezzębnymi dziąsłami; jeść powoli; człapać, dreptać' (< **gъm-ъz-ati*), stp. XVI w. *giemzić* 'mrowić', w XVII w. i dial. 'łaskotać', w gwarach też 'czynić zabiegi koło czegoś; powoli chodzić', *giemzi* 'siąpi (o deszczu)' (< **gъm-ъz-iti*). Podstawą był rdzeń **gъm-* (poświadczony w ch./s. rzecz. zbiorowym *gȁmad* ż 'robactwo', por. też **gym-* w r. dial. *gímít'* 'powodować hałas przy poruszaniu się'), pochodzenia dźwkn. (z inną samogłoską rdzenną **gom-* w stp. XVI w. *gomonić* 'hałasować, zrzędzić', od XV w. *gomon* 'wrzawa, hałas, zgiełk, zamieszanie, niepokój'). Pierwotne znaczenie 'poruszać się z szumem, roić się, mrowić się (o dużej ilości owadów), pełzać', stąd 'poruszać niezdarnie kończynami (jak owady), poruszać się niezdarnie' i dalej 'grzebać w czymś'.

gmin od XV w. 'lud, pospólstwo', stp. 'wielka ilość, tłum, gromada ludzi; grupa ludzi zorganizowanych w jakiś sposób', 'ogół mieszczan danej miejscowości'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gemein(e)* 'wspólny' (dziś niem. *gemein* 'wspólny, pospolity'). — Od tego *gminny* 'pospolity, prostacki, trywialny, wulgarny', *nagminny* 'powszechny, pospolity'.

gmina 'jednostka podziału administracyjnego', 'stowarzyszenie, związek religijny, społeczność religijna', w XVI w. 'niższa warstwa społeczna', 'rada miejska'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gemeine* 'wspólna posiadłość, będąca własnością jakiejś społeczności', niem. daw. *Gemeine* 'gmina', dziś niem. *Gemeinde* 'ts.' (od przym. *gemein(e)* 'wspólny', zob. *gmin*). — Od tego *gminny* 'odnoszący się do gminy'.

gnać *gnam* (stp. od XIV w., a dziś dial. czas teraźn. *żonę, żeniesz*) 'pędzić; gonić, ścigać; mknąć'; z przedr. *pognać, przegnać, przygnać, wygnać, zagnać*; wielokr. *gonić* (zob.). Ogsł.: cz. *hnát, ženu*, r. *gnať, gonjú*, ukr. *hnáty, ženú*, scs. *gъnati, ženǫ*. Psł. **gъnati, *ženǫ* [< **genōm*] 'pędzić przed sobą (bydło), zmuszać do posuwania się do przodu; ścigać, gonić kogoś, coś', pokrewne z lit. *giñti, genù* 'pędzić', łot. *dzìt, dzęnu* 'ts.', stpr. *guntwei* 'ts.', łac. *(of)fendō, (of)endere* 'trącać, uderzać', gr. *theínō* 'biję, siekę', stind. *hánti* 'bije, zabija' (nowsze *hánati* 'uderza, zabija'), het. *kuenzi* 'uderza', od pie. **g$^{u^h}$en-* 'bić' (fakty ie. wskazują na pierwotny czas. atematyczny). Samogłoska rdzenna **ъ* w psł. bezokoliczniku **gъnati* jak w psł. **zъvati* (zob. *zwać*). Pierwotne znaczenie 'popędzać, pędzić zwierzęta, uderzając je, bijąc, pędzić biczem'. Por. *wygon, zagon*.

gnat od XV w. 'kość', dial. też 'goleń', 'kostka u nogi', 'narośl, guzek', '(gruba) ość rybia', 'poprzeczna belka łącząca stramy dwu sanic'. Zachsł. i płdsł.: cz. *hnát* 'długa kość w kończynach, zwykle obrana z mięsa, kość goleniowa, udowa', ch./s. *gnjāt* (daw. *gnat*) 'goleń, kość goleniowa; noga'. Psł. dial. **gnatъ* 'długa kość w kończynach zwierzęcych i ludzkich (zwłaszcza kość goleniowa)', niejasnego pochodzenia. Może prapokrewne z wyrazami germ. sprowadzanymi do pie. **gnotu-* (niem. *Knoten* 'węzeł; guz; sęk, kolanko', norw. *knott* 'sęk, sękata gałąź', stnord. *knǫtr* 'kula, gruda'), w takim razie psł. **gnatъ* kontynuowałoby wcześniejszą postać **gnōto-* z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'kość ze zgrubieniami, wyrostkami, jakby sękata'.

gnębić *gnębię* od XV w. (stp. *gnąbić*) 'uciskać, prześladować', 'wywoływać niepokój, przygnębienie; trapić, dręczyć, nękać', słowiń. *gnąbic* 'uciskać, gnębić'; z przedr. *pognębić, przygnębić, zgnębić*. Por. r. dial. *gnobíť* 'męczyć, obarczać licznymi zajęciami, obowiązkami', *gonóbiť* 'męczyć, dręczyć; robić coś, zwłaszcza mozolnie, powoli; gorliwie się czymś zajmować; zbierać, gromadzić', ukr. *hnobýty* 'uciskać, ciemiężyć; eksploatować', przest. i dial. *honóbyty* 'ts.; dążyć, usiłować, starać się coś zrobić, robić porządnie, zadowalać; pielęgnować, pieścić', słwń. daw. *gonobiti* 'niszczyć, unicestwiać'. Psł. dial. **gnobiti* / **gonobiti* 'męczyć, dręczyć, unicestwiać, niszczyć', z odpowiednikiem w lit. *ganãbyti* 'unicestwiać, zabijać, niszczyć; męczyć, dręczyć', od pie. *gneb^h-* (może też **geneb^h-* / **genob^h-*), utworzonych od pie. pierwiastka **gen-* 'ściskać, uciskać'. Polska postać *gnębić*, stp. *gnąbić* z pierwotnego **gnobiti*, z unosowieniem **o* > *ą* pod wpływem poprzedzającego *n* (podobnie jak *księga* < **kniga* < psł. *kъniga*, zob. *księga*).

gniady od XV w. (ale w XIV w. nazwa osobowa *Gniady*) 'jasnobrązowy z odcieniem szarawym lub czerwonawym (o maści konia)'. Ogsł.: cz. *hnědý* 'koloru kasztanowego lub czekoladowego', r. *gnedój* 'gniady, ciemnoryży', ch./s. *gnjêd* 'koloru czerwonożółtawego lub żółtawobrunatnego'. Psł. **gnědъ* 'koloru brązowego', bez pewnej dalszej etymologii. Nie można wykluczyć związku z psł. **gnětiti* 'niecić, rozpalać ogień' (zob. *niecić*), **gnědъ* mógłby być przymiotnikiem odczas. z pierwotnym znaczeniem 'mający barwę czegoś opalonego, spalonego', ale oczekiwalibyśmy postaci *†gnětъ*; w takim wypadku trzeba by dopuścić oddziaływanie przymiotników z zakończeniem *-dъ*, np. **blědъ, *sněd*ъ (zob. *blady, śniady*).

gniazdo od XIV w. 'lęgowisko ptaków', przen. 'siedlisko, ośrodek', stp. też 'gałąź rodu szlacheckiego związana uznawanym jeszcze pokrewieństwem', daw. 'dom rodzinny; rodzina, ród, ojczyzna'; zdr. *gniazdko*. Ogsł.: cz. *hnízdo*, r. *gnezdó*, scs. *gnězdo*. Psł. **gnězdo* 'gniazdo', pokrewne ze stind. *nīḍáḥ* m : *nīḍám* n 'miejsce spoczynku, lęgowisko, gniazdo', orm. *nist* 'siedzenie, siedlisko, siedziba', łac. *nidus* 'gniazdo', śrirl. *net* 'gniazdo', cymr. *nyth* 'ts.; mieszkanie, miejsce pobytu', stwniem. *nest* 'gniazdo; legowisko ssaków' (dziś niem. *Nest* 'gniazdo'). Wyrazy te sprowadza się do pie. **nizdo-* 'siedlisko, gniazdo', będącego złożeniem z pierwszym członem pie. **ni-* 'na dół, w dół, ku dołowi' (por. *niski*) i z drugim członem **zdo-* związanym etymologicznie z pie. **sed-* 'siedzieć, siadać' (zob. *siedzieć*). Pierwotne znaczenie pie. **nizdo-* to 'siadanie, osiadanie na stałe', stąd wtórnie 'miejsce pobytu, spoczyn-

ku' > 'miejsce pobytu, schronienia zwierząt, gniazdo, legowisko'. Pie. **nizdo-* uległo na gruncie psł. przeobrażeniom (oczekiwalibyśmy regularnej psł. postaci *†nъzdo*), w formie słow. niejasne jest nagłosowe **g-* oraz rdzenne **-ĕ-*. — Od tego *gnieździć się*, daw. 'wić gniazdo' (stp. *gnieździć* 'budować gniazdo'); *gniazdować*.

gnić *gniję* od XV w. 'rozkładać się, psuć się, butwieć', daw. i dziś dial. 'gnuśnieć, nic nie robić'. Ogsł.: cz. *hnít*, r. *gnit'*, scs. *gniti*, *gnijǫ*. Psł. **gniti*, **gnъjǫ* 'psuć się, rozkładać się, butwieć, próchnieć', kontynuuje zapewne pie. **g^{h}nĕi̯-* / *g^{h}nī-* 'trzeć, rozcierać', por. gr. *khniei* [< **g^{h}nei-*] 'rozpada się na drobne cząstki' oraz prapokrewne (z rozszerzeniem **-d$^{(h)}$-*) stang. *gnīdan* 'trzeć, rozcierać', niem. dial. *gneist* 'łupież', *gnīst* 'zanieczyszczenie skóry, strup', łot. *gnīde* 'wytarta, chropowata lub brudna skóra'. Pierwotne znaczenie 'trzeć, rozcierać' i, zapewne, 'ulegać roztarciu, rozdrobnieniu', stąd 'rozpadać się na drobne cząstki' > 'rozkładać się, butwieć, próchnieć, gnić'.

gnida od XV w. 'jajko wszy'. Ogsł.: cz. *hnida*, r. *gnída*, ch./s. *gnjìda*. Psł. **gnida* 'jajko wszy, przyczepione do włosów', najbliższe odpowiedniki w bałt. i germ.: lit. *glìnda* [< **gninda*] 'gnida', łot. *gnīda* 'ts.', stisl. *gnit ż* 'ts.', wszystkie z pie. **g^{h}nīdā* 'gnida', należącego zapewne do pie. pierwiastka **g^{h}en-* 'trzeć, rozcierać; coś roztartego, drobnego, małego, odrobina'.

gnieść *gniotę* od XV w. 'przyciskać mocno, zgniatać, ugniatać, miażdżyć', 'miąć, ściskać', 'uwierać, uciskać'; z przedr. *pognieść*, *przygnieść*, *rozgnieść*, *ugnieść*, *wgnieść*, *wygnieść*, *zagnieść*, *zgnieść*; wielokr. *gniatać* (tylko dial.), w języku liter. z przedr. *przygniatać*, *rozgniatać*, *wygniatać*, *zagniatać*, *zgniatać*. Ogsł.: cz. *hníst*, *hnětu*, r. *gnestí*, *gnetú*, scs. *gnesti*, *gnetǫ*. Psł. **gnesti*, **gnetǫ* 'gnieść, uciskać', wielokr. **gnětati*, z dokładnym odpowiednikiem w germ.: stwniem. *knëtan* (dziś niem. *kneten*), stang. *cnēdan* [< pgerm. **knud-* < **gnet-*] 'gnieść, ugniatać, wygniatać, miesić'. Z pierwotnego **gnet-* od pie. pierwiastka **ĝen-* 'ściskać, szczypać, zgniatać'. — Od czas. przedrostkowego *nagniotek*.

gniew od XIV w. 'złość, wzburzenie, wściekłość, irytacja', stp. XV w. też 'bunt, rozruchy', *gniewy* mn 'niesnaski, kłótnie'. Ogsł.: cz. *hnev*, r. *gnev*, scs. *gněvъ*. Psł. **gněvъ* 'stan silnego podniecenia wywołany niezadowoleniem; oburzenie, złość, wściekłość', bez pewnej etymologii. Może od niezachowanego psł. czas. *†gněti* 'palić, zapalać, rozpalać' (jego reliktem mogłoby być słabo udokumentowane, niepewne r. dial. *gnet'* 'rozpalać'), zapewne wariantu fonetycznego psł. **zněti* 'tlić się, słabo się palić, żarzyć się' (zob. *znój*, *znicz*), pokrewnego z psł. **gnětiti* 'niecić, rozniecać, rozpalać ogień' (zob. *niecić*); w takim razie psł. **gně-vъ* byłoby derywatem z przyr. **-vъ*, z pierwotnym znaczeniem 'rozpalenie, podniecenie' (co do związku gniewu z paleniem, płonięciem por. polskie frazy *rozpalić się gniewem*, *pałać gniewem*, *płomień gniewu*). — Od tego *gniewać (się)*, *pogniewać się*, *rozgniewać*, *zagniewany*; *gniewny*.

gnoić *gnoję* od 1500 r. 'powodować gnicie, dopuszczać do gnicia', 'nawozić ziemię, zwłaszcza obornikiem', stp. 'nawozić', 'wydalać kał', dial. też 'wypróżniać się (o zwierzętach)'. Ogsł.: cz. *hnojit* 'nawozić ziemię gnojem', stcz. 'powodować gnicie; powodować ropienie', r. *gnoit'* 'powodować gnicie', dial. 'powodować ropienie; nawozić', bg. *gnojá* 'ropieć, jątrzyć się', dial. 'powodować gnicie', 'nawozić ziemię gnojem'. Psł. **gnojiti* 'powodować gnicie; powodować ropienie, wydzielać ropę', czas. kauzat. od psł. **gniti* 'psuć się, rozkładać się, butwieć, próchnieć' (zob. *gnić*), z właściwą takim czasownikom wymianą rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej alternacji **ei̯* ⇒ **oi̯*). Na ten wyraz nawarstwiło się nowsze słow. **gnojiti* 'nawozić glebę gnojem', czas. odrzecz. od psł. **gnojь*, p. *gnój* (zob.).

gnój *gnoju* od XV w. 'obornik, nawóz', stp. też 'odchody, kał', 'nieczystości, odpadki, rzeczy zgniłe, cuchnące, odrażające', 'wydzielina, ropa', dial. 'nawóz zwierzęcy, roślinny, sztuczny'. Ogsł.: cz. *hnůj* 'gnój', r. *gnoj* 'ropa', dial. 'nawóz, odchody', scs. *gnoi* 'gnój, nawóz; ropa, materia; wrzód, ropiejąca rana'. Psł. **gnojь* 'coś gnijącego lub zgniłego' > 'odchody zwierzęce zmieszane

z podściółką i przegniłe, nawóz do użyźniania gleby', rzecz. odczas. od psł. **gniti* (zob. *gnić*), z wymianą rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej alternacji **ei̯* ⇒ **oi̯*), jak np. w psł. **liti* : **lojь* (zob. *łój*), **napiti* : **napojь* (zob. *napój*).

gnuśny od XV w. 'niechętny do działania, ospały, ociężały, powolny' (stp. 'leniwy, opieszały'), 'właściwy człowiekowi apatycznemu, wywołany apatią, próżniaczy'. Ogsł.: cz. *hnusný* 'obrzydliwy, wstrętny, ohydny', r. *gnúsnyj* 'odrażający, nikczemny, podły', dial. 'brzydki', scs. *gnusьnъ* 'wstrętny, odrażający, obrzydliwy'. Psł. **gnusьnъ* 'wzbudzający wstręt, obrzydzenie, odrazę', przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. czas. odrzeczownikowego **gnusiti* 'brudzić, zanieczyszczać, czynić wstrętnym, odrażającym' (por. stp. XV w. *gnusić* 'być leniwym, opieszałym', dial. *gnusić się* 'guzdrać się', cz. *hnusit* 'obrzydzać', strus. *gnusiti* 'zanieczyszczać, kalać; odczuwać obrzydzenie', słwń. *gnúsiti* 'zanieczyszczać, plamić, czynić wstrętnym, odrażającym; mieć wstręt, brzydzić się') lub od stanowiącego jego podstawę psł. rzecz. **gnusъ* 'coś roztartego, zmierzwionego, nieczystego, wywołującego odrazę, wstręt, obrzydzenie' (por. p. daw. od XV w. *gnus* 'człowiek gnuśny, leniwy, powolny', cz. *hnus* 'odraza, wstręt; coś odrażającego', r. *gnus* 'drobne owady, drobne szkodniki pól', ch./s. *gnȗs* 'coś wstrętnego, odrażającego: nieczystości, kał zwierzęcy, gnój; ktoś wstrętny, niegodziwy'). Podstawowy dla całej rodziny wyrazowej psł. **gnusъ* od pie. **gʰn-ou̯-* / **gʰn-eu̯-* (należącego do pierwiastka **gʰen-* 'trzeć, rozcierać'), z przyr. **-sъ* < **-so-* (co do budowy por. np. *głos*, *kęs*, *kłos*). — Od tego *gnuśność*; *gnuśnieć*.

godło od XIII w. 'znak wyróżniający, emblemat, symbol', stp. 'umowny krzyk, wołanie goniących przestępcę lub hasło wzywające do gonienia', 'rycerskie zawołanie rodowe', 'herb, znak rozpoznawczy', w XVI w. też 'wróżba, prognoza', kasz. *godło* 'omen, znak: niesamowite zjawisko zapowiadające najczęściej śmierć', 'nowina, wieść', słowiń. *godło ćëńic* 'ogłaszać, oznajmiać'. Odpowiednik tylko w łuż.: dł. *gódło* 'przezwisko; zagadka' (z polskiego zapożyczone ukr. daw. *godlo*, *kchodlo* 'ród, plemię', dziś *kódlo* obelżywie i familiarnie 'plemię, nasienie', br. pot. *kódla* n 'dom; rodzina, ród'). Zachsł. **godlo* 'to, co służy do umówienia, uzgodnienia, ustalenia, zapowiedź czegoś: umówione, uzgodnione wołanie, umówiony, uzgodniony znak; wróżba, zagadka', pierwotnie nazwa narzędzia z przyr. **-dlo* od psł. **goditi* 'umawiać, uzgadniać; zgadywać, wróżyć' (zob. *godzić*). Por. *hasło*.

godny (*godzien*) od XV w. 'wart czegoś, zasługujący na coś, stosowny, odpowiedni', 'zasługujący na szacunek; wzbudzający szacunek', dial. 'duży, znaczny', 'gotów, skłonny', kasz. *godni* 'godny, zacny, szlachetny, odpowiedni, właściwy, zasługujący na coś'. Ogsł.: cz. *hodný* 'dobry, łaskawy, uprzejmy; grzeczny, posłuszny; wart czegoś, godny', stcz. 'odpowiedni, należyty, stosowny', r. *gódnyj* 'zdatny, przydatny, nadający się', cs. *godьnъ* 'miły, drogi'. Psł. **godьnъ* 'odpowiedni, stosowny, nadający się, właściwy', przym. odczas. od psł. **goditi* 'być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać' (zob. *godzić*), z przyr. **-ьnъ*. — Od tego *godność*.

gody mn od XIV w. 'uroczystość, zwłaszcza weselna, połączona z wystawnym przyjęciem', przest., dziś dial. 'święta Bożego Narodzenia, Nowego Roku' (stp. 'cały okres od Bożego Narodzenia do Trzech Króli lub do lutego jako okres świąteczny i tradycyjny termin umów i płatności'), stp. też 'święto w ogóle', 'uczta z jakiejś okazji', dial. również 'świętowanie, radość, błogość; odpoczynek', 'wesele', 'uczta żałobna, stypa', 'termin godzenia i odprawiania służby', kasz. *godë* mn 'czas między Bożym Narodzeniem a Nowym Rokiem; święta Bożego Narodzenia'. Ogsł.: cz. *hod* 'duże święto', *hody* mn 'przyjęcie, uczta, biesiada', *vhod* przysł. 'w porę', r. *god* 'rok', scs. *godъ* 'określony czas; rok; święto'. Psł. **godъ* 'coś dogodnego dla kogoś, odpowiadającego komuś, przyjemnego dla kogoś' : 'dogodny, odpowiedni na coś czas, odpowiednia pora (np. na zawieranie małżeństw, świętowanie)' (> 'termin, określony czas, pora'), prapokrewny ze śrdniem. *gaden* 'być odpowiednim, pasować; podobać się, przypadać do gustu',

śrwniem. *gaten* 'stykać się ściśle, pasować', goc. *gōþs* 'dobry, dzielny', stwniem. *guot*, niem. *gut*, ang. *good* 'dobry', od pie. pierwiastka **gʰedʰ-* / **gʰodʰ-* 'łączyć, dopasowywać, być ściśle złączonym'. — Od tego *godowy*.

godzić *godzę* od XIV w. 'doprowadzać do porozumienia, do zgody', 'łączyć coś z czymś', 'celować, mierzyć, trafiać; uderzać, nacierać, napadać', przest. 'najmować kogoś, umawiać się do pracy', *godzi się* 'należy, trzeba, przystoi, wypada', kasz, *gozëc* 'jednać, godzić; umawiać się z kimś o pracę, najmować kogoś; mierzyć czymś w kogoś'; z przedr. *dogodzić*, *pogodzić*, *ugodzić*, *wygodzić*, *zgodzić*; wielokr. *-gadzać*: z przedr. *dogadzać*, *zgadzać się*. Ogsł.: cz. *hodit* 'rzucić, cisnąć; potrząsnąć; machnąć', r. *godíť*, *gožú* 'zwlekać; oczekiwać', dial. 'dogadzać; hodować; celować, mierzyć, rzucać do celu', scs. *goditi*, *goždǫ* 'godzić się, przychylić się'. Psł. **goditi*, **godǫ* 'wyczekiwać na odpowiedni czas, dogodną okazję, celować, trafiać; być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać', czas. odrzecz. od psł. **godъ* 'coś dogodnego dla kogoś, odpowiadającego komuś, przyjemnego dla kogoś; dogodny, odpowiedni czas; określony czas, pora' (zob. *gody*). — Od tego *godziwy* od XVI w. 'odpowiedni, właściwy, rzetelny, uczciwy', w XVI w. 'zdatny, zdolny, nadający się', też *niegodziwy*, zob. też *godny*; od czas. przedrostkowych *pogoda*, *przygoda*, *ugoda* (→ *ugodowy*), *wygoda*, *zgoda*; *dogodny*, *przygodny*, *wygodny* (daw. 'punktualny, trafny', dial. 'pożyteczny'), *zgodny*.

godzina od XIV w. 'miara czasu, 1/24 część doby', 'pewien okres, pora, chwila, termin', stp. (dziś w wyrażeniach, zwrotach frazeologicznych) 'pora ważnych wydarzeń' (np. *dobra godzina*, *czarna godzina*, *ostatnia godzina*), 'właściwa pora' (*nadeszła godzina* 'odpowiedni moment'). Ogsł.: cz. *hodina* 'godzina', 'określony odcinek czasu, pora, chwila', r. *godína* 'czas, czasy', daw. i dial. 'rok', scs. *godina* 'określona, stosowna chwila, stosowny czas; miara czasu, godzina', ch./s. *gòdina* 'rok'. Psł. **godina* 'odpowiedni, określony czas, odpowiednia pora' > 'pewien okres', od psł. **godъ* 'dogodny, odpowiedni czas; odcinek czasu, określony czas, pora' (zob. *gody*), z przyr. **-ina*. — Od tego *godzinny*; *godzinki* 'nabożeństwo do Matki Boskiej, składające się z modlitw śpiewanych; takie modlitwy'.

goić *goję* od XVI w. (stp. w XV w. z przedr. *zagoić*) 'powodować zabliźnienie się miejsc skaleczonych, ran, wrzodów, leczyć je, opatrywać; leczyć obrażenia lub schorzenia (zwłaszcza zewnętrzne)', 'mieć właściwości lecznicze (o substancjach i zabiegach)', przen. 'wpływać na coś kojąco, łagodzić, koić, uśmierzać', w XVI w. też 'łatać, reperować', w XVII w. 'karmić, tuczyć', kasz. *gojic* / *gojec* 'leczyć, szczególnie rany'; z przedr. *wygoić*, *zagoić*. Ogsł.: cz. *hojit* 'leczyć', r. dial. *góiť* 'leczyć rany; starać się, otaczać troską; dobrze karmić, odżywiać', ch./s. *gòjiti* 'tuczyć, karmić, odżywiać; hodować (zwierzęta), uprawiać (rośliny)', dial. 'leczyć, uzdrawiać'. Psł. **gojiti* 'powodować, że ktoś, coś żyje, ożywiać, pokrzepiać, umożliwiać życie', archaiczny czas. kauzat. od psł. **žiti* (zob. *żyć*), z alternacją rdzennego **i* ⇒ **oj* (z wcześniejszej wymiany **ei* ⇒ **oi*).

goleń ż (później m) od XVI w. 'podudzie, część nogi między kolanem a stopą', stp. XV w. 'kość goleniowa, podudzie', w XVI w. też 'nagolenica, nagolennik (część zbroi)', 'dolna część pędu', 'kolanko na łodydze winorośli', dial. także 'przednia część nogi między kolanem i stopą; wierzch nogi', 'łydka', 'noga zwierzęcia, ptaka, owada', kasz. *goléń* ż 'goleń, podudzie'. Ogsł.: cz. *holeň* 'przednia część nogi, goleń; kość goleniowa; cholewa', r. *góleń* 'goleń', scs. *golenь* 'goleń, noga'. Psł. **golenь* ż 'kość nie pokryta mięśniami, goła', pierwotnie rzecz. abstr. (wtórnie skonkretyzowany w 'to, co jest gołe, nieokryte') od psł. przym. **golъ* (zob. *goły*), z przyr. **-enь*.

golić od XV w. 'usuwać włosy, zarost twarzy brzytwą lub żyletką', pot. 'oszukiwać, pozbawiać pieniędzy', żart. 'pić, popijać (wódkę itd.)', stp. XV w. *golić kijem* 'bić, walić' (dial. 'walić, żgać'), dial. też 'strzyc włosy lub wełnę', 'zdejmować korę z drzewa', przen. 'pędzić', kasz. *golëc* 'golić; zdzierać korę z drzewa'; z przedr. *ogolić*, *wygolić*, *zgolić*; wielokr. *-galać*: tylko z przedr. *wyga-*

lać; jednokr. *golnąć* 'wypić (wódkę)'. Ogsł.: cz. *holit* 'golić', r. *golit'* 'czynić gołym, obnażać', słwń. *goliti* 'czynić łysym, pozbawiać włosów, sierści, pierza, kory; strzyc'. Psł. **goliti*, **golǫ* 'czynić gołym' > 'usuwać zarost, włosy; pozbawiać kory', czas. odprzym. od psł. **golъ* (zob. *goły*).

gołąb *gołębia* od XV w. 'ptak Columbus', stp. i dziś dial. *gołąb*, dial. też *gołęb*; zdr. *gołąbek*, kasz. *gołąbk* 'gołąb'. Ogsł.: cz. *holub*, r. *gólub*, scs. *golǫbь*. Psł. **golǫbь* m 'gołąb, Columbus' (pierwotnie temat na *-ĭ-*, który w językach słow. przeszedł do tematów na *-jo-*), w niejasnym stosunku do bliskiego (ale nie identycznego, z bezdźwięczną nagłosową spółgłoską) łac. *colombus* i *colomba* [< **kol-on-bho-*] 'gołąb'. — Od tego *gołębica*; *gołębi*; *gołębnik*.

goły od XV w. (ale nazwy osobowe *Goły*, *Goł* już w XII w.) 'nagi, obnażony, nie odziany', 'pozbawiony naturalnego okrycia, nieporośnięty, pozbawiony włosów, sierści, piór, liści', 'niczym nie osłonięty, nie pokryty', 'występujący bez dodatków, uzupełnień, sam', pot. 'biedny, niezamożny', dial. też 'niewypełniony, pusty'; *zgoła* 'całkiem, zupełnie, absolutnie, w ogóle', przest. 'krótko mówiąc, jednym słowem, po prostu'. Ogsł.: cz. *holý* 'łysy, nieporośnięty; pozbawiony okrycia, nagi; prosty, nieozdobny, pusty; czysty, istny, prawdziwy, sam jeden', r. *gólyj* 'nagi; niczym nie pokryty; pusty, pozbawiony ozdób, dodatków', przen. 'biedny, ubogi', scs. *golъ* 'nagi'. Psł. **golъ* 'pozbawiony naturalnego pokrycia, nieporośnięty, łysy; nie okryty, nie osłonięty ubraniem, nagi', odpowiednik w germ.: stwniem. *kalo*, dziś niem. *kahl* 'łysy, goły, nieowłosiony; ogołocony', stang. *calu*, dziś ang. *callow* 'nieopierzony, niedoświadczony; nizinny', z pie. **galo-*. — Od tego *golec*, *golizna*. Zob. też *hołota*, *ogołocić*.

gomółka od XV w. 'serek ukształtowany w formie bryły kulistej, owalnej lub innej', dial. 'kulista bryłka czegoś miękkiego (np. mięsa, masła, błota)', 'szklana gałka, wprawiana dawniej jako szyba w ołowiane ramki w oknach', 'rodzaj sieci na ryby, podobnej do połowy olbrzymiego bochna chleba', dial. także *gomułka* 'bryła suszonego sera; ciasto z tartych ziemniaków', też *gomóła* 'bryła miękkiej masy o kształcie okrągłym lub owalnym', dial. *gomuła* 'kula śnieżna', pejor. 'usta, gęba'. Ogsł.: gł. *homoła* 'pałka prosa', cz. *homole ż* 'ścięty stożek; kopulasty wierzchołek górski', strus. *gomola* / *gomolja* 'bryła, gruda', słwń. *gomólja* 'bryła, gruda (np. sera, masła)', dial. *gomóla* 'nieurodzajny grunt powstały z rozpadu łupków'. Psł. **gomola* (/ **gomoľa*) 'ugnieciona bryła jakiejś masy', z przyr. **-ola* / **-oľa* od psł. czas. **žęti* [< **gem-*], **žьmǫ* 'cisnąć, gnieść, tłoczyć' (zob. *wyżąć*).

gonić *gonię* od XIV w. 'biec, podążać za kimś, usiłując go dopędzić, złapać', 'biec, iść, jechać szybko', 'popędzać, poganiać', kasz. *gońic* 'biec, żeby dopędzić; biegać'; z przedr. *dogonić*, *nagonić*, *odgonić*, *pogonić*, *przegonić*, *przygonić*, *rozgonić*, *wygonić*, *zagonić*; wielokr. *ganiać* (zob.). Ogsł.: cz. *honít*, r. dial. *goníť*, *gonjú*, scs. *goniti*, *gonjǫ* 'prześladować; dążyć do czegoś; pędzić'. Psł. **goniti*, **gońǫ* 'poganiać, popędzać zwierzę lub stado, pędzić przed sobą; biec za kimś, za czymś, by go złapać, ścigać', czas. wielokr. od psł. **gъnati*, **ženǫ* 'pędzić przed sobą; ścigać, gonić' (zob. *gnać*), oparty na temacie czasu teraźn. **žen-* < **gen-*, z właściwą archaicznym czasownikom tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (co do budowy por. np. *wodzić*, *wozić*). — Od tego *goniec*. Zob. też *gonitwa*, *pogoń*.

gonitwa od XIII w. (w XVI w. rzadko *gońtwa*) 'gonienie, bieganina, uganianie się, ściganie się, pościg', daw. 'popisy rycerskie', rzadko 'ludzie goniący, ścigający, pogoń', stp. XIII–XVI w. *dziesięcina w gonitwę* 'powinność feudalna dziesięcina', w XIV w. 'wspólne gonienie', kasz. *gońitva* 'polowanie'. Ogsł.: cz. *honitva* 'obwód, rejon; diecezja' (dziś *honitba* 'polowanie; teren myśliwski, rejon łowiecki'), ukr. *honýtva* 'pościg, pogoń; szybka jazda', słwń. *gonîtev*, dial. *gonîtva* 'pędzenie, wygon bydła'. Psł. **gonitva* 'gonienie, ściganie, pogoń; wypędzanie, wyganianie; polowanie', nazwa czynności z przyr. **-tva* (por. np. *klątwa*, *modlitwa*) od psł. **goniti* 'poganiać, popędzać zwierzę lub stado, pędzić przed sobą; biec za kimś, za czymś, by go złapać, ścigać' (zob. *gonić*).

gorący od XV w. 'mający wysoką temperaturę, silnie nagrzany, silnie grzejący, upalny', przen. 'pełen uczucia, serdeczny; gwałtowny, zapalczywy; namiętny, żarliwy', w stp. też 'doraźny, natychmiastowy' (*gorące prawo*), kasz. *gorǫci* 'gorący, ciepły, upalny; porywczy'. Por. cz. *horoucí* 'gorejący; gorący', r. *gorjáčij* 'gorący', scs. *gorę*, dop. *gorěšta* / *gorǫšta* 'płonący, palący się'. Uprzymiotnikowiony psł. imiesłów czynny czasu teraźn. **gorę*, dop. **gorǫťa* (< **goręt-*) 'palący się, płonący, gorejący, świecący' od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeč*). — Od tego *gorączka* → *gorączkować*, *rozgorączkowany*.

gorczyca od XV w. 'roślina ognicha, Sinapis', 'nasiona gorczycy używane w lecznictwie i do wyrobu np. musztardy', stp. *gorczyca* / *gorzczyca* 'Sinapis; goryczka, Gentiana', dial. 'ognicha lub roślina do niej podobna', 'rodzaj potrawy', kasz. *gorčëca* 'gorczyca'. Ogsł.: cz. *horčice* ż 'roślina z rodziny Sinapis', 'musztarda', dial. *horčica* też 'coś gorzkiego', r. *gorčíca* 'Sinapis i jej nasiona; starte nasiona używane jako przyprawa; musztarda', dial. też nazwy innych roślin, np. 'rdest ziemnowodny; rdest ostrogorzki', bg. *gorčíca* 'musztarda', dial. 'roślina o piekącym, gorzkim smaku (np. skrzyp polny)'. Psł. **gorьčica* 'coś wyróżniającego się piekącym, palącym, gorzkim smakiem, roślina o takim smaku', od psł. przym. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, piekącym, gorzkim smaku' (zob. *gorzki*), z przyr. **-ica*.

gorliwy od XVI w. 'wykazujący dużo zapału, pilności, wytrwałości, wielką dbałość', dial. (też *górliwy*) 'porywczy, zapalczywy; ambitny; zły, zgryźliwy; wymagający', w XVI w. także *gorzliwy* 'zapamiętały, gorący; zaciekły, zażarty, zajadły, gwałtowny; zazdrosny, zawistny', 'rzetelny, sumienny; żarliwy', kasz. *gorlëvi* 'gorliwy, pilny'. Por. cz. *horlivý* 'żarliwy, bardzo pilny; namiętny, pełen zapału', stcz. także 'palny, gorący (o ogniu)', r. dial. *gorlívyj* 'dumny, pyszny, butny', ch./s. *górljiv* 'palny, łatwo palny; gorący, rozpalony', przen. 'żarliwy; porywczy; pełen zapału; pracowity, pilny, sumienny, rzetelny; wartościowy, cenny; ofiarny; szybki; skrzętny, ruchliwy; uprzejmy, serdeczny, troskliwy'. Słow. **gorlivъ* 'palący się, płonący, płomienny, gorący; pełen zapału, żarliwy w wykonywaniu czegoś; gorący, porywczy, zaciekły, zapalczywy', od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeč*), z przyr. **-l-ivъ*. — Od tego *gorliwość*.

gorszy od XV w. jako st. wyższy do *zły*, w gwarach też w funkcji przysł. 'bardziej' (np. *gorszy chory* 'bardziej chory'). Por. cz. *horší*, r. *górši*, scs. *gorьši*. Psł. **gorьjьši* forma rodzaju żeńskiego (**gorьjь* m, **gorě* n) w funkcji st. wyższego do przym. **zъlъ* 'zły' (zob. *zły*), od rdzenia psł. przym. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, palącym smaku' (zob. *gorzki*), pierwotne znaczenie 'bardziej palący, gorzki' > 'nieprzyjemny, zły' > 'gorszy'. Tu też przysł. *gorzej* od XVI w. jako st. wyższy od *źle* od XVI w., stp. XV w. *gorze*, kasz. *goře* (por. np. cz. *huře* / *huř* przysł., r. dial. *góre* / *góree* 'gorzej, trudniej, ciężej, bardziej dotkliwie'), psł. **gorě* przysł. w funkcji st. wyższego od przysł. **zъlě* 'źle'. — Od tego *gorszyć* od XVI w. 'wywierać zły, demoralizujący wpływ; wywoływać oburzenie', w stp. XV w. *gorszyć się* 'być w gorszym położeniu', dial. *gorszyć się* 'gniewać się'; z przedr. *pogorszyć*, *zgorszyć* (→ *zgorszenie*).

gorycz ż od XVIII w. 'gorzki smak', 'substancja o gorzkim smaku, goryczka', przen. 'rozgoryczenie, rozczarowanie, smutek, żal, udręka', dial. też *gorzycz* 'gorzkość, coś gorzkiego', stp. XV w. tylko bot. 'sporysz zbożowy, Claviceps purpurea', w XVI w. 'woń utożsamiana z zapachem gorzkich jadalnych rzeczy'. Od daw. przym. *gorki* (zob. *gorzki*), utworzone na wzór *słodycz*. — Od tego *goryczka*; *rozgoryczyć*.

gorzałka od XVI w. 'wódka', wtórne zgr. *gorzała* (z polskiego zapożyczone cz. *koralka*, dial. *goralka*, słc. dial. *goralka* / *goržalka* 'ts.', wyraz polski był wzorem dla r. *gorélka* 'ts.', por. też ukr. *horílka* 'ts.'). Od imiesłowu czasu przeszłego **gorzały* (por. *ogorzały*, *zagorzały*, stp. *pogorzały*) czasownika *gorzeć* (zob.), z przyr. *-ka*. Pierwotnie 'wódka palona', co do znaczenia por. *przepalanka* 'rodzaj wódki' (: *przepalać*), cz. *pálenka* 'wódka' (: *pálit* 'palić'). Od tej samej podstawy *gorzelnia* od XIX w. 'zakład przemysłowy

produkujący alkohol etylowy metodą fermentacji', dawniej XVII–XVIII w. *gorzalnia*; od tego *gorzelnik* → *gorzelnictwo*.

gorzeć *gorzeję* (przest. *goreć*) od XV w. 'palić się, płonąć', daw. też 'gorączkować, mieć podwyższoną ciepłotę, być w stanie zapalnym', 'być wysuszonym, spieczonym, wypalonym przez żar, upał', dial. *gorzeć* / *goreć* / *gorać* 'palić się, paląc się, świecić'; z przedr. *ogorzeć* 'mocno się opalić' (*ogorzały* 'bardzo opalony', stp. XV w. 'rumiany, przypieczony, o chlebie'), *rozgorzeć* 'rozpalić się, zapłonąć; przybrać na sile, wybuchnąć', *zagorzały* 'bardzo gorliwy, żarliwy, zawzięty', daw. 'wyschły, zeschły, uschły, spalony słońcem' (stp. XV w. *zagorzeć się* 'zapalić się, zapłonąć'). Ogsł.: cz. *hořet*, r. *goréť*, scs. *gorěti*. Psł. **gorěti*, **gořǫ* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić', dokładne odpowiedniki: lit. *garėti* 'zamieniać się w parę, ulatniać się, parować', daw. 'palić się, gorzeć', *garėtis* 'wybuchać gniewem', łot. *garêtiês* 'wypalać się (o piecu)', por. pokrewne gr. *thérō* 'ogrzewam', *théromai* 'ogrzewam się (np. przy ogniu)', śrirl. *gorim* / *guirim* 'rozgrzewam, ogrzewam, palę'; od pie. pierwiastka **g^{u}^{h}er-* / **g^{u}^{h}or-* 'gorący, ciepły' (zob. też *garnek*, *żar*, *żarzyć*). Pierwotnie również w psł. czas. atematyczny, na co wskazuje struktura imiesłowu czynnego czasu teraźn. **gorę*, **gorǫťa* (zob. *gorący*). Por. też *gorzałka*, *gorzki*. — Od czas. przedrostkowych *pogorzelec* 'człowiek, który stracił mienie wskutek pożaru' (← stp. *pogorzały* 'który spłonął', *pogorzeć* 'spalić się; zapalić się'); *pogorzelisko* od XVI w. 'miejsce, gdzie był pożar'; *zgorzel*.

gorzki od XV w. 'mający smak przeciwstawny słodkiemu', przen. przykry, nieprzyjemny, trudny do zniesienia; bolesny, pozbawiony radości', stp. też *gorki* / *gorski* / *gorżki* (ostatnia postać także dziś w gwarach, gdzie również *gorztki*), kasz. *gorḱi* 'gorzki; przykry, bolesny, trudny do zniesienia'. Ogsł.: cz. *hořký* 'gorzki; przykry, bolesny, cierpiący; zły, rozgniewany, złośliwy', r. *górkij* 'gorzki; gryzący (np. o dymie); bolesny; smutny, żałosny, rozgoryczony; nieszczęsny', scs. *gorьkъ* 'gorzki', ch./s. *górak* 'gorzki, o nieprzyjemnym smaku, zapachu; nieprzyjemny, bolesny; trudny do zniesienia, dojmujący; zapalczywy; niezadowolony, zgryźliwy, dokuczliwy; zabójczy, trujący'. Psł. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, palącym smaku', przym. odczas. od psł. **gorěti* 'palić się płomieniem, płonąć, świecić' (zob. *gorzeć*), z wyjątkowym przyr. **-ьkъ* (por. też *ciężki*). Nie można wykluczyć, że bezpośrednią podstawę psł. **gorьkъ* stanowił niezachowany odczas. przym. *†gorь* (por. **gorьjь*, zob. *gorszy*), należący do arch., utraconego przez słow. typu przymiotników na *-ĭ-*; w takim razie **gorьkъ* byłby postacią nowszą, z nawarstwieniem przyr. **-kъ* (co dobrze jest poświadczone w przymiotnikach należących pierwotnie do tematów na *-ŭ-*, zob. np. *słodki*). Pierwotne znaczenie 'taki, który pali, piecze'. — Od tego *gorzkawy*; *gorzkość*. Zob. też *gorzknieć*, *gorycz*.

gorzknieć *gorzknieję* od XVI w. 'stawać się gorzkim', 'stawać się zgorzkniałym, wpadać w apatię, zobojętnienie'; z przedr. *zgorzknieć*, *zgorzkniały*. Daw. od XVII w. i dial. *gorzknąć* 'nabierać gorzkiego smaku, stawać się gorzkim', przen. 'brzydnąć, tracić urok; kwaśnieć, tetryczeć, zrażać się, zniechęcać się, wpadać w apatię; stawać się przykrym, nieprzyjemnym'. Por. cz. *hořknout* 'stawać się gorzkim, gorzknieć', przen. 'zrażać się, zniechęcać się; stawać się przykrym, nieprzyjemnym', r. *górknuť* 'nabierać gorzkiego smaku, gorzknieć'. Psł. dial. **gorьknǫti* 'nabierać gorzkiego smaku, stawać się gorzkim', czas. odprzym. od psł. **gorьkъ* 'o nieprzyjemnym, palącym smaku' (zob. *gorzki*). W polskim starsza postać *gorzknąć* wyparta przez nowszą *gorzknieć*, por. np. *istnąć* → *istnieć*.

gospoda od XIV w. 'karczma, dom zajezdny, jadłodajnia', przest. 'dom korzystający stale z usług jednej osoby', daw. 'mieszkanie, stancja, kwatera przeznaczona na krótki pobyt', stp. 'dom zajezdny, miejsce postoju w czasie podróży, kwatera wynajęta na krótki pobyt (zwykle wraz z utrzymaniem)', w XVI w. 'prywatny dom mieszkalny, gospodarstwo; miejsce stałego pobytu; gościna, schronienie', wyjątkowo osobowo 'przełożony, zwierzchnik'. Ogsł.: gł. *hospoda* 'gospoda, oberża, zajazd', 'częstowanie,

ugoszczenie', cz. *hospoda* 'gospoda, karczma, zajazd', 'karczmarz', *býti hospodou* 'gościć gdzieś', stcz. *hospoda* m 'pan domu, gospodarz', ż 'pani domu, gospodyni', r. *gospodá* 'panowie, państwo', dial. *gospóda* 'domostwo, całe gospodarstwo i dom; pokoje, izby mieszkalne', scs. *gospoda* 'gospoda, zajazd', ch./s. *gòspoda* 'panowie, państwo'. Psł. **gospoda* 'panowie, pan i pani, państwo, gospodarze, władcy, członkowie wyższej warstwy społecznej', archaiczny rzecz. zbiorowy z przyr. **-a* od psł. **gospodь* 'gospodarz, pan, władca' (por. stcz. *hospod* 'pan', r. *gospód'* 'Pan Bóg', daw. 'władca, pan', scs. *gospodь* 'pan; gospodarz, właściciel; władca; Pan Bóg', ch./s. *gȍspōd* 'Bóg', daw. 'władca, pan'; w polskim nie zachowane, wyjątkowe dial. podl. *gospód*, woł. *gospodzie* 'pan' zapożyczone prawdopodobnie ze wschsł.). Znaczenia 'gościna, goszczenie' > 'dom pana, dom gościnny, zajazd, kwatera' są nowsze, rozwinęły się wtórnie ze znaczenia zbiorowego, jak w łac. *hospitium* 'gościna, ugoszczenie' : 'dom gościnny, kwatera gościnna, zajazd, przytułek'.

gospodarz od XIV w. Ogsł.: cz. *hospodář*, ukr. *hospódar*, cs. *gospodarь*, ch./s. *gospòdār*. Słow. **gospodařь* 'pan domu, głowa rodziny, zarządca, władca', od psł. **gospodь* 'gospodarz, pan, władca', **gospodinъ* 'ts.' (zob. *gospodyni*) lub **gospoda* 'panowie, pan i pani, państwo, gospodarze, władcy, członkowie wyższej warstwy społecznej' (zob. *gospoda*), utworzone na wzór produktywnego typu nazw wykonawców czynności z przyr. **-ařь* (por. np. *garncarz, lekarz, stolarz*). — Od tego *gospodarka* → *gospodarczy*; *gospodarny* → *gospodarność*; *gospodarstwo*; *gospodarować*.

gospodyni od XV w. Ogsł.: cz. *hospodyně*, stcz. *hospodyni*, ukr. *hospodýnja*, scs. *gospodyni* 'pani, gospodyni', ch./s. *gospòdinja* 'ts.'. Psł. **gospodyńi* ż 'kobieta stojąca na czele rodziny, domu, żona gospodarza, gospodyni', forma żeńska z przyr. **-yńi* od psł. **gospodь* 'gospodarz, pan, władca' (zob. *gospoda*), **gospodinъ* 'ts.' (por. stp. od XIII w. *gospodzin* 'pan, zwykle o Bogu', stcz. *hospodin* 'pan; Pan Bóg', r. *gospodín* 'pan; władca; człowiek należący do wyższych klas społecznych', scs. *gospodinъ* 'pan', ch./s. *gospòdin* 'pan'). — Od tego *gosposia* 'pomoc domowa', zdr. utworzone zapewne na wzór zdrobniałych imion osobowych typu *Basia, Joasia, Krysia*.

gościć *goszczę* od XVI w. (od XV w. z przedr. *zagościć się*) 'przyjmować, podejmować kogoś u siebie', 'być w gościnie, bawić gdzieś'; z przedr. *ugościć, zagościć*; wielokr. *-gaszczać*: z przedr. *ugaszczać*. Ogsł.: cz. *hostit* 'gościć, podejmować, częstować', r. *gostít'* 'przebywać w gościnie', dial. 'przyjmować kogoś u siebie, częstować', scs. *gostiti* 'podejmować, ugaszczać'. Psł. **gostiti, *gośćǫ* [< **gostjǫ*] 'podejmować kogoś, gościć u siebie; przebywać w gościnie', czas. odrzecz. od psł. **gostь* (zob. *gość*). — Od tego *gościna* → *gościnny* → *gościnność*; *gościniec* 'szeroka droga wiejska, trakt', przest. 'podarunek przywieziony z podróży', daw. 'zajazd, karczma'.

gość od XIV w. 'osoba przybyła lub przybywająca w gościnę, w odwiedziny, z wizytą', stp. 'przybysz, obcy, cudzoziemiec (szczególnie obcy kupiec)', 'człowiek mieszkający daleko od sądu', 'człowiek nie mający w danym mieście praw miejskich'. Ogsł.: cz. *host*, r. *gost'*, scs. *gostь*. Psł. **gostь, *gosti* m (temat na *-ĭ-*) 'przybysz, obcy' > 'osoba przybyła w odwiedziny, zaproszona w gościnę, gość', dokładnie odpowiada goc. *gasts* 'obcy, cudzoziemiec' (dziś niem. *Gast* 'gość, obcy, przyjezdny'), łac. *hostis* 'wróg, nieprzyjaciel' (pierwotnie 'obcy'), wszystkie z pie. **gʰostis* 'przybysz, obcy'. — Od tego *gościec* od XVII w. 'reumatyzm' (por. cz. *hostec* 'ts.', dial. 'wysypka; łupież', słc. *hostec* 'reumatyzm', dial. 'liszaj', ukr. *hostéc'* 'reumatyzm'), eufemiczna nazwa choroby.

gotować od XVI w. 'przyrządzać, warzyć pożywienie', wcześniej od XIV w. 'przygotowywać, przysposabiać', *gotować się* 'przygotowywać się'; z przedr. *nagotować, przegotować, przygotować, rozgotować, ugotować, wygotować, zagotować, zgotować*. Ogsł.: cz. *hotovat* 'przygotowywać', ukr. *hotuváty* 'przygotowywać; gotować, warzyć', scs. *gotovati* 'przygotowywać'. Psł. **gotovati* 'czynić gotowym, całkowicie wykonanym, przygotowanym, przysposobionym, przygo-

towywać, przysposabiać', czas. odprzym. od psł. *gotovъ 'skończony, całkowicie wykonany; przyrządzony, przygotowany, przysposobiony' (zob. *gotowy*). Znaczenie 'warzyć pożywienie' z wcześniejszego 'przygotowywać coś do jedzenia, pożywienie'.

gotowy, *gotów* od XIV w. 'całkowicie wykonany, sporządzony', 'przysposobiony, przygotowany', 'zdecydowany na coś, skłonny, zdolny do czegoś', kasz. *gotovi* 'przygotowany; zdecydowany na coś, zdolny do czegoś; gotowany (o potrawach)'. Ogsł.: cz. *hotový* 'sporządzony, przygotowany', 'chętny, skłonny', 'prawdziwy, autentyczny, rzeczywisty', r. *gotóvyj* i *gotóv* 'który zrobił, wykonał coś całkowicie (o człowieku)', 'skończony, całkowicie wykonany; przygotowany, przysposobiony', *gotóv* też 'martwy; pijany do nieprzytomności', scs. *gotovъ* 'przygotowany, przysposobiony; skłonny, zdecydowany'. Psł. *gotovъ 'skończony, całkowicie wykonany; przyrządzony, przygotowany, przysposobiony; skłonny, zdecydowany', bez pewnej dalszej etymologii. — Od tego *gotówka, gotowizna*. Zob. też *pogotowie*.

goździk, reg. *gwoździk* od XV w. 'roślina ozdobna Dianthus', *goździki* 'wysuszone pączki goździkowca, używane jako aromatyczna przyprawa korzenna', stp. od XV w. *gwoździk / goździk* 'goździk', *wielki goździk* 'zasuszony pączek kwiatowy drzewa azjatyckiego Eugenia caryophyllata, używany jako przyprawa kuchenna', dial. *goździk* też 'drucik przy sprzączce'. Pierwotne zdr. od *gwóźdź* (zob.), użyte przenośnie na oznaczenie podobnych wyglądem zasuszonych pączków rośliny i wtórnie jako nazwa samej rośliny.

góra od XV w. (ale już w XII w. *Gora* jako nazwa własna) 'większe wzniesienie terenu', 'stos, sterta, kupa', 'część czegoś położona wyżej niż inne', reg. 'strych, poddasze', kasz. *góra* 'góra; strych; stos, kupa, sterta, wielka ilość; przestrzeń wyższa, wysokość; prawo, słuszność, racja'; zdr. *górka*. Ogsł.: cz. *hora* 'góra', r. *gorá* 'góra; sterta, hałda czegoś', dial. 'brzeg, wysoki brzeg; ląd; strych, poddasze', scs. *gora* 'góra', ch./s. *gòra* 'góra, wzgórze; las'. Psł. *gora 'wzniesienie ponad otaczający teren, pagórek, góra' (> 'strome zbocze, wysoki brzeg rzeki', 'zbocze wzniesienia porośnięte lasem; las'), pokrewne z lit. *girià* 'las', łot. *dziŗa* 'ts.', stind. *giríḥ* m 'wzgórze, wyżyna', awest. *gaⁱriš* 'góra, pasmo górskie', alb. *gur* 'skała', od pie. *g^{u}er- 'góra, las'. — Od tego *górny, górski, górować, wygórować; pogórze*. Zob. też *góral, górnik, pagórek, wzgórze*.

góral od XVIII w. 'mieszkaniec gór', dial. też *gorâl* (*gorol*) 'ts.'. Por. cz. *horal* 'ts.', słc. *horal* 'ts.'. Od *góry* mn (zob. *góra*), z przyr. *-al* (co do budowy por. np. *brzydal*). Do języka liter. przejęte z gwar płd. (może z gwary podhalańskiej), gdzie prawdopodobnie jest zapożyczeniem ze słowackiego bądź z czeskiego. — Od tego *góralka; góralski* → *góralszczyzna*.

górnik od XVI w. 'pracownik kopalni', daw. XVI w. *gornik* 'mieszkaniec gór, góral', 'człowiek trudniący się wydobywaniem i obróbką minerałów'. Por. cz. *horník* 'górnik'. Od p. daw. od XVI w. *góra* 'kopalnia', cz. daw. *hory* mn 'kopalnie', będące kalką śrwniem. *bërc* 'góra; kopalnia' (dziś niem. *Berg* 'góra', *Bergwerk* 'kopalnia'). Nie można wykluczyć, że p. *górnik*, cz. *horník* to kalka niem. *Bergmann* 'górnik', *Bergleute* 'górnicy'. — Od tego *górniczy, górnictwo*.

gówno od XV w. 'odchody, kał, nieczystości', przen. 'o czymś, o kimś mało wartościowym, mało ważnym, lekceważonym; nic', dial. *gówna* mn też 'ropa, wydzielina wrzodu'; zdr. *gówienko*. Ogsł.: cz. *hovno*, r. dial. *govnó*, ch./s. *góvno*. Psł. *govьno 'kał (zwłaszcza ludzki)', słow. innowacja od pie. *g^{u}ŏu̯- (/ * g^{u}ū-) 'gnój, odchody, kał', por. pokrewne orm. *ku* 'gnój', stind. *gūthaḥ* / *gūtham* 'brud, kał', *guváti* 'załatwia potrzebę naturalną, wypróżnia się'. Wyraz słow. utworzony za pomocą przyr. *-ьno (tak samo jak bliskoznaczne psł. *lajьno*, zob. *łajno*). — Od tego *gówniarz, gówniany*.

gra od XVI w. 'zabawa towarzyska, granie; rozgrywka', 'przybory, przedmioty do grania', 'wykonywanie melodii na instrumencie muzycznym', 'odtwarzanie postaci utworu scenicznego', daw. od XV w. *igra* 'przedstawienie, widowisko', w XV w. też 'naigrawanie się, wyśmiewanie się', w XVI w. 'figiel, żart', 'śpiew połączony z grą na in-

strumencie muzycznym'; zdr. *gierka*. Ogsł.: cz. *hra* 'zabawa; gra; igranie, igraszka; sztuka (teatralna)', r. *igrá* 'gra; zabawa; igraszka', scs. *igra* 'zabawa, taniec'. Psł. **jьgra* 'obrzędowa zabawa z tańcami, pląsy, igrzysko', wyraz utworzony na gruncie psł. prawdopodobnie od pie. pierwiastka **aig-* 'ruszać (się) gwałtownie, żwawo, wymachiwać, wywijać, trząść' (od którego np. stind. *ejati* / *ḗjati* / *iṇgati* 'porusza się'), pierwotnie zapewne nazwa czynności ('żywe poruszanie się, skakanie') z przyr. **-ra*. Zob. *grać, igrać*.

grab od XV w. 'drzewo Carpinus betulus', kasz. *grâb, graba* 'ts.'. Ogsł.: cz. dial. *hrab*, r. *grab*, ch./s. *grȁb*, por. też stcz. *hrabr* (wtórne *habr* z dysymilacją *r - r* > *ø - r*), słwń. dial. *grȃber, -bra* (w języku liter. *gáber, -bra*), ch./s. dial. *grȁbar* / *gȁbar, -bra*, bg. *gábъr*, tu prawdopodobnie należy p. dial. płn.-wsch. *gab* 'wiąz', z Litwy *gabina* 'ts.' (z pierwotnego **grabr* > **gabr* > *gab*, z dysymilacyjnym zanikiem *r* w pierwszej sylabie i następnie zanikiem końcowego *-r*). Psł. **grabъ* / **grabrъ* 'drzewo grab, Carpinus betulus'; starsza zapewne postać **grabrъ*, z przyr. **-rъ*, występującym także w innych nazwach botanicznych, np. **dǫbrъ* 'dąb', **bobrъ* 'bób' (zob. *dąbrowa, bób*); w postaci **grabъ* można widzieć zarówno pierwotny wariant bez tego przyrostka, jak i formę wtórną, powstałą w rezultacie zmiany fonetycznej **grabrъ* > **grabъ* (z dysymilacją *r - r* > *r - ø*). Dalsza etymologia wyłącznie słow. wyrazu niepewna. — Od tego *grabina, grabowy*.

grabarz od XIV w. 'człowiek trudniący się kopaniem grobów, grzebaniem zmarłych', stp. też 'kopacz'. Zapożyczenie ze śrwniem. *grabaere* (dziś niem. *Gräber*) 'kopacz; grabarz'.

grabić od XV w. 'wyrównywać grabiami powierzchnię ziemi', 'zgarniać grabiami (siano, zżęte zboże, śmieci itp.)', 'zabierać, odbierać coś siłą, rabować, łupić'; z przedr. *wygrabić, zagrabić*; wielokr. *-grabiać*: tylko z przedr. *zagrabiać, zgrabiać*. Ogsł.: cz. dial. *hrabiti* 'zgarniać coś; łupić', r. *grábit'* 'łupić, rabować', 'zgarniać grabiami', dial. też 'brać, chwytać rękami', scs. *grabiti* 'łupić, rabować'. Psł. **grabiti, *grabǫ* 'zgarniać (do siebie, w swoją stronę)' > 'zgarniać do siebie, dla siebie, rabować', czas. kauzat. od psł. **grebti* 'grzebać, kopać, ryć', z archaiczną wymianą rdzennej samogłoski **e* ⇒ **a*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś jest zgarnięte, zagarnięte'. — Od tego rzecz. odczas. *graba* posp. 'ręka', pierwotnie chyba 'to, czym się chwyta, zgarnia', por. kasz. *grabc* ż [< **grabca*] i *grabolec* 'pazur, stopa u niektórych ptaków, np. kury, jastrzębia', przen. 'wielka dłoń'. Zob. też *grabież*.

grabie mn od XIV w. 'narzędzie do zgarniania (np. siana, słomy, liści)', w gwarach płn. starsza postać z *-l-*: *grable* 'ts.', kasz. *grable* mn 'ts.'; zdr. *grabki*. Ogsł. w tym samym znaczeniu: płb. *groble* ż mn, dł. *grabe* mn, gł. *hrabje*, cz. *hrábě*, słc. *hrable*, r. *grábli* (dial. też *grablja* ż), ukr. *hrablí*. Psł. dial. płn. **grablě* (/ płd. **grablę*) mn 'grabie', od psł. **grabiti* 'zgarniać', z przyr. **-la*, por. bliskie pod względem budowy lit. *grėblỹs* 'ts.', łot. *greblis* 'ts.'. Zachsł. postaci bez *-l-* wtórne, z usunięciem tej spółgłoski, widocznie mylnie uznanej za *l* epentetyczne (por. polskie wyrazy z takim *l*, np. *grobla, kropla*). Por. *grabieć*.

grabieć *grabieje* od XVIII w. 'drętwieć z zimna, sztywnieć (o rękach)', dial. płn. też *grableć* 'ts.', kasz. *grablec, grableje* 'ts.'; z przedr. *zgrabieć* 'zdrętwieć, zesztywnieć', *zgrabiały* 'zdrętwiały, zesztywniały'. Czas. odrzecz. od p. *grabie*, dial. *grable* (zob. *grabie*), pierwotne znaczenie 'stawać się podobnym do grabi, sztywnym jak grabie'.

grabież ż od XVI w. 'rabunek', przest. 'zrabowane rzeczy', daw. też 'konfiskata', wyraz znany różnym gwarom ludowym (z polskiego: cz. *hrabež* 'grabież'). Por. strus. *grabežь* m 'grabież; zagrabione mienie', r. *grabež* m 'grabież', dial. 'grabienie siana', ch./s. *grȁbež* m, ż 'grabież; to, co zagrabione'. Od *grabić* (zob.), psł. **grabiti*, nazwa czynności ('grabienie' > 'zabieranie siłą, rabowanie') z przyr. **-ežь*. Wobec dużej produktywności tego przyrostka, nie jest pewne, czy uzasadniona jest rekonstrukcja wspólnej prapostaci **grabežь*. — Od tego *grabieżca* → *grabieżczy*.

grać I *gram* od XV w. 'bawić się, zajmować się czymś dla rozrywki', 'wydobywać tony, melodię z instrumentu muzycznego', stp.

'bawić się, grać w jakąś grę; uprawiać grę hazardową', w XVI w. też 'żartować, drwić, kpić z kogoś', 'poruszać czymś szybko, przebierać; falować', eufemistycznie 'spółkować', kasz. *grac*, *graje* i *gravac*, *grâvâ* 'bawić się w grę; grać na instrumencie; spółkować; rządzić, być gospodarzem; procesować się'; z przedr. *nagrać*, *odegrać*, *ograć*, *pograć*, *przegrać*, *rozegrać*, *wygrać*, *zagrać*, *zgrać się*; wielokr. *grywać*, też z przedr. np. *nagrywać*, *przegrywać*, *rozgrywać*, *wygrywać*, *zagrywać*, *zgrywać się*. Ogsł.: cz. *hrát*, r. *igráť*, scs. *igrati*. Psł. **jьgrati*, **jьgrajǫ* 'uczestniczyć w (obrzędowej) zabawie, skakać, pląsać, żywo się poruszać', czas. odrzecz. od psł. **jьgra* 'obrzędowa zabawa z tańcami, pląsy, igrzysko' (zob. *gra*). Starsza postać *igrać* (zob.), zanik *i-* < psł. **jь-* jak w *gra*, *kra*, *skra*, *skrzyć się* (: *igra*, *ikra*, *iskra*, *iskrzyć się*). — Od tego *gracz*, *grajek* (dial. też *grajca*, obie formy oparte na pierwotnym temacie czasu teraźn. *graje-*); od czas. przedrostkowych, np. *przygrywka*, *rozgrywka*, *zagrywka*.

grać II *gra* (dial. też *graje*) myśl. od XVIII w. 'wydawać charakterystyczny głos (o tokujących samcach np. głuszców, cietrzewi)', dial. 'szczekać ostro i zaciekle podczas gonu (o psach myśliwskich)', 'gęgać (o dzikich gęsiach)', kasz. *grac*, *graje* 'szumieć (o wodzie, wzburzonym morzu, lesie, też o pszczołach przygotowujących się do rojenia)'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: strus. *grajati* 'krakać (o wronach)', r. dial. *grajať* : *graťi*, *graju* 'krakać (o wronach, gawronach); kwakać (o kaczkach)', 'krzyczeć; kłócić się; hałaśliwie się bawić, ogłuszając krzykiem; głośno się śmiać; naśmiewać się, wyśmiewać się', ch./s. *gràjati* 'czynić wrzawę, krzyczeć, hałasować', 'krakać, ćwierkać, piać (o głosach różnych ptaków)', dial. 'mówić, gadać'. Psł. **grati*, **grajǫ* (wtórny bezokol. **grajati* pod wpływem czasu teraźn.) 'wydawać głos (np. krakać), czynić wrzawę, hałasować (zwłaszcza o dużych ptakach)', czas. pochodzenia dźwkn., por. podobne lit. *gróti*, *gróju* 'krakać; wyć', stwniem. *krāen* 'krakać' (dziś niem. *krähen* 'piać'). Zob. *zgraja*.

grad od XV w. 'opad atmosferyczny w postaci bryłek lodu', kasz. *grâd*, *gradu* 'ts.'. Ogsł.: cz. *hrad*, r. *grad*, scs. *gradъ*. Psł. **gradъ* 'grad', dokładny odpowiednik: lit. *grúodas* 'zmarznięte bryły ziemi; skorupa lodowa na śniegu', por. też pokrewne łac. *grandō* 'grad', orm. *karkut* [< **ga-grōdo-*] 'ts.', z pie. **grōd-* / **grəd-* 'grad'. — Od tego *gradowy*, *gradobicie*.

granica od XIII w. 'linia zamykająca lub oddzielająca określony obszar', daw. XVI w. 'zakres działania lub pojęcia, norma, reguła, prawo', kasz. *grańca* (*granca*) / *grʲańica* 'granica, miedza; kres, koniec'. Ogsł.: cz. *hranice*, r. *granica*, ch./s. *gràniсa*. Psł. **granica* 'linia graniczna oddzielająca jeden teren od drugiego', od psł. **granь* 'ostra krawędź', z przyr. **-ica*, pierwotne znaczenie zapewne 'krawędź czegoś, kres czegoś' (mniej prawdopodobne 'linia wyznaczona znakami naciętymi na drzewach' lub łączenie z psł. **grana* 'gałąź, gałązka' i przyjmowanie wyjściowego znaczenia 'granica terenu oznaczona wbitymi gałązkami'). — Od tego *graniczny*; od wyrażeń przyimkowych *pogranicze* od XVI w. 'terytorium, obszar przy granicy' → *pograniczny*; *przygraniczny*, *zagraniczny*.

grań ż od XV w. 'ostra krawędź, kant', 'wąski grzbiet górski stromo opadający na obie strony, krawędź utworzona przez stykające się zbocza', stp. od XIII w. 'granica, obwód, obręb; znak graniczny', w XVI w. 'okres, czas' (np. *psia grań* 'kanikuła'), dial. 'skaliste wzniesienie'. Płnsł.: cz. *hran* ż 'róg, kant', strus. *granь* ż 'znak graniczny (wycięty na drzewie)', r. *grań* ż 'granica, rubież', dial. 'kant, krawędź'. Psł. **granь* ż 'ostra krawędź' (pierwotnie 'coś wystającego, kanciastego, ostrego'), z przyr. **-nь* od pie. **gʰrō-* (**gʰrē-* / **gʰrə-*) 'wystawać, być ostro zakończonym' (por. podobnie zbudowane stwniem. *grana* 'wąs', dziś niem. *Granne* 'wąs kłosa; szczecina'). — Od tego *graniasty* (dial. też *graniaty*) 'kanciasty'. Por. *granica*.

grat 'sprzęt, zwłaszcza stary, bezużyteczny', w XVI w. 'sprzęt (używany w gospodarstwie domowym, przy ceremoniach kościelnych, w wojsku)', *stare graty* 'stare rzeczy, rupiecie', w XV w. *grat* 'niewieścia wyprawa ślubna (odzież, pościel, naczynia domowego gospodarstwa kobiecego)'. Por. stcz. *grad* /

gród / *gerad* 'niewieścia wyprawa ślubna', słc. dial. *gráty* / *graty*/ *gróty* / *hroty* mn 'naczynia, narzędzia; odzież'. Zapożyczenie ze śrwniem. *geraete* 'sprzęty domowe, wyposażenie, zaopatrzenie'.

grdyka od XVIII w. 'jabłko Adama', daw. też *grdyca* i *grdycze* 'ts.', w gwarach liczne warianty: *grdyka* / *grdyk* / *grdyca* / *grzdyca* / *grzdyk* / *grzdyka* / *krtyk* / *krtyka* / *krztyca* / *krztyk* / *krztyka* / *rztyka* 'ts.; krtań, gardło, wole'. Wyłącznie polskie. Zapewne od tego samego rdzenia **grъd-* co *krtań* (zob.; por. też dial. *grdunić* 'pić łapczywie, dużymi łykami'), ale wobec wielości postaci historycznych i gwarowych niejasna budowa wyrazu.

grobla od XV w. 'wał ziemny usypany w celu spiętrzenia wody w rzece, rozdzielenia wód stojących (np. stawów), zabezpieczenia przed wylaniem', w XVI w. też 'szaniec', w gwarach także 'jakikolwiek nasyp', 'zaspa śnieżna', 'kretowisko', 'nasyp do ładowania bydła na wóz', 'wał wymłóconego, nieoczyszczonego ziarna', 'kopiec do przechowywania ziemniaków'; dial. też *grobel ż*, m 'grobla', w stp. XV w. również *grobia* 'grobla'. Ogsł.: dł. *grobla* 'rów; kanał', stcz. *hróbė ż* 'kupa, stos', 'wzgórek', 'kurhan, grób', słc. *hrobla* 'stos ziemi lub kamieni', 'kopiec na ziemniaki', przest. 'grób', dial. 'wykop przy drodze', strus. *groblja* 'rów, fosa', 'wał, nasyp', 'zapora, tama', 'grób', słwń. *gróblja* 'stos kamieni'. Psł. **groba* [< **grob-ja*] 'dół, rów', 'nasyp, kopiec', od psł. czas. **grebti* 'grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi' (zob. *grzebać*), pierwotna nazwa czynności 'grzebanie' z przyr. **-ja* i z wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o* (por. *grób*). Jeden z niewielu polskich przykładów z *l* epentetycznym (**b* > *bl'*) w zgłosce końcowej wyrazu (por. *dziupla*, *kropla*).

groch od XV w. 'uprawna roślina strączkowa Pisum sativum i jej nasiona', w gwarach też 'fasola', kasz. *groχ* 'ts.'; zdr. *groszek*. Ogsł.: cz. *hrách*, r. *goróch*, ch./s. *grȁh*. Psł. **gorchъ* [< **gorso-*] 'roślina strączkowa groch, Pisum sativum, i jej owoce', pokrewne z lit. *garšas* / *garšvà* 'podagrycznik pospolity, Aegopodium podagraria', łot. *gãršas* / *gãrsa* / *gârsa* 'ts.', por. też (z rdzennym **e*) śrwniem. *gers* (dziś niem. *Giersch*) 'ts.'. Pierwotnie nazwa podagrycznika, chwastu rosnącego wśród upraw ogrodowych (w przeszłości używanego na pokarm), w słow. przeniesiona na inną, uprawną roślinę.

grodzić od XIV w. 'otaczać płotem, stawiać ogrodzenie', 'stanowić ogrodzenie, przegrodę, oddzielać, odgradzać', kasz. *groʒëc* 'grodzić, otaczać płotem', 'pleść, wyplatać (np. kosz)', 'robić na drutach', też postać bez przestawki *garʒëc* 'grodzić, robić płot, otaczać płotem'; z przedr. np. *ogrodzić*, *zagrodzić*; wielokr. *-gradzać*: z przedr. np. *ogradzać*, *przegradzać*, *zagradzać*. Ogsł.: cz. *hradit* 'umacniać, ogradzać; chronić, strzec', r. *gorodit'* 'ogradzać', scs. *graditi* 'budować'. Psł. **gorditi* 'stawiać ogrodzenie, przegrodę, zagrodę, przegradzać, zagradzać', czas. odrzecz. od psł. **gordъ* 'przegroda; miejsce odgrodzone lub przegrodzone' (zob. *gród*). Występujące w materiale słow. znaczenia 'pleść, wyplatać, splatać', 'robić na drutach', tkackie 'przewlekać nici wątku przez nici osnowy' sugerują, że czas. odrzecz. mógł się zmieszać ze starym czasownikiem kauzatywnym **gorditi* (zapewne 'powodować, że coś jest otoczone, oplecione' > 'opleść, spleść') od pie. **g^{h}er-d^h-* 'otaczać, ogradzać' (z regularną alternacją samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*); nie można jednak wykluczyć wtórności znaczenia 'pleść, wyplatać, splatać' (i dalszych) w rezultacie specjalizacji 'robić ogrodzenie, płot, przegrodę' > 'wyplatać (z prętów, gałęzi) ogrodzenie, płot itp.'. — Od czas. przedrostkowych *przegroda* od XIV w. 'przegrodzenie' (w stp. 'płot, ogrodzenie, teren ogrodzony'). Zob. też *ogród*, *nagrodzić*, *zagroda*.

grom od XV w. 'piorun, grzmot', daw. też 'huk, trzask, potężny odgłos', przen. 'groźba, pogróżka; nagły cios', dial. 'belemnit', kasz. *gróm* / *grom* 'grom, huk piorunu', przen. 'cios'. Ogsł.: cz. *hrom*, r. *grom*, scs. *gromъ*. Psł. **gromъ* 'grzmot, piorun, huk piorunu', archaiczny rzecz. odczas. (pierwotnie nazwa czynności) od psł. **grъmèti* 'huczeć, grzmieć' (zob. *grzmieć*), mający odpowiedniki w niektórych językach ie.: gr. *khrómos* 'trzask, wrzawa; rżenie', stwniem. *gram* 'gniewny', pers. *yaram* 'złość, gniew', sprowadzane do pie. **g^{h}rom-o-* (od pie. pierwiastka **g^{h}rem-* 'huczeć, dudnić, grzmieć').

gromada od XV w. 'większa liczba jednostek zebranych w jednym miejscu, grupa, zespół', 'wieś, osada; mieszkańcy wsi, osady; rada, zebranie mieszkańców wsi, będącej jednostką administracyjną', stp. i dial. 'kupa, stos, pęk (przedmiotów konkretnych, np. drew, kamieni)', 'tłum ludzi', 'grupa zwierząt, stado, trzoda', 'wielka ilość', kasz. *gromada* 'gromada, wielka ilość, grupa; kupa; stos drewna przeznaczonego na węgiel drzewny'; zdr. *gromadka*. Tu też należy (z wtórnym chyba *-u-* w rezultacie rozwoju *om* > *um*) stp. *grumada kamienia* 'kupa, stos, sterta', *grumadki* mn 'stosy drewna, chrustu, zapalane dla uczczenia pamięci zmarłych' (por. dial. *poukładali gałęzie na grumadki*), dial. *grumatka* 'kopka zboża; kupa mierzwy na polu'. Ogsł.: cz. *hromada* 'kupa, stos (przedmiotów); grupa ludzi, tłum; stado zwierząt', 'zgromadzenie ludzi, zebranie', arch. 'wspólnota rodowa', lud. 'wielka ilość, wiele, mnóstwo', r. *gromáda* 'coś ogromnych rozmiarów, ogrom; mnóstwo czegoś, kupa', dial. 'zebranie ludności wiejskiej; tłum; szum, hałas', ch./s. *gròmada* (daw. i dial. też *gramáda*) 'wielki masyw skalny; wielki kawał czegoś (np. kamienia, skały); wielka ilość, mnóstwo', scs. *gramada* 'kupa, stos'. Psł. **gromada* (i wtórna zapewne **gramada* z asymilacją samogłosek *o - a* > *a - a*) 'duża ilość przedmiotów, zwierząt lub osób zgromadzonych w jednym miejscu' (pierwotnie 'to, co zgarnięte, zebrane w jednym miejscu'), od pie. **grem-* należącego do pierwiastka **ger-* 'zgarniać, zbierać', z wyjątkowym przyr. **-ada*. Por. pokrewne lit. *gramatas* 'gromada', *gramantas* 'wielka bryła', a także stind. *grama-* 'wielka ilość; kupa; wieś, gmina; drużyna wojskowa', łac. *gremium* 'garść, naręcze; łono', śrłac. 'zespół, kolegium'. — Od tego *gromadny, gromadzki, gromadzić* (*zgromadzić, zgromadzenie*).

gromić od XVI w. 'ostro napominać, surowo krytykować, strofować, łajać, karcić', 'zadawać klęskę, zwyciężać, rozbijać', kasz. *gromic* 'ostro napominać, łajać'; z przedr. *zgromić*. Ogsł.: gł. *hromić* 'huczeć, grzmieć', cz. *hromit* 'razić, porażać', r. *gromit'* 'burzyć, niszczyć, rozbijać, zwyciężać', dial. 'łajać, besztać, rugać', ch./s. *gròmiti* 'grzmieć, huczeć jak grom'. Psł. **gromiti, *gromǫ* 'huczeć, grzmieć; zadawać klęskę, rozbijać, unicestwiać, zwyciężać', czas. odrzecz. od psł. **gromъ* (zob. *grom*). — Od tego *gromki* 'głośny, donośny, hałaśliwy, huczny'. Zob. też *pogrom*.

gromnica od XV w. 'świeca poświęcona, zapalana przy umierającym, w czasie burzy do odwracania piorunów', stp. i dziś dial. 'święto Matki Boskiej Gromnicznej'; por. też dial. *gromica*, kasz. *gr'omica* 'gromnica'. Od daw. (od XVI w.) przym. *gromny* 'odnoszący się do gromu, pioruna', z przyr. *-ica*.

grono od XVI w. 'grupa ludzi związanych pokrewieństwem, przyjaźnią, wspólną pracą, zainteresowaniami', 'kwiatostan składający się z kwiatów osadzonych na bocznych szypułkach odchodzących od wydłużonej osi głównej', od XV w. 'owocostan złożony z wielu owoców, jagód' (stp. XV w. 'winne grono, cała kiść', dziś pot. i dial. 'kiść drobnych owoców, zwłaszcza winogron'), dial. mazow. też 'garść lnu', kasz. *grono* 'kwiat; bukiet kwiatów; gromada; kępka'; zdr. *gronko*. Por. r. daw. *grona ż* 'kiść winogron', dial. *gróná* 'kwiatostan winorośli; kiść winogron, jarzębiny, owsa, orzechów', *grunó* 'kiść winogron', ukr. *hróno* 'ts.', ch./s. dial. *grúno* 'kiść winogron'. Psł. **grona ż* 'pęczek owoców lub kwiatów na jednej łodyżce', archaiczny rzecz. zbiorowy z przyr. *-ā*, od którego wtórne singulativum **grono* 'ts.', od pie. **gʰrə-n-* (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **gʰrē-* / **gʰrō-* / **gʰrə-* 'rosnąć, puszczać pędy'. — Od tego złożenie *winogrono* = *winne grono* (zob. *wino*).

gronostaj od XV w. (w XIV w. nazwa osobowa *Gronostaj*) 'drapieżnik Mustela erminea', w gwarach zwykle *gronostal / gronostàl* 'ts.'. Płnsł. i słwń.: cz. *hranostaj* 'gronostaj i jego futerko', r. *gornostaj* (dial. *gornostáľ / gornostáŕ / gornostáń*) 'ts.', słwń. dial. *gránoselj / gránezelj / grajneželj* 'łaska, łasica', *granozelj* 'gronostaj'. Słow. **gornostalь / *gornostajь* 'gronostaj i jego futerko', dalsza etymologia niepewna. Ponieważ drogocenne skóry gronostaja były od dawna przedmiotem handlu międzynarodowego, jest prawdopodobne, że nazwa zwierzęcia

i uzyskiwanych zeń skórek została przez Słowian przejęta od obcych kupców. Zapewne więc zapożyczenie, wskazywano jako możliwe źródło przypuszczalne stdniem. *†harmestagl* [< **harmenes-tagl-*] / *†harmastal* [< **harmenes-tail-*] 'ogon gronostaja', może też 'futerko gronostaja' (por. realnie zaświadczone śrwniem. *hermezagel* 'ogon gronostaja'), złożenia z germ. nazwą zwierzęcia (stwniem. *harmo*, dziś niem. *Hermelin* 'gronostaj') jako pierwszym członem, członem drugim są germ. wyrazy oznaczające ogon (np. stwniem. *zagal*, stang. *taegel*, ang. *tail*, por. też goc. *tagl* 'włosy, sierść').

grosz od XIV w. 'setna część złotego', stp. 'moneta srebrna o różnej wartości w różnych czasach (np. 1/48 lub 1/36 grzywny)'. Zapożyczenie ze stcz. *groš* 'rodzaj pieniądza', które ze śrłac. *(denarius) grossus* 'gruby denar' (w przeciwstawieniu do cienkich monet z blachy). — Od tego *grosik*, *grosiwo*, *groszowy*.

grot od XVI w. (ale już w XIII w. nazwa osobowa *Grot*) 'ostre zakończenie różnych rodzajów broni drzewcowej, strzały; strzała', 'dłuto kamieniarskie', daw. XVI–XVII w. 'metalowe zakończenie drzewca chorągwi; chorągiew, sztandar, proporzec', dial. 'ostrze; strzała'. Zachsł.: cz. *hrot* 'ostre zakończenie, szpic (np. kopii, włóczni)', słc. *hrot* 'ts.' (z polskiego zapożyczone stukr. *grotъ* 'ostrze strzały, dzida; metalowe zakończenie drzewca chorągwi', r. daw. *grot* > *drot* 'kopia, włócznia; ostre zakończenie np. oszczepu, ostrze, szpic; metalowe zakończenie drzewca chorągwi, chorągiew'). Psł. dial. **grotъ* 'ostre zakończenie (strzały, oszczepu, włóczni); strzała, oszczep, włócznia', najbliższe odpowiedniki: śrwniem. *grāt* 'ość; grzbiet góry', niem. *Grat* 'ostrze; krawędź, narożnik', z pie. **gʰrə-to-* od pierwiastka **gʰrē-* / **gʰrō-* / **gʰrə-* 'być ostro zakończonym, wystawać' (por. *grań*).

groza od XV w. 'cecha rzeczy lub zjawiska wywołująca strach, przerażenie', 'silne uczucie lęku, trwogi, przerażenia wobec niebezpieczeństwa', stp. XV–XVII w. też 'groźba, pogróżka; znak zapowiadający coś strasznego', daw. także 'kara, sankcja karna', 'terror, strach', 'potęga, władza'. Ogsł.: cz. *hrůza* 'przerażenie, zgroza, strach; groźba, pogróżka; okropność, koszmar', r. *grozá* 'burza; grzmot z błyskawicą, deszczem lub gradem; coś, co wywołuje strach, przerażenie', pot. 'pogróżki', dial. 'pogróżka, groźba; surowa władza; surowy człowiek; bitka', scs. *groza* 'strach, trwoga, przerażenie, postrach, okropność'. Psł. **groza* 'to, co powoduje nieprzyjemne uczucia (np. lęku, strachu, trwogi, przerażenia); strach, lęk, przerażenie', pokrewne z lit. *graźóti* 'grozić' (jeśli nie jest to zapożyczenie ze słow.), łot. *gręzuôt* 'ts.', stirl. *garg(g)* 'okrutny, dziki', gr. *gorgós* 'dziki, srogi, straszny', orm. *karcem* 'boję się', od pie. dźwkn. pierwiastka **garǵ-* / **gorǵ-* / **groǵ-* oznaczającego zapewne dźwięki wydawane ze strachu. Niewykluczony jednak też związek z zawierającymi pierwotne **-s-* lit. *grasà* 'groźba, pogróżka; surowość, srogość', *grasùs* 'groźny, zagrażający; odrażający, odpychający', *grẽsti* 'grozić, zagrażać; budzić wstręt'. — Od tego *groźny*; por. też *grozić*. Zob. *zgroza*.

grozić *grożę* od XV w. 'straszyć zapowiedzią czegoś, zwłaszcza złego, zapowiadać coś', 'stwarzać stan niebezpieczeństwa, być niebezpiecznym, zagrażać', 'wyjawiać nieprzyjazne zamiary, nastawać; zagrażać czymś', kasz. *grozëc*, *grozi* 'grozić'; z przedr. *pogrozić* 'zapowiedzieć coś złego; wypowiedzieć groźbę, postraszyć', *zagrozić*; wielokr. *-grażać*: tylko z przedr. *odgrażać się*, *wygrażać*, *zagrażać*. Ogsł.: cz. *hrozit* 'straszyć, wygrażać, odgrażać się; zapowiadać się, zagrażać (o niebezpieczeństwie, nieprzyjemnej sytuacji)', r. *groziť*, *grozú* 'wygrażać (np. ręką)', 'zagrażać, grozić czymś (np. więzieniem); zwiastować, zapowiadać coś strasznego, niedobrego', 'nadchodzić, zbliżać się (o niebezpieczeństwie, nieszczęściu)', ch./s. *gròziti* 'zagrażać, stwarzać niebezpieczeństwo'. Psł. **groziti*, **grožǫ* 'powodować grozę, straszyć czymś złym, nieprzyjemnym, zapowiadać coś złego, nieprzyjemnego', czas. odrzecz. od psł. **groza* 'to, co powoduje nieprzyjemne uczucia (np. lęku, strachu, trwogi, przerażenia); strach, lęk, przerażenie' (zob. *groza*). — Od tego *groźba* (od XVI w.); od czas. przedrostkowego *pogróżka* (daw. też *pogrozka*) 'groźba, odgrażanie się, przestroga',

w XVI w. także 'znak zapowiadający coś złego' (por. stp. *pogroza*, w XVI w. też *pogroża* 'groźba, pogróżka').

grób *grobu* od XV w. 'miejsce pochówku zmarłego', dial. 'trumna', kasz. *grób*, *grobu* 'grób, mogiła', 'miejsce na polu nie obsiane przez niedopatrzenie'; zdr. *grobek*. Ogsł.: cz. *hrob* 'grób; kopiec wzniesiony na grobie; płyta nagrobna', r. *grob* 'trumna', przest. i dial. 'grób, grobowiec', scs. *grobъ* 'grób, grobowiec, nagrobek', w cs. też 'jama, dół'. Psł. **grobъ* 'wygrzebana jama, dół' > 'miejsce pochówku', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **grebti* 'grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi' (zob. *grzebać*), z właściwą starszym rzecz. tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. — Od tego *grobowy* → *grobowiec*; *nagrobny*, *nagrobek*; *pozagrobowy*.

gród *grodu* 'pierwotnie osada obronna usytuowana w trudno dostępnych miejscach', w X–XIII w. 'warowna siedziba księcia, ośrodek lokalnej władzy wojskowej, administracyjnej i gospodarczej', od XIV w. 'siedziba starosty sprawującego sądownictwo', kasz. (bez przestawki) *gard* 'gród; ogród' (prawdopodobnie sztucznie ożywiony archaizm, wyraz zachowany wszakże w pomorskich nazwach miejscowych, np. *Starogard*, *Białogard*); zdr. *gródek*. Ogsł.: cz. *hrad* 'zamek', 'przegrodzone miejsce w rzece', r. *górod* 'miasto', scs. *gradъ* 'miasto; twierdza, gród warowny; wał, mur obronny; ogród'. Psł. **gordъ* 'ogrodzenie, zagroda, przegroda' > 'miejsce zagrodzone, odgrodzone, umocnione', odpowiada lit. *gařdas* 'ogrodzenie; zagroda, przegroda', łot. *gařds* 'przegroda, zagroda dla świń', goc. *gards* 'dom', stdniem. *gard* 'ogrodzenie, zagroda', kontynuuje pie. **gʰordʰ-o-s* 'ogrodzenie, zagroda' (od pie. *ˀgʲer-dʰ-* 'otaczać, ogradzać'). — Od tego *grodowy*, *grodzki*, *grodzisko*, *podegrodzie*.

grubianin od XVIII w. 'człowiek źle wychowany, ordynarny, gbur', daw. XVI–XVIII w. *grubijan* 'ts.' (dziś dial. 'ordynus, impertynent', też 'grubas'), w XVI–XVII w. także starsza postać *grobian* / *grobijan* 'człowiek nieokrzesany, gbur'. Por. cz. *hrubián* / *grubián* / *krobián*, słc. *grobian*, ch./s. *grubijan* 'grubianin'. Zapożyczenie z niem. *Grobian* 'grubianin, gbur' (od niem. *grob* 'gruby, prostacki, ordynarny'), z wtórną adideacją do *gruby* (widoczną też w innych językach słow.), stąd *-u-*. — Od tego *grubiański* → *grubiaństwo*.

gruby od XV w. 'niecienki', też 'tęgi, otyły', 'niski, głuchy, przytłumiony (o dźwiękach, głosie)', dial. także *gręby* 'mający zmarszczki', 'cierpki' (por. stp. nazwy osobowe *Grąba*, *Gręba*), kasz. *grëbi* też 'razowy, gruboziarnisty', 'ciężki, ważny', 'zsiadły, gęsty (o mleku)'. Ogsł.: cz. *hrubý* 'składający się z większych kawałków, części; gruby, niecienki, otyły; szorstki, chropowaty', dawne 'duży, wielki', r. *grúbyj* 'surowy, nie obrobiony, szorstki, ostry; niekulturalny, wulgarny', ch./s. *grūb* 'szorstki, grubiański; chropowaty', też formy z rdzenną samogłoską nosową: scs. *grǫbъ* 'prosty, nieokrzesany, niewykształcony', słwń. *grôb* 'szorstki; gruby; duży, poważny'. Psł. **grubъ* / **grǫbъ* (warianty ze starą obocznością rdzennych **ǫ* / **u*) 'surowy, nie obrobiony, szorstki; mający dużą objętość, znaczny przekrój poprzeczny, gruby, otyły', z najbliższymi pokrewnymi wyrazami w bałt.: lit. *grambiùs* 'gruby, nieokrzesany' (: *grùbti*, *grumbù* 'chropowacieć, drętwieć, kostnieć'), łot. *grumba* 'zmarszczka' (: *grumbt* 'marszczyć się'), zapewne z wcześniejszego **grumbo-* < pie. *ˀgʲru-m-bʰ-o-*, derywatu z infiksem nosowym od pie. **gʰreu̯-bʰ-* (będącego rozszerzeniem pie. *ˀgʲrēu̯-* / **gʰrəu̯-* 'trzeć, rozcierać'). Pierwotne znaczenie prawdopodobnie 'szorstki, chropowaty, nierówny', stąd 'surowy, nieobrobiony, niezgrabny' (przen. o człowieku 'prosty, nieokrzesany, niewychowany') > 'gruby, tłusty, tęgi, obszerny'. — Od tego *grubieć*, *grubnąć*, *pogrubić*.

gruchać 'wydawać głos, o gołębiach (przen. o ludziach)' (w gwarach w tym znaczeniu też *grukać* / *grugać* i *gruszyć*), dial. 'stukać; jeść, chrupać', *gruchać się* 'wierzgać, brykać (o koniach)', kasz. *gruχac* (/ *grušëc*) 'gruchać (o gołębiach); przepowiadać; kaszleć'; jednokr. *gruchnąć* 'zabrzmieć głośno, gwałtownie, huknąć; strzelić, wystrzelić; gwałtownie uderzyć, rzucić, grzmotnąć; nagle, gwałtownie pójść, pobiec, rzucić się, runąć'.

Ogsł.: cz. dial. *hrouchat* 'bić, tłuc, strzelać', r. dial. *grúchat'* 'gnieść, wgniatać; bronować', ch./s. *grûhati* 'huczeć, grzmieć; brzmieć, rozlegać się; uderzać, tłuc z odgłosem; młócić'. Psł. **gruchati* 'uderzać, bić, tłuc', dok. **gruchnǫti*, czas. pochodzenia dźwkn., oparty na interi., por. np. ch./s. *gru!* (często *gru-gru!*) 'naśladowanie silnego, przytłumionego odgłosu (np. uderzenia, wystrzału), głosu żurawia, turkawki', słwń. *grugru!* 'naśladowanie głosu gołębia, turkawki'. — Od tego *gruchotać* 'miażdżyć, druzgotać, łamać, niszczyć', 'wydawać charakterystyczny przerywany, głuchy odgłos, turkotać, łoskotać', *pogruchotać*, *zgruchotać* (czas. intensywny z przyr. **-ot-*); *gruchot* 'silny łoskot, odgłos spadających, uderzających o coś przedmiotów', pot. 'rzecz zniszczona, zużyta, stara'.

gruczoł od XV w. 'narząd człowieka lub zwierzęcia wydzielający pewne substancje niezbędne do funkcjonowania organizmu', stp. 'guz, nabrzmienie gruczołowe'. Dokładny odpowiednik tylko br. dial. *hručóly* mn 'twarde kawałki, grudki w tłuczonych ziemniakach'. W związku z p. dial. *grucza* 'guz', *gruce* mn 'gruczoły; guzy w gardle i każda choroba gardła, np. dyfteryt; garb', *gruca* 'człowiek ciężki, odęty', *gruc* m 'duży gruczoł', kasz. *grëča* 'narośl', słwń. *grúča* 'gruda, bryła; stos, kupa', ch. dial. kajk. *grȕča* 'bukiet, wiązanka (np. jagód)', *gručica* 'wiązka cebuli'; wyrazy te kontynuują psł. **gruća* [< **gruk-ja*] 'coś zwiniętego, zbitego, gruda, bryła', od pie. **greu̯-k-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **ger-* 'skręcać, zwijać'. Zatem p. *gruczoł* z prapostaci **gručelъ*, prawdopodobnie 'coś mającego kształt grudy, bryły', z przyr. **-elъ* (por. np. *kwiczoł*). Mniej prawdopodobne wyprowadzanie z prapostaci *†gr̥čelъ* (poza polskim niepoświadczonej), z rozwojem **r̥ > ru* (właściwym przede wszystkim wyrazom dźwkn., ekspresywnym, por. np. *mruczeć*, *mrugać*).

gruda od XIII w. 'bryła, kawałek (np. ziemi)', 'zmarznięta ziemia (np. na drodze)', stp. XV w. 'żwir, teren żwirowaty', w XVI w. 'bryła soli', też weterynaryjne 'wypryskowe zapalenie skóry w okolicy pęcin tylnych nóg u koni i bydła', kasz. *grëda* 'gruda'; zdr. *grudka*. Ogsł.: cz. *hrouda* 'kawałek zbitej ziemi, gliny; zbita masa (np. masła, sera, śniegu)', r. *grúda* 'kupa, stos, sterta; grudka, bryła', dial. 'kawałek; wyschnięta bryła ziemi; zamarznięte błoto na drodze', ch./s. *grȕda* 'kawałek czegoś twardego, zbitego (np. ziemi, śniegu, sera); ziemia, grunt, teren'. Psł. **gruda* 'bryła (zbitej masy, twardej lub zmarzniętej ziemi)', pokrewne lit. *graudùs* 'kruchy, łamliwy', łot. *graûds* 'ziarno', stnord. *grautr* 'kasza', od pie. **gʰreu̯dʰ-* 'rozcierać, tłuc, kruszyć'. Pierwotne znaczenie 'coś rozłupanego, rozkruszonego, roztłuczonego' > 'odłupany kawałek czegoś twardego (np. zmarzniętej czy wysuszonej ziemi)'. Por. *grudzień*.

grudzień *grudnia* od XV w. 'dwunasty miesiąc', stp. też 'listopad'. Płnsł.: słc. dial. *hruden* 'październik', strus. *grudenь* 'listopad', r. daw. *grúdeń* 'grudzień lub listopad', ukr. *hrudeń* 'grudzień', stukr. 'listopad', br. dial. *hrudzeń* 'grudzień', por. też stcz. *hruden* 'miesiąc między grudniem a styczniem', strus. *grudьnь* 'listopad', słwń. *grúden* 'grudzień'. Psł. **grudьńь* [< **grudьn-jь*] 'okres, gdy ziemia jest zmarznięta, pokryta grudami', od przym. **grudьnъ* 'pełen grud, pokryty grudami, wyboisty, nierówny' (np. ukr. dial. *hrudnýj* 'nierówny, wyboisty', br. *hrúdnoe vrémja* 'czas, kiedy ziemia pokryta jest grudami'), z przyr. **-jь* tworzącym rzecz. odprzymiotnikowe. Wyraz zbudowany jak kilka innych nazw miesięcy, por. *kwiecień*, *sierpień*, *styczeń*, *wrzesień*.

grunt od XV w. (daw. i dial. też *gront* / *grąt*) 'ziemia, gleba, własność ziemska; powierzchnia ziemi, teren', 'dno zbiornika wodnego', 'podstawa, zasada, istota'. Zapożyczenie ze śrwniem. *grunt*, dziś niem. *Grund* 'dno; ziemia; dolina; fundament; podstawa, powód'. — Od tego *gruntowy*; *gruntować*, *ugruntować*; *gruntowny*, *gruntownie*.

grusza od XVIII w. 'drzewo owocowe Pirus', wcześniej, od XIV w. i dziś dial. *gruszka* 'ts.', od XV w. 'owoc gruszy'; dial. płn. też *krusza* 'grusza', daw. od XV w. *kruszka* 'grusza', dial. *kruszka* 'owoc gruszy', kasz. *krëška* / *kruška* 'grusza i jej owoc', przen. 'rosochate, sękate drzewo, szczególnie karłowata sosna przypominająca gruszę'. Ogsł.,

ale formy z *g-* tylko płnsł.: cz. *hruše*, r. *grúša*; w zachsł. i płdsł. także formy z *k-*: dł. *kšuška* (daw. *kruška*) 'owoc gruszy', gł. dial. *kruška* 'ts.', bg. *krúša* 'grusza i jej owoc'. Psł. **gruša* / **kruša* 'drzewo owocowe grusza, Pirus, i jego owoc', mające odpowiedniki tylko w bałt.: łot. *kraûsis*, dial. *grauše* 'grusza i jej owoc', lit. *kriáušė* / *kráušė* 'ts.', stpr. *crausy* 'grusza', *crausios* mn 'gruszki'. Prawdopodobnie bałtosł. zapożyczenie z nieznanego źródła wschodniego, por. kurdyjskie *korěši* 'gruszka' (które również może być pożyczką z tej samej lub pokrewnej podstawowej formy w nie ustalonym języku).

gruz od XV w. 'odłamki rozkruszonego muru, cegieł, kamienia itp.', 'materiał skalny luźny, składający się z kawałków', *gruzy* mn 'rumowiska, ruiny, zgliszcza', kasz. *gruz* 'gruz; bryła, gruda'. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone ukr. *hruz* 'odłamki kamieni, cegieł itp.', br. dial. *hrúzy* mn 'kawałki cegły'), ale por. pokrewne zapewne bg. dial. *grúza* 'gomółka sera'. Prawdopodobnie kontynuuje psł. dial. **gruzъ* 'coś rozkruszonego, rozdrobnionego, zmiażdżonego' > 'kawałki, odłamki', odpowiadającego lit. *gráužas* 'gruby żwir' (por. też z inną samogłoską rdzenną łot. *gruzis* 'pyłek, ziarenko', *gruźi* mn 'gruz, żwir'), od pie. **g^{h}rēu̯-ǵ-* 'rozcierać, druzgotać, miażdżyć' (tj. oparte na tym samym rdzeniu co *gruda*).

gruzeł *gruzła* 'bryłka, grudka', dial. też *gruziel* / *gruzoł* 'ts.', kasz. *grużel* / *grèžel*, *-žla* 'grudka, bryła; narośl na korzeniach roślin okopowych; sakiewka'; też dawne i dial. *gruzła* 'bryła, gruda', *gruźla* 'grudka ziemi', kasz. *gružla* 'grudka, bryła; narośl, guz'. Por. dł. *gruzla*, dial. *gruzła* 'gruda, bryła (zwykle ziemi)', gł. *hruzl* / *hruzła* / *hruzla* 'gruda, bryła'. Zachsł. **gruzъlъ* / **gruzъla* 'grudka, bryłka', pochodne od psł. **gruzъ* (zob. *gruz*), z przyr. **-ъlъ* (też **-ъla*). — Od tego *gruźlica*.

gryźć *gryzę* od XV w. 'ciąć, miażdżyć, rozrywać, chwytać zębami', 'kaleczyć, ranić zębami, kąsać', 'wywoływać uczucie łaskotania, pieczenia, swędzenia, drapać', przen. 'trapić, niepokoić, dręczyć, martwić', kasz. *grëzc*, *grëze* 'gryźć; żreć, żuć', 'dokuczać (o sumieniu)'; z przedr. *odgryźć*, *ogryźć*, *pogryźć*, *przegryźć*, *rozgryźć*, *ugryźć*, *wgryźć się*, *wygryźć*, *zagryźć*, *zgryźć*. Ogsł.: cz. *hrýzt*, r. *gryzt'*, scs. *grysti*, *gryzǫ*. Psł. **gryzti*, **gryzǫ* 'rozdrabniać zębami; ranić zębami, kąsać', pokrewne z lit. *gráužti*, *gráužiu* 'gryźć zębami', łot. *graûzt*, *grâžu* 'ts.', gr. *brýkhō* 'zgrzytam zębami', z samogłoską rdzenną *ū* (odpowiadającą słow. *-y-*) lit. *grūžtìs* 'kłujący ból brzucha, kolka'. Od pie. **g^{u}rēu̯-ǵ^h-* / **g^{u}rū-ǵ^h-* 'zgrzytać zębami; gryźć, kąsać'. — Od tego *gryzoń*, *zgryzota* (daw. *gryzota* 'zmartwienie', dial. 'ból, kłucie w brzuchu'); od czas. przedrostkowego *ogryzek* 'ogryziony, nie dojedzony kawałek'.

grzać *grzeję* od XVI w. 'podwyższać temperaturę czegoś, czynić coś cieplejszym', 'wydzielać ciepło', posp. 'bić, walić, strzelać', dial. też 'bić; pędzić', kasz. *gřâc*, *gřeje* 'grzać; smażyć'; z przedr. *nagrzać*, *ogrzać*, *podgrzać*, *przygrzać*, *rozgrzać*, *wygrzać*, *zagrzać*, *zgrzać (się)*; wielokr. *-grzewać*: z przedr. np. *nagrzewać*, *ogrzewać*, *rozgrzewać*, *wygrzewać*, *zagrzewać*, *zgrzewać*. Ogsł.: cz. *hřát*, *hřeje* (stcz. *hřieti*, *hřeju*), r. *greť*, *greju*, scs. *grejati*, *grejǫ* i *grějati sę* / *grěti sę* 'grzać (się)'. Psł. **grěti* / **grějati*, **grejǫ* 'wydawać, przekazywać ciepło; czynić ciepłym, gorącym', od pie. **g$^{u^h}$r-ē-* (poświadczonego też np. w łot. *grēmens* 'pieczenie w gardle, zgaga'), należącego do pierwiastka **g$^{u^h}$er-* 'gorący, ciepły' (por. *garnek*, *żar*, *żarzyć*). Polski bezokol. *grzać* (stp. i dial. *grzâć*) ze ściągnięcia wcześniejszej formy **grzejać* < psł. **grějati*. — Od tego *grzaniec*, *grzanka*; od czas. przedrostkowych *rozgrzewka*, *zgrzewka*.

grząski (dawniej *grzęski*) od XVII w. 'taki, w którym się zapada, grzęźnie, bagnisty, błotnisty, podmokły (o gruncie)'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: strus. *gręzъkъ* 'grząski, bagienny', r. dial. *grjázkij* / *grjazkój* 'grząski, lepki, błotnisty', ukr. *hrjażkyj* 'grząski, pokryty błotem; brudny, zabrudzony', br. *hrázki* 'pokryty błotem; grząski, bagienny'. Słow. (wschsł.?) **gręzъkъ* 'taki, w którym się grzęźnie, grząski, pokryty błotem', przym. odczas. od psł. **gręznǫti* (zob. *grzęznąć*), z przyr. **-ъkъ*. Późno poświadczony wyraz polski może niezależnie utworzony od czas. *grzęznąć* lub jest rezul-

tatem polonizacji zapożyczenia wschsł., por. w XVI w. zapożyczone z ukr. *hraski* (i *hrazisty*) 'grząski, błotnisty' (u Stryjkowskiego), *hruski* 'ts.' (u Paprockiego).

grzbiet od końca XV w. (stp. *grzebt / grzebiet*) 'część tułowia od karku do krzyża (u zwierząt), plecy (u ludzi)', 'górna lub tylna część czegoś, krawędź', 'górna część łańcucha górskiego, szczyt wzniesienia, góry', dial. też *grzbiot / grzybt / grzybiet / zgrzbiet / zgrzybt / zgrzeb* 'grzbiet, plecy'; też z nagłosowym *ch-* i *k-*: stp. od XIV w. *chrzbiet / chrzebiet / chrzebt / chrzybiet / krzebiet / krzebt* 'ts.', daw. też *chrzypt* 'grzbiet, kość grzbietowa', w XVII w. *skrzept* 'kość grzbietowa świni ze słoniną', dial. *krzybiet / skrzybiet / chrzybiec / krzybiec / krzypiec / chrzybon* 'ts.', kasz. *χřebt / χřebet / křebt* 'grzbiet, plecy'. Ogsł.: stcz. *chřbet / chřibet*, cz. *hřbet*, dial. *hřibet / křibet*, r. *chrebét*, scs. *chrъbъtъ / chribъtъ*, ch./s. *hȑbat* 'grzbiet'. Psł. **chrъbъtъ / *chribъtъ* 'grzbiet, krawędź czegoś', derywaty z przyr. **-ъtъ* (bliskim przyr. **-ьtь*, zob. np. *łokieć*) od psł. rzeczowników **chrъbъ / *chribъ* (mających też wariant **chripъ / *skripъ*) 'wypukłość, krawędź, grzbiet czegoś' (por. stcz. *chrb*, cz. *chřib* 'wzniesienie, wzgórze, grzbiet góry', słc. dial. *chríbovä* mn 'szczyty', ukr. *chreb* 'kręg (w kręgosłupie)', cs. *chribъ* 'plecy', słwń. *hrib* 'wzniesienie, wzgórze' oraz r. dial. *chrip* 'grzbiet, plecy; grzbiet konia; tylna część karku konia', ukr. dial. *chrýpy* mn w wyrażeniu *vidbyty chrýpy* 'o silnym uderzeniu w plecy' i p. dial. płn. *skrzyp* 'grzbiet dachu; kręgosłup', kasz. *skřëp* 'ts.'). Podstawowe rzecz. **chrъbъ / *chribъ / *chripъ / *skripъ* bez pewnej etymologii. Postaci w rodzaju p. daw. *skrzept*, dial. *skrzybiet*, *skrzyp*, kasz. *skřëp* sugerują, że **ch-* w tej rodzinie wyrazowej powstało z grupy spółgłoskowej **sk-*. Nagłosowe *g-* w wyrazie polskim wtórne, w wyniku rozwoju *chrzbiet* > *krzbiet* > (z ujednoliceniem pod względem dźwięczności całej nagłosowej grupy spółgłoskowej) *grzbiet* (podobnie jak w cz. *hřbet*). Pierwotna polska regularna odmiana *chrzbiet*, dop. *chrzebtu* > *grzbiet*, dop. *grzebtu*; różnorodność postaci dawnych i gwarowych wynika także z wyrównań w obrębie paradygmatu (uogólnianie tematu mian. lub tematu przypadków zależnych), w formach gwarowych widać również zastępowanie pierwotnego przyrostka przez przyrostki żywe, np. *-ec*, *-on*.

grzebać *grzebię* od XVI w. 'rozgarniać, rozrzucać coś, przerzucać, szukając, przetrząsać, gmerać w czymś', 'składać do grobu, chować', *grzebać się* 'robić coś powoli, guzdrać się', kasz. *gřebac* 'grzebać, rozrzucać, szukać, przewracać', *gřebac są* 'guzdrać się'; z przedr. *odgrzebać*, *pogrzebać*, *rozgrzebać*, *wygrzebać*, *zagrzebać*; wielokr. *-grzebywać*: z przedr. *rozgrzebywać*, *wygrzebywać*, *zagrzebywać*; jednokr. *grzebnąć*. Por. dł. *grèbaś* 'grzebać, skrobać, drapać'. Czas. wielokr., który wyparł stp. XVI–XVII w. *grześć*, *grzebę / grzebię* 'kopać; grzebać, chować zmarłego', dial. 'grzebać, rozgrzebywać (np. o kurach)', dziś w języku liter. tylko *pogrześć*, *pogrzebię* 'pogrzebać, pochować zmarłego'. Ogsł.: stcz. *hřésti*, *hřebu* 'grzebać, chować', r. *grestí* (dial. *grebsti*), *grebú* 'wiosłować; zgarniać na kupę', dial. 'chwytać, łapać', scs. *greti*, *grebǫ* 'wiosłować', *pogreti* 'pogrzebać, pochować; zakopać'. Psł. **gre(b)ti*, **grebǫ* 'skrobać, drapać; grzebać, rozgarniać wierzchnią warstwę ziemi; rozgarniać wodę, wiosłować', pokrewne z łot. *grebt*, *grebju / grebu* 'drążyć, drapać', lit. *grėbti*, *grėbu* 'grabić, zgarniać' (z rdzennym **ė*), stszwedz. *græva* [< **greban*] 'kopać, grzebać', z pie. **g^{h}reb^h-* 'chwytać, łapać, zgarniać, zgrabiać'. Zob. *pogrzeb*.

grzebień od XVI w. 'przyrząd toaletowy do czesania lub upinania włosów', 'mięsisty wyrostek na głowie i dziobie niektórych ptaków; zębate wyrostki wzdłuż grzbietu i ogona niektórych gadów', dial. też np. 'przyrząd do przybijania wątku', 'grzbiet strzechy, kalenica', 'przystrzyżona grzywa konia', kasz. *gřebéń*, *-ońa* 'grzebień do czesania, upinania włosów; zgrzebło', 'wyrostek mięsisty na głowie niektórych ptaków', 'przycięta grzywa konia', 'krawędź brzegu morskiego, do którego dochodzi rozbijająca się fala', 'wielka fala', *grebeńe* mn 'dół, jama, wybój na drodze'. Ogsł.: cz. *hřeben*, r. *grébeń*, ch./s. *grȅbēn*. Psł. **grebenь*, **grebene* 'grzebień, szczotka do wyczesywania lnu,

konopi, wełny, przędzy; grzebień do włosów', od psł. *grebti, *grebǫ 'skrobać, drapać' (zob. *grzebać*), z przyr. *-enъ (tylko wyjątkowo tworzącym nazwy narzędzi). Rekonstruowana nieraz psł. forma mian. *greby nie ma oparcia w materiale słow.; nie musi na nią wskazywać polskie zdr. *grzebyk* 'mały grzebień', prawdopodobnie utworzone na wzór takich wyrazów, jak *jęczmyk, kamyk, krzemyk, płomyk, promyk, strumyk* (zob. *jęczmień, kamień, krzemień, płomień, promień, strumień*).

grzech od XIV w. 'złamanie przykazań i zakazów religijnych', 'przewinienie, uchybienie, błąd', kasz. *gřéχ* 'grzech', też 'zły duch', żart. 'człowiek będący przyczyną grzechu, pokusy'. Ogsł.: cz. *hřích*, r. *grech*, scs. *grěchъ*. Psł. *grěchъ 'błąd, pomyłka, uchybienie', na znaczenie przedchrześcijańskie wskazuje częste 'błąd, pomyłka, niedopatrzenie', występujące zwłaszcza w słownictwie rolniczym i tkackim (np. p. dial. *grzecha* i *ogrzech* 'wolny pas w zasiewie na polu lub nie zaorany przez nieuwagę oracza kawałek ziemi', r. dial. *grechvá* i *ógrech* 'ominięte, nie zaorane lub źle zaorane miejsce', ukr. *ógrech* 'ts.', br. dial. *hrech* 'zagon ominięty podczas siewu czy orki', ch./s. *grìješka* 'błąd tkacki, pomyłka przy tkaniu'). Zapewne pokrewne z lit. *graižùs* 'kręty, krzywy', łot. *grèizs* 'krzywy, pochyły, ukośny'. W takim razie psł. *grěchъ kontynuuje bałtosł. *groi̯-so- z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'skrzywienie, odchylenie od czegoś', z którego realnie poświadczone 'błąd, pomyłka, uchybienie' (co do rozwoju znaczenia por. łac. *peccātum* 'błąd, pomyłka, uchybienie; wykroczenie, grzech' : *peccāre* 'potknąć się, pomylić się; popełnić wykroczenie', gr. *hamartía* 'błąd, przewinienie, uchybienie; wina, grzech' : *hamartánō* 'błądzę, chybiam celu, mylę się; nie trafiam w coś, grzeszę, zaniedbywam'). Wątpliwe jest częste uznawanie psł. *grěchъ za derywat od psł. *grěti 'wydawać, przekazywać ciepło; czynić ciepłym, gorącym' (zob. *grzać*), przy czym pochodny rzecz. miałby oznaczać 'coś piekącego, palącego' > 'to, co pali sumienie' i jako związany z chrześcijańskim pojmowaniem grzechu i sumienia musiałby powstać dopiero w czasach chrześcijańskich. — Od tego *grzeszyć* 'popełniać grzech, grzechy, łamać zakazy religijne', *zgrzeszyć* (zob. też *rozgrzeszyć*); *grzeszny* → *grzesznik, grzesznica*.

grzechotać od XVII w. 'wydawać, wywoływać grzechot', dial. też *grzechotać / grzegotać* 'turkotać', *grzechotać / grechotać* 'rechotać, skrzeczeć (o żabie)'; *grzechot* 'przerywany odgłos uderzających o siebie twardych przedmiotów; przerywany huk wystrzałów', dial. też 'stary, mocno zniszczony przedmiot, gruchot; stary, niedołężny człowiek', kasz. *gřeχotac* 'grzechotać, turkotać; wiele mówić, gadać, pleść'. Por. cz. dial. *hřehtat* 'klekotać', ukr. dial. *hréchit, -otu* 'gruz, rumowisko; drobne kamienie, żwir, tłuczeń, szuter; skalista góra; kamieniste pole', bg. dial. *grechot* 'duża ilość zawiązanych owoców na drzewach'. Wariant fonetyczny p. rzadkiego *grochotać* 'stukać, łoskotać' (słowiń. *groχotac* 'turkotać, szczękać, robić łoskot, grzechotać, grzmieć; druzgotać, rozwalać; łajać, besztać'), *grochot* 'stuk, łoskot', por. cz. daw. *hrochotati* 'hałasować, trzaskać', *hrochot* 'grzmot, huk, trzask; chrząkanie, charczenie, skrzypienie', r. *grochotát'* 'powodować wielki hałas', pot. i dial. 'śmiać się głośno', *gróchot* 'huk, trzask', pot. i dial. 'głośny śmiech', ch./s. *grohòtati* 'śmiać się głośno; rozbrzmiewać (o śmiechu); stukać, grzechotać, turkotać; huczeć', *gröhōt* 'gromki śmiech; huk, łoskot, grzmot; kamienie osuwające się po stromym zboczu; drobne kamienie, żwir; kupa kamieni'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-*, pochodzenia dźwkn. — Od tego *grzechotka, grzechotnik*.

grzeczny od XVI w. (daw. też *krzeczny*) 'dobrze wychowany, uprzejmy, układny; (o dzieciach) posłuszny, spokojny', 'będący wyrazem uprzejmości, dobrego wychowania', daw. 'będący do rzeczy, odpowiedni, należyty, stosowny', 'pełen zalet'. Od stp. wyrażenia przyimkowego *k rzeczy* 'do rzeczy' (zob. *ku, rzecz*), z udźwięcznieniem *krz-* > *grz-*. — Od tego *grzeczność, ugrzeczniony; niegrzeczny*.

grzęda I od XVI w. 'drążek, na którym odpoczywa ptactwo domowe', stp. od XV w. i dial. 'drążek do wieszania odzieży, rodzaj

wieszaka (w domach wiejskich)', dial. także 'półka na łyżki', 'dyszel pługa', 'deska, w której tkwi górny koniec drążka do obracania żaren', kasz. *grąda* 'drążek w kurniku dla kur', 'dyszel pługa'. Ogsł.: cz. *hřada* 'grzęda dla kur', stcz. i dial. 'belka podtrzymująca strop', r. dial. *grjadá* 'belka, żerdź', ch./s. *grèda* 'belka (zwłaszcza używana do celów budowlanych); kładka', mac. dial. *gréndа* 'belka pod powałą'. Psł. **gręda* 'pozioma belka, drąg, żerdź', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *grindà* 'pojedyncza deska podłogi' (też *grindìs* i *griñdas* 'ts.'), łot. *grìda* 'deska, podłoga', por. też pokrewne stnord. *grind* 'krata, ogrodzenie', stwniem. *grintil* 'belka, zasuwa; grządziel pługa', łac. *grunda* [< **g^h^rond^h^ā*] 'wiązanie dachowe', *sug-grunda* 'okap', od pie. **g^h^rend^h^-* 'belka'.

grzęda II od XV w. 'pas ziemi uprawnej w ogrodzie lub na polu odgraniczony rowkami, grządka', 'wydłużona, wypukła, o niedużej wysokości forma rzeźby skorupy ziemskiej'; zdr. *grządka*. Ogsł.: dł. *greda* 'grządka', gł. *hrjada* 'zagon, grządka', r. *grjadá* 'grządka; podłużne wzniesienie terenu', ch./s. *grèda* 'grządka; teren wzniesiony, suche wzniesienie; wydłużony grzbiet górski'. Psł. **gręda* 'podłużne wzniesienie terenu; pas ziemi uprawnej ograniczony rowkami (bruzdami), grządka', może pokrewne z lit. *pāgrindas* 'podstawa', stirl. *grindell* 'dno jeziora, podziemie', ang. *ground* 'dno; tło; podstawa; ziemia, grunt; podłoga', stwniem. *grunt* 'grunt, ziemia, posiadłość', dziś niem. *Grund* 'dno; ziemia; dolina; fundament; podstawa, powód' (zob. zapożyczone *grunt*). Pierwotnym znaczeniem było może 'kawałek ziemi uprawnej, zagon (z powodu uprawy, kopania czy orania wyższy od otoczenia)'.

grzęznąć od XVIII w. 'zagłębiać się w czymś grząskim, pogrążać się, zapadać się; więznąć', daw. też *grząznąć* 'ts.', dial. także *grząść*, *grzęznę* 'ts.'; z przedr. *ugrzęznąć*. Ogsł.: słc. dial. *hriaznuť* 'zapadać się w śniegu, grzęznąć w błocie', r. *grjáznuť* 'zapadać się, więznąć w czymś lepkim, grząskim', ch./s. *grèznuti* 'zanurzać się, grzęznąć w wodzie, błocie, śniegu'. Psł. **gręznǫti* 'zacząć pogrążać się, zapadać się w czymś, tonąć, grzęznąć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-*, pokrewny z lit. *grimsti*, *grimstù* 'pogrążać się, grzęznąć, zanurzać się, tonąć', łot. *grimt*, *-stu* 'ts.'. Por. *grząski*, *pogrążyć*. — Od tego *grzęzawisko*.

grzmieć *grzmię* od XIV w. 'głośno, hucznie rozbrzmiewać, rozlegać się', 'mówić głośno, dobitnie, z groźbą lub naganą', *grzmi* 'rozlega się grzmot', kasz. *gřmâc*, *gřmi* / *gřëmâc*, *gřëmi* 'grzmieć; łajać, fukać, wymyślać; trzaskać (o ogniu)'; z przedr. *zagrzmieć*. Ogsł.: cz. *hřmít* 'grzmieć; powodować wielki hałas', r. *gremét'* 'grzmieć; huczeć; mówić bardzo głośno', scs. *grъmĕti* 'grzmieć'. Psł. **grъmĕti* 'huczeć, grzmieć', archaiczny czasownik stanu ze zredukowaną samogłoską rdzenną **ĭ* >**ъ*, w związku etymologicznym z psł. **gromъ* (zob. *grom*). Pokrewny z lit. dial. *grumėti* 'grzmieć', stpr. *grumins* 'daleki grzmot'. Od pie. **g^h^rem-* 'huczeć, dudnić, grzmieć'. Por. *grzmocić*, *grzmot*.

grzmocić od XVIII w. 'mocno bić, uderzać, walić', kasz. *gřmocëc* 'ts.; grzmieć'; jednokr. *grzmotnąć* (też 'rzucić coś z siłą, z rozmachem', pot. 'spaść z hałasem, runąć', 'spowodować nagły odgłos, huknąć'. Tego samego pochodzenia co przest. *grzmotać*. Zob. *grzmot*.

grzmot od XV w. 'huk towarzyszący wyładowaniu elektrycznemu', 'silny huk, trzask', przen. pot. i dial. 'o kobiecie tęgiej, dobrze zbudowanej', kasz. *gřmot* / *gřëmot* 'grzmot; belemnit, strzałka piorunowa'. Ogsł.: cz. *hřmot* 'wielki hałas, huk, zgiełk', br. dial. *hrymót* 'wielki hałas, huk', *hrymóty* mn 'burza', bg. dial. *grъmot* 'grzmot'. Psł. **grъmotъ* 'huk, zwłaszcza towarzyszący wyładowaniom atmosferycznym, grzmot', rzecz. odczas. od psł. **grъmotati* 'powodować lub wydawać huk' (por. p. przest. *grzmotać* 'bić mocno, walić, uderzać', daw. 'grzmieć', kasz. *gřmotac* 'bić, uderzać; grzmieć', słc. *hrmotať* 'hałasować, łoskotać, łomotać', ukr. *hrymotáty* 'huczeć, hałasować', słwń. *grmotáti* 'hałasować, grzmieć'), będącego czas. intensywnym od psł. **grъmĕti* (zob. *grzmieć*), z przyr. **-ot-*. Por. *grzmocić*.

grzyb od XV w. 'roślina plechowa Fungus' (w gwarach często tylko 'grzyb jadalny, zwłaszcza prawdziwek'), przen. 'stary czło-

wiek', dial. też 'huba drzewna', 'kożuszek na ugotowanym mleku', kasz. *gřib*, *gřëba* 'grzyb', przen. 'człowiek stary', 'garb'; zdr. *grzybek*. Płnsł.: cz. *hřib* 'prawdziwek, borowik; grzyb', r. *grib* 'grzyb'; wyrazy płdsł. (np. słwń. *grîb* 'prawdziwek') są może zapożyczeniami (drogą książkową) z języków płnsł. Psł. dial. **gribъ* 'grzyb', dalsza etymologia niejasna. Zwykle łączy się z psł. **gliva* 'coś oślizgłego, śluzowatego, kleistego, lepkiego' > 'grzyb' (por. p. dial. *gliwa* 'huba drzewna', zob. *gliwieć*), przyjmując archaiczną, nietypową dla słow., oboczność *l* / *r* (por. lit. *griëti* 'zbierać śmietanę', *greĩmas* 'śmietana; śluzowaty osad w wodzie' : *gliëti* 'smarować, kleić', *gléima* 'śluz', pie. **gleu̯-* 'coś śluzowatego, kleistego, lepkiego; smarować, mazać, kleić'). — Od tego *grzybny*, *grzybowy*, *grzybieć* 'starzeć się', *zgrzybiały*.

grzywa od XV w. 'długie włosy pokrywające tylną część głowy i kark niektórych zwierząt', dial. (też *grzyba*) także 'nie zżęta kępka zboża, trawy', 'nie zaorany kawałek pola', 'podłużna wyniosłość, grzbiet', kasz. *gřëva* / *gřëba* 'fala morska'; zdr. *grzywka*. Ogsł.: cz. *hříva* 'grzywa', r. *gríva* 'ts.; podłużne wzniesienie o stokach pokrytych lasem, niewysoki grzbiet górski; podłużna mielizna', ch./s. *grȉva* 'grzywa', dial. 'kępa trawy ominięta podczas koszenia', 'szyja, kark'. Psł. **griva* 'długie włosy pokrywające kark zwierzęcia', dokładne odpowiedniki: stind. *grīvā*, awest. *grīvā* 'tylna część karku, kark', kontynuuje pie. **gʷrīu̯ā* 'szyja; okolica gardła, gardzieli' (należące do pie. pierwiastka **gʷer-* 'pochłaniać, połykać'), pierwotnie więc zapewne 'to, czym się połyka, pochłania (pożywienie), gardziel'. W słow. wtórne znaczenie 'włosy rosnące na karku' powstało w rezultacie zawężenia znaczenia: 'kark (porośnięty włosami)' > 'włosy na karku' (co do rozwoju semantycznego por. stind. *mányā* 'kark' i odpowiadające mu stwniem. *mana* 'grzywa', niem. *Mähne* 'ts.'). Starsze znaczenie anatomiczne 'kark, szyja' zachowało się w słow. szczątkowo (pośrednio wskazuje nań pochodny psł. przym. **grivьnъ* 'odnoszący się do karku, szyi' i rzecz. **grivьna* 'ozdoba na szyję, naszyjnik', zob. *grzywna*), z tego starszego znaczenia pochodzi niewątpliwie odrębne wtórne znaczenie topograficzne 'podłużne wzniesienie, wzgórze', od przypuszczalnego wczesnego znaczenia 'kark porośnięty włosami' mogą pochodzić takie znaczenia topograficzne jak słwń. dial. *gríva* 'miedza porośnięta trawą', r. *gríva* 'podłużne wzniesienie porośnięte lasem'. — Od tego *grzywiasty*.

grzywna od XIV w. 'kara pieniężna', dawniej 'określona ilość drogiego kruszcu (zwykle srebra) służąca jako jednostka płatnicza', 'inne przedmioty spełniające tę samą funkcję (np. wiązka skórek zwierzęcych)', 'jednostka monetarna (o różnej wartości w różnych okresach)', dial. 'zastaw'. Ogsł.: cz. daw. *hřivna* 'jednostka monetarna; jednostka wagi równa ½ funta', r. *grívna* 'podstawowa jednostka pieniężna w dawnej Rusi', 'naszyjnik', cs. *grivьna* 'naszyjnik; naramiennik; moneta', słwń. *grívna* 'naszyjnik', ch./s. *grȉvna* dawniej 'naszyjnik', 'rodzaj srebrnego pieniądza; jednostka wagi', nowsze 'bransoleta', 'metalowe kółko (np. służące do łączenia kosy z kosiskiem)'. Psł. **grivьna* 'ozdoba na szyję, naszyjnik', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **grivьnъ* 'odnoszący się do karku, szyi' (por. strus. *grivnyj* 'noszony na szyi', a także cz. *hřivní sádlo* 'sadło z końskiego karku', słwń. *grívno pećenje* 'pieczeń z karkówki'), utworzonego za pomocą przyr. **-ьnъ* od psł. **griva* w pierwotnym znaczeniu anatomicznym 'kark, szyja' (zob. *grzywa*). Nazwa ozdoby na szyję (z drogiego metalu, głównie chyba ze srebra), która w warunkach handlu wymiennego stawała się jednostką płatniczą (monetarną, wagową), por. podobny rozwój znaczeniowy stnord. *baugr* 'pierścień' > 'pieniądze'. Polskie znaczenie 'kara pieniężna' z dawnego 'określona ilość drogiego kruszcu (zwykle srebra) służąca jako jednostka płatnicza', gdyż to ona była często używana w dawnych czasach przy określaniu wymiaru kar pieniężnych.

gubić *gubię* od XV w. 'dopuszczać, żeby coś zginęło, tracić przez nieuwagę', 'doprowadzać do zguby, upadku, klęski, narażać na zgubę, śmierć', 'niszczyć, zabijać', kasz. *gu-*

bic 'gubić, tracić'; z przedr. *pogubić, zagubić, zgubić*. Ogsł.: cz. *hubit* 'niszczyć', r. *gubíť, gubljú* 'niszczyć, marnować; zabijać', dial. 'tracić przez nieuwagę, gubić', scs. *gubiti, gubljǫ* 'tracić, niszczyć'. Psł. **gubiti, *gubǫ* 'powodować, że coś lub ktoś ginie, znika, przestaje istnieć' (> 'doprowadzać do zniszczenia, unicestwienia, zatraty, niszczyć, zabijać'), czas. kauzat. od psł. **gybnǫti* 'ginąć, przestawać istnieć, znikać' (zob. *ginąć*), z alternacją samogłoski rdzennej **y* ⇒ **u* (z wcześniejszej wymiany **ū* ⇒ **ou̯*), por. taki sam stosunek wokalizmu rdzennego np. w psł. **stydnǫti* 'stygnąć' : **studiti* 'powodować, że coś stygnie', **vyknǫti* 'nabierać nawyku' : **učiti* 'powodować, że ktoś przywyka, uczyć' (zob. *stygnąć, studzić, nawyknąć, uczyć*). — Od czas. przedrostkowego *zguba*.

gulgotać *gulgocze* (*gulgoce*) 'bulgotać', przen. 'mówić niewyraźnie, niezrozumiale, bełkotać', dial. *gulgotać / gulać* 'wydawać głos (o indykach)', kasz. *gulgotac* 'ts.; mówić szybko i niewyraźnie, bełkotać; szumieć, szemrać, szeleścić'. Od interi. *gul, gul!* pochodzenia dźwkn., por. dial. *gul, gul!, gulu, gulu!* 'przywoływanie indyków', kasz. *gul, gul, gul!* 'naśladowanie głosu indyka i wykrz. używany przy wabieniu tych ptaków'. — Od tego *gulgot*.

gumno od XIV w. 'stodoła', 'klepisko w stodole', 'podwórze gospodarskie wraz z budynkami gospodarczymi', daw. też 'miejsce przeznaczone do młócenia', 'część podwórza przeznaczona do przechowywania zboża w snopach', przen. 'zboże, zbiory, bogactwo', 'kraj dostarczający obficie zboża', kasz. *gumno* 'stodoła', *gumna* i *gumnë* mn 'zabudowania gospodarskie, opłotki'. Ogsł.: cz. *humno* 'klepisko w stodole', r. *gumnó* 'ogrodzone miejsce, gdzie się zwozi zboże; klepisko w stodole', dial. też 'stodoła, szopa; chłopska zagroda', scs. *gumьno* 'klepisko w stodole', może też 'stodoła'. Psł. **gumьno* 'miejsce, na którym się młóci', archaiczne złożenie z pierwszym członem psł. *†gu-*, etymologicznie tożsamym z **gov-* w psł. **govędo* 'bydło rogate' (pierwotne **gou̯-* z regularnym rozwojem w **gu-* przed spółgłoską i w **gov-* przed samogłoską); człon drugi psł. *†-mьno*, rzecz. odczas. od psł. **mьnǫ, *męti* 'ugniatać, wygniatać' (zob. *miąć*). Pierwotne znaczenie 'miejsce, gdzie bydło (przepędzane po rozłożonym zbożu) wygniata ziarno'; taki prastary sposób młócenia zboża był dobrze znany Słowianom (do niedawna stosowany był zwłaszcza na Bałkanach).

gusła mn od XV w. 'zabobony, przesądy, wróżby; obrzędy towarzyszące czarom, zaklęciom', w XVI w. też l. pj *gusło* 'treść wróżby, przepowiednia', dial. *gusła*, koc. *gusva*, kasz. *gusła / gusva* 'gusła, zabobony, czary'. Wyłącznie polskie (stąd zapożyczone ukr. daw. *húsla / huslá* 'zabobony'), ale wyrazy pochodne wskazują, że w przeszłości wyraz istniał w łużyckim: dł. *guslowaś* 'zaklinać, czarować', *guslar* 'czarownik' (por. p. od XVI w. *guślarz*, daw. też *gusłarz* 'czarownik, zaklinacz'). Może z wcześniejszego **gud-slo* lub **gǫd-slo* (l. mn **gudsla* lub **gǫdsla*), w którym można widzieć nazwę czynności z przyr. **-slo* od psł. **gǫsti, *gǫdǫ* 'grać na instrumencie strunowym' (zob. *gęśle*), względnie od wariantu *†gusti, †gudǫ* (ze starą obocznością **u* / **ǫ*; por. pokrewne lit. *gaũsti, gaudžiù* 'głośno brzmieć, dźwięczeć; brzęczeć, szumieć' z *-au-* = słow. *-u-*); na taką oboczność wskazuje też bg. *gúsla / gъ́sla* 'instrument strunowy, gęśle'. Pierwotne znaczenie 'granie na instrumencie strunowym, na gęślach', stąd prawdopodobnie 'wprawianie muzyką w stan ekstazy' > 'obrzędy magiczne (odprawiane z towarzyszeniem muzyki)'.

guz od XV w. 'obrzmienie, (kuliste) zgrubienie na ciele', przest. 'duży ozdobny guzik' (dial. 'guzik'), kasz. *guz* 'guzik do zapinania; wypukłość na zewnętrznej stronie chleba'; zdr. *guzek* 'mały guz'. W stp. XVI w. też *gąz* 'guz, obrzmienie'. Por. r. dial. *guz* (też *gúzá* ż i *guzó* n) 'guz', 'pośladki', 'dolna część snopa', słwń. *gôza* 'tyłek', ch./s. *gûz* (też *gúza* ż) 'tyłek, pośladki; szerszy koniec (np. jaja)', bg. *gъz* 'tyłek'. Psł. **guzъ / *gǫzъ* 'wypukłość, coś wypukłego', od pie. pierwiastka **geu̯ǵ-* 'robić wypukłym, krzywym', por. z jednej strony lit. dial. *gaužė* ż 'głowa', *gaũžtis* 'zwijać się w kłębek' (z dyftongiem rdzennym *-au-* odpowiadającym słow. *-u-* w prapostaci **guzъ*), z drugiej zaś z infik-

sem nosowym stpr. *gunsix* 'guz', lit. dial. *gunžỹs* 'grdyka' (z *-un-* odpowiadającym psł. *-ǫ- w odmiance *gǫzъ). — Od tego *guzik* 'przedmiot służący do zapinania', 'przycisk', pierwotne zdr. od *guz*, który oznaczał też 'guzik (ozdobny)'.

guzdrać się pot. i dial. 'robić coś bardzo powoli, grzebać się', w gwarach też *kuzdrać się* 'ts.', daw. u Lindego *kustrać się* 'leniwie brać się do czegoś', kasz. *kuzdrac są, kuzdře są* i *kustřëc są, kustři są* 'guzdrać się'. Zapewne w związku z bliskimi głosowo ekspresywnymi czasownikami: słc. *kustriť* / *kuštriť* 'targać, trzepać', dial. *kuzdiruť sa* 'wiercić się, kręcić się', bg. *kústrja* 'podjudzać, podsycać', dial. *kústra (se)* też 'wywoływać pragnienie, żądzę'. Może należałoby się tu dopatrywać psł. **kustriti* czy **kustrati*, bez dalszej prawdopodobnej etymologii. W formie polskiej wtórne, zapewne związane z ekspresywnym charakterem wyrazu, udźwięcznienie spółgłosek: rozwój *kustrać* > *kuzdrać* > *guzdrać*. — Od tego *guzdrała, guzdralski*.

gwałt od XIV w. (stp. też *gewałt*) 'przemoc, zniewolenie siłą', 'zamieszanie, krzyk, awantura', *na gwałt* 'pod przymusem konieczności, w wielkim pośpiechu', stp. też 'siła, moc', 'bezczelność, zuchwalstwo', dial. *gwałtem* 'natychmiast, usilnie'. Por. gł. *gwałt* 'moc, siła, potęga; przemoc, gwałt', cz. *kvalt* 'pośpiech', arch. 'gwałt, przemoc'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gewalt* 'przemoc, moc, władza; mnóstwo' (dziś niem. *Gewalt* 'ts'.). — Od tego *gwałcić* (*pogwałcić, zgwałcić*); *gwałtowny*.

gwar od XV w. 'mieszanina wielu głosów i odgłosów zlewających się w jedną całość, hałas, zgiełk', daw. 'rozmowa, gwarzenie, gawęda', stp. 'hałas, gwar, niepokój'. Wyłącznie polskie. Rzecz. odczas. od *gwarzyć* (zob.). Por. *gwara*.

gwara 'terytorialna odmiana języka narodowego', 'mowa środowiska zawodowego lub miejskiego, żargon', dial. też 'mowa, rozmowa', *gwary* mn 'hałasy', 'gawęda, gadanie', stp. XVI w. 'mowa, sposób mówienia, wymowa', dawniej także osobowe *gwara* 'gaduła'. Wyłącznie polskie. Rzecz. odczas. od *gwarzyć* (zob.). Por. *gwar*.

gwarzyć od XV w. 'prowadzić poufałą rozmowę, gawędzić', 'mówić, rozmawiać, opowiadać', daw. od XV w. 'czynić zgiełk, hałasować', rzadko 'gaworzyć (o dziecku); mówić niezrozumiale', kasz.-słowiń. *gvařëc, gvaři* 'gawędzić, mówić, rozmawiać; mówić niezrozumiale' (z polskiego zapożyczone słc. dial. *hvarec* / *(h)varic* 'mówić', ukr. dial. *hváryty* 'ts.'). Z postaci **gъvariti*, będącej wariantem psł. **govoriti* 'robić hałas, gwar, wrzawę; wydawać dźwięki będące zaczątkiem mowy artykułowanej' > 'mówić' (p. daw. XV–XVII w. *goworzyć* 'mówić', kasz. *govořëc* 'gadać, gwarzyć, gawędzić, rozmawiać', *govařëc* 'gawędzić, gwarzyć, gadać, przebywać w towarzystwie; dobrze chodzić, o wozie; szumieć; wydawać głos, o zasypiających gęsiach', cz. *hovořit* 'mówić, rozmawiać', r. *govoríť* 'mówić', scs. *govoriti* 'robić hałas, hałasować', cs. 'mówić'), czas. ekspresywnego z przyr. *-*or*-, prapokrewnego z łot. *gaurât* 'huczeć, szumieć' i dalej z lit. *gaũsti, gaudžiù* 'głucho brzmieć, huczeć; brzęczeć, dźwięczeć', łot. *gaũst* i *gàudât* 'biadolić, lamentować, opłakiwać', gr. *goáō* [< **gou̯áō*] 'narzekam, opłakuję', stind. *gavate* 'brzmi, rozbrzmiewa'; ostateczną podstawą był pie. pierwiastek dźwkn. **gou̯(ə)-* : **gōu̯-* 'krzyczeć, wrzeszczeć, wołać'. Por. *gwar, gwara, gaworzyć*.

gwiazda od XIV w. 'ciało niebieskie', też przen. 'przedmiot, figura przypominająca kształtem lub blaskiem gwiazdę', 'biała plama, znamię na głowie zwierzęcia', kasz. *gvâzda* także 'piasta u koła'; zdr. *gwiazdka*. Ogsł.: cz. *hvězda* 'gwiazda; przedmiot przypominający gwiazdę; jasne znamię u zwierzęcia', r. *zvezdá* 'gwiazda; przedmiot w kształcie gwiazdy; białe piętno na głowie zwierzęcia', dial. 'bielmo na oku', 'siniak na twarzy', 'plama na odzieży', *zvezdá jasnaja* 'błyskawica', scs. *dzvězda* 'gwiazda'. Psł. **gvězda* 'gwiazda', najbliższe wyrazy w bałt.: lit. *žvaigždė* (dial. *žvaigzdė* / *žvaizdė*) 'gwiazda', łot. *žvàigzne* 'ts.'. Dalsza etymologia niepewna. Znaczenie wyrazu najlepiej wyjaśniałoby zestawienie z lit. *gaĩzdras* 'światło na niebie', *gaidrùs* 'jasny', gr. *phaidrós* 'jasny, świecący', od pie. **gʷʰēi̯-* 'jasny, świecący', ale w takim razie nieznane były-

by powody wystąpienia psł. *-v-*. — Od tego *gwiaździsty, gwiezdny.*

gwizdać *gwiżdżę* (dial. też *gwizdam*) od XV w. 'wydawać gwizd', pot. 'lekceważyć kogoś, nie liczyć się z kimś', kasz. *gvizdac* 'gwizdać; nie dbać o kogoś lub o coś'; z przedr. *wygwizdać, zagwizdać*; jednokr. *gwizdnąć* (pot. też 'ukraść', 'uderzyć'). Zachsł.: dł. *gwizdaś* 'gwizdać, świstać', cz. *hvízdat* 'ts.'; we wschsł. i płdsł. **zvizdati*: cs.-rus. *zvizdati* 'gwizdać, świstać', r. dial. *zvíznuť* 'silnie uderzyć', słwń. *zvízdati / zvízgati* 'gwizdać, świstać', cs. *dzvizdati* 'ts.'. Zachsł. **gvizdati* 'świstać, gwizdać', postać z wtórnym **g-* zamiast wschsł. i płdsł. **zvizdati* 'ts.'; rozwój **zvizdati* > **gvizdati* zapewne w wyniku odpodobnienia na odległość (**zv - zd* > **gv- zd*). Psł. **zvizdati*, odmianka psł. **svistati* 'świstać, gwizdać' (zob. *świstać*), z pie. **su̯ei̯-zd-*, od pie. dźwkn. pierwiastka **su̯ei̯-* : **su̯i-* 'syczeć, świstać, gwizdać'. — Od tego *gwizd, gwizdek.*

gwoli od XVII w. przyimek z dop. lub cel. 'ze względu na coś, z powodu czegoś, względem czegoś', dawniej od XV w. *gwoli* przysł. 'według woli, zgodnie z wolą'. Por. cz. *kvůli* przyimek 'na, z powodu, ze względu na', słc. *kvôli* przyimek 'dla, ze względu na', przysł. 'według woli, przyjemnie'. Z wyrażenia przyimkowego *k woli* 'do woli' (zob. *ku* i *wola*), z udźwięcznieniem *kw* > *gw*.

gwóźdź *gwoździa* od XV w., stp. i dial. też *góźdź, goździa* (czasem w znaczeniu zbiorowym 'gwoździe'), kasz. *gózʒ* też 'szczebel w drabinie'; zdr. *gwoździk*. Ogsł.: dł. *gózdź*, słc. dial. *hvozď*, r. *gvozď*, scs. *gvozdь* m 'gwóźdź'. Psł. **gvozdь* m 'kawałek ostro zakończonego drewna, drewniany gwóźdź', w związku etymologicznym z psł. **gvozdъ* 'las' : 'drewniany gwóźdź' (por. stp. XV w. *gozd* 'las', cz. *hvozd* 'wielki, gęsty las, puszcza', br. *hvozd* 'drewniany gwóźdź', na dawniejsze znaczenie 'las' wskazują nazwy topograficzne, ch./s. *gvȍzd*, dial. *gȍzd* 'wielki, gęsty las, puszcza'), dalsza etymologia niepewna. Może pokrewne z goc. *gazds* 'kolec', stisl. *gaddr* 'kolec, szpic', śrirl. *gat* 'gałązka wierzbowa' (sprowadzanymi do pie. **gʰazdʰ-*) i dalej ze śrirl. *gass* 'kiełek wschodzącej rośliny', łac. *hasta* 'tyka, oszczep, kół' (sprowadzanymi do pie. **gʰast-*); to objaśnienie dobrze tłumaczy znaczenia wyrazów słow. (pierwotne byłoby znaczenie 'drewniany kołek, kolec'), napotyka wszakże trudności fonetyczne (brak przekonującego objaśnienia psł. *-v-*). — Od tego *gwoździć, przygwoździć, zagwoździć.* Zob. też *goździk.*

gzić się *gzi się* (dial. też *gździć się*) od XVI w. 'biegać z bólu od ukąszenia gzów (o zwierzętach, szczególnie o bydle); niespokojnym zachowaniem ujawniać popęd płciowy, zaspokajać popęd płciowy (o zwierzętach)', kasz. *gzëc są, gzëje są* 'ts.; spieszyć się'. Por. płb. *gâzė* 'gzi się, wścieka się, bodzie (o bydle)'. Czas. odrzecz. od *giez* (zob.).

H

haft od XVI w. 'wzór, ornament wyszyty na tkaninie; wyszywanie wzoru, ornamentu, haftowanie', daw. od XV w. *haft* (w stp. może *hafta*) 'szew na ranie, zszycie brzegów rany'. Por. cz. lud. *heft* 'fastryga'. Zapożyczenie ze śrwniem. *haft* (dziś niem. *Haft*) 'to, czym się spaja, więzy, węzeł, spojenie, wiązanie'. Związane z tym p. *haftować* od XV w. (stp. i dziś dial. *aftować*) 'wyszywać, przetykać tkaninę nićmi, naszywać ozdobę' od śrwniem. *heften* 'spinać, umacniać, wiązać; szyć, fastrygować'.

haftka od XV w. (stp. i dial. też *aftka*) 'rodzaj zapinki', daw. 'sprzączka, zapinka', 'pętlica', 'obrączka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *haft* (dziś niem. *Haft*) 'to, czym się coś spaja, zapina, sprzączka, haftka' (zob. *haft*), przyswojone za pomocą przyr. *-ka*.

hak od XV w. 'metalowy pręt zagięty na końcu', stp. w XV w. 'narzędzie z zakrzywionym końcem używane do różnych czynności (np. bosak, hak u drzwi, okna)', 'motyka', 'mur jakiegoś specjalnego kształtu', w XVI w. też 'szpon, ostrze, kolec, szpic', 'miara powierzchni ziemi', 'mielizna', 'fortel, wybieg, podstęp', 'trudności, niebezpieczeństwo, klęska, ostateczność', dial. 'hak do wieszania', 'motyka', 'narzędzie do ściągania gnoju z wozu'; zdr. *haczyk*. Zapożyczenie ze śrwniem. *hāke / hāken* (dziś niem. *Haken*) 'hak; rodzaj pługa; miara ziemi'.

halka od XIX w. 'część damskiej bielizny', przejęte do języka ogólnego z gwar: dial. mazow., podl. *chalka* 'spodnia spódnica (z samodziału wełnianego), tkanina na taką spódnicę', będące zdr. z przyr. *-ka* od dial. płn. *chała* 'wierzchnia odzież, suknia, liche ubranie, płócienne ubranie', *chały* mn 'ubranie, odzież wierzchnia; stare, liche ubranie używane do roboty; łachmany', kasz. *χałë* mn pejor. 'odzież'. Por. r. dial. *chalë* 'stara, znoszona odzież, starzyzna', br. dial. *chaľ ż* 'starzyzna, szmaty, łachmany', ch./s. *hàljina* 'strój, szata, suknia; odzież, ubiór', *háljak* 'rodzaj żakietu', daw. i dial. *hālja* 'rodzaj wierzchniej odzieży', słwń. *hálja* 'rodzaj obszernego wierzchniego okrycia'. Kontynuuje psł. **chala* 'to, co ogarnia, osłania, okrycie, odzież', rzecz. odczas. od psł. **choliti* 'otaczać, ogarniać, osłaniać' (por. r. *chóliť* 'troskliwie pielęgnować, otaczać pieczą, utrzymywać w porządku, w czystości', ukr. reg. *cholýty* 'czyścić', tu należy kasz. *rozχolëc są* 'poodpinać się, o odzieży', *rozχoloni* 'nie zapięty pod szyją'), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Pisownia z *h-* błędna, na jej przyjęcie mogło oddziałać imię bohaterki popularnej opery Moniuszki *Halka*.

hałas od XVI w. 'głośne dźwięki, stuk, trzask, huk, gwar, krzyki zakłócające spokój, wrzawa, zgiełk, harmider', daw. też 'zamieszanie, niepokój', 'kłótnia', 'kłopot, trudność'. Zapożyczenie z ukr. *hálas* 'krzyk, wrzask' (dial. też *háljas* 'lament, krzyk, głośny płacz'), por. br. *hálas* 'ts.', pokrewnego (chociaż przyr. *-as* nie całkiem jasny) z ukr. *hálaj* 'krzykacz', *halákaty* (dial. *haljákaty*) 'krzyczeć, wrzeszczeć; łajać', br. dial. *halákać* : *haljákać* 'ts.', r. dial. *gáliť* 'śmiać się, naśmiewać się; dokazywać; obijać się; krzyczeć w gniewie', *galúch* 'śmiech, chichot, głośna, wesoła zabawa', *galáćiť* 'głośno mówić, krzyczeć, hałasować; głośno się śmiać; żyć hulaszczo', p. daw. i dial. *gałuch* 'hałas, gwar', *gałuszyć* 'hałasować, czynić wrzawę', kasz. *gałovac* 'wołać, krzyczeć', cz. daw. *haliti se* 'głośno się śmiać', stcz. *halati* 'paplać', słc. *halákať / halaćiť* 'krzyczeć, wrzeszczeć; głośno śpiewać'; podstawą tych wyrazów psł. **galiti* czy **galati* 'głośno mówić, krzyczeć, wrzeszczeć', pokrewne z goc. *gōljan* 'witać się, pozdrawiać, stwniem. *galan* 'śpiewać', stisl. *gala* 'krzyczeć', od pie. **gal-* / *g^{h}el-* 'krzyczeć, wołać' (zob. *głos*). — Od tego *hałasować* (por. ukr. *halasuváty* 'ts'.); *hałaśliwy* (por. ukr. *halaslývyj* 'ts.') → *hałaśliwość*.

hamować od XVI w. 'zmniejszać prędkość, zatrzymywać, zwalniać', 'utrudniać coś, przeszkadzać, powstrzymywać, powściągać', daw. także 'nie pozwalać iść dalej, zatrzymywać, zagradzać drogę; więzić, aresztować; skąpić', 'zmuszać, namawiać, nakłaniać', w stp. XV w. 'nie dopuszczać, sprzeciwiać się (w procesie sądowym)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hamen* (dziś niem. *hemmen*) 'hamować', pierwotnie 'zakładać pęta na nogi zwierząt, pętać'. Zob. *hamulec*.

hamulec od XVI w. 'urządzenie do zatrzymywania lub zmniejszania prędkości ruchomych części mechanizmów, maszyn, pojazdów', w XVI w. też 'lina do zatrzymywania i ciągnięcia tratwy'. Zapożyczenie z niem. złożenia *Hemmholz* 'hamulec' (dosłownie 'drzewo do hamowania', człon pierwszy od niem. *hemmen* 'hamować', człon drugi niem. *Holz* 'drzewo, drewno').

handel *handlu* od XVI w. (wyjątkowo *andel* u Reja) 'kupno i sprzedaż, wymiana towarowa', daw. XVI w. także 'przedmiot handlu, towar; dobra materialne', 'dokonywanie transakcji, działalność, zajęcie, zawód; przedsiębiorstwo, interes, sprawa'; *handlować* od XVI w. 'zajmować się handlem', daw. też 'postępować'; *handlarz* od XVIII w. 'zajmujący się handlem', dial. też *handlerz* (*handlirz*). Por. cz. lud. *handl* 'handel', *handlovat*

'handlować', cz. *handlíř* 'handlarz'. Zapożyczone z niem. *Handel* 'handel', pierwotnie 'rękodzieło', 'czynienie, postępowanie, trudnienie się czymś', *handeln* 'działać, zajmować się czymś; handlować, targować się' (od *Hand* 'ręka', etymologiczne znaczenie 'chwytać rękami'), *Händler* 'handlarz' (w śrwniem. *handler* 'wykonujący coś, zajmujący się czymś'). Znaczenia związane z kupnem i sprzedażą powstały na gruncie niemieckim w rezultacie specjalizacji ogólniejszych znaczeń odnoszących się do różnorodnych działań człowieka.

hańba od XVI w. 'wielki wstyd, ujma, niesława', w XVI w. 'ganienie, potępianie', 'poniżenie, upokorzenie, zniesławienie, obrażenie', 'wstyd, wstydzenie się z powodu niewłaściwego postępowania, obawa przed krytyką', 'rzecz hańbiąca, czyn haniebny; grzech, występek'. Fonetyczny bohemizm z czeskim *h-* (cz. *hanba* 'wstyd, ujma, niesława, utrata czci'), który wyparł postać rodzimą: stp. XIV–XV w. (wychodzące z użycia w XVI w.) *gańba* 'obraźliwe wyśmiewanie się, szydzenie; obraza', 'stan zawstydzenia, wstydzenie się, wstyd', 'zła sława, zła opinia', 'zarzut', 'to, co budzi odrazę, zły uczynek, rzecz odrażająca', 'rażący brak ogłady, prostactwo', dial. 'ganienie, obmawianie; nagana'. Stp. *gańba*, cz. *hanba* (dial. *hańba*) z płnsł. **ganьba* 'ganienie, potępianie, przygana; znieważanie, pozbawianie czci; utrata czci, niesława, wstyd', pierwotna nazwa czynności z przyr. **-ьba* (por. np. *prośba*, *służba*) od psł. **ganiti* 'prześladować słowami, strofować, łajać; złorzeczyć, lżyć' (zob. *ganić*). — Od tego *haniebny*. Zob. też *hańbić*.

hańbić od XV w. 'okrywać hańbą, bezcześcić, zniesławiać', w XVI w. 'ganić', 'poniżać, upokarzać, urągać, zniesławiać; obrażać, znieważać, szydzić'; z przedr. *pohańbić*, *zhańbić*. Bohemizm fonetyczny z czeskim *h-* (por. cz. *hanbit se* 'wstydzić się'), który wyparł postać rodzimą wyrazu: stp. XV w. (wyjątkowe jeszcze w XVI w.) *gańbić* 'karcić, czynić wyrzuty, strofować, zawstydzać', 'zniesławiać, obmawiać, przedstawiać w złym świetle'. Cz. *hanbit*, stp. *gańbić* to czas. odrzecz. od cz. *hanba*, stp. *gańba* (zob. *hańba*).

harc od XVI w., zwykle *harce* mn 'swawolna zabawa, gonitwy, skoki, popisy zręczności, zwłaszcza w jeździe konnej', daw. od XVI w. *harc* (rzadko *herc*) w pierwotnym znaczeniu 'potykanie się, starcie pojedynczych, lekko uzbrojonych wojowników przed bitwą ogólną; utarczka zbrojna, początek bitwy'. Zapożyczenie ze stcz. *harc* 'pojedyncze starcie bojowe, potyczka, utarczka', przejętego z kolei zapewne z węg. *harc* 'bój, bitwa'. Związane z tym *harcować* od XVI w. 'wyprawiać harce, dokazywać, swawolić, skakać, hasać', daw. 'prowadzić utarczkę (przeważnie konno) w pojedynkę, odbywać harce przed bitwą, także bić się, walczyć', 'skakać, uganiać się na koniu, popisywać się zręcznością w sztuce rycerskiej; szybko się poruszać, robić zamieszanie; robić, co się chce, powodować kimś albo czymś', zapożyczone ze stcz. *harcovati* 'odbywać harce przed bitwą, walczyć w pojedynkę' (dziś cz. *harcovat* 'walczyć, atakować; włóczyć się, podróżować'), będącego czas. odrzecz. od stcz. *harc*. — Od tego *harcownik* 'żołnierz biorący udział w harcach'. Por. *harcerz*.

harcerz od XX w. 'członek polskiej organizacji skautowskiej (harcerstwa)'. Ożywienie w nowym znaczeniu dawnego (od XV w.) wyrazu *harcerz* 'żołnierz lekkozbrojny potykający się w pojedynkę z wrogiem przed bitwą, harcownik', zapożyczonego ze stcz. *harcieř* 'harcownik', cz. przest. *harcíř* też 'pionier, skaut' (zapewne od stcz. *harcovati* 'odbywać harce przed bitwą'). — Od tego *harcerka*, *harcerski*, *harcerstwo*; *harcerzyk*.

hardy od XVI w. 'dumny, pyszny, wyniosły, butny; zuchwały, nieposłuszny, krnąbrny', w XVI w. też 'ogarnięty szlachetną dumą, wspaniały, wzniosły', dial. (zwykle *chardy*, też *ardy*) także 'kłótliwy, złośliwy', 'groźny, niebezpieczny, niepoczciwy', 'ostry, szorstki, arogancki, opryskliwy', 'wybredny', 'nieustępliwy, zawzięty', kasz. *hardi* 'hardy, dumny, wyniosły'. Fonetyczny bohemizm z czeskim *h-* (cz. *hrdý*), który wyparł postać rodzimą: p. daw. od XVI w. (kiedy wyjątkowe, tylko u Reja) *gardy* 'dumny, pyszny, wyniosły, butny, zarozumiały; zuchwały, krnąbrny, nieposłuszny, napastliwy, arogancki', 'wspaniały, wzniosły', 'wybredny',

dial. *gar(d)ny* 'kapryśny, wybredny w jedzeniu' (zob. też *gardzić*). Ogsł.: cz. *hrdý* 'dumny; odważny; pyszny, butny, zarozumiały, wyniosły', 'wspaniały, świetny, znamienity', r. *górdyj* 'dumny; zachowujący swoją godność; wykazujący swoją władzę, siłę, znaczenie, ważność', 'wspaniały, okazały', 'zarozumiały, wyniosły', scs. *grъdъ* 'hardy, dumny, pyszny, wyniosły', 'majestatyczny, wspaniały, znakomity', 'przejmujący grozą, straszny'. Psł. **gŕdъ* 'ogromny, silny', 'wspaniały, majestatyczny, śmiały', 'zdający sobie sprawę ze swej siły, godności, wyniosły, pyszny, butny', 'budzący grozę, straszny', bez pewnej etymologii. — Od tego *hardość*.

harmider od XVII w. (daw. *charmider* i *armider*) 'wrzawa, zgiełk, zamieszanie'. Może zapożyczenie z ukr. *harmýder* (dial. *harmíder*) 'ts.', por. br. *harmídar* 'ts.' (dial. też 'zbiegowisko, tłum'), r. dial. *garmídar* 'ts.'. Pochodzenie wyrazu wschsł. niejasne, dopuszcza się pożyczkę z pers. *yarmidan* 'kłócić się, sprzeczać się; gniewać się; ryczeć' za pośrednictwem któregoś z języków rodziny tureckiej (jednak bez wskazania konkretnego języka i odpowiedniego wyrazu w nim). Inne, równie niepewne objaśnienie przyjmuje, że wyraz powstał na gruncie polskim, utworzony od nazwy XVII-wiecznej tureckiej jaskini zbójeckiej na Bałkanach *haramı deres*, w polskich źródłach z XVII w. *Harmideres* (od tur. *haramı* 'rozbójnik', *dere* 'wąwóz, dół'), którą przenieśli i spopularyzowali ówcześni polscy podróżnicy po Półwyspie Bałkańskim.

hasać od XVI w. 'biegać, brykać, wyprawiać harce', 'spędzać czas na beztroskich zabawach', 'tańczyć z werwą, żywo, ochoczo', dial. 'podskakiwać w tańcu'. Wyraz znany też sąsiednim językom słow., do których prawdopodobnie został zapożyczony z polskiego: cz. daw. *hasati* 'harcować' (w słownikach Jungmanna i Kotta, zapewne przejęte drogą książkową, jak wiele innych wyrazów, ze słownika Lindego), słc. dial. *hasať* 'tańczyć, podskakiwać', br. dial. *hasác'* i *hajsác'* 'biegać (z wywieszonym językiem)', ukr. pot. *hasáty* i *hajsáty* 'biegać w różnych kierunkach; bywać w różnych miejscach', 'biegać, skakać, chętnie tańczyć', r. dial. płd. *gasáť* 'skakać; harcować na koniu'. Od dźwkn. okrzyku *hasa!*

hasło 'myśl przewodnia, idea, dewiza', 'znak, sygnał do działania', 'umówiony wyraz lub wyrażenie rozpoznawcze (przeważnie w wojsku)', stp. około 1500 r. *hasło* 'wojskowe zawołanie rozpoznawcze', w XVI w. *hasło* (rzadko *asło*) 'znak, sygnał (słowny lub inny) rozpoznawczy, ostrzegawczy, porozumiewawczy, obronny; symbol; dowód, świadectwo; zapowiedź; odznaka, godło, emblemat', 'myśl, idea przewodnia, wytyczna postępowania, dewiza'. Zapożyczenie z cz. *heslo* 'hasło, umówione słowo jako znak; dewiza', 'wieść; wezwanie', 'tytuł, nagłówek', 'nazwa rodowa', stcz. też 'przysłowie, porzekadło', dial. 'krzyk' (z czeskiego zapożyczone też do innych języków słow., np. gł. *hesło* 'hasło', słwń. *gêslo* 'ts.'). Wyraz czeski niejasnego pochodzenia, może z pierwotnego **gъd-slo*, przypuszczalnie z przyr. **-slo* (tworzącym nazwy narzędzi), jednak oczekiwany podstawowy czasownik nie jest poświadczony, niezbyt pewne jest przyjmowanie rdzenia *†gъd-* jako wariantu **god-* w psł. **goditi* (zob. *godzić*). W polskim wyrazie dziwi *-a-*, które może pojawiło się w wyniku wtórnego zbliżenia do rodziny czas. *gadać*.

hej! od XVI w. wykrz. zwracający uwagę, przywołujący, wyrażający radość, żal, stp. XV w. *hejże* wykrz. wyrażający zdumienie i oburzenie 'ejże', dial. *hej* (*chej*) także zawołanie na konia, aby ruszył z miejsca, aby skręcił w prawo, zawołanie na krowę, aby szła dalej, kasz. *hej!* wykrz. zwracający uwagę, wyrażający zachętę, używany przy odpędzaniu gęsi i kaczek. Ogsł.: cz. *hej!*, ukr. *hej!*, ch./s. *hȅj!*. Pierwotny wykrzyknik, znany też innym językom ie., np. niem. *hei!*, łac. *hei!*

hejnał 'melodia grana przez trębacza z wieży kościelnej, ratuszowej (o określonej porze)', 'sygnał grany na trąbce', daw. od XVI w. *hejnał* (*hejnâł*) 'jutrzenka, zorza', 'pieśń grana przez trębacza na trąbce, pierwotnie o wschodzie słońca, z wieży kościelnej lub w obozie wojskowym; pieśń budząca, pobudka, sygnał alarmowy'. Zapożyczenie z węg. *hajnal* 'jutrzenka, zorza, świt', które

na gruncie polskim (w słownictwie wojskowym) otrzymało nowe znaczenie 'pieśń, melodia grana przez trębacza o świcie (jako pobudka)', stąd dalsze znaczenia. — Od tego *hejnalista*.

hen przysł. 'gdzieś, daleko, wysoko, w dal, z dala', dial. *hen* (*chen*) 'tam, gdzieś tam', mazow. *henoj* 'tam', kasz. *hėne!* (*ėne!*) i *hėnele* wykrz. zwracający uwagę na coś odległego: 'patrz! oto tam!'. Por. cz. dial. *hen* 'tam, oto tam', ukr. *hen* 'oto tam, daleko (w przestrzeni i czasie)', ch./s. *ȅno* 'ot!, oto tam!' (przy wskazywaniu na przedmiot dalszy). Psł. **eno!* interi. 'oto!, ot!', przysł. 'ot tam, daleko', złożone z psł. part. wskazującej **e* 'oto' (por. ch./s. *ȅ* / *ē*, ze spółgłoską protetyczną *hē* part. 'oto, oto patrz; wtedy', bg. *e* 'oto', mac. *e* 'oto, oto patrz'), wzmocnionej part. **no*. Postać *hen* z wcześniejszego **heno* (zachowanego w dial. *heno-j*) < **eno*, z protetycznym *h-*.

herb od XV w. 'znak dziedziczny w rodach szlacheckich', 'godło państwa, prowincji, miasta, instytucji, odznaka'. Zapożyczenie ze stcz. *herb* / *erb* 'herb', będącego pożyczką ze śrwniem. *erbe* 'dziedzictwo' (dziś niem. *Erbe* 'dziedzictwo, spadek, spuścizna; spadkobierca, dziedzic'), z rozwojem znaczenia (zapewne na gruncie czeskim) 'dziedzictwo' > 'dziedziczny znak w rodzie rycerskim'. — Od tego *herbarz*.

herbata od XVIII w. 'wiecznie zielony krzew z rodzaju Camellia (dawniej zaliczany do rodzaju Thea), pochodzący z Chin i Indii; jego suszone młode liście i sporządzany z nich napój', w gwarach często *harbata* (*charbata*), *arbata* (z polskiego przejęte ukr. reg. zach. *herbáta* / *harbáta*, br. *herbáta*, lit. *arbatà*). Zapożyczone prawdopodobnie z handlowej nazwy odpowiednio spreparowanych liści herbacianych, zapewne z hol. *herba thee* (stąd też wł. *erba te*; Holendrzy pierwsi przywieźli herbatę do Europy około r. 1610); nazwa składa się z łac. *herba* 'zioło' i nazwy rośliny *thee* (por. np. niem. *Tee*, ang. *tea* 'herbata') względnie jej zlatynizowanej postaci *thea*, zapożyczonej z chińskiego płd. *tè* 'herbata (roślina)'; z innej dialektycznej postaci chińskiej *ch'a-ye* 'herbaciane liście' zapożyczone ros. *čaj* 'herbata', przejęte przez inne języki słow. (zob. *czajnik*). — Od tego *herbaciany*, *herbaciarnia*, *herbatnik*.

het przysł. 'daleko, dalej, w dal, z dala, długo, dawno', dial. *het* (*chet*) 'daleko', 'dawno', kasz. *het* przysł. 'hen, gdzieś; dawno'. Por. słc. lud. *het* 'precz!', r. *èto* part. 'oto, to', ukr. *het* przysł. 'w dal, bardzo daleko', wykrz. 'precz!', ch./s. *ȅto* 'oto (przy wskazywaniu kogoś, czegoś znajdującego się blisko)', dial. *ȅt!* 'ot!'. Psł. **eto!* interi. 'oto!, ot!', przysł. 'oto tu, tutaj, blisko', złożone z psł. part. wskazującej **e* 'oto' (zob. *hen*), wzmocnionej part. **to* pochodzenia zaimkowego (por. *kto*). Postać *het* z wcześniejszego **heto* < **eto*, z protetycznym *h-* (por. *hen*).

hodować od XVI w. 'pielęgnować, uprawiać, wychowywać', w XVI w. (u Stryjkowskiego) 'czcić, otaczać kultem religijnym' (*hodować święta* 'obchodzić święta'); z przedr. *wyhodować*. Zapożyczenie ze stukr. *hodováty*, dziś ukr. *hoduváty* 'karmić; utrzymywać', kontynuującego psł. **godovati* 'świętować, ucztować; dogadzać, dopomagać do wzrostu, karmić, wychowywać' (czas. odrzecz. od psł. **godъ* 'coś dogodnego, odpowiedniego, przyjemnego; dogodny, odpowiedni czas, okres, pora', zob. *gody*, *godzina*). Rodzimym odpowiednikiem tego wyrazu było stp. XV–XVII w. *godować* 'biesiadować, ucztować', w XVI w. też 'świętować, weselić się; uczestniczyć w uczcie weselnej', dziś zachowane tylko w kasz. *godovac* 'przeżywać święta Bożego Narodzenia'. — Od tego *hodowca* → *hodowczyni*. Zob. też *hodowla*.

hodowla od XIX w. 'opieka nad wzrostem i rozwojem zwierząt lub roślin'; por. dial. wsch. *chodownia*, *chodówka* 'hodowla'. Zapożyczenie ze stukr. *hodovlja*, ukr. *hodívlja* 'hodowla', będącego nazwą czynności od stukr. *hodováty*, ukr. *hoduváty* 'karmić; utrzymywać' (zob. *hodować*), z przyr. *-ja* (ze wschsł. rozwojem **vj* > *vl'*, por. *budowla*). — Od tego *hodowlany*.

hojny od XVI w. 'szczodrze udzielający, obficie obdarowujący', 'zamożny, majętny, zasobny', 'obfitujący', 'płodny, żyzny, urodzajny', 'obfity, bogaty, szczodrze udzielany', dial. *chojny* 'hojny'. Postać głosowa (*h-*)

wskazuje na zapożyczenie z cz. *hojný* 'obfity, bogaty; liczny, mnogi', przest. 'szczodry', kontynuującego psł. **gojьnъ* 'bogaty, obfity, zasobny; urodzajny, żyzny' (dial. też 'mający właściwości lecznicze', 'dobrze odkarmiony, utuczony'), przym. z przyr. **-ьnъ* od psł. **gojiti* 'powodować, że ktoś, coś żyje, ożywiać, pokrzepiać, umożliwiać życie' (zob. *goić*).

hołd od XV w. 'wyraz czci, uwielbienia, zachwytu', hist. 'akt uległości lennika zwierzchniemu panu', stp. XV–XVI w. *hołd / ołd* 'przysięga wierności poddańczej'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hulde* 'przychylność, życzliwość, łaska; pozwolenie, zezwolenie; oddanie, uległość, wierność; hołd; usłużność' (dziś niem. *Huld* 'łaska; łaskawość, życzliwość'). — Od tego *hołdować* od XV w. 'być zwolennikiem, wyznawcą czegoś', hist. 'składać hołd poddańczy, lenny', 'czynić hołdownikiem, poddanym', w stp. XV w. *hołdować* 'uznawać się lennikiem, przyrzekać wierną służbę', w XVI w. *hołdować / ołdować* też 'być posłusznym wobec kogoś możniejszego', 'zmuszać do złożenia hołdu; zmuszać do posłuszeństwa, uległości, służenia'.

hołota od XVIII w. 'męty społeczne, motłoch', dawniej też 'pospólstwo', dial. *chołota* (też *hałota*) 'zgraja', 'biedna część ludności wiejskiej'. Zapożyczenie z ukr. *holóta* 'uboga ludność, biedota, pospólstwo, motłoch', kontynuującego psł. **golota* 'właściwość gołego, gołość, coś gołego', w płnsł. 'biedni ludzie, biedota'. Por. rodzime p. od XV w. *gołota* rzadkie 'ludzie biedni, gmin, biedota', 'człowiek biedny, z gminu', daw. 'uboga, bezrolna szlachta', 'zubożały szlachcic bez majątku ziemskiego', stp. od XV w. *gołota* 'człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły, najmujący się do służby; rybałt, wagant, komediant, hultaj' (współcześnie nazwisko *Gołota*), wyjątkowe dziś w gwarach (w okolicy Opoczna) *gołota* 'biedna część ludności wiejskiej'. Zob. też *ogołocić*.

hoży od XVII w. 'krzepki, dziarski, urodziwy, kwitnący zdrowiem'. Postać głosowa (*h-*, *-ż-*) wskazuje na zapożyczenie ze stukr. *hožyj* 'dobry, zdatny, nadający się', dziś ukr. *hóžyj* 'ładny; czysty, świeży', pot. 'jasny, ciepły, słoneczny', 'stosowny, przydatny', kontynuującego wschsł. **godь* [< **god-jь*] 'odpowiedni, stosowny; dobry, ładny', przym. z przyr. **-jь* od psł. **goditi* 'wyczekiwać na odpowiedni czas, dogodną okazję, celować, trafiać; być odpowiednim, dogodnym, sprzyjać, dogadzać' (zob. *godzić*).

huba od XV w. 'grzyb pasożytniczy żyjący na drzewie, Polyporus', w gwarach *huba* (wymawiane *yuba*, *chuba*, *juba*) 'Polyporus; hubka w krzesiwie'; zdr. *hubka* 'wysuszony miąższ huby (lub inny materiał łatwo się tlący), używany do rozniecania ognia za pomocą krzesiwa'. Zapożyczenie ze stcz. *húba*, cz. *houba* 'grzyb; gąbka'. Wyraz etymologicznie tożsamy z rodzimym *gęba* (zob.).

huczeć od XVI w. (w XV w. z przedr. *wz-huczeć*) 'wydawać głośny, niski dźwięk, rozbrzmiewać niskimi dźwiękami', daw. też 'krzyczeć, hałasować, ryczeć', dial. też 'dudnić, buczeć', 'gruchać (o gołębiach, o głosie sowy); bardzo głośno mówić', 'przejawiać popęd płciowy (o świni)'; *hukać* od XVI w. 'wydawać niski, żałosny głos (o ptakach, np. o sowach i gołębiach, w gwarach też o kukułkach)', dial. także 'głośno uderzać, walić; strzelać', 'trzaskać; głośno mówić, krzyczeć', *hukać się* 'objawiać popęd płciowy (o świni)'; z przedr. *zahuczeć*; jednokr. *huknąć*. Por. cz. *hučet* 'wydawać głuchy odgłos, huczeć', 'mówić mrukliwie, burczeć, mruczeć', 'karcić, strofować', r. dial. *gućáť* 'huczeć, brzmieć; dźwięczeć, dzwonić', słwń. dial. *gučáti* 'huczeć, hałasować'. Psł. **gućati* i **gukati* 'wydawać głuche dźwięki przypominające *gu*', czasowniki pochodzenia dźwkn., od interi. *gu!*, mającej może też odmianki *chu!*, *hu!*, oddającej głuche, dudniące dźwięki. — Od tego *huk*, *huczny*.

hufiec 'jednostka niektórych organizacji (np. harcerstwa)', od XVI w. *hufiec / ufiec* 'oddział wojska, zastęp żołnierzy, szyk; gromada, grupa (ludzi), stado (zwierząt domowych)'. Pierwotne zdr. od *(h)uf*; stp. od XV w. *uf* 'zastęp, oddział wojska odpowiednio uformowany, hufiec; gromada, grupa', w XVI w. też *hufa* 'hufiec, zastęp'. Podstawowy rzecz. *huf* (> *uf* z zanikiem *h-*, jak np. w stp. *asło* < *hasło*, *ołd* < *hołd*) zapożyczony ze śrwniem. *hüfe* 'kupa, stos; gro-

mada ludzi (zwłaszcza uzbrojonych)' (dziś niem. *Haufe(n)* m 'kupa, sterta, stos; tłum, gromada, mnóstwo').

hulać od XVII w. 'spędzać czas na hulankach, tracić czas i pieniądze na zabawy, pijatyki; bawić się beztrosko', 'nie znać hamulców w postępowaniu, rozbijać się, hasać', w gwarach zwykle *chulać* (*χulać*, czasem *yulać*, też *u̯ulać* / *ulać*; wyjątkowa postać *gulać* z okolic Olsztyna) 'tańczyć; bawić się wesoło, bez umiaru podczas zabawy tanecznej'; *hulnąć* (*chulnąć*) 'skoczyć'. Zapożyczenie ze wschsł., por. ukr. *huljáty* 'spacerować; chodzić, jeździć, wałęsać się; mieć wolny czas; bawić się, hulać, biesiadować; bawić się gdzieś; tańczyć; grać w coś', br. *huljáć'* 'bawić się, swawolić; przechadzać się; nie pracować, być wolnym' < psł. dial. **gulʼati* 'igrać, tańczyć, śpiewać, bawić się, weselić się, szaleć', prawdopodobnie oparte ostatecznie na pie. pierwiastku pochodzenia dźwkn. **gou̯(ə)-* 'krzyczeć, wrzeszczeć, wołać' (por. *gaworzyć*, *gwarzyć*). — Od tego również zapożyczone *hulaka* (por. ukr. *huljáka*), *hulaszczy* (por. ukr. *huljáśćyj*), *hulanka* (por. ukr. *húljánka*).

hultaj od XVI w. 'nicpoń, łobuz, szelma', w XVI w. *hultaj*, rzadziej *hułtaj*, wyjątkowo *ultaj* i *hołtaj* 'człowiek nieosiadły, nie trudniący się żadną pracą, włóczęga, bezdomny, obieżyświat, próżniak', u Klonowica 'łajdak, szubrawiec, łotr'. Zapożyczenie z ukr. *hulʼtjaj*, dial. *holʼtjaj* : *hilʼtjaj*, daw. *holʼtaj* 'leń, próżniak; włóczęga; hulaka' (por. br. dial. *hulʼtaj*, r. dial. *gulʼtaj* 'leń, próżniak'), będącego derywatem od ukr. *hólyj* 'goły', psł. **golъ* (zob. *goły*), z przyr. *-taj*, *-tjaj* (tworzącymi we wschsł. rzeczowniki pejoratywne); ukr. postaci *hulʼtaj* / *hulʼtjaj* wtórne, z *-u-* pod wpływem ukr. czas. *huljáty* (zob. *hulać*). — Od tego *hultajski*, *hultajstwo*.

hurkotać od XIX w. 'turkotać, stukać, dudnić', dial. *hurkotać* / *hurgotać* / *hurchotać* 'turkotać (np. o odgłosie kół wozu toczącego się po kamienistej drodze); terkotać', *hurgotać* 'burczeć, pomrukiwać'; *hurkot* 'hałas, łomot, turkot, rumor'. Por. dł. *hurkotaś* 'gruchać (o gołębiach)', cz. *hrkotat* 'turkotać; szybko i mocno bić (o sercu)', r. dial. *gorgotáť* 'gęgać; głośno krzyczeć, wrzeszczeć', ukr. *hurkotáty* 'strzelać, trzaskać; łomotać, walić'. Czas. intensywny z przyr. **-ot-* (bez tego przyr. np. p. dial. *hurczeć* / *churczeć* 'turkotać') pochodzenia dźwkn., od interi. typu *gr-*, *gur-*, *hur-* naśladujących terkotanie, turkotanie, trzaskanie i podobne odgłosy.

hurma od XVI w. 'tłum, gromada, chmara', *hurmą* i *hurmem* (narz. w funkcji przysłówka) 'gromadnie, tłumnie', daw. też *hurm* 'zamieszanie, hałas; tłum; hufiec', dial. *hurm* i *hurma* (*yurma*) / *urma* 'stado owiec, bydła; gromada; tłum', *ʷurmem* 'szybko', kasz. *χurma* / *urma* 'duża ilość czegoś, tłum, mnóstwo; stado', zdr. *ˡuremka* 'gromadka, garstka'. Postać głosowa (*h-*, gwarowe *y-*, nieraz ginące) wskazuje na zapożyczenie z ukraińskiego, por. ukr. dial. *húrmá*, w języku liter. *húrbá* / *júrbá* / *júrmá* 'tłum, gromada', a także r. *gurbá*, dial. *gurmá* 'gromada, kupa', br. dial. *hurmá* 'ts.'. Wyrazy wschsł. są uznawane za zapożyczenie z języków tureckich, np. tur. *yirme*, tatar. dial. *jīrma*, *jigirmä* / *jigirbä*, kirg. *jīrma* 'stado', kazach. *džijrma* 'niewielkie stada, na jakie dzielono bydło przekazywane przez narzeczonego rodzicom narzeczonej w czasie wesela'.

hurt od XVIII w. 'sprzedaż lub kupno większych ilości towaru', *hurtem* (narz. w funkcji przysłówka) 'w całości, zbiorowo, w dużej ilości, wszystko razem', daw. XVIII w. *hurt* / *urt* i *hort* 'płot ruchomy do ogradzania na polu owiec, bydła', 'stado, trzoda, owce', dial. *hurt* 'stado', *urta* 'zagroda w polu dla owiec'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hurt* 'plecione ogrodzenie dla owiec' (dziś niem. *Hürde* 'płot, opłotowanie'). Na gruncie polskim z pierwotnego znaczenia 'plecione ogrodzenie dla owiec' powstało wtórne 'zawartość takiego ogrodzenia, tj. trzoda, całe stado' i dalej 'całość, ogół, wszystko razem, większa liczba czegoś' (stąd zapożyczone do wschsł., np. ukr. *hurt* 'grupa, zespół; tłum; stado', przysł. 'licznie'). — Od tego *hurtowy*, *hurtownia*, *hurtownik*.

huśtać od XVIII w. 'bujać, kołysać, kolebać', dial. *huśtać* / *chuśtać* też 'poruszać kołyską', *chujtać* 'skakać', *hujdać* 'huśtać', *husiać się* 'huśtać się', *chuždać* 'huśtać', kasz. *hustac*

są / huzdac są / huźżëc są 'huśtać się', *uzdac* 'drżeć', 'jeździć na saneczkach', 'kołysać, kolebać', *uzdac są* 'huśtać się', *ozdac* 'kołysać'. Por. bliskie ukr. *húcaty / húckaty* 'podrzucać dziecko na rękach', br. *húškac' / hutác' / hutášic'* 'kołysać'. Od dźwkn. interi. *huś! huś!* przy kołysaniu, podrzucaniu, podskakiwaniu. — Od tego *huśtawka* (w gwarach też *huździawka*).

huta od XIV w. (w XVI w. wyjątkowo też *uta*) 'zakład przemysłowy przetwarzający surowiec metali i minerałów na produkty przemysłowe'. Por. cz. *huť* ż 'huta', słc. *huta* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *hütte* 'chata, buda', 'huta' (dziś niem. *Hütte* 'chata, chałupa; schronisko; huta'). — Od tego *hutnik* → *hutniczy* → *hutnictwo*.

hycać 'skakać, podskakiwać (zwykle o zającach, żabach)', dial. *chycać / chicać / hysać* 'skakać; pędzić, biec, podskakując' (od tego dial. *hysak* 'konik polny'). Por. cz. *hýčkat* 'huśtać, kołysać; pieścić, rozpieszczać'. Czas. pochodzenia dźwkn., por. dial. *hyc* wyraz oznaczający nagły skok, ucieczkę lub inny nagły ruch, *χyc!* wykrz. zastępujący czas. *skoczyć*. Por. bliskie *kicać*.

I

i sp. od XIV w., kasz. *ji / i / è* 'i'. Ogsł.: cz. *i*, r. *i*, scs. *i*. Psł. **i* spójnik łączny 'i', z pie. **ei̯*, będącego formą miejsc. pj zaimka wskazującego **e-* 'ten, on'.

igła od XV w. 'narzędzie do szycia', 'przedmiot przypominający takie narzędzie', 'szpilka drzewa iglastego', dial. śl., warm.-mazur. *jegła*, dial. też 'żerdź do prowadzenia i podtrzymywania sieci pod lodem, chochla', kasz. *jigła / jegła* 'igła'; zdr. *igiełka*. Ogsł.: cz. *jehla*, dial. też *jahla* i *ihła*, r. *iglá*, cs. *igla*, ch./s. *ìgła*, ch. dial. czak. *jagłà*. Psł. **jьgъla* 'igła', wyraz wyłącznie słow., bez odpowiedników ie. Znaczenie 'narzędzie do szycia' prawdopodobnie nie jest pierwotne. W językach słow. szczątkowo poświadczone są inne znaczenia wyrazu bądź jego pochodnych, np. 'żerdź', 'zatyczka w jarzmie'. Może więc od psł. **jьgo* 'jarzmo' (por. p. dial. *jigo / jugo* 'jarzmo; belka łącząca dzioby sań; biegun u kołyski', kasz. *jigo* 'jarzmo', *jugo* 'jarzmo dla jednego wołu'), derywat z przyr. **-ъla* oznaczający najpierw 'zatyczkę w jarzmie', wtórnie 'spiczasty, zaostrzony kołek, używany do różnych celów, może też jako rodzaj igły ułatwiającej przewlekanie (np. sznura), plecenie czegoś (np. sieci)' i dopiero z czasem '(metalowe) narzędzie do szycia z uszkiem'. — Od tego *iglica*; *igliwie* (dial. też *(j)igliwo*, kasz. *jiglevë*) zbiorowo 'o igłach (liściach) drzew iglastych'.

igrać od XV w. 'robić sobie z czegoś zabawkę, igraszkę, traktować lekceważąco albo jak zabawkę', poet. 'migać, migotać, mienić się', stp. (zwykle w postaci *jigrać*) też 'pląsać; harcować; grać', w XVI w. także 'miotać, poruszać w sposób odbiegający od normalnego stanu, obyczaju (szybko, chaotycznie), burzyć (o morzu)', dial. *(j)igrać* 'psocić, żartować, bawić się, figlować'; wielokr. *-igrawać*: z przedr. *naigrawać się* 'naśmiewać się, kpić'. Ogsł.: cz. *hrát* 'grać; bawić się', r. *igráť* 'grać, igrać', scs. *igrati* 'skakać, tańczyć, bawić się'. Psł. **jьgrati*, **jьgrajǫ* 'uczestniczyć w (obrzędowej) zabawie, skakać, pląsać, żywo się poruszać', czas. odrzecz. od psł. **jьgra* 'obrzędowa zabawa, tańce, pląsy' (zob. *gra*). — Od tego *igraszka* 'bawienie się, igranie, zabawa', 'to, czym się ktoś bawi, zabawka, rzecz małej wagi, drobiazg, błahostka'; *igrzysko*, zwykle *igrzyska* mn 'zawody, imprezy publiczne'.

ikra od XV w. 'jajka rybie', stp. *ikry* mn 'ts.', *ikro* 'jajko rybie', dial. *(j)ikra* 'ts.', kasz. *jikro / kro* 'ikra ryby'. Ogsł.: cz. *jikra* 'ikra', r. *ikrá* 'kawior', ukr. *íkra* 'jajka ryb', dial. 'wymię

krowy', ch./s. *ìkra* 'ikra'; por. też w znaczeniu 'łydka' p. daw. XVIII w. i dial. *ikra*, dial. też *ikro*, kasz. *kro*, słc. *ikra*, r. *ikrá*, bg. dial. *íkra*. Psł. **jikra* (bądź **jьkra*) 'jajka rybie' i zapewne 'mięsień na łydce, łydka', pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'miękka gruda czegoś (zlepionych jaj rybich, mięśnia łydki, wymienia), nabrzmienie' (zob. też *kra*), jest więc możliwe, że wyraz kontynuuje pie. rzecz. heteroklityczny **i̯ékur̥(t)*, dop. **i̯ekur̥nés*, z którego też śrirl. *i(u)chair* 'ikra' oraz łac. *iecur*, dop. *iecoris* / *iecinoris* 'wątroba', gr. *hḗpar* 'ts.', stind. *yakṛt*, dop. *yaknáḥ* 'ts.', lit. *jāknos* 'ts.'; za przynależnością wyrazu słow. do archaicznego typu rzeczowników z wymianą tematycznego **-r/n-* przemawia zwłaszcza oboczność gł. *jikro* / *jikno* 'ikra'. Wyjściowy wyraz pie. oznaczał może pierwotnie 'miękki organ ciała'.

ile od XV w. 'jak wiele', stp. *ile* / *jele* zaimek liczebny 'ile, jak wiele', *ile-ile* / *jele-jele* sp. 'czy-czy, czy to-czy to, bądź to-bądź też', *jeli* 'jaki', dial. *(j)ile* / *(j)ila* / *jela* 'ile'; por. stp. *ilko* / *jelko*, *ilkoż* / *jelkoż* 'ile, jak wiele', *jeliko* 'ile, jak daleko', dial. *ilek* / *jelek* 'ile', kasz. *jilko tilko* przysł. 'nieco, trochę'. Por. stcz. *jeli* 'aż gdy, gdy, dopiero', *jeliko* 'ile, jak wiele, jak bardzo, o ile', cz. *jelikož* 'gdyż, ponieważ', arch. 'jako', r. *éle* 'ledwo', scs. *jelè* 'ledwo', *jeli* 'o ile', *jelь* 'jak daleko, jak wiele, jak bardzo', *jelьma* / *jelьmi* 'ile, w jakim stopniu'. Psł. **jelè* 'jak wiele', złożone z zaimka względnego **jь*, **ja*, **je* (zob. *iż*) i part. **lè* (zob. *ale*, *lecz*); p. *ile* kontynuuje prawdopodobnie oboczną prapostać **jьlě*, z zaimkiem rodzaju męskiego **jь* jako członem pierwszym. — Od tego *ilość* oraz złożenia *ilekroć*, *iloczyn*, *iloraz* (o członach drugich zob. *-kroć*, *czynić*, *raz*).

ił od XV w. 'drobnoziarnista skała osadowa', stp. i dial. często *jił*, w gwarach także *jeł*. Ogsł.: cz. *jíl* 'ił, glina', r. *il* (dial. też *ilá ż*) 'ił, muł, szlam', ch./s. daw. *il* m 'glina', dziś *ìla ż* 'ił', ch. dial. czak. *jilo* n 'glina, ił'. Psł. **jьlъ*, **jьlu* (pierwotnie temat na *-ŭ-*) 'ił, glina, muł', pokrewne z gr. *ilýs* 'szlam, błoto', łot. *īls* przym. 'bardzo ciemny', z pie. **īlu-* 'muł, szlam; ciemny, brudny'. — Od tego *ilasty*, *iłowy*, *iłowaty*.

imać *imam* od XIV w. przest. 'chwytać, brać', dziś *imać się* 'chwytać (się), brać (się)', stp. *jimać* 'łapać, chwytać', dial. *imać się* 'brać się, chwytać się', kasz. *jëmac*, *jimâ* 'chwytać, brać', *jëmac są* / *jimac są* 'imać się kogoś lub czegoś'; por. kasz. *jimnǫc są* 'pójść w zapasy'; z przedr. *pojmać* 'schwytać, złapać'. Ogsł.: cz. *jimati*, *jimám*, r. przest. *imáť*, *émlju*, scs. *imati*, *jemljǫ* (wyjątkowo też *jemati*, *jemljǫ*) 'brać, chwytać'. Psł. **jьmati* 'brać, chwytać, łapać', czas. wielokr. od psł. **ęti*, **jьmǫ* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć' (zob. *jąć*).

imadło 'uchwyt do przytrzymywania przedmiotów podczas obróbki', też 'szczypce, kleszcze chirurgiczne', kasz. *jimadło* 'imadło'. Por. gł. *jimadło* 'uchwyt', cz. *madlo* 'poręcz; rękojeść, uchwyt; łęk', słc. *madlá* mn 'łęki', r. dial. *ímálo* 'przynęta', 'uzda', 'lasso', 'urządzenie do chwytania zwierząt'. Od *imać* (zob.), nazwa narzędzia z przyr. *-dło*. Różnorodność znaczeń w językach słow. wskazuje, że formalnie identyczny wyraz powstał niezależnie na różnych terenach słow.

imię *imienia* od XIV w. 'osobiste miano człowieka', też 'nazwa, nazwisko', przen. 'sława, rozgłos, reputacja, opinia', kasz. *jiṁą*, *jiṁéńa* (także *jiṁono* i *ṁono*) 'imię'. Ogsł.: cz. *jméno*, stcz. *jmě*, *jmene*, r. *ímja*, *ímeni*, scs. *imę*, *imene*. Psł. **jьmę*, **jьmene* [< **īmen-* < ** īnmen-* < **n̥men-*] 'imię, nazwa', kontynuuje prapostać **n̥men*, nie znaną innym językom ie., prawdopodobnie wtórną w stosunku do pie. **en-men* 'imię', do której należą mające to samo znaczenie stpr. *emmens* / *emnes*, alb. *emën* / *emër*, stirl. *ainmm*. W innych językach ie. w znaczeniu 'imię' bliskie, pokrewne wyrazy z tym samym przyr. **-men*, ale z inną postacią pierwiastka, sprowadzane do pie. **(o)nō-men*, np. stind. *nā́ma*, awest. *nāma*, łac. *nōmen*, gr. *ónoma*. — Od tego *imienny*, *imiennik*, *imienniczka*, *imieniny*.

inaczej od XV w. 'w inny sposób, odmiennie', 'w przeciwnym razie', 'innymi słowy, czyli', stp. *inaczej* / *inacej* 'inaczej, w inny sposób', dial. *inacz* / *inacze* / *(j)inaczej* / *(j)inaksz(e)* / *(j)nakszej* 'inaczej, odmien-

nie'. Por. stp. *inako* od XIV w. 'inaczej, w inny sposób; w innym wypadku, poza tym', *inak* XV w. 'inaczej, w inny sposób; czyli, innymi słowy', dial. *(j)inak* 'inaczej', kasz. *jinak* przysł. 'inaczej'. Ogsł.: cz. *jináć / jinak* 'inaczej; poza tym; w przeciwnym razie', r. *ináče* 'inaczej, nie tak; w przeciwnym razie', scs. *inaće* 'jeszcze, więcej, inaczej', *inako* 'inaczej'. Psł. **jьnaće / *jьnako* 'inaczej, odmiennie', przysł. od psł. przym. **jьnakъ* 'inny, odmienny' (por. stp. XV w. *inaki* 'inny', *inakszy* XV w. 'inny', dial. *jinakši* 'inny, nie ten sam', cz. *jinaký* 'inny, odmienny', r. *ináki̇j* 'inny, odmienny'). Podstawowy przym. **jьnakъ* to derywat od psł. **jьnъ* 'inny' (zob. *inny*), z przyr. **-akъ* (co do budowy por. np. *jednaki, owaki*).

indyk od końca XVI w. 'ptak hodowlany Meleagris domestica', dial. też *indych / hindyk / jendyk / jendych*. Urzeczownikowiony przym. zapożyczony z łac. *indicus* 'indyjski'; ptak został przywieziony w XVI w. z Ameryki, znanej wówczas pod nazwą Indie Zachodnie, por. p. daw. XVI–XVII w. *indyjski kur* 'ts.', a także nazwy indyka w innych językach europejskich, np. franc. *coq d'Inde*, niem. daw. *indianisch han* (dosłownie 'indyjski kogut'). — Od tego *indor* (dial. też *indór / jendor / jendór*) 'samiec indyka', z przyr. *-or* (utworzone na wzór nazw samców *gąsior, kaczor*); *rozindyczyć się*.

indziej przest. 'na innym, w innym miejscu, na inne miejsce' (dziś tylko w wyrażeniach *gdzie indziej, kiedy indziej, nigdzie indziej, wszędzie indziej*), daw. od 1400 r. *indzie* 'w innym miejscu', dial. *indzie* (*indzi*) / *indziej*, kasz. *jinʒe* 'ts.'. Ogsł.: gł. *hindźe* 'w innym miejscu', r. dial. *índe / índi* 'na inne miejsce, w innym miejscu; gdzieś; kiedyś; innym razem', scs. *inъdè* 'w innym miejscu'. Psł. **jьnъde* 'w innym miejscu, gdzie indziej', przysł. utworzony od psł. przym. **jьnъ* 'inny' (zob. *inny*), z part. *-ъde* (co do budowy por. *gdzie*).

inny od XV w. (stp. i dziś dial. też *jenny*) 'nie ten sam, nie taki sam; drugi, dalszy, pozostały; nie taki sam, różny, odmienny'. Starsza postać w stp. od XIV w. *iny / ini / jeni* 'nie ten (taki) sam, nie ten wymieniony, pozostały', rzadko 'jeden, jedyny', dziś zachowana w gwarach: *iny* 'inny', *inszy / jenszy* 'inny', kasz. *jini* i *jinši* 'inny'. Ogsł.: cz. *jiný* 'inny', r. *inój* 'inny, nie ten', scs. *inъ* 'inny'. Psł. **(j)inъ* 'inny, nie ten', z pie. **ei̯no-* (lub **ēi̯no-*) 'jeden', najbliższy odpowiednik w bałt.: lit. *víenas* [< **v-ēi̯no-*] 'jeden', łot. *viẽns* 'ts.', por. też postaci ze znaczeniem 'jeden' kontynuujące pie. **oi̯no-*, np. stpr. *ains*, goc. *ains*, stwniem. *ein* (dziś niem. *eins*), łac. *ūnus* < stłac. *oinos*; zob. także *jeden*. Słow. znaczenie 'inny, nie ten' powstało z pierwotnego 'jeden', zapewne przez ogniwo pośrednie 'jeden z kilku, któryś, jakiś'. W polskim pierwotna postać *iny* została rozszerzona przez przymiotnikowy przyr. *-ny* (por. *istny*).

iskać 'wybierać robactwo z włosów, piór' od XVI w. (ale już w XIII w. derywat *iskarz* 'szukający śladów zwierzyny, tropiciel śladów'), dial. *wiskać / hiskać*, kasz. *vikac, viská / višće* 'iskać', przen. 'plewić'. Ogsł.: cz. *viskat* (dial. *ískat*) 'iskać', stcz. *jískati* 'szukać', r. *iskáť* 'szukać', przest. 'chcieć coś zrobić', dial. 'wypraszać coś; interesować się czymś', scs. *iskati, iskǫ / ištǫ* 'szukać; dążyć, chcieć; prosić', bg. *ískam* (dial. *ísta*) 'chcieć'. Psł. **jьskati, *jьščǫ* 'szukać', pokrewne z lit. *ieškóti* 'szukać', łot. *ieskāt* 'iskać', stwniem. *eiskōn* 'żądać' (dziś niem. *heischen* 'żądać, domagać się, prosić o coś'), stind. *icchátí* [< **is-sk-*] 'szuka, życzy sobie', wszystkie od pie. pierwiastka **ai̯s-* 'życzyć sobie, chcieć, szukać' (por. stind. *ēšati* 'szuka'), z pie. przyr. czasownikowym **-sk-* / **-sḱ-*. Polskie znaczenie powstało w rezultacie specjalizacji pierwotnego 'szukać' > 'szukać pasożytów'. Por. *zyskać*.

iskra od XV w. 'rozżarzona cząstka płonącego ciała, oderwana od całości'; zdr. *iskierka*. Ogsł.: cz. *jiskra*, r. *iskra*, scs. *iskra*. Psł. **jьskra* 'iskra' [< **ei̯skrā*], związane etymologicznie z psł. **ěskra* 'ts.' (zob. *jaskra, jaskrawy*), od pie. **ai̯sk-* 'jasny, świecący' (zob. *jasny*), z przyr. **-ra* (por. np. *gra*). Zob. też *skra*.

iskrzyć od XV w. 'sypać iskrami', *iskrzyć się* 'lśnić migotliwym blaskiem, błyszczeć', kasz. *jiskrëc są* 'iskrzyć się, błyszczeć'; z przedr. *roziskrzyć się, zaiskrzyć*. Ogsł.: cz. *jiskřit*, r. *iskrítsja*, ch./s. *ȉskriti se*. Psł. **jьskriti* 'sy-

pać iskrami, iskrzyć', czas. odrzecz. od psł. **jьskra* (zob. *iskra*). Por. *skrzyć*.

istny od XIV w. 'istotny, prawdziwy, rzeczywisty', stp. *istny / istni / isny* 'wspomniany, rzeczony, wiadomy; główny, podstawowy; zgodny z rzeczywistością lub z prawem; materialny, realny', kasz. *jistni* (też *jisni* i *justni*) 'ten sam, wierutny'. Starsza postać bez przyr. *-ny*: stp. od XIV w. *isty* 'wspomniany, rzeczony, wiadomy; przekonany, nie mający wątpliwości; prawdziwy, niewątpliwy, niemylny, pewny; główny, podstawowy', dial. *isty* 'prawdziwy, rzeczywisty, nieskażony; ten sam', kasz. *jisti* 'ten sam, wierutny'. Ogsł.: cz. *jistý* 'pewny, niewątpliwy, oczywisty; niezawodny; bezpieczny; ustalony, określony; pewien, jakiś', r. *ístyj* 'szczery, rzeczywisty, prawdziwy', scs. *istъ* (*istyi*) 'ten sam, ten', ch./s. *ìstī* 'ts.'. Psł. **jьstъ* 'ten sam', za najbliższy odpowiednik bywa uznawane łot. *īsts* 'prawdziwy, szczery, właściwy, rzeczywisty' (podejrzewane jednak o zapożyczenie ze wschsł.), dalsze pokrewieństwo niepewne. Może z pierwotnego **id-to-*, od pie. zaimka **īd* 'ten'. W polskim pierwotna postać *isty* została rozszerzona przez przymiotnikowy przyr. *-ny* (por. *inny*). — Od starszej postaci *isty* przysł.: *iście* od XV w. 'naprawdę, niewątpliwie, zupełnie' (z pochodzenia forma miejsc. pj **jьstě*, por. np. cz. *jistě* przysł. 'na pewno, niewątpliwie, niezawodnie; zapewne, prawdopodobnie'); stp. od XIV w. *iste* 'właśnie' (z formy określonej rodzaju nijakiego **jьsto-je*), dziś z przyim. *zaiste* przest. 'istotnie, rzeczywiście' (stp. 'zaprawdę'); dial. *isto* 'naprawdę, rzeczywiście'. Od *istny*: *istnieć, istnieję* od XIX w. (wcześniej, od XVIII w. *istnąć*) 'mieć miejsce w rzeczywistości, być, trwać, egzystować, żyć' → *istnienie* (por. stp. XV w. wyjątkowe *istnienie* 'to, co w bycie istotne, główne').

istota od XV w. 'żywy organizm, osoba, stworzenie', 'osobowość, charakter', 'to, co jest w czymś zasadnicze, podstawowe, grunt, założenie', *w istocie* 'naprawdę, rzeczywiście', stp. 'poświadczanie, stwierdzanie, umacnianie aktu prawnego, złożenie oświadczenia, czynność poświadczająca; dowód uprawnienia', w XVI w. też 'majątek'. Por. cz. *jistota* 'pewność, rzecz pewna; pewność siebie, opanowanie; zabezpieczenie, poręczenie, kaucja, gwarancja', br. *istóta* 'prawdziwe, rzeczywiste położenie czegoś', słwń. *istóta* 'identyczność'. Psł. **jьstota* 'pewność, prawdziwość, rzeczywistość', rzecz. abstr. (wtórnie konkretyzowany) z przyr. **-ota* od psł. przym. **jьstъ* 'ten sam' (zob. *istny*). — Od tego *istotny, istotnie*.

iść *idę* 'przenosić się z miejsca na miejsce, stąpać, kroczyć', 'udawać się, skierowywać się', w stp. od XIV w. starsza postać bezokol. *ić, idę*, kasz. *jic / hic / isc, (j)i¬e* 'iść'; z przedr. *dojść, najść, nadejść* (stp. od XV w. *nadyć / nadić*, daw. *nadnić*), *obejść, odejść* (stp. od XIV w. *odejć / odjić / odyć / odyść*), *podejść, pójść, przejść, przyjść, rozejść się, ujść, wejść, wyjść, zajść, zejść*. Ogsł.: cz. *jít, jdu*, r. *idtí, idú*, scs. *iti, idǫ*. Psł. **jьti, *jьdǫ* 'iść', odpowiada lit. *eīti, einù* (daw. *eimi*) 'iść', łot. *iêt* 'ts.', stind. *éti* 'idzie', gr. *eími* 'idę', łac. *īre* 'iść', z pie. **ei̯-* / **ī-* 'iść'. Fakty ie. wskazują na pierwotny czas. atematyczny; w słow. wyraz został przeniesiony do klasy czasowników tematycznych przez dodanie w czasie teraźn. przyr. **-de/do-* (psł. **jь-de-tь* 3. osoba l. pj 'idzie'). Pierwotny polski bezokol. *ić* (< psł. **jьti*); postać *iść* z wtórnego **jьdti* czy **idti* (por. r. *idtí*), opartego na temacie czasu teraźn. **jьd-*, z regularnym rozwojem grupy spółgłoskowej **dt* > **tt* > **st* (przekształcenia tej grupy spółgłoskowej wskazują, że wtórny bezokol. musiał powstać wcześnie, w okresie prapolskim, przed zmianą zakończenia bezokol. **-ti* > **-ci* >- *ć*). O formach czasu przeszłego zob. *szedł*.

iwa od XV w. 'gatunek wierzby, Salix caprea', dial. też *jewa* 'czeremcha', *wiwa* 'iwa', kasz. *jiva*, słowiń. *víva* 'wierzba'. Ogsł.: cz. *jíva*, r. *íva*, ch./s. *ìva*. Psł. **jьva* 'wierzba Salix caprea', dokładne odpowiedniki w bałt. i germ.: lit. *ievà* 'czeremcha', łot. *iēva* 'ts.', stwniem. *īva* 'cis' (dziś niem. *Eibe* 'ts.'), por. też pokrewne gr. *oíē* / *óa* 'jarząb'. Z pie. **ei̯-u̯ā* / **ei̯-u̯o-* oznaczającego drzewa z czerwonym, czerwonawym drewnem (od pie. przym. **ei̯-* 'czerwonawy, barwny').

izba od XV w. 'pomieszczenie mieszkalne, pokój', stp. też *(j)izdba / (j)istba / histba*

'chata, izba', dial. też *žba* / *zdba* 'izba; chata; strych', kasz. *jizba* (*ibza*) / *(j)izdeba* / *jisteba* 'izba, pokój'; zdr. *izdebka* (dial. też *izbetka*). Ogsł.: cz. *jizba* 'izba wiejska', strus. *istъba* 'dom, łaźnia', r. *izbá* 'chata', dial. 'dom mieszkalny składający się z jednego pomieszczenia z piecem; ogrzewana część budynku mieszkalnego; izba', bg. *ízba* (daw., reg. *ístъba*) 'piwnica; chata, ziemianka', ch./s. dial. *izba* / *izba* 'komora, izba; pomieszczenie, zwykle podziemne, piwnica; stajnia'. Psł. **jьstъba* 'ogrzewane pomieszczenie mieszkalne; pomieszczenie podziemne, ziemianka', pierwotnie zapewne 'prymitywna łaźnia parowa, sauna (w ziemiance)', zapożyczenie z łac. lud. **extūfa* / **extūfa* 'łaźnia parowa' (kontynuowanego np. przez wł. *stúfa* 'piec; cieplarnia', franc. *étuve*, stfranc. *estuve* 'łaźnia; suszarnia, suszarka', prowans. *éstuba* 'łaźnia parowa'), będącego derywatem od łac. lud. *extūfāre* 'parować' (które od gr. *týphō* 'wywoływać dym, dymić; wykadzić, wykurzyć dymem'), z tego samego źródła niezależnie zapożyczony bliski wyraz germ. (stwniem. *stuba* 'pomieszczenie ogrzewane, zwłaszcza łaźnia', dziś niem. *Stube* 'pokój, izba').

iż sp. od XIV w. 'że; ponieważ', stp. *iż(e)* / *hiż(e)* sp. 'że; ponieważ; aby; jak', part. 'a zaraz, a już', ze stp. XIV–XV w. *jiż(e)* m, *jaż(e)* ż, *jeż(e)* n 'który' (od XV w. wypierane przez *który*, zob.). Por. strus. *iže*, *jaže*, *ježe*, scs. *iže*, *jaže*, *ježe* 'który'. Psł. **jьže*, *jaže*, **ježe* 'który', od psł. zaimka względnego **jь*, **ja*, **je* 'który' wzmocnionego part. **že* (zob. *-że*). Psł. **jь*, **ja*, **je*, odpowiadające zaimkom względnym w innych językach ie. (por. gr. *hós*, *hḗ*, *hó*, stind. *yás*, *yā́*, *yád*, awest. *yō*, *yā*, *yat̰* 'który, która, które'), z pie. **i̯o-* 'który'. Zob. *że*.

J

ja zaimek osobowy od XIII w. (w stp. XV w. wyjątkowo archaiczna forma *jaz*), dial. *jȁ* 'ja'. Ogsł.: cz. *já*, stcz. też *jáz*, strus. *jazъ* / *ja*, r. *ja*, scs. *azъ* / *jazъ*. Psł. **azъ* / **jazъ* / **ja* 'ja'; najstarsza psł. postać prawdopodobnie **jězъ* > **jazъ* >**azъ*; panująca w językach słow. forma *ja* z wcześniejszej **jaz*, z nieregularnym zanikiem wygłosowego *-z* (< **-zъ*) w często używanym wyrazie. Najbliższe odpowiedniki w tym samym znaczeniu: stind. *ahám*, awest. *azəm*, goc. *ik*, stwniem. *ih* (dziś niem. *ich*), łac. *egō*, gr. *egṓ* / *egṓn*. Fakty innych języków ie. wskazują na pie. zaimek 1. osoby **eǵ(h)om*, podczas gdy formy słow. wyprowadzać trzeba z bliskiej prapostaci **ēǵ(h)om*, z niejasną długością nagłosowej samogłoski. Formy przypadków zależnych *mnie* (dop., cel., miejsc.), *mię* (bier.), *mną* (narz.) kontynuują psł. **mene* (dop.), **mьně* (cel., miejsc.), **mę* (bier.), **mьnǫ* (narz.), oparte na pie. **me-* będącym podstawą przypadków zależnych zaimka osobowego dla pierwszej osoby l. pj.

jabłko od XV w. (stp. też *jebłko*) 'owoc jabłoni', dial. też 'jabłoń', także o innych kulistych owocach, np. 'owoc kasztanowca w zielonej łupinie; ziemniak', 'grdyka, jabłko Adama', 'mięśnie konia uwypuklone pod skórą', kasz. *jabko* 'jabłko', 'źrenica' (= *očnė jabko*), 'rzepka w kolanie', *jabka* mn 'kręgi, koła na sierści konia, świadczące o jego dobrym wyglądzie'; zdr. *jabłuszko*. Ogsł.: cz. *jablko*, r. *jábloko*, cs. *(j)ablъko* (/ *(j)ablъka* ż), słwń. *jábolko*. Psł. **ablъko* 'owoc jabłoni, jabłko', od pie. dial. **ābl̥ū-* 'jabłko' (rozszerzonego w słow. za pomocą przyr. **-ko-*, nawarstwionego na wcześniejszy temat na **-ū-*; pierwotne pie. **ābl-* 'jabłoń' należało do tematów spółgłoskowych na **-l-*), por. pokrewne lit. *obuolỹs* / *óbuolas* 'jabłko', łot.

âbuolis / *âbuolds* 'ts.'. — Od tego *jabłkowy*, *jabłeczny*.

jabłoń ż od XV w. (stp. też *jebłoń*) 'drzewo owocowe Malus', dial. też *jabłonia*, kasz. *jabłóń*, *-ońe* 'jabłoń' (też 'pelargonia, Geranium'); zdr. *jabłonka*. Ogsł.: cz. *jabloň* 'jabłoń', r. *jáblon'* 'ts.', cs. *(j)ablanъ* 'ts.', ch./s. *jȁblan* m 'topola włoska, Populus pyramidalis', daw. i dial. 'jabłoń'. Psł. **ablonъ* (/ **ablanъ*) ż 'drzewo owocowe jabłoń, Malus', od pie. **ābl-* 'jabłoń' (zob. *jabłko*), z przyr. **-onъ* / **-anъ*.

jad od XIV w. 'substancja trująca wytwarzana przez organizmy żywe', dial. 'złość, wściekłość, gniew', kasz. *jâd* 'jad, trucizna', 'złośliwość', 'drobny grad'. Ogsł.: cz. *jed* 'trucizna, jad', r. *jad* (dial. też *èd* / *ad*) 'trucizna, jad', scs. *jadъ* 'ts.'. Psł. **ědъ* 'wydzielina toksyczna w gruczołach niektórych zwierząt, substancja toksyczna wydzielana przez rośliny, trucizna', prawdopodobnie rzecz. odczas. od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] 'jeść' (zob. *jeść*), z pierwotnym znaczeniem 'jedzenie, jadło, pokarm' (por. cs. *ědъ* 'jedzenie, pokarm'). W takim razie rozwój znaczenia 'jedzenie, pokarm' > 'trucizna', przy czym nowe znaczenie uznać trzeba za eufemistyczne (gdyż, jak pisze Brückner, „*jad* zadawano w jadle" i, trzeba dodać, w napojach); podobny rozwój znaczeniowy występuje też w innych językach, np. franc. *poison* 'trucizna' < łac. *pōtiōnem*, bier. od łac. *pōtiō* 'napój, picie; lekarstwo' i 'trucizna'. — Od tego *jadowy* (od XV w.), *jadowity* (od XV w.).

jadać od XV w. 'często lub czasami jeść, stołować się', kasz. *jadac*, *jâdâ* 'jadać'; z przedr. *najadać się*, *objadać*, *podjadać* (daw. 'podgryzać od spodu'), *pojadać*, *przejadać*, *ujadać*, *wyjadać*, *zajadać*, *zjadać*. Ogsł.: cz. *jídat*, r. *edát'*, słwń. *jèdati*, scs. tylko z przedr. *sъn-èdati* 'zjadać' (zob. *śniadanie*). Psł. **èdati* 'jadać, wielokrotnie jeść', czas. wielokr. od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] 'jeść' (zob. *jeść*). — Od tego *jadalny*, *jadalnia*; od czas. przedrostkowego *podjadek*: *turkuć podjadek* 'owad Gryllotalpa gryllotalpa, żywiący się korzonkami kiełkujących roślin' (daw. XVI w. *podjadek* 'to, czym można sobie podjeść, jedzenie').

jadło od XV w. (daw. też *jedło*) 'pokarm, żywność, pożywienie, jedzenie'. Ogsł.: cz. *jídlo* 'jedzenie, pożywienie, strawa; danie, posiłek', r. dial. *élo* 'pokarm', ch./s. *jèlo* 'pokarm, pożywienie, potrawa; posiłek; artykuły spożywcze'. Psł. **ědlo* 'czynność jedzenia' > 'to, co się je, pokarm, pożywienie', pierwotnie nazwa czynności od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] (zob. *jeść*), z przyr. **-lo*. — Od tego złożenia *jadłodajnia*, *jadłospis*.

jaga tylko *baba-jaga* 'wiedźma' od XIX w. Zapożyczenie z r. *bába-jagá* 'zła wiedźma w postaci staruchy' (o pochodzeniu zob. rodzime *jędza*). Innego pochodzenia jest kasz. *jaga* 'kobieta pyskata' (od *jagovac* 'szczekać; gromić, beształ, łajać').

jagła od XV w. 'kasza z prosa', stp. *jagły* mn 'otłuczone ziarna prosa; kasza z prosa', też *jagły morskie* 'roślina Lithospermum officinale', dial. *jagły* (*jegły*) 'kasza jaglana', kasz. *jagła* 'proso, gryka, bukwita'. Ogsł.: cz. *jáhla* 'ziarno prosa bez łuski', *jáhly* mn 'kasza jaglana, jagły', strus. *jaglъ* 'kasza', słwń. *jâgla* 'ziarno prosa', *jâgli* mn 'kasza jaglana'. Psł. **jagъla* (może też **jagъlъ* m i **jagъlo* n) 'ziarno prosa obtłuczone, bez łuski', wyraz wyłącznie słow., bez pewnej dalszej etymologii. — Od tego *jaglany*.

jagnię *jagnięcia* od XV w. (stp. też *jegnię*) 'młoda owca', kasz. *jagńą*, *-ńëca* / *-ńąca* 'jagnię'; zdr. *jagniątko*. Ogsł.: cz. *jehně*, *jehněte*, ukr. *jahnjá*, *janjáty*, scs. *agnę*, *agnęte*. Psł. **agnę*, **agnęte* 'młoda owca, jagnię', z przyr. **-ęt-* (tworzącym nazwy młodych istot) od niezachowanego psł. rzecz. *†agnъ*, na który pośrednio wskazują też inne utworzone odeń derywaty: pierwotne psł. zdr. **agnьcь* 'jagnię' (por. stcz. *jěhnec* 'jagnię', r. *ágnec* 'baranek ofiarny, hostia', scs. *(j)agnьcь* 'jagnię, baranek') i czas. odrzecz. **agniti (sę)* 'kocić się, o owcy' (por. dł. *jagniś se*, r. *jagníťsja*, ch./s. *jȁgnjiti* / *jȁgnjiti se*). Pierwotne psł. *†agnъ* pokrewne z łac. *agnus* 'jagnię', gr. *amnós* < *abnós* [< **agunos*] 'ts.', irl. *ūan*, cymr. *oen* [< **ognos* < pie. **oguhnos*] 'ts.'; wyrazy te sprowadzają się do pie. **āgu̯ʰno-* / **ōgu̯ʰno-* 'jagnię', wyraz słow. różni się od nich długością samogłoski nagłosowej (kontynuuje prapostać **āgu̯ʰno-* lub **ōgu̯ʰno-*,

z dotychczas nie wyjaśnionym wzdłużeniem samogłoski nagłosowej). — Od tego *jagnięcy*.

jagoda od XV w. 'rodzaj owocu' (też w nazwach roślin, np. *jagoda* lub *czarna jagoda* 'borówka czernica, Vaccinium myrtillus', *wilcza jagoda* 'pokrzyk, Atropa belladonna'), stp., dziś poet. 'policzek', kasz. *jagoda* 'borówka czernica; jakikolwiek owoc o soczystej i mięsistej owocni (np. truskawka, poziomka, jałowiec)', 'lico, policzek'; zdr. *jagódka*. Ogsł.: cz. *jahoda* 'poziomka; jagoda', stcz. też 'policzek', r. *jágoda* 'jagoda', dial. 'poziomka; borówka', scs. *agoda* 'owoc (drzewa)'. Psł. **agoda* 'jagoda', uważane zwykle za derywat od psł. rzecz. *†(j)aga* (na którego istnienie może wskazywać psł. złożenie **vin-jaga* 'jagoda winnej latorośli, winna latorośl', por. ch./s. *vìnjaga* 'dzikie wino; powojnik'), mającego odpowiedniki w lit. *úoga* 'jagoda', łot. *uôga* 'ts.'. Niejasna jest jednak funkcja rzadkiego przyr. **-oda* (występującego także w *lebioda*, *łoboda*, *swoboda*). — Od tego *jagodowy*, *jagodzianka*, *jagodowisko*.

jajo starsza postać *jaje* od XV w., stp. od XV w. *jajce* / *jejce*, od XV w. *jajko*, kasz. *jaje* / *jajo* 'jajko', *jájko* 'jajko'; zdr. *jajeczko*. Ogsł.: cz. *vejce*, dial. *jajo* i *jajko*, r. *jajcó*, ukr. *jajcé*, dial. *jájko*, scs. *aice*, ch./s. *jaje*, zdr. *jajce*. Psł. **aje* 'jajo', zdr. **ajьce* i (płnsł.) **ajьko*, pokrewne z mającymi to samo znaczenie stwniem. *ei* (dziś niem. *Ei*), stnord. *egg*, goc. *ada* [< pgerm. **aiia-* / **aia-*], orm. *ju*, *jvoj* [< **iōio-*], gr. *ōón* [< **ōuom*], łac. *ōvum* [< **ōuom*]. Z pie. dial. **ōio-* < **ōuio-* 'jajo', będącego prawdopodobnie derywatem (ze wzdłużoną samogłoską nagłosową) od pie. **auis* 'ptak' (por. łac. *avis* 'ts.'). — Od tego *jajowy*, *jajowaty*, *jajeczny* (→ *jajecznica*), *jajnik*.

jaki od XV w., stp. zaimek pytajny 'jaki, jakiż, jak wielki', względny, nieokreślony 'jakiś', kasz. *jaki*; przysł. *jako*, stp. od XIV w. *jako* / *jeko* przysł. zaimkowy pytający 'jak, w jaki sposób', przysł. zaimkowy względny '(taki) jak, (tyle) ile, (to samo) co; to jest, mianowicie; właśnie', też przysł. wprowadzający zdania np. sposobowe, czasowe, przyczynowe, podmiotowe, także przysł. nieokreślony 'jakoś, w jakiś sposób'; *jak* od XV w., w stp. *jak* rzadsze od *jako*, w tych samych funkcjach. Por. cz. *jaký* 'jaki', r. dial. *jakój* 'ts.', scs. *jakъ* 'ts.' (w gł. i w płdsł. we wtórnym znaczeniu 'silny, mocny': gł. *jakny* 'mocny, silny, trwały; tęgi, krępy; jędrny', ch./s. *jāk* 'silny, mocny, potężny; gwałtowny'). Psł. **jakъ* 'jaki, który', z dokładnym odpowiednikiem w bałt. (lit. *jóks* / *jōks* 'jakiś, któryś; żaden, nikt'), od psł. zaimka względnego **jь* < pie. **i̯o-* (zob. *iż*), z przyr. **-akъ* (co do budowy por. *owaki*, *taki*). — Od tego *jakość* → *jakościowy*; *jakiś*; *jakikolwiek* 'dowolny, jaki bądź; którykolwiek' (stp. XV w. *jakikolwie* 'jakikolwiek, każdy').

jałmużna od XV w. (stp. też *jamużna* / *jełmużna*) 'wsparcie dane ubogiemu, datek'. Zapożyczenie ze stcz. *almužna* 'jałmużna', przejętego ze stwniem. *almōsan* / *alamuosan* 'ts.' (dziś niem. *Almosen* 'ts.'), będącego pożyczką ze śrłac. *alimosina*, łac. *elēmosina* (*eleemosyna*) 'ts.', którego źródłem było gr. *eleēmosýnē* 'litość; jałmużna'.

jałowiec *jałowca* od XV w. 'iglasty krzew Juniperus', kasz. *jałóvc* / *j̓ałovec* 'ts.'. Płnsł.: cz. *jalovec* 'ts.', r. dial. *jálovec*. Psł. dial. **jalovьcь* 'jałowiec', od psł. **jalovъ* 'jałowy, nieurodzajny, niepłodny' (zob. *jałowy*), z przyr. **-ьcь*. Roślinę nazwano tak z tego powodu, że często nie ma owoców (co do znaczenia por. łac. *iūniperus* 'jałowiec' : *iūnix* 'jałówka'). — Od tego *jałowcowy* (→ *jałowcówka*).

jałowy od XV w. 'nie mająca potomstwa, bezpłodna (o samicy zwierząt)', 'nieurodzajny, dający małe plony lub nie dający ich w ogóle' (przen. 'pozbawiony treści, wyrazu, bezwartościowy, bezużyteczny'), 'nie okraszony, mało pożywny (o pokarmach)', 'sterylny, aseptyczny', techn. 'bezużyteczny', stp. 'niepłodny; nieużyteczny, nie rodzący użytecznych owoców', kasz. *jałovi* 'jałowy, nieurodzajny; bez tłuszczu; pusty'. Ogsł.: cz. *jalový* 'jałowy; czczy, pusty; płonny; nieużyteczny', r. *jálovyj* 'jałowy', ch./s. *jȁlov* 'jałowy, bezpłodny, płonny, marny'. Psł. **jalovъ* 'jałowy, nieurodzajny, niepłodny', zapewne pokrewne z gr. *hálios* [< pie. **i̯aliio-*] 'jałowy, niepłodny, bezowocny', w takim razie przym. psł. kontynuuje przypuszczalną formę pie. **i̯aleuo-*. — Od tego *jałówka*

i *jałowica* 'młoda krowa nie mająca jeszcze potomstwa'; *jałowość*; *jałowieć*, *wyjałowić*. Zob. też *jałowiec*.

jama od XIII w. 'znaczne wgłębienie gruntu, dół, loch, jaskinia', kasz. *jama* 'jama, nora, dół wydrążony w ziemi, służący za piwnicę', 'kuchnia', rubasznie 'usta, gęba', *jamë* mn 'wyboje na drogach'; zdr. *jamka*. Ogsł.: cz. *jáma* 'dół, jama; kopalnia', r. *jáma* 'jama, dół, loch', scs. *jama* 'jama'. Psł. **jama* 'dół, jama', zapewne od pie. pierwiastka **i̯ām-* 'kopać' (do którego zalicza się gr. *di-amáō* 'wykopuję', *ámē* 'motyka'), zatem pierwotne znaczenie 'to, co jest wykopane'. — Od tego *jamisty*, *jamnik*.

jar od XVI w. 'wąwóz, parów'. Prawdopodobnie zapożyczenie z ukr. *jar* 'jar, wąwóz, parów w lesie' (dial. podh. *jarek* 'potoczek, rów' zapożyczone ze słc. *jarek* 'ts.'), por. też r. *jar* 'jar', cz. *jarek* 'rów wymyty przez wodę, bruzda', słwń. *járek* 'rów, jar, wąwóz; kanał, fosa'. Zapewne zapożyczenie z tur. *jar* 'przepaść, urwista skała; stromy brzeg; wir, odmęt' do wschsł., skąd różnymi drogami przeszło do innych języków słow.

jarmark od XV w. 'targ odbywający się regularnie (dawniej raz w roku) w określonym czasie', stp. 'podarunek przywieziony z jarmarku', w gwarach często *jarmak* lub *jarmarek*, kasz. *jârmark* 'jarmark'. Por. cz. *jarmark* 'doroczny targ'. Zapożyczenie ze śrwniem. *jārmarket*, dziś niem. *Jahrmarkt* 'doroczny targ' (złożenie z niem. *Jahr* 'rok' i *Markt* 'targ'). — Od tego *jarmarczny*.

jary I od XIV w. 'siany na wiosnę (o zbożu)', stp. też 'przeznaczony pod wiosenny zasiew zboża (o polu)', w XVI w. też 'jasny, biały, czysty, klarowny, przedni' (por. stp. XV w. *jarzany* 'biały, jasny, świeży (o wosku)', *jarzęcy* / *jerzęcy* 'ts.', od XVI w. *jarzęcy* / *jarzący* / *jaręcy* 'czysty, jasny, klarowny, przedni': *jaręca mąka*, *miód jarzęcy*, *wosk jarzęcy*), 'bystry, rwący, wezbrany w czasie wiosny' (te ostatnie znaczenia mogą jednak należeć do *jary* II), kasz. *jari* 'jary, tegoroczny, wiosenny'. Ogsł.: stcz. *jarý* 'wiosenny', cz. dial. *jarý žito* 'jare zboże', strus. *jaryj* 'wiosenny, jary', ch./s. *jārī* 'jary, wiosenny, letni, tegoroczny'. Psł. **jarъ* 'wiosenny', od tej samej podstawy co psł. rzecz. **jarъ* / **jarъ* / **jaro* / **jara* 'wiosna' (por. p. daw. od XV w. *jarz* 'wiosna; zasiew wiosenny', daw. i dziś dial. też *jar* 'ts.', cz. *jaro* 'wiosna', *jař* 'zboże jare', stcz. *jěř* 'wiosna', strus. *jara* 'wiosna', *jarъ* 'zboże jare', ukr. *jar ż* 'wiosna, zasiew wiosenny', ch./s. *jār ż* 'zasiew wiosenny', *nȁ jār* 'na wiosnę'), pokrewny z goc. *jēr* 'rok', stwniem. *jār* (dziś niem. *Jahr*) 'ts.', stang. *gēar* (dziś ang. *year*) 'ts.', gr. *hóra* 'pora roku; rok; czas, odpowiednia pora', awest. *yārə* 'rok', wszystkie od pie. **i̯ēro-* / **i̯ōro-* 'rok, wiosna'.

jary II od XV w. 'krzepki, czerstwy, dziarski' (dziś tylko w wyrażeniu *stary, ale jary*), stp. 'krzepki, jurny, rozwiązły', kasz. *jari* 'czerstwy, krzepki, dziarski', 'przeraźliwy, krzykliwy (o głosie)'; por. daw. w XVI w. *jarki* 'prędki, szybki, rączy'. Ogsł.: dł. *jěry* 'porywczy; nieokrzesany; bezlitosny', stdł. 'bujny, jurny, lubieżny', gł. *jěry* 'cierpki', cz. *jarý* 'żwawy, dziarski', r. *járyj* 'zawzięty, zażarty', scs. *jarъ* 'srogi, surowy', słwń. *jār* 'gwałtowny, gniewny'. Psł. **jarъ* 'palący, piekący, mocny', zestawiane z gr. *dzōrós* 'czysty, krzepki (o winie)', później 'czynny, żwawy', oba wyrazy zapewne z pie. **i̯ōro-* 'rozdrażniony'.

jarząb *jarzębu* / *jarzęba* od XVIII w. 'drzewo lub krzew Sorbus', dial. *jarząb* / *jabrząb* / *jabrządź* i *jarząbek* / *jabrząbek*, kasz. *jaŕąbk* / *jařëbâk* 'Sorbus aucuparia'; wcześniej, od XV w. *jarzębina* 'drzewo Sorbus aucuparia', dial. *jarzębina* / *jabrzębina* / *abrzędzina*, kasz. *jařąbina* / *jařëbina* / *jaŕbina*, słowiń. *řëbina* 'ts.'. Ogsł.: cz. *jeřáb*, dial. też *jařab*, r. *rjabína*, ukr. *horobýna*, dial. *orobýna* / *orjabýna*, słwń. *jerebína* 'owoc jarzębu'. Psł. **ěrębъ* / **erębъ* / **orębъ* / **rębъ* 'jarzębina i jej owoce', od pie. przym. **ĕrĕb(h)-* / **ŏrŏb(h)-* 'ciemnoczerwony, brązowy' (por. stwniem. *erpf* 'ciemny, ciemnobrunatny', stisl. *iapr* 'brunatny', gr. *orphnós* 'ciemny'), w słow. z unosowieniem samogłoski rdzennej. Drzewo nazwano od charakterystycznych czerwonych owoców.

jarząbek *jarząbka* od XVI w. 'ptak łowny Tetrastes bonasia', kasz. *jaŕąbk* 'kogut jarzębiaty'; w stp. od XV w. i dziś dial. *jarząb* 'jarząbek'. Por. cz. *jeřáb* 'żuraw', *jeřábek* 'jarząbek', br. dial. *órab* 'jarząbek', ch. dial.

czak. *jàrēb / òreb* 'kuropatwa'. Psł. **ěrębь* 'jarząbek', od tej samej pie. podstawy co nazwa drzewa *jarząb* (zob.). — Od tego *jarzębaty / jarzębiaty* 'nakrapiany jednym kolorem (czarnym lub brązowym), pstrokaty (o ptakach)', kasz. *jařąbati / jařąb́ati* 'pstrokaty, nakrapiany, siwy'.

jarzmo od XIV w. (stp. też *jerzmo / jirzmo*) 'drewniana uprząż dla bydła roboczego', przen. 'ciężar, brzemię, pęta, niewola', techn. 'urządzenie lub część mechanizmu przytrzymująca, wzmacniająca, spinająca coś', kasz. *jeřmo / jěřmo / jěřmo / jiřmo* 'jarzmo', przen. 'odzież zbyt obszerna'. Ogsł.: słc. *jarmo*, r. *jarmó* (dial. *armó* 'drewniana część sochy'), scs. *jarьmъ*, ch./s. *járam, -rma*. Psł. **arьmo / *arьmъ* 'drewniana uprząż na woły, jarzmo', od pie. **ar(ə)-* 'łączyć, spajać' (por. prapokrewne gr. *armós* 'spojenie, przymocowanie; kołek', *árma* 'zaprzęg, wóz bojowy', łac. *arma* 'broń, zbroja, sprzęt'), z przyr. **-ьmo / *-ьmъ*. Pierwotne znaczenie 'to, co łączy, spaja zwierzę pociągowe z ciągnionym przez nie narzędziem do orania lub pojazdem'. — Od tego *jarzmowy*.

jarzyć się od XIX w. 'żarząc się, świecić słabym blaskiem', 'błyszczeć się, lśnić; wyglądać jaskrawo, barwnie, płonąć barwami', kasz. *jařëc* 'żarzyć, palić'; z przedr. *rozjarzyć*. Ogsł.: gł. *jěrić so* 'paczyć się (z gorąca), krzywić się; boleć; gniewać się', r. *jaríťsja* 'wpadać we wściekłość; szaleć', scs. *jariti sę* 'gniewać się', ch./s. *járiti* 'podsycać ogień; jątrzyć'. Psł. **jariti* 'płonąć, grzać', czas. odprzym. od psł. **jarъ* 'palący, piekący, mocny' (zob. *jary* II).

jarzyna 'roślina warzywna, warzywo', 'potrawa z warzyw', stp. od XIV w. *jarzyna / jerzyna* 'zboże jare, siane na wiosnę', 'kasza (głównie ze zbóż jarych)'; zdr. *jarzynka*. Od przym. *jary* 'wiosenny' (zob. *jary* I), z przyr. *-ina*. Pierwotne znaczenie 'wiosenne rośliny'. Od tej samej podstawy (z semantycznym nawiązaniem do *jarzyna* 'potrawa z warzyw') późne sztuczne neologizmy: *jarski* od XX w. 'składający się z jarzyn, bezmięsny', *jarosz* od XIX w. 'wegetarianin'.

jasiek *jaśka* od XVIII w. 'mała poduszka pod głowę'. Zapewne zapożyczenie z ukr. *jásyk* 'poduszeczka', które etymologia ludowa przekształciła przez skojarzenie z imieniem własnym *Jasiek* (od *Jaś*, zdr. od *Jan*). Wyraz ukr. zapożyczony z tur. *yastık* 'poduszka' (skąd też np. ch./s. *jàstuk* 'ts.', bg. *jastъk* 'ts.'). Innego pochodzenia *jasiek* 'odmiana fasoli o dużych ziarnach, jej ziarna', prawdopodobnie od imienia *Jasiek*.

jaskier *jaskra* od XV w. 'roślina Ranunculus', stp. też 'roślina jaskółcze ziele', może także 'żółtawy (o maści końskiej)', dial. również *askier* 'jaskier', *jazgier* 'ts.; roślina brodawnik, Leontodon'. Por. słc. daw. *jásker* 'roślina Batrachium' (zapewne z polskiego zapożyczone np. ukr. dial. *jáskír / jáskor* 'jaskier'). Urzeczownikowiony przym. *jaskry* 'bardzo jasny, rażący blaskiem oczy', psł. dial. **ěskrъ* 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący' (zob. *jaskrawy*). Rośliny nazwane tak z powodu jaskrawej barwy kwiatów. Por. *jaskra*.

jaskinia od XIV w. 'pieczara, grota', w stp. XV–XVI w. starsza postać *jaskini*. Płnsł.: cz. *jeskynè* ż 'jaskinia', ukr. *jaskýnja* 'ts.'. Psł. dial. **ěskyńi* (może z wcześniejszego **ězkyńi*) ż 'naturalne wydrążenie w skale, jaskinia, pieczara', prawdopodobnie od niezachowanego psł. przym. *†ěskъ* (czy też pierwotnie *†ěz-kъ*) 'wydrążony', z przyr. **-yńi* (co do budowy por. *pustynia, świątynia*); w takim razie pierwotne znaczenie 'miejsce wydrążone'. Na hipotetyczny psł. przym. *†ěskъ* czy *†ězkъ* mogą wskazywać przypuszczalne derywaty: dł. dial. *jaśk* 'wlot pewnego typu sieci', słc. *jask* 'tunel', słwń. *jâšek* 'zbiornik wody; dół z wodą', por. związane z tym p. daw. i dial. *jaszcz* 'naczynie drewniane (głównie na masło)', daw. *jaszczek* 'ts.; małe pudełko', dial. *jaszczyk* 'naczynie na masło; pokrywka osłaniająca otwór w wierzchu maselnicy, przez który przechodzi kij'. Prawdopodobnie pokrewne z p. dial. *jaźwa* 'jama; nora borsuka', cz. *jizva* (arch. *jízva*) 'blizna', r. *jázva* 'rana, ranka', daw. 'szczelina, szczerba', scs. *jazva* 'rana', ch./s. *jàzva* 'jama, dziura, nora; jaskinia; rana (nie gojąca się)' < psł. **ězva* 'pęknięcie, rysa (w skórze, w ziemi); rana, ślad po ranie, blizna; dziura, jama, nora' i dalej z lit. *áiža* 'szczelina, szpara', łot. *aĩza* 'ts.' i dalej z lit. *ìžti, yžtù* 'pękać', *eìžti, eižiù* 'łuskać', *éižėti*

'pękać, rozrywać się; łuskać'. Ostateczną podstawą było pie. **aiǵ-* 'pękać'. — Od tego *jaskiniowy* (→ *jaskiniowiec*).

jaskółka od XV w. 'ptak Hirundo', w stp. też *jastkołka* / *jastkułka* 'ts.' (także 'roślina jaskółcze ziele, Chelidonium maius'), kasz. *jaskułka* (*jaskulka*) / *jaskʼulëca* 'jaskółka'; zdr. *jaskółeczka*. Odpowiednik tylko w dł. *jaskolica*, dial. *wjaskolica* 'jaskółka'. Zapewne lokalne przekształcenie ogsł. nazwy tego ptaka z rdzeniem **last-*, zwłaszcza słow. **lastovica* / **lastavica* (por. np. słc. *lastovica*, r. *lástočka*, daw. i dial. *lástka*, dial. też *lástovica*, ch./s. *là̏stavica*, dial. *là̏stovica*), skojarzonej przez etymologię ludową z kontynuantami psł. **jaskati* 'krzyczeć piskliwie, cienkim głosem, piszczeć' (zob. *jazgotać*).

jaskra 'choroba oczu, glaukoma', dial. 'iskra', stp. XV w. 'chrząszcz majowy, Melolontha vulgaris', daw. XVI–XVII w. *jaskierki* mn 'gatunek astra, Aster amellus'; pochodne przym.: stp. XV w. *jaskrzawy* 'z bielmem na rogówce (o oku)', XVI w. *jaskrowaty* 'iskrzący się, wydający blaski (o oczach)', XVIII w. *jaskrawy koń* 'koń mający białe oczy'. Por. br. dial. *jáskorka* 'iskierka'. Psł. dial. **ěskra* 'iskra', urzeczownikowiona forma rodzaju żeńskiego psł. przym. **ěskrъ* 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący' (zob. *jaskrawy*). Por. *jaskier*.

jaskrawy od XVI w. 'mający barwę intensywną, rażący oczy kolorem lub blaskiem, mocno świecący, barwny', przen. 'bardzo wyraźny, dobitny, oczywisty, skrajny, rażący'. Por. gł. *jaskrawy* 'mający intensywną barwę, rażący oczy kolorem, mocno świecący', ukr. *jaskrávyj* 'dający silne, oślepiające światło; mający intensywną barwę', br. *jaskrávy* 'wyraźny; jasny, przekonujący'. Przym. z przyr. *-awy* od p. daw. (XVIII w.) *jaskry* 'bardzo jasny, rażący blaskiem oczy', stp. XV w. *jaskier* 'żółtawy (o maści końskiej)', kasz. *jaskri* 'gwiaździsty, jasny; jaskrawy, jasny, żywy (o kolorach)'; por. stp. XV w. *jaskrzek* 'jaskier'. Psł. dial. **ěskrъ* [< **aisk-ro-*] 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący', archaiczny przym. z przyr. **-rъ* < **-ro-* (co do budowy por. np. *dobry*, *mądry*, *modry*, *mokry*), od pie. **aisk-* 'jasny, świecący' (zob. *iskra*). Por. różniący się przyr. przym. *jasny*, psł. **ěsnъ* [< **ěsk-nъ*] (zob. *jasny*).

jasło zwykle *jasła* mn 'dwustronne koryto z drabinami, w które kładzie się paszę', też ryb. 'krata lub siatka, przez którą przepuszcza się wodę w stawie podczas wybierania ryb', stp. od XIV w. *jasły* / *jesły* czy może *jaśli* / *jeśli* mn 'żłób na paszę dla bydła'; zdr. *jasełka* mn 'widowisko mające za treść narodzenie Jezusa; szopka', stp. od XIV w. *jasłka* czy *jasłki* (w XVI w. *jasłki*, w XVII w. *jasłka*) mn 'żłóbek betlejemski'. Ogsł.: cz. *jesle* ż mn 'żłobek; żłób; jasełka', r. dial. *jásla* mn 'drabina ze żłobem dla zakładania siana bydłu, koniom', scs. *jasli* ż mn 'żłób'. Psł. **ěsli* [< **ěd-sli*] ż mn / **ěsla* [< **ěd-sla*] n mn 'urządzenie do karmienia bydła i koni: drabiny lub żłób z drągów w formie połączonych drabin do zakładania siana, słomy', od psł. **ěsti* [< **ěd-ti*] 'jeść' (zob. *jeść*), nazwa narzędzia z przyr. **-slь* / **-slo*; forma l. mn jest typowa dla wielu prastarych wyrazów oznaczających narzędzia, urządzenia złożone z dwu lub kilku części (por. np. *krosna*, zob. *krosno*).

jasny od XV w. 'świecący, błyszczący, jaskrawy; pełen światła, dobrze oświetlony, widny, pogodny; zbliżony kolorem do białego, przejrzysty', stp. 'lśniący, błyszczący, lśniąco biały', 'piękny', 'pogodny', 'doskonały, sprawny', 'dostojny, sławny', kasz. *jasni* 'jasny; siwy, biały, jasnowłosy; pogodny, bezchmurny'. Ogsł.: cz. *jasný* 'jasny; trzeźwy, bystry; przejrzysty, zrozumiały; czysty, dźwięczny; pogodny, radosny', r. *jásnyj* 'jasny, światły; oczywisty, widoczny; wyraźny, zrozumiały', scs. *jasnъ* 'pogodny; jasny, wyraźny'. Psł. **ěsnъ* 'świecący, błyszczący; pełen światła, widny, bezchmurny, pogodny; nie ciemny, zbliżony barwą do białego, nie zmącony, przezroczysty', zwykle zestawiane z lit. *áiškus* 'jasny', wyprowadzane więc z wcześniejszej prapostaci **ěsk-nъ* [< **aisk-no-*], pokrewnej z psł. **ěsk-rъ* [< **aisk-ro-*] 'bardzo jasny, rażący oczy blaskiem, błyszczący, mocno świecący' (zob. *jaskrawy*), od pie. **aisk-* 'jasny, świecący' (por. *iskra*, *jaskra*, *jaskrawy*). — Od tego *jaśnieć*, *przejaśnieć*, *zajaśnieć*; *objaśnić* (daw. od XV w. 'rozsławić, uświetnić', 'oświecić, rozjaśnić'), *rozjaśnić*, *wyjaśnić*.

jastrząb *jastrzębia* 'ptak Accipiter', od XVI w. *jastrząb, -ębia*, pierwotnie odmiana twardotematowa: stp. od XV w. *jastrząb, -ba* (i *jestrząb*, z dial. płn. przejściem *ja-* > *je-*), dial. *jastrząb / jastrzęb / jastrąb* 'ts.', kasz. *jastřib / jastřǫb, -ba* 'jastrząb gołębiarz, Astur palumbarius', por. kasz. *jastroχ* 'jastrząb, Accipiter gentilis'. Ogsł.: cz. *jestřáb*, stcz. i dial. *jastřáb*, r. *jástreb*, ch./s. *jȁstrēb*. Psł. **astrębъ* 'jastrząb', prawdopodobnie od psł. przym. *†astrъ* 'szybki, bystry' (na który wskazuje słc. dial. *jaster* 'szybkie, bystre spojrzenie', ukr. dial. *jáster* 'jastrząb' i derywaty, np. cz. dial. *jastřiť* 'bystro patrzeć', słc. *jastriť* 'patrzeć przenikliwie, bystro spoglądać'), z rzadkim przyr. **-ębъ* (por. *jarząb* i bliskie pod względem budowy nazwy ptaków *gołąb, jarząb*, zob. *jarząbek*). Podstawowy przym. *†astrъ* [< **ās-ro-*] (z wstawnym *-t-*, por. *ostry, struga*), zapewne z poza tym niepoświadczonego pie. **ōk̑-ro-*, paralelnego do pie. **ōk̑-u-* 'szybki' (z którego np. gr. *ōkýs*, stind. *āśú-*, awest. *āsu-* 'szybki'). Pierwotne znaczenie zatem 'ptak szybki, bystry', w związku z szybkością lotu tego drapieżnika w czasie ataku na upatrzoną ofiarę albo też z jego bystrym wzrokiem pozwalającym wypatrzyć łup z dużej wysokości. Paralelę semantyczną można widzieć w łac. *accipiter* 'duży ptak drapieżny, jastrząb', pierwotnym złożeniu pokrewnym z gr. *ōký-pteros* 'szybko lecący'. — Od tego *jastrzębi*.

jaszczurka od XVI w. 'gad Lacerta', stp. XV–XVII w. *jaszczorka / jeszczorka*, kasz. *vèščórka / viščórka* 'Lacerta agilis'; z innym przyr.: stp. XV w. *jeszczerzyca* (i *wieszczerzyca*, z protetycznym *w-*), kasz. *vèšč'eřëca / viščʲeřëca* 'Lacerta agilis'. Ogsł.: cz. *ještěrka* i *ještěrice*, r. *jáščerka* i *jáščerica*, słwń. dial. *jâščerica*. Psł. **aščerъka / *aščerica* (czy raczej **ěščerъka / *ěščerica*) 'jaszczurka', prawdopodobnie nazwy samicy (z przyr. **-ъka* i **-ica*) od psł. **aščerъ* (bądź **ěščerъ*) 'zwierzę z gromady gadów Sauria, zwłaszcza jaszczurka, salamandra' (por. stp. XV w. *jaszczor* 'jaszczurka', cz. *ještěr* 'smok', stcz. *jěščěr* też 'jaszczurka', ukr. *jáščir, jáščera* 'jaszczur, salamandra', scs. *ašterъ* 'jaszczurka'), bez pewnej dalszej etymologii. Nie można wykluczyć związku z podstawą **ěsk-* psł. **ěsk-yńi* 'jaskinia, pieczara' czy utworzonym od niej rzecz. **ěščь* [< **ěsk-jь*] (zob. *jaskinia*), w takim razie podstawowy rzecz. **ěščerъ* [< **ěsk-erъ* lub **ěšč-erъ*] byłby derywatem z przyr. **-erъ* tworzącym nazwy samców (por. *gąsior, kaczor*, zob. *gęś* i *kaczka*), z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'zwierzę jaskiniowe'.

jatka od XIV w. 'kram, sklep z mięsem', daw. 'miejsce uboju bydła, rzeźnia', przen. (zwykle *jatki* mn, początkowo *jatki mięsne*) 'o krwawej bitwie, bójce, rzezi', stp. 'kramik, budka z żywnością (mięsem, rybami, chlebem), z wyrobami i usługami rzemieślniczymi (np. szewskimi, krawieckimi)', w XVI w. 'budka, szałas, namiot przenośny'. Zachsł.: dł. daw. *jatka* 'rzeźnia', gł. *jětka* 'chata', *hětki* mn 'budki, kramy', cz. *jatka*, zwykle *jatky* mn 'rzeźnia', przen. 'rzeź, masakra', dial. *jatka* 'sklep mięsny', stcz. *jatka* 'chatka, nędzna chałupa; świątynia pogańska; jaskinia' (z polskiego zapewne zapożyczone ukr. *játka* 'budka, kramik na jarmarku, zwłaszcza z mięsem', dial. 'przybudówka koło chaty', br. arch. *játka* 'budka, ruchomy kram z mięsem', *játki* mn 'budki z artykułami spożywczymi'). Psł. dial. **jatъka* to zapewne 'mała przenośna budka, mały szałas, namiot', zdr. z przyr. **-ъka* od psł. **jata* 'przenośna, ruchoma budka, szałas, namiot' (zob. *wiata*).

jawa od XV w. (stp. w XV w. jeden przykład *na jawie*) 'stan świadomego reagowania na bodźce zewnętrzne; rzeczywistość', daw. też *jaw* (w XVI w. częstsze od *jawa*) 'jawa', dziś *wyjść na jaw* 'stać się wiadomym, znanym', kasz. *java* 'jawa'. Por. cz. *jev* m 'zjawisko', słc. *jav* 'ts.'. Rzecz. wtórnie utworzony na podstawie pierwotnego przysł. *na jawie* od XV w. 'nie we śnie, w rzeczywistości', w XVI w. też 'na wolnej przestrzeni, nie pod dachem', kasz. *na javė* 'na jawie'; por. cz. *najevě* 'w stanie czuwania, nie we śnie', *býti najevě* 'być jasnym, widocznym', r. *najáve* 'jawnie, widocznie, jasno', scs. *(j)avě* 'jawnie, publicznie; jasno, otwarcie; rzeczywiście, faktycznie'. Psł. przysł. **avė* 'w stanie czuwania, nie we śnie', pokrewny z lit. daw. *ovyje* 'na jawie, nie we śnie', stind. *āvíṣ*

'jawnie', awest. *āviš* 'ts.', ostatecznie od pie. **au̯-* 'postrzegać zmysłami, pojmować'.

jawić się od XVII w. (ale od XIV w. z przedr.) 'stawać się widocznym, wynurzać się z tła', przest. *jawić* 'czynić jawnym, okazać, objawić'; z przedr. *objawić* od XIV w., *przejawić* (stp. od XV w. *przejawić* 'umożliwić zobaczenie, pokazać', w XIV w. *przejawienie* 'ukazanie się'), *wyjawić, zjawić się* od XIV w.; wielokr. *jawiać się* daw. od XVI w. 'stawiać się przed kimś, przedstawiać się', dziś tylko z przedr. *objawiać, przejawiać, wyjawiać, zjawiać się*. Ogsł.: cz. *jevit* 'przejawiać, okazywać', *jevit se* 'przejawiać się, uwidaczniać się', r. *javít'* 'objawić, okazać, przedstawić', scs. *(j)aviti, (j)avljǫ* 'ujawnić, pokazać, okazać, objawić, podać do wiadomości'. Psł. **aviti, *avǫ* 'czynić jawnym, widocznym, znanym', czas. odprzysłówkowy od psł. **avè* 'w stanie czuwania, nie we śnie' (zob. *jawa*). — Od czas. przedrostkowych *objaw, przejaw; zjawa; zjawisko*.

jawny od XIV w. 'nieukrywany, publiczny; wyraźny, oczywisty', stp. *jawny / jawni / jewni* 'nieskrywany, nietajny, widoczny, oczywisty, wiadomy, znany; mający urzędowy charakter, publiczny; wszystkim dostępny, dla wszystkich otwarty', w XVI w. też 'wydatny, okazały', 'znajdujący się na otwartej przestrzeni, pod gołym niebem', 'posiadający wylot, otwarty', kasz. *javni / jâvni* 'jawny, publiczny, głośny'. Ogsł.: dł. *jawny* 'otwarty, odkryty, publicznie widomy, jasny, wyraźny', r. *jávnyj* (*jáven*) 'jawny, widoczny, oczywisty', ch./s. *jâvan* 'jawny, publiczny'. Psł. **avьnъ* 'nieskryty, publicznie wiadomy, widoczny', przym. odprzysłówkowy z przyr. *-ьnъ* od psł. **avè* 'w stanie czuwania, nie we śnie' (zob. *jawa*).

jawor od XII w. 'drzewo Acer'. Ogsł.: cz. *javor* 'klon', r. *jávor*, bg. *jávor* (dial. *ávor*), w scs. tylko przym. *avorovъ* 'jaworowy'. Psł. **avorъ* 'jawor, Acer', wczesne zapożyczenie z któregoś języka germ., może ze stwniem. płd. (bawarskiego, szwajcarskiego) **āhor* 'jawor' (z którego niem. dial. w Karyntii *ǭr* 'ts.'), będącego wariantem stwniem. *ahorn* (dziś niem. *Ahorn*) 'ts.'. Wyraz germ. pokrewny z łac. *ācer* 'jawor', gr. *ákastos* 'ts.', prawdopodobnie od pie. **ak-* 'ostry', nazwa drzewa z powodu kształtu liści.

jaz od XIII w. 'zapora na rzece, tama', 'rodzaj płotu zastawianego na rzece, jeziorze dla połowu ryb', kasz. *jâz, jazu* 'przegroda w poprzek rzeki dla wstrzymywania i łowienia ryb'. Ogsł.: cz. *jez* 'jaz', r. daw. i dial. *ez* (dial. też *jaz*) 'przegroda na rzece, rodzaj płotu z wikliny', ch./s. *jâz* 'parów, jar, przepaść'. Psł. **ězъ* 'naturalna lub sztuczna przegroda na rzece, na jeziorze', pokrewne z lit. *ežė* 'miedza, granica; bruzda między grządkami; płytkie miejsce w zalewie', łot. *eža* 'miedza', stpr. *asy* [< **azē*] 'miedza', orm. *ezr* 'brzeg, granica', prawdopodobnie z pie. rzecz. pierwiastkowego **ēǵʰ-* / **eǵʰ-* lub pie. rzecz. heteroklitycznego **ēǵʰ-r̥, *eǵʰ-en-* 'jaz, tama, nasyp' (wtórnie może 'brzeg, miedza'). Zob. pokrewne *jezioro*.

jazda od XV w. 'jechanie, podróż', 'wojsko walczące konno, konnica', w stp. też 'wyprawa wojenna, przemarsz', kasz. *jazda* 'jazda' (słowiń. *jazda* 'kołek, o który opiera się wiosło; otwór z burcie łodzi na widełki wiosłowe'). Ogsł.: cz. *jízda* 'jazda, podróż, przejazd; konnica', r. *ezdá* 'jazda', bg. *jazdá* 'jazda', słwń. *jézda* 'jazda (wierzchem)'. Psł. **jazda* / **jězda* 'jeżdżenie, jazda, podróż', archaiczna nazwa czynności od psł. czas. **jati, *jadǫ* bądź **jěti, *jědǫ* 'jechać' (zob. *jechać*), z przyr. **-zda* (co do budowy por. *bruzda, uzda*); nie można wykluczyć, że wyraz jest oparty na temacie czasu teraźn. **jad-* / **jěd-* i został utworzony za pomocą przyr. **-da* (**jad-da* / **jěd-da* > **jazda* / **jězda*, z regularną zmianą fonetyczną **dd* > **zd*, paralelną do częstej zmiany bezdźwięcznej grupy spółgłoskowej **tt* > **st*).

jazgarz od XVIII w. 'ryba Acerina cernua', daw. XVII w. *jazgierz*, dial. *jazgar* / *jazgier* 'ts.'. Por. ukr. dial. *jazhar* / *jázgur* / *jázhir* i *jaškar* / *jazkar* 'ts.', br. dial. *jadžgár* / *jažhúr* 'ts.'. Płnsł. **ězgarъ* (może też **ězgorъ* / **ězgurъ* / **ězgъrъ*) 'jazgarz', od rdzenia **ězg-*, por. bliskie wyrazy w bałt.: lit. *ežegỹs* / *egžlỹs*, dial. *ežgỹs* i *ežgė̃* 'jazgarz', stpr. *assegis* 'okoń' (formy bałt. zdają się wskazywać na pierwotne **ězg-*, podczas gdy wyrazy słow. na **ězg-*), z przyr. z *-r-*. Od tego samego rdzenia inaczej utworzone p. daw.

od XV w. i dziś dial. *jażdż* (stp. też *jaszcz* i *jeżdżyk*, w XVII w. *jeździk*) 'jazgarz', kasz. *jāżź*, *jażźa* 'ts.', por. cz. *ježdík* 'ts.', słc. dial. *ježdík* 'ts.', z prapostaci **èždžь* < **ězg-jь*. Rdzeń **ězg-* może pokrewny (ale szczegóły stosunku obu postaci niejasne) z psł. **eźь* 'jeż' < pie. **eghi-* 'żmija' (zob. *jeż*), nazwy ryby miały przypuszczalnie pierwotne znaczenie 'podobny do jeża, mający jego cechy', powodem nazwania były kolce na głowie ryby i jej kolczasta płetwa grzbietowa.

jazgotać *jazgoczę* (*jazgocę*) od początku XX w. 'mówić, rozmawiać krzykliwie, piskliwie', 'wydawać głośne, hałaśliwe dźwięki, hałasować', kasz. *jazgotac* 'pleść, gadać'; *jazgot* 'wrzawa, harmider, głosy przeraźliwe, przykre', kasz. 'gadanina, paplanina; gaduła, człowiek szwargocący', słowiń. 'gwara, żargon'. Czas. intensywny z przyr. *-ot-* od **jazgać*, na który wskazuje dial. (na Kujawach) rzecz. odsłowny *jazganie* 'jazgotanie', kasz. *jazgac* 'szczekać, ujadać; dużo mówić, pleść' (por. też kasz. *jazgolëc* 'biadać, stękać, jęczeć, piszczeć', z przyr. *-ol-*). Podstawowy czas. **jazgać* to wariant fonetyczny czas. **jaskać*, poświadczonego w kasz. *jaskac*, *jaśćą* 'paplać, pleść; szczekać, ujadać (o psie)', por. też jego wariant morfologiczny: p. dial. płd. *jaszczeć* 'jazgotać, mówić bez przerwy, szybko; (piskliwie) krzyczeć; krzykliwie śpiewać; krzyczeć, kłócić się'. Czas. **jaskać* (kasz. *jaskac*) ma odpowiedniki w zachsł. i płdsł.: cz. *jaskat* 'krzyczeć, piszczeć', dial. 'wykrzykiwać z radości', słc. *jaskať* 'ts.', słwń. *jāskati* 'głośno krzyczeć; gdakać' (por. także wariant z *-s-* : cz. *jásat* 'wykrzykiwać z radości', dial. 'gadać bez przerwy', słc. *jasať* 'radować się; wiwatować; szaleć'). Psł. **jaskati* (/ **jasati*) 'krzyczeć piskliwie, cienkim głosem, piszczeć', czas. z przyr. **-sk-* (/ **-s-*) od dźwkn. wykrz. *ja!*. — Od tego *jazgotliwy*.

jaź od XVII w. 'ryba Leuciscus idus', stp. od XIV w. *jazic* 'jaź; jesiotr, Acipenser sturio', w XVI w. także *jaźwica* 'jaź'. Ogsł.: dł. *jaz*, gł. *jaz* i *jazyca*, r. *jaž*, ch./s. *jāz*, słwń. *jēz*. Psł. **jazь* (czy może **ězь*) 'jaź', bez prawdopodobnej etymologii.

jaźń ż 'świadomość własnej osobowości'. Sztucznie utworzony w 1. połowie XIX w. przez B. Trentowskiego termin filozoficzny, od zaimka *ja* (zob.) z przyr. *-źń* (wyabstrahowanym z wyrazów typu *bojaźń*, *przyjaźń*). Od tej samej podstawy z innymi przyr., np. cz. *jáství*, ch. *jástvo* 'ts.'.

jąć, *jął*, *jęła* czas. używany współcześnie tylko w bezokol. i w czasie przeszłym 'zacząć, począć', *jąć się* 'zabrać się, wziąć się do czegoś, zacząć coś robić', stp. od XIV w. *jąć*, *imę* (z pełną odmianą) 'wziąć, chwycić, trzymać; wziąć w pęta, więzy, areszt, pojmać w niewolę', 'złowić (ryby)', 'wziąć, przyjąć', 'ująć, zamknąć brzegami', 'pojąć, zrozumieć', 'zacząć (świadomie) jakąś czynność', *jąć się kogoś, czegoś* 'chwycić jako swoją własność, zgłosić pretensje jako do swej własności; posłużyć się kimś, czymś jako środkiem prawnym', kasz. *jǫc* / *jic*, *jǫł*, *jąła* 'zacząć', *jǫc są* / *jic są* 'wziąć się do czegoś, chwycić się'; pełną odmianę zachowały czas. przedrostkowe: *nająć* (→ *podnająć*, *wynająć*), *odjąć* (stp. też *otjąć*), *pojąć*, *podjąć*, *przejąć*, *przyjąć*, *ująć*, *wyjąć*, *wziąć* (zob.), *zająć* (stp. 'pożyczyć', 'zagarnąć, zabrać'), czas teraźn. *najmę*, *odejmę*, *pojmę* itd.; wielokr. *-jmować*: tylko z przedr., np. *najmować*, *odejmować*, *pojmować*, *przyjmować*. Ogsł.: cz. *jmout*, *jmu*, stcz. *jieti*, *jmu*, r. dial. *jat'*, *imú* / *mu*, scs. *jęti*, *imǫ*. 'ująć, chwycić' Psł. **(j)ęti*, **(j)ьmǫ* 'wziąć, chwycić rękami, schwytać, złapać, ująć; zacząć, rozpocząć', najbliższe odpowiedniki: lit. *imti*, *imù* (dial. też *(j)emù*) 'wziąć, chwycić; otrzymać; zacząć', *imtis* 'wziąć się, zabrać się do czegoś; wziąć sobie; zmagać się, walczyć', łot. *jemt* (*jimt*), *jēmu* 'wziąć', stpr. *īmt* 'ts.', por. też łac. *emō*, *emere* 'kupować, nabywać; pozyskiwać sobie, zjednywać, zdobywać'. Od pie. **em-* 'wziąć, brać'.

jądro od XV w. 'ziarno w łupinie lub pestce owocu', 'gruczoł płciowy męski', przen. 'wnętrze, środek czegoś', stp. 'nasiono, ziarno, pestka w owocu', 'najlepsza część produktów rolnych, sam miąższ', kasz. *jǫdro* 'ziarno owocu znajdujące się w pestce'. Ogsł.: cz. *jádro* 'pestka, jądro', r. *jadró* 'kula; jądro; rdzeń, istota', słwń. *jédro* 'jądro'. Psł. **jędro* 'jądro', zapewne urzeczownikowiony psł. przym. **jędrъ* 'jędrny, krzepki, silny, tęgi' (zob. *jędrny*), pierwotne znaczenie 'to, co jest jędrne, twarde'.

jąkać od XV w. 'mówić niepłynnie, nieskładnie, niewyraźnie', *jąkać się* 'mieć wadę wymowy, zacinać się, mówić niepłynnie', daw. *jękać* 'jęczeć, narzekać; jąkać', dial. 'postękiwać', kasz. *jǫkac są / jikac są* 'jąkać się'; z przedr. *wyjąkać*; jednokr. *jęknąć* 'wydać jęki z powodu bólu', stp. XVI w. *jąknąć* 'bąknąć, pisnąć', dial. 'silnie walnąć', dziś *zająknąć się*. Zachsł. i płdsł.: dł. *jèkaś (se)* 'jąkać się; dyszeć, dostawać zadyszki', cz. *jekat* 'wydawać jęki', *jíkat* 'piszczeć, jąkać się', ch./s. *jȅkati* 'jęczeć; rozlegać się, rozbrzmiewać', *jȅcati* 'płakać, łkać; jąkać się'. Psł. **ękati* (> **ęcati*) 'wydawać niewyraźne dźwięki, jęki; bełkotać, zacinać się przy mówieniu', w związku etymologicznym z psł. **ęćati* 'wydawać żałosne dźwięki, jęki, jęczeć, stękać, zawodzić' (zob. *jęczeć*). — Od tego *jąkała*.

jątrzyć od XVI w. 'wywoływać ropienie', od XV w. *jątrzyć się* 'nie chcieć się goić, ropieć (np. o ranie)', kasz. *jǫtřëc są* 'jątrzyć się, ropieć', 'złościć się, gniewać się'. Ogsł.: cz. *jitřit* 'jątrzyć, drażnić', ukr. *játrýty* 'podrażniać (np. ranę); wywoływać ból, swędzenie', dial. *jatryty ohon'* 'rozniecać ogień', *jatryty koho* 'drażnić, rozdrażniać', scs. z przedr. *ob-ętriti* 'zapalić, rozpalić (o namiętnościach)', *obętriti sę* 'rozpalić się, rozżarzyć się'. Psł. **ętriti* 'powodować stan zapalny, ropienie, drażnić, rozdrażniać', czas. odrzecz. od psł. **ętro*, mn **ętra* 'organy wewnętrzne, wnętrzności, wątroba' (por. cz. *játra* mn 'wątroba', r. *játró*, mn *játra* 'wnętrzności', ch./s. *jȅtra* mn / *jȅtra* ż 'wątroba'). Podstawowy rzecz. **ętro* od pie. **ĕn-tro-* 'wnętrzności' (: **en-tero-* 'wewnętrzny'). Pierwotne znaczenie czas. prawdopodobnie 'drażnić wnętrze, wnętrzności (o procesie chorobowym, stanie zapalnym organów wewnętrznych)'.

jechać *jadę* od XIV w. (stp. też *jachać, jadę*) 'przemieszczać się za pomocą środków lokomocji', stp. także 'napadać, najeżdżać', kasz. *jaχac / jeχac, jadą, jeze / jaχóm, jaχâ* 'jechać'; z przyr. np. *dojechać, najechać, odjechać, przyjechać, wyjechać, zajechać*. Ogsł.: cz. *jechati, jechám*, r. *échať, édu*, scs. *jachati, jadǫ*, słwń. *jâhati, jâham / jâśem*. Psł. **jachati / *ěchati* 'jechać', intensywny czas. z przyr. **-cha-* (por. np. *machać, wąchać*) od psł. **jati, *jadǫ* bądź **jěti, *jědǫ* 'jechać', por. stp. XIV–XVI w. **jać* czy **jeć*, zaświadczone są tylko formy czasu przeszłego *jał, jała, jało, jeli* 'udawać się gdzieś, wyprawiać się, jechać', tak samo do niedawna w kasz. **jac* czy **jec*, realnie zaświadczone są formy *jâł, jała, jeli / jelè* 'jechać', dł. *jèś, jèdu* 'ts.', gł. *jèć, jèdu* 'ts.', cz. *jeti, jedu*, stcz. *jěti, jědu* 'szybko iść, jechać', scs. *préjavъ* 'przeprawiwszy się' (imiesłów czynny czasu przeszłego wskazujący na bezokol. **prě-jati*, z przedr. *prě-*); w części języków słow. (jak w polskim) pozostałościami tego czas. są tylko formy czasu teraźn., np. r. *édu* 'jadę' (bezokol. *échať*). Podstawowy psł. czas. **ěti* czy **jati* (czas teraźn. **ědǫ* czy **jadǫ* z przyr. **-de/do-*, jak w psł. **jьdǫ*, p. *idę*, zob. *iść*) pokrewny z lit. *jóti, jóju* 'jechać konno', łot. *jât* 'jeździć', stind. *yáti* 'idzie, jedzie', od pie. **i̯ā-* 'iść, poruszać się' (utworzonego od pie. pierwiastka **ei̯-* 'iść', zob. *iść*). Por. *jazda, jeździć*.

jeden *jedna, jedno* od XIV w. (stp. też *jaden*) liczeb. główny, kasz. *jeden* też 'pewien, jakiś'. Ogsł.: cz. '1' *jeden*, r. *odín*, scs. *jedinъ*, ch./s. *jȅdan*. Psł. **edinъ* 'jeden', wtórnie przekształcone w części języków słow. w **edьnъ* pod wpływem licznych przymiotników z przyr. **-ьnъ*. Pierwotna postać **edinъ* (kontynuowana przez stp. *jedziny*, zob. *jedyny*) to złożenie part. wzmacniającej, uogólniającej pochodzenia zaimkowego **ed-* (występującej też np. w psł. **edъva*, zob. *ledwie*) jako członu pierwszego, z członem drugim **inъ* o pierwotnym znaczeniu 'jeden', zob. *inny*. W polskim oczekiwalibyśmy postaci *†jedzien*, zamiast którego *jeden* z *-d-* przez analogię do regularnych form *jednego, jednemu* itd., *jedna, jedno*. — Od tego *jednoraki* (utworzone na wzór *czworaki*, zob.); *jedność* (stp. od XV w. 'niepodzielność, wspólność istoty', 'zgoda, jednomyślność', 'społeczność', 'wzajemne stosunki, obcowanie, przebywanie ze sobą') → *jednostka*; liczne złożone przym., np. *jednolity, jednostajny*, stp. od XV w. *jednostajny / jenostajny* 'jednakowy, jednolity', 'tylko jeden, pojedynczy', 'nie dający się rozwiązać, mocny'.

jedenaście liczeb. główny od XIV w., stp. też *jedennaście / jedennaćcie / jedennacie / jednaćcie*, kasz. *jednâsce*. Ogsł.: cz. *jedenáct*, r. *odínnadcat'*, ch./s. *jedànaest*. Psł. **edinъ na desęte* > **edьnъ na desęte* '11', zestawienie złożone z liczeb. **edinъ* > **edьnъ* i wyrażenia przyimkowego **na desęte* (zob. *jeden*, *na* i *dziesięć*), pierwotne znaczenie 'jeden na(d) dziesiątkę'. W językach słow. to zestawienie zrastało się w jedną całość (z jednym akcentem), w związku z czym następowało skracanie członu *-desęte* (> p. *-dcie*, *-ćcie*, *-cie*, *-ście*), zob. *czternaście*. — Od tego liczeb. porządkowy *jedenasty* → *jedenastka*; liczeb. zbiorowy *jedenaścioro*.

jednać od XV w. 'usposabiać do siebie przychylnie, pozyskiwać, zjednywać', 'doprowadzać do zgody, godzić', stp. też 'najmować, przyjmować do służby', w XIV–XVIII w. jako termin prawny 'godzić, doprowadzać do zgody, rozsądzać'; z przedr. *pojednać*, *przejednać*, *wyjednać*, *zjednać*. Zachsł.: gł. *jednać* 'jednać, pojednywać; pertraktować, negocjować, obradować; traktować (o czymś); działać', cz. *jednat* 'działać, postępować; układać się; godzić, najmować', słc. *jednať sa* 'targować się'. Czas. odliczebnikowy od **edьnъ* (zob. *jeden*), pierwotne znaczenie 'powodować stawanie się jednym, jednakim, jednolitym, łączyć w jedno'.

jednaki od XIV w. 'taki sam, jednakowy', w stp. *jednaki / janaki / jenaki* 'ts.', kasz. *jednaki* 'jednaki, jednakowy'. Też *jednak* od XVI w. 'mimo wszystko, przecież', kasz. *jednak* sp. 'jednak, przecież, wszakże', przysł. 'jednakowo, w podobny sposób, tak samo', ze stp. od XIV w. *jednako* (*jenako / janako*) 'jednakowo, tak samo, równo', 'jednak, przecież', dziś dial. *jednako* 'jednakowo'. Ogsł.: cz. *jednakỳ* 'jednaki, równy', w stcz. też 'pojedynczy', r. *odinákij* 'jednakowy, równy', dial. 'jedyny, pojedynczy', ch./s. *jȅdnāk* 'równy, jednakowy'. Psł. **edinakъ*, późniejsze słow. **edьnakъ* 'jedyny; pojedynczy, niezłożony; taki sam, jednakowy; taki sam, niezmienny', przysł. **edinako* > **edьnako*, od psł. **edinъ* > **edьnъ* 'jeden' (zob. *jeden*), z przyr. **-akъ* (co do budowy por. *owaki*, *siaki*, *taki*). — Od tego *jednakowy*.

jednoczyć od XVI w. 'łączyć w całość'; z przedr. *zjednoczyć*. Zachsł.: gł. *je(d)noćić* 'jednoczyć, łączyć', cz. *jednotit* 'ts.', słc. *jednotiť* 'przerywać, przerzedzać'. Czas. odrzecz. od stp. od XIV w. *jednota* 'wspólność, jedność; zgoda, jednomyślność; zgromadzenie', por. gł. *jednota* 'jedność, zgoda, zgodność', cz., słc. *jednota* 'jedność; towarzystwo, stowarzyszenie, związek', utworzonego od liczeb. **edьnъ* (zob. *jeden*), z przyr. *-ota*. W polskim oczekiwalibyśmy postaci czas. *†jednocić*, *†jednocę*, forma *jednoczyć* ma wtórne *-cz-*, może przez analogię do słabo udokumentowanego *jednaczyć* 'czynić jednakim, równać' (od *jednaki*).

jedwab *jedwabiu* od XIV w. 'rodzaj tkaniny', dial. też np. *jedbab / jedbaw / jedwaw / niedwab* 'ts.', kasz. *jedvâb* (też *ńedvâb*), *-vabu / -vaḃu* 'ts.'. Por. cz. *hedvábí / hedbáví* n, poet. *hedváb / hedbáv*, strus. (cs.-rus.) *godoblь / godovablь / godovaplь*. Wędrowny wyraz, za źródło uważa się germ. **gudwabja-* 'droga delikatna tkanina, jedwab'. Do polskiego zapożyczony zapewne ze stcz. *hedváb*. — Od tego *jedwabny* → *jedwabnik*.

jedyny od XIV w. (stp. też *jedziny*) 'tylko jeden; nie mający sobie równego; ukochany, wybrany', stp. także 'samotny, opuszczony'. Kontynuuje psł. liczeb. **edinъ* 'jeden' (zob. *jeden*). Polską zamianę pierwotnej, regularnej postaci *jedziny* przez *jedyny* objaśnia się analogią do liczeb. *jeden* i jego rodziny wyrazowej, zawierających *-d-*.

jegomość od XVI w. (kiedy często *jego mość*, a zwykle *jego miłość*) 'człowiek zazwyczaj starszy, nieznajomy; jakiś człowiek', daw. 'tytuł grzecznościowy używany w stosunku do osób pochodzenia szlacheckiego, pana, gospodarza domu', daw., dziś lud. 'tytuł używany w stosunku do księdza', kasz. *jegomosc*, *-ca / -cè* 'tytuł, którym zwracano się do dziedzica i księdza'. Zrost daw. od XVI w. tytułu grzecznościowego *Jego Mość*, będącego skróceniem często używanego stp. *Jego Miłość*, tytułu grzecznościowego używanego w stosunku do osób o wyższym statusie społecznym. Analogicznie powstał też rzecz. *jejmość* w odniesieniu do kobiety (dziś 'kobieta nieznajoma, zwykle starsza i tęga', kasz. *jèmosc* 'tytuł, którym zwraca-

no się do dziedziczki; przezwisko kobiety udającej panią') z daw. od XVI w. *Jej Mość*, od tytułu grzecznościowego *Jej Miłość*. Zob. *mość*.

jeleń od XIV w. 'zwierzę Cervus elaphus', dial. też *leleń*, kasz. *jelèń*, *-eńa* 'jeleń'; zdr. *jelonek*. Ogsł.: cz. *jelen*, r. *olén'*, przest. i dial. *elèń*, scs. *jelenъ*, *jelene*. Psł. **elenъ* (dial. też **olenъ*) 'jeleń, Cervus elaphus', rzecz. należący pierwotnie do utraconej deklinacji spółgłoskowej na *-n-* (por. scs. dop. *jelene*), mający dokładne odpowiedniki w stlit. *elenis* 'jeleń', gr. *énelos* [< **élenos*] 'jelonek', por. też bliskie lit. *élnias* / *élnis* 'jeleń', cymr. *elain* [< **elənī*] 'łania', gr. *ellós* [< **elnós*] 'jelonek'. Od pie. **el-en-* 'jeleń'. Por. *łania*.

jelito od XV w. 'część przewodu pokarmowego, kiszka', 'rodzaj wędliny w nadzianym jelicie, kiełbasa', *jelita* mn 'wnętrzności', dial. też *lelito* (wyjątkowe już w XVI w.). Ogsł.: cz. *jelito* 'kiszka kaszana', ukr. dial. *jalytý* mn 'wnętrzności', ch. dial. czak. *jèlito* (*jelîto* / *jelīto*) 'rodzaj kiełbasy' i *ȍlito* (*olȉto*) 'jelito, kiszka'. Psł. **elito* (/ **olito*) 'jelito, kiszka', jeden ze słow. wyrazów anatomicznych bez pewnej dalszej etymologii.

jełczeć *jełczeje* od XIX w. 'rozkładać się (o tłuszczach i olejach)', kasz. *jâłćec* 'jełczeć'. Późne poświadczenie wyrazu sugeruje zapożyczenie ze wschsł., por. r. dial. *elčáť* 'ts.', *èlknuť* 'gorzknieć, jełczeć', br. dial. *èlknuc'* 'gorzknieć'. Stąd zapożyczone także p. reg. wsch. *jełki* / *iłki* 'zepsuty, gorzkawy, zjełczały', por. br. dial. *èlkij* 'zgorzkniały, ostry w smaku, z nieprzyjemnym zapachem', ukr. reg. *ílkyj* / *jelkýj* 'gorzki, zgorzkniały', r. *èlkij* 'gorzki, zgorzkniały', bez pewnej etymologii.

jemioła od XV w. 'roślina pasożytująca na drzewach, Viscum (album)' (w XV–XVI w. też *wodna jemioła* 'gatunek gąbki słodkowodnej, Spongilla lacustris'), stp. w XV w. także *jemioł* (daw. XVIII w. *jemiel*) i *jemiało*, w XV–XVI w. *jemioło* 'jemioła', dial. też *(j)amioła* / *imioła* 'ts.'. Ogsł.: cz. dial. *jemela*, ukr. dial. *emeła* / *hemeła*, bg. dial. *émila*; por. też r. *oméla*, ukr. *oméla*, dial. też *imelá*, słwń. *oméla*, dial. także *iméla*. Psł. **emela* (/ **omela* / **jьmela*) 'roślina pasożytująca na drzewach, jemioła, Viscum (album)', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *ãmalas*, daw. i dial. *emalas* / *ėmalas* 'jemioła', łot. *amuls* / *amuols* / *āmals* / *āmuls* / *ęmuols* 'ts.'. Dalsza etymologia niejasna. Zmienność nagłosu wyrazu (**emela* / **jьmela*, a zwłaszcza mająca duży zasięg postać **omela*, nie dająca się w takim przypadku objaśnić) nie przemawia za dopatrywaniem się tu nazwy wykonawcy czynności (z przyr. **-ela*) od psł. czas. **ęti*, **jьmǫ* 'wziąć, chwycić, schwytać, złapać, ująć' (zob. *jąć*) z pierwotnym znaczeniem 'ta, co chwyta, łapie', chociaż właściwości rośliny, z której lep był używany do chwytania ptaków, uzasadniałyby takie objaśnienie. Nie można wykluczyć zapożyczenia z nieznanego źródła, zwłaszcza że ta niezwykła roślina odgrywała znaczną rolę w kulturze Słowian (i innych ludów), gdyż przypisywano jej moc magiczną i w związku z tym okazywano cześć. — Od tego *jemiołuszka* (dial. *jemiełucha* / *jemiełuszka* / *imiołuszka*) 'ptak Bombycilla garrulus'.

jeniec *jeńca* od XVI w. 'żołnierz wzięty do niewoli', w stp. XIV–XVI w. wcześniejsza postać *jęciec*, dop. *jętca* / *jęćca*, od XV w. też dop. *jeńca* 'ts.; więzień'. Forma mian. *jeniec* wtórnie utworzona na podstawie form przypadków zależnych: dop. *jeńca* < *jęćca*. Por. cz. *jatec*, *-tce* 'jeniec', strus. *jatьcь* 'ten, kto chwyta kogoś w celu doprowadzenia do sądu', r. daw. *játec*, *-tca* 'ts.'. Płnsł. **ętьcь* 'ten, kto został pojmany, schwytany' i 'ten, kto chwyta kogoś', utworzone za pomocą przyr. **-ьcь* od imiesłowu biernego czasu przeszłego **ętъ* 'ujęty, schwytany' od psł. czas. **ęti* 'wziąć, chwycić, schwytać, złapać, ująć' (zob. *jąć*).

jesień ż od XIV w. 'pora roku między latem a zimą', kasz. *jesèń* / *jesiń*, *-eńe* 'ts.'. Ogsł.: cz. *jeseň*, r. *ósen'*, dial. *ésen'*, ch./s. *jȅsēn*. Psł. **esenь* (/ **osenь*) ż 'jesień', najbliższe odpowiedniki: stpr. *assanis* 'jesień', goc. *asans* 'pora żniw, lato', gr. *-ṓrā* [< **osara*] poświadczone jako drugi człon złożenia *op-ṓrā* 'pora zbioru owoców, jesień', wszystkie z pie. rzecz. heteroklitycznego **os-r̥*, dop. **es-(ə)ns* 'żniwa, czas zbiorów, jesień'. Wyraz słow. oparty na pie. temacie przypadków zależnych **esen-* (i wtórnym **osen-*, z **o-* przez analogię do pie. mian. **osr̥*),

z przyporządkowaniem wyrazu do psł. tematów na *-ĭ-*. — Od tego *jesienny, jesionka.*

jesion 'drzewo Fraxinus', przest. *jasion*, stp. od XIV w. *jasień / jesień*, dial. *jesion / jesień / jasion / jasień* 'jesion', kasz. *jasón, -ona* 'jesion wyniosły, Fraxinus excelsior'. Ogsł.: cz. *jasan*, dial. *jaseň / jasen*, stcz. *jasen / jasan*, r. *jásen'*, ukr. *jásen'* (dial. *jasin'*) / *jásen*, ch./s. *jȁsen*. Psł. **(j)asenъ* / **(j)asenъ* m 'jesion', prapokrewne z lit. *úosis* 'jesion', łot. *uôsis* 'ts.', stpr. *woasis* 'ts.', łac. *ornus* [< **os-en-os*] 'gatunek jesionu', cymr. *onnen* [< **ōsnā*] 'jesion', od pie. **ōs* 'jesion', starego wyrazu pierwiastkowego, który w słow. został rozszerzony za pomocą przyr. **-en-*.

jesiotr od XIV w. 'ryba Acipenser sturio', stp. XV w. też wyjątkowe *jasiotr*, dial. *jesioter*, kasz. *jasoter, -tra* (też *jastrón*) 'ts.'. Ogsł.: cz. *jeseter*, ukr. dial. *jásétr*, ch./s. dial. *jèsetar*; we wschsł. też z nagłosowym *o-*: strus. *osetrъ*, r. *osëtr*, ukr. *osetér*. Psł. **esetrъ* / **osetrъ* 'jesiotr, Acipenser sturio', prapokrewne ze stpr. *esketres* 'jesiotr', lit. daw. *eśketras* 'wieloryb', dziś (z wtórnym *-r-*) *erśkėtas*, dial. *arśkėtas* i *erśkėtras* 'jesiotr'. Wyraz słow. z prapostaci **ak-etro-* / **ok-etro-* i (wtórnej?) **eḱ-etro-* od pie. pierwiastka **aḱ-* / **oḱ-* 'ostry' (zob. *ostry*). Nazwa ryby związana z ostrymi, spiczastymi elementami na jej ciele: kolcami płetwy grzbietowej, ogonowej, piersiowej, kostnymi tarczami, szczególnie spiczastymi wzdłuż grzbietu.

jestem *jesteś, jest* od połowy XV w., w stp. XIV–XVI w. pierwotne postaci *jeśm* 'jestem', *jeś* 'jesteś', *jest*, wyjątkowo *jeść* 'jest'. Por. cz. *jsem, jsi, jest*, strus. *esmь, esi, estь*, scs. *jesmь, jesi, jestь*. Psł. **esmь, *esi, *estь* 'jestem, jesteś, jest', archaiczny czas. atematyczny w funkcji czasu teraźn. do psł. **byti* 'istnieć, żyć; być obecnym, przebywać, znajdować się; zdarzyć się, stać się, odbyć się' (zob. *być*), mający dokładne odpowiedniki w lit. daw. *esmì, esi, esti*, stind. *ásmi, asi, asti*, gr. *eimí* [< **esmi*], *essí* (forma dorycka), *estí*. Z pie. **és-mi* 'jestem', **es-si* 'jesteś' (psł. **esi* kontynuuje inną prapostać **es-ei̯* z końcówką 3. osoby l. pj **-ei̯* znaną części języków ie. w czas. tematycznych), **es-ti* 'jest' od pie. pierwiastka **es-* / **s-* 'być'. Nowsze polskie formy *jestem, jesteś* są oparte na formie 3. osoby l. pj *jest*, psł. **estь*, z końcówkami *-em, -eś* na wzór form czasu przeszłego typu *byłem, byłeś, był* (< psł. **bylъ esmъ* 'byłem', **bylъ esi* 'byłeś', **bylъ estь* 'był'). Zob. *są*.

jestestwo od XVI w. 'istota wewnętrzna, natura człowieka'. Por. stcz. *jestvo* 'istota', strus., cs.-rus. od XI w. *(j)estьstvo* 'natura, istota', r. *estestvó* 'istota, natura rzeczy; przyroda', scs. *(j)estьstvo* 'natura, istota; byt, bytność'. Do polskiego zapożyczone prawdopodobnie ze strus., cs.-rus. *(j)estьstvo*, ostatecznym źródłem wyrazu w językach słow. było scs. *(j)estьstvo*, rzecz. abstr. od 3. osoby l. pj *jestъ* 'jest' (zob. *jestem*) z przyr. *-ьstvo*, utworzona na gruncie scs. kalka gr. *usía* 'istota; byt, istnienie' (od gr. *ūsa* ż imiesłów czasu teraźn. do *eimí* 'jestem', z przyr. *-ia*).

jeszcze przysł. od XIV w. 'nadal, dalej, ciągle', dial. *jeszcze/ jeszczek* 'ts.', kasz. *jeś* (*jèś, jiś*) 'jeszcze'. Ogsł.: cz. *ješte*, r. *eśćë*, scs. *ješte*. Psł. **eśće* przysł. 'nadal, ciągle; dotąd, dotychczas', bez pewnej etymologii. Może z pierwotnego **e-s-ťe*, w którym można widzieć złożenie part. deiktycznej **e-* (por. np. bg. *e* 'oto, patrz oto', ch./s. *ȅ/ȅ* 'ts.; wtedy') z part. **ťe* (występującą np. w scs. *ašte* 'jeżeli, gdyby; choćby; czy'); *-s-* miałoby być elementem ruchomym, jak w psł. przedr. **-lo* : **-slo*, **-na* : **-sna*.

jeść *jem* od XIV w. 'przyjmować pokarm', kasz. *jesc, jèm* 'ts.'; z przedr. *dojeść, najeść się, objeść, pojeść, podjeść, przejeść, ujeść, wyjeść, zjeść*; wielokr. *jadać* (zob.). Ogsł.: cz. *jíst, jím*, r. *est', em*, scs. *jasti, jamь, jasi*. Psł. **ěsti, *ěmь* [< **ědti, *ědmь*] 'spożywać pokarmy, jeść', archaiczny czas. atematyczny, dokładne odpowiedniki: lit. *ėsti, ėdu* (stlit. *ėmi*) 'żreć, jeść; kąsać, gryźć', łot. *ēst, ēmu* (dziś *ēdu*) 'jeść, żreć', stpr. *īst* 'jeść', wszystkie z pie. **ed-* 'jeść'.

jeśli sp. 'jeżeli', stp. XV w. *jesli / jestli*, w XVI w. najczęściej *jestli*, rzadziej *jeśli*, rzadko *jezli / jeżli* 'jeżeli; czy', dial. *jeśli* (*jeźli*) 'ts.'. Zrost ze stp. XIV w. *jest li* 'czy jest?' (zob. *jestem* i *li*).

jezioro od XIV w. (stp. też *jeziero*), dial. też *jeziór* (*jęziór*), *jeździór*, kasz. *jezoro / jezero* 'ts.'; zdr. *jeziorko*. Ogsł.: cz. *jezero*, strus. *(j)ezero / ozero*, r. *ózero*, dial. *ezero*, scs.

jezero. Psł. **ezero* 'jezioro', z dokładnymi odpowiednikami w bałt.: lit. *ėžeras*, dial. *ažeras* 'jezioro', łot. *ezers* (*ezars*) 'ts.', stpr. *assaran* n 'ts.', od pie. rzecz. pierwiastkowego **ēǵʰ-* / **eǵʰ-* lub pie. rzecz. heteroklitycznego **ēǵʰ-r̥*, **eǵʰ-en-* 'jaz, tama, nasyp', wtórnie może 'brzeg, miedza' (zob. *jaz*).

jeździć *jeżdżę* od XIV w. 'przebywać odległość jakimś środkiem lokomocji, podróżować, udawać się gdzieś; prowadzić pojazd', stp. też 'najeżdżać, napadać', kasz. *jezzëc*, *jezzi* 'jeździć'; z przedr. *objeździć*, *pojeździć*, *przejeździć*, *ujeździć*, *wyjeździć*, *zajeździć*, *zjeździć*; wielokr. *jeżdżać* dial. 'jeździć często, wielokrotnie', w języku liter. tylko z przedr., np. *dojeżdżać*, *najeżdżać*, *odjeżdżać*, *przejeżdżać*, *wyjeżdżać*. Ogsł.: cz. *jezdit*, r. *ézdit'*, *ézžu*, cs. *jazditi*, *jaźdǫ*, ch./s. *jèzditi*. Psł. **ězditi*, **ěždžǫ* 'jeździć', czas. odrzecz. od psł. **ězda* 'jeżdżenie, jazda, podróż' (zob. *jazda*). — Od tego *jeździec*; *jezdny* → *jezdnia*; od czas. przedrostkowych (częściowo poświadczonych dawniej, np. w XVI w. *najeździć* 'wkraczać zbrojnie, napadać') liczne rzecz. odczas.: *dojazd*, *objazd*, *odjazd*, *najazd*, *podjazd*, *pojazd*, *przejazd* (stp. XV w. 'przybycie, stawienie się'), *przyjazd*, *rozjazd*, *wjazd*, *wyjazd*, *zajazd* 'rodzaj hotelu, karczma, gospoda', hist. 'zajęcie siłą posiadłości jako egzekucja wyroku sądowego dokonana przez stronę wygrywającą'; *zjazd*; *najeźdźca* (daw. XVI w. *najeżdżca*); *przyjezdny*, *wyjezdne*; *zajezdnia*.

jeż od XV w. (ale nazwa osobowa *Jeż* już w XII w.) 'zwierzę Erinaceus europaeus', w gwarach też 'snopek do poszywania dachu', kasz. *jèż*, *jeża* 'jeż', *jeże* mn 'roślina ostrożeń polny, Cirsium arvense; kluski ziemniaczane'; zdr. *jeżyk*. Ogsł.: cz. *ježek*, r. *èž*, *ežá*, ch./s. *jèž* 'jeż'. Psł. **ežь* [< **ez-i̯o-*] m 'jeż, Erinaceus europaeus', dokładnie odpowiadający mającym to samo znaczenie lit. *ežỹs* / *ėžis* / *ėžỹs*, łot. *ezis*, por. też pokrewne stwniem. *igil* (dziś niem. *Igel*), gr. *ekhīnos*, wszystkie utworzone od pie. **eǵhi-* 'żmija' (por. gr. *ékhis* 'żmija', stind. *áhi-* 'ts.'). Pierwotne znaczenie zapewne 'związany ze żmiją, pożerający żmije', nawiązuje do pożytecznego dla ludzi pożerania przez jeże niebezpiecznych gadów. Por. *jeżyć*, *jeżyna*.

jeżeli od XVI w. sp. 'jeśli', daw. od XVI w. i dziś dial. także part. pytajna 'czy', dial. *jeżeli* / *eżeli* (*żeli*) 'ts.', kasz. *jeżle* (*ażle*, *ëżle*, *źle*) 'jeżeli'. Zrost starej formy czasownikowej *je* 'jest' (por. *jestem*) z part. wzmacniającą *że* (zob. *-że*) i part. pytajną *li* 'czy' (zob. *li*).

jeżyć od XVI w. 'wznosić, stroszyć, podnosić (o włosach)', daw. też 'dokuczać, trapić, gnębić, martwić', *jeżyć się* 'być nastroszonym, wznosić się, sterczeć jak kolce jeża', daw. XVI w. też 'sierdzić się, srożyć się', kasz. *jeżëc są* 'powstawać, stroszyć się; burzyć się (o morzu)'; z przedr. *najeżyć*, *zjeżyć*. Ogsł.: cz. *ježit* 'jeżyć, stroszyć', r. *èžit'* 'ściskać, marszczyć, kurczyć', *èžitsja* 'kulić się (np. z zimna)', ch./s. *jèžiti se* 'jeżyć się; wzdragać się'. Psł. **ežiti* 'stroszyć, podnosić (włosy, sierść) jak jeż kolce', **ežiti sę* 'podnosić się, stroszyć się', czas. odrzecz. od psł. **ežь* (zob. *jeż*).

jeżyna od XV w. 'roślina Rubus fruticosus', dial. *jeżyna* (*jężyna*) / *jażyna* 'ts.', *jeżyny* mn 'owoce tej rośliny', koc. *jażina*, kasz. *jażëna* 'jeżyna'. Ogsł. (ale we wschsł. z nagłosowym *o-*): cz. *ježiny* mn 'sterczące włosy; gęste włoski na częściach roślin', ch./s. *jèžina* 'jeżyna', r. *ožína* 'jeżyna'. Psł. **ežina* (/ **ožina*) 'roślina pokryta kolcami', od psł. **ežь* 'jeż' (zob. *jeż*), z przyr. **-ina*.

jęczeć od XV w. 'wydawać przeciągłe, żałosne dźwięki', kasz. *jąčec* / *jićec* 'jęczeć, stękać; cicho szumieć (o morzu)'; z przedr. *wyjęczeć*, *zajęczeć*; jednokr. *jęknąć*. Ogsł.: cz. *jećet* 'jęczeć; wrzeszczeć, wyć, buczeć', ukr. *jaćáty* 'żałośnie krzyczeć (o łabędziach)', pot. 'krzyczeć, hałasować (o ludziach)', ch./s. *jèčati* 'jęczeć, stękać; rozlegać się'. Psł. **ęćati* 'wydawać żałosne dźwięki, jęki, jęczeć, stękać, zawodzić', od pie. dźwkn. pierwiastka **enk-* 'wzdychać, stękać, jęczeć', por. pokrewne np. alb. *ankón* [< **enk-*] 'jęczeć, stękać, biadać, narzekać', lit. *iñkšti* 'skowyczeć, piszczeć', *uñkšti* 'skomleć', łac. *uncāre* 'o głosie niedźwiedzia'. — Od tego *jęk*. Por. *jąkać*.

jęczmień od XV w. 'zboże Hordeum vulgare', kasz. *jąćmiń* / *jićmiń*, *-mėńa* 'jęczmień', też z archaiczną postacią mian. l. pj *jąćmë* / *jićmė* [< **ęćьmy*], dop. *jąčmėńa* / *jićmėńa*

'ts.'. Ogsł.: cz. *ječmen*, r. *jačmeń*, *-menjá*, cs. *(j)ęč(ь)my*, *-mene* / *(j)ęčьmenь*. Psł. **ęčьmy*, **ęčьmene*, bier. **ęčьmenь* 'jęczmień, Hordeum vulgare', wyraz powstały na gruncie słow., bez odpowiedników ie. Zapewne od pie. **ank-* 'zginać', z przyr. **-ĭ-men-*. Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'zginanie, zgięcie', roślinę nazwano tak z powodu charakterystycznego zginania się, pochylania, zwisania dojrzałych kłosów. Zdr. *jęczmyk* 'wrzodzik na powiece', daw. też 'mały jęczmień', dial. również 'jęczmień' z psł. **ęčьmy-kъ* 'jęczmień' (por. cz. dial. *ječmyk* / *jačmyk* 'wrzodzik na powiece', ch./s. *jèčmīk* 'jęczmień', 'wrzodzik na powiece', cs.-rus. *jačьmykъ* 'jęczmień') z przyr. **-kъ* (przenoszącym wyraz do licznej klasy rzecz. z tematycznym *-o-*), nawarstwionym na pierwotny mian. **ęčьmy* (co do budowy por. np. *grzebyk*, *kamyk*, *krzemyk*, *płomyk*, *promyk*, *strumyk*, zob. *grzebień*, *kamień*, *krzemień*, *płomień*, *promień*, *strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem.

jędrny od XV w. 'zwarty, twardy, sprężysty; zdrowo wyglądający', dial. *jędrzny* 'jędrny', kasz. *jądrni* / *jądřni* 'jędrny; wspaniały, doskonały, budzący podziw; miękki, delikatny w dotknięciu, pulchny; wartościowy (o mięsie)'. Por. cz. *jadrný* 'jędrny, mocny, krzepki; czysty', r. *jadrënyj* 'jędrny, mocny, krzepki'. Psł. **jędrьnъ* 'jędrny, krzepki, czerstwy, tęgi', z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na pierwotny psł. przym. **jędrъ* 'ts.' (por. r. dial. *jádryj* 'jędrny, twardy, soczysty; krzepki, mocny, rześki', scs. *(j)ędrъ* 'szybki, prędki', bg. *ėdъr* 'gruby, wielki, tęgi', ch./s. *jèdar* 'jędrny, pełny; tęgi; czerstwy'), mający prawdopodobny odpowiednik w gr. *hadrós* [< **i̯ndro-*] 'dojrzały, silny, krępy', ostatecznie może od pie. pierwiastka **oi̯d-* 'puchnąć, nabrzmiewać'. Por. *jądro*. — Od tego *jędrnieć*.

jędza od XV w. 'postać bajkowa uosabiająca zło, wiedźma', przen. 'złośnica, sekutnica', stp. od XV w. 'kobieta zajmująca się czarami, wiedźma, czarownica', 'demon, potwór', w XVI w. też 'złe bóstwo; wampir, upiór; mitologiczna bogini', kasz. *jąza* / *jąza* / *jiza* / *jiza* 'jędza, złośnica; wiedźma, czarownica'. Ogsł.: cz. dial. *jaza* 'zła kobieta', stcz. *jeze ż* 'bajkowa istota w postaci złej kobiety; czarownica, wiedźma', r. *jagá*, zwykle *bába-jagá* 'zła wiedźma w postaci staruchy', dial. *jagá* 'zła, kłótliwa kobieta', scs. *jędza* 'niemoc, słabość, choroba, boleść'. Psł. **ęga* > **ędza* (**dz* jest rezultatem III palatalizacji **g*) 'niemoc, choroba', z wtórną personifikacją 'zła istota mogąca spowodować niemoc, chorobę, wiedźma, czarownica', prawdopodobnie pierwotny rzecz. abstr. od bałtosł. pierwiastka **ing-*, odmianki pie. **aig-* 'rozdrażniony, zły, szorstki, opryskliwy; chory'.

język od XIV w. 'narząd w jamie ustnej', 'mowa określonego narodu', stp. też 'naród, plemię', kasz. *jązèk* 'język', 'mowa, język, dialekt', 'Półwysep Helski', 'część drewnianej igły do wiązania sieci'; zdr. *języczek*. Ogsł.: cz. *jazyk* 'język, mowa' , r. *jazýk* 'ts.', scs. *językъ* 'ts.' (też 'lud'), *języci* mn 'poganie'. Psł. **ęzykъ* 'narząd w jamie ustnej, język' (i, może, 'mowa określonego ludu, plemienia'), wtórna postać utworzona od wczesnego psł. *†inzū-* [< **n̥ǵʰū-*] (temat na **-ū-* rodzaju męskiego), z nawarstwieniem przyr. **-ko-*, który przeniósł wyraz z ginącego typu deklinacyjnego do licznych tematów na *-o-*. Pokrewny ze stpr. *insuwis*, lit. *liežùvis*, stłac. *dingua*, łac. *lingua*, goc. *tuggo*, stwniem. *zunga* (dziś niem. *Zunge*), stind. *jihvā́*, awest. *hizvā-* ż / *hizū-* m, wszystkie ze znaczeniem 'język (jako część ciała)' z pie. **dn̥ǵʰū-* 'ts.'; w części języków ie. nieregularnemu przekształceniu uległ nagłos wyrazu (czasem przez skojarzenie z czasownikiem oznaczającym 'lizać', jak lit. *liežùvis*, łac. *lingua*), w słow. (i częściowo w bałt.) doszło do zaniku początkowego **d-*. Nazwę ważnego organu mowy wtórnie przenoszono na samą mowę, zwłaszcza na mowę określonej społeczności i dalej na nosicieli danej mowy, na lud, plemię, naród. — Od tego *językowy*; zgr. *jęzor* (dial. *jęzor* / *jęzór* pejor. o języku, 'język zwierzęcia', 'ząbek gorsetu'), z charakterystycznym skróceniem podstawy wyrazu, z przyr. *-or*. Zob. też *ozór*.

jodła od XVI w. 'drzewo Abies', stp. od XV w. *jedla* i *jedl* ż, dziś dial. *jodła* / *jodla* / *jedła* / *jedla* / *jadła* (*jagła*) / *jedl* ż 'świerk', 'jodła';

zdr. *jodełka*. Ogsł.: cz. *jedle* ż, stcz. *jedla* i *jedl* ż, dial. *jedla*, r. *el'* ż 'świerk', dial. *ёla* 'ts.', ch./s. *jéla* (*jèla*) 'jodła; świerk', dial. *jèlva* / *jálva* 'ts.'. Psł. **edla* (/ **edlь* ż, **edľa*) 'świerk, Picea; jodła, Abies', odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *ẽglė* ż 'świerk, jodła', dial. *ãglė* ż 'ts.', łot. *egle* ż 'świerk pospolity, Picea excelsa', stpr. *addle* 'ts.'. Prawdopodobnie urzeczownikowiony pie. przym. **ed^h-lo-* 'kłujący' (od pierwiastka **ed^h-* 'ostry'), pierwotnie wyraz oznaczał zapewne różne drzewa iglaste, zwłaszcza podobne do siebie świerk i jodłę. — Od tego *jodłowy*, *jedlina*.

jucha od XVI w. 'krew zwierzęca, posoka', stp. od XV w. i dial. 'wywar z mięsa, zupa przyrządzona z krwi zwierzęcej', 'wywar z ziół, z owoców', 'sok roślinny', 'sos', dial. także 'jelito zwierzęce nadziane kaszą zmieszaną z krwią', też często jako przekleństwo, kasz. *juχa* 'krew zwierzęca, szczególnie końska i psia; błoto na drogach; masło rzadkie, źle wyrobione', słowiń. 'zupa'. Ogsł.: cz. przest. *jícha* (dial. *jucha*) 'sos, sok; zupa, polewka', *jíška* 'zasmażka', r. *uchá* 'zupa rybna', ukr. dial. *juchá* 'polewka, zupa (mięsna, rybna itd.)', *júcha* też 'krew, krew z ropą, ropa', ch./s. *júha* 'zupa, polewka, rosół', s. dial. *júva* 'sok z kiszonej kapusty'. Psł. **jucha* [< **i̯ou̯sā*] 'rodzaj potrawy (polewki, zupy), przyrządzanej z mięsa, z wywaru mięsa, z krwi zwierzęcej' (stąd wtórne 'krew zwierzęca, krew z ropą'), pokrewne z lit. *jū́šė* ż 'zupa rybna', stpr. *juse* 'rosół', łac. *iūs*, *iūris* 'sos, polewka', stind. *yū́ṣ* / *yūṣá-* 'wywar z mięsa, polewka', od pie. **i̯ō̃(u̯)s-* / **i̯ūs-* 'wywar z mięsa, polewka' (uważanego za derywat od pie. **i̯eu̯-* 'mieszać przy przyrządzaniu jadła', por. lit. *jaũti*, *jaunù* 'mieszać, przyrządzać jadło dla świń', stind. *yā́uti* 'miesza'). — Od tego *rozjuszyć* 'doprowadzić do wściekłości', pierwotnie zapewne 'wzburzyć krew'.

judzić *judzę* od XIX w. 'podstępnie namawiać do konfliktu, siać niezgodę, jątrzyć'; z przedr. *podjudzić*, wielokr. *podjudzać*. Późne poświadczenie wyrazu (po raz pierwszy wystąpił jako regionalizm w *Słowniku wileńskim*) i ograniczenie do gwar wsch. wskazuje na zapożyczenie ze wschsł., por. ukr. *júdyty* 'kusić, podszczuwać, podżegać', br. *júdzic'* 'postępować obłudnie, chytrze; obmawiać, oczerniać', dial. *júdyty* 'oszukiwać' (poza tym w płdsł.: bg. *júdja* 'kusić, łudzić, oszukiwać', *júdja se* 'wykrzywiać się, robić grymasy'). Psł. dial. **juditi* 'łudzić, kusić', czas. odrzecz. od psł. dial. **juda* 'zły duch, nieczysta siła' (por. ukr. dial. *júda* 'zły duch, nieczysta siła', bg. *júda* 'zła rusałka, personifikacja wichury, huraganu'), pokrewnego z lit. *jaudà* 'pokusa, przynęta', *jaudùs* 'drażliwy, popędliwy', *jáudytis* 'szaleć, swawolić', łot. *jaudît* 'poruszać', stind. *yodhati* 'walczy', *ud-yodhati* 'burzy się (o wodzie); unosi się, wybucha gniewem', od pie. **i̯ou̯(ə)d^h-* 'poruszać się gwałtownie, walczyć'. Wtórnie kojarzone z imieniem zdradzieckiego apostoła *Judy* — *Judasza* (por. np. ukr. *júda* 'judasz, zdrajca, podżegacz').

juhas od XIX w. 'pasterz owiec w Tatrach'. Zapożyczenie z węg. *juhasz* 'pasterz owiec' (od węg. *juh* 'owca'), prawdopodobnie za pośrednictwem słc. *juhas* 'pasterz owiec', por. też w tym znaczeniu cz. dial. *juhas*, ukr. dial. łemk. *juhás*.

juki mn od XVI w. 'skórzane torby do przewożenia towarów, zwykle na grzbietach zwierząt'. Zapożyczenie ze wschsł., por. strus. *jukъ* 'ładunek, ciężar', ukr. *juk* / *v'juk* 'ładunek, ciężar, bela', r. *v'juk*, dial. *juk* 'ts.', przejętym z tur. *jük* 'ładunek, ciężar przewożony na grzbiecie zwierzęcia'. — Od tego *juczny*; *objuczyć*.

junak od XVI w. (daw. też *jónak*) 'młody mężczyzna popisujący się odwagą, śmiałek, zuch', dawniej także 'młody mężczyzna, młodzieniec'. Ogsł.: cz. *junák* / *jonák* 'młodzieniec; chwat, śmiałek, bohater', ukr. *junák* 'młodzieniec; zuch, chwat', ch./s. *jùnāk* 'bohater, zuch, dzielny młodzieniec'. Psł. **junakъ* 'młody mężczyzna, młodzieniec', z przyr. **-akъ* od psł. przym. **junъ* 'młody' (por. w tym znaczeniu cz. poet. *juný*, strus. *unyi*, scs. *junъ*; w polskim jego reliktem jest dial. *juni* 'młody' z okolic Opoczna, jeśli jest to autentyczny wyraz gwarowy, poza tym w derywatach, np. stp. *junosza* 'młodzieniec; pan młody, nowożeniec albo narzeczony', *juniec* 'młody byk, młody wół', dial. *junię* 'cielę', *junica* 'jałówka', w stp. imionach

dwuczłonowych zachowanych w nazwach miejscowych, np. *Jinowłodz*, dawniejsze *Junowłodz*, *Jinowrocław*), identycznego z lit. *jáunas* 'młody', łot. *jaũns* 'ts.' i pokrewnego z łac. *iuvenis* 'ts.', stind. *yúvan-* 'ts.', od pie. **i̯eu̯-* 'młody'.

jurny od XVI w. (daw. też *jurzny*) 'namiętny, zmysłowy, rozpustny', dial. *jurny* 'żywotny'. Por. gł. *jurny* 'pożądliwy, lubieżny', stsłc. *jurný* 'zmysłowy, namiętny'; z innymi przyr. r. *júrkij* 'zwinny, żwawy', dial. 'rześki, dziarski, żwawy', też *jurkój* 'pochyły; śliski', ukr. dial. *jurlývyj* 'żwawy, szybki'. Przym. z przyr. *-ny* od p. daw. *jurzyć* 'jątrzyć, pobudzać do gniewu, waśnić, podburzać', dial. 'podburzać, podjudzać, kusić, drażnić, pobudzać do gniewu', daw. XVII–XVIII w. *jurzyć się* 'unosić się, srożyć się, sierdzić się, burzyć się', kasz. *juřëc* 'podburzać', *juřëc są* 'gniewać się; jątrzyć się; mocno fermentować', por. ukr. *júrýty* 'biegać; szaleć; psocić, swawolić', ch./s. *júriti* 'pędzić, biec, gnać, mknąć; gonić, ścigać; przymuszać do ruchu, siłą wypierać', *júriti se* 'gonić się; biegać dookoła', może też cz. dial. *juřiti* 'padać (o śniegu)'; psł. **juriti* 'szaleć, pędzić, gnać', wyprowadzane od pie. **i̯ou̯r-*.

jutro od XIV w. 'dzień następujący bezpośrednio po dzisiejszym', w stp. XIV–XVI w. też w pierwotnym znaczeniu 'rano, ranek', od XV w. też w funkcji przysł. 'następnego dnia, nazajutrz' (daw. w tym znaczeniu także *z jutra*, *za jutra*), kasz. *jutro* / *jitro* (*itro*, *vitro*) 'jutro' i przysł. 'jutro'. Ogsł.: cz. *jitro* 'rano, ranek, poranek', r. *útro* 'rano, poranek', scs. *utro* / *jutro* 'ranek', przysł. 'rano, wcześnie'. Psł. **utro* 'rano, ranek' prawdopodobnie pokrewne z lit. *aušrà* 'zorza poranna', stind. *uṣáḥ* 'ts.', *usrá-* 'poranny', łac. *aurōra* 'zorza poranna', stwniem. *ōstar* 'wschodni', stang. *ēaste* (dziś ang. *east*) 'wschód'. W takim razie z pie. **āu̯s-ro-* 'świt, czas świtania, zorza poranna' (od pie. **au̯es-* 'świtać, rozwidniać się'), które winno się regularnie rozwinąć w psł. postać **ustro* (z rozwojem grupy spółgłoskowej **sr* > **str*, por. *ostry*, *siostra*, *struga*), szczątkowo zachowaną w scs. *zaustra* 'rankiem', mac. *dzastra* [< **za ustra*] 'rano; jutro', por. też stp. *justrzejszy* 'jutrzejszy', *justrzenka* 'jutrzenka', *nazajustrz* 'nazajutrz'. Rozwój **ustro* > **utro* prawdopodobnie w rezultacie upodobnienia spółgłosek na odległość i następnie wypadnięcia spółgłoski **z - s* > **z - z* > *z - ø* w wyrażeniach przyimkowych typu **za ustra*, **izъ ustra*. — Od tego *jutrzejszy* (utworzone jak *dzisiejszy*, por. stp. przysł. *jutrze* 'jutro', z pierwotnego miejsc. od *jutro*); od wyrażenia przyimkowego *nazajutrz* od XV w. 'następnego dnia', stp. też 'rano' (por. stp. *nazajutra* 'nazajutrz'). Zob. *jutrzenka*, *jutrznia*.

jutrzenka od XV w. (daw. XVI w. też *justrzenka*) 'gwiazda poranna (planeta Wenus)', dial. *jutrzenka* / *jutrzanka* 'świtanie, zorza', 'pierwsza gwiazda', 'gwiazda poranna', kasz. *j̓utřónka* 'jutrzenka', *vitřenka* / *v̓itřónka* 'Jutrzenka, Gwiazda Poranna'. Por. cz. *jitřenka* 'gwiazda poranna', słc. *jutrenka*. Uniwerbizacja stp. XV w. *jutrzna gwiazda* i *jutrzenna gwiazda* 'gwiazda poranna, jutrzenka', por. r. *útrennaja zvezdá* 'ts.', słwń. *jutranja zvezda* 'ts.' (od stp. przym. *jutrzny* czy *jutrzni* 'poranny', psł. **utrьnъ* i, może, **utrěnъ* 'poranny', zob. *jutrznia*).

jutrznia 'modlitwa odprawiana przed wschodem słońca', stp. od XIV w. 'poranek, czas ranny', 'część brewiarza odmawiana o świcie albo w nocy', 'miara powierzchni pola', dial. 'jutrzenka', 'nabożeństwo kościelne odprawiane w nocy lub przed świtem', kasz. *vitřńâ* 'Jutrzenka, Gwiazda Poranna, Wenus', 'nabożeństwo odprawiane przed świtem, zwłaszcza rezurekcja'. Od psł. przym. **utrьnъ* 'poranny' (por. w tym znaczeniu stp. XV w. *jutrzny* czy *jutrzni*, gł. *jut(r)ny*, r. *útrennyj*, scs. *(j)utrńi*), z przyr. **-ja* (por. np. *wieczerza*).

już od XIV w. przysł., w stp. też starsza postać *juże*. Ogsł.: cz. *již*, stcz. *juž(e)*, r. *užé*, scs. *juže*. Psł. **juže* 'już, teraz', z partykułą **-že* (zob. *-że*) nawarstwioną na pierwotny przysł. **ju* 'już, teraz'. Archaiczną postać **ju* (bez part. **-že*) zachowały niektóre gwary polskie: *ju* 'już', kasz. *ju* (*jù*) 'już', por. także strus. *(j)u* 'teraz, tedy, zatem', scs. *(j)u* 'już'. Psł. **ju* ma odpowiedniki w lit. *jaũ* 'już', łot. *jàu* 'ts.', goc. *ju*, stwniem. *ju* (*iu*) 'ts.', kontynuuje pie. **i̯ou̯*, przysł. od pie. zaimka **i̯o-* 'ten' (zob. *on*).

K

kabłąk od XVIII w. reg. 'zakrzywienie, wygięcie w łuk, w półkole, przedmiot tak wygięty, pałąk' (stąd w specjalnych terminologiach), dial. wsch. 'wygięta część różnych narzędzi, np. jarzma, kosy, sieci rybackiej'; zdr. *kabłączek*. Późne poświadczenie i ograniczenie wyrazu do gwar wsch. (w innych dialektach zwykle *obłąk*, wyraz poświadczony od XV w.) wskazuje na zapożyczenie z ukr. dial. *kablúk* 'kabłąk, łuk; wygięty przedmiot; łęk siodła', por. też r. dial. *kablúk* 'kołnierz koszuli; wygięcie gzymsu'. Wyraz wschsł. oparty zapewne na wtórnej podstawie **blǫk* 'zagięcie, zakrzywienie' (por. wyjątkowe p. dial. młp. *błąk* 'zagięcie'), wydzielonej w rezultacie fałszywego podziału słowotwórczego psł. **ob-lǫkъ* 'zagięcie, zakrzywienie; przedmiot zgięty, zakrzywiony w półkole' (zob. *obłąk*) > **o-blǫkъ*, z rzadkim, prawdopodobnie ekspresywnym przedr. *ka-* (zob. *kadłub*); nie można też wykluczyć powstania z wcześniejszej postaci **ka-oblǫkъ* > (ze ściągnięciem samogłosek) **kablǫkъ*.

kaczka od XV w. 'hodowany i dziki ptak Anas', kasz. *kačka* 'ts.'. Zachsł. w tym znaczeniu: cz. lud. *káča*, *kačka*, słc. *kačka* / *kačica* (i *kača* 'głupia gęś, o kobiecie'). Lokalna, zachsł. innowacja **kača*, zdr. **kačьka* / **kačica* 'kaczka', od dźwkn. naśladowania głosu ptaka, por. p. dial. *kacz*, *kacz!*, *kač*, *kač!* przywoływanie kaczek, gł. *kač!* odpędzanie kaczek, cz. *káč!* naśladowanie głosu kaczki (por. też *kwakač* oparte na podobnym *kwa!* i bliskie cz. *kachna* 'kaczka'). Wyraz wyparł prawie całkowicie na obszarze zachsł. starszą, psł. nazwę tego ptaka **ǫty*, **ǫtьve* (por. strus. *uty*, *utьve*, r. *útka*, ch./s. *ȕtva*), w zachsł. tylko dł. *huśica*. — Od tego *kaczątko*; *kaczor* od XV w. 'samiec kaczki' (co do budowy por. *gąsior*, zob. *gęś*); *kaczyniec* od XV w. 'roślina Caltha o żółtych kwiatach' (uznawane za kalkę śrłac. *anetaria* 'kaczyniec' : łac. *anas* 'kaczka').

kadłub od XV w. 'tułów', 'element konstrukcji stanowiący jej trzon', 'wydrążony kloc drewna używany jako naczynie' (w tym znaczeniu stp. XV w. *kadłub* / *karłub*, w XVI w. *kadłuba*), dial. też 'stare, wypróchniałe drzewo; coś zniszczonego od środka; dziupla; cembrowina; brzuch zwierzęcia'; zdr. *kadłubek*; por. stp. XIII w. *kadłubka* 'źródło (zapewne ocembrowane wydrążonym pniem)'. Por. cz. *kadlub* 'kloc drewna wydrążony wewnątrz; forma odlewnicza', dial. 'klatka piersiowa; kadłub zabitej gęsi (bez skrzydeł i szyi)', słc. *kadlub* 'koryto, żłób; wyrwa (zrobiona przez wodę); przerębel; forma odlewnicza; brzuch', ukr. *kádovb* 'kadłub, tułów', dial. 'wielka beczka; rodzaj cembrowiny z wydrążonego pnia', br. dial. *kádovba* 'beczka z wydrążonego pnia'. Płnsł. **kadlbъ* / **kadlba* 'coś wydrążonego, wydłubanego', rzecz. odczas. *†dlbъ* / *†dlba* od psł. **dlbati* 'dłubać' (zob. *dłubać*) z rzadkim przedr. **ka-* (por. *kabłąk*).

kadzić *kadzę* od XV w. 'palić kadzidło, aromatyczne zioła', przen. 'pochlebiać, przesadnie chwalić', kasz. *kaʒëc* 'kadzić; palić tytoń; dymić się; pierdzieć'; z przedr. *okadzić*; wielokr. *okadzać*. Ogsł.: cz. *kadit*, r. *kadíť*, *kažú*, scs. *kaditi*, *každǫ* 'kadzić'. Psł. **kaditi*, **kadǫ* [< **kōd-*] 'powodować wydzielanie produktów spalania (dymu, czadu), palić, dymić', zapewne pierwotny czas. kauzat. (którego czasownikowa podstawa derywacyjna *†kēd-* nie zachowała się) w związku etymologicznym z psł. **čadъ* [< **kēd-o-*] 'lotne produkty spalania, parowania: dym, opar, mgiełka, sadza' (zob. *czad*), z pierwotną wymianą samogłoski rdzennej **ē* ⇒ **ō* > **a*. — Od tego *kadzidło* (od XIV w.), *kadzielnica*.

kadź ż od XIV w. 'duże naczynie w kształcie ściętego stożka', stp. 'rodzaj beczki'. Ogsł.: cz. *káď*, r. daw. i dial. *kaď*, cs. *kadь*, ch./s. daw. *kȃd* ż (dziś *kāda*) 'kadź, wanna'. Słow. **kadь* ż 'rodzaj naczynia, kadź, ceber', zapożyczenie z gr. *kádion*, będącego zdr. od

gr. *kádos* 'kadź, wiadro, naczynie' (wyraz przejęty zapewne najpierw przez Słowian płd., do polskiego może ze wschsł.).

kafel od XVI w. 'płytka z wypalonej gliny pokryta glazurą', starsza postać od XV w. *kachel* 'kafel', 'piec, otwór pieca wyłożony kaflami', dial. *kachel / kachla* i *kafel / kafla*, prócz tych znaczeń także 'miska', kasz. *kaχel / kaχla* 'miska gliniana; misa gliniana do rozcierania tytoniu na tabakę; kafel do stawiania pieców'. Por. cz. *kachel* 'kafel', słwń. *kȃhla* 'kafel; nocnik'. Zapożyczenie z niem. *Kachel* 'kafel', śrwniem. *kachel(e)* 'gliniane naczynie', stwniem. *kahhala* 'ts.' (co przejęte z łac. lud. **ca(c)alus* 'naczynie kuchenne', a to ostatecznie z gr. *kákkabos* 'patelnia do smażenia').

kaftan od XVI w. 'rodzaj kurtki', stp. XV w. *kawtan* 'rodzaj płaszcza', w XVI w. *kaftan / koftan* 'określenie ogólne różnych rodzajów górnej części ubioru męskiego; górna część uzbrojenia, szyta z kilku warstw skóry lub płótna', daw. też 'szata turecka z lekkiego materiału', dial. *kaftan* 'długie okrycie wierzchnie; kurtka sukienna'; zdr. *kaftanik*. Por. cz. *kaftan* 'długie wierzchnie odzienie orientalne', r. *kaftán* 'długie wierzchnie odzienie', ukr. *kaftán / kaptán* 'ts.; kurtka', ch./s. *kaftān* 'rodzaj długiego męskiego i damskiego płaszcza orientalnego'. Wędrowne zapożyczenie z tur. *kaftan* 'rodzaj długiego wierzchniego okrycia' (wyraz ostatecznie pochodzenia perskiego), przejęte też do innych języków europejskich.

kaganiec *kagańca* od XVI w. 'plecionka zakładana zwierzętom na pysk' (daw. też 'munsztuk, wędzidło'), 'naczynie z palącym się wewnątrz ogniem służące do oświetlania, lampa olejowa', stp. XV w. 'świecznik, lichtarz, koszyczek metalowy na świecę czy lampę, lampa'; *kaganek* od XVI w. (w XV w. jako nazwa własna) 'rodzaj prymitywnej lampy, naczynie z knotem palącym się (np. w oleju)', dial. *kaganek / gaganek* także 'łuczywo'; podstawę wyrazów stanowiła słabo poświadczona dawna (XVII w.) postać *kagan* 'rodzaj lampy, kaganek', pierwotne znaczenie zapewne 'koszyk metalowy, druciany o dwojakim zastosowaniu: osłaniający świecę, lampę lub zakładany zwierzętom na pysk'. Por. stdł. *kagan* 'siatka na pysk, kaganiec', cz. *kahan* 'kaganek; lampa; palnik', *kahanec / kahánek* 'kaganek', słc. *kahan* 'kaganek; lampa, lampka; palnik', *kahanec* 'znicz', r. dial. *káganéc* 'rodzaj prymitywnej latarki', *kagánok* 'kociołek wstawiony do pieca', ukr. *kahanec'* 'panewka', dial. *káhanec'* 'siatka na pysk'. Niejasne. Nie można wykluczyć wędrownego zapożyczenia z gr. *tágēnon / tḗganon*, śrgr. *tḗganon / tēgánion* 'patelnia, tygiel', z upodobnieniem spółgłosek *t - g* > *k - g* (i *g - g*), por. bliższe greckiej postaci r. *tágan* 'rodzaj podstawki pod naczynie (kocioł) przy gotowaniu wprost na ogniu', cs. *taganъ* 'patelnia, tygiel' (objaśnienie to napotyka jednak trudności natury fonetycznej, gdyż w śrgr., z którego musiało być dokonane zapożyczenie, nie jest poświadczona postać z *-a-* w pierwszej sylabie, czyżby więc w słow. zaszło również upodobnienie samogłoski w pierwszej sylabie do *-a-* w sylabie drugiej?).

kajać się od XIV w. 'przyznawać się ze skruchą do winy, żałować swoich czynów', stp. *kajać (się)* też 'spowiadać się, wyznawać grzechy', daw. też 'litować się, okazywać miłosierdzie', 'bać się, wystrzegać się', 'ustępować, folgować, łagodnieć'; z przedr. *pokajać się*. Ogsł.: cz. *kát* 'żałować, kajając się', *kát se, kaji se* 'kajać się', r. *kajatʹsja* 'kajać się, wyrażać skruchę; przyznawać się', arch. *kajatʹ* 'potępiać, napominać, zmuszać do kajania się', scs. *kajati sę* 'kajać się, czynić pokutę', *okajati* 'opłakiwać'. Psł. **kajati* 'doprowadzać do wyrażenia żalu, skruchy za uczynek, zmuszać do zadośćuczynienia za wyrządzone krzywdy', z pie. **kuōi̯-* od pie. pierwiastka **kuei̯-* 'zapłacić jako zadośćuczynienie, odpokutować', por. pokrewne stind. *cáyate* 'mści się, karze', awest. *čikayat̰* 'ma pokutować, karać, mścić się', gr. *tínō* 'pokutuję', *tínomai* 'karzę, zmuszam do pokuty, mszczę się' (por. psł. **cěna*, zob. *cena*).

kajdany mn od XVI w. 'okowy, pęta'; zdr. *kajdanki*. Zapożyczenie z ukr. *kajdány* 'ts.', wyraz pochodzenia orientalnego.

kalać od XV w. 'brudzić, plamić, walać', przen. 'okrywać hańbą, zniesławiać', stp. 'brudzić, tarzać w błocie', dial. też 'zanieczyszczać błotem, kałem'; z przedr. *pokalać*,

skalać. Ogsł.: cz. *kalet* 'wypróżniać się; kalać, brudzić, plamić; szkalować', ukr. *kaljáty* 'wypróżniać się; brudzić', scs. *kaljati sę* 'brudzić się, plamić się'. Psł. **kaľati* 'zabrudzać, wielokrotnie zanieczyszczać błotem, szlamem', czas. wielokr. z przyr. **-ja-* od psł. **kaliti* 'brudzić, zanieczyszczać błotem, szlamem' (por. stp. *kalić* 'brudzić błotem, plamić; kalać, zniesławiać', dziś dial. też 'mącić', 'bielić', cz. *kalit* 'mącić, zanieczyszczać; kazić, psuć', ukr. *kalýty* 'mazać wapnem, gliną, bielić', ch./s. *káliti* 'brudzić, plamić'), będącego czas. odrzecz. od psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam' (zob. *kał*).

kaleka m, ż od XVI w. 'człowiek ułomny, inwalida', daw. XVI–XVII w. i dziś dial. *kalika*, kasz. *kalèka* 'ts.'. Por. słc. *kalika* 'kaleka; inwalida', r. *kalèka* 'kaleka', ukr. *kalíka* 'kaleka', br. *kalèka* 'ts.'. Zapożyczenie ze wschsł.: postać *kalika* z ukr. *kalíka* 'kaleka', forma zaś *kaleka* z br. *kalèka* 'ts.'. Wyraz wschsł. przejęty z tur. *kalık* 'niedostateczny, brakujący, mający jakiś defekt, ułomny'. — Od tego *kaleki* 'ułomny'; *kaleczyć* (daw. też *kaliczyć*) 'ranić, uszkadzać ciało', daw. 'robić kaleką', kasz. *kalèčëc* 'kaleczyć', z przedr. *okaleczyć*, *skaleczyć* (por. słc. *kaliťiť* 'kaleczyć, kiereszować', r. *kalèčiť* 'kaleczyć, uszkadzać, ranić').

kalina od XV w. 'drzewo lub krzew Viburnum'; zdr. *kalinka*. Ogsł.: cz. *kalina*, r. *kalína*, ch./s. *kàlina*. Psł. **kalina* 'kalina, Viburnum', od psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam' (zob. *kał*), z przyr. **-ina*. Wyraz oznaczający zapewne najpierw podmokły, wilgotny teren (por. ch./s. *kàlina* 'błoto, rozmiękła ziemia', słwń. *kalína* 'kałuża'), przeniesiony na roślinę występującą na takim terenie, prawdopodobnie na kalinę koralową Viburnum opulus, rosnącą w wilgotnych lasach i zaroślach.

kał od XVI w. 'odchody ludzkie i zwierzęce, nieczystości', wcześniej od XV w. i dziś dial. 'błoto; muł; fusy', 'bagno, moczar', dial. też 'kałuża błotnista na drodze; bajoro na łące', kasz. *kał*, *kału* 'błoto (szczególnie na drogach); muł'. Ogsł.: cz. *kal* 'muł, szlam, błoto; osad', r. *kal* 'kał, łajno, odchody, nieczystości', scs. *kalъ* 'muł, błoto, brud'. Psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam, mętna ciecz', bez pewnej etymologii. Możliwe jest zestawienie z gr. *pēlos* (doryckim *pālos*) 'glina; błoto, muł, bagno', w takim razie wyraz kontynuowałby pie. **kᵘālo-* (jeśli gr. *k-* z pie. **kᵘ-*, gdyż może być również refleksem pie. **p-*) bądź pokrewieństwo z gr. *kēlís* (doryckim *kālís*) 'plama, brud', łac. *cālīgō* 'mgła, ciemność', *cālidus* 'z białą plamą na czole (o koniu)', lit. *kalýbas* / *kalývas* 'z białą szyją (o psie)', przy czym wyraz słow. trzeba by wyprowadzać z prapostaci **kālo-* oznaczającej różne barwy i plamy.

kałuża od XV w. 'płytkie zagłębienie z błotnistą wodą', stp. też 'dół, rów błotnisty; ściek; mały stawek', stp. od XV w. i dial. także *kałuż* ż 'kałuża', w gwarach również *kaluża* (*kaluzâ*) 'ts.'. Ogsł.: cz. *kałuž* ż 'kałuża', r. dial. *kalúža* / *kaljúža* 'ts.', ch./s. *kȁljuža* 'kałuża, bajoro'. Psł. **kaluža* / **kaľuža* 'błotniste miejsce, kałuża', od psł. **kalъ* 'błoto, muł, szlam' (zob. *kał*), z przyr. *-uža*.

kamień od XIV w. 'bryła skalna, jej odłamek', kasz. *kamin* / *kamin* / *kamiń* (*kąmiń*) / *kamen*, też *kam*, dop. *kamèńa* (niekiedy *kam*, dop. *kama*) 'kamień'. Ogsł.: cz. *kámen*, r. *kámen'*, scs. *kamy*, *kamene*. Psł. **kamy*, **kamene*, bier. **kamenь* 'kamień', pokrewne z lit. *akmuō*, *akmeńs* 'ts.', łot. *akmens* 'ts.', gr. *ákmōn* 'kowadło', stind. *áśmā*, *áśman-* 'kamień, skała', awest. *asman-* 'ts.'. Sprowadzane do pie. **ăḱ-mōn*, **ăk-men-* 'kamień, skała', uznawanego za derywat z przyr. **-men-* od pie. **ăk-* 'ostry' (zob. *ostry*). W słow. spodziewalibyśmy się postaci *†osmy*, *†osmene*; nie jest jasne, dlaczego w słow. (jak i w bałt.) mamy *k-* zamiast oczekiwanego kontynuantu pie. **k* (słow. *s*, lit. *š*, łot. *s*), równie zagadkowa jest słow. przestawka początku wyrazu i wzdłużenie samogłoski rdzennej (pie. **ăk-* > psł. **kā-*). Zdr. *kamyk* od XV w., z psł. **kamykъ* 'kamień' od psł. mian. **kamy* z nawarstwieniem strukturalnego przyr. **-kъ* (przenoszącego wyraz do innego typu deklinacyjnego, por. tak samo utworzone *grzebyk*, *jęczmyk*, *promyk*, *strumyk*, zob. *grzebień*, *jęczmień*, *promień*, *strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem. — Od tego *kamienisty*; *kamienny* → *kamiennik*; *ka-*

mienica; *kamieniec*; *kamienieć* 'twardnieć, przekształcać się w kamień', *skamieniały*.

kania od XV w. 'ptak drapieżny Milvus', 'jadalny grzyb Lepiota procera', kasz. *kańa* 'ptak Milvus'. Ogsł.: cz. *káně ż* 'myszołów', r. dial. *kánjá* 'kania', ch./s. *kȁnja* 'kania'. Psł. **kańa* 'ptak kania', może wyraz pochodzenia dźwkn. od charakterystycznego, jednostajnego głosu ptaka. Nazwa grzyba zapewne wtórna, powody przeniesienia z ptaka niezbyt jasne.

kapa od XVI w. 'ozdobne nakrycie łóżka, narzuta; rodzaj końskiej derki', 'osłona na oczy zakładana płochliwym koniom', 'długa, ozdobna szata liturgiczna w kształcie peleryny', daw. też 'męskie okrycie wierzchnie, rodzaj płaszcza lub peleryny', dial. także 'skórzane wiązanie łączące części cepów', 'skórzane obicie wierzchołka chomąta', 'rodzaj daszka nad piecem kuchennym, okap', kasz. *kápa* 'nakrycie głowy, kaptur; słomiane nakrycie głowy używane przez kolędników', *kapa* 'słomiane nakrycie ula'; por. stp. XV w. *kapica* 'wierzchnie odzienie mnichów, habit, kaptur'. Zapożyczenie z łac. późnego *cappa* 'rodzaj nakrycia głowy; płaszcz z kapturem', śrłac. 'rodzaj szaty świeckiej i zakonnej'.

kapać *kapię* od XV w. 'spadać, ściekać kroplami; lać wolno kroplami', kasz. *kapac* 'spadać kroplami, kapać; powoli się schodzić'; z przedr. *nakapać*, *pokapać*, *skapać*; jednokr. *kapnąć*. Ogsł.: cz. *kapat* 'kapać; wkraplać, sączyć', r. *kápat'* 'kapać', scs. *kapati*, *kaplję* 'kapać'. Psł. **kapati*, **kapǫ* 'spadać, ściekać kroplami, kapać', pokrewne z lit. *kapnóti* 'kapać (o deszczu)', zapewne pochodzenia dźwkn., od onomatopei *kap*, *kap* naśladującej dźwięk powstający przy spadaniu na coś kropel wody lub innej cieczy. — Od tego *kapka* 'kropla; niewielka ilość, odrobinka'.

kapela od XVIII w. 'zespół muzykantów, orkiestra', por. daw. od XVI w. *kapella* 'kaplica'. Por. cz. *kapela* 'zespół muzykantów', r. *kapélla* 'chór; katolicka kaplica', ch./s. *kȁpela* 'kaplica; kapela'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappella* 'kaplica' , por. wł. *capella* 'zespół muzykantów'. Rozwój znaczenia 'kaplica' > 'chór, zespół muzyczny występujący w kaplicy' > 'chór, zespół muzyczny'.

kapelan 'kapłan pełniący obowiązki przy jakiejś instytucji, organizacji', daw. od XV w. 'kapłan pełniący obowiązki przy małym kościele, kaplicy, przy boku jakiejś osoby (np. króla, biskupa), kapłan nadworny'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappellanus* 'duchowny pełniący obowiązki przy kaplicy' (od *cappella* 'kaplica', zob. *kaplica*). Zob. *kapłan*.

kapelusz od XVI w. 'rodzaj nakrycia głowy' (daw. też 'czepiec kobiecy w kształcie zawoju'), 'główka grzyba'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappellus* 'rodzaj nakrycia głowy' (zdr. od łac. *cappa* 'rodzaj nakrycia głowy; płaszcz z kapturem', zob. *kapa*), od którego wł. *cappelo* 'kapelusz', franc. *chapeau* 'ts.'.

kaplica od XV w. 'mały kościół, nieduże pomieszczenie z ołtarzem', kasz. *kaplëca* 'kaplica', daw. od XVI w. *kapella* 'kaplica'; zdr. *kapliczka*. Por. cz. *kaple ż* 'kaplica'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappella* 'kaplica'.

kapłan od XIV w. 'osoba uprawniona do pełnienia czynności związanych z kultem religijnym', dial. (Orawa) *kapłan* / *kapłȁn* też 'wikariusz'; por. stp. od XIV w. *kapła* 'urząd kapelana wraz z przynależnym uposażeniem'. Por. cz. *kaplan* 'wikariusz'. Zapożyczenie ze śrłac. *cappellanus* 'duchowny pełniący obowiązki przy kaplicy' (od śrłac. *cappella* 'kaplica', zob. *kapela*, *kaplica*). — Od tego *kapłański*, *kapłaństwo*; *kapłanka*.

kaprawy od XVIII w. 'łzawiący, ropiejący, zaczerwieniony (o oczach, powiekach); mający chore, ropiejące oczy, zaczerwienione powieki'. Późne poświadczenie wyrazu izolowanego na gruncie polskim wskazuje na zapożyczenie z ukr. *kaprávyj* (dial. *koprávyj*) 'kaprawy' lub ze słc. *kapravý* (nowsze z przestawką *karpavý*) 'ts.', gdyż w tych językach jest zachowana podstawa słowotwórcza przymiotników z przyr. **-avъ*, por. ukr. dial. *kópra* 'śluz z oczu', słc. *kapra* 'ts.', kontynuujące psł. dial. **kapra* 'to, co kapie, śluz z oczu', pierwotną nazwę czynności (wtórnie skonkretyzowaną) od psł. **kapati* 'ściekać kroplami, kapać' (zob. *kapać*) z przyr. **-ra* (co do budowy por. *gra*).

kaptur od XIV w. 'nakrycie głowy w kształcie stożka, przypięte lub przyszyte do wierzchniego okrycia', 'stożkowata osłona pewnych przedmiotów', stp. i dial. też 'na-

krycie głowy lub oczu, nakładane niektórym zwierzętom, ptakom', dial. 'skórzane wiązanie łączące części cepów', 'okap'; zdr. *kapturek*. Por. stcz. *kaptour* / *kaptúr* 'kaptur', strus. *kap(ъ)turъ* / *kaptura* 'ciepła czapka', r. *kapturá* 'kaptur', ukr. *káptúr* 'kaptur; czepiec', br. *kaptúr* 'czapka z nausznikami'. Niewątpliwie zapożyczenie, ale źródło wyrazu nieustalone. Trudności semantyczne napotyka wyprowadzanie z łac. *captūra* 'łapanie, łowienie'; wyraz wschsł. musiał być zapożyczony z polskiego. Równie niepewne przyjmowanie zapożyczenia ze strus. *kap(ъ)turъ*, przy czym objaśnianie wyrazu wschsł. jako pożyczki z języków tureckich napotyka trudności morfologiczne: źródłem mogłoby być tylko *kaptyrga* / *kapturga* 'duży, głęboki worek' (przy czym całkiem niejasne byłoby usunięcie tur. przyr. *-ga*; podawane często jako źródło wyrazu wschsł. tur. *kaptur* to forma czasownikowa). — Od tego *zakapturzyć się*, *zakapturzony*.

kapusta od XV w 'roślina warzywna Brassica oleracea', w stp. XIV w. też 'młode listki', kasz. *kłapusta* 'kapusta'. Por. cz. *kapusta*, r. *kapústa*, słwń. dial. *kapūsta*. Zapożyczenie romańskie, ostatecznym źródłem jest zapewne postać powstała przez kontaminację śrłac. *compos(i)ta* 'kapusta kiszona, konserwowana' ze śrłac. *caputium* 'główka kapusty'. — Od tego *kapuściany*; *kapuśniak* 'zupa z kapusty', 'drobny deszcz, mżawka', zdr. *kapuśniaczek* (w gwarach pierwotne znaczenie 'deszcz padający w okresie sadzenia kapusty').

kara od XVI w. 'środek represyjny stosowany wobec osób, które popełniły przestępstwo, naruszyły normy prawne lub obyczajowe', w stp. i dziś w gwarach też 'karność', kasz. *kara* 'kara'. Ogsł.: cz. przest. *kára* 'skarcenie, nagana', r. *kára* 'kara', cs. *kara* 'kłótnia, spór', ch./s. daw. *kara* 'łajanie, nagana; kłótnia, spór; pręgierz'. Psł. **kara* 'upokarzanie, poniżanie; łajanie, lżenie, strofowanie, nagana', rzecz. odczas. (pierwotna nazwa czynności, wtórnie skonkretyzowana) od psł. **koriti* (zob. *korzyć się*) z właściwym starym derywatom tego typu wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*. Por. *karać*.

karać *karzę* od XIV w. 'wymierzać karę', stp. XIV–XVI w. 'ostro napominać, strofować, ganić, karcić', 'lżyć', 'powściągać, ukrócać', kasz. *karac* 'karać'; z przedr. *pokarać*, *skarać*, *ukarać*. Ogsł.: cz. *kárat* 'karcić, strofować; wytykać', arch. 'karać', r. *karát'* 'karać', cs. *karati* 'bić, karać', *karati sę* 'walczyć; kłócić się; gniewać się', ch./s. *kárati* 'ganić, łajać, karcić; karać'. Psł. **karati*, **karajǫ* 'upokarzać, ostro napominać, strofować, łajać' (> 'wymierzać karę'), czas. odrzecz. od psł. **kara* (zob. *kara*).

karaś od XV w. 'ryba słodkowodna Carassius vulgaris', zdr. *karasek*. Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *karas*, r. *karás'*, ch./s. *kàrās* / *kàrāś*. Psł. **karasъ* 'karaś' (ze słow. zapożyczone niem. *Karausche* 'ts.' oraz nłac. *carassius* w terminologii zoologicznej), pochodzenie wyrazu nieznane, podejrzewa się pożyczkę z jakiegoś dotychczas nie ustalonego języka.

karb od XV w. 'nacięcie, znak od nacięcia', stp. 'nacięcie na drzewie', 'rejestr, spis w postaci nacięć na kiju' (dziś *na karb* 'na rachunek', daw. też 'na kredyt'), daw. 'odpowiedzialność, karność', dial. *karb* 'zmarszczka', 'zagłębienie w czymś (np. w ziemniaku)', *karby* mn 'deszczułka, drewno karbowane używane jako znak', kasz. *kârb*, *karbu* 'odpowiedzialność, karb', 'sposób' (*na svój kârb* 'w sposób sobie właściwy'). Zapożyczenie ze śrwniem. *kërbe* / *kërp* 'nacięcie, karb; laseczka z nacięciami do liczenia' (dziś niem. *Kerbe* 'karb, nacięcie'). — Od tego *karbować* od XVI w. 'czynić nacięcia na drewnianej tabliczce lub kiju w celu sporządzenia rachunku'.

karcić *karcę* 'ganić, napominać, strofować, karać', stp. XV w. *karcić się* 'kłócić się, wadzić się', dial. *kartać* 'namawiać, nakłaniać', *kartać się* 'kajać się; powściągać się'; z przedr. *skarcić* od XV w. Por. cz. dial. *kartit* 'ganić; psuć; tępić, np. myszy', słc. dial. *kartac* 'karać, karcić', ukr. *kartýty* 'karcić, strofować' (wszystkie może z polskiego). W związku semantycznym z *karać*, zapewne więc czas. ekspresywny **karъtiti* / **karъtati*, z przyr. **-ъt-* (por. np. *szeptać*) od psł. **karati* 'upokarzać, ostro napominać, strofować, łajać' lub od jego polskiego kontynuantu *karać* (zob.). Z powodu różnic znaczeniowych ma-

ło prawdopodobne, by wyraz kontynuował psł. dial. **kętiti*, z którego np. ukr. *kortíty* 'kusić, nęcić, zachciewać się', ch./s. daw. *kȑtiti* 'męczyć; łamać, kruszyć', bg. *kъ̀rtja* 'wydzierać, wyrywać, odłamywać' (zob. *korcić*).

karczma od XIV w. (stp. też *kaczma* z uproszczeniem grupy *rczm* > *czm*, w XVI w. także wyjątkowe *karzczma*) 'gospoda, oberża', kasz. *karčma* 'ts.'. Ogsł.: cz. *krčma* 'ts.', strus. *kъrčьma* (*krъčьma*) / *korčma* 'ts.; mocny napój', r. przest. *korčmá* 'karczma', ch./s. *kȑčma* 'gospoda, oberża, szynk; handel towarami łokciowymi; reszta, resztka', w scs. tylko derywat *krъčьmljavati* 'kupczyć, szachrować'. Psł. **kęčьma* 'gospoda, karczma', dalsza etymologia niepewna. Może derywat z przyr. **-ьma* od psł. **kęčiti* 'usuwać krzewy i drzewa, karczować' (zob. *karczować*), w takim razie pierwotne byłoby znaczenie 'budynek (zajazd, oberża) na karczowisku' (takie obiekty, obsługujące podróżnych, umieszczane były widocznie często poza terenem zabudowanym, przy ruchliwych drogach na wykarczowanym terenie). — Od tego *karczemny*; *karczmarz* (→ *karczmarka*).

karczować od XVIII w. 'usuwać, wycinać drzewa i krzewy wraz z korzeniami', kasz. *karčovac* 'ts.'; z przedr. *wykarczować*. Por. r. *korčevát'* 'karczować'. Czas. odrzecz. p. daw. od XIV w. *karcz* 'pniak i korzenie pozostające w ziemi po ścięciu drzewa, przeznaczone do wykopania; miejsce po wycięciu lasu przed usunięciem z ziemi pniaków z korzeniami', stp. i dial. 'krzak', kasz. *kârč* 'wykarczowany pień', por. stcz. *krč* 'pniak z korzeniami', ukr. *korč* 'ts., pień', dial. 'krzew, krzak', słwń. *kȑč* / *krča* 'miejsce wykarczowane'. Podstawowy rzecz. **kęčь* [< **kęk-jь*] 'pniak z korzeniami (po ściętym drzewie)' niepewnego pochodzenia, może od pie. **(s)ker-k-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć'. — Od tego *karczowisko*, *karczunek*, *karczownik*.

kark od XVI w. 'tylna część szyi', kasz. *kark* 'kark'; zdr. *karczek*. Ogsł.: cz. *krk* 'kark, szyja, gardło', stukr. *korkъ* 'szyja', ch. dial. *kȑk* 'szyja; gardło, krtań'. Psł. **kękъ* 'kark, szyja', pokrewne ze stind. *kḗkāta-* 'kręgi szyjne', celt. (gal.) *cricon* 'gardło', z pie. **kęko-* 'kark' (od pie. **(s)ker-k-* 'kręcić, obracać'). Pierwotne znaczenie 'to, co się obraca, kręci' (co do znaczenia por. ch./s. *vrāt* 'szyja, kark' < psł. **vortъ* od psł. **vętěti* 'kręcić, obracać').

karma od XVIII w. 'pasza dla zwierząt', kasz. *kârma* 'pasza'; daw. i dial. też *karm* 'pożywienie, pokarm', kasz. *kârm* 'ts.'; wcześniej, od XIV w. *karmia* 'pokarm, posiłek, jedzenie, potrawa'. Ogsł.: słc. dial. *krma* 'pasza (dla bydła); pokarm (dla niemowlęcia)', br. dial. *karmá* / *kórma* 'pokarm', scs. *krъma* 'pokarm, pożywienie'. Psł. **kęma* / **kęmъ* / **kęmа* 'pokarm, pożywienie', rzeczowniki odczas. (pierwotne nazwy czynności 'karmienie, żywienie', wtórnie skonkretyzowane) od psł. **kęmiti* 'dawać pożywienie, żywić, karmić' (zob. *karmić*), postać **kęmа* z przyr. **-ja*.

karmić *karmię* od XIV w. 'żywić potomstwo własnym mlekiem', 'dawać jeść, żywić, tuczyć', kasz. *kârmic* (też *kârnic*) 'żywić, karmić, tuczyć'; z przedr. *nakarmić*, *wykarmić*. Ogsł.: cz. *krmit* 'karmić; tuczyć', r. *kormit'* 'karmić, żywić; wychowywać', scs. *krъmiti* 'karmić, tuczyć'. Psł. **kęmiti* 'dawać pożywienie, żywić, karmić', od pie. **(s)ker-m-*, będącego derywatem od pie. pierwiastka **(s)ker-* 'krajać, ciąć'. Pierwotne znaczenie zapewne 'krajać pożywienie'. — Od tego *karmnik*. Zob. *pokarm*.

karp *karpia* od XV w. 'ryba Cyprinus carpio', kasz. *karp*, *karpa* 'karp'. Ogsł., ale postaci niejednolite: wyrazowi polskiemu odpowiadają cz. *kapr* (z przestawką *-rp* > *-pr*), r. *karp*, ukr. dial. *karp*, br. *karp*, słwń. *kàrp*, zapewne zapożyczone z niem. *Karpfen* 'karp'.

kartofel *kartofla* od XVIII w. 'ziemniak, roślina uprawna Solanum tuberosum i jej jadalna bulwa'. Zapożyczenie z niem. *Kartoffel* 'ts.'.

kary od XVI w. 'czarny (o maści konia)', daw. też 'ciemny (o maści bobra)'. Zapożyczenie z ukr. *káryj* 'czarny, ciemny' (wyraz znany też pozostałym językom wschsł.), co przejęte z tur. *kara* 'czarny, ciemny'.

karzeł *karła* od XV w. 'człowiek bardzo niskiego wzrostu', 'baśniowa istota, gnom, krasnoludek, skrzat', w XVI w. też 'człowiek, chłop, facet', kasz. *kareł*, *karła* 'karzeł'; zdr. *karzełek*. Może zapożyczenie ze

śrwniem. *karl* 'człowiek, mąż, ukochany' (dziś niem. *Kerl* 'chłop, facet, człowiek'). — Od tego *karlica*; *karleć* 'maleć, karłowacieć'; *karłowaty* → *karłowacieć*.

kasza od XVI w. (ale w XV w. nazwa osobowa *Kaszka*) 'oczyszczone, grubo zmielone ziarno zbożowe; potrawa z takich ziaren'; zdr. *kaszka*. Ogsł.: cz. *kaše ż* 'kasza, papka; piure', r. *káša* 'kasza', ch./s. *kȁša* 'krupy, kasza; papka', scs. *kašica* 'potrawa z krup'. Psł. **kaša* [< **kas-ja*] 'kasza', etymologia niepewna. Ponieważ kaszę uzyskiwano przez usuwanie (zdzieranie, obtłukiwanie) łusek z ziaren, możliwe, że wyraz jest oparty na pie. pierwiastku **kes-* 'drapać, skrobać, przegrzebywać, przeczesywać' (zob. *czesać*, *kosa* I, II): rzecz. **kaša* byłby nazwą czynności (wtórnie skonkretyzowaną) z przyr. **-ja* od czas. z rdzeniem w postaci **kos-* (jak np. w lit. *kàsti* 'kopać, ryć'), ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*; w takim razie pierwotnie 'drapanie, skrobanie', wtórnie 'to, co uzyskano przez drapanie, skrobanie; ziarna oczyszczone z łusek'. Mniej prawdopodobny związek z lit. *kóšti*, *kóšiu* 'cedzić; przewiewać' (i pokrewnymi); w tym przypadku wyraz słow. miałby najpierw oznaczać przecedzoną potrawę z grubo zmielonych ziaren zbożowych.

kaszel od XV w. Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *kašel*, *-šle*, r. *kášel'*, *-šlja*, ch./s. *kȁšalj*, *-šlja*. Psł. **kašlъ* [< **kasljo-*] 'kaszel', pokrewne z lit. *kosulỹs* 'kaszel', łot. *kȁšļi* mn 'koklusz', od pie. **kṵās-* / **kṵəs-* 'kaszleć' (por. lit. *kósti* / *kósėti* 'kaszleć', stind. *kā́sate* 'kaszle', *kāsa-* 'kaszel', stwniem. *h(w)uosto* 'kaszel'), z przyr. **-ľь*. — Od tego *kaszlać* od XV w., nowsze też *kaszleć* oraz *kasłać* (jak *słać*, zob. *słać* II), por. cz. *kašlat*, r. *kášljat'*, ch./s. *kȁšljati* < psł. **kašlati* 'mieć kaszel, kaszlać'.

kat od XV w. 'wykonawca kar cielesnych i kary śmierci', kasz. *kat* też 'zły duch'. Zachsł.: gł. *kat*, cz. *kat*, słc. *kat*. Zachsł. **katъ* 'kat', może rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od psł. **katati* 'toczyć, walcować, gnieść', poświadczonego jednak tylko we wschsł. (por. r. *katát'* 'wozić; toczyć; maglować; walcować; wałkować, gnieść'). Rozwój znaczeniowy byłby jak w łac. *tortor* 'kat, pachołek kata': *torquēre* 'kręcić, okręcać, toczyć, wykręcać, torturować'. — Od tego *katować*; *katownia* 'miejsce zadawania tortur, męczarni' (daw. też 'tortura, męczarnia, męka', przen. 'czyn godny ciężkiej kary', 'udręka moralna'). Por. *katusze*.

katar od XVI w. 'zapalenie błony śluzowej', w XVI–XVII w. też *katarrus*. Zapożyczenie z łac. *catarrhus* 'nieżyt, katar', będącego pożyczką z gr. *katárrhus* 'spływanie; katar' (od gr. *katarrhéō* 'spływam', *rhéo* 'cieknę').

katusze mn 'tortury, męczarnie; duchowe udręki', w XVI w. *katusza* czy *katusz* 'męka albo miejsce zadawania tortur', w XVII w. *katusza* / *katusz* 'katownia, miejsce męczarni'. Od *kat* (zob.), pierwotnie zapewne 'miejsce zadawania tortur', może utworzone na wzór rzecz. *ratusz* 'siedziba władz miejskich' (zob.), gdyż w dawnych wiekach w ratuszu znajdowały się pomieszczenia, w których miejski kat torturował podejrzanych w czasie śledztwa i wykonywał kary cielesne.

kawaler od XVI w. 'nieżonaty mężczyzna; młody mężczyzna', 'osoba odznaczona orderem', daw. 'rycerz', 'żołnierz konny', w XVI w. 'pracownik zajmujący się końmi', 'członek zakonu kawalerów maltańskich', 'szlachcic francuski lub hiszpański'. Por. cz. *kavalír* 'rycerz; szlachcic; mężczyzna rycerski', ch./s. *kavȁlir* 'mężczyzna rycerski, dystyngowany pan'. Zapożyczenie z wł. *cavaliere* 'jeździec, kawalerzysta; kawaler (orderu); rycerz' (od wł. *cavallo* 'koń'). Dzisiejsze polskie podstawowe znaczenie 'nieżonaty mężczyzna', od XVII w., rozwinęło się z 'rycerz, szlachcic, zwłaszcza młody'.

kawał od XVIII w. 'część całości', 'dowcip, żart', kasz. *kavał* 'kawał'; por. daw. XVI w. *kawal* / *kawel* 'kawał pola, zagon, działka', kasz. *kavel* 'kawał patyka, służący za los do wyciągania; wylosowany przydział pola; los, przeznaczenie'; zdr. *kawałek* od XVI w. (daw. także *kabałek*). Najwcześniej, od XV w., poświadczona postać daw. (do XVIII w.) i dziś dial. *kawalec* (stp. też *kabalec*) 'kawałek, część całości', 'część wydzielona losem', kasz. *kavalc* 'duży kawał całości, bryła, gruda'. Najstarsza postać *kawalec* zapożyczo-

na ze śrdniem. *kavele* 'drewno do losowania, los; wylosowany udział' (por. hol. *kavel* 'działka, parcela; część', niem. dial. *Kabel* 'udział, los'), z przyr. *-ec* przyswajającym wyraz obcy, zastąpiona z czasem przez wtórne *kawałek*. Podstawowa dziś forma *kawał* to derywat wsteczny od *kawałek, kawalec*. *Kawał* w znaczeniu 'dowcip, żart' jest kalką niem. *Stückchen* 'ts.' : *Stück* 'kawałek'.

kawka od XV w. 'ptak Coloeus monedula', kasz. *kâvka* 'ts.'. Ogsł.: cz. *kavka*, r. dial. *kávka*, ch. dial. *kāvka*. Psł. **kavъka* 'kawka', zapewne pierwotne zdr. od słabo zachowanego psł. **kava* 'kawka' (por. p. daw. od XVII w. i dziś dial. *kawa* 'kawka', ukr. dial. *káva* 'ts.'), mającego odpowiednik w lit. *kóva* 'kawka', por. też lit. *kóvas* 'gawron', dial. 'kawka'. Od pie. dźwkn. pierwiastka **kău̯-* 'wyć, ryczeć, krzyczeć' (por. stind. *káuti* 'krzyczy', zob. także *kukać*), zatem pierwotne znaczenie nazwy ptaka 'ta, co krzyczy'.

kazać *każę* od XIV w. 'wydawać rozkaz, polecenie; sprawiać, że coś się dzieje, zmuszać do czegoś', przest. 'wygłaszać kazanie', stp. 'polecić, rozkazać, nakazać, zarządzić, sprawić, aby coś się stało', 'nauczać zasad moralnych, mówić kazanie', 'przekazać, powierzyć', 'ukazywać, pokazywać', kasz. *kazac, kâže* 'kazać'; z przedr. *nakazać, okazać, pokazać, przekazać, rozkazać, skazać, ukazać, wskazać, wykazać, zakazać*; wielokr. *-kazywać*, z przedr. np. *nakazywać, okazywać, pokazywać, skazywać, wskazywać, wykazywać, zakazywać*. Ogsł.: cz. *kázat* 'kazać, nakazywać, rozkazywać', 'wygłaszać kazanie', stcz. *kázati* też 'pokazywać; karać; wychowywać', r. *kazát'* 'pokazywać; mieć wygląd, być podobnym', *kazátsja* 'wydawać się; mieć wygląd', scs. *kazati, kažǫ* 'pokazać, wyjaśnić; upomnieć'. Psł. **kazati, *kažǫ* 'umożliwić widzenie, oglądanie, pokazać', 'mówić, powiadać, głosić; polecać, rozkazywać', prawdopodobnie prapokrewne np. ze stind. *kā́śate* 'zjawia się; błyszczy, świeci', awest. *ākasat̰* 'spostrzegł', gr. *tékmōr* 'znak, cecha'. Wyrazy w innych językach ie. kontynuują pie. **kᵘek-* / **kᵘōk-* 'błyszczeć, pokazywać (się); widzieć', natomiast za podstawę psł. **kazati* trzeba przyjąć wariant pie. pierwiastka z dźwięczną drugą spółgłoską **kᵘōǵ-* (/ **kᵘeǵ-*). — Od tego *kazanie* 'homilia' (stp. od XIV w. 'mowa, przemówienie, szczególnie w sprawach religijno-etycznych, kazanie', 'rozkaz, polecenie', 'nauczanie religijno-etyczne, działalność nauczycielska', 'sentencja sądowa, wyrok sądowy'); *kazalnica* od XVI w. (daw. też *kazadlnica* / *kazadnica*); od czas. przedrostkowych *nakaz, okaz* (daw. XVI w. 'popis, przegląd'), *pokaz, przekaz, rozkaz, wykaz, zakaz* (daw. XVII w. *zakazy* 'umizgi, zaloty', por. *zakazać* daw. 'przykazać, zapowiedzieć, zlecić', *zakazać się* 'zalecić się', 'popisać się, zaprezentować się'); *przykazanie*; *okazały* (daw. 'widoczny'); *zakazany*. Zob. *kažň*.

kazić *każę* od XIV w. 'psuć, niszczyć', stp. też 'burzyć, pustoszyć; rozbijać', 'dręczyć', 'naruszać, łamać, przekraczać', 'niweczyć, odrzucać', 'unieważniać, anulować', kasz. *kazëc* 'psuć, niszczyć', *kazëc są* 'psuć się, tłuc się; rozbijać się (o spienionej fali)'; z przedr. *skazić, zakazić*; wielokr. *-każać*: z przedr. *zakażać*. Ogsł.: cz. *kazit* 'psuć, niszczyć; deprawować', ukr. *kazýty* 'psuć, szpecić; rozbijać', scs. *kaziti, kažǫ* 'psuć, niszczyć'. Psł. **kaziti, *kažǫ* 'psuć, niszczyć', czas. kauzat. od psł. **čeznǫti* [< **kez-*] 'niknąć, zanikać, słabnąć, więdnąć, schnąć; znikać, ginąć', p. *sczeznąć* 'zginąć, zniknąć', z wymianą i wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* ⇒ **ō* > **a*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś niknie, słabnie, więdnie, schnie'. — Od czas. przedrostkowych *skażenie, zakażenie*; *skaza*; *zakaźny*.

kaźń ż od XIV w. (stp. też *kaźnia*) 'męka, cierpienie fizyczne', w stp. także 'rozkaz, polecenie', 'karność, dyscyplina obyczajowa, surowość obyczajów', 'władza, moc', 'kara, poskromienie', 'więzienie, ciemnica'. Ogsł.: cz. *kázeň, -znė* ż 'dyscyplina, karność', r. *kazn'* ż 'stracenie, egzekucja; kara', scs. *kaznь* ż 'postanowienie, zarządzenie; kara'. Psł. **kaznь* ż 'karanie, kara; polecenie, postanowienie', pierwotna nazwa czynności od psł. **kazati* 'umożliwić widzenie, oglądanie, pokazać; mówić, powiadać, głosić; polecać, rozkazywać' (zob. *kazać*), z przyr. **-nь*.

każdy od XIV w. 'wszelki, jakikolwiek bądź; poszczególny', stp. od XIV w., dziś dial. *kożdy*, w stp. wyjątkowo także *kieżdy*, kasz.

każdi / koždi i *kajždi / kojždi*. Ogsł.: cz. *každý*, r. *káždyj*, scs. *kъžьdo / kožьdo / kъžde*. Psł. **kъžьdo / *kъžьde*, zapewne też **kožьdo / *kožьde* i **kažьdo / *kažьde* 'każdy, wszelki', pierwotnie zapewne 'ktokolwiek' (wyraz bezrodzajowy), złożenie z zaimka pytajnego **kъ* 'kto' (zob. *kto*) i part. uogólniającej **-žь-do / *-žь-de*; nie całkiem jasne postaci z **ko-* i **ka-*, może kontynuują one inne formy przypadkowe pie. zaimka (**ko-* z pie. mian. m **kᵘo-*, **ka-* z pie. mian. ż **kᵘā-*). Pierwotnie odmieniał się pierwszy człon wyrazu, człon **-žьdo* pozostawał nieodmienny (por. np. scs. dop. *kogo-žьdo*, cel. *komu-žьdo*), wtórnie przeniesiono morfemy fleksyjne na koniec wyrazu, który w związku z tym na wzór przymiotników przybrał postać **kъžьdъ-jь*.

kądziel ż od XV w. 'przędziwo (len, konopie, wełna) przygotowane do przędzenia, nawinięte na przęślicy', 'drewniany drążek, na który nakłada się przędziwo, przęślica', kasz. *kǫʒél* 'len lub wełna przygotowane do przędzenia', 'wiosło z kilku otworami, w które wkłada się specjalny drążek z wędkami', *kǫʒela* 'przęślica', *kˈǫʒelka* 'kulka lnu'. Ogsł.: cz. *koudel* ż 'pakuły, kłaki', r. *kudél'* (dial. *kudéla*) 'kądziel', ch./s. *kùdjelja* 'konopie; pakuły, wyczeski lnu, konopi', dial. 'przęślica'. Psł. **kǫdèlь* ż / **kǫdèľa* 'przędziwo; przyrząd do przędzenia, przęślica', bez pewnej etymologii. Zapewne w związku etymologicznym z równie niezbyt jasnym psł. **kǫderъ* 'lok zwijających się włosów, kędzior' i jego wariantami (zob. *kędzior*, por. też *kudły*). Podstawę tych wyrazów stanowił prawdopodobnie słow. rdzeń **kǫd-*, w którym może trzeba widzieć kontynuant pie. **kon-d-* od pie. pierwiastka **ken(ə)-* 'skrobać, trzeć, rozcierać' (zob. *kęs*).

kąkol od XV w. (ale od XIII w. jako nazwa osobowa) 'chwast zbożowy Agrostemma githago', dial. też *kakól*, kasz. *kǫkol* 'ts.'. Ogsł.: cz. *koukol*, r. *kúkol*, słwń. *kókolj*. Psł. **kǫkolь* 'kąkol', zapewne z pierwotnego **konkol-jь* < **kolkol-jь* (z odpodobnieniem na odległość spółgłosek **l - l* > **n - l*), derywatu z przyr. **-jь* od psł. **kolkolъ* 'narzędzie dźwiękowe (z wypalanej gliny) typu grzechotki czy kołatki', wtórnie 'dzwonek, dzwon' (por. płb. *klâtöl* 'dzwon, dzwonek', wtórnie 'zegar', strus. *kolokolъ* 'dzwon', r. *kolokól* 'ts.', cs. *klakolъ* 'ts.', bg. daw. *klakolna / klъkolna* 'ts.'), prawdopodobnie pokrewnego z lit. *kaňkalas* [< **kalkalas*] 'dzwonek, brzękadło' i 'roślina dzwonek okrągłolistny', *kankalìjos* mn 'roślina dzwonki polne'. Podstawowe psł. **kolkolъ* od pie. **kel-* 'wołać, krzyczeć, dźwięczeć, brzmieć' z podwojeniem sylaby. Kąkol nazwano tak z powodu dzwonkowatego kształtu kwiatów.

kąpać od XV w. (daw. *kępać*) 'zanurzać, moczyć w wodzie', kasz. *kąpac* 'kąpać'; z przedr. *skąpać*, *wykąpać*. Ogsł.: cz. *koupat (se)*, r. *kupáť(sja)*, ch./s. *kúpati (se)*, scs. *pokǫpati sę* 'umyć się'. Psł. **kǫpati* 'zanurzać w wodzie, kąpać, myć', **kǫpati sę* 'zanurzać się w wodzie, kąpać się, myć się', bez pewnej dalszej etymologii: mało prawdopodobne łączenie z psł. **čępěti / *ćepěti* 'siedzieć w kucki, kucać' (por. p. daw. i dial. *czępieć* 'ts.'), przy czym jakoby pochodne (za pośrednictwem jakiegoś niepoświadczonego rzecz. w rodzaju *†kǫpa*) **kǫpati (sę)* miałoby pierwotnie oznaczać 'zanurzać (się) w wodzie w pozycji kucznej, myć (się) kucając', całkiem nie przekonują próby wiązania z psł. **konopa / *konopь* 'konopie' (zob. *konopie*). Zob. *kąpiel*.

kąpiel ż od XV w. 'kąpanie (się)', stp. też 'sadzawka, miejsce kąpieli', *kąpiele* mn 'zabiegi lecznicze; zakład kąpielowy, miejscowość kąpielowa', kasz. *kǫpele* mn 'mydliny po kąpieli', 'trzęsawiska'. Ogsł.: cz. *koupel* ż 'kąpanie (się); woda do kąpieli', r. *kupél'* ż 'chrzcielnica', scs. *kǫpělь* 'kąpiel, miejsce kąpieli'. Psł. **kǫpělь* ż 'zanurzanie (się) w wodzie, kąpanie (się)', pierwotna nazwa czynności od psł. **kǫpati* (zob. *kąpać*), z przyr. **-ělь* (co do budowy por. np. *kądziel*). — Od tego *kąpielowy* → *kąpielówki*; *kąpielisko*.

kąsać od XV w. (stp. też *kęsać*) 'szarpać zębami, kłuć żądłem, gryźć', kasz. *kąsac*, *kǫsâ* 'gryźć'; z przedr. *pokąsać*. Por. stp. *kąsić* 'gryźć', kasz. *kąsëc*, *kǫsi* 'ugryźć', dziś tylko z przedr. *przekąsić*, *ukąsić*, *zakąsić*. Ogsł.: cz. *kousat* 'gryźć, kąsać', r. *kusáť* 'ts.', bg. *kъsam* 'drzeć, rozrywać na kawałki', słwń. *kosáti* 'rozcinać na kawałki'. Psł. **kǫsati /*

*kǫsiti 'rozrywać, rozszarpywać, rozgryzać na kawałki', czas. odrzecz. od psł. *kǫsъ 'kawałek odkąszony, ugryziony' (zob. *kęs*). — Od czas. przedrostkowych *ukąszenie*; *przekąska*, *zakąska*, też *przekąs*.

kąt od XIV w. 'miejsce między dwiema stykającymi się powierzchniami (np. ścianami), róg', stp. (dziś pot.) też 'oddalona, ustronna, końcowa część terenu', 'miejsce ustronne, zakątek, zakamarek', kasz. *kǫt* 'kąt, róg; mieszkanie, przytułek, schronienie, dach nad głową; miejsce; strona, okolica'; zdr. *kącik*. Ogsł.: cz. *kout* 'kąt; zakątek', r. dial. *kut* 'kąt; zaułek', ch./s. *kût* 'kąt', mac. dial. *kъnt* 'podstawa ogniska domowego'. Psł. *kǫtъ 'wewnętrzna strona zetknięcia się dwu ścian', prawdopodobnie z pierwotnego *kamp-to- (z uproszczeniem grupy spółgłoskowej *pt > *t), derywatu z przyr. *-to- od pie. *kamp- 'giąć, wyginać', od którego także pokrewne (bez przyr. *-to-) lit. *kam̃pas* 'kąt, węgieł; kabłąk nad chomątem', gr. *kampḗ* 'zgięcie, skrzywienie', łac. *campus* 'pole'. — Od tego *kątowy*, *kątownica*, *kątownik*; od wyrażeń przyimkowych *pokątny* od XVI w. 'potajemny, sekretny, skryty', 'prywatny, niepubliczny', 'nielegalny, podejrzany', 'niezgodny z powszechnie obowiązującymi tendencjami, o ograniczonym zasięgu', przysł. *pokątnie* (od XVI w. 'potajemnie, skrycie, niejawnie', 'bez pozwolenia, aprobaty, nieoficjalnie'; *przekątna*; *zakątek*.

kciuk od XVI w. 'wielki palec u ręki', w XV w. 'palec serdeczny', dial. płd. też *krzciuk* / *kszciuk* / *ściuk* / *ciuk*, rzadziej *krciug* i *krtak* 'duży palec u ręki', 'duży palec u nogi', 'część palca', 'kawałek gałęzi, drewna; wiór'. Wyłącznie polskie. Pierwotna postać zapewne *krzciuk* (i może *krściuk > kciùk), chyba derywat od stp. i dial. *krzcić* / *krścić* 'chrzcić' (zob. *chrzcić*), z rzadkim przyr. *-uk*. W takim razie etymologiczne znaczenie 'ten, który chrzci' (wielkim palcem, umoczonym w oleju świętym, kapłan w czasie chrztu namaszcza dziecko w kształcie krzyża).

kędy od XIV w. przysł. 'którędy, w którą stronę, dokąd; gdzie, w którym miejscu; gdziekolwiek', dial. też 'skąd'. Ogsł. (ale z niejednorodnymi zakończeniami): cz. *kudy* 'kędy; jak', r. *kudá* 'dokąd, gdzie', dial. *kudý* 'ts.', ukr. *kudý* 'ts.', bg. *kъdé* 'ts.', scs. *kǫdě* / *kǫdu* 'skąd'. Psł. *kǫda / *kǫdy / *kǫdu / *kǫdě 'skąd, którą drogą', od zaimka pytajnego *kъ 'kto' (zob. *kto*), być może od formy bier. ż (psł. *tkǫ), z różnymi partykułami (też pochodzenia zaimkowego) zawierającymi *-d-* (por. *gdzie*, *kiedy*, *wtedy*). — Od tego *dokąd*, *odkąd*, *poniekąd*, *skąd*, *znikąd* (z utratą końcowej samogłoski).

kędzior od XVI w. 'pasmo wijących się włosów, lok', daw. od XV w. *kędzierz* 'kędzior, lok, kręcące się włosy', *koń kędzierz* 'koń z kędzierzawą grzywą i ogonem'. Ogsł.: cz. *kadeř* ż 'kędzior, kędziory', r. *kúdri* mn 'kędziory, loki', słwń. *kóder* / *kódra* 'kędzior, lok'. Psł. *kǫderъ (*kǫdeřь) /*kǫdera / *kǫdra 'lok zwijających się włosów, kędzior', od słow. rdzenia *kǫd- poświadczonego też w psł. *kǫdělь 'przędziwo; przęślica' (zob. *kądziel*), z przyr. *-erъ (i jego odmiankami). — Od tego *kędzierzawy* (stp. XV w. *kędzierzawy* / *kędzierawy* 'kręty, pofalowany, pomarszczony, o włosach i liściach)'.

kępa od XV w. (w XIV w. jako nazwa własna lasku) 'skupisko drzew, krzewów, kwiatów', 'mała wyniosłość na podmokłym terenie lub wysepka porosła krzewami i drzewami', kasz. *kąpa* 'kępa drzew; wzgórze, pagórek; płat wyciętej murawy, cegła torfu'; zdr. *kępka*. Płnsł.: dł. *kupa* 'kępa', gł. *kupa* 'wyspa; wzgórze, wzniesienie', r. *kúpa* 'kępa (drzew, krzewów)'; w płdsł. tylko derywat z przyr. *-ina: scs. *kǫpina* 'krzak, krzew; jeżyna', słwń. *kopína* 'jeżyna'. Psł. *kǫpa 'coś wygiętego, wypukłego, wznoszącego się ponad otoczenie (np. wzniesienie terenu, grupa drzew, krzewów przypominająca wzniesienie)', dokładne odpowiedniki: lit. *kùmpa* 'zgrubienie, nabrzmienie; narośl, guz, garb', łot. *kumpa* 'garb, wypukłość', por. też lit. *kum̃pas* 'krzywy, zgięty', *kum̃pti* 'krzywić się'. Od pie. *kamp- 'giąć, wyginać' (zob. *kąt*).

kęs od XV w. 'kawałek czegoś jadalnego', 'kawałek, część, pewna ilość czegoś, trochę, nieco'; zdr. *kąsek*. Ogsł.: cz. *kus*, r. *kus*, słwń. *kôs*, bg. *kъs*. Psł. *kǫsъ [< *kond-so-] 'kawałek odkąszony, ugryziony', od niepoświadczonego w słow. czasownika (miałby psł. postać *tkǫsti [< *kǫd-ti], *tkǫdǫ) odpowia-

dającego lit. *kąsti*, *kándu* 'kąsać', łot. *kuôst*, *kuôdu* 'ts.', por. też stind. *khā́dati* [< **kn̥d-*] 'rozgryza, je', z przyr. **-so-* (co do budowy por. np. *bies*). Ostateczną podstawą był pie. pierwiastek **ken(ə)-* 'skrobać, trzeć, rozcierać'.

ki *kiego*, stp. XV w. *ki*, *ka*, *ko* 'jaki, który'. Ogsł.: cz. *ký* 'który?, jaki?', słc. *ký*, *ká*, *ké* 'który, jaki', r. przest. i dial. *koj*, *kája*, *kóe* 'jaki?, który?', scs. *kyjь* (*ky*), *kaja*, *koje* 'jaki?, który?'. Psł. **kъjь*, **kaja*, **koje* 'który, jaki', złożenie z zaimka pytajnego **kъ* (od pie. pierwiastka zaimkowego **kᵘo-*, zob. *kto*) i zaimka anaforycznego **jь*, **ja*, **je* (zob. *on*).

kibic od XIX w. 'obserwujący grę', daw. też 'elegant, facet'. Zapożyczenie z niem. *Kiebitz* 'kibic' (znaczenie przen.; znaczenie podstawowe 'ptak czajka'), por. też niem. dial. *kiebitz* 'człowiek wścibski, wtrącający się do nie swoich spraw'. — Od tego *kibicować*.

kibić ż 'część tułowia od ramion po biodra, talia (kobieca), figura', dawniej w XVII w. 'pałąk, drewniana część łuku'; por. daw. XVII–XVIII w. *kibitny* 'smukły, giętki, gibki'. Zapożyczenie z r. daw. *kibiť* ż 'obłąk, pałąk, wygięta drewniana część łuku' (wyraz pochodzenia orientalnego). Powstałe na gruncie polskim przen. znaczenie 'talia (kobieca), figura' nawiązuje do smukłości, gibkości tej części ciała.

kicać od XIX w. 'skakać z przypadaniem do ziemi (np. o zającu)', dial. *kicać się* 'walać się'. Por. cz. dial. *kickat* / *gickat* 'skakać na jednej nodze', słc. *kyckať* 'rozrzucać, rozsypywać; plamić', ukr. reg. *kycjáty* 'dotykać (w zabawie w ciuciubabkę)', ch./s. dial. *kićkati* 'gonić, pędzić'. Od dźwkn. wykrz. *kic!* na wyrażenie skoku (np. zająca), por. też np. ukr. reg. *kic!* i *kyc!* na wyrażenie toczenia się.

kichać *kicham* od XV w., kasz. *kiχac*, *kiχà* / *kiše* 'kichać; lekceważyć sobie coś'; z przedr. *nakichać*, *wykichać się*; jednokr. *kichnąć*. Zachsł. i płdsł.: cz. *kýchat*, słwń. *kíhati*, bg. *kícham*. Psł. dial. **kychati* 'kichać', pierwotnie czas. wielokr. od psł. jednokr. **kъchnǫti* 'kichnąć' (w tym znaczeniu stp. XV w. *kchnąć*, słwń. *kéhniti*, ch./s. daw. *kahnuti*, cs. *kъchnovenije* 'kichnięcie'; postać wyparta w językach słow. przez nowszą **kychnǫti*, np. p. od XV w. *kichnąć*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **ъ* → **y*. Podstawowy czas. **kъchnǫti* jest pochodzenia dźwkn., od odgłosu kichnięcia, por. np. słwń. *kèh* [< **kъchъ*] 'kichnięcie'.

kiecka 'spódnica, sukienka', stp. XV w. *kiecka* / *kiecek* 'rodzaj długiej wierzchniej płóciennej szaty, ochronny fartuch', w XVI w. *kiecka* 'proste płócienne okrycie kobiece, rodzaj chusty', dial. *kiecka* 'kapota męska; bluza płócienna; spódnica (płócienna na co dzień, wełniana od święta); sukienka'; daw. też *kiecza* 'okrycie narzucane na zbroję', *kieca* 'droga szata; gunia; kapa; koc', w XVI w. 'grube wierzchnie okrycie męskie', dial. *kieca* 'spódnica', *keca* 'sukienka dziecięca'. Por. cz. dial. *keček* 'krótka spódnica', ukr. reg. *kéca* 'koc', ch./s. dial. *kéča* 'gunia góralska', *kȅče* 'biała czapka pilśniowa', bg. *keće* 'pilśń, pilśniowa derka'. Pierwotna polska postać *kieca* (dial. *keca*) zapewne zapożyczona z ukr. *kéca*, które (jak i inne wyrazy słow.) przejęte z tur. *keçe* 'pilśń, gruba tkanina wełniana', z przeniesieniem nazwy tkaniny na sporządzane z niej okrycia.

kiedy przysł. od XIV w. (stp. też *kiegdy*) 'w jakim czasie', kasz. *kedè* 'kiedy', w stp. XIV–XV w. pierwotna postać *kiegdy*. Ogsł.: stcz. *kehdy*, cz. dial. *kedy* / *kedi*, r. dial. *kogdý* (liter. *kogdá*), scs. *kogda* / *kъgda*. Psł. **kъg(ъ)dy* (/ **kъg(ъ)da* / **kog(ъ)da*) przysł. zaimkowy pytajny 'kiedy', od pie. pierwiastka zaimkowego **kᵘo-* (zob. *ki*, *kto*), z part. **-g(ъ)dy* / **-g(ъ)da*, co do budowy por. *gdy*, *wtedy*.

kielich od XIV w. 'ozdobne naczynie do picia, puchar', najpierw głównie 'naczynie mszalne', bot. 'zewnętrzna część okwiatu osłaniająca pąk', dial. też *kieluch*, kasz. *keliχ*; zdr. *kieliszek*. Por. dł. i gł. *keluch* (daw. *kelich*), cz. *kalich*, stcz. też *kelich*, słwń. *kélih* 'kielich'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kelich* / *kelch* 'kielich' (dziś niem. *Kelch* 'ts.').

kielnia od XVI w. 'łopatka murarska', w XVI w. też 'naczynie do czerpania wody', 'skrzynia na drobny bagaż w powozie', dial. *kielniá* także 'torba do karmienia przy wozie dwu koni'; por. stp. od XV w. *kiella* / *killa* 'czerpak służący do nabierania wody, za-

prawy murarskiej itp., kielnia', może też 'rodzaj skrzyni stanowiący część bryczki lub powozu' (dziś to znaczenie w gwarach, zwłaszcza 'skrzynia w tylnej części wozu, tył wozu'), kasz. *kela* 'kielnia'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kelle* (dziś niem. *Kelle*) 'łopatka murarska', w znaczeniu odnoszącym się do pojazdów konnych, z niem. złożeń *Schoss-kelle* i *Wagen-kelle* 'schowek na wozie (np. na pakunki)'. Na gruncie polskim wyraz otrzymał przyr. *-nia*, zwykle tworzący nazwy miejsca.

kieł *kła* od XV w. 'ostry ząb', 'kiełek rośliny', dial. 'duży ząb dzika', 'duży kiełek', kasz. *kło* n 'korzeń zęba, zwłaszcza wypróchniałego; kiełek'; zdr. *kiełek* 'część nowej rośliny wyrastająca z nasienia'. Ogsł.: cz. *kel*, *klu*, r. dial. *kly* / *ıkly* mn, ch./s. *kàljac* / *kàljak* 'kieł', *kàlac* i *klìca* 'kiełek'. Psł. **kъlъ* 'kieł', 'kiełek', pokrewne lit. *kùlti* 'młócić; pukać, bić', łot. *kult* 'ts.' i dalej z psł. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' (zob. *kłuć*). Pierwotne znaczenie 'to, co kłuje, rozrywa'. — Od zdr. *kiełek*: *kiełkować* 'wypuszczać kiełki'.

kiełb *kiełbia* od XV w. (stp. *kiełb́*, dziś dial. np. *kełpʲ*) 'ryba Gobio gobio', kasz. *kełb*, *kełba* 'ts.'; zdr. *kiełbik*. Bliskie nazwy tej ryby tylko we wschsł.: r. dial. *kolb'* / *kolbá*, ukr. dial. *kóvbeł'* / *kóvbyk* / *kóvbeń*. Psł. dial. **kl̥bъ* [< **kl̥b-jь*] 'kiełb', niejasnego pochodzenia, zestawia się zwykle z równie niejasnym alb. *kulb* 'gatunek ryby słodkowodnej'; próbowano łączyć je z również niejasnym łac. *clupea* 'drobna ryba rzeczna', z germ. **kalba-* 'cielę, byczek' (niem. *Kalb* 'cielę'). Nie można wykluczyć powstania nazwy ryby na gruncie słow., od psł. dial. **kl̥bъ* 'coś wypukłego, napchanego, kłębiastego' (por. cz. *kloub* 'staw, przegub; kłąb', r. dial. *kólby* mn 'wysepki lasu wśród pól uprawnych', ukr. dial. *kovb* 'żołądek świni', br. dial. *koŭb* 'ts., żołądek bydła; węzeł z włosów, zawiązanych z tyłu głowy'), w takim wypadku powodem nazwania ryby byłaby jej wyraźnie duża głowa.

kiełbasa od XV w. 'wyrób wędliniarski', kasz. *kełbasa* / *kâłbasa* 'kiełbasa'; por. stp. XV w. *kiełbodziej* 'narzędzie do nadziewania kiełbas'. Ogsł. (ale postaci niejednolite): cz. *klobása* 'biała kiełbasa; sucha kiełbasa', r. *kolbasá* (dial. *kolobás* m) 'kiełbasa', ch./s. *kobàsa* (dial. *kubàsa* / *klobàsa*) 'kiełbasa', słwń. *klobása* 'kiełbasa; pręga'. Wskazują na prapostaci **kl̥basa* i **kolbasa* (może też inne, np. **klobasa*), pochodzenie niepewne. Jeśli pierwotna jest prapostać **kl̥basa*, to może od psł. dial. **kl̥bъ* 'coś wypukłego, napchanego, kłębiastego' (por. cz. *kloub* 'staw, przegub; kłąb', r. dial. *kólby* mn 'wysepki lasu wśród pól uprawnych', ukr. dial. *kovb* 'żołądek świni', br. dial. *koŭb* 'ts., żołądek bydła; węzeł z włosów, zawiązanych z tyłu głowy'), ale niezbyt jasna budowa (przyr. **-asa* ?). Nie można wykluczyć zapożyczenia. — Od tego *kiełbasiany*.

kiep *kpa* od XVI w. 'człowiek głupi, dureń, gamoń', stp. od XV w. 'żeński organ płciowy, cunnus', słowiń. *ḱep* 'nicpoń, huncwot'. Zachsł.: cz. przest. i dial. *kep*, *kepa* m 'bezwstydnik', daw. *kep*, *kpa* / *kpu* 'vulva', słc. dial. *kiep* 'przezwisko nieczystego' (z polskiego zapożyczone ukr. *kep* 'dureń', r. dial. *kep* 'ts.'). Psł. dial. **kъpъ* 'vulva, cunnus', etymologia niepewna: może pokrewne z gr. *kýpē* 'pieczara, jama', stind. *kū́pa-* 'ts.', od pie. **keu̯p-* 'zagłębienie'. Pierwotnym znaczeniem byłoby 'zagłębienie, wgłębienie, jama', stąd 'vulva, cunnus', wtórnie użyte jako pejoratywne określenie człowieka głupiego, niezdarnego, nieczystego, bezwstydnego (podobnie jak w wypadku innych nazw części ciała, np. *dupa*). — Od tego *kiepski* 'lichy, marny, nędzny, zły', reg. 'słaby, schorowany, chory'. Zob. też *kpić*.

kiermasz 'doroczny jarmark; okresowa sprzedaż towarów', reg. 'odpust', stp. od 1500 r. 'doroczne święto w dzień patrona kościoła, odpust uroczysty', w XVI w. też 'targowisko, miejsce sprzedaży pod gołym niebem', dial. *kiermasz* / *kiermâsz* 'odpust, jarmark'. Por. gł. *kermuš* / *kermuša* 'poświęcenie kościoła', cz. daw. *karmaš* 'odpust', dial. 'poczęstunek po pogrzebie lub po wywodzie położnicy', ch. dial. *kèrmes* 'odpust'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kirmësse* / *kirchmësse* 'uroczysta msza z okazji poświęcenia kościoła' (skrócenie wcześniejszego **kirch-wīh-mësse*, złożenia *kirche* 'kościół', *wīhen* 'święcić' i *mësse* 'msza').

kierować od XVI w. 'nadawać kierunek; prowadzić, wysyłać gdzieś; nakierowywać, celować', 'prowadzić pojazd', 'zarządzać kimś, czymś, stać na czele czegoś', kasz. *kerovac*; z przedr. *nakierować, pokierować, skierować*. Zapożyczenie z niem. *kehren* 'obracać, przewracać, odwracać; kierować, zwracać'. — Od tego *kierownik* → *kierowniczka, kierownica*; *kierunek* od XVIII w. → *ukierunkować*.

kieszeń od XVII w. ż 'woreczek przyszyty do ubrania', w XVI w. *kieszenia / kiesienia* (czy *kiesień*) / *kieszynia / kiesinia* 'ts.', kasz. *kèšèń, -ńe / kešeńa* (też chyba skrócone *kèš ż*) 'kieszeń'; zdr. *kieszonka*. Najbardziej prawdopodobna etymologia W. Smoczyńskiego: wyraz polski zapożyczony z br. *kišèn'*, dial. *kišèńja* 'kieszeń' (stąd też ukr. *kyšèńja*, r. dial. płd.-zach. *kišèńja / kišèn'*), będącego pożyczką z lit. *kišėnė*, dial. *kešėnė* 'kieszeń w ubraniu; kieszeń u siodła; sąsiek w stodole, służący do składania zżętego zboża w małej ilości' (wyraz litewski ma być z pochodzenia nazwą czynności z przyr. *-enė* od lit. *kìšti, kišù* 'sunąć coś', *į-kìšti* 'wsunąć coś do czegoś; wetknąć, wepchnąć', wtórnie skonkretyzowaną w 'to, do czego się coś wsuwa'). — Od zdr. *kieszonka*: *kieszonkowy* → *kieszonkowiec*.

kij od XIII w. 'drąg drewniany, patyk, laska', *kije* mn 'uderzenia kijem, bicie', stp. XV–XVI w. 'kłoda, dyby', kasz. *kij* 'kij, laska; młode, proste, gładkie drzewko'; zdr. *kijek*. Ogsł.: cz. *kyj* 'kij, maczuga', r. dial. *kij* 'kij, pałka', słwń. *kij* 'drewniany młot, maczuga'. Psł. **kyjь* [< **kū-jo-*] 'młot, maczuga, kij', nazwa narzędzia od psł. czas. **kuti* 'bić, uderzać' (zob. *kuć*), z przyr. **-jь* i archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **u* ⇒ **y* (z wcześniejszej alternacji **ou̯* ⇒ **ū*), odpowiedniki: lit. *kū́jis* 'ciężki młot kowalski', stpr. *cugis* 'młot', por. też łot. *kūja* 'maczuga, kij'. Pierwotne znaczenie 'to, czym się bije, uderza'. — Od tego stp. *kijań / kijan* 'proste narzędzie drewniane', od niego *kijanka* (w stp. zdr. od *kijan*).

kikut od XVI w. 'część kończyny, palca pozostała po amputacji', 'pozostałość po czymś, co zostało wykorzystane lub zniszczone'. Por. słc. dial. *kikut* 'kikut ręki'. Z innym przyr. stp. *kikieć* 'kciuk', p. reg. wsch. 'kikut (np. ręki, nogi)', kasz. *kikc* (/ *kiks*) 'kikut; pozostała część rogu po strąceniu' < pp. **kykъtь*. Obie postaci (pierwotne **kykutъ* i **kykъtь*) od psł. **kyka* 'coś zgiętego, skręconego, zwiniętego', por. stp. 1270 r. *Kika* 'przezwisko chłopa, który utracił rękę', derywat w słowiń. *kikatâ jegła* 'szpilka', słc. dial. *kyka* 'kikut, okaleczony człowiek; laska, pałka; wypchany włosiem worek używany jako podkładka pod czepiec', r. daw. i dial. *kíka* 'kobiecy ubiór głowy', scs. *kyka* 'włosy', słwń. *kíka* 'kosmyk włosów; pypeć'. Pokrewne z łot. *kūķītis* 'karzeł', *kūkša* 'staruszka pochylona wiekiem', z innym wokalizmem rdzennym lit. *kaūkas* 'duch domowy, skrzat', *kùkis* 'hak, haczyk', *kukà* 'maczuga', *kukė̃* 'gruba część pałki', łot. *kauka* 'czupryna, czub', *kùoks* 'drzewo, laska, kij'. Od pie. **keu̯-k-* / **kou̯-k-* / **ku-k-* 'krzywić, zginać, skręcać'.

kilim od XVII w. 'barwny, wzorzysty dywan', daw. i dziś dial. 'derka do okrywania koni lub ludzi'. Por. cz. *kelim / kilim*, ukr. *kýlym*, ch./s. *ćilim / kìlim* 'kilim'. Zapożyczenie z tur. *kilim* 'mały kobierzec, dywan'.

kilka od XVI w. liczeb. nieokreślony 'nieokreślona liczba większa od dwóch, a mniejsza od dziesięciu', stp. od XV w. *kiele* 'ile', *kile / kilo* 'ile; kilka', *kilko / kielko* 'kilka', 'ile, jak wiele', *kilki / kielki* 'jak wielki', kasz. *kile* 'kilka'. Z psł. **koliko* 'ile', złożonego z zaimka pytajnego **ko-* 'kto' (zob. *kto*), part. **li* (zob. *li*) i przyr. **-ko*. W polskim *-il-* (*kilka*), daw. *-el-* (*kielko*) zapewne pod wpływem *ile*, stp. *jele* (zob. *ile*); końcowe *-a* z często używanych form przypadkowych (dop. pj, mian.-bier. mn) wyrazu dawniej odmienianego. — Od tego *kilkoro*; *kilkadziesiąt* (stp. XV w. *kielkodziesiąt*, kasz. *kilezesǫt*); *kilkanaście* (stp. XV w. *kielkonaćcie / kilkonaćcie*, kasz. *kilenâsce*), wszystkie utworzone na wzór odpowiednich liczebników (np. *pięcioro, pięćdziesiąt, piętnaście*).

kilof od XV w. 'metalowe narzędzie do rozbijania np. skał', stp. *kilof / kilow* 'pewien rodzaj młota, używanego także jako broń, rodzaj czekana', w XVI w. *kilof* 'kawałek żelaza osadzony na długim trzonku (używa-

ny jako broń, jako narzędzie)'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kīlhouwe* 'kilof w kształcie klina do kruszenia miękkich skał' (złożenie z *kil* 'klin' i *houwe* 'kilof, oskard, motyka'), dziś niem. *Keilhaue* 'kilof, czekan'.

kiła od XVI w. 'choroba weneryczna, lues', wcześniej od XV w. 'przepuklina, ruptura'. Ogsł.: cz. *kýla* 'przepuklina, ruptura', r. *kilá* 'guzowate obrzmienie; narośl na drzewach, korzeniach', ch./s. *kìla* 'przepuklina; opuchlizna; narośl na roślinach; gruda (śniegu)'. Psł. **kyla* [< **kūlā*] 'nabrzmienie, narośl', odpowiada lit. *kūla* 'zgrubienie, obrzmienie, narośl, guz', *kúlas* 'przepuklina, ruptura', por. też pokrewne stisl. *haull* 'przepuklina', stwniem. *hōla* 'ts.', gr. *kélē* 'nabrzmienie, opuchlizna; przepuklina', z pie. **kūlā* / **kău̯(ə)lā* 'obrzęk, obrzmienie, przepuklina'.

kipieć *kipię* od XV w. 'wrzeć, gotować się', kasz. *kipec* 'kipieć, wrzeć'; z przedr. *wykipieć*. Ogsł.: cz. *kypět* 'kipieć; tryskać', r. *kipéť* 'kipieć, wrzeć; burzyć się, kotłować się', scs. *kypěti* 'kipieć, wrzeć; przelewać się, być w nadmiarze'. Psł. **kypěti* 'kipieć, wrzeć, kotłować się', odpowiada lit. *kūpėti* 'kipieć, wrzeć', łot. *kùpêt* 'dymić, kurzyć się', stind. *kúpyati* 'wpada w gniew, kipi gniewem', łac. *cupiō, cupere* 'pragnąć, pożądać', od pie. **kūp-* / **ku̯əp-* / **keu̯(e)p-* 'dymić, wrzeć, kipieć, gotować'.

kisić *kiszę* od XVIII w. 'poddawać fermentacji, kwasić, zakwaszać', od XVII w. *ukisić się* 'ukisnąć', dziś także *zakisić*. Por. słc. *kýšiť* 'kwasić', dial. *kysiť sa* 'kisnąć'. Późny czas. utworzony od *kisnąć* na wzór arch. czas. kauzat. na *-ić* (np. *wodzić*). Starym czas. ze znaczeniem kauzatywnym jest *kwasić*.

kisiel 'rodzaj galaretki', stp. od XV w. 'potrawa z zakwaszonej mąki owsianej'. Płnsł.: gł. *kisel* 'kwas', cz. *kysel* 'kisiel', słc. *kyseľ* 'rodzaj kwaśnej polewki', r. *kiséľ* 'potrawa z zakwaszonej mąki owsianej'. Psł. dial. **kysělь* 'coś zakwaszonego, zwłaszcza potrawa z zakwaszonej mąki owsianej', od psł. **kysěti* 'kisnąć, fermentować' (por. p. od XV w. *kisieć* 'kisnąć, fermentować', scs. *vъskisěti* 'skisnąć, skwaśnieć', pokrewne z *kisnąć*, zob.), z przyr. **-ělь* (co do budowy por. *kądziel, kąpiel*).

kisnąć od XVI w. 'ulegać fermentacji, kwaśnieć, kisić się'; z przedr. *skisnąć*. Ogsł.: cz. *kysnout* 'kisnąć, kwaśnieć', r. *kísnuť* 'ts.', ch./s. *kisnuti* 'moknąć (na deszczu); kisnąć, kwaśnieć, fermentować'. Psł. **kysnǫti* 'zacząć ulegać fermentacji, zacząć kwaśnieć', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od pie. **kūt-s-*, od pie. **ku̯at-* / **ku̯āt-* 'kwasić, kisić'. Zob. *kwasić*.

kiszka od XVI w. (ale w XV w. nazwa własna) 'część przewodu pokarmowego, część jelita', 'jelito z nadzieniem, rodzaj wędliny, kaszanka'. Płnsł.: cz. dial. *kyška* 'kiszka wątrobiana' (jeśli nie z polskiego), r. *kiška* 'jelito, kiszka; szlauch'. Psł. dial. **kyšьka* 'wnętrzności lub ich część, jelito', przypuszczalnie pierwotne zdr. z przyr. **-ьka* od psł. **kyša* [< **kys-ja*] 'coś skwaśniałego, kwaśnego, nawilżonego' (por. cz. dial. *kyša* 'kwaśne mleko', r. dial. *kíša* 'kwaśne ciasto, rozczyn', bg. *kíša* 'chlapa, słota', ch./s. *kìša* 'deszcz'; tu należy p. dial. śl. *kiszka* 'kwaśne mleko'), będącego derywatem (nazwą czynności wtórnie skonkretyzowaną) z przyr. **-ja* (por. np. *burza, grobla, kasza*) od psł. **kysěti* 'kisić', **kysnǫti* 'zacząć ulegać fermentacji, kwaśnieć' (zob. *kisnąć*). Hipotetyczne wcześniejsze znaczenie 'to, co (łatwo) ulega fermentacji, kwaśnieje' > 'wnętrzności zwierzęce'.

kiść ż od XV w. 'pęk, grono, wiecha', w XVI w. 'kwiatostan w postaci kłosków wyrastających z jednej wspólnej łodygi'; w stp. także w specjalnym znaczeniu 'roczna zapłata, uiszczana miodem, za dzierżawienie pańskiej barci', w XVI w. 'opłata za pilnowanie barci'. Ogsł.: cz. dial. *kysť* 'pęk, wiązanka, bukiet', r. *kisť* 'kiść, pęk, grono; dłoń wraz z palcami, kiść ręki; frędzla; pędzel', bg. dial. *kíska* [< **kístka*] 'bukiet, pęk, kiść; frędzla'. Psł. **kystь* [< **kyt-tь*] 'pęk, kiść, wiązanka', zapewne od psł. **kyta* 'grono, pęk, wiązka' (zob. *kita*), z przyr. **-tь*.

kita 'pióra, włosy, nici itp. zebrane w wiązkę, pęk, służące jako ozdoba nakrycia głowy lub uprzęży, pióropusz, czub', 'puszysty ogon zwierzęcia', 'kwiatostan tworzący wiechę, kiść', stp. od XII w. 'określonej wielkości wiązka lnu lub konopi', w XV w. 'wiecha, kiść, strąk', w XVI w. też 'kłąb włókna,

z którego przędzie się nici', 'pióropusz'; zdr. *kitka*. Ogsł.: stcz. *kyta* 'grono, kiść, wiązka, bukiet', cz. *kytice* ż 'bukiet', *kytka* 'ts.', reg. 'kwiat, kwiatek', r. dial. *kíta* 'wijący się pęd roślinny; wiązka siana', ch./s. *kȉta* 'wiązanka, bukiet'. Psł. **kyta* 'grono, pęk, wiązka', prawdopodobnie od psł. **kyti* 'kiwać' (zob. *kiwać*), z przyr. *-ta*, zapewne zatem pierwotne znaczenie 'to, co się kiwa, chwieje, kołysze' lub 'to, czym się macha'.

kiwać *kiwam* od XV w. 'rytmicznie poruszać czymś raz w jedną, raz w drugą stronę, kołysać', kasz. *kivac*, *kive* 'kiwać'; z przedr. *pokiwać*, *wykiwać*; jednokr. *kiwnąć* (w XVI w. częściej *kinąć*), zob. *skinąć*. Ogsł.: cz. *kývat*, r. *kiváť*, scs. *pokyvati* 'pokiwać, skinąć'. Psł. **kyvati*, **kyvajǫ* 'machać, kiwać', pierwotny czas. wielokr. od szczątkowo poświadczonego psł. **kъvati*, **kъvǫ* / **kyti*, **kyjǫ* 'kiwać' (scs. **kъvati*, na które wskazuje forma 3. osoby l. mn imperfektum *kvaachǫ* 'kiwali głowami' w Kodeksie supraskim, śrbg. *kъvaachǫ* 'ts.', cs.-rus. *kyti*, *kyjǫ* 'kiwać'), prapokrewnego z łac. *cēvō*, *cēvere* / *cēveō*, *cēvēre* 'kręcić tyłkiem, machać ogonem (o psie)', od pie. pierwiastka **kēu̯-* 'ruszać, machać, chwiać'. Zob. *skinąć*.

klacz ż od XVI w. 'kobyła', stp. XV–XVII w. i dziś dial. *klacza*, kasz. *klać* ż 'klacz'; zdr. *klaczka*. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. *kljač*, reg. *kljáča* 'kobyła', r. *kljáća* 'szkapa', dial. 'kobyła', wyprowadzanego z psł. dial. **klęća* [< **klęk-ja*] 'coś zgiętego, wykrzywionego; szkapa, kobyła' od psł. **klęk-* 'zginać, zakrzywiać; uginać kolana, podkurczać nogi' (zob. *klęczeć*). Oryginalną polską postacią byłoby *†klęcza*, szczątkowo zachowane w gwarze podegrodzkiej (na zachód od Nowego Sącza) jako zdr. **klęczę*, **klęczęcia* (gwarowy zapis *klą^{n}cą* / *klâncą*, dop. *klącą́ća*) 'kobyłka', może też w nazwisku *Klenczon*.

klamka od XVI w. 'rodzaj zamka u drzwi', kasz. *klamka* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *klam* / *klame* / *klamme* 'klamra (dziś niem. *Klemme* 'zacisk, zaciskacz sprężynowy; kleszcze; imadło'), przyswojone za pomocą przyr. *-ka*.

klamra od XIV w. 'żelazo do spinania czegoś', 'rodzaj zapięcia', daw. od XVI w. i dziś dial. *klambra* 'klamra'. Zapożyczenie ze śrwniem. *klam(m)er* / *klamere* 'klamra' (dziś niem. *Klammer* ż 'klamra, sprzączka, uchwyt').

klapać *klapię* (daw. też *klapam*) od XVII w. 'uderzać czymś płaskim o coś, powodując powstanie charakterystycznego dźwięku', 'poruszać szczęką, szczękać zębami, dziobem', daw. także 'klaskać', kasz. *klapac* 'plotkować'; jednokr. *klapnąć*. Por. cz. dial. *kľapat* 'pukać, stukać, klepać', słc. dial. *kľapať* 'siedzieć w kucki', r. dial. *kljápať* 'pleść głupstwa'. Od dźwkn. wykrz. *klap!* naśladującego odgłos uderzenia, upadku.

klaskać *klaskam* / *klaszczę* od XV w. 'powodować odgłos, uderzając dłonią w dłoń', daw. też 'szczękać zębami', kasz. *klaskac*, *klašče* 'klaskać, bić brawo'; z przedr. *oklaskać*, *zaklaskać*; wielokr. *-klaskiwać*: z przedr. *oklaskiwać*; jednokr. *klasnąć*, *przyklasnąć*. Ogsł.: dł. *klaskaš* 'klaskać, plaskać, chlastać, trzaskać z bicza; pluskać', r. dial. *kleskáť* / *klëskať* 'klaskać, plaskać, chlastać, trzaskać z bicza', ukr. dial. *kljáskaty* 'ts.; mlaskać', słwń. *klesniti* 'klasnąć, plasnąć, mlasnąć'. Psł. **klěskati* (zapewne też **kleskati* i **kľaskati*) 'uderzać z odgłosem, trzaskać, plaskać, klaskać', od dźwkn. wykrz. naśladującego odgłos mocnego uderzenia (także uderzenia w coś), chlastania, trzaskania, plaskania, por. np. p. *klask!*, gł. *kles!*, r. dial. *klesk!*, słwń. *klesk!*. — Od czas. przedrostkowego *oklaski* mn.

klasztor od XIV w., kasz. *klâštór*, *-oru* 'klasztor'. Zapożyczenie, jak wiele terminów chrześcijańskich, ze stcz.: stcz. hipotetyczne *†kláštor*, na które wskazuje też słc. *kláštor* (w zabytkach stcz. występują postaci *klášter* i *klášteř*), co przejęte ze stwniem. *klōstar* 'klasztor'. Por. cz. *klášter*, gł. *klóštr*, słwń. *klȏšter*. Ostatecznym źródłem wyrazu jest śrłac. *clostrum* z łac. *claustrum* 'zamknięcie, zamek, rygiel; miejsce zamknięte, warownia, klasztor' (od łac. *claudō*, *claudere* 'zamykać, zagradzać, otaczać').

klatka od XV w. 'pomieszczenie z prętów lub krat, służące do hodowli lub transportu zwierząt, ptaków', 'małe, ciasne, duszne pomieszczenie', stp. *klatka* / *kletka* 'szopa, buda, komórka; klatka, kojec', w XVI w. też

'sidła, łapka, pułapka', kasz. *klâtka* 'klatka'; tu należy też *klitka* 'małe, ciasne, nędzne pomieszczenie', przejęta do języka ogólnego w postaci gwarowej *klitka* < *klëtka*. Ogsł.: słc. *klietka* 'klatka', r. *klétka* 'klatka; kratka; komórka', scs. *klětьka* 'cela'. Psł. **klětьka* 'prymitywne, byle jak zrobione, małe pomieszczenie', pierwotne zdr. z przyr. **-ьka* od psł. **klětь ż* 'prymitywne, byle jak zrobione pomieszczenie, schronienie, szałas, buda, komora, izdebka' (por. p. daw. od XV w. *kleć ż* 'prowizoryczne, byle jak zrobione pomieszczenie, szopa, buda; dobudówka, komora', stp. też 'skrzynia, paka', w XVI w. 'klatka', r. *kleť* 'komora, spiżarnia, spichlerz; klatka wyciągowa (w kopalni)', scs. *klětь* 'komora, izba, cela'), dokładne odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *klėtis* 'spichlerz', łot. *klēts* 'spichlerz, komora'. Zapewne wyraz bałtosł. **klētī-*, pokrewny z goc. *hleiþra* 'chata, namiot', śrirl. *cliath* 'plecionka z gałązek, płot, ogrodzenie', gr. *klisía* 'chata, namiot', od pie. **kleī-* 'opierać, skłaniać'. Por. *klecić*.

kląć *klnę* od XIV w. 'złorzeczyć, przeklinać, źle życzyć', stp. też 'wykląć, ekskomunikować', *kląć się* 'przysięgać, zaklinać się', daw. 'złorzeczyć komuś, przeklinać', kasz. *klǫc / klic, klńe* (*klëńe*) 'kląć'; z przedr. *okląć, przekląć, skląć, wykląć, zakląć*; wielokr. *-klinać*: *oklinać, przeklinać, wyklinać, zaklinać*. Ogsł.: cz. *klít, kleji* 'kląć, przeklinać', r. *kljasť, kljanú* 'kląć, przeklinać, złorzeczyć', *kljásťsja* 'przysięgać, zaklinać się', scs. *klęti, klьnǫ* 'kląć, przeklinać'. Psł. **klęti, *klьnǫ* 'kląć, przeklinać, złorzeczyć, wyklinać', **klęti sę* 'zaklinać się, składać przysięgę', prapokrewne z łot. daw. *klentēt* 'przeklinać', stpr. *klantemmai* (1. osoba l. mn czasu teraźn.) 'przeklinamy', ostatecznie może od pie. **kel-* 'wołać, krzyczeć, hałasować, rozbrzmiewać' (do którego należą np. łac. *clāmō, clamāre* 'krzyczeć, głośno wołać', gr. *klónos* 'zamieszanie, zgiełk bitewny', stang. *hlimman* 'dźwięczeć, rozbrzmiewać, szumieć'). — Od tego *przekleństwo, zaklęcie*. Zob. też *klątwa*.

kląskać *kląskam* od XVI w. 'plaskać, klaskać językiem', stp. *klęskać, klęszczę / klęskam / kląskam* też 'klaskać w dłonie', 'mlaskać', dial. *kląskać / klęskać* także 'cmokać', 'tupać (o koniach)', kasz. *kląskac, kląskâ / kląśće* 'mlaskać podczas jedzenia', *kląśćec, kląśći* 'ts.', *kluskac, kluskâ / klušce* 'ts.' oraz archaiczna postać bez *-k-* *kląsac, kląsâ* 'ts.'. Odpowiednikiem może być np. ukr. dial. *kljáskaty* 'klaskać, plaskać, chlastać, trzaskać; mlaskać' (jeśli nie pochodzi z prapostaci **kľaskati*). Może pierwotne **klęsati* i **klęskati*, warianty fonetyczne (i morfologiczne) psł. czasowników pochodzenia dźwkn. **klěskati / *kleskati / *kľaskati* 'uderzać z odgłosem, trzaskać, plaskać, klaskać' (zob. *klaskać*), z ekspresywnym unosowieniem samogłoski rdzennej.

klątwa od XIV w. (daw. też *klątew*) 'przeklęcie, wyklęcie kogoś', 'ekskomunika', stp. także 'sąd, wyrok', 'groźba kary', w XVI w. 'przysięga, zaklinanie się', 'przekleństwo'. Ogsł.: cz. *kletba* 'klątwa, przekleństwo', r. *kljátva* 'przysięga', przest. 'klątwa, przekleństwo', scs. *klętva* 'przysięga; przekleństwo'. Psł. **klętva* 'klątwa, przekleństwo; przysięga', pierwotna nazwa czynności od psł. **klęti* 'kląć, przeklinać, złorzeczyć, wyklinać', **klęti sę* 'zaklinać się, składać przysięgę' (zob. *kląć*), z przyr. **-tva* (co do budowy por. *brzytwa, gonitwa, modlitwa*).

klecić *klecę* od XVI w. 'budować coś z pośpiechem, nieudolnie, z lichych materiałów; tworzyć coś mozolnie, nieudolnie', w XVI w. 'pleść głupstwa', 'płodzić coś', kasz. *klëcëc, klëci* 'skutkować, działać skutecznie'; z przedr. *sklecić*. Por. r. dial. *kletiť* 'układać na krzyż, w kratkę', *kletíť péstreď* 'tkać prostą, konopną tkaninę', bg. dial. *zaklétjam* 'zamykam'. Czas. odrzecz. od p. daw. *kleć* 'prowizoryczne, byle jak zrobione pomieszczenie', psł. **klětь* 'prymitywny budynek, szałas' (zob. *klatka*), pierwotne znaczenie 'budować szałas, prymitywny budynek'.

klej od XV w. 'substancja służąca do klejenia, łączenia czegoś', daw. 'każda substancja kleista, lepka (np. żywica, smoła)', stp. XV–XVII w. i dziś dial. też *klij*, kasz. *klij / klej* 'klej'; zdr. *kleik* 'kleisty wywar z kaszy, ziaren zbożowych' (daw. *klejek / kliek*). Ogsł.: cz. przest. i dial. *klí / klej* (dziś *klih*), r. *klej*, słwń. *klèj*. Psł. **kъlejь / *kъlьjь* 'substancja

kleista, lepka', prapokrewne z gr. *kólla* [< **kolia*] 'klej', śrdniem. *helen* 'kleić', wyprowadzanych z pie. **kol(ĕ)i-* 'klej'. — Od tego *kleić* (daw. *kliić*) od XV w., z przedr. *nakleić* (→ *naklejka*), *okleić* (→ *okleina*), *przykleić*, *rozkleić*, *skleić* (→ *sklejka*), *zakleić*.

klejnot od XIV w. 'rzecz drogocenna, drogi, szlachetny kamień, wyrób jubilerski', stp. *klejnot* / *klenot* (w XVI w. też *klinot* / *klijnot*) 'kosztowności, kosztowne naczynia', 'szczyt szyszaka, znak rozpoznawczy na hełmie' > 'herb, znak rodowy', 'oznaki, insygnia władzy', 'piętno'. Por. cz. *klenot* 'rzecz drogocenna', stcz. *klénot* / *klejnot* 'znak rozpoznawczy na hełmie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kleinôt* / *kleinât* / *kleinœte* / *kleinœde* / *kleinet* 'drobiazg wykonany artystycznie, klejnot, błyskotka; odznaka, znak rozpoznawczy na hełmie rycerskim; herb', dziś niem. *Kleinod* 'klejnot; kosztowności' (od śrwniem. *klein(e)* 'śliczny, delikatny, wykwintny; drobny, miałki, cienki', pierwotnie 'błyszczący, gładki', dziś niem. *klein* 'mały').

klekotać od XV w. 'wydawać głos, stukając dziobem (o bocianie)', stp. 'stukać, kołatać', daw. 'wiele i niezbyt mądrze mówić, pyskować', kasz. *klekotac* 'klekotać (o bocianie); terkotać, grzechotać; trajkotać, paplać, klepać', *klekot* 'klekot bociana; warkot, terkot, grzechot; trajkotanie, paplanina', 'gaduła; stary zegar'; por. stp. od XV w. *klektać*, *klekcę* 'uderzać, stukać, kołatać', w XVI w. 'klaskać', 'pleść głupstwa, wiele mówić', kasz. *klektac*, *klekce* 'gadać, pleść, paplać'. Ogsł.: cz. *klekotat* 'klekotać, kłapać', *klektat* 'klekotać, kłapać; wstrząsać, potrząsać', r. *klekotát'* 'klekotać, krzyczeć (o orle)', słwń. *klekotáti* / *kleketáti* 'klekotać, krakać, grzechotać, stukać'. Psł. **klekotati* / **klekъtati* 'wydawać, powodować powtarzający się, głuchy głos', czas. intensywne z przyr. **-ot-* / **-ъt-* od poświadczonego tylko we wschsł. czas. **klekati* (por. strus. *klekati* 'mocno bić, o sercu', br. dial. *klékac'* 'klekotać, o bocianie'), pochodzenia dźwkn.

kleń od XVI w. 'ryba Leuciscus cephalus', kasz. *klèń* 'ts.'. Ogsł.: gł. *klen* 'płoć', słc. *kleň* 'kleń', r. *klen'* 'ts.', ch./s. *klijen* 'ts.'. Psł. **klenь* czy **klěnь* 'kleń', bez prawdopodobnej etymologii. Niepewny związek z psł. **k(ъ)linъ* 'klin' (zob. *klin*), nazwa miałaby nawiązywać do klinowatego kształtu ryby (ale tak nazwane mogłyby być przecież i liczne inne gatunki ryb), niejasna przy tym struktura wyrazu (czyżby zamiana przyr. **-inъ* przyr. **-enь* czy **-ěnь* przez analogię do innych nazw ryb, por. np. *lipień?*). Wątpliwe także łączenie postaci **klenь* z psł. nazwą drzewa **klenъ* (zob. *klon*), jakoby od czasu tarła tej ryby, przypadającego na okres kwitnienia klonów.

klepać *klepię* 'ubijać, uderzać, stukając, wygładzać', stp. od XIV w. 'kuć, bić metal (dla nadania formy)', w XVI w. też 'obmawiać, szkalować', daw. i dial. też 'kłapać, szczękać zębami', 'naprzykrzać się komuś', kasz. *klepac* 'z lekka uderzać dłonią; pukać; młócić cepami; czyścić len z paździerzy za pomocą międlicy; ostrzyć, wyklepywać kosę; gadać, pleść; grać w karty', 'klekotać (o bocianie)'; z przedr. *poklepać*, *uklepać*, *wyklepać*, *zaklepać*; wielokr. *-klepywać*: z przedr. *poklepywać*, *uklepywać*, *zaklepywać*; jednokr. *klepnąć*. Ogsł.: cz. *klepat* 'stukać, pukać, klepać; trzepać; trząść', r. *klepát'* 'nitować; oczerniać', scs. *klepati*, *kleplję* 'dawać znak, wskazywać'. Psł. **klepati* 'stukać, pukać, klepać', czas. pochodzenia dźwkn. — Od tego *klepisko* 'miejsce młocki'; *klepka* od XV w. 'deszczułka z twardego drewna do układania posadzek, do wyrobów bednarskich, do poszycia szkieletu łodzi, jachtu itp.', kasz. *klepka* też 'gont, dranica do pokrywania dachu'.

kleszcz od XV w. 'pajęczak Ixodes ricinus', kasz. *klèšč* 'ts.', 'belka wzmacniająca mury'. Ogsł.: cz. *klíšť* m 'kleszcz', r. *klešć* 'kleszcz', słwń. *klèšč* (*kléšč*) 'chrząszcz jelonek'. Psł. **klěšćь* [< **klěst-jь*] 'kleszcz', nazwa wykonawcy czynności od psł. **klěstiti* 'ściskać, zgniatać, np. kleszczami' (por. stp. *kleścić*, *kleszczę* i *kleśnić*, nowsze *kleszczyć* 'kastrować', cz. *klestit* 'okrzesywać drzewa; kastrować; karczować; torować', r. dial. *klestít'* 'ściskać, gnieść', scs. z przedr. *sъklěstiti* 'ścisnąć, związać'), z przyr. **-jь* (co do budowy por. np. *chrząszcz*, *leszcz*). Podstawowy czas. **klěstiti* od pie. **kleik-* '(boleśnie) ściskać, uciskać, zgniatać, szczypać'.

kleszcze mn od XV w. 'szczypce, obcęgi', 'dwudzielne zakończenie odnóży niektórych pajęczaków i skorupiaków', w XVI w. też 'klamra', dial. np. 'drewniane pałąki u chomąta'; por. kasz. *klèščka* 'duża drewniana igła sieciarska', 'rodzaj drewnianych kleszczy'. Ogsł.: cz. *kleště* ż mn 'kleszcze, obcęgi', r. *klëšći* mn 'kleszcze; szczypce, obcęgi', ch./s. *klijèšta* 'kleszcze'. Psł. **klěšća* [< **klěst-ja*] 'narzędzie do ściskania, zgniatania', skonkretyzowana pierwotna nazwa czynności 'ściskanie, zgniatanie', z przyr. **-ja* od psł. **klěstiti* 'ściskać, zgniatać' (zob. *kleszcz*).

klęczeć *klęczę* od XIV w. 'wspierać się na ugiętych kolanach', kasz. *klączëc* / *klëčec* 'klęczeć'; wielokr. *klękać*, z przedr. *przyklękać*, *uklękać*; jednokr. *klęknąć*, z przedr. *przyklęknąć*, *uklęknąć*. Ogsł.: cz. *klečet*, ukr. *kljáćaty*, scs. *klęćati*, *klęčǫ* 'klęczeć'. Psł. **klęčati*, **klęčǫ* 'klęczeć', wielokr. **klękati*, obie postaci oparte na podstawowym psł. *†klękti*, odpowiadającym lit. *klénkti* 'iść prędko', pokrewnym z lit. dial. *klénkėti* 'iść prędko (utykając)', łot. *klencêt* 'kuleć, utykać', śrwniem. *lenken* 'krzywić', stnord. *hlykkr* 'krzywizna', wszystkie od pie. **klenk-* / **kleng-* 'zginać, zwijać, skręcać'. Pierwotne znaczenie 'krzywić się, być zgiętym' (jego reliktem jest np. p. dial. *zakląknąć się* 'wykrzywić się w dół, zapaść się'). — Od tego *klęcznik*; *klęczki* mn (*na klęczkach*, *na klęczki*, *z klęczek* 'w pozycji klęczącej, z pozycji klęczącej').

klęska od XVI w. 'porażka', daw. XVI–XVII w. też *kleska* i *klęsta*, *klęstka* oraz *kliska* / *kliszka* 'coś złego, wielkie nieszczęście, szkoda, strata'. Por. stcz. *kléska* 'wada, uchybienie' oraz cz. *poklesek* 'przewinienie, błąd', arch. *pokléska* 'przewinienie, błąd; upadek', słc. *pokles* 'obniżenie, spadek', *poklesok* 'nietakt, gafa'. Zachsł. **klęsъka* 'zapadnięcie się, upadek', nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana) od psł. **klęsati*, **klęsnǫti* 'opadać, spadać, zapadać się' (zob. *klęsnąć*), z przyr. **-ъka*.

klęsnąć *klęśnie* od XVI w. (z przedr. *sklęsnąć* od XV w.) 'zapadać się, uginać się, opadać; tęchnąć (o obrzęku)', zwykle z przedr. *sklęsnąć* od XV w., daw. od XVI w. *klęsnąć* / *klesnąć* 'tracić opuchlinę, tęchnąć, chudnąć', też dok. 'zapaść się', dial. *klęsać* 'ściskać, gnieść, miąć', *sklęsać* 'stłoczyć; gratami pozastawiać'; z przedr. także *wklęsać* 'stawać się wklęsłym, wgłębionym; zapadać się', *zaklęsać* 'zapadać się, osuwać się głębiej', *wklęsnąć* 'stać się wklęsłym; zapaść się' (od tego *wklęsły* 'wgłębiony, zapadły, zapadnięty'), *zaklęsnąć* 'zapaść się, osunąć się głębiej'. Zachsł. i płdsł.: cz. *klesat* 'padać, opadać, spadać, upadać', *klesnout* 'opaść, spaść, upaść', słc. *klesať* 'opadać, spadać; obniżać się, zniżać się; osiadać', *klesnúť* 'opaść, spaść, obniżyć się', słwń. *klésniti* 'zachwiać się', bg. dial. *klésam (sa)* 'poruszać do przodu i do tyłu tylną częścią ciała'. Psł. **klęsati* 'opadać, spadać, zapadać się', jednokr. **klęsnǫti*, prawdopodobnie z pierwotnego **klen-s-ati*, czas. intensywnego z przyr. **-s-* od pie. **kle-n-* 'pochylać, zginać' (zob. *kłonić*).

klin od XIV w. 'kawałek drewna lub metalu używany jako proste narzędzie do rozszczepiania twardych materiałów', też 'różne przedmioty w kształcie trójkąta (np. kawał pola, materiału)', daw. także 'brzeg szaty, podołek', 'łono matki', 'przepuklina', kasz. *klin*. Ogsł.: cz. *klín*, r. *klin*, ch./s. *klȉn* 'klin'. Psł. **kъlinъ* czy **klinъ* 'narzędzie do rozszczepiania, klin', związany etymologicznie z psł. czas. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym; rozszczepiać, rozłupywać' (zob. *kłuć*), zapewne z przyr. **-inъ*, ale szczegóły budowy niezbyt jasne.

kloc od XV w. 'ścięty, obrobiony pień', stp. XVI w. 'bryła', 'tułów bez głowy', kasz. *kloc* 'kłoda, kloc', 'duży kawał (np. chleba, masła)'; zdr. *klocek*. Zapożyczenie ze śrwniem. *kloz* 'bryła, pniak, kloc' (dziś niem. *Klotz* 'pień, kloc, kłoda').

klon od XV w. 'drzewo Acer' (w stp. może też 'jesion, Fraxinus'), kasz. *klòn*. Ogsł.: cz. *klen*, r. *klën*, ch./s. *klȅn*. Psł. **klenъ* 'klon, jesion', pokrewne z niem. *Lehne*, stang. *hlyn*, gr. *glīnos* / *gleīnos* 'gatunek klonu kreteńskiego'. Por. też lit. *klẽvas* 'klon'.

klucz od XV w. 'narzędzie do zamykania i otwierania zamków, kłódek', stp. też 'narzędzie w kształcie haka', w XVI w. także 'podpora w kształcie rozwidlonej u góry

żerdzi', od XVI w. również 'zespół majątków ziemskich', kasz. *kluč* 'klucz'; zdr. *kluczyk*. Ogsł.: cz. *klíč* 'klucz', stcz. *klúč* też 'narzędzie w kształcie haka, drąg zakrzywiony', r. *ključ*, *-čá* 'klucz', scs. *ključь* 'klucz'. Psł. **klučь* 'coś zakrzywionego', z przyr. **-jь* od psł. **kľuka* [< **klēu̯-kā*] 'zakrzywienie; zakrzywiony, rozwidlony drąg, hak' (por. p. daw. od XVI w., dial. *kluka* 'hak, drąg zakończony rozwidleniem', kasz. *kluka* 'zakrzywiona laska, za pomocą której sołtys zwołuje zebranie; bosak drewniany do wyciągania wiadra ze studni', *klèka* 'jarzmo na jednego wołu; laska sołecka; klamka; hak, haczyk; zagięta rura, kolanko; zakręt rzeki lub drogi', cz. *klika* 'klamka; korba; coś krzywego, zagiętego', stcz. *kluka* 'hak, drąg zakończony hakiem lub rozwidleniem', r. *kljukà* 'zakrzywiony kij, drąg', *kljukí* mn 'kule, szczudła', słwń. *kljúka* 'zakrzywiony przedmiot, hak, haczyk, zakrzywiony drąg; klamka, zasuwa; klamra'). Podstawowe psł. **kľuka* to archaiczny derywat z przyr. **-kā* (co do budowy por. *rzeka*) od pie. **klēu̯-* (/ **klāu̯-*) 'hak, zakrzywiony, rozwidlony drąg' : 'zahaczać (się), zaczepiać (się); zaryglowywać, zamykać', por. prapokrewne lit. *kliū́ti*, *kliūvù* 'zawisnąć, zaczepić się; zawadzać, przeszkadzać', *kliū́tis* / *kliūtìs* 'przeszkoda', łot. *kļaût*, *kļaùju* 'nachylać, naginać', łac. *clāvis* 'klucz; drąg, belka, zasuwa', *clāvus* 'gwóźdź', gr. *kleís* (jońskie *klēís*, doryckie *klāís*) 'zasuwa, zapora, rygiel; klucz', *kleíō* (jońskie *klēíō*) 'zamykam, zasuwam, zagradzam'. — Od tego *kluczowy*; *klucznik*; *kluczyć* 'iść, jechać, posuwać się do celu okrężną drogą, zmieniając kierunek, zbaczać z drogi, krążyć' (por. w XVI w. *kluczować* 'kluczyć, biec zygzakiem'; od *klucz* w pierwotnym znaczeniu 'coś zakrzywionego'). Zob. *wykluczyć*.

kłuć się *kluje się* 'lęgnąć się, wydobywać się z jaja (o pisklętach)', kasz. *klëc są*, *klëje są* 'lęgnąć się, wydobywać się z jaja (o pisklętach)', 'wydobywać się z ziemi, wschodzić (o roślinach)', przen. 'zanosić się, szykować się'; z przedr. *wykluć się* 'wylęgnąć się', wielokr. *wykluwać się* 'wylęgać się'. Starsza postać w stp. od XV w. *kłwać* 'uderzać w coś dziobem, dziobać, dziobem wykuwać', por. *wyklunąć* 'wylęgnąć się'. Ogsł.: stcz. *klvati*, *kľuju* 'dziobać', r. *klevát'*, *kljujú* 'dziobać; chwytać przynętę (o rybie)', ch./s. *kljùvati*, *kljujēm* 'dziobać'. Psł. **klъvati*, **kľujǫ* 'dziobać, uderzać dziobem', prapokrewne z lit. *kliū́ti*, *kliūvù* 'zawisnąć, zaczepić się', łot. *kļaûtiês*, *kļaûnuôs* 'oprzeć się o coś', od pie. **klēu̯-* 'zahaczać (się), zaczepiać (się); zaryglowywać, zamykać'.

kluska i *klusek*, zwykle *kluski* mn 'potrawa z ciasta', w XVI w. *klosek* / *klusek* 'mączna potrawa: ugotowane bryłki ciasta', kasz. *klòska* 'kluska', *klòsk* / *klusk* 'ts.'; zgr. *klucha*. Zapożyczenie z niem. *Kloss* 'bryła, skiba; kluska', przyswojone za pomocą przyr. *-ka* i *-ek*.

kłak od XVI w. 'nieforemny, zmierzwiony, zlepiony pęk, strzęp jakiegoś materiału puszystego', *kłaki* mn 'krótkie włókna lnu lub konopi zostające na szczotce po wyczesaniu, pakuły', pogardl. 'sierść, włosy, zwłaszcza zmierzwione, pozlepiane', dial. też 'przędziwo, zwłaszcza gorsze', 'garstka słomy, siana'. Por. cz. *klk* 'kłaczek, strzępek', anat. 'kosmek', stcz. *kluk*, zwłaszcza *kluky* mn 'kłaki, pakuły, zgrzebie; strzępki, płatki', r. *klok* 'kłak, pęczek, kosmyk, garstka (włosów, sierści, siana); strzęp', cs. *klъkъ* 'wątek tkaniny', ch./s. daw. i dial. *kȕk* 'kłaki, pakuły, najprostsze przędziwo'. Wyrazy słow. wskazują na psł. **klъkъ* 'pakuły, wyczeski lnu i konopi' > 'pęk, strzęp (np. wełny, włosów)', prawdopodobnie od niezachowanego psł. czas. *†kъlti* 'uderzać, bić', równego lit. *kùlti*, *kuliù* 'młócić, bić', łot. *kuĩt* 'ts.' (pokrewnego z psł. **kolti*, zob. *kłuć*). Z psł. **klъkъ* oczekiwalibyśmy polskiej postaci *†kłek*, wyraz polski kontynuuje zatem prapostać **klakъ*.

kłamać *kłamię* od XV w. 'mówić nieprawdę', przest. 'udawać coś', daw. 'przeczyć, nie być w zgodzie z czymś', stp. *kłamać*, *kłamam* 'oszukiwać, zwodzić, mówić nieprawdę', 'szydzić; żartować'; z przedr. *nakłamać*, *okłamać*, *przekłamać*, *skłamać*; wielokr. *-kłamywać*; z przedr. *okłamywać*. Zachsł. i słwń.: cz. *klamat* 'mylić, wprowadzać w błąd; okłamywać, oszukiwać', słc. *klamať* 'kłamać, okłamywać; mylić; oszukiwać; zdradzać', ch./s. dial. *klàmati* (*klȁmati*) 'chwiać,

kołysać', słwń. *klamáti* 'chodzić powoli, niezgrabnie, zataczać się'. Psł. dial. **klamati* 'chwiać, kołysać', zapewne pierwotnie czas. wielokr. (z regularnym wzdłużeniem rdzennego **o* → **ō* > **ā*), od przypuszczalnego pie. **kle-m-* / **klo-m-* 'pochylać, zginać' (paralelnego do **kle-n-*, zob. *kłonić, klęsnąć*), rozszerzenia pie. pierwiastka **kel-* 'schylać, zginać'. Znaczenie 'oszukiwać, zwodzić, mówić nieprawdę' rozwinęło się z pierwotnego 'chwiać, kołysać' zapewne poprzez ogniwo pośrednie 'wprowadzać w stan chwiejności, kiwać'. — Od tego *kłam* od XIV w. 'fałsz, nieprawda' (stp. 'szyderstwo, drwiny, żart; pośmiewisko; błąd, pomyłka'); *kłamstwo* od XV w.; *kłamca* → *kłamczuch*; *kłamliwy*.

kłaniać się od XV w. 'składać ukłon'; z przedr. *nakłaniać, skłaniać*. Ogsł.: cz. *klanet* 'pochylać, skłaniać, uginać', *klanet se* 'pochylać się, uginać się; kłaniać się, oddawać cześć', r. *klánjat'sja* 'kłaniać się, pozdrawiać', scs. *klanjati* 'skłaniać, chylić, uginać', *klanjati sę* 'kłaniać się, padać na kolana, korzyć się'. Psł. **klańati* [< **klan-ja-ti*], **klańajǫ* 'pochylać, skłaniać, uginać', czas. wielokr. od psł. **kloniti* (zob. *kłonić*), z przyr. **-ja-* i z charakterystycznym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

kłapać *kłapię* (daw. też *kłapam*) od XVI w. 'szczękać; uderzać, stukać, powodując powstanie głuchego odgłosu'. Ogsł.: cz. *klapat* 'klapać, stukać', dial. *klapat* 'trzepać len; spieszyć się', *klapat* 'mówić głupstwa', ukr. dial. *klápaty* 'kłapać, klepać, człapać; paplać', ch./s. dial. *klȁpati* 'stukać, pukać, kołatać'. Psł. **klapati* 'uderzać z odgłosem, stukać, pukać, szczękać', czas. pochodzenia dźwkn.

kłaść *kładę* od XIV w. 'umieszczać', stp. też 'dawać', 'składać, przedstawiać, okazywać', 'zakładać, zasadzać, opierać coś na czymś, widzieć coś w czymś, uważać, sądzić, liczyć', 'czynić', kasz. *kłasc, kładą* 'kłaść'; z przedr. *nakłaść, pokłaść*; wielokr. *kładać* stp. XV w. 'nakładać', poza tym tylko z przedr. *dokładać, nakładać, odkładać, okładać, podkładać, pokładać, przedkładać, przekładać, przykładać, rozkładać, składać, układać, wkładać, wykładać, zakładać*. Ogsł.: cz. *klást, kladu* 'kłaść', r. *klast', kladú* 'kłaść, układać, składać; murować; nieść się (o drobiu)', scs. *klasti, kladǫ* 'kłaść, nakładać'. Psł. **klasti* [< **kladti*], **kladǫ* 'stawiać w pozycji leżącej, płasko kłaść, układać', najbliższe odpowiedniki w germ.: goc. *af-hlaþan* 'nakłaść, naładować', stang. *hladan* 'nakładać, ładować', stwniem. *(h)ladan* (dziś niem. *laden*) 'ts.', z pie. **klă-d^h-* (/ **kla-t-*) 'płasko kłaść, układać', por. bez rozszerzenia *-d-*: lit. *klóti, klóju* 'kłaść, układać; słać, rozścielać'. — Od tego *kładka* 'prowizoryczny, prymitywny mostek (np. pień, belka, deska przełożona przez strumień)'; od czas. przedrostkowych *nakład* (stp. od XV w. 'wydatki, koszty, zapłata za coś, środki potrzebne do wykonania czegoś', 'to, czego nakładziono, co położono'), *okład* 'to, czym jest coś obłożone, warstwa coś pokrywająca; kompres, okładanie kompresem' (daw. 'okładka, oprawa', 'to, co na kogoś nałożono, czym kogoś obciążono, podatek', *(z) okładem* 'z naddatkiem, z nawiązką, więcej niż')', *podkład* (stp. 'miękka podkładka, zwłaszcza pod siodło', w XVI w. też 'żelazna podstawka do układania drew w palenisku', 'podstawa pod młyn wodny', 'podkładanie, umieszczanie czegoś pod czymś'), *pokład, przekład, przykład, rozkład, skład, układ, wkład, wykład, zakład*; *nakładka, okładka, podkładka, składka, wkładka, zakładka*; *przykładny, składny, układny*.

kłąb *kłębu* od XV w. 'coś poplątanego, mającego kulisty kształt', 'wypukła kość u nasady karku (u konia i bydła)', 'zgrubiona, podziemna część łodygi rośliny', w stp. też 'zwój nici', dial. *kłąb* / *kłęb* 'duży kłębek', 'kłąb u zwierząt', kasz. *kłǫb, kłąba* 'coś skłębionego lub ułożonego w kształt kuli', 'kości obręczy biodrowej (u zwierząt)'; zdr. *kłębek*. Ogsł.: cz. *kloub* 'staw, przegub; wypukłość (zwłaszcza kości w stawie), kolanko w źdźble; wiązka, zwitek czesanego lnu; kłąb dymu', r. *klub* 'zwój, kłąb', słwń. *klóbek* / *klobkô* 'zwój, kłąb, kłębek'. Psł. **kląbъ* (/ **kląbo*) 'coś kuliście zwiniętego, skręconego, kłąb', bez pewnej etymologii. — Od tego *kłębić, kłębiasty*.

kłoda od XIV w. 'pień, kloc', stp. 'pień z otworami do zamykania nóg więźnia, dyby', 'pień wydrążony, rodzaj beczki; na-

czynie stanowiące miarę pojemności', dial. 'kloc', 'duża beczka; beczka na kapustę', 'ul w drzewie', kasz. *kłoda* 'duży kawał drewna, kloc'. Ogsł.: cz. *kláda* 'kłoda, kloc', przest. 'narzędzie tortur, dyby', r. *kolóda* 'kłoda, kloc, pień; koryto, żłób', ch./s. *klȁda* 'kłoda, kloc, belka', *klȁde* mn 'dyby'. Psł. **kolda* 'duży kawał drewna, kłoda, kloc', z pie. **koldā*, od pie. **kel-d-* (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **kel(ə)-* 'uderzać, ciąć, rąbać', zob. *kłuć*), por. pokrewne goc. *halts*, stnord., stang. *holt*, stwniem. *holz*, dziś niem. *Holz* 'drewno'. Pierwotne znaczenie 'coś odszczepionego, odłupanego', wyraz oznaczał więc najpierw 'odszczepiony kawał drewna'. Por. *kłódka*.

kłonica od XV w. 'jeden z czterech drążków umieszczonych w osiach wozu, przytrzymujących drabinę', dial. *kłonica* / *kłomnica* 'ts.', kasz. *kłońica* (*kłońic* / *klonc*) 'kłonica'. Zachsł. i słwń.: dł. *kłonica* 'kłonica; maczuga', cz. *klanice* ż 'kłonica', dial. 'pionowy palik w płozach sań', słwń. *klanica* 'polano, szczapa'. Psł. dial. **kolnica* 'odłupany, odszczepiony kawał, kloc, szczapa', od psł. imiesłowu biernego czasu przeszłego **kolnъ* 'rozszczepiony, łupany' (por. cz. *klaný*, ch./s. *klȁn* 'ts.'), z przyr. **-ica*. Podstawowy imiesłów **kolnъ* od psł. czas. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym; rozszczepiać, rozłupywać' (zob. *kłuć*).

kłonić *kłonię* od XV w. 'pochylać, nachylać', stp. 'nakłaniać, przekonywać', od XVI w. *kłonić się* 'pochylać się, schylać się', przen. 'skłaniać się, mieć nadzieję'; z przedr. *nakłonić*, *pokłonić*, *skłonić*, *ukłonić się*. Ogsł.: cz. *klonit* 'skłaniać, pochylać, opuszczać', r. *kloníť*, *klonjú* 'nachylać, naginać; zmierzać', scs. *kloniti* 'chylić, skłaniać'. Psł. **kloniti*, **kloną* 'chylić, pochylać, zginać', prawdopodobnie pierwotnie czas. wielokr. od niezaświadczonego *†klęti* [< **klen-ti*] od pie. **kle-n-* 'pochylać, zginać', będącego derywatem od pie. **kel-* 'schylać, zginać' (pie. wariant **kel-* 'ts.' jest kontynuowany w psł. **sloniti* 'opierać', zob. *osłonić*). — Od czas. przedrostkowych *pokłon*, *skłon*, *ukłon*.

kłopot od XV w. 'trudna, skomplikowana lub przykra sytuacja, budząca niepokój, zmuszająca do szczególnych zabiegów, starań', stp. też 'spór, zwada, kłótnia', dial. *kłopot* / *chłopot* także 'deska, w której tkwi górny koniec drążka do obracania żaren', kasz. *kłopot* / *χłopot* 'kłopot, zmartwienie, zgryzota'. Ogsł.: cz. *klopota* 'utrapienie, bieda; harówka', r. *chlópoty* 'troski, zabiegi, fatyga', scs. *klopotъ* 'szum, zgiełk'. Psł. **klopotъ* / **chlopotъ* 'stukot, tupot, zgiełk, szum, łoskot' > 'niepokój' > 'troska, zmartwienie, utrapienie', od dźwkn. czas. **klopati* (por. np. p. daw. XVII w. *kłopać* 'trapić', cz. *klopati* 'klepać, pukać, stukać', ch./s. *klópati* 'tupotać, turkotać', daw. i dial. 'kołatać, stukać; bić, tłuc'), z przyr. **-otъ* (możliwe, że podstawą rzeczownika był intensywny czas. z przyr. **-ot-*, por. np. p. *kłopotać się*). — Od tego *kłopotać się*, *zakłopotany*; *kłopotliwy*.

kłos od XV w., dial. także *kłoso*, kasz. *kłos* (również z przenośnymi chyba znaczeniami 'jajko o dwóch żółtkach', 'kukiełka z resztek ciasta'); zdr. *kłosek* (dial. *kłósek*, też *kłósko* / *kłóska*). Ogsł.: cz. *klas*, r. *kólos*, scs. *klasъ*. Psł. **kolsъ* 'kłos', pokrewne z alb. *kall* [< **kalsa-*] 'ts.'. Z pierwotnego **kol-so-*, od pie. **kel-* 'kłuć' (zob. *kłuć*), z przyr. **-so-* (co do budowy por. *głos*). Etymologiczne znaczenie 'to, co kłuje, kolec', wyraz oznaczał więc najpierw kłujący z powodu ości kłos niektórych roślin, zwłaszcza zbóż. — Od tego *kłosić się* 'wypuszczać kłosy'; od wyrażenia przyimkowego *pokłosie*.

kłócić *kłócę* od XVI w. 'gwałtownie mieszać, wstrząsać', 'mącić, wprowadzać niepokój', 'doprowadzać do niezgody', daw. XVI w. 'kołatać', dial. też 'robić masło', 'pleść, gadać; wymyślać, łajać; gniewać się na kogoś', *kłócić się* 'spierać się; nie zgadzać się', kasz. *kłócëc*, *kłóci* 'doprowadzać do kłótni', *kłócëc są* 'kłócić się'; z przedr. *pokłócić się*, *skłócić*, *wykłócić się*, *zakłócić*; wielokr. *-kłócać*: z przedr. *skłócać*, *wykłócać się*, *zakłócać*. Ogsł.: cz. *klátit* 'trząść, kołysać; strząsać (owoce)', r. *kolotíť* 'bić, grzmocić, tłuc', scs. *klatiti*, *klaštǫ* 'wstrząsać, kołysać', *klatiti sę* 'chwiać się, wahać się'. Psł. **koltiti*, **kolťǫ* 'wstrząsać, mieszać, wyprowadzać ze stanu spokoju', **koltiti sę* 'spierać się, swarzyć się', w związku etymologicznym z psł. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' (zob. *kłuć*),

ale bezpośrednią podstawą był zapewne rzecz. odczas. **koltъ* / **kolto*, derywowany od psł. **kolti* (co do budowy por. *młócić*). Zob. *kłótnia*.

kłódka od XIV w. 'rodzaj przenośnego zamka, spinającego skoble i haki (np. przy drzwiach)', stp. *kłódka* / *kłótka* 'zamek, kłódka, zasuwa, zapora', dial. *kłódka* / *kłodka* i *kłótka* / *kłotka* 'rodzaj zamka', 'mała kłoda, pniak', 'trzonek (noża, widelca)', 'beleczka w grabiach, w której tkwią zęby', 'belka na osi wozu; piasta', 'beczułka', kasz. *kłódka* 'kłódka' (zdr. *kłódećka* / *kłótećka* / *kłotuška*). Płnsł.: cz. *kladka* 'mała kłoda; zasuwa, zawora; blok, krążek', dial. 'trzonek (np. sierpa)', 'kłódka', r. *kolódka* 'mała kłoda; kopyto szewskie; trzonek (np. noża); dyby'. Psł. dial. **koldъka* to zdr. od psł. **kolda* 'duży kawał drewna, kłoda, kloc' (zob. *kłoda*), z przyr. **-ъka*. Pierwotne znaczenie 'mała kłoda, klocek', w specjalnych użyciach 'mała kłoda służąca jako zapora, zasuwa do zamykania czegoś', z czasem przeniesione na nowocześniejsze urządzenie do zamykania. Por. *kładka* (zob. *kłaść*).

kłótnia od XVI w. 'sprzeczka, zwada', daw. i dial. 'zamieszanie, zamęt, niezgoda', kasz. *kłótńá* 'sprzeczka, spór, kłótnia'. Por. r. dial. *kolotnjá* 'wieczna kłótnia, swary', ukr. dial. *kolotnjá* 'kłótnia, sprzeczka, bójka', por. też ch./s. *klátnja* 'wałęsanie się, włóczęga; urojenie, złuda'. Psł. dial. **koltьńa* 'zamieszanie, zamęt, niezgoda, zwada, kłótnia', pierwotna nazwa czynności od psł. **koltiti* 'wstrząsać, mieszać, wyprowadzać ze stanu spokoju', **koltiti sę* 'spierać się, swarzyć się' (zob. *kłócić*), z przyr. **-ьńa* (co do budowy por. *brednia*).

kłuć *kłuję* (arch. *kolę*) 'przebijać czymś spiczastym, ostro zakończonym, ranić przez ukłucie', 'ostro boleć, dolegać (o objawach choroby)', stp. od XV w. *kłóć*, *kolę* 'żgać, przebijać, godzić czymś spiczasto zakończonym; przybijać', 'walczyć na kopie w turnieju', dial. *kłóć*, *kole*, kasz. *kłoc*, *kole* / *koli* 'kłuć, ranić, zabijać przez ukłucie; zabijać'; z przedr. *nakłuć*, *pokłuć*, *przekłuć*, *skłuć*, *wykłuć*, *zakłuć*; wielokr. *-kłuwać*: tylko z przedr. *nakłuwać*, *przekłuwać*, *wykłuwać*, *zakłuwać*. Ogsł.: cz. przest. *kláti*, *klám* (arch. *kolu*, dial. *kolu*) 'kłuć; razić, zabijać', dial. 'bóść; rozłupywać', r. *kolóť*, *koljú* 'kłuć; przebijać, zabijać, zarzynać; rozłupywać; tłuc, rozbijać na kawałki', scs. *klati*, *koljǫ* 'zakłuwać, zarzynać'. Psł. **kolti*, **kolǫ* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' > 'rozszczepiać, rozłupywać', dokładnie odpowiada lit. *kálti*, *kalù* 'bić młotem, kuć; żłobić dłutem', łot. *kalt* 'kuć, uderzać', por. też pokrewne łac. *per-cellō*, *-cellere* 'uderzyć, popchnąć, przewrócić, powalić; ugodzić, zadać cios', *clādēs* 'uraza; szkoda, strata, zguba', gr. *kláō* 'łamię', od pie. **kel(ə)-* 'uderzać, ciąć, rąbać'.

kmieć od XIII w. 'zamożny gospodarz, chłop, wieśniak', daw. 'chłop mający własne gospodarstwo na prawie czynszowym', stp. też 'wysoki urzędnik państwowy'. Ogsł.: cz. *kmet* 'starzec; ławnik', arch. 'kmieć, chłop', stcz. 'zarządca grodu książęcego; członek sądu ziemskiego, sędzia; głowa rodu', strus. *k(ъ)metь* 'wojownik, rycerz', r. daw. *kmeť* 'chłop, wieśniak; młodzieniec; żołnierz, wojownik', ch./s. *kmȅt* 'chłop, rolnik; chłop dzierżawiący gospodarstwo; sołtys, radny, ławnik; sędzia polubowny, rozjemca', sts. 'możnowładca, wasal'. Słow. **kъmetь* 'wielmoża, wysoki urzędnik' > 'zamożny chłop; wieśniak', zapożyczenie z jakiejś romańskiej formy **comēte(m)* czy **cumēte(m)*, kontynuującej bier. pj łac. *comes*, dop. *comitis* 'towarzysz panującego, wodza; członek orszaku władcy', później na oznaczenie różnych urzędników. — Od tego zdr. *kmiotek* (od którego z kolei wtórne zgr. *kmiot*); *kmiecy*.

kminek od XVI w. 'roślina Cuminum cyminum', wcześniej od XV w. *kmin* 'ts.; kminek zwyczajny, Carum carvi', dial. *kminek*, kasz. *kmink* 'ts.'. Por. cz., słc. *kmín* 'ts.' (z zachsł. wyraz przejęty do płdsł. i wschsł.). Zachsł. **kъminъ* 'kmin', zapożyczenie ze stwniem. *kumīn* 'kminek', co przejęte z łac. *cumīnum* 'ts.' (które również mogło być źródłem wyrazu słow.), będącego z kolei pożyczką z gr. *kýminon* 'ts.' pochodzenia orientalnego.

knebel od XVI w. 'zwitek szmat wepchnięty komuś siłą do ust w celu uniemożliwienia mu wydobycia głosu', 'kołek drewniany', w XVI w. *knebel* / *knobel* 'kołek, niewielki przedmiot służący do podtrzymywania, unieruchomienia czegoś', dial. *knebel*

'kołek do wiązania snopów na polu', kasz. *knèbel, -bla* 'kawał patyka służący jako zatyczka'. Zapożyczenie z niem. *Knebel* 'zatyczka; knebel'. — Od tego *kneblować, zakneblować.*

knieja od XIV w. 'dziki, gęsty las', stp. XIV–XV w. 'pewna określona część lasu (np. do polowania)', w XVI w. 'wielki, gęsty las, schronienie zwierząt', kasz. *kńeja* (*kńejâ, kneja*) 'krzaki, gęsty las'. Ogsł.: cz. *Kníje*, stcz. *Knieje* nazwa miejscowa, r. arch. *knejá* 'las otoczony polami; gęste zarośla; rejon polowań', ch./s. *Kneja* nazwy terenowe (np. lasu). Psł. dial. **kъnéja* to zapewne 'gęsty, dziki, trudny do przebycia las, gdzie jest dużo (zwalonych) pni', od psł. dial. **kъnъ* czy **kъnь* '(obrąbany) pień drzewa, kloc': p. daw. XVII w. *kien, kna* 'obcięty pień drzewa, konar', dial. *kień* 'kłoda, kloc, pień drzewa', *do kna / do knu* 'do cna, zupełnie', cz. daw. *knivý* 'zdrewniały', dial. *dokna* 'całkiem, do końca', ch. dial. czak. *knjâst* 'kaleki, ułomny', słwń. *knjâst* 'ts.', *knjâček* 'sękaty kloc, pień' (por. też pochodne zachsł. **kъmy, *kъmene* [< **kъn-men-*]: dł. *kmień* 'gałąź, pęd, pień', gł. *kmjen* 'ts.', cz. *kmen* 'pień drzewa; plemię, ród, pokolenie', słc. *kmeň* 'ts.'). Wyraz utworzony za pomocą przyr. **-éja* (co do budowy por. np. *pierzeja*). Podstawowy rzecz. **kъnъ* bądź **kъnь* jest prawdopodobnie pokrewny z lit. *kûnas* 'ciało'. Nie jest jasne, czy tego samego pochodzenia są formalnie identyczne wyrazy, głównie nazwy sieci: p. daw. XVI w. *knieja* 'rodzaj sieci', r. dial. *knejá* 'sieć rybacka', 'matnia niewodu', 'sznurek, na którym zawiesza się niewód', 'worek z sieci do przewożenia żywych ryb', 'część wnętrzności zwierzęcych'. Por. *konar.*

knot od XV w. 'gruba, skręcona nić paląca się w świecy, taśma bawełniana paląca się w lampie naftowej, olejnej', stp. też *knot ranny* 'pasmo lub kłąb nici służący jako opatrunek'. Por. cz. *knot* 'knot'. Zapożyczenie ze śrwniem. *knote* (/ *knode*) 'zgrubienie, węzeł' (dziś niem. *Knoten* 'węzeł, supeł; guz; sęk, kolanko').

knuć *knuję*, przest. *knować, knowam* 'obmyślać, planować potajemnie coś złego', stp. od XVI w. *knować, knuję* 'zamyślać coś na czyjąś niekorzyść, skrycie coś planować; obmyślać, układać', daw. 'ciąć, rąbać, rozłupywać drzewo', kasz. *knovac, knèje* 'rąbać, ciąć', przen. 'szybko jeść'. Wyłącznie polskie (stąd ukr. dial. *knuváty* 'knuć'), pierwotnie *knować, knuję* (wtórny bezokol. *knuć* na podstawie czasu teraźn., tak samo jak np. *kuć, snuć*, zob.), zapewne czas. odrzecz. od p. daw. *kien, kna* 'obcięty pień drzewa, konar' (dial. *kień* 'kłoda, kloc, pień drzewa'), psł. dial. **kъnъ* czy **kъnь* 'obrąbany pień drzewa, kloc' (zob. *knieja*), zatem pierwotnym byłoby znaczenie 'przygotowywać kłodę, obrąbywać, obcinać (z gałęzi, sęków) pień drzewa, rąbać, ciąć, rozłupywać drzewo', z którego przez przypuszczalne ogniwo 'przygotowywać coś' rozwinąć się mogło nowe znaczenie 'układać, obmyślać coś' > 'obmyślać potajemnie coś złego'.

kobiałka od XVI w. 'rodzaj koszyka z wikliny lub łyka', dial. 'koszyk, pudełko, torba, worek', kasz. *kobâłka* 'kosz z przykrywką z łyka lub wikliny', p. od XV w., dziś przest. i dial. *kobiel ż / kobiela* 'kobiałka', w XVI w. może też 'workowata sieć rybacka', kasz. *kobél, -ele ż* 'podłużny kosz bez pałąka na sieczkę; kosz na ryby z pokrywą, noszony na plecach'. Por. gł. *kobjel* 'kobiałka; fałda, zmarszczka', cz. *kabela* 'torba, torebka', ukr. dial. *kobéla* 'kobiałka, koszyk, sakwa; rodzaj sieci rybackiej'. Uważane zwykle za zapożyczenie ze śrwniem. *kobel* 'licha chatka; kurnik; chlew dla świń; pudło powozu', jednak występujące w językach słow. znaczenia 'wypukłość, okrągłość, nabrzmiałość; przedmioty o kształcie kulistym, wypukłym' sugerują możliwość jako podstawy psł. **kobelь* czy **kobělь* 'coś zaokrąglonego, zakrzywionego', pokrewnego z p. *skobel* (zob.).

kobierzec *kobierca* od XIV w. 'dywan' (w XV w. wyjątkowe *kobierz* 'ts.'), w XVI w. też 'mata', kasz. *kobérc* m / *kobéřė* n 'łopian, Arctium lappa'. Por. cz. *koberec* 'dywan, kobierzec', stcz. *kober* 'cienki płaszcz', *kobeřec* 'kobierzec', ch. daw. dial. kajk. *kober* 'derka', r. *kovër* 'kobierzec'. Prawdopodobnie zapożyczenie z języków tureckich, por. kipcz. *köwer* (od XIII w.) i *köbez* 'dywan', tatar. *köbes* 'ts.'.

kobieta od XVI w. 'dorosła osoba płci żeńskiej', najpierw od XVI w. 'pogardliwie lub lekceważąco o osobie płci żeńskiej, też o prowadzącej rozwiązły tryb życia', w znaczeniu neutralnym powszechne od XVIII w., dial. *kobita*, też *kobiėta* / *kobieta* często 'żona', kasz. *kobėta* 'mężatka, żona, baba'. Wyłącznie polskie, pierwotnie ekspresywny wyraz, bez pewnej etymologii. Nie mają wystarczającego uzasadnienia liczne próby etymologii na gruncie słow., gdyż wyraz jest najprawdopodobniej polską innowacją, ale i jej rodzima (ani obca, zapożyczona) podstawa nie jest dotychczas ustalona. Niejasna także struktura wyrazu, domniemany przyr. *-'eta* poza tym nie istnieje, może pierwotna postać *kobita* z przyr. *-ita* (jak np. *najmita*).

kobyła od XIV w. 'samica konia, klacz', dial. też na oznaczenie różnych przedmiotów (np. podstawki ułatwiającej obróbkę drewna), kasz. *kobėła* / *kobła* 'kobyła, klacz', 'rodzaj ławki dla przytrzymywania drzewa, aby je można wygodniej obrabiać'; zdr. *kobyłka*. Ogsł.: cz. *kobyla* 'kobyła', r. *kobýla*, scs. *kobyla* 'ts.'. Psł. **kobyla* 'samica konia, klacz', etymologia niepewna, prawdopodobnie jednak w związku z również niejasną nazwą konia (psł. **końь*, zob. *koń*) oraz z łac. *caballus* 'koń, zwłaszcza koń roboczy lub wałach; szkapa', gr. *kabállēs* 'koń roboczy'. Na trudności fonetyczne i morfologiczne natrafia próba uznania psł. **kobyla* za derywat z przyr. **-la* od hipotetycznego psł. rzecz. *†koby* (miałaby to być nazwa samicy z przyr. *-y*), wyprowadzanego z równie niepewnej pie. prapostaci **kábō(n)* 'koń', poświadczonej w łac. *cabō* 'koń', pośrednio też w derywatach: łac. *caballus* 'koń, zwłaszcza koń roboczy lub wałach; szkapa', gr. *kabállēs* 'koń roboczy' (z prapostaci **kábō(n)* musiałoby powstać psł. *†koby*, *†kobene*, jak psł. **kamy*, **kamene*, zob. *kamień*, a w takim wypadku końcowe **-y* nie mogłoby być słow. przyr. tworzącym nazwy samic). — Od tego *kobyli*.

koc od XVI w. 'gruba tkanina służąca jako przykrycie', stp. od XV w. 'skórki zwierzęce z włosem (futro), dawane sędziemu za niesłuszne, nie potwierdzone w sądzie wyższym zaskarżenie jego wyroku', w XVI w. może też 'danina w postaci skórek owczych'. Por. stcz. *koc* 'rodzaj płaszcza'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kotze*, stwniem. *kozzo* / *chozza* 'gruby, włochaty materiał wełniany; koc, płaszcz, odzienie z takiego materiału' (dziś niem. *Kotze* 'koc').

kochać od XIV w. 'darzyć miłością, bardzo lubić', stp. od XIV w. *kochać (się)* / *chochać (się)* 'znajdować w kimś, czymś przyjemność, mieć upodobanie, doznawać przyjemności, cieszyć się', 'sprawiać komuś przyjemność, rozweselać; dogadzać, sprzyjać, pieścić; podobać się, być przyjemnym', w XVI w. też 'mnożyć, rozwijać, powodować wzrost czegoś', *kochać się* 'dobrze się rozwijać w korzystnym dla siebie środowisku naturalnym; wzrastać, powiększać swoją długość'; kasz. *koχac* 'kochać, miłować, lubić', *koχac są* 'obejmować się, ściskać się'; z przedr. *pokochać*, *rozkochać*, *ukochać* (też 'objąć ramionami, uściskać'), *zakochać się*, por. w XVI w. *wykochać* 'wyhodować, wypielęgnować', *wykochać się* 'wybujać, wyrosnąć bujnie', dial. *skochać się* 'złączyć się', kasz. *obkoχac* 'wycałować ze wszystkich stron', *vėkoχac* 'objąć ramionami, uściskać'; wielokr. *-kochiwać*; z przedr. *podkochiwać się*, *rozkochiwać*, *zakochiwać się*. Płnsł.: cz. *kochat* 'kochać; radować, sprawiać radość', *kochat se* 'lubować się w czymś, rozkoszować się; pieścić się', r. dial. *kocháť* 'pieścić, otaczać troskliwą opieką', *kocháťsja* 'rosnąć, rozwijać się; pieścić się'. Psł. dial. **kochati*, prawdopodobnie ekspresywny wariant psł. **kosati* 'dotykać, poruszać', **kosnǫti* 'dotknąć, poruszyć' (zob. *podkasać*), z przyr. *-ch-* tworzącym ekspresywne czas. (por. np. *machać*, *zwichnąć*, a także p. *żachnąć się*, ukr. *procháty* 'prosić', r. dial. *procháť* 'ts.': psł. **prositi*, zob. *prosić*). Pierwotne znaczenie zapewne 'lekko, delikatnie dotykać, głaskać', stąd 'pieścić (> całować, obejmować ramionami, ściskać), dogadzać komuś' i dalej 'pielęgnować, hodować, powodować rozwój, wzrost' i 'sprawiać komuś przyjemność, radować kogoś, okazywać przychylne uczucia, miłować'. — Od tego *kochany* (pierwotny imiesłów bierny czasu przeszłego) → *kochanek*, *kochanka*; *ukochany*. Zob. *rozkosz*.

kocić się od XVI w. 'rodzić potomstwo (o niektórych zwierzętach)', w XVI w. też 'płodzić potomstwo', stp. XV w. *skocić się* 'okocić się (o owcy)', kasz. *kocëc są* 'kocić się'; z przedr. *okocić się, wykocić się*. Ogsł.: cz. *kotit se* 'kocić się', r. *kotítsja* 'kocić się', dial. *kotíť* 'rodzić młode', ch./s. *kòtiti* 'rodzić młode', *kòtiti se* 'rodzić się, kocić się, lęgnąć się'. Psł. **kotiti sę, *koťǫ sę* 'rodzić młode (o różnych zwierzętach)', forma zwrotna psł. **kotiti* 'rzucać, miotać; przewracać; toczyć' (por. stp. XV w. *rozkocić się* 'pęknąć (o naczyniu, brzuchu)', daw. i dial. *ukocił się wrzód* 'wyrzucił się, zrobił się', dial. płd. *kocić się* 'powoli coś robić; iść ciężko', cz. *kotit* 'walić, obalać, wywracać', stcz. *kotiti* 'ciskać, rzucać', strus. *kotitisja* 'toczyć się, katulać się', r. *katíť* 'toczyć; pędzić, jechać', słwń. *prekotíti* 'przewrócić, obalić'). Podstawowe **kotiti* może pokrewne z irl. *caithid* [< **kateṯeti*] 'rzuca, miota', z przypuszczalnego pie. **kat-* 'wprawiać w ruch, rzucać, miotać'. — Od tego *kotny*; od XV w. *kotna* 'brzemienna (o owcy)', kasz. *kotnâ*.

kocioł *kotła* od XVI w. 'duże naczynie metalowe do gotowania', stp. od XIV w. i dziś dial. *kocieł, kotła* 'ts.', od XVI w. też 'rodzaj bębna', nowsze także 'okrągława zapadlina terenu', 'miejsce otoczone (np. w czasie polowania, działań wojennych), otoczenie', kasz. *koceł, -cła* 'kocioł'; zdr. *kociołek* od 1499 r. (daw. i dial. *kociełek*). Ogsł.: cz. *kotel, -tle / -tlu*, r. *kotël, -tlá*, scs. *kotьlъ*. Psł. **kotьlъ* 'kocioł', zapożyczenie z germ., prawdopodobnie z goc. **katils* 'kocioł' (poświadczona tylko forma dop. l. mn *katile*), por. stwniem. *kezzil*, dziś niem. *Kessel* 'ts.' (wyraz germański to pożyczka z łac. *catillus*, zdr. od *catīnus* 'tygiel; misa, czara'). Polska postać *kocioł* (jeszcze przez Lindego uznawana za niepoprawną) ma nieregularne *-'o-*, jak np. *kozioł, osioł*. — Od tego *kotlina* od XVI w. 'zagłębienie terenu otoczone wzniesieniami' (daw. też 'zagłębienie, w którym umieszcza się kocioł', dial. także 'palenisko pieca; popielnik; wgłębienie, w którym się pali ogień w kuźni'), pierwotne znaczenie 'zagłębienie w kształcie kotła'; *kotłować* 'mieszać coś gwałtownie', zwykle *kotłować się* 'gwałtownie się poruszać, wirować, kręcić się' (znaczenie w nawiązaniu do zwrotów *kipieć jak w kotle, wrzeć jak w kotle* 'odbywać się w sposób gwałtowny i bezładny, burzyć się, kotłować się') → *kotłowanina* 'kłębienie się, wirowanie; zamieszanie, zamęt' (dial. 'zamieć').

koczować od XVI w. 'prowadzić nieosiadły, wędrowny tryb życia; przenosić się z miejsca na miejsce', w XVI w. 'uprowadzać cudzych poddanych'. Zapożyczenie ze wschsł.: strus. *koćevati* 'stać obozem, obozować', r. *kočevát'* 'koczować', ukr. *kočuváty* 'wędrować, koczować', br. *kačavác'* 'ts.', będącego pożyczką turecką, por. tur. *köč-* 'koczować, prowadzić wędrowny tryb życia'. — Od tego *koczownik* 'człowiek koczujący' (w XVI w. 'człowiek uprowadzający cudzych poddanych' (→ *koczowniczy*), *koczowisko* 'obóz, często zmieniane miejsce postoju' (w XVI w. też 'legowisko zwierząt').

kogut od XV w. 'samiec kury'; zdr. *kogutek* (daw. też 'kurek u strzelby'), *kogucik*. Płnsł.: dł. daw. *kogot*, cz. *kohout*, słc. *kohút*, r. dial. *kógut*, ukr. dial. *kóhút*, br. dial. *kahút*. Prawdopodobnie przekształcenie psł. **kokotъ* 'kogut' (por. stp. i dziś dial. *kokot*, stcz. *kokot*, r. dial. *kókot*, ch./s. *kȍkōt*), opartego na dźwkn. imitacji głosu kury, koguta *ko, ko* (zob. *kokosz*).

koić *koję* od XV w. 'uspokajać, łagodzić, uśmierzać', kasz. *kojic* 'uspokajać kołysaniem'; z przedr. *ukoić, ukojenie*. Ogsł.: gł. *kojić* 'pocieszać', cz. *kojit* 'karmić (piersią)', książk. 'koić, łagodzić, uśmierzać', ukr. *koïty* 'robić coś niedobrego, wyrabiać, wyczyniać', słwń. *kojíti* 'wychowywać, hodować', scs. tylko z przedr. *pokojiti* 'uspokoić, pokrzepić'. Psł. **kojiti* 'uspokajać, uśmierzać', czas. kauzat. od psł. *†čiti* [< **keḭ-*] 'spoczywać' (zob. *spocząć*), z regularną wymianą rdzennego **eḭ* (> **i*) ⇒ **oḭ*. Pierwotne znaczenie 'powodować, że ktoś (coś) spoczywa, jest w stanie spoczynku, uspokojenia'. Zob. *pokój* I, *spokój*.

kojarzyć od XVII w. 'łączyć, zespalać', daw. 'zawierać ugodę, pokój', 'sprzyjać komuś', 'knuć, klecić', *kojarzyć się* 'szczęścić się, darzyć się', kasz. *kojařëc* 'łączyć małżeństwo, żenić'; z przedr. *rozkojarzyć, skoja-*

rzyć. Wyłącznie polskie, bez pewnej etymologii. Łączone zwykle z *koić* (zob.), ale budowa niejasna (przyr. *-ar-* ?), ewentualna bezpośrednia podstawa *kojar-* czy *kojarz-* poza tym nieznana.

kojec *kojca* 'rodzaj kosza lub klatki dla zwierząt hodowlanych; mała zagroda dla takich zwierząt', 'rodzaj niewielkiego ogrodzenia dla małego dziecka', dial. też 'przegroda w spichrzu na ziarno', 'skrzynia na zboże', stp. od XV w. *kociec*, dop. *koćca* / *kojca* 'klatka, kojec'. Forma mian. *kojec* wtórna, oparta na formach przypadków zależnych: dop. *kojca* < *koćca* (co do rozwoju *ćc* > *jc* por. np. *ojciec*). Ogsł.: cz. lud. *kotec*, *-tce* 'kojec', arch. 'stragan', strus. *kotьcь* 'klatka; gniazdo', ch./s. *kòtac*, *kòca* 'kojec; stajenka dla owiec, kóz'. Psł. **kotьcь* 'klatka, budka, niewielkie ogrodzone pomieszczenie', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od słabo zachowanego psł. **kotъ* 'budka, pomieszczenie dla zwierząt' (por. stcz. *kot* (*kót*) 'budka, kramik', ch./s. dial. *kôt* 'chlew, chlewik, stajenka dla owiec; klatka, kojec'). Podstawowy rzecz. **kotъ* nie ma pewnej etymologii, nie można wykluczyć zapożyczenia z irańskiego, por. awest. *kata-* [< **kn̥-ta-*] 'pomieszczenie, komora' (od irań. *kan-* 'kopać', pierwotnie zapewne 'wykopane, podziemne pomieszczenie').

kokosz ż od XV w. 'kura', dial. też *kokosza*, kasz. *kokoš* 'kokosz, kura; gołębica'; zdr. *kokoszka*. Ogsł.: dł., gł. *kokoš* ż 'kura', cz. daw. *kokoš* m 'kogut', dial. *kokošek* 'kogucik', ukr. dial. *kókoš* m 'kogut; kurek u strzelby', scs. *kokošь* ż 'kura', ch./s. *kȍkōš* ż 'kura'. Psł. **kokošь* 'kura, kogut', od dźwkn. *ko, ko* imitującego głos kury, koguta (od którego też p. daw. i dial. *kokać* 'wydawać głos *ko, ko*', gł. *kokać* 'kwokać', słwń. *kókati* 'ts.'). — Od tego pot. *kokosić się* 'kręcić się, wiercić się', przest. *kokoszyć się* 'puszyć się, nadymać się, pysznić się', daw. XVI w. 'srożyć się, grozić; starać się o dobro; przesadnie się stroić, upiększać', kasz. *kokošëc są* 'złościć się' (por. daw. *kokoszyć* 'czynić nadętym, wbijać w pychę', dial. 'spółkować').

kolano od XIV w. 'część nogi, staw kolanowy', 'zakręt rzeki', kasz. *kolano* / *koleno* 'kolano; kolanko, węzeł w źdźbłach roślin trawiastych; zakręt rzeki lub drogi; zagięty kawał rury; żebro kadłuba łodzi'; zdr. *kolanko*. Ogsł.: cz. *koleno* 'kolano; kolanko; pokolenie, generacja', r. *koléno* 'kolano; kolanko; pokolenie, plemię, ród', ch./s. *kòljeno* 'kolano; kolanko; pokolenie, generacja, ród'. Psł. **kolěno* 'kolano', pokrewne z lit. *kelė̃nas* 'kolano; rzepka w kolanie' i dalej z lit. *kelỹs* 'kolano', dial. *kė̃lias* 'kolanko', łot. *celis* 'kolano', por. też gr. *kōlon* 'staw, przegub', łac. *collum* 'szyja', goc. *hals*, niem. *Hals* 'ts.', wszystkie od pie. pierwiastka **kuel-* 'obracać, kręcić' (por. *koło*). Pierwotne znaczenie 'ruchoma, zginająca się część ciała'. Por. *pokolenie*.

kolarz od XX w. 'uprawiający jazdę na rowerze'. Por. w tym znaczeniu cz. *kolař*, gł. *kolesař*, słwń. *kolẽsar*, bg. *koloezdáć*. Od *koło* pot. i dial. 'rower' (kalka niem. *Rad* 'koło' i 'rower'), częściowa kalka niem. złożenia *Radfahrer* 'kolarz'.

kolczyk 'ozdoba zawieszana w przekłutym płatku ucha', daw. od XVI w. 'kółeczko metalowe', dial. *kulczyk* też 'przywieszka w uchu zwierząt hodowlanych', kasz. *kolćëk* 'kółko w nozdrzach byka'. Od stp. *kolce* 'kółko, ogniwo (też służące jako ozdoba, kolczyk)', będącego zdr. od *koło* (zob. *koło*), z przyr. *-ik*.

kolebać *kolebię* od XVI w. (daw. też *cholebać*) 'kołysać, chwiać', stp. od XV w. *kolebać się* / *cholebać się* 'kołysać się, chwiać się', kasz. *kolëbac*, *koliḃe* / *kolëḃe* 'kołysać; robić masło w specjalnej kołysce', *kolëbac są* 'kołysać się, chwiać się'. Ogsł.: cz. *kolébat* 'kołysać', r. *kolebáť* 'kołysać, poruszać, wstrząsać', scs. *kolěbati*, *kolěbljǫ* 'poruszać, potrząsać'. Psł. **kolěbati* 'poruszać, potrząsać, kołysać', niezbyt jasny ekspresywny wyraz, przypuszczalnie pochodzenia dźwkn., jak bliskie *klebotać* / *chlebotać* 'poruszać tam i z powrotem, chwiać, obruszać, kołysać; potrząsać jajkiem, wywołując chlupotanie jego zawartości; mącić płyn' (zob. *chłeptać*), r. dial. *chlebestáť* 'kołysać się, chwiać się', przy czym możliwe przekształcenie początku wyrazu pod wpływem rodziny psł. **kolo* 'koło' (por. np. stp. *kolić* 'krążyć, chodzić w koło', cz. *kolácet se* 'chwiać się, kołysać się'). Mało prawdopodobne dopatrywanie

się tu przedr. *ko- wobec braku odpowiedniego słow. wyrazu bezprzedrostkowego. — Od tego *kolebka* (daw. i dial. *kolibka*) 'kołyska', przen. 'miejsce, gdzie coś powstało, zaczęło się', daw. też 'wiszące łóżko, rodzaj hamaka', 'pojazd na pasach (często dostosowany do leżenia w podróży)', kasz. *kolibka* 'kołyska' (*kolibka do masła* 'rodzaj kołyski do robienia masła').

kolec *kolca* od XVIII w. 'wydłużony przedmiot o spiczastym, kłującym końcu', 'twardy, ostro zakończony wyrostek na roślinach, podobny wyrostek na ciele niektórych zwierząt', dial. *kolce* mn 'sosnowe szpilki', kasz. *kolc* 'to, co kłuje, kolec', *kolce* mn 'roślina łopian pajęczynowaty, Arctium tomentosum'. Nazwa narzędzia z przyr. *-ec* od *kłóć, kolę* 'żgać, przebijać, godzić czymś spiczasto zakończonym' (zob. *kłuć*). — Od tego *kolczasty*, przest. *kolczaty, kolczatka*.

kolej ż od XVI w. 'następstwo według ustalonego porządku, kolejność', nowsze 'komunikacja za pomocą pociągów, droga żelazna', przest. i dial. 'ślad pozostawiony przez koła, koleina', por. stp. XV w. *koleja* 'ślad wyciśnięty kołami wozów, tor, droga', 'ustalony porządek, następstwo według pewnego porządku'. Ogsł.: cz. *kolej* ż 'koleina; tor kolejowy', stcz. *kolejė* ż 'koleina', r. *kolejá* 'koleina', dial. 'kolej, kolejka', słwń. *koleja* 'ślad wozu'. Psł. **koleja* 'ślad pozostawiony przez koła, koleina', od psł. **kolo* 'koło' (zob. *koło*), z przyr. **-eja*. Polska postać *kolej* wtórna z wcześniejszego *koleja*. — Od tego *kolejka, kolejny* → *kolejność; koleina; wykoleić (się)*.

kolęda 'pieśń religijna mówiąca o narodzeniu Chrystusa', 'obrzęd ludowy w okresie świąt Bożego Narodzenia: obchodzenie domów przez kolędników', 'duszpasterska wizyta w okresie świąt Bożego Narodzenia', stp. od XIII w. 'podarunek noworoczny dawany około świąt Bożego Narodzenia', 'danina pobierana przez duchowieństwo od parafian w okresie świąt Bożego Narodzenia', dial. też 'dar, podarunek; wiano; zadatek', kasz. *koląda* 'kolęda; zwyczaj odwiedzania parafian przez proboszcza w okresie świąt Bożego Narodzenia'. Por. cz. *koleda* 'pieśń religijna, kolęda; kolędowanie; dar dawany kolędnikom; podarunek noworoczny', stcz. *kolada / koleda* 'podarunek gwiazdkowy', r. *koljadá* 'kolęda', scs. *kolęda* 'święto Nowego Roku', ch. *kóleda* (dial. czak. *kolèdva*) 'pieśń śpiewana przez kolędników', daw. 'Boże Narodzenie', 'kolędnicy'. Słow. **kolęda* 'Nowy Rok, Boże Narodzenie, obrzędy, pieśni, podarunki związane z tymi uroczystościami', zapożyczenie z łac. *calendae* 'pierwszy dzień miesiąca' lub jego wczesnego romańskiego kontynuantu (na gruncie romańskim powstało znaczenie 'święta Bożego Narodzenia'). — Od tego *kolędować, kolędnik*.

kolka 'ostre, gwałtowne bóle w jamie brzusznej', daw. od XVI w. *kolika* 'choroba (objaw chorobowy) charakteryzująca się ostrym bólem spowodowanym stanem zapalnym w przewodzie pokarmowym lub w płucach', dial. też 'choroba konia, schorzenie przewodu pokarmowego', kasz. *kolka* 'ból w brzuchu, kolka', słowiń. *kolika* 'ts.'. Por. r. *kóliki* mn 'kolka, kłucie, rżnięcie'. Zapożyczenie ze śrłac. *colica (passio)* 'każda bolesna choroba wnętrzności' (przejętego z gr. *kōlikḗ nósos* 'choroba jelit' od gr. *kōlon* 'jelito grube'). Przekształcenie postaci *kolika* > *kolka* pod wpływem *kolka* 'kłujący wyrostek rośliny, cierń, kolec; szpilka sosnowa', 'ryba ciernik, Gasterosteus aculeatus', kasz. *kolka* też 'roślina poziewnik pstry, Galeopsis speciosa', *kolki* mn 'rżysko', będącego derywatem z przyr. *-ka* od daw. *kłóć, kolę* 'żgać, przebijać, godzić czymś spiczasto zakończonym' (zob. *kłuć*).

kołacz od XV w. 'obrzędowe pieczywo weselne lub świąteczne', stp. 'rodzaj pieczonego, zwykle okrągłego i płaskiego ciasta; bochenek', kasz. *kołâč* 'bułka'. Ogsł.: cz. *koláč* 'kołacz, okrągłe ciastko; placek', r. *kaláč* (dial. też *koláč*) 'kołacz', ch./s. *kȍlāč* 'ciasto, kołacz; podarunek'. Psł. **kolačь* 'obrzędowe pieczywo w kształcie koła', od psł. **kolo* 'koło', z przyr. **-ačь*.

kołatać od XV w. 'stukać, pukać, łomotać', przen. 'usilnie prosić, domagać się', stp. też 'nękać, gnębić, trapić', daw. także 'bić, atakować', 'gwałtownie wstrząsać, rzucać', dial. również 'klekotać'; z przedr. *wykołatać* 'wyprosić'. Płnsł.: cz. dial. *kolatať* (/ *kolátit*)

'potrząsać, kołysać', stcz. *kolátati* (/ *kolotati* / *koltati*) 'wprawiać w ruch, potrząsać, miotać', ukr. dial. *kolátáty* (/ *kolotáty*) 'kołatać, bić, uderzać'. Psł. dial. **kolatati* 'wstrząsać, potrząsać, uderzać, łomotać', prawdopodobnie od psł. **koltiti* 'wstrząsać, mieszać, wyprowadzać ze stanu spokoju' (zob. *kłócić*), może czas. wielokr., ale pierwsze *-a-* niejasne, może przez analogię do innych czas. zakończonych na *-atati*. — Od tego *kołatka*.

kołdra 'część pościeli', stp. od XIV w. 'tkanina służąca jako przykrycie łóżka, ściany, podłogi: koc, kołdra, zasłona, opona, kobierzec', daw. 'rodzaj płaszcza'; zdr. *kołderka*. Por. cz. przest. *koltra* 'zasłona, draperia, kurtyna', słwń. *kólter* / *kóltra* 'kołdra'. Zapożyczenie z wł. daw. *coltra* 'pokrycie, przykrycie', dziś *coltre* 'kołdra; całun', ze względu na postać wyrazu mniej prawdopodobne zapożyczenie ze śrwniem. *kolter* 'przykrycie łóżka i osoby, kołdra' (ostatecznym źródłem było łac. *culcitra* 'poduszka, materac'). Na gruncie polskim zmiana *ltr* > *łdr*.

kołnierz od XIV w. 'wykończenie ubrania przy szyi', w stp. od XIV w. *kołnierz* / *konlerz* / *kunlerz* 'kołnierz; naszyjnik', w XVI w. *kołnierz* / *kołnierz*, wyjątkowo *kolmierz* / *kołmierz* / *kornierz* 'ts.; obroża', dial. też *kołmierz* 'kołnierz', kasz. *kolnëř* / *kołńëř* / *kolńëř* 'kołnierz' (z polskiego zapożyczone do wschsł., np. ukr. *kómir*, dial. *kóvnir* / *kómnir* / *kóvmir* 'kołnierz'). Por. gł. *kornar* 'kołnierz', ch./s. *kólijer* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kolner* / *koller* / *kollier* 'kołnierz; chomąto' (przejętego ze stfranc. *collier* 'część zbroi osłaniająca szyję; naszyjnik; chomąto', a to z kolei ze śrłac. *collare* / *collarium* 'kołnierz; rodzaj pelerynki; naszyjnik', utworzonego od łac. *collum* 'szyja').

koło od XIV w. 'część płaszczyzny ograniczona okręgiem', 'krąg', 'okrągła część pojazdu umożliwiająca mu ruch przez toczenie', też w funkcji przyimka *koło* 'tuż, obok, w pobliżu', 'w przybliżeniu, około', stp. *w kole* 'naokoło, wokół' (dial. 'w pobliżu, obok, przy, u, około, mniej więcej'), *wkoło* 'dookoła, wokoło', kasz. *koło* 'koło pojazdu', 'rower' (zob. *kolarz*), 'krąg świetlny naokoło księżyca', 'krąg'; zdr. *kółko* (kasz. *kółko* też 'kołowrotek do przędzenia'). Ogsł.: cz. *kolo*, r. *kolesó* 'koło', scs. *kolo*, *kolese* 'koło, krąg, tarcza'. Psł. **kolo*, **kolese* 'koło, krąg', pokrewne ze stpr. *kelan* 'koło', łot. *-celes* 'ts.' w złożeniu *du-celes* 'wóz dwukołowy, dwukółka', stnord. *hvel* 'koło', gr. *pólos* 'oś; biegun', łac. *colus* 'przęślica, kądziel', wszystkie od pie. **kuel-* 'obracać się, krążyć dookoła'. — Od tego *kołować* 'zataczać koła, krążyć, wirować', 'obchodzić coś kołem, nadkładać drogi' (kasz. *kołovac* 'zataczać koło, krążyć, robić zakręt', 'jechać rowerem'); *kołowaty* 'owalny' → *kołowacieć* 'dostawać kołowacizny (o zwierzętach)', przen. 'tracić orientację (o ludziach)', *kołowacizna* 'choroba zwierząt (owiec, kóz), objawiająca się niepokojem i kręceniem się w kółko'. Zob. *kołodziéj*, *kołowrót*, *okolić*, *okolica*, *około*.

kołodziej od XV w. (ale od XIV w. nazwa osobowa *Kołodziéj*, dziś częste nazwisko) 'rzemieślnik wyrabiający wozy, ich części', kasz. *kołozéj* 'kołodziej'. Płnsł.: dł. *kołóźéj* 'kołodziej', cz. daw. *kolodëj* 'ts.', dziś 'grzyb Boletus luridus', dial. 'dureń; szachraj', ukr. *kolodíj* 'kołodziej'. Psł. dial. **kolodëjь* 'ten, kto robi koła, wozy', złożenie z psł. **kolo* 'koło' (zob. *koło*) i nazwy wykonawcy czynności **dëjь* 'ten, kto coś robi, wykonuje' (od psł. **dějati* 'robić, czynić, wykonywać coś', zob. *dziać*).

kołowrót od XV w. 'prosta maszyna (koło, wał) służąca do wyciągania ciężarów', stp. też 'część kuszy służąca do jej napinania', 'wrzeciono', 'rodzaj zapory na drodze, wrota zamykające wejście do wsi', 'rodzaj sieci', dial. także 'ruchoma, obracająca się na sworzniu belka z kłonicami w przedniej części wozu, kierownik', 'wał z łańcuchem do wyciągania wiadra ze studni', również *kołowrot* 'zawroty głowy', kasz. *kołovrót*, *-otu* 'kołowrót do przędzenia, kręcenia powrozów, wyciągania wody ze studni; wrota obracające się na zaciosanych kołkach'; zdr. *kołowrotek* 'przyrząd do przędzenia'. Ogsł.: cz. *kolovrat* i *kolovrátek* 'kołowrotek', r. *kolovorót* 'świder, wkrętak', dial. 'wir', ch./s. *kȍlovrāt* 'wir; kołowrotek'. Psł. **kolovortъ* 'to, co się obraca w koło, co się kręci', złożenie z pierwszym członem psł. **kolo* 'koło, krąg' (zob. *koło*), człon drugi **vortъ* to

rzecz. odczas. od psł. **vŷtěti* 'obracać, kręcić, wiercić' (zob. *wiercić*) z właściwą archaicznym derywatom wymianą rdzennego **ŷ* ⇒ **or*.

kołtun od XVI w. 'zbity kłąb włosów powstały z powodu brudu i wszawicy', przen. 'człowiek zacofany, ciemny, ograniczony, obskurant', dial. też 'człowiek o zmierzwionych włosach', 'przezwisko mieszczanina', 'roślina widłak, Lycopodium', kasz. *kâłtón* / *kâłtun* 'kołtun'. Zapożyczenie z ukr. *kovtún* 'kołtun' < psł. dial. **kl̥tunъ* 'ts.' od psł. dial. **kl̥tati* 'poruszać, kołysać, chwiać' (por. p. dial. *kiełtać* / *kiełdać* / *giełdać* 'chwiać, ruszać, kręcić, mieszać; mleć; rżnąć tępym narzędziem', *kiełtać się* 'chwiać się, kołysać się', r. dial. *koltát'* 'kołysać, poruszać, chwiać, potrząsać; chromać', mac. dial. *sä klъťa* 'chwiać się, poruszać się'), z przyr. **-unъ* (tworzącym nazwy wykonawców czynności i nazwy czynności, por. *biegun*, *piastun*, *opiekun*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co się porusza, kołysze, chwieje' > 'kołyszący się zbity kłąb włosów na głowie'.

kołysać *kołyszę* od XV w. 'huśtać, bujać, chwiać, kiwać', dial. też *kołychać* 'ts.'; z przedr. *pokołysać*, *ukołysać*. Por. cz. dial. *kolísat'* 'kołysać', r. *kolycháť* 'kołysać, wstrząsać', dial. też *kolysáť* 'ts.', słwń. *kolèhati* 'ts.'. Psł. dial. **kolychati* / **kolysati* 'kołysać, chwiać', czas. intensywny z przyr. **-ych-* / **-ys-* od psł. **koliti* 'krążyć, kręcić się' (zob. *okolić*), co do budowy por. np. strus. *kopysati* 'bić kopytem o ziemię (o koniu)' : *kopati* 'ts.' (zob. *kopyść*). — Od tego *kołyska*; *kołysanka*.

komar od XV w. 'owad Culex', stp. i dial. też *komor*, w gwarach także *komara*. Ogsł. w tym znaczeniu: cz. *komár*, r. *komár*, dial. *komár* / *komár'*, bg. *komár*, dial. *kómar*. Psł. **komarъ* (/ **komarь*) 'komar', prapokrewne ze stpr. *camus* 'trzmiel', lit. *kamãnė* 'trzmiel, dzika pszczoła', dial. *kamìnė* 'dzika pszczoła', łot. *kamane* / *kamine* 'trzmiel, dzika pszczoła', wszystkie od pie. dźwkn. pierwiastka **kem-* / **kom-* 'brzęczeć, bzyczeć'. Pierwotne znaczenie '(uporczywie) brzęczący owad'.

komin 'przewód odprowadzający dym', daw. od XIV w., dziś dial. 'palenisko (z otworem odprowadzającym dym), kominek, obmurowane palenisko z płytą kuchenną', kasz. *komin* 'komin'; zdr. *kominek* 'mały komin; otwarte palenisko przylegające do ściany lub umieszczone w ścianie, specjalnie obudowane', dial. 'blaszany kapturek w lampie naftowej; lampka własnej roboty'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kamīn* 'palenisko, kominek; komin' (dziś niem. *Kamin* 'kominek; komin'), co przejęte z łac. *camīnus* 'piec, kominek; szczeliny wulkanu, z których wydobywa się ogień' (będącego pożyczką z gr. *kámīnos* 'piec, np. piekarski, garncarski'). — Od tego *kominiarz* → *kominiarka* 'rodzaj czapki'.

komnata 'pokój mieszkalny w zamku, pałacu, dworze', stp. od 1400 r. *komnata* / *kownata* 'jakiś osobny budynek albo izba, pokój (ogrzewany kominkiem)', daw. 'komora; sypialnia; izba, pokój ogrzewany', dial. 'komora; mniejsza izba obok sieni'. Por. stcz. *komňata* 'pokój mieszkalny; sypialnia', cz. *komnata* 'pokój obszerny, pięknie urządzony', strus. *komnata* 'budowla na dworze arcybiskupim, przeznaczona na zgromadzenia i przyjęcia', słwń. *kómnata* 'komora, szczególnie do przechowywania cennych przedmiotów; sypialnia'. Zapożyczenie ze śrłac. *caminata* / *camnata* 'pokój ogrzewany kominkiem; dom' (od łac. *caminus* 'piec, kominek', zob. *komin*).

komora od XIV w. 'pomieszczenie, gdzie się przechowuje żywność, mniej używaną odzież itp.', 'niewielka izba mieszkalna', 'jakakolwiek zamknięta przestrzeń, pomieszczenie', przest. 'graniczny urząd celny' (dziś *komora celna*), stp. też 'skarbiec', 'skarb książęcy, państwowy'; zdr. *komórka*. Por. cz. *komora* 'komora, izba', ukr. *komóra* 'komora, magazyn', ch./s. *kòmora* 'pokój, izba, komora', cs. *komora* 'sklepienie; skarbiec'. Zapożyczenie z łac. *camara* / *camera* 'sklepienie', w śrłac. 'izba, pokój, mieszkanie' i znaczenia specjalne, np. 'jadalnia', 'sypialnia', 'skarbiec' (wyraz przejęty z gr. *kamárā* 'sklepienie; izba ze sklepionym sufitem'). — Od tego *komornik* 'urzędnik państwowy dokonujący czynności egzekucyjnych', stp. 'zarządzający komorą, doglądający komory; urzędnik do różnych poruczeń', daw. od

XVI w., dziś lud. 'mieszkający w cudzym domu, kątem'. Zob. *zakamarek*.

komża od XV w. 'część obrzędowego stroju kapłańskiego', kasz. *komežka* 'komża; koloratka'. Zapożyczenie ze stcz. *komžě* 'komża; szata świecka', cz. *komže* 'komża', będącego pożyczką z łac. późnego *camisa* / *camisia* 'koszula noszona przez żołnierzy i kapłanów (jako bielizna lub odzienie wierzchnie)'.

konać od XV w. 'umierać', w stp. od XIV w. też 'działać, czynić, czynić dalej', 'rozpatrywać, załatwiać', 'działać w sądzie jako strona procesowa', 'starać się, zabiegać o coś', 'udowodnić, załatwić', 'doprowadzać do końca czynność zaczętą', *konač się* 'kończyć się, być ograniczonym', kasz. *konac* 'konać, umierać'; z przedr. *skonač*, *przekonač*, zob. też *dokonač*, *pokonać*, *wykonač*. Ogsł.: cz. *konat* 'dokonywać, wykonywać, robić', dial. *konať* 'umierać, konać', r. dial. *konáť* 'kończyć, doprowadzać do końca; konać, umierać', słwń. *konáti* 'skończyć'. Psł. **konati* 'kończyć, doprowadzać do końca, wykonywać', czas. odrzecz. od psł. **konъ* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*). Znaczenie 'umierać' powstało z 'kończyć życie'.

konar od XVIII w. 'gruba gałąź wyrastająca z pnia drzewa', dial. *konar* (*konâr*) / *konârz* 'ts.'. Płnsł.: cz. dial. *konár* / *koňár* 'gruba gałąź drzew liściastych', słc. *konár* 'konar, gałąź', ukr. dial. *konár* 'gruba gałąź odchodząca od pnia'. Psł. dial. **konarъ* 'gruba gałąź, konar', przypuszczalnie związane etymologicznie z psł. dial. **kъnъ* czy **kъnь* 'obrąbany pień drzewa, kloc' (zob. *knieja*), zapewne zawiera przyr. **-arъ* (por. *komar*), jednak bezpośrednia podstawa derywacyjna z rdzennym *-o-* (**kon-*) niejasna.

konew *konwi* ż od XV w. 'duże naczynie z uchem', dial. *konew* / *konwa* / *konwia* 'naczynie do noszenia i przechowywania wody'; zdr. *konewka* 'naczynie do podlewania'. Por. płb. *tönäi̯* 'konewka, dzban', cz. *konev*, dial. *konva*, słc. *konva*, dial. *kanva*, r. dial. *konóv'*, ukr. *kínva*. Słow. **kony*, **konъve*, bier. **konъvь* 'rodzaj naczynia, konew', zapożyczenie z germ., ale bezpośrednie źródło nie całkiem pewne, może było nim stwniem. *channa*, dziś niem. *Kanne* 'konewka, dzbanek'.

koniczyna od XVII w. 'roślina uprawna Trifolium', kasz. *końičëna* 'koniczyna rozesłana, Trifolium repens'. Od daw. (od XVI w.), dziś dial. *konicz* i *konik* 'koniczyna, Trifolium', z przyr. *-ina* tworzącym także rzecz. zbiorowe (por. *dzięcielina*). Podstawowe *konicz* i *konik* od *koń* (zob.), pierwotne znaczenie 'końska roślina, roślina dla koni'.

koniec *końca* od XIV w. (stp. też *końc*) 'miejsce, gdzie się jakaś rzecz kończy', 'czas, gdy się coś kończy', stp. także 'śmierć', 'wynik', 'cel', kasz. *kóńc* / *kónc* / *kuńc* 'koniec, skraj, brzeg, róg, kraniec, czubek', 'kres, schyłek, zakończenie', 'śmierć, koniec życia', 'szczyt dachu, wozu', 'kawałek'. Ogsł.: cz. *konec*, r. *konéc*, scs. *konьcь* 'koniec'. Psł. **konьcь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od psł. **konъ* / **konь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (por. dł. *kón* 'pozór; termin', strus. *konъ* 'granica, początek, koniec', r. *kon* 'zakreślone miejsce, cel, do którego należy trafić przy różnych grach; pula', dial. 'początek, granica, koniec; kolej, porządek', ch./s. *od kȍna do kȍna* 'od początku do końca', tu należy p. daw. *po-kon* 'koniec', dial. 'początek'). Psł. **konъ* / **konь* to rzecz. odczas., pierwotne nazwy czynności 'zaczęcie, rozpoczęcie' od psł. *†čęti*, *†čьnǫ* [< **ken-*] 'zacząć, rozpocząć' (zob. *począć*), z wymianą rdzennego **en* (> **ę* przed spółgłoską) ⇒ **on* (przed samogłoską), z przyr. **-ъ* i **-ь*.

konieczny 'nieuchronny, niezbędny, nieodzowny', stp. od XV w. *konieczny* / *konieczni* 'będący na końcu, końcowy; ostateczny, całkowity, zupełny, doskonały', w XVI w. też 'decydujący, ostatecznie rozstrzygający, nie mogący ulec zmianie', 'pierwotny, podstawowy', kasz. *kóńečni* 'końcowy, graniczny, ostatni'. Ogsł.: cz. *konečný* 'końcowy', r. *konéčnyj* 'końcowy, ostatni; ostateczny', ch./s. *kȍnačan* 'końcowy; ostateczny'. Psł. **konьčьnъ* 'będący na końcu, końcowy, ostateczny', przym. od psł. **konьcь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*), z przyr. **-ьnъ*. Polskie znaczenie 'nieuchronny, niezbędny, nieodzowny' rozwinęło się z wcześniejszego 'ostateczny'.

konopie mn od XV w. 'roślina uprawna Cannabis sativa', stp. *konop* / *konopia* i *kono-*

pie mn 'ts.', w XVI w. *konop* / *konopia* i *konopie* mn 'ts.', kasz. *konople* mn 'konopie'. Ogsł.: cz. *konopè* ż *konopí*, r. *konopljá* 'konopie', ch./s. *kònoplja*, zwykle mn *kònoplje*. Psł. **konopa* / **konopь* 'konopie', pokrewne z germ. **hanapa-* (por. stwniem. *hanaf*, dziś niem. *Hanf* 'ts.'), gr. *kánnabis* 'ts.' (stąd łac. *cannabis* 'ts.'), orm. *kanapʿ* / *kanepʿ* 'ts.', pers. *kanab* 'ts.'. Wyraz jest zapewne prastarym zapożyczeniem orientalnym z nieustalonego języka. — Od tego *konopny*.

koń od XIV w. 'zwierzę hodowlane Equus caballus domesticus', kasz. *kóń*, *końa* 'ts.'; zdr. *konik*. Ogsł.: cz. *kůň*, *koně*, r. *kon'*, scs. *końь*. Psł. **końь* 'koń', bez pewnej etymologii. Przypuszczalnie w związku etymologicznym z psł. **komonь* 'koń' (por. cz. poet. *komoń* 'rumak', arch. *komonstvo* 'świta, orszak, drużyna', cs. *komonь* 'koń'), psł. **kobyla* 'kobyła, klacz' (zob. *kobyła*) oraz z łac. *caballus* 'koń, zwłaszcza koń roboczy lub wałach; szkapa', gr. *kabállēs* 'koń roboczy', ale wzajemny stosunek tych wszystkich wyrazów niejasny. Dyskusyjna jest rekonstrukcja (na podstawie przytoczonych wyrazów) wyjściowej pie. prapostaci **kábō(n)*, dop. **kabnés*, bier. **kábonm̥* 'koń'.

kończyć od XV w. 'doprowadzać coś do końca, stanowić zakończenie', 'zaprzestawać czegoś, kłaść czemuś kres', kasz. *kóńčëc* 'kończyć', 'konać, umierać'; z przedr. *dokończyć*, *skończyć*, *ukończyć*, *wykończyć*, *zakończyć*; wielokr. *-kańczać*, *-kończać*; z przedr. *wykańczać*, *wykończać*. Ogsł.: cz. *končit* 'kończyć', r. *kónčit'* 'kończyć, skończyć', ch./s. daw. *kȏnćiti* 'kończyć'. Psł. **konьćiti* 'doprowadzać do końca, osiągać koniec', czas. odrzecz. od psł. **konьcь* 'punkt lub linia krańcowa, koniec lub początek' (zob. *koniec*).

kończyna od XIX w. 'ręka lub noga (u człowieka), narząd ruchu (u kręgowców)', daw. od XVI w. 'koniec, kraniec, kres, coś najdalszego, ostatniego, ostatek'. Por. cz. *končina* 'koniec, kraniec, (daleka) kraina', r. *končína* 'zgon, śmierć', przest. 'koniec', scs. *konьčina* 'koniec, kres, koniec życia'. Od *koniec* (zob.), z przyr. *-ina*, pierwotne znaczenie 'to, co się znajduje na końcu'.

kopa od XIV w. '60 sztuk', 'stóg zboża lub siana', stp. też 'jednostka pieniężna zawierająca 60 groszy', dial. także 'snopki ustawione na polu do schnięcia', 'zaspa śnieżna', kasz. *kopa* '60 sztuk', *kopica* 'kopa (np. siana, torfu)'; zdr. *kopka* 'mały stóg'. Ogsł.: cz. *kopa* '60 sztuk; sterta siana, słomy; mnóstwo, kupa', r. dial. *kópá* '60 sztuk; sterta siana; tłum, zbiegowisko', ch./s. *kȍpa* 'sterta, kopa (np. zboża)'. Psł. **kopa* 'kupa, stos' > 'pewna ilość sztuk', rzecz. odczas. od psł. **kopati* 'ryć, kopać' (zob. *kopać*), pierwotne znaczenie 'kupa skopanej, wykopanej ziemi, kopiec'.

kopać *kopię* od XIV w. 'wydobywać na wierzch ziemię, ryć; wydobywać ziemiopłody, kopaliny z ziemi', 'uderzać nogą', 'uderzać w ramię po wystrzale (o broni palnej)', stp. też 'karczować pod uprawę, ryć, kopać', kasz. *kopac*, *kopë* 'uderzać nogą; uderzać w ramię po wystrzale (o broni palnej)', 'wydobywać ziemię łopatą, grzebać, ryć, orać'; z przedr. *nakopać*, *odkopać*, *okopać*, *pokopać*, *przekopać*, *rozkopać*, *skopać*, *wkopać*, *wykopać*, *zakopać*; wielokr. *-kopywać*: z przedr. np. *okopywać*, *przekopywać*, *zakopywać*; jednokr. *kopnąć*. Ogsł.: cz. *kopat*, r. *kopát'*, scs. *kopati*, *kopajǫ* 'kopać'. Psł. **kopati*, **kopajǫ* 'uderzać nogą, kopytem', 'grzebać, ryć, wydobywać ziemię', dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *kapóti* 'rąbać, siekać, łupać drzewo; bić, chłostać; dziobać', łot. *kapàt* 'rąbać, siekać; bić; okopywać, kopać ziemię', pierwotny czas. wielokr., którego podstawa nie zachowała się w słow. (w psł. miałaby postać *†kopti*), istnieje jednak w bałt.: lit. *kàpti* 'bić, ciąć, rąbać, siekać, ścinać drzewa', por. gr. *kóptō* 'biję, uderzam; odcinam, odrąbuję; tłukę, stukam; dziobię', od pie. **(s)kăp-* / **(s)kĕp-* 'obrabiać ostrym narzędziem, ciąć'. — Od tego *kopacz*, *kopalny*, *kopalina*, *kopniak*, zob. też *kopalnia*; od czas. przedrostkowych *okop*, *przekop*, *wykop*; *wykopki*.

kopalnia od XVII w. 'przedsiębiorstwo górnicze wydobywające kopaliny użyteczne', przen. 'skarbnica, bogate źródło czegoś (zwłaszcza wiedzy)'. Od *kopać* (zob.), z przyr. *-alnia* tworzącym nazwy miejsca wykonywania czynności (por. np. *bawialnia*, *pocze-*

kalnia, *przymierzalnia*), zapewne kalka łac. *fodīna* 'kopalnia' (od *fodere* 'kopać').

kopeć *kopcia* od XV w. 'gęsty dym z sadzą; osad z sadzy'. Płnsł.: dł. *kopś* m 'spalona część knota, kopeć', cz. *kopt*, stcz. *kopet* 'kopeć, sadza', r. *kópoť*, *-poti* ż 'ts.', dial. 'kurz, proch; pył śnieżny; opary w czasie silnego mrozu', br. dial. *kópot* m / *kópoc'* ż 'kopeć, dym ze smolnego łuczywa'. Psł. dial. **kopъtь* 'sadza, dym (z palącego się smolnego łuczywa)', zapewne prapokrewne z lit. *kvãpas* 'tchnienie, woń, zapach', łac. *vapor* 'para, opary; kopeć, dym', gr. *kapnós* 'dym; piana, pył wodny', od pie. **kuep-* / **kuəp-* / **kŭp-* 'dymić, gotować się, wrzeć' (por. *kipieć*, *kwapić się*), z przyr. **-ъtь* (por. *dziegieć*). — Od tego *kopcić*, z przedr. *okopcić*; pot. *kopciuch* 'niechluj, brudas' (→ *Kopciuszek*, imię bajkowej postaci, od którego rzecz. pospolity *kopciuszek*).

koper *kopru* 'roślina uprawna Anethum graveolens', daw. od XIV w. *kopr* (stp. też *koprz*) 'koper ogrodowy; koper włoski' (i inne rośliny)'; zdr. *koperek* (kasz. *koperk* 'koper'). Ogsł. w tym samym znaczeniu: cz. *kopr*, słc. *kôpor*, r. *ukróp*, dial. *kopr* / *kopër*, ukr. *krip*, *krópu*, dial. *kóper*, br. *krop*, scs. *koprъ*, ch./s. *kòpar*. Pierwotna postać i dalsza etymologia niepewne. Może psł. **kropъ* > **koprъ* (z przestawką) 'koper', podstawowe znaczenie 'ukrop, war' (zob. *ukrop*), roślina miałaby zostać nazwana z powodu charakterystycznego ostrego smaku.

kopiec *kopca* od XIV w. 'wzgórek, wzniesienie (najczęściej sztucznie usypane)', 'dół do przechowywania ziemniaków', dial. także 'kupa kamieni jako granica własności; kamień graniczny', 'kretowisko', 'mrowisko', 'stos, kupa, kopa (np. siana)', kasz. *kopc* 'kamień graniczny', 'dół do przechowywania brukwi, ziemniaków itd.'; zdr. *kopczyk*. Płnsł.: cz. *kopec* 'pagórek, górka', ukr. *kopéc'* 'kopiec graniczny', dial. 'pagórek', 'dół na ziemniaki'. Psł. dial. **kopьcь* 'mała kupa skopanej ziemi, kopczyk', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od psł. **kopъ* 'kupa, sterta skopanej, wykopanej ziemi, kopiec' i, zapewne, 'to, co wykopane, dół w ziemi' (por. stcz. *kop* 'pagórek', r. dial. *kop* 'zagłębienie wykopane w ziemi', 'rodzaj stogu siana', bg. daw. *kop* 'kopanie'), będącego rzecz. odczas. od psł. **kopati* 'ryć, kopać' (zob. *kopać*), paralelnym do psł. **kopa* (zob. *kopa*).

kopyść ż od XVI w. 'łyżka lub łopatka z długim trzonkiem', stp. od XV w. *kopystka* 'drewniana łopatka do mieszania', dial. też np. 'oblana cementem deseczka do ostrzenia kosy', 'wiosło', kasz. *kopesc* 'drewniana łopatka do mieszania obroku'. Płnsł.: cz. *kopisť* ż 'łopatka do mieszania ciasta', r. dial. *kopýsť* ż 'podłużna łopatka do mieszania czegoś'; na większy zasięg może wskazywać odrębne znaczeniowo s. dial. *kòpīst* ż 'goleń; duża kość'. Psł. **kopystь* ż 'rodzaj łopatki do mieszania czegoś', niewątpliwie w związku z psł. **kopati* 'grzebać, ryć' (zob. *kopać*), ale budowa niejasna, gdyż przyr. **-ystь* nie jest poza tym poświadczony. Może bezpośrednią podstawę derywacyjną stanowił utworzony od **kopati* ekspresywny, intensywny czas. **kop-ys-ati* 'mocno kopać' (por. strus. *kopysati* 'uderzać kopytem o ziemię, kopać ziemię kopytem, o koniu', ukr. dial. *kopyšýtysja* 'krzątać się, roić się' i bliskie mu p. reg. *kopsać* 'kopać'), od którego utworzono by rzecz. za pomocą przyr. **-tь* (**kopys-tь*). Nie można też wykluczyć derywatu od psł. **kopyto* 'kopyto' (zob. *kopyto*), w takim wypadku **kopystь* kontynuowałaby wcześniejszą postać **kopyt-tь* z przyr. **-tь*, z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'przedmiot przypominający kształtem kopyto'.

kopyto od XV w. 'zrogowaciałe zakończenie ostatnich członów palców u ssaków kopytnych', 'przyrząd szewski w kształcie ludzkiej stopy', kasz. *kopëto* 'kopyto'; zdr. *kopytko*. Ogsł.: cz. *kopyto*, r. *kopýto*, ch./s. *kópito*. Psł. **kopyto* 'kopyto', prawdopodobnie od psł. **kopati* 'kopać, uderzać nogą' (zob. *kopać*), z rzadkim przyr. **-yto* (por. *koryto*). Pierwotnym znaczeniem zatem byłoby 'to, co kopie, czym koń uderza, kopie' (co związane z obserwacją kopiących [się] koni) bądź 'to, czym (koń) uderza w ziemię, grzebie w ziemi'. Jest prawdopodobne, że wyraz pierwotnie oznaczał tylko kopyto końskie, za czym zdaje się przemawiać sytuacja w pewnych gwarach polskich, gdzie *kopyto* oznacza część nogi konia, natomiast

rozdwojone kopyta innych zwierząt noszą odrębne nazwy (kopyto krowy to *rać*, *racica*, kopytka świni to *ratki*).

kora od XVI w. 'tkanka okrywająca pień i konary drzew', kasz. *kóra* 'kora'. Ogsł.: cz. *kůra* / *kora* 'kora; skórka, skorupa', r. *korá* 'kora; skorupa, powłoka', ch./s. *kòra* 'kora, skórka, skorupa'. Psł. **kora* 'kora, skóra, skorupa, powłoka', rzecz. odczas. od psł. **čerti* [< **ker-*] 'ciąć, nacinać, oddzielać' > 'obłupywać korę z drzew' (zob. *czart*) z właściwą archaicznym derywatom wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'to, co się odcina, oddziela, obłupuje (z drzew)', w związku z szerokim zastosowaniem kory drzewnej u dawnych Słowian. Por. *skóra*. — Od tego *kornik* (dial. 'pasożyt żerujący pod korą lub w drewnie'; por. np. cz. *kůrovec* 'kornik'); *korować*, *okorować*.

korba od XVI w. (daw. też *kurba*) 'część mechanizmu dźwigniowego', dial. też np. 'rękojeść kosiska'. Por. cz. daw. *kurba* 'korba'. Zapożyczenie z niem. daw. *Kurbe* 'korba', śrwniem., stwniem. *kurbe* 'korba przy studni' (przejęte z łac. lud. **curba* od łac. *curvus* 'zakrzywiony, zgięty').

korcić *korcę* od XVIII w. 'nęcić, kusić'. Postać fonetyczna (*-or-*) wskazuje na zapożyczenie ze wschsł., por. r. dial. *kortíť* 'kusić, nęcić', *kortéť* 'czekać z utęsknieniem, wyczekiwać, pragnąć, chcieć; kusić, nęcić', ukr. *kortíty* 'kusić, nęcić, zachciewać się' (odpowiedni czas. też w płdsł.: ch./s. daw. *kȑtiti* 'męczyć; łamać, kruszyć', dial. 'wahać się, ociągać się', bg. *kъ́rtja* 'wydzierać, wyrywać, odłamywać', dial. 'obalać', 'domagać się natarczywie'). Wyrazy te kontynuują psł. dial. **kŷtiti*, **kŷtǫ* 'odcinać, odłamywać, kruszyć' > 'dręczyć, męczyć, kusić', od pie. **(s)ker-t-* 'ciąć, odcinać' (będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć', zob. *czart*, *-kroć*).

korek *korka* 'masa korkowa, surowiec uzyskiwany z kory niektórych drzew (dąb korkowy, korkowiec amurski)', 'zatyczka do butelki itp. z masy korkowej lub innej substancji', w XVI w. *korek* / *kork* 'dąb korkowy, Quercus suber', 'jakiś wytwór z kory tego drzewa'. Zapożyczenie z niem. *Kork* 'korek', śrdniem. *korck* 'drzewo korkowe' (co ostatecznie z hiszp. *corcho* 'kora dębu korkowego; masa korkowa, korek', wyraz niejasnego pochodzenia). — Od tego *korkować*, *odkorkować*, *zakorkować*; złożenie *korkociąg* 'przyrząd do wyciagania korków z butelek' (kalka z niem. *Korkzieher*, *Propfenzieher* 'ts.', od *Kork* i *Propfen* 'korek', *ziehen* 'ciągnąć').

korona od XIV w. (stp. też *koruna* / *krona*) 'symbol władzy monarchy', 'przybranie głowy, diadem, wieniec', 'górne rozgałęzienie drzewa', w stp. też 'królestwo', dial. także 'wieniec ślubny', kasz. *koruna* / *koróna* / *korona* 'korona; wieniec dożynkowy', 'poroże jelenia'; zdr. *koronka* 'mała korona', 'ozdobna tkanina ażurowa' (od podobieństwa misternych, kosztownych dawniej koronek do ozdobnej korony królewskiej), 'modlitwa podobna do różańca; sznur paciorków przesuwanych w palcach podczas odmawiania tej modlitwy', kasz. *koróńka* / *korinka* / *kłorunka* 'różaniec'. Por. cz. *koruna*, r. *króna*, cs. *kruna* 'korona' Zapożyczenie z łac. *corōna* 'wieniec; korona, diadem', w łac. kościelnej też 'różaniec' (co z gr. *korónē* 'pierścień, kółko; coś zgiętego, kabłąkowatego'). — Od tego *koronować* od XIV w., stp. też *korunować* (por. łac. *corōnāre* 'wieńczyć'), *ukoronować*; *koronacja* (z łac. *corōnātiō* 'wieńczenie').

koryto od XIII w. 'rodzaj podłużnego naczynia', 'łożysko rzeki', dial. też 'żłób', kasz. *korëto* (*korto*) 'koryto do karmienia i pojenia zwierząt domowych; koryto do pieczenia chleba', 'jar, parów, wądół, wąwóz', 'stara łódka'; zdr. *korytko*. Ogsł.: cz. *koryto*, r. *korýto*, ch./s. *kòrito* 'koryto, balia; łożysko rzeki'. Psł. **koryto* 'rodzaj długiego naczynia, koryto', bez pewnej etymologii, może od słabo poświadczonego czas. **koriti* 'zdzierać korę z drzewa' (por. r. dial. *koriť*, ukr. dial. *korýty*, br. dial. *karyc'*, 'ts.'), będącego czas. wielokr. lub kauzat. od psł. **čerti*, **čьrǫ* 'ciąć, nacinać, oddzielać, obłupywać korę' (zob. *kora*), nazwa rezultatu czynności z rzadkim przyr. **-yto* (zob. *kopyto*, gdzie przyr. tworzył nazwę narzędzia). Pierwotne znaczenie przypuszczalnie 'to, co zostało nacięte' czy też 'to, co powstało w wyniku obróbki, obcięcia, obdarcia kory', co jednak

nie najlepiej tłumaczy nazwę naczynia wydłubanego w pniu drzewa.

korzec *korca* od XV w. 'jednostka miary ciał sypkich', stp. też 'rodzaj skrzynki czy korytka na obwodzie koła młyńskiego', kasz. *korc* 'korzec'. Ogsł.: cz. *korec* 'stara miara ziarna', stcz. *kořec* 'naczynie na ciała sypkie i płyny; miara objętości', r. dial. *koréc* 'czerpak (z kory brzozowej, drewniany, metalowy, np. do wody); kubek; szufelka (do ziarna, do mąki); miara objętości ziarna', scs. *korьcь* 'miara objętości, korzec'. Psł. **korьcь* 'rodzaj naczynia', od psł. **kora* 'kora' (zob. *kora*), z przyr. **-ьcь*, pierwotne znaczenie 'wyrób (naczynie) z kory'.

korzeń od XV w. 'dolna część rośliny tkwiąca w ziemi', stp. też 'pokolenie, szczep, plemię, potomstwo, ród, początek rodu', 'dolna część, podstawa, fundament', 'sam początek, pierwociny', kasz. *kořěń*, *-eńa* 'korzeń; narząd kopulacyjny u konia; pochodzenie'; zdr. *korzonek*. Ogsł.: cz. *kořen*, r. *kóren'*, *-rnja*, scs. *korenь*. Psł. **korę*, **korene*, bier. **korenь* 'korzeń', łączone z lit. *kerėti* 'puszczać korzenie, pędy, krzewić, rozrastać się', *kẽras* 'krzak, pień, karcz', łot. *cęrs* 'krzak, krzew; korzenie drzewa'. — Od tego rzecz. zbiorowy *korzenie* od XIV w.; *korzenny*; *ukorzenić*, *wykorzenić*, *zakorzenić się*.

korzyć się od XV w. 'okazywać pokorę', stp. XV–XVI w. *korzyć* 'poniżać, zmuszać do uległości, pokory'; z przedr. *ukorzyć się*, *upokorzyć* (zob.). Ogsł.: cz. *kořit se* 'korzyć się, kłaniać się', r. *koríť* 'wymawiać, wytykać, czynić wyrzuty', scs. *koriti* 'łajać, lżyć'. Psł. **koriti*, **kořǫ* 'łajać, lżyć, czynić wyrzuty', prapokrewne z łot. *karinât* 'szarpać, podniecać, drażnić', stwniem. *harawēn* 'wyszydzać', łac. *cārinō*, *cārināre* 'lżyć, łajać', irl. *caire* 'nagana', gr. *kárnē* 'kara', wszystkie od pie. **kar-* 'lżyć, karcić'. — Od tego *korny* 'posłuszny, uległy, pokorny'. Zob. też *pokora*, *przekora*.

korzyść ż 'pożytek, zysk', stp. od XIV w. 'zdobycz, łup', 'dobra materialne, majątek', kasz. *kořësc* (*kořëst*) ż 'korzyść, zysk'. Ogsł.: cz. *kořist* ż 'łup, zdobycz; zysk, pożytek', r. *korýsť* ż 'osobista korzyść, interes osobisty, chęć zysku, chciwość', scs. *koristь* ż 'łup, zdobycz'. Psł. **koristь* czy może **korystь* ż 'zdobycz, łup', niepewna pierwotna postać, budowa (domniemany przyr. **-istь* czy **-ystь* poza tym nieznany, por. *kopyść*) i etymologia. Może pierwotne **koristь* 'łup wojenny', które mogłoby kontynuować hipotetyczne archaiczne pie. złożenie **korī-dʰ(ə)tĭ-* 'poddanie grabieży, plądrowaniu', z pierwszym członem od pie. **koro-* / **korio-* 'wojna, wyprawa wojenna', człon drugi rzecz. abstr. z przyr. **-tĭ-* od pie. **dʰə-* / **dʰē-* 'kłaść, stawiać' (zob. *dziać*). Niejasny jest stosunek do tego wyrazu p. *korzyść* i *korzystka* 'rękojeść sochy', dial. *korzystka* 'poprzeczka motowidła; rękojeść kosiska; rękojeść poprzeczna na trzonku rydla; poprzeczka w wozie'. — Od tego *korzystać* (→ *skorzystać*, *wykorzystać*), *korzystny*.

kos od XV w. 'ptak Turdus merula'. Ogsł.: cz. *kos* 'kos', r. daw. i dial. *kos* 'szpak', dial. *kosík* 'kos', ch./s. *kȍs* 'kos'. Psł. **kosъ* [< **kop-so-*] 'kos, Turdus merula', pokrewne z gr. *kópsikhos* 'ts.', na tej podstawie rekonstruuje się pie. **kopso-* 'kos' (może od pie. pierwiastka dźwkn. **kop-*).

kosa I od XIV w. 'narzędzie do ścinania zboża i trawy'. Ogsł.: cz. *kosa*, r. *kosá*, ch./s. *kòsa*. Psł. **kosa* 'kosa', rzecz. odczas. (w funkcji nazwy narzędzia) od psł. **česati* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, czesać', wtórnie zapewne 'ciąć ukośnymi ruchami, ucinać na ukos' (zob. *czesać*), z właściwą archaicznym derywatom tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'to, czym się ścina na ukos'. Por. *kosić*.

kosa II od XVI w., zwykle *kosy* mn 'długie, splecione włosy, warkocze', daw. też 'grzywa', stp. XV w. *kosa* 'pióro', dial. 'warkocz'. Ogsł.: stcz. *kosa* 'włosy na głowie', r. *kosá* 'warkocz', ch./s. *kòsa* 'włosy; sierść'. Psł. **kosa* 'włosy (rozczesane, uczesane)', rzecz. odczas. od psł. **česati* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, czesać' (zob. *czesać*), z właściwą starszym rzecz. tego typu wymianą **e* ⇒ **o*. Por. *kosmaty*, *kosmyk*.

kosić *koszę* od XV w. 'siec, ciąć kosą', kasz. rzadkie *kosëc* 'kosić'; z przedr. *skosić*, *wykosić*; wielokr. *-kaszać*: z przedr. *wykaszać*. Ogsł.: cz. *kosit*, r. *kosiť*, *košú*, ch./s. *kòsiti*. Psł. **kositi*, **kośǫ* 'ciąć, siec kosą', czas. odrzecz. od psł. **kosa* 'kosa' (zob. *kosa* I).

— Od tego *kosiarz*, *košba* 'koszenie'. Por. *pokos*.

kosmaty od XIV w. 'włochaty, kudłaty, owłosiony', kasz. *kosmati* 'obrośnięty włosami, włochaty; źle wykonany, nieudolny, wadliwy; niedołężny, niezdarny, ociężały; pagórkowaty, falisty'. Ogsł.: cz. *kosmatý*, r. *kosmátyj*, ch./s. *kòsmat* 'kosmaty, włochaty'. Psł. **kosmatъ* '(obficie) obrośnięty włosami, włochaty, kudłaty', przym. z przyr. **-atъ* (por. np. *kudłaty*, *włochaty*) od psł. **kosmъ* 'włos, pęczek włosów, włókien' (zob. *kosmyk*).

kosmyk od XIX w. 'pasemko włosów', dawniej 'ogon zająca'. Zdr. od p. daw. od XVI w. *kosm* 'włos, pasmo, splot włosów; strzępek wełny, przędzy', zdr. *kosmek*, kasz. *kosmo* i *kosmėń*, *-eńa* 'część grzbietu konia, krowy'; por. też termin biologiczny *kosmek*, mn *kosmki* 'wypustki na powierzchniach czynnych różnych narządów (np. jelit)'. Ogsł.: cz. daw. *kosm* 'włos', poet. *kosma* 'lok', r. *kósmy* mn 'kudły, kosmyki', bg. *kosъm* 'włos, sierść'. Psł. **kosmъ* (/ **kosma*) 'włos, pęczek włosów, włókien', derywat od psł. **kosa* 'warkocz, włosy' (zob. *kosa* II), z przyr. **-mъ* / **-ma*.

kostur (daw. też *kosztur*) od XVI w. (w XV w. nazwa osobowa *Kostur*) 'kościana lub drewniana laska', 'pręt, drąg żelazny lub drewniany okuty żelazem do rozbijania twardej ziemi, pręt do zgarniania, rozgarniania ognia w palenisku', daw. XVI w. *kostur* też 'drąg, kij okuty żelazem lub zaostrzony, używany jako broń lub rodzaj wiosła', dial. też *koštur* / *kostor* 'kij, laska; zwisająca belka u żurawia studziennego', kasz. *koštur* 'drzewo karłowate'. Ogsł.: cz. dial. *kostúr* 'sucha gałąź; sękaty kij', r. dial. *kóstur* 'pałka, kostur', *kóstur'* ż 'ryba Pelecus cultratus', ch./s. *kȍstūr* 'szkielet'. Psł. **kosturъ* (/ **kostura*) 'coś kościanego, zrobionego z kości', ekspresywny derywat z przyr. **-urъ* / **-ura* od psł. **kostь* 'kość' (zob. *kość*).

kosy od XVIII w. 'krzywy, pochyły, ukośny', dial. też 'zezowaty'; na dawność wyrazu wskazuje poświadczone od XVI w. złożenie *kosonogi* 'koślawy, krzywy', w XV w. nazwa własna *Kosonog*. Ogsł.: cz. *kosý* 'skośny, ukośny', r. *kosój* 'ukośny, skośny; zezowaty', ch./s. *kȍs* 'ukośny, pochyły'. Psł. **kosъ* 'ukośny, skośny, krzywy', przym. odczas. od psł. **česati* [< **kes-*] 'drapać, skrobać, czesać', wtórnie zapewne 'ciąć ukośnymi ruchami, ucinać na ukos' (zob. *czesać*), z właściwą archaicznym derywatom tego typu wymianą samogłoski rdzennej **e* ⇒ **o*, por. paralelny psł. rzecz. **kosa* od tej samej podstawy (zob. *kosa* I). Pierwotne znaczenie 'ucięty na ukos'. — Od tego *skos*, *ukos*; *skośny*, *ukośny*.

kosz od XIV w. 'naczynie plecione', kasz. *koš* 'kosz'; zdr. *koszyk*. Ogsł.: cz. *koš* (stcz. *kóš*, daw. i dziś dial. *kûš*, *koše*), r. dial. *koš*, *košá*, scs. *košь*, ch./s. *kȍš* (też 'stodoła pleciona z wikliny'). Psł. **košь* [< **kos-jь*] 'plecione naczynie lub urządzenie', z pie. **kuas-io-* 'plecionka, pleciony kosz'. Por. prapokrewne łac. *quālum* [< **kuaslom*] 'koszyk'.

koszary mn od XVIII w. 'zamknięty obszar wraz z zespołem budynków, w których kwaterują żołnierze'. Swoista adaptacja zapożyczonego z niem. od XVIII w. wyrazu *kasarnia* 'koszary' lub jego niem. źródła *Kasarne* 'ts.' przez skojarzenie (najpierw może żartobliwe) z podobnym głosowo i mającym wspólne elementy znaczeniowe ('zamknięty, ogrodzony teren będący miejscem pobytu kogoś, czegoś') reg. *koszar* / *koszara* 'przenośna zagroda dla owiec lub bydła', dial. (głównie na Podkarpaciu) *koszar* / *koszara* 'płot ruchomy do ogradzania owiec na hali; ogrodzone pastwisko', 'kojec pleciony z wikliny; wielki kosz', stp. XV w. *koszar* czy *koszara* 'ogrodzenie dla owiec lub innych zwierząt domowych'. Wyraz, należący do karpackiego słownictwa pasterskiego (por. też np. cz. dial. *košár* 'ogrodzenie dla owiec', słc. *košiar* 'ts.', dial. *košar* 'szałas', ukr. *košára*, dial. też *kóšar* 'zagroda dla owiec, bydła'), został rozprzestrzeniony przez wędrownych pasterzy górskich (por. rum. *coşar* / *coşarà* 'obora dla bydła', dial. *căşare* 'zagroda dla owiec', węg. *kosár* 'ts.; kosz, koszyk'). Ostatecznie jest pochodzenia płdsł. (por. np. bg. *košára* 'zagroda dla bydła, zwłaszcza dla owiec', dial. 'ul; szałas', dial. *kóšar* 'ul', ch./s. *kȍšara* 'pleciona obora dla zwierząt domowych', dial. 'chlew dla świń', 'kosz', *kȍšār* 'kosz do łowienia ryb'), z płdsł. **košara* / **košarъ* 'wielki kosz; pleciony przenośny płot do ogradzania miejsca

wypasu, pobytu zwierząt; teren zamknięty przenośnym plecionym płotem, zagroda' (od psł. **košь* 'plecione naczynie lub urządzenie', zob. *kosz*). — Od tego *koszarować*, *skoszarować*.

koszt od XVI w. 'suma pieniędzy wydatkowana na coś, nakład pieniężny na określony cel, wartość, cena', daw. 'wydatek, rozchód; fundusz na pokrycie jakichś wydatków'. Por. stcz. *kośt* 'wydatek, nakład', cz. przest. i lud. *kost* 'wikt, utrzymanie', ch./s. *kȍšta* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kost(e)* 'środki pieniężne na coś, wydatek, nakład; wartość, cena', 'jadło, pożywienie, wikt, utrzymanie' (dziś niem. *Kosten* 'koszty, koszt'), będącego pożyczką ze śrłac. *costus* / *costa* 'wydatek, koszt, nakład'. — Od tego złożenie *kosztorys* od XIX w. 'obliczenie przewidywanych kosztów' (o członie drugim zob. *rys*). Por. *kosztować* I.

kosztować I od XV w. 'stanowić koszt, wymagać wydatków', 'wymagać czegoś, wynikać z poniesionego trudu, wysiłku, wyrzeczeń itp., być przyczyną negatywnych doznań', kasz. *koštovac* / *kośtac* 'kosztować'; z przedr. *wykosztować się*. Por. cz. przest. i lud. *koštovat*, ch./s. *kȍštati* / *kȍštovati*. Zapożyczenie ze śrwniem. *kosten* 'robić wydatki; być wartym, kosztować' (dziś niem. *kosten* 'kosztować'). — Od tego *kosztowny* od XV w. 'mający dużą wartość, drogocenny' (stp. 'wiele kosztujący, cenny', daw. też 'skuteczny, pomocny') → *kosztowność* od XV w. 'wysoka wartość', *kosztowności* 'rzeczy drogocenne'.

kosztować II od XV w. 'próbować smakiem, badać smak potraw, napojów', 'poznawać, doświadczać'; z przedr. *skosztować*, *zakosztować*. Por. stcz. *kośtovati* 'próbować, doświadczać', cz. przest. i lud. *koštovat* 'próbować smakiem', ch./s. *kȍštati* 'ts.'. Zapożyczenie ze stwniem. *kosten* 'doświadczać, badać, próbować, kosztować' (dziś niem. *kosten* 'kosztować, próbować').

koszula od XIV w. 'rodzaj górnej bielizny noszonej bezpośrednio na ciele', kasz. *kośëla* / *kośla* / *kośula* 'koszula; komża noszona przez służbę kościelną'; zdr. *koszulka*. Por. cz. *košile* ż 'koszula', r. dial. *košúlja* 'męska lub kobieca wierzchnia odzież futrzana; ciepła wierzchnia odzież powszednia', 'odzież płócienna; koszula', ch./s. *kȍšulja* 'koszula'. Słow. **košuľa* 'rodzaj wierzchniej odzieży' (wtórnie 'spodnia odzież, bielizna, koszula'), zapożyczenie z łac. lud. *căsula* 'płaszcz z kapturem' (znaczenie przenośne, pierwotnie 'chatka, szałas, namiot', zdr. od łac. *casa* 'chata, szałas'). Wyraz przejęty najpierw zapewne przez mających styczność z obszarem romańskim Słowian płd. (stąd przeniknął do płnsł.), *-š-* sugeruje bowiem bezpośrednie ludowe źródło północnowłoskie, chyba wenecko-furlandzkie.

kościół *kościoła* od XIV w. 'świątynia chrześcijańska, zwłaszcza katolicka', wtórnie 'organizacja religijna, zwłaszcza chrześcijańska, grupująca wyznawców jednej religii', kasz. *koscół*, *-oła* 'kościół'; zdr. *kościółek*. Zapożyczone w okresie przyjmowania chrześcijaństwa ze stcz. *kostel* 'świątynia chrześcijańska; chrześcijańska organizacja wyznaniowa; cmentarz', będącego pożyczką ze stwniem. *kástel* 'zamek, twierdza', przejętego z kolei z łac. *castellum* 'miejsce obwarowane, zamek, twierdza'. Rozwój znaczenia 'zamek, twierdza' > 'świątynia chrześcijańska' w związku z lokalizacją pierwszych kościołów na ziemiach słow. w kompleksach zamkowych i z ich wyglądem przypominającym zamki z powodu wież i umocnionych murów. — Od tego *kościelny*.

kość ż od XIV w. 'część szkieletu', dial. też 'goleń', 'pestka', koc. *kość* m, kasz. *kosc* m 'kość, gnat'; zdr. *kostka*. Ogsł.: cz. *kost* ż, r. *kosť*, scs. *kostь*. Psł. **kostь* ż 'kość', pokrewne z mającymi to samo znaczenie łac. *os*, *ossis*, alb. *asht*, stind. *ásthi-*, awest. *asti-*, het. *ḫaštāi*, kontynuującymi pie. **ostĭ-* 'kość'. Wyraz pie. winien się rozwinąć w psł. *†ostь* (psł. **ostь* 'ość' jest innego pochodzenia, zob. *ość*), niejasne jest więc nagłosowe **k-* (podobnie jak w psł. **koza*, zob. *koza*), przy czym dopuszcza się możliwość kontaminacji z jakąś inną rodziną wyrazową, której pozostałości można się dopatrywać w łac. *costa* 'żebro, bok ciała'. — Od tego *kościec* 'szkielet' (por. r. dial. *kostéc* 'plecy', ch./s. *kȍštac* w wyrażeniu *uhvatiti se u koštac* 'chwycić się za bary'); *kościsty*; *kostny* → *kostnica*, *kostnieć*, *skostnieć* (*skostniały*);

pot. *kostucha* 'wyobrażenie śmierci w postaci kościotrupa z kosą'; anat. *okostna*; złożenie *kościotrup* 'szkielet człowieka' (człon drugi zob. *trup*).

kot od XV w. 'zwierzę domowe Felis domestica'; zdr. *kotek*. Głównie płnsł.: cz. dial. *kot*, r. *kot*; w płdsł. słabo poświadczone, np. bg. dial. *kot* 'kot'. Słow. **kotъ* 'kot', zapożyczone zapewne na przełomie I i II tysiąclecia z łac. (późnego, od IV w.) *cattus* 'kot, kocur', przejętego w tym znaczeniu też do innych języków ie. (por. stpr. *catto*, lit. *katė*, stwniem. *kazza*, dziś niem. *Katze*, irl. *catt*). — Od tego *kotka*, *kocię*, *koci*, *kocur* 'samiec kota' (por. np. cz. *kocour* 'ts.' < **kot-jurъ*).

kotwica od XV w. Pierwotne zdr. z przyr. *-ica* od stp. XV w. *kotew* czy *kotwa* 'kotwica', dziś termin techniczny, budowlany *kotew* / *kotwa* 'element (np. stalowy) łączący części konstrukcji, urządzenia z konstrukcjami budowlanymi', por. kasz. *kotev*, *-tve* 'kotwica'. Ogsł.: cz. *kotva*, ukr. *kítvá*, bg. *kótva*. Słow. **koty*, **kotъve*, bier. **kotъvъ* 'kotwica', pierwotnie może 'samica kota, kocica' (por. płb. *tötâi̯* [< **koty*] 'kot'), rzecz. żeński od słow. **kotъ* 'kot' (zob. *kot*), z przyr. **-y* (por. *kurwa*). Znaczenie 'kotwica' wtórne, zapewne przez skojarzenie łap kotwicy, wbijających się np. w dno, z zaopatrzonymi w pazury łapami kota, zwłaszcza wspinającego się. — Od tego *kotwiczyć*, *zakotwiczyć*.

kowadło od XVI w. 'podstawa do ręcznego kucia przedmiotów metalowych', stp. XV w. 'to, co się da kuć: kruszec, metal', kasz. *kovadło* 'kowadło'; zdr. *kowadełko*. Ogsł.: cz. *kovadlo*, r. dial. *kováło* 'kowadło; młot', słwń. *kováło* 'kowadło'. Psł. **kovadlo* 'to, co służy do kucia metalu, kowadło, młot', nazwa narzędzia z przyr. **-dio* od psł. **kovati* (zob. *kuć*).

kowal od XV w. 'rzemieślnik zajmujący się kuciem, obróbką żelaza, wyrobem przedmiotów metalowych', kasz. *kovâl* 'ts.'. Płnsł.: dł. *kowal*, cz. dial. *koval*, r. dial. *kóvál'* (też 'kowadło; wielki młot drewniany; urządzenie do głuszenia ryb'), br. *kaváĺ*. Psł. dial. **kovalь* 'ten, kto kuje, kowal', nazwa wykonawcy czynności od psł. **kovati* (zob. *kuć*), utworzona od tematu bezokol. **kova-* za pomocą przyr. **-lь* (co do budowy por. np. p. *śmierdziel* 'ten, kto śmierdzi' < psł. dial. **smŕdělь* 'śmierdziel' od psł. **smŕdě-ti*). — Od tego *kowalski*, *kowalstwo*.

koza od XV w. 'zwierzę hodowlane Capra hircus'; zdr. *kózka*. Ogsł.: cz. *koza*, r. *kozá*, scs. *koza*. Psł. **koza* 'koza', prapokrewne z lit. *ožỹs* 'kozioł', *ožkà* 'koza', stind. *ajā-*, *ajikā* 'koza', kontynuującymi pie. **ăǵ-* 'koza'. W takim razie spodziewalibyśmy się słow. postaci *†oza* (por. pozostające w związku etymologicznym z pie. **ăǵ-* 'koza': cs. *azno* / *jaz(ь)no* 'skóra zdarta ze zwierzęcia' < psł. **azьno* zapewne 'skóra kozia', lit. *ožinis* 'koźli, z kozła', stind. *ajínam* 'skóra'). Niejasna jest geneza słow. nagłosowego **k-* (podobnie jak w *kość*, zob.). — Od tego *kozi*; *kozica*; złożenie *kozodój* 'ptak Caprimulgus', stp. też 'pasterz kóz' (z członem drugim od *doić*, zob.), kalka łac. *caprimulgus* 'ptak lelek kozodój; ten, kto doi kozy, pastuch' (łac. *capra* 'koza', *mulgēre* 'doić'; nazwa związana z pradawnym wierzeniem, że latający nocą lelek wysysa kozom mleko).

kozioł *kozła* (daw. od XIV w. i dziś dial. *kozieł*, *kozła*, forma powszechna jeszcze w XIX w.) 'samiec kozy', przen. o rozmaitych urządzeniach, przyrządach, np. *kozły* mn 'drążki zbite w skos, używane jako stojaki, podpórki', stp. *kozieł* też 'krokiew, część konstrukcji dachu', 'roślina kozłek lekarski, Valeriana officinalis', dial. *kozieł* / *kozioł* / *koziół*, kasz. *kozeł*, *-zła*; zdr. *koziołek*, daw. *kozłek* (dziś w nazwie rośliny *kozłek lekarski*). Ogsł.: cz. *kozel*, *-zla*, r. *kozël*, scs. *kozьlъ*. Psł. **kozьlъ* 'kozioł', nazwa samca od psł. **koza* (zob. *koza*), z przyr. **-ьlъ*. — Od tego *kożlę* (→ *kożlątko*); *kożli*.

kożuch od XV w. 'futro, błam futrzany', 'stężała warstwa na ugotowanym mleku', kasz. *kożëχ* 'futro, kożuch'; zdr. *kożuszek*. Ogsł.: cz. *kožich* (dial. *kožuch*) 'futro', r. *kožúch* 'kożuch', ch./s. *kòžuh* 'kożuch, futro'. Psł. **kožuchъ* 'skóra zwierzęca z włosem; odzienie z takiej skóry', derywat z przyr. **-uchъ* od psł. **koža* [< **koz-ja*] 'skóra' (por. stp. XV–XVI w. *koża*, w XVII w. *kuża* / *kuza* 'skóra zwierzęca', dial. *koża* 'skóra z włosiem; wierzchnia stężała warstwa, np. kożuch na mleku', cz. *kůže* 'skóra; skórka owoców', r. *kóža* 'ts.', dial. 'kora drzew', scs.

koža 'skóra'). Psł. **koža* to derywat od psł. **koza* (zob. *koza*) z przyr. **-ja*, z pierwotnym znaczeniem 'skóra kozia'.

kół *koła* od XIV w. 'gruby kij, pal, drąg, żerdź'; zdr. *kołek*, por. kasz. *kólc* 'pałka, maczuga; słup, pal; kołek w płocie, sztacheta; duży kawał (mięsa, chleba)'. Ogsł.: cz. *kůl*, *kůlu* / *kołu* 'kołek, pal', r. *kol* 'kół, kołek, tyka; kij, pałka', scs. *kolъ* 'kołek, pal'. Psł. **kolъ* 'gruby kij, pal', rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **kolti* 'kłuć, uderzać czymś ostrym' (zob. *kłuć*), pierwotne znaczenie 'kawał drewna odłupany za pomocą ostrego narzędzia (topora, siekiery)'.

kpić *kpię* od XVI w. 'drwić, szydzić, okazywać lekceważenie'; z przedr. *okpić*, *wykpić*, *zakpić*. Czas. odrzecz. od *kiep* (zob.). — Od tego *kpina* 'drwina, szyderstwo, lekceważenie, żart' (por. dial. koc. *kepki*, kasz. *kepki* mn 'żarty, drwiny', *kl̨epkovac* 'drwić, naśmiewać się'); *kpiarz* 'prześmiewca, żartowniś'.

kra od XV w. 'kawałki lodu płynące z wodą', stp. też 'kawał, bryła'; nie jest jasne, czy należy tu odrębne znaczeniowo kasz. *kra* / *vkra* 'mała przerębel (do przesuwania niewodu, łowienia węgorzy, nabierania wody)'. Ogsł. (ale słabo, szczątkowo zachowane w płdsł.): cz. *kra* 'kra', r. *ikrá* (daw. *kra*) 'kra', dial. *krýcy* mn 'bryły zmarzniętego nawozu', ukr. dial. *kryćʼa* 'twarda, tłusta glina', por. ch. dial. *kreja* 'pływające w wodzie drobne kawałki lodu, kra', *kréja* 'kostka' (*kreja cukra* 'kostka cukru)'. Psł. **jьkra* 'bryła, gruda czegoś', etymologicznie tożsame z psł. **jьkra* 'miękka gruda czegoś (zlepionych jaj rybich, mięśnia łydki, wymienia), nabrzmienie' (o pochodzeniu zob. *ikra*), z zanikiem nagłosowego **jь-* jak w *grać*, *gra* (zob.).

kraina od XV w. 'prowincja, region', stp. 'dzielnica, okręg, terytorium objęte granicami, granica', 'brzeg, skraj'. Ogsł.: cz. *krajina* 'kraj, kraina, region, teren; pejzaż, krajobraz; okolica; deska okorkowa, zrzynek', r. dial. *krajna* 'koniec, kres', *kraínka* 'koniec', cs. *kraina* 'skraj, brzeg, wybrzeże'. Psł. **krajina* 'skraj, brzeg, kraniec, granica czegoś' > 'pas ziemi leżący na krańcu czegoś, na granicy lub w granicach czegoś, okolica, kraina', od psł. **krajь* (zob. *kraj*), z przyr. **-ina* (co do budowy por. np. *dolina*, zob. *dół*).

kraj od XIV w. 'państwo, ojczyzna; okolice, strony, kraina', przest. 'kraniec, koniec, skraj', w stp. 'granica terytorium, terytorium objęte granicami, okolica, okręg', 'brzeg, skraj, strona, zewnętrzna strona', kasz. *kráj*, *kraju* 'kraj, państwo, ojczyzna; najbliższa okolica; ląd stały; skraj pola', *kráj* 'ostrze u pługa krojące ziemię, lemiesz'; zdr. *kraik*. Ogsł.: cz. *kraj* 'skraj, krawędź, brzeg; początek; kraj, kraina, region, okolica; okręg; prowincja, wieś', r. *kraj* 'skraj, krawędź, brzeg; kraniec, koniec; kraina, prowincja, terytorium; dzielnica, okolica', scs. *krajь* 'skraj, kraniec, brzeg, wybrzeże morskie'. Psł. **krajь* 'brzeg, krawędź, skraj, granica czegoś' > 'pas ziemi leżący na krańcu czegoś, na granicy lub w granicach czegoś, okolica, kraina', rzecz. odczas. od psł. **krojiti* 'powodować oddzielenie, rozdzielenie' > 'oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić' (zob. *kroić*) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a* jako dodatkowym środkiem derywacji (por. np. *twarz*, *war*). Pierwotne znaczenie zapewne 'odkrojenie, odcięcie' > 'rezultat odkrojenia, odcięcia, skraj, krawędź'. Zob. *skraj*.

krajać od XV w. 'ciąć, rozcinać', kasz. *krajac* 'kroić'. Ogsł.: cz. *krajet*, *-jím* 'krajać, kroić', r. dial. *krajáť* 'kroić, wykrawać', ch. dial. *krajati* 'kroić, ciąć'. Psł. **krajati* 'oddzielać, odcinać, rozcinać', czas. wielokr. od psł. **krojiti* 'powodować oddzielenie, rozdzielenie' > 'oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić' (zob. *kroić*), z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **o* → **a*.

krajobraz od XIX w. 'widok okolicy; obraz przedstawiający okolicę, pejzaż'. Złożenie *krajobraz* (zob. *kraj* i *obraz*), półkalka niem. *Landschaft* 'krajobraz, pejzaż' lub franc. *paysage* 'ts.' (gdzie pierwszy człon niem. *Land*, franc. *pays* 'kraj').

krakać *kracze* od XVI w. 'wydawać charakterystyczny skrzek (np. o wronach, krukach)', por. kasz. *kraka* 'wrona'; z przedr. *wykrakać*, *zakrakać*; jednokr. *kraknąć*. Ogsł.: cz. *krákat* 'krakać', r. dial. *krákať* 'krakać (o wronie), kwakać (o kaczce), gęgać (o gęsi), skrzeczeć (o żabie)', ch. daw. *krákati*

'krakać'. Psł. **krakati, *kračǫ* 'skrzeczeć, krakać', od dźwkn. imitacji głosu pewnych ptaków, zwierząt, np. p. *kra, kra!*

kram od XIII w. (stp. też *krom*) 'budka targowa, stragan', daw. 'sprzedawany towar', pot. i dial. 'rupiecie', 'zamęt, zamieszanie', kasz. *króm* 'niewielki sklep, kram'; zdr. *kramik*. Por. cz. *krám* 'kram, stragan, sklep', słwń. *krâm / krâma* 'towary kramarskie'. Zapożyczenie ze śrwniem. *krâm* 'prymitywny sklepik, budka, stragan', dziś niem. *Kram* 'towary kramarskie; graty, rupiecie, śmieci', dial. 'buda kramarska, kramik'. — Od tego *kramarz* → *kramarka*.

kraniec *krańca* od XV w. 'koniec, kres, granica; krawędź, skraj', dial. *krańc* np. 'drewniane obramowanie obudowy studni', *kranc* 'pas stalowy łączący oś z nasadem wozu', kasz. *krańc* m 'obwód koła u wozu', stp. XV w. *kraniec* 'rodzaj czepca, przepaska na włosy', por. stp. XV w. *kranc* 'ozdoba, wieniec na szczycie domu, szafy, hełmu'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kranz* 'wieniec', 'obrzeżenie, obramowanie; brzeg (naczynia)' (dziś niem. *Kranz* 'wieniec; wianek').

krasa od XIV w. 'piękno, uroda', stp. też 'barwa, kolor', 'świetność, wspaniałość', daw. 'tłusta zaprawa potraw, omasta, tłuszcz', kasz.-słowiń. *krâsa* 'kolor, barwa, ubarwienie (np. twarzy), rumieniec; piękno, uroda'. Ogsł.: cz. *krása* 'piękno, piękność', stcz. 'światłość, blask; kolor czerwony, jasnoczerwony', r. *krasá* 'piękno; ozdoba, upiększenie', scs. *krasa* 'piękno; ozdoba'. Psł. **krasa* 'kolor ognia, czerwień; jasność, piękno, świetność, wspaniałość, ozdoba', zapewne pokrewne z łot. *kafsa* 'upał, gorąco', *kafsêt* 'rozpalać, rozgrzewać', *kafsts* 'gorący', lit. *kárštas* 'ts.', *kaŕštis* 'upał, gorąco', ostatecznie od pie. pierwiastka **ker-* lub **kʷer-* 'palić, palić się, płonąć'. Zob. *krasić, krasny*.

krasić *kraszę* od XV w. 'zaprawiać jedzenie okrasą, tłuszczem', stp., dziś poet. 'zdobić, upiększać', stp. i dziś dial. także 'barwić, farbować', reg. 'barwić (zwłaszcza jaja wielkanocne)', kasz. *krasëc* 'zaprawiać jedzenie okrasą, tłuszczem'; z przedr. *okrasić* od XV w. 'ozdobić, upiększyć', 'omaścić', przest. 'barwić, malować, zwłaszcza na czerwono'. Ogsł.: cz. *krásit* 'zdobić, upiększać', r. *krásit'* 'barwić, malować; zdobić, upiększać', scs. *krasiti, krašǫ* 'zdobić; chełpić się'. Psł. **krasiti, *krašǫ* 'barwić (na czerwono), zdobić, upiększać, udoskonalać coś' (wtórnie 'udoskonalać jedzenie, doprawiać przez dodanie tłuszczu, okrasy, maścić'), czas. odrzecz. od psł. **krasa* 'kolor ognia, czerwień; jasność, piękno, świetność, wspaniałość, ozdoba' (zob. *krasa*). — Od czas. przedrostkowego *okrasa* 'omasta' (stp. od XV w. 'ozdoba, piękność').

krasnoludek od XIX w. 'maleńka istota baśniowa podobna do człowieka, dobry duszek', mn *krasnoludki*, zrost z poświadczonego w gwarach płn. *krasne ludki* 'krasnoludki', por. daw. XVI w. *krasni ludzie* 'jakieś duszki' (pierwotnie zapewne 'dobrzy, piękni ludzie' lub 'czerwoni ludzie' — od koloru czapeczki), w wyniku uniwerbizacji powstało dial. płn. *kraśnię*, mn *kraśnięta*, kasz. *krâsńą, -eca / -ąca* 'drobny duch domowy podobny do człowieka'; zob. *krasny* i *ludzie*. — Od tego przez ekspresywne skrócenie *krasnal* 'krasnoludek'.

krasny od XIV w. (stp. też *krašni*) 'czerwony, barwny; piękny, urodziwy, wspaniały', stp. 'czerwony', 'ładny, śliczny, piękny, wspaniały', 'dobry, wyborny, znakomity', w XVI w. także 'rosły', 'tłusty, gruby', dial. 'ładny', kasz.-słowiń. *krâsni* 'kolorowy; rumiany na twarzy, ładny'; w stp. st. wyższy *krasszy*. Ogsł.: cz. *krásný* 'piękny, ładny', r. *krásnyj* 'czerwony', scs. *krasьnъ* 'lśniący, piękny, wspaniały'. Psł. **krasьnъ* 'lśniący, błyszczący, jasny; barwny, czerwony, piękny, wspaniały', młodsza postać przym. z przyr. **-ьnъ* nawarstwionym na szczątkowo zachowany pierwotny psł. przym. **krasъ* 'barwny, kolorowy, pstry, czerwony' (por. p. dial. *krasy* 'łaciaty, pstry, zwykle o bydle czarnym lub czerwonym z białymi plamami, też np. o kolorowej fasoli', ukr. dial. *krásyj* 'pstry, srokaty'; na tę postać wskazują także postaci st. wyższego: stp. *krasszy*, stcz. *kraší / krašší*, strus. *krašši*, r. *kráše*). Podstawowy przym. **krasъ* od tej samej podstawy co paralelny rzecz. **krasa* (zob. *krasa*). — Od tego *pokrašnieć* 'zaczerwienić się'.

kraść *kradnę* (dial. *kradę*) od XIV w. 'potajemnie przywłaszczać sobie cudzą rzecz', kasz. *krasc, kradńe / kraʒe* 'kraść'; z przedr.

okraść, przekraść się 'ukradkiem się przedostać' (stp. XV w. *przekraść* 'ominąć ukradkiem, potajemnie'), *skraść, ukraść, wkraść się* 'dostać się gdzieś', *wykraść, zakraść się*; wielokr. *kradać* stp. od XVI w. i dziś dial., kasz. *kradac, krâdâ*, w języku liter. tylko z przedr., np. *okradać, podkradać, skradać się, wkradać się, wykradać, zakradać się*; jednokr. *kradnąć*. Ogsł.: cz. *krást, kradu* 'kraść', *krást se* 'skradać się', r. *krasť, kradú* 'kraść', *krásťsja* 'podkradać się, zakradać się', scs. *krasti, kradǫ* 'kraść'. Psł. **krasti* [< **kradti*], **kradǫ* 'zabierać potajemnie, przywłaszczać sobie', **krasti sę* 'przemieszczać się, dostawać się gdzieś potajemnie, ukradkiem', prapokrewne z łot. *krât, krāju* 'zbierać, skupiać', lit. *kráuti, kráunu* 'układać, kłaść; pakować; ładować; gromadzić', od pie. **krā(u̯)- / *krəu̯- / *krū-* 'gromadzić, skupiać, ukrywać' (por. *kryć*). Podstawę psł. czasownika stanowiły formy czasu teraźn. z przyr. **-de/do-* (zob. *iść*), np. 3. osoba l. pj **kra-de-tь* 'kradnie', temat **kra-d-* uogólniono wtórnie w całej odmianie. W polskim formy czasu teraźn. *kradnę, kradniesz* itd. przeniesione z czas. jednokr. *kradnąć, kradnę*; pierwotne formy *kradę, kradziesz, kradzie* zachowane częściowo w gwarach. — Od tego *kradzież* ż od XV w. (dial. też *kradzieża*, kasz. *krazéż / krazéża*), z przyr. *-eż* (zob. *drapieżca*).

krata od XVI w. 'konstrukcja ze skrzyżowanych ze sobą prostych elementów (np. prętów)', 'deseń (np. na tkaninie), wzór geometryczny w postaci kwadratów lub prostokątów', kasz. *krâta* 'ts.'; zdr. *kratka*. Zapożyczenie ze śrłac. *crata / grata* 'krata, ogrodzenie, brama, przeszkoda; ruszt' (od łac. *crātis* 'plecionka, płot, ogrodzenie'). — Od tego *kraciasty*; *zakratować*.

krawat od XVIII w., daw. 'trójkątna chustka wiązana pod szyją', reg. *krawatka*, dial. też *karvat, karbatka*. Por. cz. *kravata*, daw. *kravát*, ch./s. *kravàta*, słwń. *kraváta* 'krawat'. Zapożyczenie z franc. *cravate* 'krawat; wstęga, wstążka; chustka trójkątna do bandażowania', w XVII w. 'chustka wiązana pod szyją na sposób chorwacki; chusta noszona przez zaciężnych żołnierzy chorwackich', też 'Chorwat' i 'zaciężny żołnierz lekkiej kawalerii chorwackiej', co ostatecznie z ch. *Hȑvāt* 'Chorwat' (etnonim bez pewnej etymologii).

krawędź ż od XV w. (daw. i dial. *krawądź*) 'ostry brzeg, skraj'. Wyłącznie polskie. Od psł. **kravati* 'krajać', p. *-krawać* (zob. *okrawać*), dziwi jednak rzadki psł. przyr. **-ǫdь*, występujący poza tym tylko w prastarych rzeczownikach (por. *łabędź, żołądź*). — Od tego przym. *krawężny* (*-ż-* przez analogię do przymiotników typu *mosiężny, pieniężny*) → *krawężnik* 'obrzeżenie krawędzi (zwłaszcza chodnika)'.

krawiec *krawca* od XV w. 'rzemieślnik szyjący odzież', kasz. *kravc / krâvc* 'ts.'. Por. dł., gł. *krawc*, ukr. *kravéc'*, br. *kravéc*. Płnsł. **kravьcь* 'ten, kto kroi, tnie tkaniny i szyje z nich odzież', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ьcь* (por. np. *szewc*) od psł. **kravati* 'krajać' (zob. *okrawać*). — Od tego *krawcowa* od XV w. (najpierw 'żona krawca', od XIX w. 'kobieta zawodowo szyjąca odzież, szwaczka').

krąg *kręgu* od XV w. 'obwód, linia kolista', 'przestrzeń zamknięta linią kolistą', 'przedmiot kształtu kolistego', stp. 'kółko, pierścień', 'splot, zwój', *kręgi* mn 'kości tworzące kręgosłup' (od tego nowsza postać l. pj *kręg* 'część składowa kręgosłupa'), *kręgi* daw. też 'słoje drzewa', kasz. *krǫg, krąga* 'obwód kształtu kolistego; koło świetlne naokoło księżyca; dysk, krąg z drzewa używany w pewnej grze; dawne ciasto obrzędowe w postaci wieńca'; zdr. *krążek*. Ogsł.: cz. *kruh* 'koło, kółko; krąg, grono, zespół', r. *krug* 'koło, okrąg, obwód; grono, zespół', scs. *krǫgъ* 'koło, krąg'. Psł. **krǫgъ* 'coś skręconego, zwiniętego, zwój, koło, krąg, przedmiot o kształcie koła, kuli', pokrewny ze stwniem. *hring* (dziś niem. *Ring*) 'pierścień, obręcz; koło, kółko', *(h)ringan* 'obracać, kręcić, wić; krążyć; walczyć' (dziś niem. *ringen* 'wykręcać; mocować się'), ang. *ring* 'pierścień; koło, kółko, obrączka, krąg, krążek', umbr. *cringatro* 'przepaska, pas', z pie. **(s)krong^h-* od pie. **(s)kreng^(h)-* 'kręcić, zwijać' (derywowanego od pie. pierwiastka **(s)ker-* 'wyginać, krzywić, kręcić', por. *krzywy*). — Od tego złożenie *kręgosłup* (o członie drugim zob. *słup*). Zob. też *okrąg*.

krągły od XVI w. 'kształt koła, kuli, walca', dial. wsch. *kręgły miesiąc* 'pełnia księżyca', kasz. *krągłi* 'okrągły, zaokrąglony'. Odpowiedniki we wschsł. i płdsł.: r. *krúglyj* 'okrągły, kulisty; cały, całkowity, pełny', bg. *krъgъl* 'krągły, kulisty', słwń. *krógel* 'ts.'. Psł. **krǫglъ* 'okrągły, kulisty', od pie. **(s)kreng(h)-* 'kręcić, zwijać' (zob. *krąg*), z przyr. **-lъ*. Zob. *okrągły*.

krążyć od XV w. (daw. *krężyć*) 'zataczać kręgi, kołować', 'chodzić dookoła, tu i tam, okrężną drogą, kręcić się, błąkać się', 'przechodzić od jednego do drugiego', 'obiegać układ zamknięty'; z przedr. *okrążyć* 'zatoczyć krąg dokoła kogoś, czegoś, obejść, objechać (drogą okrężną); obwieść dokoła, otoczyć, okolić; oblec, osaczyć ze wszystkich stron', stp. od XV w. 'obstąpić, otoczyć, oblec; nadać kształt obły, zaokrąglić'; wielokr. *okrążać*. Ogsł.: cz. *kroužit* 'krążyć, zataczać kręgi; toczyć, wytaczać', r. *krużíť* 'krążyć, wirować, obiegać w koło', ch./s. *krúžiti* 'krążyć, wirować, zataczać koło; wodzić (okiem); kursować'. Psł. **krǫžiti* 'robić, zataczać koła, kręgi', czas. odrzecz. od psł. **krǫgъ* 'coś skręconego, zwiniętego, zwój, koło, krąg, przedmiot o kształcie koła, kuli' (zob. *krąg*). — Od czas. przedrostkowego *okrężny*.

kreda od XVI w. 'biały wapień używany do pisania, bielenia itp.', stp. XV w. *krejda* 'ts.', w XVI w. *kreta*, wyjątkowo *kreda* 'ts.', 'glinka o różnym zabarwieniu i różnym zastosowaniu', daw. XVII–XVIII w. *kryda* 'kreda'; zdr. *kredka* 'laseczka z masy złożonej z kredy lub gipsu z domieszką barwnika i kleju służąca do pisania, malowania' (wtórnie 'ołówek z kolorowym grafitem', 'szminka do ust, ołówek do brwi'), w XVI w. 'kawałek kredy do pisania'. Por. cz. *křída*, dial. *krejda*, stcz. *křéda / kréda*, słc. *krieda*, ch./s. *kréda*, ch. daw. *kreta* i *krajda*. Zapożyczenie ze śrwniem. *kride*, śrdniem. *krīte*, niem. *Kreide* 'kreda', przejętego z kolei z łac. *crēta* 'kreda' (stąd bezpośrednio zapożyczone p. daw. *kreta*).

kres od XV w. (daw. i dial. też *krys*) 'linia graniczna, kraniec', 'moment ostateczny', *kresy* 'część kraju leżąca blisko granicy', stp. 'linia nakreślona, wyryta, koło, krąg; okrąg', kasz. *krèz* 'krąg, okrąg, koło; obwód, powiat'. Zapożyczenie ze śrniem., śrdniem. *krēs* (śrwniem. *kreiz*) 'krąg, koło, linia kolista, obszar określony linią kolistą, okręg' (dziś niem. *Kreis* 'koło, obwód, obręb; powiat').

kreska od XVI w. (daw., dziś dial. też *kryska* i *krèska*) 'krótka lub cienka linia'; zgr. *krecha* (jak np. *flacha* od *flaszka*). Prawdopodobnie derywat od p. (daw. od XVI w). *kresić / krysić* 'robić kreski lub linie; znaczyć kreską, robić znak' (zob. *kreślić*), nazwa rezultatu czynności z przyr. *-ka*.

kreślić *kreślę* od XVI w. (daw. *kryślić*) 'robić kreski, linie lub znaki, rysować'; z przedr. *nakreślić, określić, podkreślić, pokreślić, przekreślić, skreślić, wykreślić, zakreślić*. Daw. od XVI w. też *kresić / krysić* 'robić kreski lub linie; znaczyć kreską, robić znak'. Por. dł. *kreslíś*, gł. *krjeslić* 'rysować, kreślić'. Zapożyczenie ze śrdniem. *krisselen* czy niem. daw. *kritzeln* 'robić kreski, kreślić' (dziś niem. *kritzeln* 'gryzmolić, bazgrać'); daw. *kresić / krysić* ze śrwniem. *kritzen* 'robić, wycinać kreski, linie, kreślić'.

kret od XV w. 'zwierzę Talpa europaea', kasz. *kret* też 'człowiek podstępny, zwłaszcza gdy jest małego wzrostu', 'penis'; zdr. *krecik*. Ogsł.: cz. *krtek*, stcz. *krt*, r. *krot*, ch./s. *krt*. Psł. **krъtъ* 'kret', prawdopodobnie prapokrewne z lit. *kertùs, kertùkas, kirstùkas* 'ryjówka' i z odległym, inaczej zbudowanym (ale ostatecznie opartym na tym samym pie. pierwiastku) lit. *kùrmis* 'kret'. Wyraz słow. z prapostaci **krū-to-*, od pie. **(s)ker-t-* 'ciąć, dłubać' (należącego do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, odcinać, oddzielać', zob. *czart*), pierwotne znaczenie zatem 'zwierzę dłubiące, ryjące w ziemi'. — Od tego *kretowisko*.

krew *krwi ż*, stp. od XIV w. *krew, krwie* (dop. też *krwiej / krewie / krzwie*), w XIV–XV w. poświadczona jeszcze pierwotna postać mian. *kry* 'krew', kasz. *krev, krëve / krvi*, też *krva / krëva* 'krew', 'pochodzenie, pokrewieństwo, ród, rasa'. Ogsł.: cz. *krev, krve*, r. *krov', króvi*, scs. *krъvь, krъve / krъvi*, słwń. *krî / krv, krvî*. Psł. **kry, *krъve*, bier. **krъvь* 'krew', dokładne odpowiedniki: awest. *xrū- ż* 'surowe, krwiste mięso', gr. *kréa* [< **kreu̯a*] 'mięso', śrirl. *crú, cráu / cró* [< **krūs*, dop. **kruu̯os*] 'krew', por. też pokrewne lit. *kraū-*

jas 'krew', stpr. *krawian* 'ts.', stind. *kravíḥ* 'surowe mięso'. Z pie. **krū-* / **kreu̯-* 'mięso surowe, krwiste, ociekające krwią'. W słow. (i niektórych innych językach ie.) rozwój znaczenia 'surowe, krwiste mięso' > 'to, czym ocieka takie mięso, krew'. — Od tego *krwisty, krwawy* → *krwawić, krwawica*; *krewny* od XIV w. 'mający w żyłach tę samą krew, związany węzłami krwi, pochodzący z tego samego rodu' (stp. też 'związany z krwią, krwawy, skrwawiony', kasz. *krevni* 'krewny', 'dłużny, winien'); *krewki* od XIX w. 'porywczy, gwałtowny, pełen temperamentu'; złożenie *krwotok* (o członie drugim zob. *tok*).

kręcić *kręcę* od XV w. 'nadawać czemuś ruch obrotowy, obracać, toczyć', kasz. *krącëc* 'kręcić; kłamać, wykręcać się', *krącëc są* 'kręcić się, obracać się w koło'; z przedr. *dokręcić, nakręcić, odkręcić, okręcić, pokręcić, przekręcić, przykręcić, skręcić, ukręcić, wykręcić, zakręcić*; wielokr. *-kręcać*: z przedr. *dokręcać, nakręcać, odkręcać, skręcać* itd. Ogsł.: cz. *kroutit* 'kręcić, skręcać; przekręcać', r. *krutíť, kruć́ú* 'obracać w koło, na wszystkie strony, kręcić, wprawiać w ruch wirowy; wirować; zwijać, skręcać, krępować; wyginać', cs. *krǫtiti sę, krǫštǫ sę* 'kręcić się, obracać się'. Psł. **krǫtiti, *krǫťǫ* 'obracać w koło, wprawiać w ruch wirowy', czas. kauzat. od psł. **krętati* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać' (zob. *krzątać się*). Pierwotne znaczenie 'powodować, że coś się obraca dokoła'. — Od tego *kręt, krętacz*; od czas. przedrostkowych *przekręt, skręt, wkręt, wykręt, zakręt*; *nakrętka*; *pokrętło*; *pokrętny* (kasz. *pokrątni* 'dziwaczny, cudaczny, śmieszny'), *wykrętny*.

krępować od XVI w. 'wiązać, ściągać mocno, ograniczać swobodę ruchów', 'żenować, budzić zakłopotanie', w XVI w. 'brać w dyby, pęta', *krępować się* 'odczuwać zażenowanie, być onieśmielonym', daw. XVI–XVII w. też *krepować* 'krępować', dial. *krampować* 'wiązać, zakładać pęta', kasz. *krąpovac* 'wiązać, pętać' (też *krąpac* 'zamykać na skobel'), słowiń. *krąpovac* 'zamykać na skobel'; z przedr. *skrępować* (*skrępowany, skrępowanie*). Zapożyczenie z niem. daw. i dial. *krampen* 'spinać, wiązać klamrami; zamykać na hak, na skobel, na klamrę' (od niem. *Krampe* 'klamra, skobel').

krępy od XVI w. 'niewysoki, lecz mocno zbudowany, o szerokich ramionach', kasz. *krąpi* 'krępy, przysadzisty'. Por. stcz. *krupý* 'gruby', cs. *krǫpъ* 'mały, drobny', bg. dial. *krъp* / *krap* / *krôp* 'krótki, niewysoki, niski', ch. dial. kajk. *krȍpi* 'niewielki, okrągły', daw. *krȕp* 'niewysoki, niewielki, mały; otyły, korpulentny'. Psł. **krǫpъ* [< **krompo-*] 'krótki, niewysoki, a gruby, mocno zbudowany' (w językach słow. lepiej jest poświadczona młodsza forma **krǫpьnъ* z nawarstwionym przyr. *-ьnъ*, por. np. r. *krúpnyj* 'gruby, gruboziarnisty; duży, rosły; wielki, znaczny, poważny', ch./s. *krȕpan* 'gruby, zażywny; wielki, duży, masywny, tęgi'), od pie. **(s)kremp-* / **(s)kremb-* 'kurczyć (się), marszczyć (się)', z wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*, por. pokrewne lit. *skramblỹs* 'brzuchaty karzeł', stpr. *sen-skrempūsnan* bier. pj 'zmarszczka', śrwniem. *schrimpfen* 'zmarszczyć (się), skurczyć (się)', niem. *schrumpfen* 'marszczyć się', ang. *shrimp* 'karzeł'. Pierwotne znaczenie 'skurczony' > 'krótki, niewysoki, a gruby'.

kręty od XVI w. 'w kształcie powyginanej, falistej, spiralnej linii, pełen zakrętów, kręcony', przen. 'pokrętny, nieszczery, podstępny' (w stp. XV w. tylko *kręta miętka* = *kędzierzawa miętka* 'Mentha silvestris var. crispata'), daw. od XVI w. też 'wykrętny, pełen wybiegów', 'wijący się, wyginający się', daw. i dziś dial. także 'pokręcony, powyginany', kasz. *krąti* 'kręty, zygzakowaty; nieszczery, podstępny'. Ogsł.: cz. *krutý* 'okrutny; surowy, ostry', dial. 'skręcony, kręty, krzywy; nieposłuszny, krnąbrny', r. *krutój* 'spadzisty, stromy, urwisty; gęsty, tęgi, twardy; surowy, okrutny; nagły, gwałtowny', dial. 'silnie skręcony, zwinięty; zręczny, zwinny, obrotny', ch./s. *krȕt* 'sztywny, twardy; surowy; ogromny; dumny; okrutny', dial. 'tęgi, gruby', daw. 'silny, mocny; gęsty'. Psł. **krǫtъ* 'kręcony, (silnie) skręcony, pokręcony, powyginany, zwinięty; kręcący się, obrotny, zwinny, przebiegły', przym. odczas. od psł. **krętati* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać' (zob. *krzątać się*), z wymianą rdzennego **ę* ⇒ **ǫ*.

krnąbrny od XV w. 'uparty, przekorny, nieposłuszny', stp. od XV w. *krnąbrny / krznąbny / krąbrny / krnąbny* 'nieposłuszny, oporny, buntujący się, zuchwały, bezczelny, hardy', dial. *krąbrni* 'krnąbrny'. Jeśli pierwotna jest postać *krąbrny* (poświadczona w stp. i w gwarach), to wyraz trzeba uznać za zapożyczenie ze śrwniem. *krumber* i *krump / kromp / krumb* 'krzywy', przen. 'niesprawiedliwy, nieprawy, niesłuszny, nieuczciwy, nierzetelny, zły, przewrotny' (dziś niem. *krumm* 'krzywy'), przyswojone za pomocą częstego przymiotnikowego przyr. *-ny*. Z powodu dwu niezwykłych grup spółgłoskowych wyraz ulegał różnym przekształceniom; współczesna postać *krnąbrny* powstała zapewne z *krąbrny* przez upodobnienie początkowej grupy *kr-* do drugiej grupy *-brn-*, stąd wtórnie *krn-*.

krochmal od XV w. 'delikatna mączka stosowana do celów spożywczych, do usztywniania tkanin', stp. XV w. *krochmal / kraftmal* 'delikatna mączka pszenna uzyskiwana przez moczenie tłuczonego ziarna'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kraftmël / krachtmël* (dziś niem. *Kraftmehl*) 'delikatna mączka pszenna, zawierająca najbardziej odżywcze składniki, skrobia' (złożenie ze śrwniem. *kraft* 'siła, moc' i *mël* 'mąka', etymologiczne znaczenie 'mąka posilająca, dająca siły'). — Od tego *krochmalić*, *ukrochmalić*.

krocie mn od XVIII w. 'wielka liczba, ilość czegoś (zwykle pieniędzy)'. Późna polska innowacja, oparta na stp. *kroć* (zob. *-kroć*).

kroczyć od XVI w. 'iść wolno dużymi krokami, stąpać', 'zmierzać do celu, starać się coś osiągnąć', kasz. *kroćëc* 'kroczyć'; z przedr. *okroczyć*, *przekroczyć*, *rozkroczyć się*, *wkroczyć*; wielokr. *-kraczać*: z przedr. *przekraczać*, *rozkraczać się*, *wykraczać*. Ogsł.: cz. przest. i dial. *kroćit* 'stąpać, iść', br. dial. *króčic'* 'śledzić, tropić', scs. *okroćiti* 'otoczyć, okrążyć', ch./s. *kròćiti* 'stąpnąć, zrobić wielki krok'. Psł. **kroćiti* 'robić kroki, stąpać', czas. odrzecz. od psł. **krokъ* 'krok' (zob. *krok*). — Od czas. przedrostkowych *rozkrok*, *wykrok*.

-kroć w wyrazach złożonych (z pierwszym członem liczebnikowym, zaimkowym, przymiotnikowym) zastępuje słowo *raz*, *razy*, np. *dwakroć*, *ilekroć*, *częstokroć*, *wielekroć*, *kilkakroć*; daw. XVI–XVII w. jako samodzielny wyraz (np. *czwarty, piąty kroć* 'czwarty, piąty raz'), kasz. *kroc* (np. *dva kroc* 'dwa razy') i *krót* (np. *sto krót* 'sto razy'). Ogsł.: cz. *-krát*, scs. *kratъ*, ch./s. daw. *-krât*. Psł. **kortъ ż / *kortъ* m 'raz', z odpowiednikami lub pokrewnymi wyrazami w bałt.: lit. *kartas* 'raz', *kartà* 'rząd, szereg, kolejność', *kártis* 'długi rząd, szereg', łot. *kàrta* 'warstwa, kolejność, rząd; słój drzewa; raz', od pie. **(s)ker-t-* 'ciąć, odcinać' (zob. *czart*), z przyr. **-ъ* : **-ъ* i z właściwą arch. rzecz. odczas. wymianą rdzennego **e* ⇒ **o*. Pierwotne znaczenie 'cięcie, raz', podobnie jak w synonimicznym, odczasownikowym psł. **razъ* (zob. *raz*). — Od tego *-krotny* (np. *dwukrotny*). Zob. *krocie*.

krogulec od XIV w. 'ptak drapieżny Accipiter nisus'. Ogsł.: stcz. *krahujec*, cz. *krahujec*, rzadko *krahuj*, daw. i dial. *krahul* i *krahulec*, ukr. dial. *krahúlec'*, ch./s. *kràgūj*, daw. i dial. *kràgūlj*. Psł. **korgujь* 'krogulec', prawdopodobnie zapożyczenie z języków tur., por. śrtur. *qyrquj* 'sokół przyuczony do łowów', kuman. *korguj* 'gatunek jastrzębia'.

kroić *kroję* od XV w. 'ciąć, rozcinać', 'ciąć materiał, nadając określony kształt', kasz. *krojic*, *kroji* 'kroić'; z przedr. *nakroić*, *okroić*, *pokroić*, *przekroić*, *rozkroić*, *skroić*, *wykroić*; wielokr. *-krawać* zob. *okrawać*. Ogsł.: cz. przest. *krojiti* 'ciąć, krajać', r. *kroít'*, *krojú* 'krajać', ch./s. *kròjiti* 'kroić, krajać, przykrawać'. Psł. **krojiti* 'powodować oddzielenie, rozdzielenie' > 'oddzielać, rozszczepiać, odcinać, odkrawać, kroić', pierwotny czas. kauzat. od niezachowanego w słow. czasownika (który w psł. miałby zapewne postać *†kriti* [< **kreı̯-teı̯*]) od pie. **(s)kreı̯-* 'ciąć, oddzielać, rozdzielać' (ostatecznie należące do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć'), por. łot. *krìet*, *kreju* 'oddzielać, zbierać śmietankę', *krijàt* 'obdzierać skórę', łac. *cernō* [< **crinō*], *cernere* 'rozdzielać, oddzielać (np. przez przesiewanie); rozstrzygać, decydować; spostrzegać', gr. *krínō* 'oddzielam, odróżniam'. — Od tego *krój* od XV w. 'kształt, forma, fason', przest. 'wzór, model, typ, styl, kształt, sposób', stp. i dial. też 'nóż żelazny stano-

wiący część pługa'; od czas. przedrostkowych *pokrój, przekrój, wykrój.*

krok od XVI w. 'ruch wykonywany przy chodzeniu, stąpnięcie; charakterystyczny sposób stawiania nóg (np. w tańcu, marszu)', przen. 'czyn, działanie, posunięcie', pot. 'część ubrania okrywająca krocze', kasz. *krok* 'krok; krocze'. Ogsł., ale w postaciach nie dających się sprowadzić do jednej wspólnej prapostaci. Pochodzenia p. *krok* nie da się ustalić jednoznacznie: może odpowiadać np. cz. *krok*, słc. *krok*, ch./s. *krȍk* 'krok' (czyli kontynuować prapostać **krokъ*) bądź r. dial. *kórók* 'szynka; biodro', bg. *krak* 'noga', ch./s. *krȁk* 'długa noga; wydłużona część przedmiotu; odgałęzienie' (pochodzącym z prapostaci **korkъ*); na jeszcze inną prapostać wskazuje np. ch./s. *kȍrak* 'krok'. Psł. **krokъ* / **korkъ* / **korakъ* 'noga' (> 'stąpnięcie' > 'krok'), przypuszczalnie pokrewne z lit. *kárka* 'część świńskiej nogi; staw skokowy u konia; część nogi owada', może też z alb. *krahë* 'ręka, ramię', stind. *kiṣku-* 'przedramię', chyba ostatecznie od pie. **(s)ker-* 'kręcić, obracać, zginać, wyginać, krzywić, kręcić' (por. *krzywy*), ale powody różnorodności postaci słow. niejasne. W takim razie pierwotnym byłoby znaczenie 'zginająca się, ruchoma część ciała'. — Od tego *krocze*. Zob. *kroczyć, krokiew, okrakiem.*

krokiew *krokwi* ż 'pochyła belka podtrzymująca pokrycie dachu', daw. od XV w. i dziś dial. *krokwa*, w gwarach też *krokwia*, kasz. *krokev* / *krokvá* 'ts.'. Płnsł. i słwń.: cz. *krokev, -kve* / *krokva* 'krokiew', r. dial. *krókva* 'krokiew; wygięty pień drzewa, pień z bocznymi korzeniami', słwń. *krȏkva* 'krokiew'. Psł. dial. **kroky, *krokъve*, bier. **krokъvь* 'krokiew', od psł. **krokъ* 'noga' (zob. *krok*) lub **kroćiti* 'robić kroki, stąpać', z przyr. *-y, -ъv-* < **-ū*, nazwa belek w kształcie litery *A* przez skojarzenie z rozkraczonymi nogami.

kromka od XV w. 'odcięty kawałek chleba', stp. XV w. też *kroma* 'ts.', kasz. *króma* i *krómka* / *skrómka* 'kromka'; dial. także *krom* 'pajda chleba'. Płnsł.: płb. *krümkə* 'piętka chleba', gł. *kroma*, zdr. *kromka* 'brzeg, kant, skraj, krawędź', r. *krómka* 'skraj, obwód, obręb', daw. i dial. 'odcięty kawałek (np. chleba)', w tych znaczeniach też daw. i dial. *kromá*. Psł. **kroma* / **kromъ* 'coś odciętego, skraj, krawędź, brzeg; odkrajany, odcięty kawałek czegoś', zdr. **kromъka*, od pie. **(s)krem-* / **(s)kram-*, będącego rozszerzeniem pie. pierwiastka **(s)ker-* 'krajać, ciąć' (zob. *kora, skóra*).

kropić *kropię* od XV w. 'pryskać, polewać kroplami', 'padać kroplami (o deszczu)', pot. 'uderzać, bić', kasz. *kropic* 'kropić'; z przedr. *pokropić, skropić, wkropić, zakropić*; wielokr. *-krapiać*; z przedr. *nakrapiać, skrapiać*; jednokr. *kropnąć*. Ogsł.: cz. *kropit* 'kropić, skrapiać', r. *kropíť, kropljú* 'spryskiwać, skrapiać; mżyć, padać kroplami', pot. 'bić, siec', scs. *kropiti, kropljǫ* 'pryskać, skrapiać'. Psł. **kropiti, *kropǫ* 'pryskać, skrapiać, zraszać; padać kroplami, kapać', zapewne od podstawy pochodzenia dźwkn. (jak bliskoznaczne **kapati*, zob. *kapać*), pierwotnie przypuszczalnie 'z szumem, głośno polewać, skrapiać, zraszać' i 'z szumem, szelestem lać, padać (o deszczu)', por. bliskie łac. *crepō, crepāre* 'chrzęścić, szumieć, szeleścić (też o padającym deszczu, gradzie), skrzypieć, trzeszczeć'. — Od tego *kropidło, kropielnica* 'naczynie na wodę święconą'.

kropka 'małe kółko, drobna plamka; znak graficzny w kształcie okrągłego punktu', stp. XV w. 'kropla', kasz. *kropka* 'kropka; mała okrągła plamka; źrenica'. Por. dł. dial. *kšopka*, daw. *chropka* 'kropelka', stcz. *kropka* 'ts.', słc. *kropka* 'ts.', br. *kropka* 'ts.; kropeczka'. Pierwotne zdr. z przyr. **-ka* < **-ъka* od słabo poświadczonego psł. **kropa* 'kropla', por. dł. dial. *kšopa* / *chropa* 'kropla', słc. *kropa* 'ts.', może też scs. *kropa* 'kropla' (jeden raz w Kodeksie supraskim, przez większość badaczy czytane *kroplja*, por. *kropla*) oraz słwń. *kropa* 'źródło' (p. *kropa* to wtórne zgr. od *kropka*). Podstawowe **kropa* to rzecz. odczas. od psł. **kropiti* (zob. *kropić*).

kropla od XV w., w stp. też *kropia* 'mała cząstka płynu', kasz. *kropla* 'kropla', 'wódka; lekarstwo płynne odmierzane kroplami'; zdr. *kropelka*. Ogsł.: stcz. *krópě* ż 'kropla; kropka', strus. *kroplja* 'kropla', r. dial. *króplja* 'ts.', scs. *kroplja* 'ts.'. Psł. **kropa* [< **krop-ja*] 'kropla', rzecz. odczas. od psł. czas. **kropiti* (zob. *kropić*), z przyr. **-ja*.

W *kropla* jeden z niewielu polskich przykładów *l* epentetycznego (**ṕ* > *pl'*) w zgłosce końcowej wyrazu (por. *dziupla*, *grobla*). — Od tego *kroplisty*; *kroplowy* → *kroplówka*; *skroplić*.

krosno 'ręczny warsztat tkacki; maszyna włókiennicza do wyrobu tkanin', w budownictwie 'rodzaj ramy okiennej', stp. od XV w. i dial. *krosna* mn 'warsztat tkacki wraz z rozpiętym płótnem', daw. też 'ramy do rozciągania płótna', 'pomost, rusztowanie', 'drewniana skrzynka do przenoszenia czegoś', dial. także 'zbite na krzyż drążki, np. kozły do rżnięcia drzewa, krzyżaki mocujące górne snopki strzechy', kasz. *krosna* mn 'warsztat tkacki', 'dwie drabinki przedzielające w poprzek maślnicę w postaci kołyski', 'klatka dla kwoki, zbita ze szczebli'. Ogsł.: cz. *krosna* ż 'kosz (drewniana skrzynka) do noszenia ciężarów na plecach', dial. 'warsztat tkacki', r. *krósna* mn 'ręczny warsztat tkacki; nici, osnowa rozpięte na takim warsztacie', dial. *krósnó* też 'przędza rozpięta na warsztacie tkackim; proste płótno, zwłaszcza świeżo utkane', ch. dial. *krȍsno* 'nawój w warsztacie tkackim', *krȍsna* mn 'warsztat tkacki', daw. i dial. też *krȍsna* ż 'warsztat tkacki; nawój w takim warsztacie'. Psł. **krosno* prawdopodobnie 'ruchoma, obracająca się część warsztatu tkackiego: nawój, wał, na który nawija się osnowa, płótno', l. mn **krosna* 'dwa nawoje składające się na warsztat tkacki, warsztat tkacki', zapewne z pierwotnego **krot-sno*, od pie. **kret-* / **kert-* 'kręcić, obracać', z przyr. **-sno*. Pierwotne znaczenie zatem 'to, co się obraca'.

krosta od XV w. 'chorobliwy wyprysk na skórze', dial. też *chrosta* 'ts.', *krosty* / *chrosty* mn 'ospa', kasz. *krosta* 'krosta; szczepienie przeciwko ospie; gwiazda'. Ogsł.: cz. *chrasta* / *chrásta* 'krosta, strup, parchy, świerzb', r. *korósta* 'strupień, świerzb, krosty', scs. *krasta* 'trąd, parchy, krosty'. Psł. **korsta* 'twarda wierzchnia warstwa (np. rany, wrzodu), nierówność, chropowatość skóry, wyprysk na skórze, krosta', od niezachowanego w słow. czasownika *†korsti*, odpowiadającego lit. *karšti*, *karšiù* 'czesać, gręplować wełnę; czyścić konia zgrzebłem', łot. *kàrst*, *kàršu* / *kàrsu* 'ts.', łac. *carrō*, *carrere* 'gręplować, czesać wełnę' (od pie. **kars-* 'drapać, skrobać'), rzecz. utworzony za pomocą przyr. **-ta* (por. np. *pięta*, *rota* I). Pierwotnie zapewne nazwa czynności 'drapanie, czochranie, skrobanie', wtórnie skonkretyzowane w nazwę rezultatu czynności 'to, co jest wynikiem drapania, czochrania, skrobania' > 'twarda, nierówna, chropowata powierzchnia (na skórze)'.

krowa od XIV w. 'rogate zwierzę domowe', stp. XII–XIV w. też 'danina składana w postaci krowy', kasz. *krova*, daw. bez przestawki *karva* (por. *karvi* 'krowi' w nazwie rośliny *karvȁ trâva* 'szczotlicha siwa, Corynephorus canescens', *kârvìńc* 'nawóz krowi, krowieniec', *kȉarvina* 'trzoda składająca się z krów, cieląt i wołów'); zdr. *krȍwka*. Ogsł.: cz. *kráva*, r. *koróva*, ch./s. *krȁva*. Psł. **korva* 'krowa', najbliższy odpowiednik w bałt.: lit. *kárvė* 'ts.', dalej prapokrewne z łac. *cervus* 'jeleń', *cerva* 'łania', gr. *keraós* [< **keraṷós*] 'rogaty', stwniem. *hiruz*, dziś niem. *Hirsch* 'jeleń', ostatecznie od pie. **ker(ə)-* czy **ḱer(ə)-* 'róg; głowa; wierzchołek, szczyt'. Pierwotne znaczenie zatem 'zwierzę rogate'. Ponieważ pokrewne wyrazy słow. wskazują na kontynuację pie. **ker(ə)-* z palatalną spółgłoską (por. psł. **sŕna*, zob. *sarna*), nie można wykluczyć, że psł. **korva* (i lit. *kárvė*) to zapożyczenia z jakiegoś języka ie. należącego do grupy kentum (w której pie. **k* > *k*). — Od tego *krowi* od XV w. (< psł. **korvьjь*).

król od XIV w. 'władca koronowany'. Ogsł.: cz. *král*, r. *koróľ*, *koroľá*, ch./s. *krȁlj*, *králja*, dial. czak. *krȁlj*, *krȁljȁ*. Psł. późne **korlь* 'władca, panujący, król', zapożyczone na przełomie VIII i IX w. *Kar(a)l* imię Karola Wielkiego (od r. 768 króla a od r. 800 cesarza Franków). Imię własne dobrze znanego Słowianom wybitnego władcy stało się wyrazem pospolitym oznaczającym koronowanego władcę (zob. też *cesarz*). — Od tego *królowa*, *królewicz* (stp. od XIV w. *królewic* / *krolowic*), *królewna*, *królewski*, *królestwo*, *królować*.

królik od XV w. 'gryzoń Oryctolagus cuniculus, Lepus cuniculus', daw. od XV w. i dziś dial. *król*, kasz. *król* 'ts.'. Por. cz., słc. *králik* 'ts.'. Kalka ze śrwniem. *küniklīn*,

niem. daw. *küniglin* 'królik' (zapożyczonego z łac. *cunīculus* 'ts.'), mylnie skojarzonego na gruncie niem. ze śrwniem. *künik*, dziś niem. *König* 'król' i zinterpretowanego przez etymologię ludową jako 'mały król'. — Od tego *królica* 'samica królika'.

krótki od XIV w. 'mający małą długość, niedługi; trwający przez niedługi okres; zwięzły, lakoniczny', kasz. *krótki* 'krótki, niedługi; bliski, niedaleki; gęsty (o potrawach); niewysoki; pokorny, potulny'; st. wyższy *krótszy*. Ogsł.: cz. *krátký*, r. *korótkij*, ch./s. *krátak* 'krótki'. Psł. **kortъkъ* 'o małej długości, niedługi', młodsza postać przym. z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na wcześniejszą psł. postać przym. *†kortъ* (wskazują nań formy st. wyższego p. *krótszy*, przysł. *krócej*, cz. *kratší*, ukr. *korótšyj*, ch./s. *krȁći*, a także derywaty, zob. *skrócić*), mającą dokładny odpowiednik w lit. *kartùs* 'gorzki' (znaczenie wtórne, chyba z wcześniejszego 'ostry, gryzący'), por. też pokrewne łac. *curtus* [< **kr̥tó-*] 'skrócony, obcięty', irl. *cert* 'mały', stind. *kaṭú-* [< **kr̥tú-*] 'ostry, gryzący', wszystkie od pie. **(s)ker-t-* należącego do pierwiastka **(s)ker-* 'ciąć, obcinać' (zob. *-kroć*). Pierwotne znaczenie 'obcięty, odcięty, skrócony'. — Od tego *wkrótce* od XV w. 'w krótkim czasie, wnet, niebawem', z wyrażenia przyimkowego *w krótce* (miejsc. pj od *krótki*).

krtań ż 'górna część tchawicy', stp. od XIV w. *krtań / grtań* m, w XVI w. też *krztań* 'gardło wraz z podniebieniem, gardziel, grdyka', dial. *krtań / krztań* 'krtań'. Z wcześniejszego *grtań* ż 'gardziel, grdyka', wyjątkowo poświadczonego w XV w., z upodobnieniem grupy spółgłoskowej pod względem dźwięczności *grt-* > *krt-*. Wyraz polski kontynuuje prapostać **grъtanь* z **ŕъ* < **rŭ* (z wczesną psł. przestawką **-ŭr-* > **-rŭ-*, jeszcze przed rozwojem wczesnego psł. **ŭr* > **ŕ*). Ogsł.: cz. *hrtan* m 'krtań; gardło, gardziel', *chrtán* (pot. *krtán*) 'gardło, gardziel, paszcza zwierzęcia', 'gardło, przełyk; krtań u człowieka', r. *gortán'* ż 'górna część krtani', przest. i dial. 'gardło, gardziel; grdyka', scs. *grъtanь* ż / *grъtanъ* m 'gardło; krtań'. Psł. **gr̥tanь / *grъtanь* m (temat na *-ĭ-*) 'gardziel, gardło', z przyr. **-anь* od psł. **gr̥tь* ż 'gardło, gardziel' (zachowanego szczątkowo w dł. *gjarš* ż 'ts.', por. utworzone od tego rzecz. stp. XV w. *garciel* ż 'tylna część jamy ustnej, gardło, szyja', kasz. *gârcèl* ż 'gardło', zob. *gardziel*). Psł. **gr̥tь* to archaiczny derywat od psł. czas. **žerti*, **žьrǫ* 'żreć, połykać, pochłaniać', pie. **g^{u}er-* 'połykać' (zob. *żreć*), z przyr. **-tь*; pierwotnie była to nazwa czynności ('żarcie'), wtórnie nazwa narzędzia 'to, czym się żre, paszcza, gardziel'.

kruchta od XV w. 'przedsionek kościoła', w stp. XV–XVI w. *kruchta / krukta* też 'podziemie kościoła, krypta', 'kaplica', dial. także 'zakrystia', kasz. *krëχta* 'kruchta'. Por. cz. *kruchta* 'chór w kościele', dial. 'zakrystia', w stcz. 'krypta; galeryjka'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gruft / kruft* 'dół, wydrążenie, pieczara; krypta' (dziś niem. *Gruft* 'krypta; grobowiec'), przejętego z łac. lud. *crupta* 'krypta; grota', łac. *crypta* 'ts.' (< gr. *kryptḗ* 'podziemne sklepienie, krypta').

kruchy od XVI w. 'łatwo się łamiący, kruszący; miękki, nietwardy', kasz. *krëχi* 'kruchy, łamliwy, spróchniały; dający się łatwo żuć; słaby, wątły; niepewny, krytyczny; nieuzbrojony, liczebnie słaby'; por. stp. XV w. *kruchki* 'kruchy, łamliwy' (w nazwie rośliny *kruchkie drzewo* 'kruszyna pospolita'). Por. cz. *kruchý* 'kruchy', rzadko 'twardy, sczerstwiały', r. dial. *kruchój* 'łatwo się kruszący, łamliwy (o drzewie)'. Płnsł. **kruchъ* 'łamiący się, łamliwy, łatwo się kruszący', przym. odczas. od psł. **krušiti* 'rozbijać, łamać na drobne kawałki' (zob. *kruszyć*). — Od tego *kruszyna* od XV w. 'krzew Rhamnus frangula', dial. też 'czeremcha', 'jarzębina' (por. cz. *krušina* bot. 'kruszyna', r. *krušína* 'ts.'), nazwa krzewu od kruchego, łamliwego drewna; *kruszeć* 'stawać się kruchym', *skruszeć*, *skruszony*.

kruczeć od XVI w. 'burczeć w brzuchu' (stp. XV w. *kruczenie* 'burczenie w brzuchu'), 'wydawać głos (o żurawiu)', dial. też 'krakać', 'gruchać (o gołębiach)', 'chrząkać (o świni)', 'skrzeczeć (o żabach)'; por. stp. i dial. *krukać* 'wydawać głos (o niektórych zwierzętach)', 'krakać', dial. 'gruchać', 'burczeć w brzuchu'. Ogsł.: cz. *krućet* 'burczeć w brzuchu; chrząkać (o świni); mruczeć', dial. 'rechotać (o żabach)', ukr. dial. *kručáty* 'krakać; chrząkać (o świni)', bg. dial. *krućá*

'wydawać głos *kru, kru*; burczeć w brzuchu'. Psł. **kručati, *kručitь* 'wydawać chrapliwy, burczący dźwięk', czas. pochodzenia dźwkn., od interi. **kru!* (por. np. słc. *krú-krú!* 'naśladowanie głosu gołębia').

kruczek od XIX w. 'wykręt, wybieg prawny', daw. XVII w. 'haczyk', 'kurek' (w XVI w. 'człowiek wykrętny, krętacz, matacz'), dial. (przeważnie wsch., mazow.) 'pręt zakrzywiony, rodzaj haka; pogrzebacz'. Zapożyczenie ze wschsł.: ukr. *krjučók*, dial. *kručók* 'haczyk; wykręt, kruczek; intrygi, matactwa', br. *kručók* 'wykręt, kruczek', por. też r. *krjučók*, dial. *krućók* 'haczyk, haftka; wywijas, zakrętas; wybieg, wykręt; matacz, krętacz'. Wyrazy wschsł. to zdr. od wschsł. **krjukъ* / **krukъ* 'hak, przedmiot zakrzywiony' (por. strus. od XIV w. *krjukъ* 'hak; sprzączka, klamra; waga', r. *krjuk* 'hak; droga okólna; rodzaj kosy; dawny znak nutowy', dial. 'kij zakrzywiony, pogrzebacz; rodzaj haka do zrzucania nawozu', ukr. *krjuk* / *kruk* 'hak; żerdź z hakiem u żurawia do zawieszania wiadra'), zapożyczonego ze stnord. *krōkr* 'hak, zakrzywienie, zgięcie; droga okrężna; podstęp, chytrość'.

kruk od XV w. 'ptak Corvus corax', w gwarach też 'gawron', kasz. *krèk* 'kruk', *krèčk* 'gawron, Corvus frugilegus', *krèka* 'wrona'. Płnsł.: słc. *kruk* 'kruk', r. dial. *kruk* 'gawron', ukr. *kruk* (dial. też *krjuk*) 'kruk', dial. 'żuraw'. Psł. dial. **krukъ* 'kruk', rzecz. odczas. od psł. **krukati* 'wydawać chrapliwe dźwięki, krakać' (por. stp. *krukać* 'wydawać głos, o niektórych zwierzętach', daw. i dial. 'krakać', w gwarach też 'gruchać, o gołębiach', 'burczeć w brzuchu', cz. dial. *krukat* 'chrząkać, o prosięciu', ukr. dial. *kr(j)úkaty* 'krakać', też o głosie żurawia, żaby, bg. dial. *krúkam* 'wydawać głos *kru, kru!*; burczeć w brzuchu'); czas. pochodzenia dźwkn. (por. np. słc. *krú-krú!* interi. oznaczająca naśladowanie głosu gołębia).

krupa, zwykle *krupy* mn od XV w. 'oczyszczone i łuszczone, drobno pokruszone surowe ziarno zbożowe; kasza', 'opad atmosferyczny w kształcie grudek lodu lub śniegu', stp. *krupy* 'otłuczone ziarno, kasza lub polewka z takich ziarn', 'grad', kasz. *krèpè* / *krupë* mn 'kasza', przen. 'kaszka, drobny śnieg'; zdr. *krupka*. Ogsł.: cz. *kroupa* 'kasza, krupy; grad', r. *krupá* 'kasza', ch./s. *krúpa* 'drobny grad; kasza jęczmienna'. Psł. **krupa* 'otłuczone, ołuszczone ziarno', pokrewne z lit. *kraupùs* 'przeraźliwy, straszny, pełen grozy', łac. *scrūpus* 'ostry kamyk; niepewność, niepokój', alb. *kripë* / *krypë* [< **krūpā*] 'sól', od pie. **krou̯-p-* / **krū-p-* utworzonego od pie. pierwiastka **krou̯-* / **kru-* 'uderzać, tłuc, rozbijać, łamać'. — Od tego *krupnik* 'rodzaj zupy'.

kruszec *kruszcu* od XV w. 'minerał metaliczny, ruda', stp. też 'bryła soli kamiennej'. Ogsł.: cz. *krušec, -šce* 'kryształ bliźniaczy kasyterytu', ukr. reg. *krúšec', -šcja* 'minerał, ruda', cs. *krušьcь* 'metal', ch./s. *krúšac, -šca* 'gruda, kawałek (soli)'. Psł. **krušьcь* 'odłamany kawałek, okruch, bryłka, grudka', pierwotne zdr. z przyr. **-ьcь* od psł. **kruchъ* 'odłamany kawał, bryła, gruda', por. stp. XV w. *kruch* 'gatunek gleby', daw. od XVII w. i dial. 'kawał, bryła, gruda (np. soli, żelaza, lodu)', dial. 'okruch, okruszyna' (też stp. w XIV w. *krusz* 'grudka soli'), cz. arch. *kruch* 'kawał, bryła', r. daw. i dial. *kruch* 'bryła, kawał, odłamek, odprysk, szczapa', cs. *kruchъ* 'ułamek, kawałek (np. chleba)', ch. *krùh* 'chleb'. Podstawowe **kruchъ* to rzecz. odczas. (nazwa rezultatu czynności) od psł. **krušiti* 'rozbijać, łamać na drobne kawałki' (zob. *kruszyć*).

kruszyć od XVI w. (od XIV w. z przedr.) 'rozdrabniać', stp. tylko z przedr., np. *rozkruszyć, skruszyć*, kasz. *krèšëc* / *krušëc* 'kruszyć, łamać na drobne kawałki; młócić; zacierać ręce z uciechy'; z przedr. *nakruszyć, pokruszyć, rozkruszyć, skruszyć, wykruszyć*; wielokr. *-kruszać*: z przedr. np. *rozkruszać, wykruszać (się)*. Ogsł.: cz. *krušit* 'gnębić, trapić', r. *krušíť, krušú* 'kruszyć, rozbijać, druzgotać', scs. z przedr. *sъkrušiti* 'złamać, zdruzgotać, rozerwać'. Psł. **krušiti* 'rozbijać, łamać na drobne kawałki', czas. wielokr. od psł. **krъšiti* [< **krŭch-ī-* < **krŭs-ī-*] 'rozbijać na kawałki, łamać, kruszyć, rozdrabniać' (por. p. daw. od XVI w. *krszyć* 'łamać na drobne kawałki, kruszyć, drobić', dial. *krzyć* / *ksyć* 'kruszyć, np. chleb, wykruszać, np. zboże', r. *krošíť* 'kruszyć, drobić, rozdrabniać; niszczyć, tępić', ch./s. *kŕšiti*

'łamać, kruszyć, drobić'), z wymianą samogłoski rdzennej *ъ ⇒ *u (z wcześniejszej alternacji *ŭ ⇒ *ou̯). Podstawowy czas. *krъšiti pokrewny z lit. krùšti, krušù 'tłuc, rozbijać', gr. krúō 'tłukę, biję', od pie. *kreu̯-s- / *krou̯-s- 'uderzać, tłuc, rozbijać, łamać'. — Od tego *kruszyna* od XVI w. 'odrobina, drobna odkruszona cząstka'. Zob. też *okruch, skrucha*.

krużganek od XVI w. (daw. też *krożganek / kroczganek / krusczganek / krusganek*) 'długi ganek biegnący wzdłuż ściany budynku', daw. także 'kruchta, przedsionek'. Zapożyczenie ze śrniem. *krūzeganc*, śrwniem. *kriuzeganc / kriuzganc* (dziś niem. *Kreuzgang*) 'procesja z krzyżem; ganek, korytarz otaczający dziedziniec, np. w klasztorach, kościołach' (złożenie ze śrwniem. *kriuz(e)* 'krzyż' i *ganc* 'ganek, przedsionek, korytarz, przejście', zob. *ganek*).

kryć *kryję* od XIV w. 'zasłaniać od widoku, chować, umieszczać w schowku; taić', 'nakładać coś na coś, pokrywać, powlekać czymś', kasz. *krëc, krëje* 'kryć, chować, taić'; z przedr. *nakryć, odkryć, okryć, pokryć, przykryć, skryć, wykryć, zakryć*; wielokr. *-krywać*, np. *nakrywać, odkrywać, okrywać, przykrywać*. Ogsł.: cz. *krýt, kryji* 'kryć, przykrywać, zakrywać; pokrywać', r. *kryť, kroju* 'kryć, okrywać, pokrywać, zakrywać', scs. *kryti, kryjǫ* 'przykrywać, pokrywać, osłaniać, skrywać, taić'. Psł. *kryti, *kryjǫ 'kłaść jedno na drugim, przykrywać, osłaniać, chować', pokrewne z lit. *kráuti, kráuju* 'stawiać jedno na drugim, nakładać, układać', łot. *kr̦aũt* (*kraũt*), *kr̦aũju* 'układać na kupę, nakładać, ładować', z rdzennym *ū* (= słow. *y*) lit. *krúsnis* 'kupa kamieni', *krūvà* 'kupa, stos', por. też gr. *krýptō* 'ukrywam, zasłaniam, taję'. Od pie. *krāu̯- / *krū- 'składać na kupę, przykrywać, skrywać'. — Od tego *kryjówka*; od czas. przedrostkowych *pokrywa, pokrywka*. Zob. też *pokrowiec*.

krynica od XV w. 'źródło, zdrój', stp. XV w. też *krnica* 'strumień', w XVI w. także *krynnica / krzyn(n)ica*, w stp. również 'zbiornik wody (np. deszczowej)'. Por. strus. *krinica* 'źródło', r. dial. *kriníca / kryníca* 'źródło, zdrój, studnia; dół, w którym się zbiera woda; strumień', ukr. *krynýcja* 'źródło, zdrój, studnia; dół, do którego spływa woda ze źródła', br. *kryníca* 'źródło, zdrój', słwń. *krníca* 'głębokie miejsce w wodzie, wir wodny; kotlina'. Pierwotna polska postać *krzynica* poświadczona w XVI w.; forma *krynica* ma *-ry-* może pod wpływem ukraińskim. Znaczenia 'wydrążenie, jama, w której zbiera się woda' > 'źródło, zdrój' wtórne, powstały przez przeniesienie (prawdopodobnie ze względu na podobieństwo kształtu desygnatów) z psł. *krinica 'wydrążone naczynie, rodzaj niecek, misy' (por. dł. *kśinica* 'miska do ucierania; naczynie na masło, faska', gł. *křinca* 'faska, zwłaszcza na masło', strus. *krinica* 'półmisek, miska', r. dial. *kríníca* 'garnek, dzbanek', scs. *krinica* 'dzbanek', słwń. *krníca* 'okrągłe naczynie wydłubane w drzewie, niecka, dzieża'). Psł. *krinica to pierwotne zdr. od psł. *krina 'rodzaj naczynia wydrążonego w drewnie' (por. dł. *kśina* 'misa', strus. *krina* 'miara zboża', r. dial. *krína*, częściej *krínka / krýnka* 'dzbanek, garnek, dzieża', też 'dół napełniony wodą', bg. *krína* 'drewniane naczynie, miara zboża'), prawdopodobnie pokrewnego z łac. *scrinium* 'okrągłe pudełko, puszka do przechowywania papierów, maści itp.' (zob. *skrzynia*).

krypta od XVI w. 'pomieszczenie w podziemiach kościoła', daw. 'loch podziemny, pieczara'. Por. cz. *krypta*, r. *krípta*, bg. *krípta* 'krypta'. Zapożyczenie z łac. *crypta* 'sklepione pomieszczenie podziemne, kryty korytarz; grota, pieczara' (przejętego z gr. *kryptḗ* 'podziemne sklepienie').

krzak od XVI w. 'krzew', dial. *krzâk*, kasz. *křâk* 'krzak'; zdr. *krzaczek*. Por. cz. dial. las. *křak*, słc. dial. *kriak / krak*, ukr. dial. *krjak / krak*. Z przyr. *-ak* od p. daw. od XIV w., dziś dial. *kierz, krza / krzu* 'krzak, krzew', stp. też 'zarośla', kasz. *keř* 'krzak, krzew', por. stp. XVI w. *kierzek* 'nieduża roślina', dial. 'krzak'. Podstawowe p. *kierz* ma odpowiedniki w płnsł.: cz. *keř, kře / keře* 'ts.', strus. *kъrь / korь* 'miejsce wykarczowane pod uprawę; niewielki las, zarośla na miejscu wykarczowanego lasu', r. dial. *kor'* 'korzeń', 'wysepka porośnięta lasem; wysokie za-

rośla, krzaki'. Psł. dial. **kъŕъ* 'krzak, krzew' (zob. *krzew*), pokrewne z *korzeń* (zob.). — Od tego *krzaczasty*.

krzątać się od XVII w. 'poruszać się żwawo, sprawnie przy jakiejś pracy', 'zabiegać, starać się o załatwienie czegoś', dial. 'spieszyć się'; jednokr. z przedr. *zakrzątnąć się*; por. stp. XV w. wyjątkowe *krzącić się* 'być w ciągłym ruchu'. Ogsł.: dł. *kśëtaś* 'kręcić, wykręcać; krzywić, łamać, gwałtownie uderzać', *kśëtaś se* 'kręcić się, wyginać się, krzywić się; dręczyć się, męczyć się, borykać się', r. dial. *krjátať* / *krétať* 'ruszać z miejsca, poruszać', *krjatáť* 'przewracać', *krjátáťsja* 'ruszać się z miejsca; przygotowywać się', ch./s. *krétati* 'poruszać, wprawiać w ruch; płoszyć (dzikie zwierzęta); wyruszać, kierować się', *krétati se* 'poruszać się, obracać się, krążyć'. Psł. **krętati*, **kręťǫ* 'wprawiać w ruch okrężny, obracać, kręcić, skręcać, zwijać', czas. oparty na pierwotnym czasie teraźn. z infiksem nosowym **kri-n-tiō* (> psł. **kręťǫ*); samogłoska nosowa właściwa więc była początkowo tylko psł. formom czasu teraźn., wtórnie została uogólniona w całym paradygmacie. Najbliższy odpowiednik z infiksem nosowym: stind. *kṛṇátti* 'skręca nić, przędzie' (por. też pokrewne lit. *kraňtas* 'stromy brzeg', łot. *kraňts* 'brzeg', z wokalizmem odpowiadającym psł. **krǫtiti*, zob. *kręcić*). Od pie. **kert-* 'kręcić, skręcać' (por. np. stpr. *corto* 'płot', goc. *haúrds* 'plecione wrota', łac. *crātes* 'plecionka, płot, ogrodzenie'). — Od tego *krzątanina*. Zob. też *skrzętny*.

krzemień od XV w. 'rodzaj skały osadowej', kasz. *křem* / *křemë*, *-ńeńa* 'krzemień'. Ogsł.: cz. *křemen*, r. *kremén'*, *-mnjá*, cs. *kremy* / *kremenь*, *kremene*, ch./s. *krȅmēn*, dial. *krȅm*, *krȅmena*, czak. *kremi*, *kremena*. Psł. **kremy*, **kremene*, bier. **kremenь* 'krzemień', pokrewne z łot. *kręms* / *krams* 'krzemień', lit. dial. *krams* 'ts.', od pie. pierwiastka **(s)ker-* 'krajać, ciąć', lub raczej od jego rozszerzenia **(s)krem-* (zob. *kromka*), z przyr. **-men-* (co do budowy por. np. *kamień*, *płomień*, *promień*). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co tnie, służy do cięcia, krajania', na oznaczenie kawałków krzemienia używanych w odległej przeszłości jako tnące narzędzia. Zdr. *krzemyk* z psł. **kremy-kъ* 'krzemień' (por. słc. *kremik* 'krzem', strus. *kremykъ* 'krzemień', słwń. *kremik* 'ts.') od psł. mian. **kremy* z nawarstwieniem strukturalnego przyr. **-kъ* (przenoszącego wyraz do innego typu deklinacyjnego, por. tak samo utworzone *grzebyk*, *jęczmyk*, *kamyk*, *płomyk*, *promyk*, *strumyk*, zob. *grzebień*, *jęczmień*, *kamień*, *płomień*, *promień*, *strumień*); jak świadczą inne języki słow., wyraz pierwotnie nie był zdrobnieniem. — Od tego *krzemienny*, *krzemionka* oraz sztucznie utworzony (przez skrócenie) termin chemiczny *krzem* 'pierwiastek Si'.

krzepić *krzepię* od XVI w. (od XIV w. z przedr. *pokrzepić*) 'czynić krzepkim, wzmacniać', 'podnosić na duchu, napawać nadzieją', daw. też 'wytężać siły', kasz. *křepic* 'wzmacniać; utwierdzać; usztywniać'; z przedr. *pokrzepić* od XIV w. 'dodać sił, mocy, otuchy', w XVI w. 'orzeźwić', *pokrzepić się* od XIV w.; wielokr. *pokrzepiać*; też czas. inchoat. *krzepnąć* 'przechodzić ze stanu ciekłego w stały (o płynach)', daw. 'sztywnieć, drętwieć', z przedr. *okrzepnąć*, *skrzepnąć*, *zakrzepnąć*. Ogsł.: słc. *krepiť sa* 'kulić się', r. *krepíť* 'wzmacniać, umacniać, pokrzepiać; mocować, przymocowywać; wiązać', scs. *krěpiti* 'wzmacniać, pokrzepiać'. Psł. **krěpiti* 'czynić stężałym, stwardniałym, sztywnym, mocnym, silnym', czas. odprzym. od psł. **krěpъ* 'mocny, silny, pełen tężyzny, siły' (zob. *krzepki*). — Od tego rzecz. odczas. *krzepa* 'tężyzna fizyczna, siła'; od czas. przedrostkowych *skrzep*, *zakrzep*.

krzepki od XV w. 'mocny, silny, rześki', w stp. 'twardy, sztywny', daw. 'dziarski, żwawy', 'pewny, solidny, mocny, stały'. Ogsł.: cz. *křepký* 'krzepki, rześki; raźny, żwawy; czerstwy, dziarski', r. *krépkij* 'mocny, silny, trwały, twardy; krzepki, czerstwy, tęgi', scs. *krěpъkъ* 'silny, mocny, możny, potężny'. Psł. **krěpъkъ* 'mocny, silny, pełen tężyzny, siły', młodsza postać przym. z przyr. **-ъkъ* nawarstwionym na wczesne psł. **krěpъ* 'ts.' (por. cz. *křepý* 'krzepki, rześki; raźny, żwawy; czerstwy, dziarski', cs.-rus. *krěpyi* 'silny, mocny; mężny, dzielny, dziarski', scs. *krěpъ* 'silny, mocny, twardy'). Podstawowy przym. **krěpъ* pokrewny ze stisl. *hraefa* 'cierpieć,

znosić', wal. *craff* 'silny', wszystkie od pie. **krep-* 'silny'.

krzesać *krzeszę* (daw. i dziś dial. *krzosać, krzeszę*) od XVI w. 'wydobywać iskry (przez uderzanie narzędziem stalowym o krzemień)', 'ciosać, obcinać, przycinać', daw. 'uderzać, bić, ciąć', dial. podh. 'uderzać mocno nogami w tańcu' (por. *krzesany* 'rodzaj szybkiego tańca'), kasz. *křosac, křeše / křosâ* 'krzesać, wydobywać iskry', 'rozszczepiać, łupać', 'ciosać, obcinać'; z przedr. *okrzesać, wykrzesać*. Ogsł.: cz. *křesat* 'krzesać (ogień); ciosać', ukr. *kresáty* 'krzesać (ogień); uderzać, siec, bić; szybko, żywo się poruszać (np. w tańcu)', dial. 'ciosać, podcinać, podkrzesywać', ch./s. *krèsati* 'krzesać (ogień); ciosać, obciosywać, okrzesywać drzewo'. Psł. **kresati, *krešǫ* 'wydobywać ogień, iskry (za pomocą uderzania odpowiednim narzędziem, krzesiwem o krzemień)', zapewne od pie. **ker-s-*, będącego rozszerzeniem pierwiastka **ker-* czy **kʷer-* 'palić, palić się, płonąć' (por. *krasa*). W takim razie znaczenie 'uderzać czymś w coś, ciąć, obcinać, obciosywać, łupać' wtórne, powstało z 'uderzać krzesiwem o krzemień w celu wydobycia iskier'. — Od tego *krzesiwo* 'narzędzie do krzesania ognia' (co do budowy por. *ogniwo*).

krzesło od XVI w. 'mebel do siedzenia z oparciem', daw. XVI–XVII w. *krzasło* 'stołek z oparciem', w gwarach *krzesło / krzasło* (wyjątkowo *krzosło*) 'stołek z oparciem', często też 'przęsło plecionego płotu, płot', 'górna część przodka wozu, w której osadzone są kłonice'; zdr. *krzesełko*. Płnsł.: cz. *křeslo* 'fotel; krzesło', dial. 'sidła na ptaki', r. *kréslo* 'fotel', dial. też 'część sań; stołek z oparciem; urządzenie pomagające bartnikowi wspiąć się do barci', ukr. *krísło* 'stołek z poręczami, fotel, krzesło', dial. 'drążek z boku sań, zapobiegający przewracaniu się'. Psł. **kreslo / *krěslo* zapewne 'coś skręconego, splecionego, plecionka' (znaczenie 'siedzenie, stołek, krzesło' raczej wtórne, przypuszczalnie ze specjalizacji ogólniejszego 'przedmiot pleciony'), prawdopodobnie z wcześniejszych prapostaci **kret-slo / *krēt-slo* z przyr. **-slo* od pie. **kret- / *kert- / *kerət-* 'kręcić, skręcać razem, splatać' (należących ostatecznie do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'kręcić, giąć').

krzew od XVI w. 'krzak', kasz. *křev* 'ts.'. Por. cz. dial. *křib / kříb* 'krzak'. Zapewne postać oznaczająca pojedynczy przedmiot, utworzona wtórnie od rzecz. zbiorowego (podobnie jak *liść*, zob.): p. daw. od XV w. i dziś dial. *krzewie* (stp. też *krzowie*) 'krzaki, zarośla, gęstwina', por. cz. *křovi*, dial. *křeví / keřoví* n 'zarośla', słc. dial. *krievä* 'ts.'. Zachsł. rzecz. zbiorowy **kъřevьje* od psł. dial. **kъřь* 'krzak, krzew' (zob. *krzak*), z przyr. **-ov-ьje* (> **-ěv-ьje*). Podstawę wyrazu polskiego mógł też stanowić inny rzecz. zbiorowy z przyr. *-ěw-ina*: p. daw. od XV w. *krzewina* 'krzaki, zarośla, gęstwina' (por. kasz. *křevina* 'krzew'), od którego p. od XVII w. *krzewinka* 'niska, rozgałęziająca się przy ziemi roślina'. Mniej prawdopodobne urzeczownikowienie przym. **kъřevъ* 'odnoszący się do krzaka, krzewu' (por. p. daw. XVI w. *krzowy* 'ts.', cz. daw. *keřový / křový* 'ts.', dial. *křovej* 'porośnięty krzakami'). — Od tego *krzewić* od XVII w. 'rozpowszechniać, propagować', wcześniej, od XV w. *krzewić się* 'rozrastać się, rozgałęziać się (o roślinach)', 'rozpowszechniać się, szerzyć się', w stp. 'wypuszczać gałęzie, nowe pędy', z przedr. *rozkrzewić, wykrzewić*.

krzta od XVII w. 'odrobina', daw. *krszta / krta*, dial. *krta* 'ts.'. Por. ukr. *krýchta* 'okruch, okruszyna, odrobina' oraz r. dial. *króchoť* ż 'odrobina, okruszyna', *króchti* mn 'okruszyny, okruchy', słwń. *krhèt, -htà* 'odłamany kawałek, okruch'. Psł. **krъchъta / *krъchъtь* 'odrobina, okruszyna', od psł. **krъcha* 'odrobina, okruszyna' (por. np. r. *krochá*, ukr. *krychá* 'ts.'; od tego p. daw. *krszyna* > *krzyna* 'odrobina, okruszyna', zdr. *krzynka*), z przyr. **-ъta / *-ъtь* w niezbyt jasnej funkcji. — Od tego *krztyna / krzyna* 'niewielka ilość, odrobina'.

krztusić się od XVI w. (dawniej też *krtusić się*) 'silnie napadowo kaszleć, dławić się, dusić się', daw. także 'dławiąc się, wymiotować, mieć torsje', rzadkie *krztusić*, dial. *krztusić / krtusić* 'dławić, dusić'; z przedr. *wykrztusić, zakrztusić się*. Por. cz. *rdousit* [< **hrdousiti*] 'dusić, dławić', daw. *hrtousiti (se)* 'dusić (się), dławić (się)', dial. *hrtúsit sa*

'handryczyć się, kłócić się', *chrtúsit* 'dusić, dławić', *chrtósit* 'ciężko kaszleć', słc. *hrdúsiť* 'dusić, dławić', dial. *krtúsiť* / *krtúšiť* 'ts.'. Od niepoświadczonego p. *†krtus* czy *†krztus* 'krtań, gardziel', realnie istniejącego cz. *hrtús* 'gardło, gardziel, krtań', utworzonego od tej samej podstawy co *krtań* (zob.), z tworzącym ekspresywne rzeczowniki przyr. *-us*. Pierwotne znaczenie zapewne 'ściskać, zatykać gardło, krtań'.

krzyczeć od XV w. 'mówić, wołać bardzo głośno, podniesionym głosem; strofować kogoś, wymyślać mu', kasz. *křëćec*, *křëči* / *křiće* 'wrzeszczeć, krzyczeć; głośno płakać'; z przedr. *nakrzyczeć*, *okrzyczeć*, *pokrzyczeć*, *wykrzyczeć*, *zakrzyczeć*; wielokr. *krzykać*; jednokr. *krzyknąć*, *okrzyknąć*, *skrzyknąć*, *zakrzyknąć*. Ogsł.: cz. *křičet* 'krzyczeć', r. *kričáť*, *kričú* 'wołać głośno, wrzeszczeć, hałasować', scs. *krićati*, *kričǫ* 'krzyczeć, wrzeszczeć; głośno narzekać'. Psł. **krićati*, **kričǫ* 'wydawać donośny głos, krzyczeć, wrzeszczeć', pokrewne z lit. *krỹkti* / *krỹkšti* 'głośno krzyczeć, wrzeszczeć, piszczeć, kwakać', od pie. **kreu̯-k-*, będącego derywatem od pie. dźwkn. pierwiastka **ker-* oznaczającego naturalne chrapliwe dźwięki. — Od tego *krzyk*, *krzykacz*; od czas. przedrostkowego *okrzyk* 'głośne zawołanie, krzyknięcie'.

krzywda od XIV w. 'szkoda materialna albo moralna, którą ktoś ponosi lub niesprawiedliwie wyrządza, czyn szkodliwy, bezprawny, niesprawiedliwość, wyzysk', w stp. też 'nieprawda, kłamstwo, fałsz, fałszywe oskarżenie, obmowa, obelga, zniewaga', kasz. *křivda* 'krzywda'. Ogsł.: cz. *křivda* 'bezprawie, niesprawiedliwość', stcz. też 'nieprawda, kłamstwo', r. *krívda* 'nieprawda, niesprawiedliwość, kłamstwo', cs. *krivьda* 'wina'. Psł. **krivьda* 'nieprawda, fałsz; niesprawiedliwość, bezprawie; wina', od psł. **krivъ* 'nieprosty, zakrzywiony, wygięty' > 'nieprawy, niesprawiedliwy; fałszywy, zły, winien' (zob. *krzywy*), z rzadkim przyr. **-ьda* (co do budowy por. *prawda*). — Od tego *krzywdzić*.

krzywy od XIV w. 'nieprosty, skrzywiony, zgięty, skośny', stp. też 'fałszywy, nieprawdziwy, oszukańczy', 'niesprawiedliwy, niesłuszny, zły', 'winny, zasługujący na karę', kasz. *křëvi* 'nieprosty, krzywy', 'garbaty, koślawy', 'podrobiony, imitowany, sztuczny; obłudny, nieszczery, fałszywy, błędny; niechętny, nieprzyjemny, pyskaty; nielegalny; niejadalny, trujący (o grzybach)'. Ogsł.: cz. *křivý* 'krzywy; fałszywy', dial. 'chromy', r. *krivój* 'krzywy; jednooki', przest. 'fałszywy, niesłuszny, niesprawiedliwy', dial. 'chromy', cs. *krivъ* 'zakrzywiony, wygięty, ukośny; zezowaty; nieprawy, zły; winien'. Psł. **krivъ* 'nieprosty, wygięty, zakrzywiony', przen. 'nieprawy, niesprawiedliwy; fałszywy, zły, winien', dokładny odpowiednik: lit. *kreĩvas* 'zakrzywiony, krzywy, ukośny, pochyły; zezowaty; fałszywy, nieprawdziwy', por. też pokrewne łac. *curvus* 'zgięty, zakrzywiony, zaokrąglony', gr. *kyrtós* 'garbaty, wypukły'. Przym. od pie. **(s)kreu̯-* 'wyginać, krzywić, kręcić' (należącego do pie. pierwiastka **(s)ker-* 'ts.'), z przyr. **-vъ* < **-u̯o-* (co do budowy por. *lewy*, *prawy*, *żywy*). — Od tego *krzywić*. Por. *krzywda*.

krzyż od XIV w. 'przedmiot, figura z dwóch linii złożonych na krzyż; rodzaj dawnej szubienicy; symbol chrześcijaństwa, krucyfiks', 'część kręgosłupa, plecy', kasz. *křiž*; zdr. *krzyżyk*. Wczesne zapożyczenie (wraz z innymi wyrazami odnoszącymi się do chrześcijaństwa) ze stcz. *křiž* 'krzyż', por. cz. *křiž*, scs. *križь*, ch. *krîž*. Ostatecznym źródłem wyrazu słow. było łac. *crux*, *crucis* 'krzyż, pal, szubienica', ale postać fonetyczna wskazuje na skomplikowaną drogę zapożyczenia. Wyraz musiał być przejęty w VII lub VIII w. z rom. **krō(d)že* 'krzyż', por. np. weneckie *krože*, istroromańskie *krūzę* (co z łac. lud. *cr̥oce(m)* < łac. bier. pj *crucem* od łac. klasycznego *crux*), przez zachodnią część Słowian płd. (przodków językowych Chorwatów i Słoweńców) w postaci **kryžь*, z której (po przejściu na tym terenie *y* > *i*) powstała nowsza forma **križь* (por. ch. *krîž*, słwń. *kríž*), przeniesiona z kolei na obszar czesko-morawski jako **křižь* (z palatalizacją **r* > *ŕ* przed nowym *i*) > stcz. *křiž*. — Od tego *krzyżak*; *krzyżowy*; *krzyżować*, *pokrzyżować*, *skrzyżować*, *ukrzyżować*.

ksiądz *księdza*, woł. *księże* (w stp. skrócona postać *ksze*), l. mn *księża* od XIV w. 'duchowny chrześcijański', w stp. też 'książę, wódz; pan', także jako tytuł dawany wład-

com, duchownym, kasz. *ksiʒ* 'pastor', 'duchowny katolicki', *ksǫʒ* (*ksamʒ* / *ksemʒ* / *ksunʒ*), woł. *ksąże*, l. mn *ksąża* (*ksążâ*) 'ksiądz'. Ogsł.: cz. *kněz* 'kapłan', stcz. też 'władca, książę, pan', r. *knjaz'* 'książę', scs. *kъnędzь* / *kъnęzь* 'książę, władca, panujący, przełożony'. Psł. **kъnędzь* [< **kъnęgъ*] 'panujący, władca, książę', zapożyczone z germ. **kuningaz* 'król', por. stwniem. *kuning*, niem. *König* 'król'. Polska postać *ksiądz* powstała w XIII w. z pierwotnej **kniądz* w rezultacie polskiej zmiany **kń* > *kś*. Forma l. mn *księża* to z pochodzenia pierwotny rzecz. zbiorowy **kъnężьja* [< **kъnęg-ьja*] z przyr. **-ьja* (co do budowy por. *bracia*, zob. *brat*). Znaczenie 'duchowny, kapłan', powstałe z pierwotnego 'pan', jest innowacją zachsł., związaną ze średniowiecznym tytułowaniem osób duchownych, co jest kalką śrłac. *dominus* 'pan', używanego również w tytułowaniu duchownych. Por. *książę*, *księżyc*.

książę *księcia* od XIV w. (dop. *księcia*, cel. *księciu* itd. od XVI w., ze skrócenia dawniejszych form l. pj *książęcia*, *książęciu* itd.; w l. mn zachowane pierwotne formy *książęta*, *książąt* itd.) 'niekoronowany władca; członek rodziny panującej, członek arystokratycznego rodu', w XIV w. wyjątkowo 'syn księcia', kasz. *ksǫžą*, *ksǫžëca* 'książę'. Płnsł.: cz. *kníže*, *-ete* m 'książę', stcz. *kniežě*, *-ěte* n też 'syn księcia', strus. *k(ъ)nęžę* 'syn księcia', r. *knjažáta* mn 'młodzi- synowie księcia', daw. l. pj *knjažá* 'małoletni syn księcia'. Psł. dial. **kъnęžę*, **kъnęžęte* 'młodociany syn władcy, księcia', od psł. **kъnęgъ* 'panujący, władca, książę' (zob. *ksiądz*), z przyr. **-ęt-* tworzącym nazwy młodych istot. Zmiana znaczenia 'syn księcia' > 'książę' związana jest ze starą zmianą znaczenia wyrazu podstawowego *ksiądz* na 'osoba duchowna, kapłan'. Nowe znaczenie wyrazu powodowało wczesną tendencję do zamiany pierwotnego rodzaju nijakiego na rodzaj męski. — Od tego *księżna*; *księstwo* < *księżstwo*. Zob. też *księżyc*.

księga od XIV w. 'książka', stp. *księga* i *księgi* mn 'dzieło pisane, utwór, księga, książka (też w formie zwoju)', dial. *księgi* mn 'część żołądka krowy', kasz. *ksąga* 'księga', *ksągi* mn 'część żołądka krowy'; zdr. *książka*. Ogsł.: cz. *kniha* 'książka, księga', *knížka*, r. *kníga* 'księga, książka', scs. *kъńigy* mn 'litery, pismo; list, posłanie; księga, książka; część księgi, tom'. Psł. **kъniga* może 'księga, zwój' (czy może 'pismo, litery' ?), zapewne zapożyczenie, ale jego źródło niepewne. Prawdopodobnie pożyczka orientalna, może przejęcie wyrazu pokrewnego ze sttur. *ākūing* 'księga', zapożyczonego także do węg. *könyv* 'książka'; wyraz turecki to przypuszczalnie pożyczka ze starochińskiego *kᶜüen* / *kᶜujən* 'zwój'. Wskazywano także na inne hipotetyczne źródła zapożyczenia, np. asyryjskie *kunnukku* 'pieczęć'. Polska postać *księga* powstała z wcześniejszej **knięga* (ze zmianą **kń* > *kś*, zob. *ksiądz*); samogłoska *-ę-* wtórna w wyniku unosowienia *i* po *ń*, z pp. **kniga* < psł. **kъniga*. — Od tego *księgarz* → *księgarnia*; *księgowy* → *księgować*.

księżyc od XV w. 'naturalny satelita Ziemi', w stp. też 'miesiąc kalendarzowy', wyjątkowo w XIV w. (w Kazaniach świętokrzyskich) w pierwotnym znaczeniu 'syn księcia', kasz. *ksążëc* 'księżyc; miesiąc'. Ogsł. w znaczeniu 'syn księcia, małoletni książę': stcz. *knèžic*, r. *knjážič*, cs. *knężiśtь*. Psł. **kъnężiťь* 'syn księcia', od psł. **kъnęgъ* 'panujący, władca, książę' (zob. *ksiądz*), z przyr. **-iťь* tworzącym rzecz. odojcowskie (por. *królewicz*, zob. *król*). Znaczenie 'naturalny satelita Ziemi' jest polską innowacją, rozwinęło się z pierwotnego 'syn księcia' (prawdopodobnie poprzez ogniwo pośrednie 'władca' lub podobne) w związku z wielką czcią okazywaną księżycowi przez Słowian, pierwotnie odnoszone było prawdopodobnie do księżyca na nowiu (młodego); podobny rozwój znaczenia wykazuje płb. *tėnąʒ* 'księżyc' : 'król; szlachcic; junkier' (< psł. **kъnędzь*, zob. *ksiądz*). Polska postać *księżyc* powstała z pierwotnej **kniężyc* (o zmianie **kń* > *kś* zob. *ksiądz*).

kształt od XVI w. (stp. od XV w. *kstałt*) 'forma zewnętrzna przedmiotu, wygląd, postać; układ, budowa, porządek, kompozycja czegoś', stp. 'postać, figura, forma, wyobrażenie'. Por. stcz. *kśtalt* / *křtalt* 'postać, forma, kształt', cz. przest. *křtalt* 'postawa, postać, piękny wygląd'. Zapożyczenie ze śrwniem. *gestalt* 'forma, postać, kształt, wygląd; stan,

właściwość, rodzaj' (od *(ge)-stellen* 'ustawiać, porządkować, kształtować'), co do zaniku *-e-* por. *gmach*, *gmina*. — Od tego *kształtny* (w XVI w. jeszcze *kstałtny*) 'mający ładny kształt, zgrabny, dobrze zbudowany'; *kształcić* 'uczyć, edukować' (znaczenie wtórne, z dawniejszego 'nadawać określony kształt, formować, kształtować', 'upiększać, ozdabiać', 'rozwijać, doskonalić'), z przedr. *przekształcić*, *wykształcić* → *wykształcenie*; *kształtować* (w XVI w. jeszcze *kstałtować*) 'nadawać kształt, format, formować', z przedr. *ukształtować*.

kto *kogo* od XIV w. (stp. i dial. też *chto*), kasz. *χto*. Ogsł.: cz. *kdo* (stcz. też *kto*), *koho*, r. *kto*, *kogó*, scs. *kъto*, *kogo*. Psł. **kъto* 'kto', pokrewne z lit. *kàs* 'kto, co', łot. *kas* 'ts.', goc. *hwas* 'kto', stind. *káḥ* 'kto', łac. *quī* 'kto, który', wszystkie od pie. pierwiastka zaimkowego **kᵘo-* 'kto'. W słow. postać mianownika rozszerzona za pomocą part. **to*, przypadki zależne (dop. **kogo*, cel. **komu* itd.) bez tego rozszerzenia. — Od tego *ktoś* od XV w.; *ktokolwiek*.

który od XIV w. (stp. i dial. też *chtóry* / *ftóry* / *tkóry*). Zachsł. i słwń.: dł. daw. *chtery* 'który', cz. *který* 'który, jaki; któryś, jakiś, którykolwiek', słc. *ktorý* 'który', słwń. *ktéri* / *katéri* 'który; któryś, niektóry'. Psł. dial. **kъterъ* / **kъtorъ*, warianty mających większe zasięgi postaci **koterъ* / **kotorъ* / **kotrъ* 'który z dwóch, który' (por. np. słc. *koterý* / *kotorý* / *kotrý*, r. *kotóryj*, scs. *kotorъ* / *kotoryi* / *koteryi* 'który, jaki'), z pie. **kᵘo-ter-o-* / **kᵘo-tor-o-* / **kᵘo-tr-o-* od pie. zaimka pytajnego **kᵘo-* 'kto' (zob. *kto*) z przyr. **-ter-* / **-tor-* / **-tr-*, wyrażającym pierwotnie opozycję dwóch osób lub przedmiotów, por. stind. *katará-* 'który z dwóch', awest. *katāra-* 'kto z dwu', gr. *póteros* 'który z dwóch', któryś z dwóch', goc. *hvaþar* 'kto z dwóch', lit. *katràs*, dial. *kataràs* 'kto, który z dwóch, który'. — Od tego *którędy* 'którą drogą' (utworzone na wzór przysł. typu *tędy*, *owędy*).

ku przyimek z cel. od XIV w., w stp. od XIV w. i dziś dial. też *k* 'w kierunku, do'. Ogsł.: cz. *k* / *ke* / *ku*, r. *k* / *ko*, scs. *kъ*, bg. *kъm*. Psł. **kъ* (/ **kъn*) [< **kom*] przyimek 'w kierunku, ku, do', odpowiada zapewne stind. *kám* part. wzmacniająca celownik, awest. *kąm* 'dla, ze względu na'. Niejasne pochodzenie wariantu *ku*, raczej nie fonetyczne, przypuszczalnie powstał w rezultacie skrzyżowania z przyimkiem *u* (jak gwarowe *pu* z kontaminacji *ku* i *po*), nie można też wykluczyć oddziaływania na postać przyimka końcówki cel. pj *-u* w częstych rzeczownikach rodzaju męskiego i nijakiego (np. daw. *k brzegu*, *k miastu*, *k polu* > *ku brzegu*, *ku miastu*, *ku polu*). Nie jest prawdopodobne, by pierwotną była postać **ku*, gdyż rzekomo wtórne **kъ* jest jedyną postacią występującą w najwcześniejszych tekstach słow.

kubek *kubka* od XIV w. 'naczynie do picia', stp. też 'puchar, kielich, dzbanek', dial. 'kieliszek', 'pochewka na osełkę', 'pokrywa maselnicy'; zdr. *kubeczek*. Por. dł. *kubk* zdr. 'kubeczek', r. *kúbok*, *-bka* 'kubek'. Pierwotne zdr. od (niezachowanego w polskim) psł. dial. **kubъ* 'naczynie płytkie, z niewielkim zagłębieniem, wydrążeniem (np. z drewna)' (por. dł. *kub* 'kubek, puchar', słc. dial. *kúb* 'pochewka na osełkę', r. *kub* m 'kocioł do destylacji cieczy', ukr. dial. *kub* 'naczynie wydrążone z drewna'; na taki rzecz. wskazują też polskie derywaty, np. dial. *kubik* 'pochewka na osełkę', stp. od XVI w. *kubyszek* zdr. 'kubeczek'), pokrewne z gr. *kýbos* 'duże naczynie gliniane', *kýmbos* 'kielich, kubek, puchar', stind. *kumbháḥ* 'garnek, dzbanek', awest. *χumba-* 'garnek; wgłębienie' (wyraz słow. wskazuje na pie. postać **koub̯(h)-*, w innych językach ie. kontynuowana jest prapostać **kub(h)-* bądź z infiksem nosowym **kumb(h)-*), wszystkie od pie. **keub̯(h)-* (będącego rozszerzeniem pierwiastka **keu̯(ə)-* 'giąć, zginać, wyginać'). Pierwotne znaczenie może 'wygięcie, zagłębienie' > 'naczynie płytkie, z niewielkim zagłębieniem, wydrążeniem (np. z drewna), do czerpania wody'.

kubeł *kubła* od XV w. 'wiadro', dial. też *kubel* / *kubiał* i *kubło* 'ts.', także 'pochwa na osełkę'. Por. strus. *kublъ* 'miara objętości, kubeł', r. dial. *kúbel* / *kubél* 'podłużny koszyk na odzież; kobiałka z kory brzozowej; kadź', ukr. dial. *kúbel* 'rodzaj ula z przykryciem', *kúblo* 'ts.; kadź', *kúbló* 'naczynie wydrążone z drewna', br. *kúbel* 'rodzaj

beczki, cebra'. Psł. dial. (czy słow.) **kubьlъ* (> **kubъlъ* / **kubьlь*) 'rodzaj naczynia, wiadro', zapożyczenie ze stwniem. **kubil* 'wiadro', por. śrwniem. *kübel* 'okrągłe, szerokie naczynie drewniane, wiadro'.

kucać od XIX w. 'przysiadać na zgiętych kolanach, skuliwszy się'; jednokr. *kucnąć*, z przedr. *przykucnąć*. Przejęte w XIX w. do języka ogólnego z gwar mazurzących, wcześniej poświadczone (od XVII w.) w postaci *kuczeć*, *kuczę* 'kucać', współcześnie zachowanej w niemazurzących gwarach (też we wtórnej postaci *kuczyć* 'ts.', 'przyczaić się'), również kasz. *kučëc* 'kucać', *skučëc są* 'skulić się'; jednokr. daw. i dial. *kucznąć*, kasz. *kučnǫc* 'kucnąć'. Por. słc. dial. *kućec* / *kučic* 'siedzieć w kucki, kucać', słwń. *kúčati* 'ts.; opadać'. Psł. dial. **kučati* [< **kuk-ě-ti*] 'kucać', od pie. **kou̯-k-* (/ **keu̯-k-*) 'krzywić, zginać, skręcać' (rozszerzenia pie. pierwiastka **keu̯(ə)-* 'zginać, wyginać'), por. należące tu lit. *kùkti* 'pochylać się', łot. *kukt* 'krzywić się; siadać w kucki', stind. *kucáti* 'krzywi się, kurczy się'. — Od tego *kucki* (daw. i dial. *kuczki*) mn 'przysiad na zgiętych kolanach, przykucnięcie' (por. także kasz. *ukučk* w zwrocie *sezec na ˈukućku* 'siedzieć w kucki').

kucharz od XV w. (ale już w XIV w. jako nazwa osobowa). Por. cz. *kuchař*, ch. *kȕhār*, s. *kȕvār*. Słow. **kuchařь* 'kucharz', nazwa wykonawcy czynności z przyr. **-ařь* od słow. **kuchati* 'gotować' (poświadczonego w tym znaczeniu w płdsł.: ch. *kȕhati*, s. *kȕvati*, słwń. *kúhati*), zapożyczonego ze stwniem. *kohhōn* 'gotować' (dziś niem. *kochen* 'ts.'), co z kolei zostało przejęte z łac. *coquere* 'ts.' (od tego samego pie. pierwiastka co p. *piec*, zob. *piec* II). — Od tego *kucharka*; *kucharski*.

kuchnia od XV w. (stp. i dial. *kuchniâ*) 'pomieszczenie do gotowania i przyrządzania potraw', 'sposób przyrządzania potraw, potrawy przyrządzane', 'urządzenie do gotowania, piec kuchenny', kasz. *kuχńa*; zdr. *kuchenka*. Por. cz. *kuchyn(ě)* ż 'kuchnia', ch./s. *kȕhinja* 'ts.' (we wschsł. zapewne z polskiego, np. r. *kúchnja* 'ts.', ukr. *kúchnja* 'ts.'). Zapożyczenie ze stwniem. późnego *kuchĩna* / *chuhkina* 'kuchnia' (por. śrwniem. *kuchen* / *küchen* i *kuche* / *küche*, dziś niem. *Küche* 'ts.'), co z łac. *coquīna* 'kuchnia; sztuka kucharska', lud. *cocīna* (przekształcenie łac. klasycznego *culīna* 'kuchnia' pod wpływem czas. *coquere* 'gotować'). Zakończenie *-nia* pod wpływem nazw miejsca z przyr. *-nia*. — Od tego *kuchenny*.

kuchta ż 'pomocnica domowa', wcześniej *kuchta* m: stp. XIV–XV w. 'kucharz', później 'pomocnik kucharza, gorszy kucharz', kasz. *kuχta* 'osoba rozwiązła, rozpustnik, rozpustnica' (od tego *kuχcëc* 'cudzołożyć'). Por. cz. *kuchta* 'kucharka', stcz. 'kucharz', ch. daw. *kuhta* 'pomocnik kucharza', słwń. *kȕhta* 'ts.'. Słow. **kuchъta*, rzecz. odczas. (w funkcji nazwy wykonawcy czynności) od słow. **kuchъtiti* zapewne 'byle jak, źle gotować, pitrasić' (poświadczonego w cz. *kuchtit* 'ts.', por. stcz. derywat *kuchtič* 'kuchcik'), będącego czas. ekspr. od słow. **kuchati* 'gotować' (zob. *kucharz*), z przyr. **-ъt-* (por. *szeptać*). Nie można wykluczyć, że rzecz. powstał na gruncie czeskim i stąd został przejęty przez inne języki słow. — Od tego *kuchcik* od XV w. 'pomocnik kucharza'.

kuć *kuję* 'obrabiać plastycznie metal', 'okuwać metalem', 'podkuwać', 'rąbać, kruszyć (skałę), wyrąbywać, wykuwać coś w twardym materiale', 'uderzać w coś, stukać' (bezokol. *kuć* od XVI w., częsty od XVIII w.), w stp. od XIV w. starsza postać *kować*, *kuję* 'bić metal młotem; bić monetę; zakuwać w kajdany', kasz. *kuc*, *kuje* 'podkuwać'; z przedr. *okuć*, *podkuć*, *przekuć*, *przykuć*, *rozkuć*, *skuć*, *ukuć*, *wykuć*, *zakuć*; wielokr. *-kuwać*: z przedr. *okuwać*, *podkuwać*, *przekuwać*, *przykuwać* itd. Ogsł.: cz. *kovat*, *kovu* / *kovám* 'kuć', *kout*, *kuji* 'kuć; przygotowywać, knuć', r. *kováť*, *kujú* 'kuć', scs. *kovati*, *kovǫ* 'kuć, okuwać'. Psł. **kovati*, **kovǫ* / **kujǫ* 'bić metal młotem, kuć, okuwać', pokrewne z lit. *káuti*, *káuju*, *kóviau* 'bić, ciąć; zabijać', łot. *kaût*, *kaûju* / *kâvu* 'ts.', stwniem. *houwan*, dziś niem. *hauen* 'bić, ciąć, rąbać, siekać, kuć', toch. A *ko-*, B *kau-* 'zabijać'. Od pie. **kāu̯-* / **kəu̯-* 'bić, ciąć, siec', na gruncie słow. specjalizacja znaczenia w 'bić, obrabiać metal młotem'. Polski bezokol. *kuć* wtórny, oparty na czasie teraźn. *kuję*. Por. *kowadło*, *kowal*, *kuźnia*, *okowa*, *podkowa*.

kudły mn od XVI w. (ale w XIV w. nazwa własna *Kudła*) 'zmierzwione, poplątane, potargane włosy, długa, gęsta sierść', w XVI w. *kudła* 'kosmyk włosów; kudłaty człowiek lub pies', *kudły* mn 'sierść ze skóry zwierzęcej', dial. *kudły* 'potargane włosy', też *kudło* 'kłak, kędzior', kasz. *kudłë* mn 'kłaki', *kudło* n 'stara sieć'. Por. cz. dial. *kudla* 'włos, sierść', *kudły* mn 'rozczochrane włosy', *kudle* mn 'włosy, kudły', r. dial. *kúdly* mn 'splątane, rozczochrane włosy'. Płnsł. **kǫdъla* 'włos, kosmyk włosów, sierść (długa, zmierzwiona)', od słow. rdzenia **kǫd-* (zob. *kądziel, kędzior*); *-u-* w wyrazie polskim niejasne, nie można wykluczyć starej oboczności **ǫ* / **u* lub zapożyczenia z któregoś języka słow. z rozwojem **ǫ* > *u*. — Od tego *kudłaty* od XVI w., *kudłacz*.

kufel *kufla* od XVI w. 'szklane naczynie z uchem do picia (zwłaszcza piwa)', w XVI w. *kufel* / *kofel* 'naczynie z jednym uchem do picia wina lub piwa', stp. od XV w. *kuflik* / *koflik* 'naczyńko do picia, kubek, kielich, czarka', dial. *kufel* też 'pochwa na osełkę', kasz. *kufel* 'duży garnek'. Por. cz. *koflík* 'filiżanka', dial. *kofla* 'blaszany garnuszek'. Zapożyczenie ze śrwniem. *küefel* 'kadź, beczułka', dziś niem. dial. *kùfel* 'beczułka', *kuffel* 'kufel' (będącego zdr. od śrwniem. *kuofe* 'kadź, beczka', niem. *Kufe* 'ts.', dial. 'gliniane lub szklane naczynie do picia, kufel, filiżanka'; ten podstawowy wyraz też został zapożyczony do polskiego: stp. od XV w. *kufa* 'wielka beczka, kadź', daw. też 'naczynie do picia', dziś dial. śl. 'kufel').

kukać od XVI w. 'o głosie kukułki' (w gwarach też 'kumkać, o głosie żaby'), stp. XV–XVI w. i dziś dial. 'wołać, zawodzić, narzekać', kasz. *kukac, kuče* / *kukà* 'kukać; nawoływać się, wydając dźwięk *kukuk*; gruchać (o zakochanych); upić się'. Ogsł.: cz. *kukat* 'kukać', r. daw. i dial. *kúkat'* 'wydawać dźwięk; szemrać, utyskiwać', ch./s. *kȕkati* 'biadać, narzekać, opłakiwać; kukać'. Psł. **kukati* 'wydawać charakterystyczny głos (o kukułce)', czas. pochodzenia dźwkn., od naśladowania głosu kukułki *kuku!, kukuk!*

kukła od XIX w. 'lalka, manekin', w XVII w. (u Paska) *kukla* 'lalka, posąg wyobrażający kobietę'; zdr. *kukiełka* 'lalka teatralna', przest. 'zabawka dziecinna, prymitywna lalka z gałganków'. Por. cz. *kukla* 'kaptur', 'poczwarka', strus. *kuk(ъ)la* 'lalka, kukiełka; aktor, komediant', *kukły* mn 'prymitywny teatr kukiełkowy', r. *kúkla* 'lalka', *kúkolka* 'laleczka; poczwarka'. Wyraz polski prawdopodobnie przejęty ze wschsł., zapożyczonego ze śrgr. *kūkla*, ngr. *kúkla* 'lalka' (co ze śrłac. *cuculla* 'kaptur', por. p. daw. od XVI w. *kukła* 'kaptur'). Innego pochodzenia jest reg. *kukiełka* 'okrągła lub podłużna bułka, często ze słodkiego ciasta', dial. *kukiełka* / *kukiołka* / *kukiołko* 'podłużna bułka (często pieczywo świąteczne, obrzędowe)', zdr. od daw. od XV w. i dziś dial. *kukła* (w XVI w. też *kukla*) 'rodzaj podłużnego pieczywa, kukiełka', kasz. *kukła* 'mały bochenek chleba, upieczony najczęściej z resztek ciasta, kukiełka', z prapostaci **kukъla* (pokrewnej z lit. *kuk(u)lỹs* 'bochenek chleba'), ostatecznie od pie. **keu̯k-* 'krzywić, zginać, skręcać'.

kukułka od XVI w. (daw. i dziś dial. też *kukółka*) 'ptak Cuculus canorus', kasz. *kukulëca*; dawniej i w gwarach w tym znaczeniu także inne, bliskie postaci: stp. XV w. i dziś dial. *kukawka*, dial. też np. *kukałka*, kasz. *kʲukâvka* / *kʲukóvka* / *kukʲavica* / *kʲukucka* / *kʲukułka*. Por. w tym znaczeniu cz. *kukačka*, r. *kukúška*, ch./s. *kȕkavica* (też 'tchórz'); podobne nazwy ptaka również w innych językach, np. łac. *cucullus*, niem. *Kuckuck*, ang. *cuckoo*.

kula I od XV w. 'bryła kulista', 'pocisk, nabój do strzelania', stp. XV w. 'pocisk metalowy lub kamienny w kształcie kuli'; zdr. *kulka*. Por. dł., gł. *kula*, cz. *koule* / *kule* ż 'kula'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kūle* 'przedmiot kulisty, gałka, kula' (dziś niem. *Kugel* 'ts.'). — Od tego *kulisty*.

kula II od XVI w. 'kij z poprzeczką używany jako podpora dla chromych', stp. XV w. 'kij na końcu zakrzywiony albo zakończony odnogą', 'laska lub kij przekazywane od chaty do chaty, zwołujące na zebranie' (dziś w tym znaczeniu w gwarach), daw. i dial. też 'młot drewniany', 'krzywy kij, zakrzywione drewno', w gwarach także w różnych

specjalnych znaczeniach, np. 'żuraw u studni; żerdka u żurawia, do której przyczepia się wiadro; kij z zaczepami do wyciągania wody ze studni', 'żelazny hak na końcu dyszla', 'część jarzma', 'kłonica u wozu'. Por. dł. *kula* 'kij; narzędzie do klepania lnu; laska przekazywana od chaty do chaty, zwołująca na zebranie', słc. dial. *kuľa* 'żerdka z hakiem do wyciągania wiadra z wodą ze studni'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kiule*, śrdniem. *kūle* (dziś niem. *Keule*) 'pałka, laska, kij', por. niem. dial. *kulle / kula / keule* 'żuraw u studni; laska przekazywana od chaty do chaty, zwołująca na zebranie'.

kuleć *kuleję* od XVIII w. 'utykać na nogę'; z przedr. *okuleć*; por. daw. w XVI w. *kulać (się)* 'kuleć, chromać, utykać na nogę', dial. *kulać* 'kuleć'. Por. ukr. dial. *kuljáty*, br. dial. *kuljác'* 'ts.'. Związane etymologicznie z *kulić* (zob.), por. też mac. dial. *kul* 'kulawy', słwń. *kūlj* 'ze zniekształconymi rogami, bez rogów', ostatecznie od pie. **keu̯-* 'krzywić, zginać, skręcać'. Pierwotne znaczenie zapewne 'być skrzywionym, zgiętym'. — Od tego *kulawy* od XV w. 'chromy, utykający na nogę' (przen. 'lichy, marny'), dial. 'kaleki' (np. *kulawy na rękę*), kasz. *kulavi* 'chromy, utykający na nogę', przen. 'lichy, marny, kiepski, chwiejący się'.

kulić *kulę* od XVI w. 'kurczyć, zwijać', *kulić się* 'kurczyć się, zwijać się (w kłębek)'; z przedr. *skulić się*, kasz. *skulëc są* 'zwinąć się w kłębek'. Por. ukr. *kúlytysja* 'kurczyć się, zginać się', dial. *kúlyty* 'kurczyć, zginać, zwijać', s. dial. wsch. *kúli se* 'zgina się w pasie, garbi się (przy pracy)', ch. dial. czak. *kujît se* [< **kuljìti se*] 'skradać się', *prikúljen* 'zgarbiony'. Psł. **kuliti*, **kuľǫ* 'zginać, zwijać', **kuliti sę* 'zginać się, zwijać się, kurczyć się', wariant fonetyczny lepiej poświadczonego synonimicznego psł. **chuliti (sę)*, por. p. dial. młp. *chulić się* 'chować się przez schylanie', *schulić się* 'schować się, skurczyć się', cz. *choulit se* 'kurczyć się, kulić się, tulić się', ch. daw. i dial. *hŭliti se* 'zginać się', czak. *hŭliti se* 'skradać się', słwń. *húliti se* 'ts.'. Zapewne z pierwotnych **skou̯-l-* (> psł. **chuliti*) / **kou̯-l-* (> psł. **kuliti*), utworzonych od pie. pierwiastka **(s)keu̯-* 'krzywić, zginać, skręcać'. Zob. też *chylić*.

kulik od XV w. 'ptak brodzący Numenius', stp. *kulik / kulig* 'kulik wielki', kasz. *kulik / kulin* 'ts.'. Ogsł.: cz. *kulík* 'siewka', r. *kulík* (dial. *kulíga*) 'Numenius', ch. dial. *kulik* 'Oedicnemus oedicnemus, Charadrius'. Psł. **kulikъ / *kuligъ* 'kulik i (może) ptaki podobne', zapewne wyraz pochodzenia dźwkn. (od głosu ptaka, słyszanego jako *kulik, kulik, kulik*), por. bliskie stind. *kulika* 'jakiś ptak', lit. *kúolinga* 'kulik'.

kulsza od XVI w. 'biodro, kość biodrowa', dial. wsch. też 'udo'. Zapożyczenie z lit. *kùlšė* 'górna część uda; biodro'. Współcześnie w użyciu tylko pochodny przym. *kulszowy* w terminologii medycznej, np. *rwa kulszowa* 'ischias'.

kum od 1500 r. 'ojciec chrzestny', *kuma* 'matka chrzestna'. Por. słc. dial. *kum* 'ojciec chrzestny', *kuma* 'matka chrzestna', r. *kum* 'ojciec chrzestny', *kumá* 'matka chrzestna', ch./s. *kūm* 'ojciec chrzestny; świadek przy ślubie; pobratymiec', *kúma* 'matka chrzestna'. Płdsł. **kuma* 'matka chrzestna', ekspresywne skrócone zdr. od łac. lud. bałkańskiego *cómmetra / cómmäter* 'matka chrzestna' (dosłownie 'współmatka'), do którego dotworzono postać rodzaju męskiego **kumъ* (zob. też *kumoter*). Od Słowian płd. oba wyrazy przejęli inni Słowianie, do polskiego trafiły one zapewne za pośrednictwem wschsł. — Od tego zdr. *kumoszka, kumosia*; *kumać się* od XVI w. 'bratać się, zaprzyjaźniać się' < 'spowinowacać się przez trzymanie dziecka do chrztu, stawać się kumem, kumą', *skumać się*.

kumoter od XX w. 'bliski znajomy, przyjaciel, kum', 'ktoś należący do kliki', dial. *kumoter / kumotr* 'ojciec chrzestny', *kumotra* 'matka chrzestna'. Por. cz. dial. *kumoter* 'ojciec chrzestny', słc. dial. *kumoter* 'ts.'. Postać powstała w gwarach przez skrzyżowanie stp. *kmotr* i *kum* (zob.). Stp. od XV w. *kmotr* 'ojciec chrzestny, kum', *kmotra / komotra* 'matka chrzestna, kuma', kasz. *kmoter* (por. cz. *kmotr* 'kum', *kmotra* 'kuma', r. dial. *kmotr* 'kum', scs. *kъmotra* 'kuma') ze słow. **kъmotra* 'matka chrzestna', zapożyczonego z łac. *commāter* 'matka chrzestna' (dosłownie 'współmatka'), do którego dotworzono postać rodzaju męskiego **kъmotrъ* (w łac.

odróżnienie *commāter* 'matka chrzestna' i *compater* 'ojciec chrzestny'). — Od tego *kumoterski, kumoterstwo.*

kuna od XV w. 'zwierzę drapieżne Mustela martes i jego futerko', w stp. też 'obręcz żelazna zakładana na szyję przestępcy', dial. 'górne umocowanie słupa, na którym obraca się wrótnia w stodole', 'rodzaj zamknięcia drzwi'. Ogsł.: cz. *kuna*, r. *kuná*, ch./s. *kúna* 'kuna', daw. 'pieniądz' (dziś ch. *kúna* 'podstawowa jednostka pieniężna w Chorwacji'). Psł. **kuna* 'kuna', prapokrewne ze stpr. *caune* [< **kauṇiā*] 'kuna' oraz z lit. *kiáunė / kiaunė̃* [< **keu̯ṇiā*] 'ts.', łot. *caûna* 'ts.'. Dalej niejasne. Innego pochodzenia jest kasz. *kuna* 'suka', przen. 'stara krowa', 'rodzaj gry w karty'.

kunszt od XV w. 'wysoki poziom umiejętności, zdolności, mistrzostwo, doskonałość, artyzm w działaniu, wykonywaniu czegoś', 'zawód, rzemiosło', stp. od XV w. 'żart, figiel, dowcip', daw. (też *kuńszt / kunst / kuńst / konszt / końszt / kónszt*) 'coś wykonanego sprytnie, umiejętnie, artystycznie', kasz. *kuńšt* 'kunszt'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kunst* 'wiedza, znajomość, mądrość; zręczność, sztuka' (dziś niem. *Kunst* 'sztuka, sztuczka; umiejętność, zręczność, kunszt'). — Od tego *kunsztowny.*

kupa od XV w. 'stos, sterta' (> 'odchody, kał'), 'gromada, stado', dial. też 'zaspa śnieżna', 'dużo, mnóstwo', kasz. *kupa* 'kupa, stos, gromada'; zdr. *kupka*. Ogsł.: cz. *kupa* 'kupa, stos; gromada; kopulasty szczyt', r. dial. *kupá* 'kupa, sterta', bg. dial. *kúpá* 'kopa siana', mac. dial. *kúpa* 'stos, kupa'; por. scs. *kupъ* 'kupa, stos, sterta'. Psł. **kupa* (dial. **kupъ*) 'kupa, stos, sterta (przedmiotów), gromada (ludzi, zwierząt)', pokrewne z lit. *káupas / kaũpas* 'kupa, stos; szczyt, czub', stwniem. *hauf* 'kupa' (dziś niem. *Haufe* 'kupa, sterta, stos; tłum, gromada, mnóstwo'), stpers. *kaufa-*, awest. *kaofa-* 'góra, grzbiet górski; garb', od pie. **kou̯-p-* 'kupa, stos, góra' (będącego rozszerzeniem od pie. pierwiastka **keu̯-* 'zginać, sklepiać'). Pierwotne znaczenie zapewne 'coś wygiętego, wybrzuszonego, zasklepionego'. Zob. też *skupić.*

kuper *kupra* od XVII w. (daw. też *kupr*) 'tylna część tułowia u ptaków, nasada ogona', przen. 'tyłek', dial. też 'węzeł warkocza'. Odpowiedniki tylko we wschsł.: r. *kupér / kupr* 'koniec kości krzyżowej u człowieka i u zwierząt; nasada ogona u ptaków, kuper', ukr. *kúper, kúpra* 'ts.', dial. *kúpra* 'ts.'. Psł. dial. **kuprъ* 'koniec kości krzyżowej, nasada ogona, kuper', dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *kaùpras* 'wypukłość; pagórek, wzniesienie, szczyt góry', *kauprà* 'garb', łot. *kàupre* 'pagórek', por. też prapokrewne (z rdzennym **-ū-*) lit. *kuprà* 'garb', łot. *kuprs* 'ts.', stwniem. *hovar* [< **kupro-*] 'ts.', zapewne w związku etymologicznym z psł. **kupъ / *kupa* 'kupa' (zob. *kupa*), z przyr. **-rъ*.

kupić *kupię* od XIV w. 'nabyć coś za pewną cenę, za zapłatę', kasz. *kupic* 'kupić; przekupić', przen. 'pozyskać; skraść; zarazić się, zawszyć się'; z przedr. *dokupić, nakupić, odkupić, okupić* (stp. od XIV w. 'odzyskać za pieniądze, wykupić', 'zadośćuczynić', 'odkupić, zbawić'), *podkupić, przekupić, skupić* 'zakupić' (innego pochodzenia *skupić* 'zgromadzić, zebrać', zob.), *wykupić, zakupić*; wielokr. tylko z przedr., np. *odkupywać, przekupywać, wykupywać.* Ogsł.: cz. *koupit*, r. *kupít*, scs. *kupiti, kupljǫ*. Psł. **kupiti, *kupǫ* 'nabyć, kupić', zapożyczenie z germ. **kaupōn / *kaupjan* 'trudnić się handlem, kupiectwem, handlować' (w tym znaczeniu np. goc. *kaupōn*, stnord. *kaupa*, stwniem. *kouffen*, dziś niem. *kaufen*), którego ostateczną podstawą było łac. *caupō, caupōnis* 'szynkarz, karczmarz, oberżysta'. Por. *kupować.* — Od tego *kupiec* (→ *kupczyć, kupczyk, kupiecki, kupiectwo*), *kupno, kupny*; od czas. przedrostkowych np. *okup* 'wymuszona zapłata za uzyskanie, odzyskanie kogoś, czegoś' (stp. od XIV w. 'pieniądze za wykupienie czegoś, wykup'), *skup, wykup, zakup*; *przekupień* 'drobny kupiec, handlarz' (por. stp. *kupień* 'nabywca, kupujący'), *przekupka*; *przekupny* 'dający się przekupić, sprzedajny'.

kupować od XIV w. 'nabywać coś za pewną cenę, za zapłatę'. Ogsł.: cz. *kupovat*, ukr. *kupuváty*, scs. *kupovati*. Psł. **kupovati* 'dokonywać kupna, zakupu, nabywać', czas. odrzecz. od psł. **kupъ* 'kupowanie, kupno, nabywanie' (por. stp. od XV w. *kup* 'kupienie, kup-

no, akt nabycia', dziś dial. śl. *kup* 'kupno', kasz. *kup* 'zakup', cz. *kup* 'kupno, zakup, kupowanie', br. dial. *kup* 'kupno, zakup', cs. *kupъ* 'kupowanie, kupno; handel'), będącego nazwą czynności od psł. **kupiti* 'nabyć, kupić' (zob. *kupić*). Pierwotnie czas. pokrewny z *kupić* (derywacja **kupiti* → **kupъ* → **kupovati*), wtórnie w polskim (i w innych językach słow.) stał się czasownikiem niedokonanym od dokonanego *kupić*.

kur od XV w. 'samiec kury, kogut', stp. od XVI w. też 'samiec innych ptaków kurowatych' (np. *kur indyjski* 'indyk', *kur pustelny* 'głuszec'), kasz. *kur* 'kogut; samiec gołębi; człowiek wszczynający kłótnie'. Ogsł. w znaczeniu 'kogut': cz. *kur*, r. *kur*, scs. *kurъ*. Psł. **kurъ* 'kogut', od naśladowania głosu wydawanego przez ptaka, por. np. p. dial. *kur!* 'odpędzanie lub wabienie drobiu', ukr. dial. *kur-kur-kur!* 'przywoływanie indyków' (pochodzenia dźwkn. są też inne słow. nazwy kury i jej samca, zob. *kogut*, *kokosz*). — Od tego zdr. *kurek* stp. i dial. 'kogut, kogucik', dziś w języku ogólnym we wtórnych, metaforycznych znaczeniach 'kran', 'języczek spustowy w broni palnej', 'przedmiot wyobrażający koguta (np. rodzaj chorągiewki na dachu)', w gwarach np. 'zatyczka u pługa', 'penis', kasz. *kurk* także 'włosy uczesane z przedziałkiem lub na jeża'.

kura od XIV w. 'ptak domowy Gallus domestica', 'samica ptaków kurowatych', najpierw poświadczona forma *kury* mn 'koguty i ich samice'; zdr. *kurka* 'młoda, mała kura' (wtórnie też 'grzyb pieprznik jadalny'). Ogsł. w znaczeniu 'kura': cz. dial. *kura* (stcz. *kury* / *kúry* mn 'koguty i kury'), słc. *kura* 'kura', r. *kúrica* 'kura' (*kúry* mn 'koguty i kury'), słwń. *kúra*. Psł. **kura* 'kura', od psł. **kurъ* 'kogut', z przyr. **-a* tworzącym formy żeńskie od męskich. — Od tego *kurnik*.

kurcz od XV w. 'skurcz'. Ogsł.: cz. dial. *krč* m, ż 'kurcz', r. *kórči* mn 'kurcz, kurcze', ch. dial. kajk. i czak. *kȑč* m 'kurcz'. Psł. **kr̥čь* m 'kurcz', rzecz. odczas. od psł. **kr̥ćiti* 'skręcać, zginać, ściągać, ściskać, marszczyć' (zob. *kurczyć*). — Od tego *kurczowy*, przysł. *kurczowo*.

kurczę *kurczęcia* od XV w. 'pisklę kury'. Por. słc. *kurča*, *-ať a* 'ts.', ukr. *kurčá*, *-áty* 'ts.'. Od zdr. *kurka* 'młoda kura' (zob. *kura*), z przyr. *-ę* tworzącym nazwy młodych istot. Wyraz zastąpił starszy rzecz. stp. od XIV w. *kurzę*, *kurzęcia* 'kurczę' (dziś szczątkowo zachowany w gwarach peryferycznych, np. kasz. *kuřą*, *kuřëca*), kontynuujący psł. **kurę*, **kurętе* 'pisklę kury'. — Od tego *kurczątko* i *kurczak* (wypierający formę *kurczę*).

kurczyć od XV w. 'skracać, ściągać, kulić, zmniejszać', stp. też 'uciskać, krępować', *kurczyć się* 'ściągać się, skracać się, kulić się', stp. także 'ograniczać się, oszczędzać, skąpić', 'płaszczyć się, upokarzać się'; z przedr. *podkurczyć*, *rozkurczyć*, *skurczyć*; wielokr. *-kurczać*: z przedr. *podkurczać*, *rozkurczać*, *skurczać*. Ogsł.: cz. *krčit* 'marszczyć, krzywić', r. *kórčit'* 'kurczyć; skręcać z bólu', słwń. *kȑčiti* 'skręcać, zginać, kurczyć', cs. *sъkrъćiti* 'ściągnąć, skurczyć'. Psł. **kr̥ćiti* [< **kūrk-ī-*] 'skręcać, zginać, ściągać, ściskać, marszczyć', od pie. **(s)ker-k-* 'zginać, skręcać, wykrzywiać' (będącego postacią rozszerzoną pie. pierwiastka **(s)ker-* 'kręcić, obracać, zginać; ściskać; marszczyć'), od którego utworzono także łac. *circus* 'linia kołowa, pierścień', gr. *kírkos* 'obręcz; krążący ptak'. W polskim rozwój **r̥* > *ur*, zob. *mruczeć*, *mrugać*. — Od czas. przedrostkowych *pokurcz* 'o niepozornym, brzydkim psie mieszańcu, o niepozornym, brzydkim człowieku' (por. daw. XVI w. *pokurczyć* 'skłębić, o włosach', *pokurczyć się* 'zmniejszyć swoją wielkość przez ściągnięcie, skurczenie się', *pokurczony* przen. 'upokorzony, poniżony', *pokurczać* 'marszczyć, ściągać', *pokurczały* 'skurczony, zgarbiony'), *rozkurcz*, *skurcz*.

kuropatwa od XV w. 'ptak Perdix perdix', w stp. XV w. wyjątkowe *kuropetwa*, dial. też *koropatwa* / *kropatwa* / *kropadwa*, kasz. *kuropatka* / *kuropâška*. Ogsł.: cz. *koroptev*, *-tve*, stcz. *kuroptva*, r. *kuropátka*, ch./s. daw. *kuroptva*. Psł. **kuropъty*, **kuropъtъve* (/ **kuropъta*; zdr. **kuropъtъka*) 'kuropatwa', złożenie z pierwszym członem psł. **kurъ* 'kogut' lub **kura* 'kura' (zob. *kur*, *kura*), człon drugi psł. **pъta* 'ptak' (zob. *ptak*). Pierwotne znaczenie 'ptak podobny do nielotnych kur, mający ich właściwości'.

kurta od XVI w. 'krótkie wierzchnie okrycie'; zdr. *kurtka*. Zapożyczenie, może z rum.

scurtā 'kurtka; krótki kożuch', nie można wykluczyć pośrednictwa (albo i źródła pożyczki) węg. *kurta* 'krótki' (ostatecznym źródłem tych wyrazów jest łac. *curtus* 'skrócony, obcięty').

kurwa od XV w. (przym. *kurwi* od XIV w.), w stp. chyba też **kurew*, dop. *kurwie* (w wyrażeniu *kurwie macierze syn*), kasz. *kurva*. Ogsł.: cz. *kurva*, r. *kúrva*, ch./s. *kȗrva*. Psł. **kury*, **kurъve*, bier. **kurъvь* 'kobieta lekkich obyczajów', przypuszczalnie pierwotna forma żeńska z przyr. **-y* od psł. **kurъ* 'kogut' (zob. *kur*), pierwotne znaczenie byłoby zatem 'kura, kokoszka', wtórnie na oznaczenie kobiety nie przestrzegającej przyjętych zasad zachowania seksualnego (rozwój znaczenia jak np. we franc. *poule* 'kura' > 'kokota', *cocotte* 'kokoszka, kura' > 'kobieta lekkich obyczajów', skąd p. od XIX w. *kokota* 'ts., utrzymanka'). W językach słow. wyrazy należące do tej rodziny nieraz mają odniesienia do sfery seksualności (np. bg. lud. *kur* 'penis', ch./s. *kȕrac* 'ts.'). Wyraz powstał na gruncie psł.; nieuzasadnione są próby poszukiwania rzekomych odpowiedników ie. (np. stwniem. *huora*, niem. *Hure* 'nierządnica, dziewka, prostytutka' < pgerm. **hōra* < pie. **kar-*, któremu musiałaby odpowiadać psł. postać *†kora* lub *†kory*) lub przyjmowanie zapożyczenia. — Od tego *kurwi*, *kurewski*, *kurwić się*, *kurwiarz*; z wyrażenia przyimkowego *skurwysyn*.

kurzyć od XIV w. 'podnosić tumany pyłu, kurzu, prószyć', daw. i dial. 'palić tak, aby szedł dym, wypalać', 'dymić, okadzać', 'sypać, padać, prószyć (o śniegu)', kasz. *kuřëc* 'wzniecać kurzawę; śnieżyć, mżyć; palić tytoń; wędzić; kadzić; kłamać, zmyślać, przechwalać się'; z przedr. *nakurzyć*, *odkurzyć*, *okurzyć*, *rozkurzyć*, *wykurzyć*, *zakurzyć*. Ogsł.: cz. *kouřit* 'palić (papierosy); dymić; parować, kurzyć się', r. *kuríť* 'palić, kurzyć; kadzić; pędzić (wódkę)', scs. *kuriti sę* 'unosić się (o dymie)'. Psł. **kuriti*, **kuřǫ* 'palić, powodując wydzielanie się dymu, dymić, kadzić', pokrewne z lit. *kùrti*, *kuriù* 'wzniecać ogień, palić', łot. *kuŕt* 'ts.' i dalej z goc. *haúri* 'węgiel', stisl. *hyrr* 'ogień', stind. *kūḍayāti* 'zapali', *kuṇḍate* 'płonie', toch. B *kurk* 'piec'. Ostatecznie zapewne od pie. pierwiastka **ker(ə)-* 'palić się, płonąć, żarzyć się'. — Od tego *kurz* od XVII w. 'pył, proch' (dial. 'dym'); *kurny* 'dymny, zadymiony'; *kurzawa*.

kusić *kuszę* od XIV w. 'zachęcać, namawiać do czegoś', 'wabić, prowokować', stp. 'poddawać próbie, wypróbowywać, wystawiać na próbę', 'wystawiać na pokusy, usilnie namawiać do złego', 'kosztować smakiem, próbować', 'sprawdzać, badać', *kusić się* 'ćwiczyć się, zaprawiać się', kasz. *kusëc*, *kusi* 'kusić'; z przedr. *pokusić się*, *skusić*. Ogsł.: cz. dial. *kusit sa* 'chełpić się; porywać się na kogoś', w języku liter. np. *okusiti* 'skosztować, spróbować, poddać próbie', strus. *kusiti*, *kušu* 'próbować smaku, kosztować', r. *vkusíť*, *vkušú* 'zakosztować, spróbować, doświadczyć', scs. *iskusiti*, *iskušǫ* 'poddać próbie, doświadczyć, skusić, wystawić na pokuszenie', ch./s. daw. *kȕsiti* 'próbować, doświadczać'. Psł. **kusiti*, **kušǫ* 'próbować (smakiem), poddawać próbie, doświadczać; wodzić na pokuszenie, skłaniać do złego', zapożyczenie z goc. *kausjan* 'kosztować, próbować, doświadczać'. — Od tego *kuszenie*, *pokuszenie*; *kusiciel* (→ *kusicielka*). Zob. *pokusa*, *zakusy*.

kusy od XV w. 'krótko obcięty', dial. też 'diabeł', kasz. *kusi* 'kusy, krótki', przen. 'ubogi, skromny, biedny; nieurodzajny'. Od XVII w. wypiera z języka liter. zwykłą wcześniej postać *kęsy* (poświadczoną od XV w.) 'krótki, krótko ubrany, krótko ucięty', 'z obciętym ogonem, bez ogona (zwłaszcza o psie)', 'mały, niedostateczny', dziś kasz. *kąsi* 'kusy, krótki'. Ogsł.: cz. *kusý* 'niepełny, niezupełny, niedostateczny', dial. 'bez ogona', ukr. dial. *kúsyj* 'bez ogona, krótki', cs. *kǫsъ* 'kusy, z obciętym ogonem', bg. *kъs* 'krótki, kusy; niski', dial. też *kus* 'krótki, bez ogona lub z krótkim ogonem', mac. dial. *kus* 'niski; krótki' (*kúsu kósmi* 'krótkie włosy'). Psł. **kǫsъ* [< **kond-so-*] 'odgryziony, odkąszony' (> 'skrócony, krótki'), przym. utworzony od tej samej podstawy co rzecz. *kęs* (zob.), z przyr. **-so-* (co do budowy por. *głuchy*, *lichy* i np. psł. **rusъ* [< **roud^h-so-*] 'czerwonawy, rudawy', p. daw. *rusy* 'rudy, ryży'). Polski wariant *kusy* ma dokładny co do rdzennego *-u-* odpowiednik w bg.

dial. i mac. dial. *kus* (rozwój *ǫ > *u* w części języków słow. uniemożliwia odróżnienie postaci z *ǫ i *u); zgodność tych faktów pozwala przyjmować istnienie obok przym. *kǫsъ starego wariantu *kusъ, z obocznością *ǫ / *u.

kuśnierz od XV w. 'rzemieślnik zajmujący się szyciem i naprawą odzieży ze skór futerkowych', stp. też *kurśnierz* / *kurśnirz* 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *kürsenœre* / *kürs(e)ner* / *kurszner* 'kuśnierz' (dziś niem. *Kürschner* 'ts.').

kuźnia od XVI w. 'warsztat kowalski', stp. XV w. *kuźń* czy *kuźnia* 'mennica, jej stempel, moneta', daw. też 'kucie, sposób kucia', w gwarach *kuźnia* / *kuźniâ* 'warsztat kowalski', kasz. *kuzńâ* 'ts.'. Ogsł.: słc. dial. *kúzňa*, r. dial. *kúznja*, bg. dial. *kúznja* 'kuźnia'. Psł. *kuznьja 'warsztat kowalski', wyraz utworzony na wzór nazw miejsca z przyr. *-ьnja od psł. *kuznь 'obróbka metalu, kucie' > 'przedmioty kute z metalu' (por. stp. XV w. *kuźń*, *kuźni* 'moneta', strus. *kuznь* 'to, co kute z metalu, np. naczynia, ozdoby', cs. *kuznь* 'przedmioty kute z metalu'), będącego nazwą czynności z przyr. *-znь od psł. *kovati, *kovǫ / *kujǫ 'bić metal młotem, kuć, okuwać' (zob. *kuć*).

kwakać od XVI w. 'o głosie kaczki', dawniej i w gwarach też 'o głosie wrony, kawki', kasz. *kvakac*, *kvaći* 'wydawać głos (o kaczkach i żabach)'; z przedr. *zakwakać*; jednokr. *kwaknąć*. Por. także dial. śl. *kwaczeć* 'o głosie żab', kasz. *kvaćec* 'o głosie kaczek'. Ogsł.: cz. *kvákat* 'rechotać, kumkać (o żabach), kwakać (o kaczkach), krakać, skrzeczeć (o wronach); paplać, gadać', r. *kvákat'* 'kwakać, kumkać', ch./s. *kvákati* 'o głosie żab, wron'. Psł. *kvakati 'wydawać dźwięk *kwa-kwa* (o żabach, niektórych ptakach)', czas. pochodzenia dźwkn. od interi. *kva imitującej głos wydawany przez pewne zwierzęta.

kwapić się od XV w. 'mieć ochotę na rozpoczęcie czegoś, brać się energicznie za coś', stp. *kwapić (się)* 'spiesznie albo wcześnie coś robić', 'popędzać coś, poruszać', kasz. *překvapic* 'wyjść poza brzegi naczynia, wykipieć'. Płnsł.: cz. *kvapit* 'spieszyć (się)', ukr. *kvápyty* 'pobudzać do pośpiechu, popędzać', *kvápytysja* 'spieszyć się; patrzeć na coś pożądliwie, ulegać pokusie'. Psł. dial. *kvapiti, *kvapǫ 'popędzać, pobudzać do pośpiechu', *kvapiti sę 'spieszyć się', czas. kauzat. od psł. *kypěti 'kipieć, wrzeć' (zob. *kipieć*), z wymianą rdzennego *y ⇒ *va (z wcześniejszej alternacji *ū ⇒ *u̯ā), jak np. w *kwasić* (zob.). Pierwotne znaczenie 'powodować, że ktoś się gotuje, kipi wewnętrznie, wrze, tj. doznaje gwałtownych uczuć, gorączkuje się, spieszy się, rwie się do zrobienia czegoś'. — Od daw. czas. przedrostkowego *skwapiać się* 'gorączkować się, naglić, spieszyć się', przym. *skwapliwy* 'gorliwy w wykonywaniu czegoś, chętny, skory, szybki', przysł. *skwapliwie* (por. też daw. *skwapny* 'pochopny, spieszny, skłonny, skory', *skwapnie* 'pochopnie, pospiesznie, gorączkowo').

kwas od XV w. (ale już w r. 1136 nazwa osobowa *Kwasek*) 'substancja o kwaśnym smaku i charakterystycznym zapachu, kwaśny smak i zapach', 'zakwaszony zaczyn do ciasta chlebowego', kasz. *kvas* 'mąka zalana wodą, odstawiona do fermentacji, używana potem do wypieku chleba i dla nadania potrawom kwaśnego smaku; rodzaj zupy'; zdr. *kwasek*. Ogsł.: cz. *kvas* 'kwas, zakwas, zaczyn; ferment, wrzenie', przest. 'uczta, gody', r. *kvas* 'kwas', scs. *kvasъ* 'zaczyn, zakwas; sfermentowany napój'. Psł. *kvasъ 'zaczyn, zakwas; kwaśny smak, coś kwaśnego, sfermentowanego, kwaskowaty napój', archaiczny rzecz. od psł. *kysnǫti 'kisnąć, fermentować', z wymianą rdzennego *y ⇒ *va (z wcześniejszej alternacji *ū ⇒ *u̯ā).

kwasić *kwaszę* od XV w. 'powodować fermentację, czynić kwaśnym, kisić', kasz. *kvasëc* 'kwasić, kisić'; z przedr. *skwasić*, *zakwasić*; wielokr. *-kwaszać*: z przedr. *zakwaszać*. Ogsł.: cz. *kvasit* 'kwasić, zakwaszać, kisić; kwaśnieć, fermentować', przest. 'kipieć, wrzeć', r. *kvásit'* 'kisić, zakwaszać', ch./s. *kvȁsiti* 'moczyć, zwilżać', daw. 'powodować fermentację, kisić'. Psł. *kvasiti, *kvašǫ 'powodować, że coś kiśnie, fermentuje', czas. kauzat. od psł. *kysnǫti 'kisnąć, fermentować' (zob. *kisnąć*), z wymianą rdzennego *y ⇒ *va (z wcześniejszej alternacji *ū ⇒ *u̯ā), zob. *kwas*.

kwaśny od XV w. 'mający cierpki smak; nieprzyjemny, drażniący, typowy dla fermen-

tujących produktów (o zapachu)', 'będący oznaką złego nastroju, niezadowolenia, rozczarowania; w złym humorze, niezadowolony (o człowieku)', kasz. *kvasni* 'kwaśny, cierpki; kiszony; posępny, ponury'. Ogsł.: cz. *kvasný* 'fermentacyjny, związany z kwaszeniem', r. *kvásnyj* 'kiszony, zakwaszony, kwaśny', scs. *kvasьnъ* 'sfermentowany, kwaśny'. Psł. **kvasьnъ* 'mający smak kwasu, kwaśny, cierpki', przym. od psł. **kvasъ* 'zaczyn, zakwas; kwaśny smak, coś kwaśnego, sfermentowanego, kwaskowaty napój' (zob. *kwas*), z przyr. **-ьnъ*. Na pierwotny przym. odrzecz. nawarstwiały się późniejsze, powstające na gruncie poszczególnych języków słow. przym. odczas. od psł. **kvasiti* 'powodować kiśnięcie, fermentację' (zob. *kwasić*), utworzone za pomocą tego samego przyr., stąd znaczenia 'kiszony', 'skwaszony', 'sfermentowany'.

kwękać od XVII w. 'stękać, utyskiwać', dial. też *kwiąkać* / *kwiękać* 'stękać, jęczeć, pojękiwać, cherlać'; także *kwęczeć* 'kwękać'. Por. cz. dial. *kvečeti* 'jęczeć', r. dial. *kvjákat'* 'prosić natrętnie, z płaczem', stch. *kvekati* 'kwilić, płakać', słwń. *kvékati* 'kwilić, skomleć, krzyczeć (też o głosie zająca)', *kvećáti* 'o głosie zająca'. Czas. pochodzenia dźwkn., podobne też w innych językach ie., np. lit. *kveñkšti* / *kvañkšti* 'sapać, dyszeć, rzęzić', łot. *kvinkt* 'skomleć (o psie), kwiczeć (o prosiętach)', niem. *quengeln* 'narzekać, kwękać'.

kwiat od XV w. 'roślina kwitnąca', 'część rośliny zawierająca organy rozrodcze'; zdr. *kwiatek*. Ogsł.: cz. *květ*, r. *cvet*, scs. *cvětъ*. Psł. **květъ* (> **cvětъ*) 'kwiat', z pie. **kuoito-* 'biały, jasny', od pie. **kueit-* 'świecić się; jasny, biały', wariantu (z twardą spółgłoską nagłosową) pie. bazy **kueit-* 'ts.' (od której psł. **světъ* [< **kuoito-*] 'światło; świat', zob. *świat*); por. pokrewny psł. czas. **kvisti*, **kvьtǫ* 'kwitnąć, rozkwitać' i jego rodzinę wyrazową (zob. *kwitnąć*). Wyraz słow. to zapewne urzeczownikowiony przym. z przypuszczalnym pierwotnym znaczeniem 'coś białego, jasnego', oznaczał zatem najpierw kwiat o jasnej, białej barwie. — Od tego *kwiecie* (rzecz. zbiorowy); *kwiecisty*; *kwietny* → *kwietnik*; *kwiaciarz* (→ *kwiaciarka*, *kwiaciarstwo*) → *kwiaciarnia*; *ukwiecić* (daw. XVIII w. bez przedr. *kwiecić* 'zdobić, pokrywać kwiatami'). Zob. też *kwiecień*.

kwiczeć od XV w. 'wydawać wysoki, nieprzyjemny, przeciągły głos (np. o świni)', kasz. *kvičec* 'kwiczeć'; wielokr. *kwikać*; jednokr. *kwiknąć*. Ogsł.: cz. *kvičet* 'kwiczeć, skowyczeć', przen. 'piszczeć, jęczeć', r. dial. *kvičát'* / *cvičát'* 'kwiczeć', słwń. *kvíčati* 'kwilić, skomleć; szczebiotać, świergotać', *cvíčati* 'kwiczeć, piszczeć, kwilić, skomleć; świergotać'. Psł. **kvičati* 'wydawać ostry, piskliwy głos', czas. pochodzenia dźwkn., por. *kwilić*. — Od tego *kwik*.

kwiczoł od XVI w. 'ptak Turdus pilaris', w XVI w. też *kwiczał*, dial. *kwiczâł* / *kwiczâl* / *kwiczala*. Płnsł.: cz. *kvíčala* (stcz. i dial. też *kvíčela*) 'kwiczoł', słc. dial. *kvíčela* / *kvíčala* (też *cvičel* / *cvičal* / *cvíčala* / *čvíčala*) 'ts.', ukr. dial. *kvyčóla* / *kvičal'* 'ts.'. Niemożliwe jest ustalenie jednej prapostaci, podstawowa polska forma zapewne z **kvičelъ* (poza tym **kvičelь*, **kvičela* i, chyba wtórne, **kvičalъ*, **kvičalь*, **kvičala*), wszystkie z podobnymi przyrostkami (**-elъ*, **-elь*, **-ela*) od psł. **kvičati* 'wydawać ostry, piskliwy głos' (zob. *kwiczeć*). Podstawowe znaczenie 'ten, który kwiczy, kwiczący', co zgadza się z charakterystycznym głosem kwiczoła, opisywanym jako ciąg tonów kwiczących i skrzypiących.

kwiecień *kwietnia* od XV w. 'czwarty miesiąc roku'. Por. cz. *květen*, *-tna* 'maj', ukr. *kvíten'*, *-tnja*, dial. *cvíten'* 'kwiecień', stch. *cvjetanj* 'maj', bg. dial. *cvéten* 'kwiecień'. Psł. **květьńь* 'okres kwitnienia roślin', od psł. **květъ* 'kwiat' (zob. *kwiat*), z przyr. **-ьńь* (co do budowy por. *grudzień*, *sierpień*, *wrzesień*).

kwilić od XVI w. 'płakać, popłakiwać cicho', stp. XV w. *kwielić* 'piszczeć, cicho popłakiwać', 'głośno jęczeć, wyć', 'świergotać, paplać', kasz. *kvilëc* / *kvilac* 'kwilić, popłakiwać'; z przedr. *zakwilić*. Ogsł.: cz. *kvílet* / *kvilit* 'lamentować, żałośnie narzekać, jęczeć', r. dial. *kvíliťsja* / *cvíliťsja* 'płakać, szlochać (o dzieciach)', cs. *cviliti* / *cvilěti* 'płakać, opłakiwać, głośno narzekać'. Psł. **kviliti* / **kvilěti*, **kviľǫ* (> **cviliti* / **cvilěti*,

**cvilǫ*) 'wydawać żałosne dźwięki, piszczeć, żałośnie płakać, lamentować', czas. pochodzenia dźwkn., oparty na **kvi-* w *kwikać*, *kwiczeć* (zob. *kwiczeć*), utworzony za pomocą przyr. **-l-* (por. np. tak samo zbudowane p. dial. *krulić* 'chrząkać, kwiczeć': stp. i dial. *krukać* 'wydawać głos, o niektórych zwierzętach, np. krakać, gruchać', dial. też 'burczeć, o brzuchu'; por. też *wikłać*).

kwitnąć od XV w. 'okrywać się kwiatami, wydawać kwiat' (w stp. też 'jaśnieć, błyszczeć'), 'pokrywać się plamkami, pleśnią (o chlebie, serze, paznokciach)', dial. także *kwnąć*, *kwnę* / *kfnąć*, *kfnę* (także z przestawką *fknąć* / *tknąć* / *tchnąć*) 'kwitnąć; pleśnieć (np. o pieczywie)', kasz. *kvitnǫc* 'ts.; pokrywać się białymi plamkami (o paznokciach)'; z przedr. *przekwitnąć*, *rozkwitnąć*, *zakwitnąć*. Ogsł.: stcz. *kvitnúti* / *kvetnúti* 'kwitnąć', cz. dial. *kvitnúť* 'ts.', ukr. reg. *kvynúty* 'ts.', bg. *съфна* 'zakwitnąć'. Psł. **kvьtnǫti*, **kvьtnǫ* (> **cvьtnǫti*, **cvьtnǫ*) 'zacząć kwitnąć, zakwitać, rozkwitać', czas. inchoat. od psł. **kvьtěti*, **kvьťǫ* 'kwitnąć, rozkwitać', por. p. dial. *kwcieć* / *kwścieć* (*kścieć* / *kszcieć* / *krzcieć*) 'kwitnąć'. Pierwotnym polskim kontynuantem psł. **kvьtnǫti* było **kwtnąć*, zachowane w gwarowym *kwnąć* i jego wariantach fonetycznych. Postać *kwitnąć* wtórna, ma *-i-* pod wpływem stp. XV w. *kwiść*, 3. osoba l. mn *kłwtą* 'być okrytym kwiatami, okrywać się kwiatami', dial. *kwiść* / *kwić* 'kwitnąć', kasz. *kvisc* (tylko w bezokol.) 'ts.', por. cz. *kvést* / *kvíst*, *kvetu* 'kwitnąć', r. *cvestí*, *cvetú* 'kwitnąć; pleśnieć', scs. *cvisti*, *cvьtǫ* 'kwitnąć'. Podstawowe dla całej rodziny psł. **kvisti* [< **kvitti*], **kvьtǫ* (> **cvisti*, **cvьtǫ*) 'kwitnąć', od pie. **kuei̯-t-* 'świecić się; jasny, biały', które jest wariantem (z twardą spółgłoską nagłosową) pie. bazy **kuei̯-t-* 'ts.' poświadczonej w psł. **svьtěti*, **svьťǫ* 'świecić', **světiti sę* 'świecić się', **světъ* 'świat' (zob. *świtać*, *świecić*, *świat*).

kwokać od XVI w. 'o głosie kury'. Ogsł.: cz. *kvokat* 'kwokać', dial. też 'stękać, narzekać', r. dial. *kvókat'* 'gdakać', 'jęczeć, stękać, gderać, zrzędzić, skarżyć się', słwń. *kvôkati* / *kvôcati* 'kwokać', 'stękać'. Psł. **kvokati*, **kvoćetь* 'gdakać (o głosie kury chcącej znieść jajko lub wodzącej kurczęta)', czas. pochodzenia dźwkn. od naśladowania głosu wydawanego przez kurę, por. np. p. *kwo-kwo! kwok-kwok!* — Od tego *kwoka*, *kwoczka*.

L

lać *leję* od XV w. 'powodować, że coś płynie, cieknie', 'ciec obficie, strumieniem; padać obficie (o deszczu)', 'odlewać przedmioty', pot. i dial. 'bić mocno, walić', daw. 'płynąć, spływać, lać się, rozlewać się'; z przedr. *dolać*, *nalać*, *odlać*, *podlać*, *polać*, *przelać*, *przylać*, *rozlać*, *ulać*, *wlać*, *wylać*, *zalać*, *zlać*; niedok. *-lewać*: tylko z przedr., np. *nalewać*, *podlewać*, *rozlewać*, *wlewać*. Ogsł.: cz. *lít*, *liji* / *leji* 'lać, nalewać; odlewać; mocno padać, lać', ukr. *ľljáty* (dial. *líjaty*), *ľljáju* 'lać', scs. *lijati*, *lejǫ* 'lać'. Psł. **lьjati*, **léjǫ* 'powodować, że coś płynie, cieknie', najbliższe odpowiedniki w bałt.: lit. *líeti*, *líeju* / *lejù* (stlit. *léju*) 'lać, wylewać; odlewać', łot. *liêt*, *leju* / *leju* 'lać, wylewać; bić', por. też np. stind. *vi-linā́ti* 'rozlewa się', wszystkie od pie. **lei̯-* 'lać, ciec'. — Od wielokrotnych czas. przedrostkowych *odlew*, *wylew*, *przelew*, *rozlew*, *wlew*, *zalew*, *zlew*; *dolewka*, *nalewka* 'napój alkoholowy przyrządzony przez zalanie spirytusem owoców' (daw. od XV w. 'naczynie do nalewania płynów, dzbanek'), *przelewki* mn, *wylewka*, *zlewki* mn; *rozlewisko*; *rozlewny*, *wylewny*.

lala od XVIII w., zwykle *lalka* 'zabawka dziecinna, mająca miniaturową postać ludzką', przen. 'osoba ładna, strojna, ale ograni-

czona i próżna', dial. *lala* też 'nieznajomy, obcy', *lalka* 'źrenica', kasz. *lâla* 'tuman, safanduła, głupiec'. Por. płb. *ľoľə* 'ojciec, tata', cz. dial. *ľaľa* i *ľaľka* 'zabawka dziecinna, lalka', 'człowiek obcy', słc. *ľaľo* 'głupiec, błazen', r. dial. *ljálja* 'dzieciątko', 'lalka', 'człowiek gnuśny, ślamazarny, cichy', *ljáľka* 'lalka', bg. *lála* 'błazen', dial. *lálo* pieszczotliwa nazwa starszego brata. Słow. **ľaľa* na oznaczenie niektórych członków rodziny, dziecka oraz zabawki dziecinnej, mającej postać ludzką. Wyraz języka dziecięcego z charakterystycznym podwojeniem sylaby (por. np. *baba*, *mama*, *tata*); podobne wyrazy występują w różnych innych językach, por. np. kurd. *lalu* 'wuj', mordwińskie *ľaľa* / *leľa* 'starszy brat'.

las od XIII w.; zdr. *lasek*. Ogsł.: cz. *les* 'las; drzewostan', dial. 'drewno, materiał budowlany', stcz. też 'listowie, liście, pędy, gałązki', r. *les* 'las; drzewa zrąbane, drewno', scs. *lěsъ* 'las; drzewa', s. *lēs*, ch. *lȉjes* 'drzewo, drewno budowlane', reg. 'las', słwń. *lẽs* 'drzewo, drewno; kawałek drewna, kij, laska'. Psł. **lěsъ* 'teren porośnięty drzewami (zwłaszcza liściastymi)', bez pewnej etymologii. Zwykle łączy się (mimo trudności akcentowych) ze stang. *lǣs*, *lǣswe* ż [< **lēso-* / **lēsu̯ā*] 'pastwisko, łąka', w takim razie **lěsъ* < **lēso-* pierwotnie oznaczałby 'teren porośnięty roślinami (drzewami, trawą)'. Trudności fonetyczne napotyka inna wersja etymologiczna: wychodzenie z przypuszczalnego pierwotnego znaczenia 'listowie, liście i pędy roślin' i łączenie psł. **lěsъ* z lit. *lāiškas* / *láiškas* 'liść roślinny' (zob. *list*, *liść*); psł. **lěsъ* miałoby kontynuować wcześniejszą postać **loi̯so-*, która wszakże winna się regularnie rozwinąć w nie istniejące słow. **lěchъ*. — Od tego *lesisty*; *leśny* → *leśnik* → *leśniczy* → *leśniczówka*; *zalesić*.

laska od XIV w. 'pręt, kij, zwłaszcza do podpierania się', stp. też 'oznaka władzy, szczególnie sędziowskiej'. Ogsł.: dł., gł. *lěska* 'pręt leszczynowy', ukr. dial. *líska* 'kij, laska', słwń. *léska* 'pręt'. Psł. **lěska* 'pręt, kij leszczynowy', etymologicznie tożsame z psł. **lěska* 'leszczyna' (zob. *leszczyna*), z rozwojem znaczenia 'leszczyna, krzew Corylus avellana' > 'pręt, kij z leszczyny'.

latać od XIV w. 'unosić się w powietrzu, fruwać', przen. 'szybko się poruszać, biegać', dial. *lâtać*, kasz. *latac*, *lâtâ* 'latać, fruwać, krążyć; biegać; trząść się, poruszać się'; z przedr. *nalatać się*, *polatać*, *zalatać się*; wielokr. *-latywać*: tylko z przedr. *dolatywać*, *nalatywać*, *nadlatywać*, *odlatywać*, *polatywać*, *przelatywać*, *zalatywać*, *zlatywać się*. Ogsł.: cz. *létat*, r. *letát'*, cs. *lětati* 'latać'. Psł. **lětati* 'latać', czas. wielokr. od psł. **letěti* (zob. *lecieć*), z charakterystycznym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → **ě* > **ě*. — Od tego *latawiec* 'zabawka puszczana na sznurku w powietrzu' (daw. 'istota, przedmiot unoszące się w powietrzu'); *latawica* 'kobieta goniąca za rozrywkami'.

lato od XIV w. 'najcieplejsza pora roku', 'rok', 'wiek ludzkiego życia', *lata* mn w funkcji l. mn do *rok*. Ogsł.: cz. *léto* 'lato; rok', r. *léto*, scs. *lěto* 'rok; czas', wyjątkowo 'lato'. Psł. **lěto* 'ciepła pora roku', prawdopodobnie urzeczownikowiona forma rodzaju nijakiego niezachowanego przym. *†lětъ*, etymologicznie tożsamego z lit. *lêtas* 'łagodny, spokojny, cichy; powolny, ustępliwy', łot. *lęts* 'lekki, łatwy' (por. pokrewne, z innym przyr. lit. *lẽnas* / *lẽnas* 'łagodny, cichy, spokojny; powolny', łac. *lēnis* 'łagodny, umiarkowany, spokojny', zob. też *leniwy*), od pie. pierwiastka **lē-* 'zelżeć, rozluźnić, pofolgować' (por. goc. *lētan* 'zostawić, puścić, zaniechać'). W takim razie pierwotne znaczenie rzecz. **lěto* zapewne 'czas łagodny, okres, kiedy zelżało zimno'; początkowo wyraz mógł oznaczać całą cieplejszą część roku, po ustąpieniu chłodów (tj. wiosnę i lato), na co zdają się wskazywać takie poświadczenia, jak np. dł. *lěto* 'wiosna' i 'lato', p. dial. *letnie (letne) zboże* 'zboże jare, siane na wiosnę'. — Od tego *letni* (stp. też *letny*) 'dotyczący lata, właściwy latu', 'trochę ciepły, ciepławy' → *letnik* i *letnisko*; *leciwy*; *-lecie* w złożeniach, np. *dziesięciolecie*, *stulecie*.

latorośl ż od XV w. 'młody pęd rośliny', przen. 'potomek, dziecko', stp. *latorośl* / *latoroštl* i *latoroślka* (też *latorość* / *ratolość*) 'młody pęd jednoroczny'. Ogsł.: cz. *letorostl* i *letorasl* ż, *letorost* m, r. *létorosl'* (/ *létorosť*), scs. *lětoraslь* ż 'młody pęd'. Psł. **lětoorstlь* ż 'jednoroczny pęd, to, co przyrosło w ciągu

lata', złożenie z psł. **lěto* (zob. *lato*) i rzecz. **orstlъ* [< **orst-slъ*] od psł. **orsti* 'rosnąć' (zob. *rosnąć*), z przyr. **-slъ*.

ląc się *lęgnie się* (daw. *lęże się*) od XVI w. (od XV w. z przedr.) i *lęgnąć się* (daw. *lągnąć się*) od XVI w. 'wykluwać się z jajka; rodzić się, przychodzić na świat', daw. 'gnieździć się, przebywać, żyć (o zwierzętach)', daw. od XVI w. też niezwrotne *ląc*, *lęże* i *lągnąć* 'rodzić, wydawać na świat potomstwo przez wysiadywanie (o ptakach)'; z przedr. *wyląc się*, *zaląc się*; wielokr. *lęgać* daw. od XVI w. i dial., dziś z przedr. *wylęgać się* od XV w., *zalęgać się* od XV w. Zachsł. i płdsł.: gł. daw. *lac*, *lahu* 'wylęgać', *lahnyć* 'wylęgać, rodzić', *lahnyć so* 'wylęgać się, rodzić się, wykluwać się z jaj', cz. *líhnout* 'wylęgać', *líhnout se* 'wykluwać się, rodzić się', ch./s. *lȅći*, *lȅžēm* 'wylęgać, rodzić', *lȅći se* 'wylęgać się, rodzić się'. Psł. dial. **lęgti*, **lęgǫ* 'wysiadywać z jaj (o ptakach), wydawać na świat, rodzić', **lęgti sę* 'wykluwać się z jaj, rodzić się, przychodzić na świat', tożsame z psł. **legti*, **lęgǫ* 'rozpocząć leżenie, położyć się, legnąć' (zob. *lec*), z wtórnym uogólnieniem rdzenia **lęg-* (z infiksem nosowym, właściwym pierwotnie formom czasu teraźn.) w całym paradygmacie. Rozwój znaczenia 'lec, położyć się (w celu wysiedzenia jaj, urodzenia potomstwa)' > 'wysiadywać z jaj, wydawać na świat potomstwo'. — Od tego *ląg* / *lęg*; od czas. przedrostkowego *wyląg* / *wylęg*.

ląd od XVI w. (daw. też *land*) 'stały grunt, suchy, stały obszar kuli ziemskiej; kontynent'. Zapożyczenie ze śrwniem. *lant*, *landes* 'ląd, ziemia, kraj, kraj rodzinny' (dziś niem. *Land* 'ląd, ziemia; pole, rola, grunt; kraj'). — Od tego *lądowy*; *lądować*, od XVI w. 'przybić do brzegu', z przedr. *wylądować*.

lebioda od XV w. 'chwast Chenopodium, roślina lecznicza Chenopodium album', stp. XV w. *lebioda* 'łoboda ogrodowa, Atriplex hortense', *biała lebioda* 'Clinopodium vulgare', *głucha lebioda* 'komosa mierzliwa, Chenopodium vulvaria'; też *łoboda* od XV w. 'roślina ogrodowa Atriplex hortensis (dawniej uprawiana jako jarzyna)', dial. 'Chenopodium'. Ogsł.: cz. *lebeda*, r. *lebedá*, słwń. *lebéda*, dial. *leboda*. Psł. **elboda*, wtórnie z ujednoliceniem samogłosek w dwóch pierwszych sylabach **elbeda* / **olboda* przypuszczalnie 'roślina z białymi liśćmi', zapewne prapokrewne z łac. *albus* 'biały, siwy, blady, jasny', gr. *alphós* 'biała wysypka na ciele', od pie. **alb^{h}o-* 'biały' (zob. *łabędź*).

lec *legnę* i *legnąć*, *legnę* 'położyć się, rozciągnąć się na czymś', 'stracić życie, polec, zginąć', w stp. od XV w. starsza odmiana *lec*, *lęże* 'położyć się, ułożyć się, upaść, zostać położonym', 'położyć się obozem, oblec'; z przedr. *oblec*, *polec*, *ulec*, *zlec*; wielokr. *legać* 'kłaść się, wylegiwać się', 'leżeć, sypiać', z przedr. *dolegać*, *nalegać*, *oblegać*, *podlegać*, *polegać* (stp. 'leżeć'), *przylegać*, *rozlegać się*, *ulegać*, *wylegać*, *zalegać*; nowszy czas. wielokr. *legiwać* 'często leżeć', z przedr. *wylegiwać się*. Ogsł.: stcz. *léci*, *ľahu* 'położyć się', r. *leć*', *ljágu* 'lec, położyć się', scs. *lešti*, *lęgǫ* 'położyć się, legnąć'. Psł. **legti*, **lęgǫ* 'rozpocząć leżenie, położyć się (do snu), legnąć; paść, upaść, opaść' (wielokr. **lěgati*, z regularnym wzdłużeniem samogłoski rdzennej **e* → *ě* > **ě*), czas. inchoat. od psł. **ležati* (zob. *leżeć*), oparty na pie. pierwiastku **leg^h-* 'położyć się'. W czasie teraźn. *-ę-* jako rezultat infiksu nosowego (**le-n-g^h-*), tak jak w psł. **sędǫ* 'siądę, usiądę' (zob. *siąść*). Polska postać *legnąć* to pierwotny czas. jednokr. z przyr. *-nǫ-*; z niego formy czasu teraźn. *legnę*, *legniesz* itd., przeniesione także do podstawowego czas. *lec*. Zob. też *ląc się*.

lecieć *lecę* od XV w. 'unosić się w powietrzu, fruwać', 'szybko biec'; z przedr. *dolecieć*, *odlecieć*, *polecieć*, *przelecieć*, *przylecieć*, *rozlecieć się*, *ulecieć*, *wlecieć*, *wylecieć*, *wzlecieć*, *zalecieć*, *zlecieć*; wielokr. *latać* (zob.). Ogsł.: cz. *letět*, r. *letéť*, *lečú*, scs. *letěti*, *leštǫ*. Psł. **letěti*, **leťǫ* (pierwotnie czas teraźn. **letǫ*) [< **lekt-*] 'unosić się w powietrzu', prapokrewne z lit. *lẽkti*, *lekiù* 'lecieć; biec, pędzić', łot. *lèkt*, *lecu* 'skakać; lecieć' i dalej, zapewne, ze śrwniem. *lecken* 'wierzgać, skakać' (niem. przest. *löcken* 'wierzgać'), gr. *laktídzō* 'wierzgam, kopię nogą', od pie. **lek-* 'skakać, ruszać się, poruszać się'. Punktem wyjścia do ukształtowania się wyrazu psł. były formy czasu teraźn. z przyr. **-te/to-*, tj. **lek-te-* / **lek-to-*, pierwotne psł. formy 1. osoby l. pj **lektǫ*, 3. osoby l. mn **lektǫtъ* (wskazują na nie p. dial. *letę* 'lecę', *letą*

'lecą'), w których doszło do regularnego uproszczenia grupy spółgłoskowej *kt > *t (zachodzącego tylko przed tylnymi samogłoskami); nowy temat *let- [< *lekt-] został uogólniony w całej odmianie czas. — Od tego *lot* (por. cz. *let*, r. *lët*, ch./s. *lêt*) → *lotny* → *lotnik* (→ *lotniczy*), *lotnisko*, też złożenie *samolot*; od czas. przedrostkowych *nalot*, *odlot*, *polot* od XVI w. 'inwencja twórcza, żywość, łatwość, lekkość w sposobie rozumowania, myślenia, wyrażania się' (daw. XVI w. 'bieg przyśpieszony'), *przelot*, *przylot*, *wlot*, *wylot*, *wzlot*, *zlot*; *ulotka*; *przelotny*, *ulotny*.

lecz od XV w. sp. przeciwstawny 'ale', w stp. też 'jak tylko, chyba tylko; choć, chociaż'. Por. dł. *lěc* / *lec* 'czy; chociaż, choć', cz. *leč* 'ale, lecz; chyba że', stcz. 'chyba że, jak tylko, jeżeli tylko; tylko jeżeli, tylko gdy; albo'. Zachsł. *lěče czy *leče 'tylko jeżeli, tylko gdy; chyba tylko, jak tylko', znaczenie przeciwstawne 'ale' rozwinęło się z wcześniejszego ograniczającego. Złożenie z psł. part. *lè / *le (por. stp. od XIV w. part. wzmacniająca, w XV–XVI w. *le* sp. przeciwstawny 'ale, jednak, tylko; ale tylko', dziś kasz. *le* part. wzmacniająca tryb rozkazujący i przysł. 'tylko, jedynie', stcz. *le* 'ale, a, i, przecież', strus. *le* / *lè* 'ledwo', bg. *le* part. wzmacniająca, dial. przysł. i sp. 'tylko, tylko co; gdy, skoro', sp. 'ale'; por. też *ale*, *byle*) i wzmacniającej part. enklitycznej *če (zob. *acz*). Zanik pierwotnego końcowego *-e*, podobnie jak np. w *acz*, *aż*, *cóż*, *iż*.

leczyć od XV w. 'uzdrawiać, uwalniać od choroby'; z przedr. *uleczyć*, *wyleczyć*, *zaleczyć*; wielokr. *uleczać*. Ogsł.: cz. *léčit*, r. *lečiť*, *lečú*, cs. *lèčiti*. Psł. *lèčiti, *lěčǫ 'leczyć, kurować, uzdrawiać', zwykle uznawane za czas. odrzecz. od psł. *lékъ 'to, czym się leczy, środek leczniczy, lekarstwo', objaśnianego jako zapożyczenie niepoświadczonego wyrazu germ. (zob. *lek*). Zasadnie kwestionowane jest przyjmowanie starego zapożyczenia z germ. *lēkjan 'leczyć, uzdrawiać' bądź pierwotnego pokrewieństwa wyrazu słow. i germ. Formalnie psł. *lèčiti dokładnie odpowiada lit. *laikýti* 'sprawiać, żeby coś zostało lub pozostało' (będącego czas. kauzat. od lit. *likti*, *lieků* 'zostać, pozostać', które od pie. pierwiastka *leik̑ᵘ- / *likᵘ- 'pozostawać, pozostawiać'), może zatem z pierwotnego 'sprawiać, by coś zostało, pozostało' rozwinęło się specjalne znaczenie 'sprawiać, by ktoś pozostał przy życiu, by zachował zdrowie' > 'utrzymać przy życiu, w zdrowiu' > 'leczyć'; niepewne. — Od tego *leczenie*, *leczniczy*, *lecznictwo*; od czas. przedrostkowego *uleczalny*.

ledwie i *ledwo* przysł., part. od XVI w., w stp. XV w. *ledwo* / *jedwo* 'ledwie, z trudnością; zaledwie, skoro tylko', wyjątkowe stp. *ledwa* / *ledwej*. W stp. XV w. poświadczone także pierwotne postaci z nagłosowym *j-*: *jedwo* / *jedwa* 'ledwie, zaledwie', *jedwe* 'ledwie, z trudnością'. Ogsł.: cz. *jedva* (/ *ledva*) 'ledwo, z trudem, mało', r. *edvá* 'z trudem; w małym stopniu, ledwo', scs. *jedъva* / *(j)edva* 'ledwie, z trudem'; z wtórnym nagłosowym *l-* (zapewne pod wpływem part.) *le / *lě w płnsł.: stcz. *ledva* / *ledvy* 'ledwie, z trudem', cz. *ledva* 'zaledwie', dial. *ledvé* 'ledwie, z trudem', r. dial. *ledvá* / *ledvé* 'tylko, zaledwie'. Psł. *ed(ъ)va przysł. (wtórnie part.) 'tylko, ledwie, zaledwie', złożenie z pierwszym członem *ed- part. wzmacniająca, uogólniająca pochodzenia zaimkowego (zob. *jeden*), członem drugim jest niepoświadczona w słow. samodzielnie part. *†va*, równa lit. *võs* 'ledwie, zaledwie; skoro, jak tylko' i, może, stind. *vā* 'albo; nawet, zapewne'. Part. *ed- wzmacniała znaczenie 'ledwie, zaledwie' wyrażone przez człon drugi.

legowisko od XVI w. 'miejsce do leżenia, posłanie, leże, barłóg', kasz. *legovíšče* 'ts.'. Por. cz. daw. *lehoviště*, dial. łaskie *lehovisko*, ukr. dial. *lehóvysko* / *lehóvyšče*, bg. *legóvište*. Nazwa miejsca z przyr. *-owisko* (/ *-owiszcze*) od stp. od XV w. *legać* 'leżeć, legiwać' (zob. *lec*).

lej od XV w. (stp. też *lij*) 'przyrząd do zlewania płynów', nowsze przen. 'stożkowaty dół (np. po uderzeniu bomby)'; zdr. *léjek* (stp. też *lijek*). Ogsł.: cz. dial. *lejik* 'lejek', ch. dial. czak. *lëj*, *lëjà* 'duży lejek', por. r. *léjka* 'lejek; polewaczka'. Psł. *lějь 'przyrząd do lania, polewania', rzecz. odczas. (w funkcji nazwy narzędzia, pierwotnie może nazwa czynno-

ści 'lanie') od psł. *lьjati, *lějǫ 'powodować, że coś płynie, cieknie' (zob. *lać*).

lejc, zwykle *léjce* mn od XV w. (stp. też *lec*) 'pas rzemienny służący do kierowania koniem'. Por. cz. dial. *lácaly* / *lácary* mn 'lejce', słc. *liace* mn 'ts.'. Zapożyczenie ze śrwniem. *leitseil* (śrdniem. *leidesēl*, niem. *Leitseil*, daw. i dial. *leetsel*) 'powróz, lina do prowadzenia, kierowania; smycz; lejc; lina żaglowa' (złożenie z pierwszym członem od niem. *leiten* 'prowadzić, kierować', członem drugim jest niem. rzecz. *Seil* 'powróz, lina'); zanik końcowego *-el* chyba w gwarach niemieckich.

lek od XV w. 'środek leczniczy'. Ogsł.: cz. *lék*, ukr. *lik*, ch./s. *lȉjek* (*lȅk*). Psł. *lěkъ 'to, czym się leczy, środek leczniczy, lekarstwo', rzecz. odczas. od psł. *lěćiti 'leczyć, kurować, uzdrawiać' (zob. *leczyć*). Zwykle przyjmuje się odwrotny stosunek derywacji (*lěkъ → *lěčiti), przy czym *lěkъ miałby być zapożyczeniem z niepoświadczonego germ. rzecz. *†lēka-*, odtwarzanego na podstawie goc. *lēkeis* 'lekarz', *lēkinōn* 'leczyć, uzdrawiać', stwniem. *lāhki* 'lekarz', *lāchinōn* 'leczyć, uzdrawiać' (wyrazy germ. najczęściej są uznawane za pożyczki z celt., por. np. irl. *līaig* 'lekarz'). Por. *lekarz*.

lekarz od XV w. Ogsł.: cz. *lékař*, r. *lékar'* (dial. też 'znachor'), słwń. *lekár*, *-rja* (też 'aptekarz'. Psł. *lěkařь 'ten, kto dostarcza leków, leczy', od psł. *lěkъ 'środek leczniczy, lekarstwo', z przyr. *-ařь. — Od tego *lekarka*; *lekarski*, *lekarstwo* 'środek leczniczy, lek' (stp. też 'leczenie').

lekceważyć 'mało kogoś cenić, nie przywiązywać do czegoś wagi', z łączną pisownią od XIX w., zrost wcześniej (od XVI w.) poświadczonych osobnych wyrazów *lekce ważyć*, nieraz przedzielanych innymi (np. *lekce sobie ważę* u Knapskiego). Od przysł. *lekce* 'lekko, słabo, mało' (zob. *lekki*) i *ważyć* 'określać ciężar, odmierzać za pomocą wagi; poważać, cenić, szanować' (zob.). Połączenie wyrazowe *lekce ważyć* jest zapewne kalką łac. *parvi pendere* 'mało szanować, lekceważyć' (łac. *parvus* 'mały', *pendere* 'ważyć; cenić, szanować').

lekki od XV w. (stp. też *leki*) 'nieciężki', stp. także 'zwinny, ruchliwy, nieociężały', 'umiarkowany, łatwy do zniesienia, do wykonania, nieprzykry', 'spokojny, powolny, nieszybki', 'cichy', 'delikatny, subtelny', 'nierozważny, lekkomyślny'; przysł. *lekko* i *lekce* 'lekko, słabo, mało; niepoważnie' (< *lьgъcě). Ogsł.: cz. *lehký* 'lekki; łatwy', r. *lëgkij* 'lekki; łatwy; słaby', scs. *lьgъkъ* 'lekki'. Psł. *lьgъkъ 'mający niewielki ciężar, lekki', z przyr. *-kъ od szczątkowo zachowanego psł. przym. *lьgъ 'lekki' (por. p. dial. płd. *lgi* 'łagodny, niesilny', *lgo* przysł. 'łagodnie, niemroźnie'), należącego do tematów na *-ŭ-* (co do budowy por. np. *cienki*). Podstawowy przym. *lьgъ pokrewny z lit. *leñgvas* 'lekki; łatwy', niem. *leicht* 'lekki', ang. *light* 'lekki', łac. *levis* 'lekki', gr. *elakhýs* 'mały', stind. *laghú-* 'lekki, szybki', od pie. *leg^{uh}-* 'lekki, mały'. — Od tego *lekkość*.

lelek *lelka* od XVI w. 'ptak kozodój, Caprimulgus europaeus', stp. od XV w. 'jakiś ptak nocny; jakiś gatunek sowy', dial. (z odmianą *lelek*, *leleka*) też 'nietoperz', 'mała sowa', kasz. *lelek*, *leleka* 'świergotek łąkowy', 'głuptas; popychadło', 'zły duch, diabeł', 'błędny ognik'. Płnsł.: cz. *lelek*, *-lka* 'lelek kozodój', stcz. 'ślepowron, Nycticorax', r. daw. i dial. *lelek*, *leleka* / *lelek* 'lelek; nietoperz', ukr. dial. *lelek* 'nietoperz' (por. wschsł. i płdsł. postaci z rdzennym *-i-*, np. r. daw. i dial. *lilok* / *lilek* / *lílek* 'lelek', słwń. *lílek* 'nietoperz'). Rekonstruuje się psł. *lelьkъ (/ *lilьkъ) 'lelek kozodój', pokrewny z lit. *lėlis* / *lėlỹs* 'ts.', łot. *lêlis* / *lelis* 'ts.' [< pbałt. *lėlia-*]. Prawdopodobnie od psł. *lelěti (sę) / *leléjati (sę) 'chwiać (się), kołysać (się)' (por. stp. *leléjać* 'kołysać, chwiać', *leléjać się* 'kołysać się, chwiać się, zataczać się', dial. *lelać* 'kołysać, bawić, pieścić', kasz. *lelac są* 'umizgać się'; wyraz pochodzenia dźwkn.), z przyr. *-ьkъ, pierwotne znaczenie byłoby 'ten, który się chwieje, kołysze' (lelek kozodój wyróżnia się chwiejnym, kołyszącym się lotem). Jest też możliwe nazwanie ptaka od charakterystycznego głosu: podstawą nazwy mógłby być psł. dial. czas. dźwkn. *lelekati 'krzyczeć *le, le*, lamentować, zawodzić' (por. ch./s. *lelȅkati* 'zawodzić, wołać *lȅle!*'); w takim razie trzeba by rekonstruować prapostać *lelekъ (za którą przemawiają formy przypadków zależ-

nych w gwarach, np. dop. l. pj: p. *leleka*, r. *léleka* / *leléka*), będącą rzecz. odczas. ze znaczeniem 'ten, który krzyczy *le, le*, który zawodzi'.

lemiesz od XV w. (stp. też *lemięsz* / *limiesz* / *lemięż*) 'ostrze pługa' (w stp. i w gwarach też w szerszym znaczeniu 'lemiesz pługa, radła wraz z odkładnicą'), dial. w różnych postaciach, np. *lemiesz* / *lemiąsz* / *lemiąz* / *lęmies* / *jemiesz*, kasz. *leḿež* / *leḿiž* / *leḿǫž* 'lemiesz'. Ogsł.: słc. *lemeš* 'lemiesz', dial. 'radło', r. *léméch*, dial. *léméš* 'lemiesz', ch./s. *lèmeš*, dial. *lèmež* 'ts.; radło'. Psł. **lemešь* (/ **lemežь*) 'ostrze radła ryjące, rozłamujące, kruszące ziemię', odpowiedniki tylko w bałt.: lit. *lẽmežis*, dial. *lamežis* 'drewniana część radła, pługa, do której przymocowuje się lemiesz', łot. *lemesis* 'lemiesz'. Od pie. pierwiastka **lem-* 'łamać, kruszyć, bić' (por. gł. *lemić* 'łamać', ch./s. *lijèmati* 'bić, walić', pokrewne z lit. *lìmti* 'łamać', stnord. *lemja* 'bić'), z przyr. **-ešь*, **-ežь* (może pierwotne **lem-es-i̯o-*, temat na *-es-* z nawarstwionym przyr. **-i̯o-*). Podstawowe znaczenie 'narzędzie łamiące, kruszące ziemię'.

len *lnu* od XIV w. 'roślina uprawna Linum usitatissimum'. Ogsł.: cz. *len*, *lnu*, r. *lën*, *ľna* / *ľnu*, ch./s. *lȁn*, *lȁna*. Psł. **lьnъ* 'len', dokładne odpowiedniki z rdzennym *-ī-*: lit. *lìnas*, łot. *lins*, stpr. *linno*, gr. *línon* 'ts.', por. też nazwy tej rośliny z rdzennym *-ī-*: łac. *līnum*, stwniem. *līn* (dziś niem. *Lein*). Z pie. **lĭno-* 'len', prawdopodobnie pochodzenia przedindoeuropejskiego. — Od tego *lniany*.

lenić się od XV w. 'nie chcieć się czymś zająć, ociągać się, być opieszałym, gnuśnym'. Ogsł.: cz. *lenit*, r. *leníťsja*, scs. *lěniti sę*. Psł. **lěniti sę* 'być leniwym', czas. odprzym. od psł. **lěnъ* 'leniwy, gnuśny, opieszały, powolny' (zob. *leniwy*).

leniwy od XIV w. 'niechętny do wysiłku, gnuśny, opieszały', 'powolny, nieszybki'. Ogsł.: cz. *lenivý*, r. *lenívyj*, scs. *lěnivъ*. Przym. **lěnivъ* od psł. **lěnъ* 'leniwy, gnuśny, opieszały, powolny' (por. stp. XV w. *leny* 'leniwy, gnuśny, ociągający się', cz. *líný* 'leniwy; mdły, słaby', r. dial. *lenój* 'leniwy', scs. *lěnъ* 'leniwy'). Podstawowy przym. **lěnъ* ma dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *lẽnas* / *lẽnas* 'spokojny, cichy, łagodny, słaby, powolny', łot. *lèns* / *lēns* 'powolny, łagodny, spokojny; leniwy, opieszały', por. też łac. *lēnis* 'łagodny, powolny'; z pie. przym. **lē-no-* 'słaby, powolny, łagodny' od pie. pierwiastka **lē-* 'rozluźniać, folgować, słabnąć'. — Od tego *leniwiec*; *lenistwo*; *rozleniwić się*.

leń od XVI w. 'człowiek leniwy, próżniak'. Por. ukr. reg. *lin'* / *len'* 'ts.'. Od stp. *leny* 'leniwy, gnuśny, ociągający się', psł. **lěnъ* (zob. *leniwy*), z przyr. **-jь* urzeczownikowiającym przymiotnik.

lep od XV w. 'kleista substancja, służąca do chwytania owadów, drobnego ptactwa', przen. 'sidła, pułapka'. Ogsł.: cz. *lep* 'lep, klej', ukr. dial. *lip* 'klej', cs. *lěpъ* 'klej, środek do przylepiania, plaster'. Psł. **lěpъ* 'środek do lepienia, kleista substancja', rzecz. odczas. od psł. **lьpěti* 'lgnąć, przylegać, przywierać, przyklejać się, lepić się' (zob. *lgnąć*), z archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **ь* [< **ĭ*] ⇒ **ě* (z wcześniejszej wymiany **ĭ* ⇒ **oi̯*; por. *kwiat*, *świat*); dokładny odpowiednik stind. *lēpa-* m 'smarowanie, smar, maść' jest zapewne wyrazem utworzonym paralelnie, niezależnie.

lepić *lepię* od XV w. 'formować, kształtować coś z plastycznego materiału; kleić, sklejać', stp. też 'pokrywać gliną, wapnem itp.'; z przedr. *dolepić*, *nalepić*, *oblepić*, *odlepić*, *przylepić*, *rozlepić*, *ulepić*, *wlepić*, *wylepić*, *zalepić*, *zlepić*; wielokr. *-lepiać*: z przedr. np. *nalepiać*, *oblepiać*, *przylepiać*. Ogsł.: cz. *lepit* 'lepić, kleić, naklejać, przyklejać; zlepiać, sklejać', r. *lepíť* 'lepić, kleić', scs. *pri-lěpiti* 'przykleić, przylepić'. Psł. **lěpiti*, **lěpǫ* 'powodować, że coś przywiera, przykleja się', czas. kauzat. od psł. **lьpěti* 'przylegać, być przyklejonym' (zob. *lgnąć*), z archaiczną wymianą samogłoski rdzennej **ь* [< **ĭ*] ⇒ **ě*. — Od tego *lepki* 'kleisty, klejący' (stp. XV w. *lipki* 'lepiący się, klejący się', *lipkie oczy* 'kaprawe, ropiejące oczy'); *lepianka*; od czas. przedrostkowych *nalepa* od XVI w. (daw. 'przypiecek, zapiecek'), *polepa*; *nalepka*; *zlepek*.

lepiej od XIV w. (stp. XV w. i dziś dial. też *lepie* / *lepi*) st. wyższy od *dobrze*. Ogsł.: cz. *lépe*, stcz. *lěpe* / *lépěje* 'lepiej', br. *lépej* 'ts.', ch./s. dial. *ljèplje* 'ładniej'. Psł. **lěpe* [< **lěp-je*] / **lěpěje* st. wyższy od psł. przysł.

**lěpo* 'ładnie, pięknie; odpowiednio, stosownie' (co od psł. przym. **lěpъ* 'ładny, piękny, odpowiedni, stosowny', zob. *lepszy*).

lepszy od XIV w. st. wyższy od *dobry*, dial. też 'silniejszy; zdrowszy; bogatszy'. Ogsł.: cz. *lepší* 'lepszy', ukr. *lípšyj* 'ts.', ch./s. *ljèpšī* 'piękniejszy, ładniejszy'. Psł. **lěpъ*, **lěpъši*, **lěpe* st. wyższy od psł. przym. **lěpъ* 'odpowiedni, stosowny; ładny, piękny', por. cz. poet. *lepý* 'piękny, śliczny', stcz. też 'dobry', r. daw. i dial. *lěpyj* 'ładny', scs. *lěpъ* 'piękny, odpowiedni, właściwy, należyty, potrzebny' (por. *lepiej*). Podstawowy przym. **lěpъ* kontynuuje pie. **loi̯p-o-* od pie. **lei̯p-* 'smarować tłuszczem, lepić' (zob. *lgnąć*). — Od tego *polepszyć* od XV w. 'zmienić na lepsze, poprawić, naprawić', *ulepszyć*.

leszcz od XVI w. 'ryba Abramis brama'. Odpowiedniki tylko we wschsł. w tym samym znaczeniu: strus. *leščь*, r. *lešč*, *leščá*, ukr. *ljašč*, *ljaščá* (dial. też *lešč* / *lišć*), br. *lešč*, *ljaščá*. Psł. dial. **leščь* [< **lesk-jь*] 'leszcz', wiązane z psł. dźwkn. czas. **leskati* / **leščati* (por. r. dial. *léskat'* / *leščát'* 'klaskać, łoskotać, trzaskać, chlastać, plaskać; huczeć, hałasować', słwń. *leskáti* 'trzaskać, trzeszczeć'). Ponieważ jednak występują nazwy tej ryby z nagłosową grupą spółgłoskową (stp. od XIV w. *kleszcz*, kasz. *klèšč*, por. dł. *klèšć* (też 'krąp'), stcz. *dlešč*, cz. *dlešec*, dial. *dlešť*), nie jest wykluczone, że wszystkie nazwy leszcza należy sprowadzać do prapostaci **klešćь* (od dźwkn. czas. **kleskati*, zob. *klaskać*), ze zmianą **kl-* > *dl* lub uproszczeniem **kl-* > *l-*.

leszczyna od XV w. 'krzew Corylus avellana', 'krzewy leszczynowe, zarośla leszczynowe', dial. też *laszczyna*. Ogsł.: dł., gł. *leščina*, r. *leščína*, słwń. *leščína*. Słow. **lěščina* 'krzewy, zarośla leszczynowe', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ina* od psł. **lěska* 'leszczyna' (por. w tym znaczeniu p. dial. *laska*, kasz. też *lâska*, cz. *líska*, ukr. dial. *líska*, ch./s. *ljèska*). Podstawowy rzecz. **lěska* bez przekonującej etymologii. Niepewny jest przyjmowany nieraz związek z psł. **lěsъ* 'teren porośnięty drzewami, las' (zob. *las*), jakoby z pierwotnym znaczeniem **lěska* 'krzew (użytkowy) rosnący w lesie'; dyskusyjne także zestawienie z bliskoznacznymi wyrazami bałt. (mającymi wszakże inną niż wyraz słow. samogłoskę rdzenną i ponadto inną budowę): stpr. *laxde* ż 'leszczyna', lit. *lazdà* / *lazà* 'pałka, laska', dial. 'leszczyna', łot. *la(g)zda* / *lę(g)zda* 'leszczyna'.

lew *lwa* od XIV w. 'egzotyczny drapieżnik Felis leo'. Ogsł.: cz. *lev*, *lva*, r. *lev*, *lva*, scs. *lьvъ*, *lьva*. Psł. **lьvъ* 'lew', zapożyczenie z germ., por. stwniem. *levo*, niem. *Löwe* 'lew'; do germ. zapożyczone z łac. *leo*, *leonis* 'lew', a to z gr. *léōn* 'ts.' (wyraz ostatecznie zapewne pochodzenia semickiego). — Od tego *lwica*; *lwi*.

lewy od XIV w. 'znajdujący się po tej stronie co serce', przen. 'o spodniej, wewnętrznej stronie tkaniny, ubrania itp.'. Ogsł.: cz. *levý*, r. *lévyj*, scs. *lěvъ*. Psł. **lěvъ* 'lewy', dokładne odpowiedniki: łac. *laevus* 'lewy', też 'zakrzywiony, pochylony', gr. *laiós* [< **lai̯uos*] 'lewy', por. także prapokrewne lit. dial. *iš-laivóti* 'wykręcać, robić zakręty'. Z pie. **lai̯u̯o-* 'krzywy, zakrzywiony'. Znaczenie 'lewy' rozwinęło się z pierwotnego 'krzywy', co potwierdzają takie paralele jak ch. dial. *krîv* 'krzywy' > 'lewy', bg. dial. *kríva rъka* 'lewa ręka'. — Od tego *lewica* 'lewa ręka', nowsze od XIX w. 'radykalny kierunek polityczno-społeczny, odpowiednie partie polityczne czy odłam partii, organizacji' (→ *lewicowy* → *lewicowiec*); *na odlew* przysł. 'o uderzeniu, ruchu ręką: z rozmachem, gwałtownie'; dawniej też 'z lewej, od lewej strony', daw. od XV w. *odlew* 'od lewej strony' (np. *uderzyć odlew*; z wyrażenia przyimkowego *od lewa*, por. analogiczne *z lewa* 'z lewej strony', *z prawa* 'z prawej strony').

leźć *lezę* od XV w. 'iść, posuwać się wolno; wchodzić na górę, wspinać się, wdrapywać się', w stp. *leźć* z regularnymi postaciami czasu teraźn. *leźć*, *lazę*, *leziesz* 'czołgać się, pełzać; iść'; z przedr. *poleźć*, *przyleźć*, *wleźć*, *wyleźć*, *zaleźć*, *zleźć*; wielokr. *łazić* (zob.). Ogsł.: cz. *lézt*, *lezu* 'leźć, łazić; wyłazić, włazić', r. *lezt'*, *lézu* 'włazić; przełazić; wyłazić, wypadać', cs. *lěsti*, *lězǫ* 'iść, stąpać', scs. tylko z przedr. *iz-lěsti* 'wyjść', *vъ-lěsti* 'wejść'. Psł. **lězti*, **lězǫ* 'pełzać, posuwać się powoli, z trudem, wlec się', prapokrewne ze stpr. *lise* 'pełza, czołga się', łot. *lēzêt* 'iść powo-

li, skradając się', *lèžuôt* 'iść bardzo wolno, skradać się' i dalej z lit. *lėkštas* 'łagodnie pochyły; płytki', stisl. *lāgr* 'niski', ang. *low* 'niski, niewysoki; nizinny; dolny', wszystkie od pie. **lēgʰ-* 'niski; pełzać po ziemi' (będącego zapewne wariantem pie. pierwiastka **legʰ-* 'leżeć', zob. *leżeć*).

leżeć od XIV w. 'być w pozycji poziomej', 'znajdować się, być położonym, zajmować jakieś miejsce', 'rozpościerać się', stp. też 'trwać, pozostawać', 'przebywać', 'oblegać', 'być umieszczonym, znajdować się', 'rozciągać się, być położonym', 'trwać bez ruchu, nie ruszać się', 'podlegać', 'zależeć od czegoś', 'polegać, zasadzać się na czymś'; z przedr. *poleżeć, przeleżeć, uleżeć się, zleżeć się*; zob. też *należeć*. Ogsł.: cz. *ležet* 'leżeć; obozować', r. *ležát', ležú* 'leżeć; znajdować się; być obowiązkiem, spoczywać na kimś', scs. *ležati, ležǫ* 'leżeć'. Psł. **ležati, *ležǫ* [< **leg-ĕ-ti, *legjǫ*] 'leżeć', czas. stanu od psł. **legti* 'rozpocząć leżenie, położyć się (do snu), legnąć; paść, upaść, opaść' (zob. *lec*). — Od tego *leże* od XIX w. 'miejsce do leżenia, spania; legowisko zwierząt', wtórna postać rodzaju nijakiego (*leże* n < *leże* mn) od daw. od XVI w. *leża* 'miejsce do leżenia, spania; kwatera, obozowisko wojska' (< **lež-ja*); *leżak*; *leżanka*.

lędźwie mn od XIV w. 'część pleców między żebrami a miednicą', pot. 'uda', stp. od XIV w. *lędźwie* n i *lędźwie / lędźwia* mn 'ts.', daw. też 'nerki'. Ogsł.: cz. *ledvi* 'wnętrzności, wnętrze', r. przest. *ljádveja* 'udo', *ljážka* 'udo', scs. *lędviję* ż mn 'lędźwie'. Psł. **lędvьje* 'lędźwie, nerki', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od psł. **lędvo* 'lędźwie, nerka' (por. np. dł. daw. *ladwo / ladwjo* 'lędźwie', ch. daw. czak. *ledva* mn 'lędźwie, nerki' oraz p. daw. XVI w. *lędźwa* ż 'wewnętrzna górna część uda', stp. XV w. *lędźwica / lędwica* 'nerka', w XVI w. *lędźwica* też 'wewnętrzna górna część uda; kuper ptasi; czyste mięso bez kości i tłuszczu u zwierząt i ptaków', *lędźwina* 'nerka'), pokrewnego z łac. *lumbus* [< **londʰ-u̯o-*], mn *lumbī* 'lędźwie', stwniem. *lenti* ż [< **londʰ-u̯īn-*] 'nerka', *lentī(n)* mn 'nerki, lędźwie', stisl. *lend* ż 'lędźwie', wszystkie od pie. **lendʰ-* 'lędźwie; nerka'. Zob. *polędwica*.

lękać się od XV w. (stp. też bez zaimka zwrotnego *lękać*) 'bać się, odczuwać strach', 'niepokoić się o coś', stp. także 'straszyć, wywoływać czyjś lęk, strach', kasz. *ląkac są / lëkac są* 'lękać się'; jednokr. *lęknąć* stp. od XV w. 'przestraszyć się, przerazić się', też niedok. 'bać się, przerażać się', dziś tylko z przedr. *przelęknąć się, ulęknąć się, zlęknąć się*, por. też *nieulękły, wylękły*. Ogsł.: cz. *lekat* 'straszyć, przerażać', ukr. *ljakáty* 'przerażać, straszyć', *ljakátysja* 'bać się, przerażać się', scs. *lęcati* 'zastawiać sidła', *sъlęcati* 'krzywić, zginać'. Psł. **lękati* (> **lęcati*) 'wyginać się, zginać się' > 'wyginać się ze strachu, przerażenia', czas. wielokr. od psł. **lękti, *lękǫ* 'giąć, krzywić; wyginać, naciągać, napinać' (por. stp. od XV w. formy czasu przeszłego *lękł się, lękła się*, dziś z przedr. *przeląkł się, zląkł się*, wskazujące na czas. **ląc się* 'przestraszyć się, przerazić się', gł. *lac, laku* 'zastawiać sidła', scs. *sъlęšti, sъlękǫ* 'zgiąć, skrzywić'). Podstawowy psł. czas. **lękti* ma dokładne odpowiedniki w bałt.: lit. *leñkti, lenkiù* 'giąć, zginać, naginać, chylić', *leñktis* 'schylać się, kłaniać się; omijać', od pie. **lenk-* 'zginać, krzywić'. — Od tego rzecz. odczas. *lęk* od XVI w. 'uczucie trwogi, obawa, strach', kasz. *ląk / lëk* 'ts.'; *lękliwy*.

lgnąć *lgnę* od XVI w. 'grzęznąć, więznąć w czymś', 'przylepiać się do czegoś, przywierać', 'garnąć się do kogoś, czegoś, pragnąć zbliżenia', daw. od XVI w. *lnąć* w tych samych znaczeniach; w stp. czas. przedrostkowe *przylnąć* od XIV w. 'przywrzeć, przylepić się mocno' (dziś *przylgnąć*), *uglnąć* 'ugrzęznąć, uwięznąć w czymś grząskim'; kasz. *lnǫc / lgnǫc* 'garnąć się, czuć sympatię do kogoś'. Ogsł.: cz. *lnout* 'ściśle przylegać do czegoś; garnąć się do kogoś, czegoś', r. *lnut'* 'tulić się; lgnąć', scs. z przedr. *prilьnǫti* 'przylgnąć, przylepić się', ch./s. *priònuti* 'przylgnąć'. Psł. **lьnǫti* [< **lьpnǫti*] 'zacząć przylegać do czegoś, przylgnąć, przywrzeć, przykleić się', czas. inchoat. od psł. **lьpĕti* 'przylegać, być przyklejonym' (por. stp. XV w. wyjątkowe *lpieć* 'przylegać, trzymać się mocno', cz. *lpět / lpit* 'lgnąć, lepić się, przylepiać się; trzymać się czegoś, obstawać przy czymś', stcz. *lpieti, lpu* 'lepić się, lgnąć, przywierać', cs. *lьpěti* 'przylepiać się, przy-

legać', scs. z przedr. *prilьpěti* 'przylgnąć, przywrzeć'). Podstawowe psł. **lьpěti* to archaiczny czas. wyrażający stan z charakterystyczną zredukowaną samogłoską rdzenną **ь*, pokrewny z lit. *lìpti*, *limpù* 'lgnąć', stind. *limpáti* 'maże', strona bierna *lipyáte* 'jest przylepiony, lepi się, lgnie', od pie. **leip-* 'lepić' (zob. pokrewne *lepić*). W polskim z wcześniejszej postaci *lnąć* powstała nowsza *lgnąć*, z wtórnym wstawnym *-g-* (jak np. w stp. *zgłoba* < *złoba* < psł. **zъloba*).

li part. od XIV w. 'czy'. Ogsł.: cz. *li* part. 'czy', sp. 'jeśli, jeżeli', r. *li* part. 'czy, czyż', scs. *li* 'czy'. Psł. **li* part. uwydatniająca, wzmacniająca, uogólniająca, odpowiada lit. *-li* part. wzmacniająca (np. *nù-li* 'teraz' : *nù* 'ts.'), łot. *-lei*, może od pie. rdzenia zaimkowego **ol-* / **lo-*.

lichtarz od XV w. 'świecznik'. Zapożyczenie ze śrwniem. *liuhtaere* (dziś niem. *Leuchter*) 'świecznik' (od śrwniem. *liuhten*, niem. *leuchten* 'świecić'), z zastąpieniem niem. przyr. *-er(e)* przez p. *-arz*.

lichwa od XIV w. (stp. też *lifa*) 'pożyczanie pieniędzy na wysoki procent', w stp. 'dochód, procent od pożyczanych pieniędzy, często bardzo wysoki'. Ogsł.: cz. *lichva*, r. *lichvá*, scs. *lichva* 'lichwa, zysk'. Psł. **lichva* 'pożyczka, pożyczanie pieniędzy na procent', zapożyczenie z germ., zapewne z goc. *†leihwa* (pgerm. **līhwo*) 'pożyczka', rekonstruowanego na podstawie czasowników: goc. *leihwan* 'pożyczać', stwniem. *līhan* (dziś niem. *leihen*) 'ts.'. — Od tego *lichwiarz* → *lichwiarski*, *lichwiarstwo*.

lichy od XIV w. 'nędzny, marny', stp. przede wszystkim 'niesprawiedliwy, niegodziwy, zły'; urzeczownikowiony przym. *licho* 'zły duch'. Ogsł.: cz. *lichý* 'nieparzysty; lichy, błahy, marny; bezpodstawny, nieuzasadniony', r. *lichój* 'zły', scs. *lichъ* 'nadmierny, zbytni; zbyteczny, bezużyteczny, zły; pozbawiony czegoś'. Psł. **lichъ* [< **leik̯-so-*] 'stanowiący resztę, pozostały, zbyteczny, bezużyteczny' > 'niewiele wart, marny, nędzny', 'nieparzysty', od pie. **leik̯u-* 'pozostawać, pozostawiać' (od którego np. scs. *otъlěkъ* 'ostatek, reszta', lit. *ãt-laiks* 'ostatek, reszta'), przym. z przyr. **-so-* (co do budowy por. np. *kusy*).

lico, starsze od XIV w. *lice* 'twarz, oblicze', 'zewnętrzna powierzchnia', stp. od XIV w. *lice* 'twarz, oblicze, policzek', 'postać, kształt', 'oczywisty dowód winy'; zdr. *liczko*. Ogsł.: cz. *líce* 'twarz, oblicze', stcz. 'policzek; szczęka; zewnętrzna, właściwa strona czegoś', r. *licó* 'twarz, oblicze; osoba; zewnętrzna strona czegoś (np. tkaniny)', dial. 'policzek', scs. *lice* 'twarz; policzek; postać; osoba; powierzchnia'; starsza postać z pierwotnym **-k-* szczątkowo zachowana w płdsł.: bg. dial. *líko*, mac. dial. *liko* 'twarz, oblicze; ktoś odpowiedni, dobrana para', por. też strus. *likъ* 'twarz, oblicze, r. przest. *lik* 'ts.; wygląd zewnętrzny'. Psł. **liko* > **lice* n (**k* > **c* w rezultacie III palatalizacji) / **likъ* m 'twarz, oblicze; zewnętrzna, wierzchnia strona czegoś; zewnętrzny wygląd, postać, forma', zapewne rzecz. odczas. od psł. **ličiti* 'kształtować, formować, zdobić; być widocznym, być podobnym' (zob. *liczyć*). Zob. *policzek*.

licować 'być stosownym, harmonizować z czymś, pasować do czegoś' (zwykle *nie licować*), 'wykładać powierzchnię budowli kamieniem, płytami itp.', przest. 'wygładzać powierzchnię', 'spajać szczelnie, równać', dial. 'zgadzać się, pasować', 'obrabiać i wygładzać powierzchnię (np. muru)', 'łączyć krokwie u szczytu', 'wiązać snopki poszycia z łatą', w stp. od XV w. termin prawny 'wszczynać postępowanie sądowe przeciwko sprawcy złapanemu na gorącym uczynku; dokonywać oględzin dowodu winy'. Por. cz. *lícovat* 'obrabiać styczne powierzchnie, elementy czegoś; zazębiać się, zachodzić na siebie', r. *licevát'* 'nicować tkaninę; wykładać powierzchnię (np. płytami)', daw. 'nadawać ładny wygląd, ozdabiać'. Słow. **licevati*, czas. odrzecz. od psł. **lice* 'zewnętrzna, wierzchnia strona czegoś; zewnętrzny wygląd, postać, forma' (zob. *lico*).

liczba od XIV w. 'pojęcie i znak, za pomocą którego wyraża się ilość', stp. 'ilość, poczet, grono', w stp. też 'określona górna granica ilościowa', 'rachunek, obrachunek', 'sposób liczenia wartości, wartość', 'spis'. Por. gł. *ličba* 'cyfra, liczba, ilość', strus. *ličьba* 'sposób liczenia wartości', r. dial. *líčba* 'liczenie,

rachunek'. Płnsł. **ličьba* 'liczenie, rachowanie', pierwotnie nazwa czynności (wtórnie skonkretyzowana w 'to, co policzone, ilość' i 'to, za pomocą czego się liczy, liczba, cyfra'), od płnsł. **lićiti* 'rachować, liczyć' (zob. *liczyć*), z przyr. **-ьba* (co do budowy por. np. *drużba, służba*). — Od tego *liczbowy*; *liczebny* 'ilościowy, liczny, znaczny pod względem liczby' (dawniej od XVI w. 'odnoszący się do liczby, liczenia, liczbowy') → *liczebnik, liczebność*.

liczyć od XIV w. 'rachować', stp. też 'uważać, podawać za coś', 'uzasadniać zarzuty'; z przedr. *doliczyć, naliczyć, obliczyć, odliczyć, podliczyć, policzyć, przeliczyć, rozliczyć, wliczyć, wyliczyć, zaliczyć, zliczyć*; wielokr. *-liczać*: z przedr. np. *doliczać, naliczać, przeliczać, wyliczać, zaliczać*. Ogsł.: gł. *lićić* 'liczyć, rachować', cz. *líčit* 'opisywać, przedstawiać; szminkować, malować', dial. 'rachować', r. daw. i dial. *licít* 'rachować', 3. osoba l. pj *lićít* 'przystoi, godzi się, wypada', cs. *ličiti* 'podawać do wiadomości, obwieszczać', bg. *lica* 'być widocznym, wpadać w oczy; być podobnym', dial. 'ogłaszać, obwieszczać'. Psł. **lićiti* 'kształtować, formować, zdobić', 'być widocznym, być podobnym', w płnsł. 'rachować, liczyć', pokrewne z lit. *lykuoti* 'dokonywać obrachunku, liczyć', może też z łot. *līkt* 'dobijać targu, godzić się', łac. *liceo, licere* 'być wystawionym na sprzedaż'. — Od tego *liczny, licznik*; *liczydło*; od czas. przedrostkowych *zaliczka, wyliczanka*.

lin od XIV w. 'ryba Tinca vulgaris'. Ogsł.: cz. *lín* 'ts.', stcz. *lín*, r. *lin'*, dial. *lın*, ch./s. *lınj*, daw. *lın*. Psł. **linъ* (i, zapewne, [< **lin-jь*]) 'lin', z odpowiednikami w bałt.: stp. *linis*, lit. *lynas*, łot. *līnis* 'ts.'. Bałtosł. **lī-no-*, od pie. pierwiastka **(s)lei-* 'śluzowaty, lepki, śliski', od którego też stwniem. *slıo*, niem. *Schleie* 'lin'. Rybę nazwano od charakterystycznej śliskiej, śluzowatej skóry.

lina od XV w.; zdr. *linka*. Zapożyczenie ze śrwniem. *līne* 'lina, linka, sznur', dziś niem. *Leine* 'ts.; smycz' (od germ. **līna-* 'len', pierwotnie więc 'lniany powróz, sznur').

linieć *liniéję* od XV w. 'okresowo zmieniać sierść, upierzenie, skórę', stp. 'wypadać (o włosach)'; z przedr. *wylinieć*. Ogsł.: stcz. *líneti* 'okresowo zmieniać sierść; wypadać (o włosach)', ukr. dial. *lyníty* 'płowieć, blaknąć; tracić włosy, obłazić', bg. *linéja* 'tracić siły, marnieć, więdnąć', dial. 'zmieniać sierść, pióra'. Psł. **lineti, *linějǫ* 'tracić siły, marnieć', 'tracić sierść, włosy, pióra', czas. odprzym. od niezachowanego psł. *†linъ*, równego lit. *leīnas* 'cienki, słaby, giętki', śrwniem. *līn / lin* 'słaby, zły' (z pie. przym. **lei-no-* 'chudy, wysmukły, słaby', od pie. pierwiastka **lei-* 'zanikać, więdnąć').

lipa od XIV w. 'drzewo liściaste Tilia'; zdr. *lipka*. Ogsł.: cz. *lípa*, r. *lípa*, ch./s. *lıpa*. Psł. **lipa* [< **leipa*] 'lipa', dokładny odpowiednik w bałt.: lit. *líepa*, łot. *liepa* 'ts.'. Wyraz bałtosł., prawdopodobnie w związku etymologicznym z psł. **lьpeti, *lьpnǫti* 'lgnąć, przylegać, przywierać, przyklejać się' (zob. *lgnąć*), zatem drzewo zostało nazwane od charakterystycznego śluzowatego, lepkiego łyka (łyko lipowe było przez dawnych Słowian używane do wyrobu różnych przedmiotów, np. koszyków, łapci). — Od tego *lipowy*; por. *lipiec*.

lipiec *lipca* od XV w. 'siódmy miesiąc roku', stp. też 'miód lipowy'. Por. r. *lípec* 'miód lipowy', daw. 'siódmy miesiąc', ukr. *lypec'* 'miód lipowy', dial. 'siódmy miesiąc', br. *lípec* 'miód lipowy'. Słow. **lipьcь* 'coś związanego z lipą, z lipami', z przyr. **-ьcь* od psł. **lipa* 'lipa' (zob. *lipa*). Nazwa miesiąca z pierwotnego 'okres lip, ich kwitnienia', por. od tej samej podstawy (inaczej zbudowane) stp. i dziś dial. *lipień* 'lipiec' (słc. daw. *lipeň* 'czerwiec', ch. *lîpanj* 'ts.'), a także np. lit. *líepos menuo* 'lipiec' (dosłownie 'miesiąc lip').

lipień od XIV w. 'ryba Thymallus vulgaris'. Ogsł. (ale z niejednolitym przyr.): cz. *lipan / lipaň* i *lipen / lipeň*, słc. *lipeň*, br. dial. *lipen'*, ch./s. *lìpan*, dial. *lıpanj*. Psł. **lipenъ / *lipenь* 'lipień', bez pewnej etymologii.

lis od XV w. 'zwierzę Ulpes vulpes', kasz. *les* 'ts.'. Ogsł.: gł. *lis* 'lis (samiec)', ukr. *lys* 'lis, lisica', scs. *lisъ* 'lis'. Psł. **lisъ* 'lis', pokrewne ze stpr. *lape*, lit. *lape*, łot. *lapsa*, stind. *lopaśá-*, gr. *alōpeks*, łac. *volpes / vulpes*. Podstawą tych wyrazów, różniących się częściowo z powodu przekształceń związanych z tabu, było zapewne pie. **(u)leipso-* 'lis'. — Od

tego *lisi*; *lisica* 'samica lisa'; *liszka* od XV w. 'lis', dziś 'lisica', daw. 'młody lis, lisek', wtórnie *liszka* 'larwa motyla, gąsienica' od XV w. (nazwana tak z powodu włochatości niektórych gatunków, zob. *gąsienica*), dial. także 'grzyb pieprznik jadalny, Cantharellus cibarius' (od rudego koloru, właściwego lisom).

list od XIV w. 'pismo skierowane do kogoś; to, na czym napisano takie pismo', w stp. 'liść', 'karta (papieru, książki)', daw. także 'cienka warstwa, arkusz, blaszka' (np. *złoto w listach*), dial. *list* 'liść', kasz. *lëst* 'liść', 'list', 'kartka papieru'. Ogsł.: cz. *list* 'liść', 'karta, kartka, arkusz; świadectwo, akt, dokument; gazeta, pismo', arch. 'list', r. *list* 'liść; arkusz, kartka', scs. *listъ* 'liść', ch./s. *lȉst* 'liść', 'kartka (w książce); gazeta; pismo, list'. Psł. **listъ* [< **leiṣto-*] 'liść', bliskie wyrazy (różniące się jednak rdzennym dyftongiem i budową) w bałt.: lit. *laĩškas* / *láiškas* 'liść; kartka papieru; dokument urzędowy; list', łot. *laiska* 'liść na łodydze lnu, źdźble zboża', stpr. *laisken* bier. pj 'książkę' (kontynuują pbałt. **laiskā-*). Z pie. **leiṣ-to-* / **loiṣ-ko-* 'liść'. — Od tego rzecz. zbior. *listowie* od XVIII w. 'liście, ogół liści', daw. XVI w. wyjątkowe *liściewie* 'liście' (por. r. *listvá* 'listowie, liście', scs. *listvije* 'ts.'); złożenie *listonosz*, kalka niem. *Briefträger* 'ts.' (*Brief* 'list', *Träger* 'ten, co nosi').

listopad od XV w. 'jedenasty miesiąc roku', stp. też 'październik'. Por. cz. *listopad* 'listopad', 'opadanie liści', r. *listopád* 'opadanie liści', dial. 'jesień', 'wrzesień', ch. *lȉstopād* 'październik', 'czas opadania liści; kupa opadłych liści'. Słow. **listopadъ* 'opadanie liści jesienią; okres opadania liści', złożenie z pierwszym członem psł. **listъ* 'liść' (zob. *list*, *liść*), człon drugi **padъ* to rzecz. odczas. od psł. **pasti*, **padǫ* 'paść, spaść, upaść', wielokr. **padati* (zob. *paść* I).

listwa od XV w. 'długa, wąska deseczka', daw. 'wąski pasek materiału (np. do obszywania brzegów stroju)', dial. też *listew* ż 'listwa'; zdr. *listewka*. Zapożyczenie ze śrwniem. *lȉste* 'listwa' (dziś niem. *Leiste* 'listwa, listewka; taśma; obszywka, krajka; pachwina'). Na gruncie słow. wyraz został przyporządkowany do tematów na *-ū-* (por. np. *bukiew*, *marchew*); por. bez tej właściwości cz. *lȉšta* 'listwa', słc. *lȉšta* 'ts.'.

liszaj od XV w. 'rodzaj choroby skóry', stp. też 'roślina szalej jadowity, Cicuta virosa', *liszaje* mn 'porosty'. Ogsł.: cz. *lȉšej* 'liszaj', r. *lȉšaj* 'porost; liszaj', ch./s. *lȉšaj* 'liszaj; rodzaj wrzodu'. Psł. **lišajь* [< **lich-éjь*] 'wyprysk, wykwit na skórze', od psł. **lichъ* (zob. *lichy*) lub **licho* 'zły duch' (przym. w funkcji rzeczownika), z przyr. **-éjь*. Pierwotne znaczenie zapewne 'coś złego' (por. np. r. dial. *lichái* 'choroba skóry; wrzód, czyrak') bądź 'coś spowodowanego przez złego ducha'. Znaczenie 'porost' wtórne, od podobieństwa takich roślin do liszajów na skórze.

liść od XVI w. 'organ rośliny'; zdr. *listek*. Postać oznaczająca pojedynczy przedmiot, utworzona wtórnie od rzecz. zbiorowego (podobnie jak np. *krzew*, zob.): p. od XV w. *liście* 'ogół liści, listowie' (w stp. wyjątkowo w XIV w. 'dokumenty prawne'), por. cz. *listí* n zbior. 'liście, listowie', ch./s. *lȉšće* 'liście, listowie'. Psł. **listьje* 'liście, listowie', rzecz. zbiorowy z przyr. **-ьje* od psł. **listъ* 'liść' (zob. *list*).

litość ż od XVI w. 'współczucie; miłosierdzie', dial. *litość*. Z wcześniejszej, poświadczonej od XV w. postaci *lutość* (z rozwojem *lu* > *li*), zachowanej jeszcze w gwarach. Ogsł.: cz. *lítost* 'żal; współczucie, litość', r. *ljútosť* 'okrucieństwo, srogość', scs. *ljutostь* 'ostrość, surowość, srogość'. Psł. **lutostь* pierwotnie 'srogość, surowość, wściekłość', rzecz. abstr. z przyr. **-ostь* od psł. przym. **lutъ* 'srogi, okrutny, dziki; ostry, piekący' (zob. *luty*). W zachsł. w wyrażeniu **luto mi estь* 'odczuwam boleść, cierpienie, przykrość, żal mi kogoś, żałuję, współczuję' (por. stp. *luto mi* / *lito mi* 'żal mi, współczuję, lituję') pojawiło się wtórne znaczenie przysł. 'współczujący, miłosierny', na tym terenie rzecz. abstr. ma nowsze znaczenie 'żal, współczucie, litość'.

litować się od XVI w. 'współczuć, mieć zmiłowanie, być skłonnym do przebaczenia', w stp. od XV–XVI w. w pierwotnej postaci *lutować (się)* też 'żałować'; z przedr. *ulitować się*, *zlitować się*. Por. stcz. *lutovati* / *litovati* 'żałować, współczuć, okazywać współ-

czucie', cz. *litovat* 'żałować, litować się, współczuć', r. *ljutovát'* 'srożyć się', dial. *ljútovat'* 'gniewać się', cs. *ljutovati* 'być niezadowolonym, smutnym'. Czas. odprzym. od psł. **lutъ* 'srogi, okrutny, dziki; ostry, piekący' (zob. *luty*), co do zachsł. znaczenia 'żałować, współczuć, okazywać miłosierdzie' zob. *litość*.

lizać *liżę* od XIV w.; z przedr. *oblizać, podlizać się, ulizać się, wylizać, zlizać*; wielokr. *oblizywać, podlizywać się, wylizywać, zlizywać*; jednokr. *liznąć*. Ogsł.: cz. *lízat*, r. *lizát'*, *ližú*, scs. *lizati*, *ližǫ*. Psł. **lьzati*, **ližǫ* 'lizać', pokrewne z lit. *liežti*, *liežiù* 'lizać', stind. *rédhi* 'liże', łac. *lingō*, *lingere* 'lizać', wszystkie z pie. **leiǵʰ-* 'lizać'. — Od tego *lizus*, *lizawka*.

los od XIV w. 'przedmiot, za pomocą którego dokonuje się losowania', 'dola, przeznaczenie, traf, przypadek', stp. też 'losowanie'. Por. gł. *lós*, cz. *los*. Zapożyczenie ze śrwniem. *lōz* m, n 'los; dola, przeznaczenie; rzucanie losu, wróżenie za pomocą losu' (dziś niem. *Los* n 'los [na loterię]; dola, przeznaczenie; parcela'). — Od tego *losowy*; *losować*.

lód *lodu* od XV w. 'woda ścięta mrozem'. Ogsł.: cz. *led*, *ledu*, r. *lëd*, *lda*, dial. *lëd*, *lëdu*, scs. *ledъ*, *leda*. Psł. **ledъ*, **ledu* (temat na *-ŭ-*) 'lód', odpowiada lit. *lẽdas* 'lód', *ledaĩ* mn 'grad', w bałt. też temat na *-ŭ-*: lit. dial. *ledùs* 'lód', łot. *lẹdus* 'ts.'. Nowsze od XVIII w. *lody* mn 'rodzaj mrożonego deseru' jest kalką franc. *glace* 'lód' i 'lody' (por. niem. *Eis* w obu znaczeniach, z franc.). — Od tego *lodowy* → *lodowiec*, *lodowisko*, *lodowaty* → *lodowacieć*; *oblodzić*, *zalodzić* (bez przedr. kasz. *lozëc* 'powodować zamarzanie, zamrażać').

lśnić od XIX w. 'błyszczeć, dawać blask, świecić', wcześniej, od XVI w. forma zwrotna *lśnić się* 'ts.', stp. XV w. *ślnić* 'błyszczeć, mieć blask, połysk, świecić'; z przedr. *olśnić*, *zalśnić*; daw. od XVI w. *lsnąć się* (też *lśnąć* i *lśknąć się*) 'błyszczeć, lśnić się, jaśnieć', stp. XV w. (z przestawką) *ślnący się* 'błyszczący, świecący'; daw. także z nagłosowym *ł-*: *łsnąć się*, *łśnieć*. Por. stcz. *lsknúti (sè)* 'błyszczeć, lśnić się', cz. *lesknout se* 'ts.', słc. *lesknúť sa* 'ts.', ch. dial. *lasnuti* 'ts.'. Psł. dial. **lьsknǫti sę* 'zaczynać błyszczeć, lśnić się, jaśnieć', czas. inchoat. od psł. **lьščati* [< **lьskěti*], **lьšćǫ* [< **lьskjǫ*] 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć' (por. stp. XV–XVI w. *lszczeć (się)* / *łszczeć (się)* 'błyszczeć, lśnić', stcz. *lšćieti sè* 'ts.', ukr. dial. *lušćáty(sja)* 'ts.', ch. daw. *lašćati se*, dial. czak. *lašćět se* 'ts.', s. dial. *lȁšćět (se)* 'ts.'). Podstawowe psł. **lьšćati*, archaiczny czas. stanu z pierwotnego **lŭk-sk-* czy **lŭk-sk-* od pie. **leu̯k-* / **leu̯-k-* 'świecić, lśnić' (zob. *łuczywo*, *łuna*) z pie. przyr. **-ske-* (por. *iskać*). Polskie postaci z *l-* wskazują na **lьsknǫti*, **lьskati*, z wtórną przednią półsamogłoską **ь* w wyniku zmieszania pierwotnych postaci **lъsknǫti*, **lъskati*, **lъšćati* z bliskoznacznym psł. **blьščati* 'jaśnieć blaskiem, błyszczeć, lśnić' i jego rodziną wyrazową (zob. *blask*, *błyszczeć*).

lub sp. od końca XV w. 'albo, czy też'. Skrócenie z zanikiem *-o* (jak i w innych sp. i przysł., por. np. *jak*, *owak*, *tak*, *tam*) od XVI w. wypierające pierwotny stp. (poświadczony od XV w.) sp. *lubo* 'czyli; albo, albo też; i, a, zarówno jak', przest. 'choć, chociaż'. Ogsł.: stcz. *lubo* 'oby', *libo* ... *libo* 'albo ... albo, bądź ... bądź też', str. *ljubo* 'albo', *ljubo* ... *ljubo* 'bądź ... bądź to', scs. *ljubo* 'albo, lub; choćby, gdyby nawet', *ljubo* ... *ljubo* 'albo ... albo też, bądź ... bądź to'. Psł. **ľubo*, przysł. od psł. przym. **ľubъ* 'miły, przyjemny, kochany' (zob. *luby*), użyty w funkcji spójnika, która rozwinęła się z przeciwstawno-rozłącznych połączeń **ľubo* ... *ľubo* 'miło ... lub miło' > 'albo ... albo, bądź ... bądź też'.

lubić od XV w. 'znajdować upodobanie, mieć skłonność do kogoś lub czegoś, czuć sympatię', stp. też *lubić się* 'być miłym, podobać się', 'uchodzić za pożądane, wydawać się właściwym'; z przedr. *polubić*, *ulubiony*. Ogsł.: cz. *líbit* 'raczyć, chcieć', stcz. *lúbiti*, *-ьu* 'lubić, miłować; całować', r. *ljubít'*, *ljublú* 'kochać, miłować, lubić', scs. *ljubiti*, *ljubljǫ* 'miłować, lubić; pragnąć, chcieć'. Psł. **ľubiti*, **ľubǫ* 'uważać coś za miłe, kogoś za miłego, czuć sympatię do czegoś lub kogoś, mieć upodobanie w czymś lub w kimś', czas. odprzym. od psł. **ľubъ* 'miły, przyjemny, kochany' (zob. *luby*).

lubieżny od XVI w. 'zmysłowy, namiętny, rozpustny', stp. od XV w. *lubiezny / lubieżni / libiezny* zwykle 'miły, przyjemny, rozkoszny'. Ogsł.: cz. *líbezný* 'wdzięczny, powabny, przemiły, przyjemny', r. *ljubéznyj* 'miły, uprzejmy; drogi', scs. *ljubъznъ* 'łaskawy, miły, luby'. Psł. **ľubъznъ* 'miły, przyjemny, łaskawy', zapewne przym. odrzecz. od słabo poświadczonego psł. **ľubъznъ ż* 'miłość' (por. ch./s. daw. *ljùbezan ż* 'miłość', słwń. *ljubẽzen ż* 'ts.'), utworzonego od psł. **ľubiti* (zob. *lubić*) za pomocą przyr. **-ъznъ* (co do budowy por. bliskie p. *przyjazny, życzny* obok *przyjaźń*, stp. *życźń*, zob. *życzny*). W polskim zmiana *lubiezny* > *lubieżny*, z *-ż-* może przez analogię do przymiotników typu *drapieżny*. Znaczenie 'zmysłowy, namiętny, rozpustny' wtórne. — Od tego *lubieżność*.

luby od XIV w. 'miły, przyjemny, kochany', stp. też 'rozmiłowany, znajdujący upodobanie w kimś, w czymś', 'pożądany, upragniony', 'związany z rozkoszą cielesną, rozkoszny'. Ogsł.: cz. *libý* 'miły, przyjemny', r. *ljubój* 'którykolwiek, jakikolwiek, dowolny', scs. *ljubъ* 'miły, przyjemny'. Psł. **ľubъ* [< **leu̯bo-*] 'miły, przyjemny, kochany', dokładny odpowiednik w germ.: goc. *liufs*, stwniem. *liob* (dziś niem. *lieb*) 'miły, kochany'. Z pie. **leu̯bʰo-* 'miły, kochany', przym. od pie. pierwiastka **leu̯bʰ-* 'lubić, kochać, pożądać'. — Od tego *lubować się*. Zob. też *lubić*.

lud od XIV w. 'pracujące warstwy społeczeństwa; ludność wiejska', 'grupa etniczna', stp. 'ludzie w ogóle, ród ludzki', 'rzesza, tłum', 'poddani, chłopi, słudzy', 'plemię, naród, społeczeństwo, obywatele, poddani, mieszkańcy (miasta, państwa itd.)', 'wierni, wyznawcy religii', daw. 'mężczyźni'; zdr. *ludek*. Por. cz. *lid* 'lud', r. *ljud* 'ludzie, lud', scs. *ljudъ* 'naród, lud'. Psł. dial. **ľudъ* [< **leu̯do-*] 'zbiorowisko ludzi (zwłaszcza związanych wspólnym pochodzeniem i językiem)', dokładny odpowiednik: stwniem. *liut* 'lud', z pie. **leu̯dʰo-* od pie. **leu̯dʰ-* 'rosnąć, wyrastać' (por. goc. *liudan* 'rosnąć', stind. *ródhati* 'rośnie'). Pierwotne znaczenie zapewne 'to, co wyrosło' > 'pokolenie, ród'. — Od tego *ludny* 'pełen ludzi', daw. 'zaludniony' (→ *ludność*; *wyludnić*, *zaludnić*, daw. bez przedr. *ludnić* 'czynić ludnym, pełnym ludzi'); *ludowy* 'dotyczący ludu, właściwy ludowi'.

ludzie od XIV w. (daw. w XVI w. też *ludzi*) 'zbiorowość lub jednostki charakteryzujące się cechami i obyczajami właściwymi ludziom', stp. także 'poddani, chłopi, słudzy', dial. 'domownicy, służba'. Ogsł.: cz. *lidé*, pot. *lidí* mn, stcz. *ludě / ľudie* 'ludzie', r. *ljúdi* mn, scs. *ljudije / ljudii* 'ludzie; naród, tłum; lud, podwładni; ludzie świeccy'. Psł. **ľudьje* 'ludzie', pokrewne z lit. *liáudis ż* 'lud wiejski, pospólstwo; lud, naród', łot. *ļàudis* m mn 'ludzie, lud, naród', stwniem. *liuti* m mn 'ludzie' (dziś niem. *Leute* 'ts.'), od pie. **leu̯dʰ-i-* 'ludzie', od pierwiastka **leu̯dʰ-* 'rosnąć, wyrastać' (zob. *lud*). — Od tego *ludzki* od XIV w. → *ludzkość*.

lunąć od XVI w. 'spaść gwałtownie (o deszczu); wypłynąć gwałtownym strumieniem', pot. 'chlusnąć', dial. też 'uderzyć, trzasnąć', w XVI w. pierwotna postać *linąć* (wyjątkowe *lunąć*) 'opaść gwałtownie gęstymi kroplami lub wylać się wartkim strumieniem', 'spowodować gwałtowny opad, chlusnąć wodą', *linąć się* 'gwałtownie i obficie wylać się', 'popłynąć', w stp. XV w. poświadczona tylko z przedr. *wylinąć* 'wylać', dial. wyjątkowe *linąć* 'ciec'. Ogsł.: cz. *linout se* 'lać się, płynąć', r. dial. *línúť* 'nalać; chlusnąć; polać się obficie (o deszczu)', ch./s. *línuti* 'polać się nagle'. Psł. **linǫti* 'zacząć lać, chlustać, padać', czas. inchoat. z przyr. **-nǫ-* od psł. **liti*, **lьjǫ* 'lać' (por. stp. od XIV w. *przelić* 'przelać', *wylić* 'wylać', cz. *lít*, *llji* 'lać, nalewać; odlewać; mocno padać, lać', r. *lit'*, *ľju* 'lać; odlewać', scs. *izliti*, *-lljǫ* 'wylać', *proliti* 'przelać'), bliskie z lit. *lýti*, *lyja* 'padać, lać (o deszczu); zalewać, oblewać', łot. *lît*, *liju* 'lać się, rozlewać się; padać (o deszczu)', od pie. **lēi̯-* 'powodować płynięcie, cieknięcie, płynąć, ciec' (zob. *lać*). W polskim zmiana *li* > *lu* (por. np. stp. *licemiernik* > *lucemiernik*).

luty od XIV w. 'drugi miesiąc roku', w stp. XV w. też 'styczeń'. Przym. w funkcji rzeczownika; w funkcji przymiotnikowej *luty* 'srogi, okrutny, dziki' (np. u H. Sienkiewicza) przejęte ze wschsł., rodzime chyba